

สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยบูรพา

ต.แสนสุข อ.เมือง จ.ชลบุรี 20131

รายงานการวิจัยเรื่อง
ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์กับคีตศิลป์
ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน

ยมโดย เพ็ญพงศา

14 ส.ย. 2545

๗๑ ๐๐๐๗๙๕๗

153929

ได้รับทุนสนับสนุนจากงบประมาณเงินรายได้คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

มหาวิทยาลัยบูรพา ปีงบประมาณ 2541

ISBN 974-616-221-7

A Study of
THE RELATIONSHIP
BETWEEN THE LITERARY AND MUSICAL ARTS
IN KHUN CHANG KHUN PHAEN

YOMDOEY PHENGPHONGSA

The financial support for this research is provided

by

Faculty of Humanities and Social Sciences

Burapha University

in

B. E. 2541 Fiscal year

ประกาศคุณูปการ

ขอขอบคุณคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา ที่ให้ทุนสนับสนุนงานวิจัยจากงบประมาณเงินรายได้ปีงบประมาณ 2541 เป็นจำนวนเงิน 47,600 บาท และได้ให้โอกาสขยายเวลาในการวิจัยจนแล้วเสร็จในเดือนมีนาคม 2545

ขอกราบขอบพระคุณ ครูศิริ วิชเวช กิตติศิลปินผู้เชี่ยวชาญการขับกรับและขับเสภาที่ได้ถ่ายทอดวิชาความรู้ที่มีคุณค่าแก่ผู้วิจัยมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2532 จนถึงปัจจุบัน ความรู้และทักษะที่ได้รับจากครูสามารถนำมาใช้วิเคราะห์กวีศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนได้สำเร็จบรรลุตามวัตถุประสงค์ของผู้วิจัย ผู้วิจัยตระหนักในพระคุณสูงสุดและเมตตาธรรมของครู และขอบูชาไว้ในดวงจิตของศิษย์อยู่เป็นนิจ

ขอขอบคุณ อาจารย์ ดร.ศุภรางค์ อินทรารุณที่ให้ความอนุเคราะห์ในการเขียนบทคัดย่อภาษาอังกฤษ

งานวิจัยนี้สำเร็จเป็นรูปเล่มได้ด้วยความช่วยเหลืออย่างดียิ่งจากคุณทำนูล ประทุมสินธุ์ และคุณวัชร ปันนิยม จึงขอขอบคุณไว้ ณ ที่นี้

ยมโดย เฟื่องพงศา

24 มีนาคม 2545

บทคัดย่อ

ขุนช้างขุนแผนเป็นวรรณคดีบันเทิงสำหรับชั้นเสภา การศึกษาวิจัยนี้จึงมุ่งศึกษาศิลปะในการประสานสัมพันธ์องค์ประกอบของวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนกับองค์ประกอบของคีตศิลป์ประเภทชั้นเสภา

วิธีการศึกษาวิจัย ผู้วิจัยใช้วิธีศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาวรรณคดีในเชิงวรรณศิลป์ ทฤษฎีรส คีตศิลป์ ดำนานเสภา องค์ประกอบของเสภา และการประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับคีตศิลป์ รวมถึงการฝึกปฏิบัติชั้นเสภาและการขับรับเสภาไม่ต่างๆ จากครูผู้เชี่ยวชาญแล้วเสนอผลการวิจัยด้วยวิธีพรรณนาวิเคราะห์

การศึกษาวิจัยปรากฏผลว่า การประสานองค์ประกอบของวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนในส่วนที่เป็นวัสดุ คือ โครงเรื่อง เนื้อเรื่อง และภาวะรักไม่สมหวังระหว่างตัวละครเอกกับตัวละครฝ่ายปฏิบัติกับองค์ประกอบในส่วนที่เป็นอสังการ คือ กระทบกลอน อย่างมีศิลปะ ทำให้เกิดอารมณ์เป็นรสเด่น โดยมีศฤงคารรส วีรรส และเราทรรสเป็นรสเสริม

ในการศึกษาองค์ประกอบของคีตศิลป์ประเภทชั้นเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทาน ซึ่งได้แก่ บทขับ ทำนองเสภา และจังหวะรับเสภาไม่ต่างๆ ปรากฏผลว่า บทขับเป็นองค์ประกอบส่วนที่สำคัญที่สุดที่ทำให้เกิดทำนองเสภารูปแบบต่างๆ ทำนองเสภาลีลาเสาวรจน์และนารีปราโมทย์สัมพันธ์กับศฤงคารรส ลีลาพิโรชวาทังสัมพันธ์กับเราทรรสและวีรรส ลีลาสัลลาปังคพิสัยสัมพันธ์กับอารมณ์และศฤงคารรส ส่วนเสภาดำเนินยาว มอญ แยก และจีน สัมพันธ์กับเชื้อชาติและสถานภาพของตัวละคร การได้ฟังทำนองเสภารูปแบบต่างๆ ประสานสัมพันธ์กับจังหวะรับเสภาไม่ต่างๆ ทำให้ผู้เสพวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนได้รสเด่นชัดยิ่งขึ้น วรรณศิลป์และคีตศิลป์จึงต่างมีบทบาทในการเสริมคุณค่าแก่กันและกันอันเป็นผลให้วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนมีความเป็นเลิศ ในประเภทกลอนสุภาพตามที่ได้รับการยกย่องจากวรรณคดีสโมสรสมัยรัชกาลที่ 6

ABSTRACT

Khun Chang Khun Phaen is an entertaining literary work composed for Sepha singing. The purpose of this research is to study the artistic combination of its literary components and the musical components of a musical art belong to the Sepha category

The research is carried out by both theoretical and practical methods. Theoretically, the literature reviewed is that concerning literary art studies, the Sanskrit theory of Rasas (sentiments), the musical art, the legend and the components of the Sepha, and the combination of literary and musical arts. Practically, the Sepha singing and the performance of the Krab (claves) are practised under the supervision of experts.

The consequence of the theoretical study is that the combination of the material components, ie the theme, the plot and the broken triangular love affair of the protagonist and antagonist ; and the artistic component , ie the poetic composition , make the **Karunarasa** (sentiment of sorrow) the most outstanding sentiment , with the **Sringarasa** (sentiment of love) , the **Virasa** (sentiment of bravery) and the **Raudrarasa** (sentiment of anger) as the supporting ones.

In studying the components of a musical art called the narrative Sepha (cf . ballad) , ie the Sepha words, the melody and the performing patterns of the Krab (claves) , the consequence is that the words are the most significant component in the creation of different melodic patterns. The **Sauwarotchani** (beauty- admiring) and the **Naripramot** (courting) styles corresponds to the **Sringarara** (sentiment of love) , the **Phirotwathang** (chiding) style to the **Raudrarasa** (sentiment of anger) and the **Virarasa** (sentiment of bravery) , and the **Sallapangkaphisai** (lamenting) style to the **Karunarasa** (sentiment of sorrow) . Moreover, the Sepha singing in Lao, Mon. Indian or Chinese style corresponds to the race and status of the character.

The listening of the Sepha in various melodic patterns together with various instrumental patterns (as performed with the Krab or claves) enables the listeners of this particular work perceive the Rasas (sentiments) more clearly. The literary and musical arts, therefore, play equal roles supporting each other, resulting in the outstanding quality of Khun Chang Khun Phaen among all literary works composed in Klun Suphap, as awarded by the Wannakhadi Samosorn (Literature Club) in the reign of King Rama VI.

สารบัญ

บทที่	หน้า
1 บทนำ.....	1
ภูมิหลัง.....	1
วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	6
สมมุติฐานของการวิจัย.....	6
ขอบเขตการวิจัย.....	7
วิธีดำเนินการวิจัย.....	7
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	8
ข้อตกลงเบื้องต้น.....	8
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	8
2 วรรณศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน.....	15
การศึกษาวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนในเชิงวรรณศิลป์.....	15
องค์ประกอบของเรื่อง.....	15
องค์ประกอบในภาคประธาน.....	16
โครงเรื่อง.....	16
เนื้อเรื่อง.....	16
ตัวละคร.....	19
ขุนแผน.....	19
ลักษณะภายนอก.....	19
ลักษณะทางสังคม.....	39
บทบาทและหน้าที่ในฐานะทหาร.....	49
1. การทำศึกเชียงทอง – เชียงอินทร์.....	49
ก่อนการทำศึก.....	49
ระหว่างการทำศึก.....	53
หลังการทำศึก.....	56
2. การทำศึกเชียงใหม่.....	69
ก่อนการทำศึก.....	69
ระหว่างการทำศึก.....	76

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
หลังการทำศึก.....	86
2. การปราบทัพมอญแปลง.....	88
ก่อนการปราบทัพ.....	89
ระหว่างการปราบทัพ.....	90
หลังการปราบทัพ.....	92
บทบาทด้านการสู้รบเนื่องจากความขัดแย้งส่วนตัว.....	93
1. การรบกับหมื่นหาญ.....	93
สาเหตุของการสู้รบ.....	94
การสู้รบ.....	96
ผลของการสู้รบ.....	97
2. การรบกับขุนช้าง.....	98
3. การรบกับกองทัพจมนศรี จมื่นไวย ขุนเพชร และขุนราม.....	100
ก่อนรบ.....	100
ระหว่างรบ.....	101
หลังรบ.....	103
3. การรบกับจมนไวยวรรณาด.....	104
ก่อนรบ.....	104
ระหว่างรบ.....	104
หลังรบ.....	106
วันที่.....	108
บุคลิกลักษณะ.....	109
บทบาท.....	123
ในฐานะลูก.....	123
ในฐานะเมีย.....	130
ในฐานะเมียของพลายแก้ว.....	130
ในฐานะเมียของขุนช้าง.....	133
ในฐานะแม่.....	139

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
ขุนช้าง.....	144
บุคลิกลักษณะ.....	144
บทบาทของขุนช้างในฐานะตัวละครฝ่ายปฎิปักษ์.....	173
บทบาทในฐานะเพื่อน.....	173
บทบาทในฐานะคู่ครอง.....	183
องค์ประกอบในกากรอง.....	191
บทบรรยาย.....	192
บทบรรยายที่ใช้กลวิธีการประพันธ์แบบเกริ่นการณ์.....	192
บทบรรยายฉาก.....	194
บทบรรยายที่ให้ความสมจริง.....	201
บทพรรณนา.....	209
บทพรรณนารายละเอียดของสิ่งของหรือสถานที่.....	210
บทพรรณนาที่แสดงฝีมือการประพันธ์ของกวี.....	210
บทพรรณนาที่มีความหมายแฝง.....	213
บทพรรณนาอารมณ์.....	217
บทพรรณนาอารมณ์ต่างๆ.....	217
บทพรรณนาจากศานอารมณ์.....	226
บทเจรจาหรือรำพึงรำพัน.....	229
ศิลปะในการประสานองค์ประกอบ.....	235
รสในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน.....	236
ความหมายของรสตามทฤษฎีรส.....	236
รสกับภาวะ.....	236
ภาวะรักไม่สมหวังและรสในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน.....	240
รักแรกพบ (ปุรวราค).....	240
รักจากไกล (ปุรวาส).....	241
รักขี้ใจ (มาน).....	241
รักสิ้นใจ (กรุณ).....	245

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
3. คีตศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน.....	253
ความหมายของคีตศิลป์.....	253
องค์ประกอบของคีตศิลป์.....	253
ลำนํ้า (Rhythm).....	253
ทำนอง (Melody).....	253
จังหวะ (Timing).....	254
การจำแนกประเภทคีตศิลป์.....	254
ขับ.....	254
ร้อง.....	254
บทบาทของคีตศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน.....	255
คีตศิลป์ประเภทขับ.....	255
ขับเสภา.....	255
กล่อม.....	256
เพลงปรบไก่อ.....	258
ซอปี่อ้อ.....	259
แอ่ว.....	259
คีตศิลป์ประเภทร้อง.....	260
เพลงทะเล.....	260
เพลงพัดชา.....	261
เพลงน้ำค้างตะวันตก.....	261
เพลงนางนกรวญ.....	261
การร้องสักรวาและดอกสร้อย.....	261
บทบาทสำคัญของขับเสภาที่วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน.....	262
รูปแบบของเสภา.....	262
เสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทาน.....	263
เสภาทรงเครื่องหรือเสภาส่งเครื่อง.....	263
เสภารำ.....	264

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
เสภารำเนวตลก.....	265
องค์ประกอบของเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทาน.....	265
บทขับ.....	265
ทำนองขับ.....	266
องค์ประกอบของทำนองขับ.....	266
เกริ่น.....	266
เกริ่นในเสภาไทย.....	267
เกริ่นขนาดยาว.....	267
เกริ่นขนาดยาวแบบที่ 1.....	267
เกริ่นขนาดยาวแบบที่ 2.....	268
เกริ่นขนาดยาวแบบที่ 3.....	268
เกริ่นขนาดปานกลาง.....	269
เกริ่นขนาดปานกลางแบบที่ 1.....	269
เกริ่นขนาดปานกลางแบบที่ 2.....	269
เกริ่นขนาดปานกลางแบบที่ 3.....	269
เกริ่นขนาดปานกลางแบบที่ 4.....	270
เกริ่นขนาดปานกลางแบบที่ 5.....	270
เกริ่นขนาดปานกลางแบบที่ 6.....	271
เกริ่นขนาดสั้น.....	271
เกริ่นในเสภาลาว.....	271
เกริ่นในเสภามอญ.....	272
เกริ่นในเสภามอญแบบที่ 1.....	272
เกริ่นในเสภามอญแบบที่ 2.....	272
เกริ่นในเสภามอญแบบที่ 3.....	273
เกริ่นในเสภาแขก.....	273
เกริ่นในเสภาจีน.....	274
ทำนองขับในบทขับแต่ละวรรค.....	274
ทำนองหลัก.....	274
ทำนองหลักแบบที่ 1.....	274

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
ทำนองหลักแบบที่ 2.....	275
ทำนองหลักแบบที่ 3.....	276
ทำนองปรุงแต่ง.....	278
ทำนองปรุงแต่งแบบที่ 1.....	278
ทำนองปรุงแต่งแบบที่ 2.....	279
ทำนองปรุงแต่งแบบที่ 3.....	280
ทำนองปรุงแต่งแบบที่ 4.....	281
การจำแนกรูปแบบทำนองขับ.....	281
จำแนกตามสำเนียง.....	281
เสภาไทย.....	282
เสภาลาว.....	282
เสภามอญ.....	282
เสภาแขก.....	282
เสภาจีน.....	282
จำแนกตามลีลากลอน.....	282
ลีลาเสาวรชนี.....	282
ลีลานารีปราโมทย์.....	283
ลีลาพิโรธวาที.....	283
ลีลาสัลลาปังคพิสัย.....	283
กรับเสภา.....	283
บทบาทของกรับเสภา.....	284
หลักการขับกรับเสภาของหมื่นขับคำหวาน (เจิม นาคมาลัย).....	284
การขับกรับ ไม้เปิดและไม้ปิด.....	285
ไม้เปิด.....	285
ไม้ปิด.....	285
เสียงของกรับเสภา.....	285
เสียงพื้นฐาน.....	285

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
1. เสียงกรอ.....	285
2. เสียงกรี้.....	285
3. เสียงกร้อ.....	285
4. เสียงแกรี่.....	285
5. เสียงกรีก.....	285
6. เสียงกรีก.....	285
เสียงพิเศษ.....	285
เสียงกรอด.....	285
ประเภทของจังหวะกรับเสภา.....	285
ไม้พื้นฐาน.....	286
ไม้กรอ.....	286
ไม้สกัด.....	286
ไม้สกัดสั้น – เบา.....	286
ไม้สกัดสั้น –หนัก.....	286
ไม้สกัดยาว – เบา.....	286
ไม้สกัดยาว –หนัก.....	287
ไม้พิเศษ.....	287
ไม้ไหว้ครู.....	287
ไม้หนึ่ง.....	287
ไม้สอง.....	287
ไม้เดินหรือไม้ดำเนินความ.....	288
ไม้รบพิเศษ.....	288
ไม้พิฆาตไพร่.....	288
ไม้ตีประจันหน้า.....	288
ไม้ทำชั่วรบ.....	289
ไม้สยบไม้กรอด.....	289
ไม้รบทั่วไป.....	289

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
ไม้รบทั่วไปแบบที่ 1.....	289
ไม้รบทั่วไปแบบที่ 2.....	289
4 ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์กับคีตศิลป์ในบทเสภาขุนช้างขุนแผน.....	291
พัฒนาการบทเสภาและการขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน.....	292
บทเสภากับครูเสภา.....	292
บทเสภากับนักขับเสภา.....	298
การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับคีตศิลป์ในบทเสภาขุนช้างขุนแผน.....	300
การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับคีตศิลป์ของครูเสภา.....	300
การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับคีตศิลป์บทเสภาขุนช้างขุนแผนฉบับหอ พระสมุดวชิรญาณเฉพาะตอนที่นิยมใช้ขับเสภา.....	303
ตอนที่ 4 พลายแก้วเป็นซู้กับนางพิม.....	304
ตอนที่ 13 เฉพาะตอนนางวันทองทะเลาะกับนางลาวทอง.....	304
ตอนที่ 17 ขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้างได้นางแก้วกิริยา.....	305
ตอนที่ 18 ขุนแผนพานางวันทองหนี.....	305
ตอนที่ 24 กำเนิดพลายงาม.....	306
ตอนที่ 29 ขุนแผนแก้พระทัยน้ำ.....	306
ตอนที่ 30 ขุนแผนพลายงามจับเจ้าเชียงใหม่.....	306
ตอนที่ 43 จระเข้เถินขวาด.....	306
การวิเคราะห์การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภา.....	307
แผนภูมิที่ 1 ทำนองเสภาลีลาเสาวรณี.....	313
การวิเคราะห์การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภา ลีลาเสาวรณีในแผนภูมิที่ 1.....	316
แผนภูมิที่ 2 ทำนองเสภาลีลานคริปราโมทย์.....	326
การวิเคราะห์การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภา ลีลานคริปราโมทย์ในแผนภูมิที่ 2.....	329
แผนภูมิที่ 3 ทำนองเสภาลีลาพิโรธวาทัง.....	336

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
การวิเคราะห์การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภา	
ลีลาพิโรธวาทังในแผนภูมิที่ 3.....	338
แผนภูมิที่ 4 ทำนองเสภาลีลาสัถลาปึงคพิสัย.....	342
การวิเคราะห์การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภา	
ลีลาสัถลาปึงคพิสัยในแผนภูมิที่ 4.....	345
ตารางเปรียบเทียบการประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภา	
ลีลาเสาวรชนี นารีปราโมทย์ พิโรธวาทัง และสัถลาปึงคพิสัย.....	355
แผนภูมิที่ 5 ทำนองเสภาลาว.....	356
การวิเคราะห์การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภาลาว	
ในแผนภูมิที่ 5.....	358
แผนภูมิที่ 6 ทำนองเสภาคมอญ.....	364
การวิเคราะห์การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภาคมอญ	
ในแผนภูมิที่ 6.....	365
แผนภูมิที่ 7 ทำนองเสภาแขก.....	368
การวิเคราะห์การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภาแขก	
ในแผนภูมิที่ 7.....	370
แผนภูมิที่ 8 ทำนองเสภาจีนปลายออกเสภาไทย.....	372
การวิเคราะห์การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภาจีน	
ปลายออกเสภาไทยในแผนภูมิที่ 8.....	373
ตารางเปรียบเทียบการประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภาลาว	
มอญ แขก และจีน.....	377
5 สรุปและข้อเสนอแนะ.....	379
บรรณานุกรม.....	385
ภาคผนวก.....	389
ประวัติผู้วิจัย.....	393

บทที่ 1

บทนำ

ภูมิหลัง

เสภาขุนช้างขุนแผน เป็นวรรณคดีที่ได้รับการยกย่องจากวรรณคดีสโมสรว่ามีความเป็นเลิศในประเภทกลอนสุภาพ คณะกรรมการผู้พิจารณาและประเมินคุณค่าวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนนี้ ประกอบด้วยนักปราชญ์ราชบัณฑิตที่สูงสุดคือ โดยมีพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้อำนวยการวรรณคดีสโมสร กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณเป็นกรรมการโดยตำแหน่ง และมีผู้ทรงคุณวุฒิที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นสมาชิกร่วมเป็นกรรมการด้วย (рінฤทัย สัจพันธ์. 2532 : 66 – 67)

จากการศึกษาคำานเสภาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพในตอนที่ว่าด้วยการชำระหนังสือเสภา (ฉบับพิมพ์ใน พ.ศ. 2460) ทำให้ได้ข้อสังเกตว่า การที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพและกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณได้รวบรวมชำระ “ต้นฉบับ” ของเสภาขุนช้างขุนแผน โดยทรงคัดตอน คัดแปลงบทประพันธ์สำนวนที่เห็นว่าไม่ประณีต หรือไม่สุภาพเพียงพอออกไป และ “คัดเลือก” เก็บไว้เฉพาะสำนวนที่เห็นว่าเหมาะสมด้วยเหตุผลที่ว่า “กรรมการหอพระสมุดฯ” มีความประสงค์จะรักษาหนังสือกลอนที่เป็นอย่างดีในภาษาไทยไว้ให้ถาวรเป็นข้อสำคัญยิ่งกว่าจะพยายามรักษาเรื่องขุนช้างขุนแผน” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2538 : 28) นั้น อาจถือเป็นการกำหนด รสนิยมเชิงวรรณศิลป์ของผู้เสพวรรณคดี (สุวรรณ เกรียงไกรเพชร, สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา. 2532 : เริ่มทอ)

เสฐียรโกเศศ (2519 : 116 – 118) ได้จำแนกองค์ประกอบ (Composition) ของบทประพันธ์เป็น 2 ภาค กล่าวคือ ภาคแรกคือ ภาคประธานของบทประพันธ์ ได้แก่ ข้อความที่เป็นเนื้อเรื่อง ภาคที่สองคือ ภาครอง ได้แก่ ถ้อยคำที่เป็นผลความ และได้เน้นความสำคัญขององค์ประกอบทั้ง 2 ภาคของบทประพันธ์ว่า “ภาคประธานและภาครองขององค์ประกอบต่างฝ่ายมีส่วนช่วยกัน ให้อีกฝ่ายหนึ่งสมบูรณ์” (เสฐียรโกเศศ. 2519 : 118)

การพิจารณาองค์ประกอบของบทเสภาขุนช้างขุนแผนในส่วนที่เป็นเนื้อเรื่องนี้ผู้วิจัยได้ข้อสังเกตจากข้อสันนิษฐานในตำนานเสภาของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ พระองค์ได้ทรงวินิจฉัยประเด็นสำคัญไว้ 2 ตอน คือ ตอนที่ว่าด้วยมูลเหตุของขับเสภา ทรงสันนิษฐานเกี่ยวกับความนิยมของนักขับเสภาที่นิยมขับเฉพาะเรื่องขุนช้างขุนแผนว่า “คงจะเป็นด้วยนิทานเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นเรื่องที่ชอกกันแพร่หลายในครั้งกรุงเก่ายิ่งกว่านิทานเรื่องอื่นๆ ด้วยเป็นเรื่องสนุกจับใจ

แต่ถือกันว่าเป็นเรื่องจริง...” (สมเด็จพระยาตำรากราชานุกาภ. 2538 : [3]) และในตอนที่ว่าด้วยหนังสือเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ได้ทรงวินิจฉัยจุดเด่นของเนื้อเรื่องที่使人เล่านิทานและคนฟังนิทานชอบเรื่องขุนช้างขุนแผนก็เพราะสาเหตุที่ว่า “ตัวเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นเรื่องที่สนุกจับใจคนยิ่งกว่าเรื่องนิทานอื่นๆ ทั้งสิ้น เห็นจะเป็นด้วยเหตุนี้จึงได้นิยมแต่ในเรื่องขุนช้างขุนแผนเรื่องเดียว” (สมเด็จพระยาตำรากราชานุกาภ. 2538 : [11])

จากข้อสันนิษฐานของสมเด็จพระยาตำรากราชานุกาภเกี่ยวกับความดีเด่นขององค์ประกอบส่วนที่เป็นเนื้อเรื่องดังกล่าวนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ได้ประทานพระมติเพิ่มเติมไว้ในวิจารณ์เรื่องตำนานเสภา (2529 : 79) ทำให้เห็นความเป็นเอกของเนื้อเรื่องได้เด่นชัดยิ่งขึ้น ดังต่อไปนี้

...คนชอบเรื่องขุนช้างขุนแผนเพราะเป็นเรื่องจริงนั่นก็อีกส่วนหนึ่ง แต่เห็นว่าจะจริงเป็นเรื่องที่ไม่เป็นไปตามใจหวังทำให้ผู้ฟังนั้นับหวามด้วยอีกส่วนหนึ่ง เพราะเรื่องของไทยเรา ใครในห้องเรื่องซึ่งน่ารักก็มีแต่ความดี ถึงจะมีอันตรายบ้างก็เพียงชักฆ่าลักเอาเมียไป นึกให้ทำอะไรไม่ได้ก็ไม่ได้ นึกให้ฆ่าชักตายได้นางกลับก็ตาย ก็ได้กลับสมนึกมันก็สิ้นสนุกไปในตัวเอง ตั้งแต่แรกพลายแก้วรักนางพิมขุนช้างก็รักพ้อง พลายแก้วนำเอ็นดู แต่ขุนช้างมีเงิน นึกเอาใจช่วยให้พลายแก้วได้สมใจนึกก็จริง แต่เคราะห์ร้ายต้องจากไปทัฬห ขุนช้างก็ขวางเข้ามาให้ใจหวามอีก กลัวจะเสียทีแก่ขุนช้างเกือบตาย พลายแก้วกลับมาทันยังไม่ทันเสียตัว ช่วยดีใจเจียนตายกลับเกิดความวิวาทกับลาวทองถึงตัดขาดกัน ต้องเป็นเมียขุนช้างด้วยจำใจ ฟังนำสงสารและเสียใจมาก ครั้นขุนแผนคิดถึงจะมาลอบลักพากลับไปช่วยดีเนื้อดีใจ วันทองกลับไม่ไป อาลัยรักขุนช้าง มันขวางใจที่สุด ถ้าไม่มีมนต์ก็ต้องถึงจุดคร่ากันจึงได้ไป เป็นนานจึงได้รักใคร่ลงรอยกันอย่างเดิม นึกว่าจะเป็นสุขกันเสียทีก็หาเป็นอย่างนึกไม่ ขุนช้างถวายฎีการับสั่งให้หาเข้าไปชำระฟังเรื่องใจวับหวาม กลัวจะถูกตัดสินให้ได้แก่ขุนช้าง แต่มีหวังที่ขุนแผนเป็นพ่อเก่ามีทางจะได้ แต่ก็ทำผิดไว้ เรื่องกลับพลิกไปเป็นวันทองต้องถูกตัดหัวร้ายไปกว่าอะไรเสียหมดอีก เรื่องขวางน้ำใจอยู่ดังนี้ ของเรามีอยู่เรื่องเดียวเท่านั้น ประกอบกับคำแต่งเหมือนเรื่องคนจริงจัง จึงชอบกันมิรู้จัด

จากข้อสันนิษฐานของสมเด็จพระยาตำรากราชานุกาภและพระมติของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ที่ขมมากกล่าวโดยลำดับนี้ ทำให้เห็นองค์ประกอบในส่วนที่เป็นเนื้อเรื่องของบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนว่ามีความดีเด่นในด้านเป็นเรื่องสนุกจับใจประการหนึ่ง ถือว่า

เป็นเรื่องจริงประการหนึ่ง และเป็นเรื่องขวางน้ำใจ กล่าวคือ ตัวเอกของเรื่องประสบอุปสรรคต่างๆ และเรื่องจบในแบบทุกข์โศก คือ นางวันทองต้องตายอีกประการหนึ่ง

ส่วนองค์ประกอบ ภาครอง อันได้แก่ ถ้อยคำที่เป็นพลความนั้น ได้พัฒนาจากการค้นกลอนแทรกนิทานเฉพาะบทสำคัญ เช่นบทสังวาส บทพ้อ บทชมโฉม และชมคง มาเป็นแต่งเป็นกลอนทั้งเรื่อง และพัฒนาถึงขั้นสูงสุดในสมัยรัชกาลที่ 2 กล่าวคือ กวีที่มีชื่อเสียงได้แต่งบทเสภาประกวดกันเต็มฝีปากทำให้บทเสภามีความเป็นเลิศทางวรรณศิลป์ ดังปรากฏหลักฐานในตำนานเสภา (2538 : [19]) พอเป็นข้อสังเกตสำคัญ 4 ประการ คือประการแรก กวีสามารถแต่งบทเสภาได้อย่างอิสระพ้นจากข้อบังคับอย่างบทละคร จึงแต่งได้ทั้งที่เป็นบทพรรณนามีขนาดความยาวจนจบกระแสความหรือตัดตอนให้สั้นได้ตามความประสงค์ ประการที่สอง กวีสามารถใช้ถ้อยคำสำนวนได้ตามสถานภาพของตัวละคร ทำให้ได้รสชาติเพราะความสมจริง ประการที่สาม มีความสมจริงในเรื่องเส้นทางการคมนาคมถูกต้องตามแผนที่ และประการสำคัญที่ทำให้บทเสภาขุนช้างขุนแผนมีคุณค่าทางวรรณศิลป์ก็คือ การที่ไม่เปิดเผยชื่อผู้แต่งให้ปรากฏผู้แต่งจึงได้อิสระเต็มที่ “พวกกวีที่แต่งบทเสภา จึงแต่งประกวดกันเต็มฝีปากว่าเผ็ดร้อนถึงอกถึงใจ เป็นหนังสือซึ่งให้เห็นสำนวนกวีต่างๆ กันเป็นอย่างดี หนังสือเสภาจึงวิเศษในกระบวนหนังสือกลอน ผิดกับหนังสือเรื่องอื่นที่แต่งมาก่อนแล้ว หรือที่แต่งในยุคเดียวกันนั้น จะเปรียบเทียบกับเสภาไม่ได้สักเรื่องเดียว หนังสือเสภาจึงเป็นเสน่ห์ใครอ่านแล้วขอมชอบคิดใจตั้งแต่เดิมมาจนกาลบัดนี้” (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. 2538 : [19-20])

ด้วยเหตุผลต่างๆ ที่กล่าวมาโดยลำดับ ผู้วิจัยจึงประสงค์จะศึกษา วรรณศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน เพื่อให้ได้ความรู้ในแง่การประสานสัมพันธ์องค์ประกอบของบทเสภาในส่วนที่เป็นเนื้อเรื่องและถ้อยคำที่มีความเหมาะสมส่วนอย่างไร

ข้อสังเกตสำคัญอีกประการหนึ่งคือ วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน เป็นวรรณคดีที่เกี่ยวข้องกับ คีตศิลป์ เพราะเป็นวรรณคดีที่แต่งขึ้นเพื่อใช้ขับเสภา สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (2538 : [2]) ทรงอธิบายถึงมูลเหตุของขับเสภาว่า เป็นประเพณีที่มีมูลเหตุมาจากการเล่านิทาน ซึ่งนับเป็นการมหรสพอย่างหนึ่งของสยามประเทศ มักมีในงานมงคล เช่น งานโกนจุกและได้ทรงสันนิษฐานว่า “ขับเสภาก็คือ เล่านิทาน นั้นเอง แลประเพณีมีเสภาก็มีในงานอย่างเดียวกับที่เล่านิทานนั้น จึงเห็นว่า เนื่องมาจากเล่านิทาน ขับเสภาผิดกับเล่านิทานแต่เอานิทานมาผูกเป็นกลอนลำเนียงที่เล่าใช้ขับเป็นลำนำ แลขับกันเฉพาะเรื่องขุนช้างขุนแผนเรื่องเดียว” (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. 2538 : [2])

การขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน นอกจากจะใช้ขับเล่าเรื่องเป็นการมหรสพในงานมงคลของประชาชนแล้ว ในสมัยรัชกาลที่ 2 กวีในราชสำนักยังได้เลือกแต่งกลอนเสภาขุนช้างขุนแผน บางตอนตามความพอใจ เพื่อใช้ขับเสภาถวายเวลาทรงเครื่องใหญ่ โดยกำหนดความยาวประมาณ 2 เล่มสมุดไทย เพื่อให้พอดีกับเวลาที่ใช้ขับคืนหนึ่ง (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. 2538 : [20])

การที่วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนมีบทบาทเกี่ยวข้องกับกรับเสภาทั้งงานมหรสพของประชาชน และราชสำนักดังกล่าว จึงน่าจะได้อิทธิพลวรรณคดีเรื่องนี้ในแง่คติศิลป์ด้วย

ข้อสังเกตที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ บทเสภาขุนช้างขุนแผนได้รับการพัฒนาจากนักเล่า นิทาน บรรดา กวี ครูเสภา และนักเสภาโดยวิธีการต่างๆ เริ่มจากการแต่งกลอนแทรกเรื่องนิทาน เฉพาะตอนสำคัญแล้วขับเป็นทำนองแบบนิทานทรงเครื่อง ต่อมาแต่งเป็นกลอนทั้งเรื่องแล้วพัฒนา โดยเลือกแต่งเป็นตอนเฉพาะที่ตลกขบขันและยังใช้กลวิธีการขับเสภาที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตนด้วย ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (2538 : [13 – 14]) ได้ทรงนำกลอนของสุนทรภู่ และ กลอนไหว้ครูเสภามาทรงใช้วินิจฉัยตำนานเสภาต่อไปนี้

กลอนของสุนทรภู่

สมภารรับกลับมายังอาวาส

หาเสภามาทั่วที่ตัวดี

ดูทำนองพองคอเสียงอ้อแอ้

ดาร์องศรีดีแต่ขั้นรู้ครั้นครบ

แล้วนายทั้งดั่ง โด่งเสียงโวกโวก

ฝ่ายนายเพชรเม็ดมากลากซำซำ

ส่วนนายมาพระยานนทคนตลก

ตาทองอยู่รู้ว่าภาษาลาว

เสียงพิณพาทย์พวกพ้องทองประศรี

ท่านตามีช่างประตักถนัดครบ

พวกคนแก่ชอบหูว่ารู้จบ

กรับกระทบทำหลอกแล้วกลอกตา

ว่ากระโชกกระชั้นชั้นหนักหนา

ตั้งสามวาสองศอกเหมือนบอกลาว

ว่าหยกหยกหยาบซำคนฮาลาว

ส่งกราวเชิดเพลง โหม่งแห่งไป

กลอนไหว้ครู

ทีนี้จะไหว้ตาครูสน

ไหว้ครูมีช่างประตักถนัดลงมา

จะไหว้ตาครูเหล่าชอบเฮฮา

ตาทองอยู่ครุละครกลอนสำคัญ

เมื่อครั้งพระจอมรินรินทร์แผ่นดินลับ

มาเมื่อพระองค์ทรงไชย

ทั้งปรบไถ่ครั้งท่อนกลอนไม่ขัด

ว่าไปมิใช่ไวปัญญา

ตลก โขนหนังเล่นเห็นไม่ขาด

ให้เรียนรู้เป็นครูไว้ทุกคน

๐ทีนี้จะไหว้ครูปีพาทย์

ทั้งครูแก้วครูพักเป็นหลัก ไชย

เป็นนายประตูกุรุษทุกแหล่งหล้า

ครูเพ็งแก่งว่าช่างสุพรรณ

พันรักษาราศรีศิษย์

ดาหลวงสุวรรณรองศรีที่บรรลัย

เสภาขับยังหาไม่มีพาทย์ไม่

ก็เกิดคนติในอยุธยา

ข้าพเจ้าไม่สันตติพิงหัดว่า

ครูชื่อว่ามาพระยานนท

ฉิ่งระนาดส่งได้ไม่ขัดสน

ภากระเดื่องเลื่องจนบรรลัยไป

ฉิ่งระนาดภาคีปีโลน

ครูทองอินนั้นแล ใครไม่เทียมทัน

มือก็คอดหนอดหนักยักย่น	ตาพูนมอญมิไขชั่วตัวขยัน
ครุมีแขกคนนี่เขาคีครั้น	เป่าทะยอยลอยถันบรรเลงภา
รับตาดกดปรอททยอดเสภา	ทั้งครุน้อยเจรจากันนับถือน
อีกครุแจ้งแต่งอักษรขจรภา	ครุอ่อนว่าพิมระบือชื่อขจร
ครั้นจะรำไบนักก็จักช้า	ทีนี้จะว่าเสภาตามครุสอน
ข้าพเจ้าพลั้งพลาดบาทบทกลอน	ขอภัยเถิดอย่าค่อนนิทาเลยฯ

กลอนของสุนทรภู่และกลอนไหว้ครูเสภาที่ยกมากล่าวนี้ นอกจากจะทำให้ได้ข้อสังเกตเกี่ยวกับพัฒนาการของการแต่งบทเสภาและกลวิธีการขับเสภาอันเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตนของครูเสภาและนักขับเสภาแล้ว สิ่งที่เป็นข้อสังเกตเกี่ยวกับคีตศิลป์อีกประการหนึ่งก็คือ ครูเสภาแต่ละคนมีความสามารถในการประสานสัมพันธ์คีตศิลป์ (ท่วงทำนองขับเสภา) ให้ประสานสัมพันธ์กับวรรณศิลป์ จนเกิดผลให้ผู้ฟังการขับเสภาได้รับรสชาติจากการฟัง ตัวอย่าง ครูเสภาชื่อ “มี” “ชอบขับตอนปลายแก้วไปตีเมืองเชียงทอง ฤๅตอนขุนแผนตีเมืองเชียงใหม่” (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. 2538 : [17]) “ครุมี” ใช้กลวิธีการขับโดยเปล่งเสียงขับให้ประสานสัมพันธ์กับวรรณศิลป์ โดยวิธีการ “พองคอ” ให้เกิดเสียงสัมพันธ์กับบทพิโรธวาทังซึ่งเป็นบทว่าด้วยการรบ ทำให้ “พวกคนแก่ชอบหัวรูดจับ” ครูเสภา “รองศรี” มีความรู้ความสามารถครบครันในการประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์ที่ให้อาหารรส โดยใช้กลวิธีกระทบกระแทกกับเสภา ครูเสภา “ทองอยู่” “ชอบขับตอนนางลาวทอง ฤๅตอนนางสร้อยฟ้าศรีมาลา” (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. 2538 : [17]) โดยใช้กลวิธีขับทำนองเสภาลาวให้ประสานสัมพันธ์กับวรรณศิลป์ ครูเสภา “อ่อน” มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักเพราะมีความสามารถในการขับเสภา “ตอนปลายแก้วเป็นคู่กับนางพิม” (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. 2538 : [17])

ในเรื่องเกี่ยวกับความสามารถของครูเสภาและนักขับเสภาในการประสานสัมพันธ์คีตศิลป์และวรรณศิลป์ให้กลมกลืนกับเนื้อเรื่อง โดยมุ่งให้คนฟังได้รับรสนาตินั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ก็ได้ประทานข้อสังเกตไว้ในวิจารณ์ตำนานเสภา (2529 : 78) ตอนหนึ่งว่า “เสภาที่ว่ากันก็หลายทำนอง ว่าเป็นทำนองนิดหน่อยเอาแต่เสียงหนักเบาให้สมบทก็มี ที่ว่าเป็นพื้นเลขๆ ไปก็มี ที่ว่าทำนองหวนครวญครั้นไปมากก็มี ที่ยักย้ายเป็นทำนองมอญเมงอะไรไปก็มี”

นอกจากนี้คณะผู้ดำเนินงานโครงการดุริยางคศิลป์ไทยนิสิตชั้นปีที่ 4 รุ่นที่ 4 (พ.ศ. 2529) ภาควิชาดุริยางคศิลป์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้รายงานผลการวิจัยเกี่ยวกับวิธีขับเสภา ลักษณะการขับเสภาที่แสดงอารมณ์ต่างๆ ตามบทเสาวรจนี นารีปราโมทย์ พิโรธวาทัง และบทสลลาปิงคพิสัย ตลอดจนลักษณะการขับเสภาไทย เสภามอญและการขับเสภาลาวไว้ในวิวัฒนาการของเสภา (2529 : 66 – 77) งานวิจัยดังกล่าวนี้ทำให้ได้แนวคิดเกี่ยวกับคีตศิลป์และความสัมพันธ์ระหว่างคีตศิลป์กับวรรณศิลป์

ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์กับจิตศิลป์ในเรื่องขุนช้างขุนแผนนั้น ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณได้กล่าวไว้ในวิเคราะห์วรรณคดีไทย (2517 : 21) ตอนหนึ่งว่า “เสภา ขุนช้างขุนแผน เป็นนิยายร้อยกรอง แต่งเป็นกลอนสำหรับขับเสภา หมายความว่าต้องเป็นกลอนที่ผู้ขับเสภาจะใช้ให้เกิดอารมณ์ได้หลายอารมณ์ เหมาะสมแก่แต่ละตอนของเรื่อง” ความเห็นดังกล่าวนี้ สอดคล้องกับคำกล่าวของสุภร บุนนาค ที่กล่าวเปรียบเทียบไว้ตอนหนึ่ง (2516 : 2) ว่า “...เรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นของคู่กับเสภา เหมือนแหวนเป็นของคู่กับเบียร์เย็นเฉียบ หรือน้ำปลาหวานเป็นของคู่กับสะเดาราวกับพระเจ้าจัดประทานลงมาให้...”

เจตนา นาควิธระ กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างศิลปะแขนงต่างๆ ไว้ในหนังสือทางไปสู่วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์ (2524 : 26) ตอนหนึ่งว่า “... ในกรอบของวัฒนธรรมไทย ศิลปมิได้อยู่โดดเดี่ยวเดียวดายเฉพาะสาขา แต่ศิลปะสาขาต่างๆ มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด” และได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีกับดนตรีว่า “... วรรณกรรมประเภทร้อยกรองแต่เดิมมิได้เขียนไว้สำหรับเป็น “หนังสืออ่าน” เจียบๆ โดยเฉพาะแต่เขียนไว้สำหรับขับหรือร้องหรือแสดงหรืออาจกล่าวได้ว่าวรรณกรรมไทยสร้างขึ้นไว้ให้ “ฟัง” มากกว่าที่จะไว้ให้ “อ่าน” แต่อย่างเดียว” (เจตนา นาควิธระ. 2524 : 29) นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงวรรณคดีวิจารณ์ (literary criticism) กับศิลปวิจารณ์ (art criticism) ว่า “เป็นศาสตร์ที่มีความสัมพันธ์กัน” (เจตนา นาควิธระ. 2514 : 22) และชี้ให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างจิตศิลป์กับวรรณศิลป์ (2514 : 22) ว่า “... ในบางครั้งเราก็มักจะเห็นว่า กวีนิพนธ์บทนั้นบทนี้ถ้าไม่อ่านออกเสียงแล้วจะมีได้รสเต็มที่ คุณลักษณะในเชิงจิตศิลป์ จึงจัดได้ว่ามีส่วนสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับวรรณศิลป์...”

เอกสารและงานวิจัยที่ผู้วิจัยกล่าวโดยลำดับนี้เป็นที่มาของแนวคิดในการศึกษา ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์กับจิตศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน อันเป็นการศึกษาวรรณคดีเปรียบเทียบแนวหนึ่ง คือ การศึกษาวรรณคดีกับศิลปะแขนงจิตศิลป์

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาศิลปะในการประสานสัมพันธ์องค์ประกอบของวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน
2. เพื่อศึกษาความประสานสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์กับจิตศิลป์ (การขับเสภา) ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน
3. เพื่อให้ได้แนวทางในการวิจารณ์วรรณคดีกับศิลปะแขนงจิตศิลป์

สมมุติฐานของการวิจัย

วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นผลงานที่กวีแต่งขึ้นเพื่อใช้ขับเสภา การประสานสัมพันธ์องค์ประกอบของวรรณศิลป์กับจิตศิลป์อย่างเหมาะสมทำให้วรรณคดีเรื่องนี้มีคุณลักษณะเป็นงานวรรณคดีบันเทิงที่ให้รสจากการฟัง

ขอบเขตการวิจัย

การวิจัยวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนศึกษาจาก “บทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ” ฉบับองค์การคำของคุรุสภาจัดพิมพ์จำหน่าย พุทธศักราช 2538 โดยแบ่งการศึกษาเป็น 3 ประเด็น คือ

1. การศึกษาวรรณศิลป์ แบ่งเป็น
 - 1.1 การศึกษาองค์ประกอบของบทเสภา
 - 1.2 ศิลปะในการประสานสัมพันธ์องค์ประกอบให้เหมาะสม ทำให้เกิดรส
2. การศึกษาคีตศิลป์ ได้แก่ การศึกษาองค์ประกอบของการขับเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทานซึ่งแบ่งออกเป็น บทขับ ท่วงทำนองการขับ และการขับกรับเสภา
3. การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์กับคีตศิลป์ แบ่งเป็น
 - 3.1 วรรณศิลป์อาศัยคีตศิลป์เพื่อให้เกิดรส
 - 3.2 คีตศิลป์อาศัยวรรณศิลป์ได้แก่ เนื้อหา รส ลีลา และอารมณ์ในการเปล่งเสียงขับ

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยความสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์กับคีตศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน จะเสนอผลการวิจัยแบบพรรณนาวิเคราะห์ (descriptive analysis) โดยมีขั้นตอนของการศึกษาตามลำดับ ดังนี้

1. ศึกษาเอกสาร ตำรา บทความและงานวิจัยเกี่ยวกับวรรณศิลป์ วรรณคดีวิจารณ์ ศิลปวิจารณ์ รสในวรรณคดีไทย คีตศิลป์ องค์ประกอบของการขับเสภา และความประสานสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์และคีตศิลป์

2. สัมภาษณ์วิทยากร
3. ศึกษาวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน
4. เรียบเรียงและนำเสนอเป็นบท ดังนี้

บทที่ 1 บทนำ

บทที่ 2 วรรณศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน

บทที่ 3 คีตศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน

บทที่ 4 ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์กับคีตศิลป์ในบทเสภาขุนช้างขุนแผน

บทที่ 5 สรุป และข้อเสนอแนะ

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ช่วยให้เห็นลักษณะเด่นด้านความประสานสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีกับศิลปะแขนง คีตศิลป์
2. เข้าใจลักษณะเฉพาะของวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนในแง่เป็นวรรณคดีที่ใช้ขับเสภา
3. เป็นแนวทางในการศึกษาวิชาวรรณคดีเปรียบเทียบและวรรณคดีเอกของไทยตลอดจน การวิจัยด้านฉันทลักษณ์กลอน

ข้อตกลงเบื้องต้น

คำว่า วรรณศิลป์ และ คีตศิลป์ ผู้วิจัยใช้ตามความหมายต่อไปนี้

วรรณศิลป์ หมายถึง ศิลปะในการประสานองค์ประกอบของงานประพันธ์อันได้แก่ โครงเรื่อง เนื้อเรื่อง ตัวละคร และกระบวนกลอน

คีตศิลป์ หมายถึง ศิลปะในการประสานองค์ประกอบของเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทาน อันได้แก่ บทเสภา ทำนองเสภา และการขับขับเสภาไม้ต่างๆ

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยเรื่อง “ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์กับคีตศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้าง ขุนแผน” นี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังต่อไปนี้

1. เรื่องเกี่ยวกับวรรณคดี วรรณคดีวิจารณ์ วรรณศิลป์ รสวรรณคดี เสภา และเสภา เรื่องขุนช้างขุนแผน ได้แก่ ตำรา เอกสาร และงานวิจัยต่อไปนี้

๑) เสฐียรโกเศศ เขียนตำราเรื่องการศึกษาวรรณคดีแห่งวรรณศิลป์ โดยให้ความหมายของ วรรณคดีมีวรรณศิลป์ว่าเป็นบทประพันธ์ ซึ่งมีลักษณะเด่นในเชิงบทประพันธ์ มีค่าทางอารมณ์ และความรู้สึกแก่ผู้อ่าน ผู้ฟัง (2507 : 5) อธิบายขององค์ประกอบของบทประพันธ์ว่าประกอบด้วย ภาคประธานได้แก่ ข้อความที่เป็นเนื้อเรื่อง และภาครองได้แก่ ถ้อยคำที่เป็นผลความ ภาคประธาน และภาครองขององค์ประกอบมีส่วนช่วยให้อีกฝ่ายหนึ่งสมบูรณ์ (2507 : 115 - 122) ให้ความรู้เกี่ยวกับท่วงท่าที่แสดงออก (style) ของกวี กล่าวคือ การจัดองค์ประกอบของบทประพันธ์ขึ้นอยู่กับท่วงท่าที่แสดงออกของกวี ได้แก่ การจัดเรียงถ้อยคำ ประโยค ประธาน วรรคตอนอันเกิดจากความคิดเห็นเฉพาะตัวของผู้ประพันธ์ (2507 : 123 - 126) และได้ให้หลักวิพากษ์วิจารณ์ศิลปกรรม รวม 6 หลัก คือ ความนึก (Conception) ความสะเทือนใจ (Emotion) การแสดงออก (Expression) องค์ประกอบ (Composition) ท่วงท่าที่แสดง (Style) และเทคนิค (Technique) (2507 : 174 - 199)

ว่านวรรณกรรม หนังสือรวมบทความของ ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ์ ได้ให้ข้อสังเกตเกี่ยวกับหนังสือที่ได้รับยกย่องว่าเป็นวรรณคดีนั้นจะต้องมีลักษณะพื้นฐานอยู่ 4 ประการ คือ

มีรูปและเนื้อหาเหมาะสมกัน มีการใช้ถ้อยคำที่ได้เลือกเฟ้นอย่างประณีต มีคุณค่า และมีผู้เผยแพร่ เป็นมรดกถึงอนุชนรุ่นลูกหลาน (2539 : 39 – 40) การวินิจฉัยคุณค่าของวรรณคดีคัดสรร ที่ศิลปะ ของการแต่ง (2539 : 40 – 41) การให้แง่คิดด้านวรรณคดีกับปรัชญา กวีไทยยึดปรัชญาของ พุทธศาสนา ในด้านความไม่เที่ยงแท้ โลกหรือชีวิตเป็นทุกข์ และเชื่อในอนัตตา แต่ก็จะไม่จับ เอาปรัชญาดังกล่าวมาเป็นเนื้อหาสำคัญของเรื่อง ส่วนที่กวีสนใจไม่ใช่ปรัชญาแต่เป็นเรื่องของรูป รส กลิ่น เสียง (2539 : 41 – 42) ความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องขุนช้างขุนแผนในฐานะเป็นวรรณคดี มรดกนั้นอยู่ที่ เป็นวรรณคดีที่ทำให้คนรุ่นหลังเข้าใจคนรุ่นก่อนๆ บันทึกคำและสำนวนในภาษาใน ด้านทำให้เกิดอารมณ์ และชี้ให้เห็นพัฒนาการด้านอารมณ์ของคนในสมัยของผู้แต่ง (2539 : 48 - 49) นอกจากนี้ยังได้เน้นถึงวรรณกรรมที่ได้รับการยกย่องว่าเป็นวรรณคดีนั้นมักมีคุณสมบัติ 6 ประการ คือ เนื้อหาและรูปแบบเหมาะสมกัน การใช้สำนวนภาษาเป็นไปด้วยความบรรจงด้วย ความเพ่งเล็ง มีความคิดนึกที่แสดงถึงความเฉียบแหลมของผู้แต่ง แสดงถึงพัฒนาการทางอารมณ์ ของผู้แต่งสูง มีคุณค่าในทางประวัติของวรรณกรรมหรือประวัติวรรณคดี และมีคุณค่าในทาง ประวัติวรรณกรรมของภาษาหนึ่งภาษาใดที่มีความสำคัญแก่วรรณคดีของโลก (2539 : 57 – 58)

รินฤทัย สัจจพันธุ์ เขียนตำราความรู้ทั่วไปทางภาษาไทยภาควรรณคดี ได้ให้ความรู้ เกี่ยวกับคุณลักษณะของหนังสือวรรณคดีว่าเน้นในด้านเนื้อหาและรูปแบบ (2526 : 4) ความหมาย ของวรรณคดีที่เป็นความหมายทางวิชาการโดยระบุไว้ว่า วรรณคดีหมายถึงเรื่องที่แต่งขึ้นอย่างมี ศิลปะในการแต่ง มีความเหมาะสมเจาะกลมกลืนทั้งรูปแบบและเนื้อหา ฯลฯ ทำให้ตระหนักถึงคุณค่า ของความงามและยังให้ความรู้ให้ข้อคิดอันเป็นคุณประโยชน์ (2526 : 5) อธิบายและยกตัวอย่าง ประกอบเกี่ยวกับองค์ประกอบของวรรณศิลป์ 6 ประการ โดยยึดตำราของเสฐียรโกเศศ (2507 : 174 – 199) เป็นหลัก (2526 : 6 – 17) กล่าวถึงความสัมพันธ์ของวรรณคดีกับงานศิลป์แขนงอื่น โดยเฉพาะบทกลอนเสภาขุนช้างขุนแผนมีความสัมพันธ์กับดุริยางคศิลป์เนื่องจากเพลงไทยจำนวนมากอาศัยเนื้อร้องจากวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน (2529 : 19 – 20) วรรณคดีกับวัฒนธรรม ผู้เขียนได้อธิบายถึงวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนว่า ให้ความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมไทยตั้งแต่เกิดจน ตายและยังให้ข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องไทยด้วย (2529 : 23 – 24) นอกจากนี้ได้ให้ความรู้ตลอดจนยก ตัวอย่างประกอบคำอธิบายอย่างละเอียดเกี่ยวกับ “วรรณศิลป์” ในกวีนิพนธ์ (2526 : 34 - 62) ทั้งยังกล่าวถึงลักษณะของวรรณคดีไทยก่อนการรับอิทธิพลตะวันตกโดยได้ยกตัวอย่างเรื่องขุนช้าง ขุนแผนประกอบในบางประเด็น (2526 : 73 – 92)

วิทย์ ศิวะศรียานนท์ เขียนหนังสือวรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์มีเนื้อหาสำคัญเกี่ยวกับ เรื่องต่างๆ ได้แก่ ความหมายของวรรณคดีได้นิยามไว้ว่าต้องเป็นบทประพันธ์ที่มุ่งให้ความเพลิดเพลิน ให้เกิดความนึกคิดและอารมณ์ต่างๆ ตามผู้เขียน และต้องมีรูปศิลปะอันจะทำให้เกิดความงาม (2518 : 4) กำเนิดแห่งวรรณคดีผู้เขียนได้ให้ข้อสังเกตว่า แต่แรกวรรณคดีเป็นสิ่งที่เล่าหรือขับขาน โดย ปากเปล่า (2518 : 34 – 35) ในการศึกษาวรรณคดีจึงจำเป็นต้องให้ความสำคัญแก่วรรณคดีปากเปล่า

และได้กล่าวถึงทฤษฎีในทางวรรณคดีบางทฤษฎีถือว่าวรรณคดีที่แท้จริง คือวรรณคดีที่ต้องอ่าน ต้องฟัง (2518 : 37) เกี่ยวกับเรื่องในวรรณคดี ผู้เขียนกล่าวถึงเรื่องขุนช้างขุนแผนว่า เป็นวรรณคดีที่เป็นของพื้นเมืองที่กวีของไทยคิดขึ้นเองหรือที่เกิดจากเรื่องราวปรัมปราที่เล่าสู่กันฟังมาช้านานและเป็นเรื่องของสามัญชน (2518 : 60) นอกจากนี้กวีไทยมักกล่าวถึงธรรมชาติในลักษณะที่เป็นเอกลักษณ์ไทยได้แก่ มุ่งความไพเราะของการประพันธ์ ซึ่งเกิดจากเล่นคำเล่นอักษรเป็นใหญ่มากกว่าที่จะพรรณนาตามความจริง เห็นธรรมชาติเปลี่ยนแปลงไปตามความรู้สึกของกวี หรือตัวละครเอกของเรื่อง (2518 : 62 – 68)

นาวาอากาศเอกแยม ประพัฒน์ทอง บรรยายเรื่องรสวรรณคดีไทยในแยมบรรยาย 3 (2525 : 115 - 414) โดยได้กล่าวถึงการนำเนื้อหาเกี่ยวกับ “รสของบทนิพนธ์” 9 ประการในคัมภีร์สุโขธาถ์การอันเป็นรสที่ได้จากการอ่านและการฟังกลอนมาใช้ศึกษารสวรรณคดีไทย โดยเน้นว่ากลอนเป็นเรื่องของสวนากการ (การฟัง) ที่ใช้โสตตายณะ (สื่อทางหู)

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์ตำนานเสภา (2538 : [1 – 40]) มีเนื้อหาสำคัญเกี่ยวกับประเพณีการขับเสภา มูลเหตุของขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน หนังสือเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน การชำระหนังสือเสภา และคำอธิบายบทเสภาตอนที่ 1 – 43

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงนิพนธ์วิจารณ์เรื่องตำนานเสภา (2529 : 78 – 79) มีเนื้อหาสำคัญเกี่ยวกับทำนองขับเสภาและสาเหตุสำคัญที่คนนิยมฟังขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน

ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ กล่าวถึงลักษณะและฐานะของวรรณคดีไทยแต่เดิมมารวมทั้งรูปแบบและเนื้อหาของวรรณคดีไทย โดยได้ยกตัวอย่างวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนประกอบ เนื้อหาดังกล่าวอยู่ในชุมนุมบทความทางวิชาการชื่อหัวเรื่องของวรรณคดี (2514 : 60 – 64, 66 – 67)

วิเคราะห์รสนวรรณคดีไทย ของ ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ได้วิเคราะห์ขุนช้างขุนแผนในด้านต่างๆ คือ วิเคราะห์เนื้อเรื่อง (2517 : 21 – 22) ลักษณะนิสัยของตัวละคร (2517 : 26 – 30) กลวิธี (2517 : 31 – 37) และได้อธิบายถึงการตีความ (2517 : 37 – 41)

สมบัติกวี “ขุนช้างขุนแผน” เล่ม 1 – 2 ของ สุภร บุนนาค (2516) กล่าวถึงวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนอย่างละเอียดในแง่วิจารณ์เนื้อหาและคุณค่า และได้เปรียบเทียบขุนช้างขุนแผนสำนวนชาวบ้านไว้ในตอนท้าย

ขุนช้างขุนแผนฉบับอ่านใหม่ ของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช (2532) ได้นำเอาสิ่งต่างๆ ที่มีอยู่ในเรื่องขุนช้างขุนแผนออกมาให้ผู้อ่านได้ทราบพร้อมทั้งชี้แจงรายละเอียด เหตุผลและความสำคัญของสิ่งต่างๆ เหล่านั้น

งานวิจัยของกุสุมา รัชมณีนี เรื่อง การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต กล่าวถึงความคิดเรื่องรสนในวรรณคดีและปัจจัยที่ทำให้เกิดรสนวรรณคดี (2534 : 114 -

124) การวิเคราะห์รหัสในวรรณคดีไทย (2524 : 173 – 189) และวิเคราะห์รหัสในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนในฐานะเป็นวรรณคดีบันเทิง (2534 : 207 – 220)

วิทยานิพนธ์ของ ชลธิรา สัตยวิวัฒนา เรื่อง การนำวรรณคดีวิจารณ์ใหม่แบบตะวันตกมาใช้กับวรรณคดีไทย (2531 : 75 - 123) ได้วิเคราะห์วิจารณ์เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนโดยหลักจิตวิทยาวิเคราะห์บุคลิกลักษณะและพฤติกรรมกรรมของตัวละคร

บทความเรื่องรักไม่สมหวังในวรรณคดีสันสกฤต ของ ปราณี พาพานิช (2536 : 48 – 53) กล่าวถึงการจำแนกรักไม่สมหวังตามทฤษฎีว่าด้วยรสในวรรณคดีสันสกฤตว่ามี 4 อย่าง คือ รักแรกพบ (ปุรวราศ) รักขี้ใจ (มาน) รักจากไกล (ปุรวาส) และรักสิ้นใจ (กรุณ)

2. เรื่องเกี่ยวกับคีตศิลป์และการขับเสภา ได้แก่ เอกสาร คำรา และงานวิจัยต่อไปนี้

หนังสือเรียนศิลปศึกษาวิชา ศ 121 ศ 122 คนตรีไทย – ขับร้องไทย (2522 : 26) ของ มนตรี ตราโมท และคนอื่นๆ ได้ให้ความหมายของคีตศิลป์ว่า คือ การนำเสียงซึ่งเกิดจากธรรมชาติ เช่น เสียง เออ เอย ฯลฯ มาประดิษฐ์ขึ้นเป็นลำนำทำนองเพลงโดยใช้ศิลป์เข้าตกแต่งทำให้เสียงซึ่งเกิดจากธรรมชาติกลายเป็นทำนองเพลงประกอบกับเนื้อร้องทำให้ผู้ฟังเกิดความซาบซึ้งและมีอารมณ์คล้อยตาม คีตศิลป์มิได้หมายถึงการร้องเพลงอย่างเดียว หากมีขอบข่ายรวมถึงการพากย์ การขับเสภาและการอ่านทำนองเสนาะด้วย

มนตรี ตราโมท เขียนหนังสือศัพท์สังคีต ได้อธิบายความหมายของคำว่า “ขับ” ว่า คือ การเปล่งเสียงออกไปอย่างเดียวกับร้อง แต่การขับมักใช้ทำนองที่มีความยาวไม่แน่นอน การเดินทำนองเป็นเพียงแนวทางเท่านั้น และถือถ้อยคำเป็นสำคัญ ทำนองต้องนุ่มเข้าหาถ้อยคำ เช่น ขับเสภาเป็นต้น (2517 : 3)

ประชุมลำนำ ประมวลคำรากลอนกาพย์โคลงฉันท ของรองอำมาตย์เอกหลวงธรรมาภิรมย์ ได้อธิบายการเรียกชื่อวรรคของกลอนเสภาไว้ว่า วรรคที่ 1 เรียกชื่อว่า นารีเรียงหมอน วรรคที่ 2 เรียกชื่อว่า ซออ่อนนางรำ วรรคที่ 3 เรียกชื่อว่า ระบายเคียด วรรคที่ 4 เรียกชื่อว่า หงษ์ชูคอ การเรียกชื่อวรรคดังกล่าวผู้เขียนตำราสันนิษฐานว่า เกษยาจารย์ซึ่งเป็นจินตกระวีหรือภาวะกระวี บัญญัติขึ้นเพื่อจะให้กลอนนั้นเหมาะแก่จังหวะของทำนองที่ขับตามลำนำ (2514 : 179)

งานวิจัยวิวัฒนาการของเสภาโดยคณะผู้ดำเนินงานโครงการดุริยางคศิลป์ไทย ภาควิชาดุริยางคศิลป์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย รายงานผลการวิจัยเกี่ยวกับวิธีขับเสภาว่า ผู้ขับต้องคำนึงถึง การใช้ถ้อยคำ น้ำเสียง ลีลาการขับ เพื่อให้เกิดความไพเราะและเป็นที่พอใจแก่ผู้ฟัง องค์ประกอบของเสภา คือ ผู้ขับและกรับเสภา บทบาทของกรับเสภาจะเป็นเครื่องเสริมสร้างหรือเสริมแต่งให้การขับมีความสมบูรณ์ เกิดความไพเราะ และความสนุกสนาน (2532 : 64 – 65) ขั้นตอนการขับเสภาเริ่มจาก ขับเสภาไหว้ครู ขับดำเนินเรื่องซึ่งเรียกว่า “ขับเรื่อง” ในช่วงขับดำเนินเรื่องเริ่มต้นด้วยการ “เกริ่น” ซึ่งมีอยู่ 5 แบบ ต่อจาก “เกริ่น” เป็นการขับ

บทกลอนดำเนินเรื่อง โดยขยับกรับเสภาประกอบ ปัจจัยสำคัญของการขับเสภา คือ การเข้าใจถึงอารมณ์ของบทที่ขับ ซึ่งจะช่วยให้ผู้ขับสามารถใช้น้ำเสียงเพื่อสร้างอารมณ์อันเป็นผลให้การขับเสภามีคุณค่า มีความไพเราะ มีความงามและความสมจริงตลอดจนก่อให้เกิดอารมณ์คล้อยตาม (2532 : 66 – 67) การขับเสภาจำแนกตามสำเนียงการขับเป็น 3 ลักษณะ คือ เสภาไทย เสภามอญ และเสภาลาว โดยใช้ชนชาติตัวละครเป็นหลักในการแบ่ง (2532 : 67 – 70) และจำแนกกลวิธีการขับโดยใช้ลีลากลอน 4 ลีลา เป็นหลักในการแบ่ง คือ เสาวรณี นารีปราโมทย์ พิโรชวาทัง และ สลลapingคพิสัย (2532 : 70 – 78)

3. เรื่องเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์กับคีตศิลป์ ได้แก่ เอกสาร ตำรา และงานวิจัยต่อไปนี้

เจตนา นาควัชระ เขียนตำราและบทความเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์กับคีตศิลป์ในแง่ต่างๆ คือ ตำราทฤษฎีเบื้องต้นแห่งวรรณคดี และบทความทางวิชาการในโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ เนื้อหาในตำราทฤษฎีเบื้องต้นแห่งวรรณคดี ได้แก่ เรื่องเกี่ยวกับวรรณคดีกับศิลปะแขนงอื่น ได้อธิบายถึงวรรณกรรมเอกหลายเรื่องมิใช่เป็นหนังสือที่เขียนขึ้นเพื่ออ่านเท่านั้น แต่เป็นบทละคร บทเสภา ที่แต่งไว้สำหรับร้องหรือสำหรับเป็นบทแสดงจึงนับได้ว่าวรรณกรรมเหล่านี้กับศิลปะแขนงอื่นมีความสัมพันธ์กันมาแต่ดั้งเดิม (2521 : 37) ส่วนเนื้อหาในบทความทางวิชาการในโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ได้กล่าวถึงสุนทรียศาสตร์ในหัวข้อวรรณคดีกับปรัชญา (2514 : 20 – 22) และกล่าวถึงความสัมพันธ์ของคีตศิลป์กับวรรณศิลป์ในกวีนิพนธ์ (2514 : 22 – 26)

งานวิจัยเรื่อง การศึกษาร้อยกรองประเภทกลอนในแง่วรรณศิลป์และคีตศิลป์ไทย ของยมโดย เพ็งพงศา ได้รายงานผลการวิจัยเกี่ยวกับรูปแบบของวรรณกรรมเพื่อการขับร้องไว้ว่าคำประพันธ์ที่ใช้ในการขับร้อง คือ กลอน ในระยะเริ่มต้นเป็นรูปแบบของกลอนใช้ร้องค้นได้ตอบร้องเล่น ร้องในพิธีกรรม และร้องจับเรื่องนิทานในการแสดงละคร ลักษณะเฉพาะที่เด่นชัดของกลอนในระยะเริ่มต้น คือ ใช้ร้องค้นในรูปวรรณกรรมมุขปาฐะ จำนวนคำ จำนวนวรรค และสัมผัส จึงใช้อย่างอิสระไม่มีกฎเกณฑ์กำหนดไว้เป็นแบบแผนตายตัว รูปแบบของกลอนในวรรณกรรมเพื่อการขับร้อง ได้รับการพัฒนาจากราชสำนักจนถึงระยะอิมตัวทางรูปแบบ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้แก่ ปรากฏในรูปวรรณกรรมลายลักษณ์ในบทละครผู้หญิงของหลวง กลอนบทละครนอกแบบหลวง และบทเสภา (2535 : 16 – 74) รายงานผลการวิจัยเกี่ยวกับพัฒนาการของกลอนเสปามีเนื้อหาเกี่ยวกับธรรมเนียมการขับเสภา คำขึ้นต้นบท กระบวนกลอนที่เป็นบทชม บทคร่ำครวญ บทชมคง จำนวนคำ และการแทรกฉันทลักษณ์กลอนเพลงของประชาชน (2535 : 76 – 80) และรายงานผลการวิจัยเกี่ยวกับการขับเสภา การขยับกรับเสภาไม้ต่างๆ ตลอดจน

กลวิธีการขับเสภาลีลาเสาวรจณี นารีปราโมทย์ พิโรธาทัง สัตตาปิงคพิสัย กักับการขับกรับเสภา ให้สอดคล้องกับลีลาท่งสี่ (2535 : 154 – 160)

วิทยานิพนธ์ของบุษยา ชิตท้วม เรื่อง การศึกษาเกณฑ์มาตรฐานของการกรับเสภา ได้ศึกษาวิจัยเกี่ยวกับทฤษฎีและการปฏิบัติกรับเสภาในด้านลักษณะเฉพาะของกรับเสภาได้แก่ วัสดุที่ใช้และรูปลักษณะ วิธีการใช้ วิชาการที่เกี่ยวข้อง และลักษณะสำคัญในการสร้าง และประการสำคัญคือ ได้วิจัยเกี่ยวกับทฤษฎีครุิยางค์ไทยว่าด้วยเรื่องกรับเสภา (2540 : 42 – 57)

นอกจากนี้ถาวร ลิกขโกศลและศิริ วิชเวช ได้เรียบเรียงหนังสือเสภาเสนาะคำหวาน ซึ่งเป็นเอกสารประกอบเทปและซีดี เนื่องในงานสัมมนาทางวิชาการประกอบการสาธิตเสภาเรื่อง ชุนข้างชุนแผน ตอนชุนแผนขึ้นเรือนชุนข้างถึงพานทองหนีไปอยู่ป่า เอกสารนี้ได้กล่าวถึงความสามารถของพระยาเสนาะดุริยางค์ (แช่ม สุนทรวาทีน) ในการประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทางขับเสภา (2543 : 108 – 109, 129) พัฒนาการทางขับเสภาของหลวงพิศณุเสนี (กล่อม การะเวก) หลวงกล่อมโกศลศัพท์ (จอ นสุนทรเทศ) หลวงเพราะสำเนียง (สุข สุขวาที) หมื่นขับคำหวาน (เจิม นาคมาลัย) หลวงเสียงเสนาะกรรม (พัน มุกตวาทย์) ครูเลื่อน สุนทรวาทีน ครูเจริญใจ สุนทรวาทีน ครูเหนียว ครูยพันธ์ และครูศิริ วิชเวช (2543 : 91 – 109) และประการสำคัญ คือ การประดิษฐ์ทำนองเสภาแขก และเสภาจีนขึ้นโดยครูศิริ วิชเวช ทำให้เกิดทำนองเสภาจำแนกตามสำเนียงได้ 5 ประเภท คือ เสภาไทย เสภาลาว เสภาคมอญ เสภาแขก และเสภาจีน

บทที่ 2

วรรณศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน

วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นวรรณคดีที่ได้รับการยกย่องจากวรรณคดีสโมสรว่า มีความเป็นเลิศในประเภทกลอนสุภาพ คณะกรรมการวรรณคดีสโมสรผู้พิจารณาและประเมินคุณค่าวรรณคดีเรื่องนี้ประกอบด้วยนักปราชญ์ราชบัณฑิตที่สูงสุดคือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้อำนวยการ โดยมีกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณและผู้ทรงคุณวุฒิที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นสมาชิกเป็นกรรมการ อีกประการหนึ่ง วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับหอพระสมุดวชิรญาณนี้เป็นหนังสือเสภาที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพและคณะกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณได้ชำระจาก "ต้นฉบับ" ที่มีหลายสำนวนโดยการตัดตอนตัดแปลงและคัดเลือกจนได้สำนวนที่เหมาะสมสำหรับพิมพ์เป็นวรรณคดีของชาติ ซึ่ง "อาจถือเป็นการกำหนด รสนิยมเชิงวรรณศิลป์ ของผู้เสพวรรณคดี (สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร และ สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา . 2532 : เริ่มทอ) ได้ ด้วยเหตุผลสำคัญ 2 ประการ ดังกล่าว ผู้วิจัยจึงมุ่งศึกษาวรรณศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน

การศึกษาวรรณศิลป์เรื่องขุนช้างขุนแผนในเชิงวรรณศิลป์

การศึกษาวรรณศิลป์ในวรรณคดีนั้น ผู้วิจัยได้ศึกษาตามความคิดเห็นของ น.ท. หึงสุมาลี วีระวงศ์ นักวิชาการผู้นี้ได้อธิบายความหมายและขอบข่ายของวรรณศิลป์ว่า "มีความหมายครอบคลุมทั้งกลวิธีการใช้ภาษา การลำดับขั้นตอนของความคิดและ/หรือเนื้อหาตลอดจนการเลือกรูปแบบ ภาษาและกลวิธีให้เหมาะแก่เนื้อหาที่จะประพันธ์ขึ้น ... ข้อควรพิจารณาเมื่อจะศึกษาวรรณศิลป์ในผลงานการประพันธ์ก็คือ การพิจารณาศิลปะในการประสานสัมพันธ์องค์ประกอบให้เหมาะสม" (น.ท. หึงสุมาลี วีระวงศ์. 2534 : 66) จากความคิดเห็นดังกล่าว การศึกษาวรรณศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน ผู้วิจัยจึงศึกษาในแง่ "ศิลปะในการประสานสัมพันธ์องค์ประกอบของเรื่องให้เหมาะสม" โดยจัดแบ่งการศึกษาเป็น 2 หัวข้อ คือ องค์ประกอบของเรื่อง และศิลปะในการประสานองค์ประกอบของเรื่องทำให้เกิดรส

องค์ประกอบของเรื่อง

เสฐียรโกเศศ (2519 : 116) ได้จำแนกองค์ประกอบ (Composition) ของบทประพันธ์เป็น 2 ภาค กล่าวคือ ภาคแรก คือ ภาคประธานของบทประพันธ์ ได้แก่ ข้อความที่เป็นเนื้อเรื่อง

ภาคที่สอง คือ ภาครอง ได้แก่ ถ้อยคำที่เป็นพลความ และได้เน้นความสำคัญขององค์ประกอบ ทั้ง 2 ภาค ของบทประพันธ์ว่า “ภาคประธานและภาครองขององค์ประกอบต่างฝ่ายมีส่วนช่วยกันให้อีกฝ่ายหนึ่งสมบูรณ์” (เสฐียรโกเศศ. 2519 : 118) การศึกษาองค์ประกอบของเรื่องขุนช้างขุนแผน ผู้วิจัยจึงได้ศึกษาตามแนวการจำแนกของเสฐียรโกเศศดังกล่าวข้างต้นนี้คือ ศึกษาองค์ประกอบของเรื่อง ใน ภาคประธาน และ ภาครอง

องค์ประกอบในภาคประธาน

วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นวรรณคดีประเภทนิทานองค์ประกอบในส่วนที่เป็นภาคประธานของนิทาน ได้แก่ โครงเรื่อง เนื้อเรื่อง และตัวละคร (ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ. 2517 : 21-22)

โครงเรื่อง โครงเรื่องของขุนช้างขุนแผน เป็นเรื่องราวรักสามเส้า ระหว่างหญิงหนึ่งกับชายสองคนที่มีความแตกต่างกันในด้านรูปสมบัติ คุณสมบัติ และฐานะ ฝ่ายหญิงเลือกชายรูปงามความรู้ดีแต่ฐานะยากจนเป็นคู่ครอง ฝ่ายชายที่รูปไม่งาม แต่ฐานะร่ำรวยยังไม่เลิกรักนาง ได้พยายามทุกวิถีทางที่จะให้ได้นางมาเป็นคู่ครองของตน ความขัดแย้งต่าง ๆ เริ่มทวีความรุนแรงขึ้นตามลำดับ จนในที่สุดฝ่ายหญิงต้องพบจุดจบ โดยการถูกสังหารชีวิต

เนื้อเรื่อง วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ ได้แบ่งเนื้อเรื่องเป็น 43 ตอน ตอนที่ 1-36 เป็นเรื่องราวชีวิตของขุนช้าง ขุนแผน และนางวันทอง ส่วนตอนที่ 37-43 เป็นเรื่องราวของตัวละครรุ่นลูก เนื้อเรื่องในตอนดังกล่าวถึงกำเนิดของขุนช้าง ขุนแผน และนางวันทอง ขุนช้างเป็นลูกของขุนศรีวิไชยและนางเทพทอง ขุนแผนเดิมชื่อพลายแก้ว เป็นลูกของขุนไกรพลพ่ายกับนางทองประศรี และนางวันทองเดิมชื่อนางพิมพิลาไลยเป็นลูกของพันศร โยธาและนางศรีประจัน กวีได้กล่าวถึงประวัติของพ่อตัวละครทั้งสามว่าเป็นข้าราชการของสมเด็จพระพันวษาแห่งกรุงศรีอยุธยา ขุนศรีวิไชยรับราชการในตำแหน่งนายกรมช่างกองนอก มีหน้าที่ดูแลช่างหลวงในเมืองสุพรรณบุรีและคอยสอดส่องติดตามโจลงช้างป่าในป่าเมืองสุพรรณบุรี ขุนไกรพลพ่ายเป็นข้าราชการทหารบังคับบัญชาทหารจำนวน 700 นาย และมีหน้าที่ดูแลอนุรักษ์ฝูงกระบือบริเวณเมืองสุพรรณบุรี ส่วนพ่อของนางพิมเป็นข้าราชการชั้นประทวนมีตำแหน่งเป็นพันศร โยธา ขุนไกรฯ และนางทองประศรีเป็นชาวเมืองกาญจนบุรี เมื่อแต่งงานกันแล้วได้เข้ามาตั้งครอบครัวที่เมืองสุพรรณบุรี ทั้งสามครอบครัวมีฐานะดี มีบ้านช่องใหญ่โต มีเงินทองและข้าทาสบริวารทั้งขุนช้าง พลายแก้ว และนางพิม เป็นเพื่อนเล่นกันมาตั้งแต่เด็ก เมื่อเจริญวัยขึ้นขุนศรีวิไชยได้พาขุนช้างไปถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ต่อมาทั้งสามคนสูญเสียพ่อในเวลาไล่เลี่ยกัน เริ่มแต่ขุนไกรฯ ถูกสังหารชีวิตเพราะความผิดที่ทำฝูงกระบือแตกตื่นหนีที่นั่น นางทองประศรีต้องพาพลายแก้วหนีราชภัยไปอยู่เมืองกาญจนบุรี ขุนศรีวิไชยถูกโจรฆ่า และพันศร โยธาป่วยเป็นไข้ป่าตาย

เมื่อเริ่มเข้าสู่วัยรุ่น พลอยแก้ววชเณรเมื่ออายุ 15 ปี ณ วัดสัมโหน์ เมืองกาญจนบุรี แล้วย้ายมาศึกษาหาความรู้ต่าง ๆ ด้านวิชาอาคม การทหาร และวิชาเกี่ยวกับพระ ณ วัดป่าเลไลยก์ เมืองสุพรรณบุรี ส่วนขุนช้างแต่งงานกับนางแก่นแก้วได้ปีกว่า เมียก็ตาย นางพิม พบกับเณรแก้วอีกครั้งหนึ่งเมื่อไปทำบุญกับแม่ที่วัดในวันสงกรานต์ ต่างก็จำกันได้ จึงมีจิตผูกพันต่อกัน เหตุการณ์รักสามเส้าระหว่างเณรแก้ว ขุนช้าง และนางพิม เริ่มขึ้นเมื่อมีการจัดเทศน์มหาชาติในวันสารทเดือนสิบ-ต่อมาได้สายทองพี่เลี้ยงของนางพิม เป็นแม่สื่อจนเณรแก้วได้เสี้ยกับนางพิม เมื่อถูกสมภารมีไล่ออกจากวัดป่าเลไลยก์เณรแก้วก็ย้ายไปอยู่กับสมภารคงวัดแค และได้เล่าเรียนวิชาทางไสยศาสตร์หลายอย่าง ส่วนขุนช้างก็เพียรพยายามสู่ขอนางพิม ทำให้เณรแก้วต้องรีบสีก นางพิม มอบเงินให้เณรแก้วใช้เป็นทุนสินสอดสู่ขอนาง และรีบแต่งงานกันตามประเพณี

ขุนช้างยังคงเพียรพยายามหาทางที่จะให้ได้นางพิม มาเป็นภรรยาของตน เมื่อเกิดศึกเชียงใหม่ยกมาตีเมืองเชียงทอง อันเป็นอาณาเขตกรุงศรีอยุธยา ขุนช้างจึงกราบทูลให้สมเด็จพระพันวษาทรงทราบถึงความสามารถของพลอยแก้ว ขุนช้างประสบความสำเร็จเพราะมีรับสั่งให้พลอยแก้วเข้าเฝ้า แล้วแต่งตั้งให้เป็นแม่ทัพไปรบ หลังจากพลอยแก้วไปทัพไม่นาน นางพิม ได้ล้มป่วยลงเมื่อเปลี่ยนชื่อเป็นวันทองจึงหายป่วย ขุนช้างใช้กลลวงขึ้นต่อไปจนนางศรีประจันบังคับให้นางวันทองเข้าพิธีแต่งงานกับขุนช้าง แต่นางก็ยังครองตัวรอพลอยแก้วไม่ยอมร่วมหอกับขุนช้าง

ฝ่ายพลอยแก้วรบได้รับชัยชนะหัวหน้าบ้านจอมทองยกนางลาวทองลูกสาวให้เป็นคู่ครอง สมเด็จพระพันวษาแต่งตั้งให้เป็นขุนแผน คุมไพร่พลห้าร้อยมีหน้าที่รักษาเขตแดนเมืองกาญจนบุรี ปัญหารักสามเส้าระหว่างขุนแผน วันทอง และลาวทองเกิดขึ้น วันทองจึงยอมเป็นเมียขุนช้าง แม้ขุนแผนกับนางวันทองจะแยกทางกันแล้ว ขุนแผนก็ยังครองตัวรักนางอยู่ ขณะเดียวกันขุนช้างแม้จะแย่งนางวันทองมาจากขุนแผนสำเร็จก็ยังคิดร้ายต่อขุนแผน เมื่อขุนแผนฝากเวรไว้กับขุนช้างเพื่อไปเฝ้าใช้ลาวทอง ขุนช้างก็ทูลว่าขุนแผนละทิ้งหน้าที่เป็นเหตุให้ขุนแผนถูกลงโทษให้ออกตระเวนอยู่ชายแดน ห้ามเข้ามาในกรุงและให้กักตัวนางลาวทองไว้ในพระราชวัง

การกระทำของขุนช้างสร้างความแค้นให้ขุนแผนยิ่งนัก จึงได้แสวงหาของวิเศษ 3 อย่างเพื่อให้มีฤทธิ์เดชสามารถแก้แค้นขุนช้างได้ ขุนแผนได้นางบัวคลีลูกสาวหมื่นหาญซึ่งเป็นนายช่องโจรเป็นเมีย เมื่อนางตั้งครุฑขุนแผนก็ข่านางแล้วนำลูกในท้องไปทำพิธีปลุกเสกเป็นกุมารทอง ทำพิธีติดคาบฟ้าพื้นตามตำรามหาศาสตราคม และซื้อม้าสีหมอก เมื่อได้ของวิเศษครบแล้ว ขุนแผนก็ลงมือปฏิบัติการชิงนางวันทองทันที

ขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้าง ได้นางแก้วกิริยาเป็นเมีย แล้วพานางวันทองหนีเข้าป่า ขุนช้างติดตามขุนแผนไปแต่สู้ไม่ได้จึงกราบทูลกล่าวโทษขุนแผนต่อสมเด็จพระพันวษา ขุนแผนกับนางวันทองใช้ชีวิตร่วมกันฉันสามีภรรยาตั้งครุฑ จึงไปขอพักพิงเจ้าเมืองพิชิตแล้วมอบตัวขอสู้อัดกับขุนช้าง ในที่สุดขุนแผนชนะคดี

ขุนแผนใช้ชีวิตร่วมกันกับเมีย 2 คน คือ นางวันทองและแก้วกิริยา แต่แล้วก็หวนคิดถึงนางลาวทอง จึงขอให้จมีนศรีเสาวรักษ์ราชทูตขออภัยโทษให้ ส่งผลให้สมเด็จพระพันวษา กริ้วรับสั่งให้จองจำขุนแผนไว้ ช่วงนี้เองขุนช้างฉวยโอกาสครุ่นนางวันทองไปเมืองสุพรรณบุรี จนนางคลอดพลายงาม ขุนช้างตระหนักดีว่าพลายงามเป็นลูกของขุนแผนจึงลวงพลายงามไปฆ่า แต่โหงพรายของขุนแผนช่วยไว้ได้ นางวันทองเกรงลูกจะถูกขุนช้างหาโอกาสฆ่าอีก จึงบอกให้ลูก รู้ว่าพลายงามเป็นลูกของขุนแผนและให้พลายงามเดินทางไปอยู่กับย่าที่กาญจนบุรี นางทองประศรี ได้เลี้ยงดูพลายงาม และพาไปเยี่ยมขุนแผนที่คุก ขุนแผนขอให้นางส่งสอนวิชาการต่าง ๆ ตามตำรา ของขุนแผนจนมีพื้นฐานความรู้ทางทหาร เช่นเดียวกับขุนแผน แล้วขอให้จมีนศรีเสาวรักษ์ราชพา พลายงาม ไปถวายตัวเป็นมหาดเล็ก

ขุนแผนถูกจำคุกอยู่นาน จนเกิดเหตุการณ์เจ้าเชียงใหม่ซึ่งตัวนางสร้อยทอง พระธิดาของพระเจ้าล้านช้างที่จะนำมาถวายสมเด็จพระพันวษา พลายงามจึงทูลอาสายกทัพไปรบ พร้อมกับทูลขอพระราชทานอภัยโทษให้ขุนแผนและได้โปรดพระราชทานอภัยโทษให้นางลาวทองด้วยในคราวเดียวกัน ก่อนไปขุนแผนให้รับนางทองประศรีมาอยู่กับลาวทองและแก้วกิริยาในกรุงศรีอยุธยา ขณะที่ขุนแผนประชุมพลนางแก้วกิริยาก็คลอดพลายชุมพล

ขุนแผนและพลายงามยกทัพถึงเมืองพิจิตร พลายงามได้พบกับนางศรีมาลาลูกสาวพระพิจิตร และได้นางเป็นเมีย ต่อจากนั้นได้เดินทางไปเมืองเชียงใหม่ ทัพของขุนแผนกับพลายงามได้สู้รบกับทัพเมืองเชียงใหม่จนได้ชัยชนะ ได้นางสร้อยทองคืน และได้นำพระเจ้าเชียงใหม่ มเหสี และนางสร้อยฟ้าผู้เป็นธิดาลงมาด้วย การทำศึกสำเร็จงดงามครั้งนี้ สมเด็จพระพันวษาทรงแต่งตั้งให้ขุนแผนเป็นพระสุรินทรภาไชยครองเมืองกาญจนบุรี ส่วนพลายงามรับตำแหน่งจมีนไวยวรนาถหัวหน้ามหาดเล็กฝ่ายขวา และได้ทำพิธีแต่งงานกับนางศรีมาลาและโปรดฯ พระราชทานนางสร้อยฟ้าให้เป็นเมียอีกคนหนึ่งด้วย

ในวันแต่งงาน ขุนช้างเมาสุราและถูกจมีนไวยฯ ทำร้าย ขุนช้างจึงทูลฟ้องจมีนไวยฯ สมเด็จพระพันวษาทรงชำระความขุนช้างแพ้พิสูจน์จึงมีรับสั่งให้ประหารชีวิต แต่ขุนช้างก็รอดเพราะนางวันทองอ้อนวอนจมีนไวยฯ ให้ทูลขออภัยโทษ

ชีวิตของขุนช้าง ขุนแผน และนางวันทองน่าจะมีความสุข แต่การณ์กลับพลิกผัน เมื่อจมีนไวยฯ คิดแค้นที่แม่ไปอยู่กับขุนช้าง จึงพราคนางวันทองมาอยู่กับตน เป็นเหตุให้ขุนช้างทูลเกล้าฯ ถวายฎีกากล่าวโทษจมีนไวยฯ สมเด็จพระพันวษาทรงชำระความรับสั่งให้นางวันทองเลือกว่าจะอยู่กับขุนช้าง ขุนแผนหรือจมีนไวยฯ นางวันทองทูลเป็นกลางไม่ระบุว่าอยู่กับผู้ใดจึงถูกตรัสสั่งให้ประหารชีวิตนาง

เหตุการณ์ต่อจากนี้เป็นเรื่องราวความขัดแย้งระหว่างลูก ได้แก่ นางสร้อยฟ้า ร่วมมือกับเถนขวาดทำเสน่ห์ให้จมีนไวยฯ หลง เป็นเหตุให้เกิดความขัดแย้งกับพลายชุมพลและนางศรีมาลา เหตุการณ์บานปลายเป็นชนวนความขัดแย้งระหว่างจมีนไวยฯ นางทองประศรีกับ

ขุนแผน พลายชุมพลและนางศรีมาลา จนเกิดทำศึกระหว่างจมน้ำไวๆ กับขุนแผนร่วมมือกับ พลายชุมพล ในที่สุดพลายชุมพลจับเสน่ห์และมีการพิสูจน์โดยให้นางสร้อยฟ้ากับนางศรีมาลาลุยไฟ นางสร้อยฟ้าถูกขับออกจากกรุงนางให้กำเนิดลูกชายคือ พลายยง ส่วนนางศรีมาลาให้กำเนิดพลายเพชร ขุนช้างขุนแผนจับห่อพระสมุควชิรญาณ ตอนที่ 43 อันเป็นตอนสุดท้าย เป็นตอนพลายชุมพลปราบเถนขวาดได้สำเร็จและได้รับแต่งตั้งเป็นหลวงนายฤทธิมหาดเล็กรักษาพระองค์

ตัวละคร ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ (2517 : 26) กล่าวถึง องค์ประกอบของนิทานในส่วนที่เป็นตัวละครสรุปได้ว่า ตัวละครต้องมีลักษณะนิสัย และถ้านิทานนั้นจะให้เป็นที่น่าสนใจ ลักษณะนิสัยของตัวละครต้องทำให้เกิดความขัดแย้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งต้องวิเคราะห์ลักษณะนิสัยของตัวละครสำคัญในเรื่องที่ทำให้เกิด “เรื่อง” และในการวิเคราะห์รายละเอียดเกี่ยวกับลักษณะตัวละครยังสามารถแบ่งการศึกษาได้อีก 4 ระดับ ตามแนวคิดของนพมาศ ศิริกาเยและธิดา โมสิกรัตน์ (2532 : 706 - 707) กล่าวคือ ทางลักษณะภายนอก ได้แก่ ศึกษาด้านรูปร่างหน้าตา เพศ อายุ ทางสังคม ได้แก่ ศึกษาเกี่ยวกับฐานะอาชีพ ศาสนา ความเกี่ยวพันในครอบครัว สภาพแวดล้อม ทางจิตวิทยา ได้แก่ ศึกษานิสัยใจคอของตัวละคร ทศนคติ ความมุ่งหมายในชีวิต ความชอบ และความเกลียด และระดับที่สี่ ได้แก่ ศึกษา ทางคุณธรรม และจริยธรรม ผู้วิจัยได้ศึกษาตัวละครในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนตามลำดับความสำคัญ คือ ตัวละครเอก ได้แก่ ขุนแผน วันทอง และ ขุนช้าง ส่วนบทบาทของตัวละครประกอบที่ทำให้เกิดเรื่อง ได้แก่ บทบาทของศรีประจัน ทองประศรี สมเด็จพระพันวษา พลายงาม ลาวทอง สร้อยฟ้า และศรีมาลา โดยใช้ระบบการอ้างอิงแบบ ตอนที่ : หน้า

ในการระบุชื่อตัวละครนั้น ชื่อของขุนแผน ผู้วิจัยจะใช้ชื่อเรียก พลายแก้ว ตามที่ปรากฏในเนื้อเรื่องตอนที่ 1-12 และใช้ชื่อขุนแผน หลังจากได้รับพระราชทานชื่อจากสมเด็จพระพันวษาแล้ว ส่วนนางพิม จะใช้ชื่อ พิมพิลาไลย เฉพาะเมื่อกล่าวถึงอย่างเป็นทางการ

ขุนแผน

ลักษณะภายนอก

การศึกษาลักษณะภายนอกของขุนแผน ได้แก่ รูปร่างหน้าตา กิริยาท่าทางและท่วงที วาจา ในฐานะที่เป็นตัวละครเอกฝ่ายชาย กวีได้บรรยายถึงบุคลิกลักษณะของขุนแผนในด้านที่เป็นคุณลักษณะมาตั้งแต่กำเนิด จนเจริญวัยเป็นชายหนุ่มตามลำดับ ก่อนการปฏิสนธิในครรภ์ กวีได้บรรยายความฝันอันเป็นมงคลของนางทองประศรีผู้เป็นแม่ และขุนไกรพลพ่ายพ่อของขุนแผนก็ได้ทำนายนิมิตฝันให้นางได้ทราบว่าจะได้ลูกชายผู้กล้าหาญ ในภายหน้าจะมีบทบาทเป็นทหารเอกของกษัตริย์ บทบรรยายกำเนิดขุนแผนนั้น กวีได้กล่าวไว้ดังนี้ (1:3)

มาจะกล่าวถึงนางทองประศรี
 นิमितฝันนั้นว่า ท้าวสหสนันย์
 ครั้นถึงจึงยื่นแหวนนั้นให้
 แสงเพชรส่องวามปลาบเข้าตา
 ขุนไกรลิมตาวาอะไรเจ้า
 ทั้งสองลุกมาล้างหน้าพลัน
 ฝันว่าได้รั่มรงค์วิเศษ
 เพชรรัตน์อร่ามงามเพริศพราย
 จะมีครรรค์ลูกนั้นจะเป็นชาย
 กล้าหาญการณรงค์คงทน
 ซึ่งว่าเพชรรัตน์มีสีกล้า
 มียศศักดิ์เป็นพระยาข้าใช้

นอนด้วยสามิในเรือนใหญ่
 ถือแหวนเพชรเม็ดใหญ่หะด้นมา
 นางรับแหวนไว้ด้วยหรรษา
 ตื่นผวาคว่าท้าวปลุกผิวพลัน
 นางจึงเล่าเนื้อความนิमितฝัน
 หาหากพลูสู้กันแล้วทำนาย
 ของโกสิยัตริเนตรอันเฉิดฉาย
 บรรยายว่าเป็นสิ่งมิ่งมงคล
 คังทหารพระนารายณ์มาปฏิสนธิ
 ฤทธิรณปราบทั่วทั้งแดนไตร
 ภายหน้าจะได้เป็นทหารใหญ่
 ร่วมพระทัยทรงธรรม์พระพันปี

ความเป็นผู้มีกำเนิดดีของขุนแผน ส่งผลให้ผู้ใช้เป็นแม่มีรูปร่างลักษณะอันเป็นมงคลสมกับที่ตั้งครรรค์
 บุตรที่ดี กวีได้บรรยายสภาพร่างกายของทองประศรีขณะตั้งครรรค์ลูกไว้ดังนี้ (1:6)

จะกล่าวถึงทองประศรีมีครรรค์แก่
 ผิวพรรณดั่งสุวรรณมาตาบาท
 แก้มทั้งสองข้างดั่งปรางทอง
 ผิวเนื้อเป็นนวลควรแลเส็ง

งามแท้ผิวหมกก็สมหน้า
 ดวงหน้าดั่งจันทร์เมื่อวันเพ็ญ
 เต้านมทั้งสองก็ครัดเคร่ง
 คุปลั่งปลั่งน่าชมพอสมตัว

ส่วนวันเดือนปีเกิด เวลาเกิด และการตั้งชื่อของขุนแผนนั้น กวีได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า (1:7)

ปีขาลวันอังคารเดือนห้า
 กรุงจีนเอาแก้วอันแพรวพราย
 ให้ใส่ปลายยอดพระเจดีย์ใหญ่
 เรียกวัดเจ้าพระยาไทยแต่ไรมา

ตกฟากเวลาสามชั้นฉาย
 มาถวายพระเจ้ากรุงอยุธยา
 สร้างไว้แต่เมื่อครั้งเมืองหงสา
 ให้ชื่อว่าพलयแก้วผู้แว่วไว

ในฐานะทหาร รูปร่างลักษณะ กิริยาท่าทาง และกิริยาวาจาของพलयแก้วเป็น
 ที่ยอมรับว่ามีความเหมาะสมอย่างยิ่งสำหรับปฏิบัติหน้าที่ทหารกล้า จางวางหกเหล่าเมื่อไปรับ
 พलयแก้วมาจากเมืองสุพรรณบุรี เพื่อนำตัวมาเข้าเฝ้าสมเด็จพระพันวษาในฐานะผู้อาสาปราบศึก
 เมืองเชียงทอง ครั้นได้มีโอกาสพิจารณาพलयแก้วอย่างละเอียดก็แสดงความเห็นไว้อย่างชัดเจน
 เนื้อเรื่องตอนนี้กล่าวไว้ตามลำดับว่า (8:146)

ครั้นถึงจึงหยุดครุ่น
เจ้าพลายแก้ววันทาพูดจากัน
พูดจาการมุกคมขำ
ถ้าไปก็จะไ้ราชการ

ท่านผู้รับสั่งอยู่ที่นั่น
เห็นคมสันลาดเลาจะเอาการ
คาดาคลอกกลมสมทหาร
เสร็จทัพกลับมาบ้านแล้วคงดี

สมเด็จพระพันวษา เมื่อทอดพระเนตรเห็นพลายแก้วก็ทรงยอมรับว่าบุคลิกลักษณะของพลายแก้ว
นั้น มีความสมบูรณ์พร้อมในการเป็นทหารสมกับเป็นผู้สืบเชื้อสายขุนไกรพลพ่ายในตระกูล "
พลาย" บทบรรยายตอนนี้มีว่า (8:146)

พระองค์ทรงพิศอยู่เป็นครู่
ตาเป็นมันหยับขลบลกลม
จึงตรัสว่าฮ่าแฮ้อ้ายพลายแก้ว
อย่าให้เสียศักดิ์วงศ์พงศ์ปราณ
แม่นตีเชียงทองชนะมา
ครีกรตรงด่องแท้ให้แนใจ

นำเอ็นดูรูปร่างมันงามสม
วิทยาาคมจักเชี่ยวชาญ
มึงเกิดแล้วในเนื้อเชื้อทหาร
ทำราชการสืบต่อพ่อมึงไป
เงินทองเสื่อผ้ากูจะให้
จะได้ถามมิได้ให้ว่ามา

นอกจากจะเป็นทหารรูปร่าง นัยน์ตากลม คำลับสะท้อนความเป็นทหารที่มีปัญญา
เฉียบแหลมแล้ว พลายแก้วยังมีกริยาท่าทางและแสดงกริยาจากที่สะท้อนให้เห็นว่าเป็นผู้เชี่ยวชาญ
วิทยาาคมโดยกวีใช้คำ "คมสัน" และ "คมขำ" บรรยายรูปลักษณะของพลายแก้ว

ลักษณะเฉพาะอีกประการหนึ่งเกี่ยวกับรูปร่างของขุนแผนคือ ความแบบบาง ดังมี
เนื้อเรื่องตอนหนึ่งกล่าวถึงขณะที่ขุนแผนบวชเป็นเณรแก้ว เมื่อจะขอสึกไปใช้ชีวิตฆราวาส
สมภารคง แห่งวัดแคได้กล่าวเตือนด้วยความห่วงใยว่า (6:106)

ฆราวาสนี้ชาติมันชั่วนัก
ข้อมือดำแล้วระกำทุกเวลา
ถ้ามุลนายรักมึงจะยังชั่ว
แม่นชังก็จะใช้ให้เจ็บใจ
รูปร่างเอ็งก็บางดังแบบปั้น

จะสึกไปให้เขาสักเอ็งหรือหว่า
โพล่กับบ่าแบกกันจนบรรลีย์
เอ็นดูตัวหาให้ทำการหนักไม่
เลื่อยไม้ลากซุงสาละพา
การอย่างนั้นทำได้ฤาไรหว่า

ศรีประจัน เมื่อพลายแก้วผู้เป็นลูกเขยถูกเกณฑ์ทัพ นางได้กล่าวอย่างวิตกกังวลเกี่ยวกับรูปร่างของ
พลายแก้วว่า (8:144)

รับสั่งจะให้ขึ้นไปทัพ	จับอ้ายลาวมาให้เป็นผี
เจ้าเข้าเนื้อเข้าใจอะไรมี	จะไปทัพจับตีด้วยศัตรู
อ่อนแอ็นอวบางเหมือนอย่างवाद	แต่มันเค็ดก็จะขาดกระเด็นอยู่
คิดเห็นเป็นน่าจะเอ็นดู	ความรู้จะได้แต่ไหนมา

พิมผู้เป็นคู่ชีวิตของพลายแก้ว เมื่อทราบว่าคุณ์ครองของตนต้องไปทำศึกที่เมืองเชียงทอง นางก็รำครวญด้วยความห่วงใยพลายแก้ว โดยรำพึงถึงความลำบากในการเดินทาง การขาดคู่ทุกข์คู่ยากที่จะคอยทำอาหารบำรุงเลี้ยงดู โดยเฉพาะที่นางวิตกกังวลมากก็คือ ความแบบบางและการกินอาหารยากของพลายแก้ว บทครวญของพิมต่อไปนี้สะท้อนให้เห็นความรักอย่างสุดซึ้งและความห่วงใยของพิมที่มีต่อพลายแก้ว อีกทั้งยังแสดงให้เห็นว่า พลายแก้วเป็นชายหนุ่ม ร่าเริง แบบบาง (8:149)

อกเอ๋ยเมียเคยทำกับข้าว	เย็นเช้าตักแต่งบำรุงหา
พอกินได้เหมือนใครเมื่อไรนา	ผักปลากินสิ่งละน้อยน้อย
ควาหวานวันละสามเวลาเหลือ	ยังไม่ใครมีเนื้อชิ้นสักหน่อย
จะไปกินดิบสุกทั้งนุกกลอย	ไม่ร้อยรสชาตินั้นจี๊ดจาง
จะอืมซาบอาบออกมาแต่ไหน	คิดไปสงสารพอนี้สุดคอยัง
จะหิวโหยระรวยด้วยแบบบาง	พอร่างน้อยของเมียนี้คนเดียว

หมื่นหาญผู้เป็นพ่อตาของขุนแผนก็กล่าวสบประมาทเกี่ยวกับรูปร่างแบบบางของขุนแผน เมื่อขุนแผนจะขอรับหน้าที่ต่อสู้ป้องกันเหตุเภทพาลแทนหมื่นหาญนั้น หมื่นหาญก็กล่าวอย่างไม่เชื่อถือในความสามารถของขุนแผน โดยพิจารณาจากรูปร่างที่แบบบางของขุนแผนว่า (16:12)

ครานั้นหมื่นหาญชำนาญป่า	ครั้งได้ฟังวาจาเจ้าขุนแผน
ชิชะพูดแก้อาตามแกน	เจ้านี้แสนรู้หลักสักเพียงไร
อันพวกทหารในบ้านกู	คนเดียวก็สู้สิบคนได้
ล้วนอยู่ยงคงทนทุกคนไป	จะฟันแทงสักเท่าไรไม่ไหวดัง
เหมือนตัวเอ็งอ่อนแอ็นแค้นอวดอ้าง	ดูกิริยาท่าทางอย่างผู้หญิง
จะสู้รบใครได้ไม่เห็นจริง	แต่ลมพัดก็จะกลิ้งลงกลางดิน

แก้วกิริยาเมื่อเห็นขุนแผนเข้ามาในห้องของนาง นางได้ถามขุนแผน โดยระบุถึงความแบบบางของรูปร่างขุนแผน ไว้ในเนื้อความว่า (17:35)

หม่อมขาดินันว่าอย่าว่าพ้อ
ดูรูปร่างบางเยี่ยมสะอาดดี

นี้ใครล่อจึงได้หลงมาถึงนี้
กิริยาพาทีใช้คนพาล

และกวียังได้บรรยายความรู้สึกนึกคิดของแก้วกิริยาเกี่ยวกับรูปร่างลักษณะของขุนแผน ไว้อีกตอนหนึ่งว่า (17:35)

ครานั้นนางแก้วกิริยา
นี้ขุนแผนแม่นใจจึงไม่พราง

เสนหานิ่งก็อางขนนาง
แบบบางน้อยน้อยนำเอ็นดู

วันทองขณะต้องมนตร์ของขุนแผน นางได้ยินเสียงขุนแผนทำนายนความฝันของนาง เข้าใจผิดว่าเป็นขุนช้าง นางดูปล้ำร่างของขุนแผนด้วยความสงสัยในความแบบบางผิดแผกจากรูปร่างของขุนช้าง กวีบรรยายบทกลอนไว้ดังนี้ (17:43-44)

ครานั้นวันทองผ่องโสภา
เสียงกระเส่ากระซิบยิ่งเสียวใจ
.....
ขุนช้างบางแบบอย่างนี้ฤา

ฟังเสียงเจรจาไม่จำได้
ดูปล้ำอ้อมอ้อนสะเอวบาง
.....
แต่ข้อมือเกินกำहारอบไม้

ลักษณะเฉพาะอีกประการหนึ่งคือ ความเป็นผู้มีผิวพรรณดี สะอาดสะอาด เนื้อละเอียดอ่อน มีราศี และขุนแผนยังได้เสริมเสน่ห์ด้วยการปรุรงกลิ่นกายให้หอมด้วยกระแจะจันทน์ ความเป็นผู้มีผิวพรรณดีนี้เป็นลักษณะเด่นของขุนแผน แม้ในสายตาของบุรุษเพศก็ยังมองเห็นลักษณะเฉพาะในด้านนี้ หมิ่นหาญเมื่อเห็นขุนแผนครั้งแรกในตอนที่ทหารลูกน้องของตนพาตัวขุนแผนมาพบ บทกลอนตอนนี้บรรยายไว้ว่า (16:5)

ขึ้นไปหมอบลงศอกอยู่นอกชาน
เพื่อนเป็นคนเคยดูรู้ตำรา
มิใช่คนเซอะซุนสกฤตชาติ

หมิ่นหาญนิ่งพินิจพิศดูหน้า
เห็นลักษณราศีดีแบบคาย
เนื้อละเอียดอ่อนสะอาดประหลาดหลาย

895, 91009
ศ 186 ๓
๑, 5.

ในสายตาแก้วกิริยาเมื่อเห็นขุนแผนครั้งแรก นางก็รำพึงถึงลักษณะเด่นของขุนแผนในด้านผิวพรรณว่า “ดูรูปร่างบางเยี่ยมสะอาดดี” (17:35) และวันทองเมื่อดูปล้ำร่างขุนแผน นางก็มีความรู้สึกว่าเป็นผิวกายของขุนแผนแตกต่างจากขุนช้างในด้านความละเอียดอ่อนและกลิ่นกายบทกลอนได้บรรยายความรู้สึกทางประสาทสัมผัสของนางวันทองไว้ดังนี้ (17 :43)

ครานั้นวันทองผ่องโสภา	ฟังเสียงเจรจาไม่จำได้
เสียงกระเล่ากระซิบยิ่งเสียวใจ	ดูปลื้มอ้อนสะอวดบาง
นึมนึมนื้อนื้อยประหลาดนัก	ครั้นจะทักเกรงคิดให้คิดหมาง
แคลงคล้าอกเลี่ยนตลอดคาง	หอมกระแจะจันทน์นางยังแหม่งใจ

คุณสมบัติเด่นอีกประการหนึ่งของขุนแผน คือ ความฉลาดในการพูดจา และ
น้ำเสียงไพเราะ คุณลักษณะดังกล่าวนี้ กวีได้บรรยายไว้ตั้งแต่ขุนแผนยังอยู่ในวัยเด็กว่า “จนอายุ
พลายแก้วได้ห้าปี “พาทีแคล้วคล่องว่องไว” (1:7)

ในฐานะเป็นลูกและอยู่ในวัยเด็ก กวีได้บรรยายให้เห็นคุณสมบัติ ด้านความเป็น
ผู้ฉลาดในการพูดจาของพลายแก้ว การใช้คำพูดออกอ่อนร่าพันกับพ่อแม่เป็นผลให้ผู้ใหญ่ต้องน้ำตา
ไหลด้วยความรัก เอ็นดูและสงสาร เมื่อขุนไกรพลพ่ายจะจากบ้านไปปฏิบัติหน้าที่ทหารเตรียมรับ
เสด็จสมเด็จพระพันวษา ขุนไกรฯ ทราบล่วงหน้าว่าจะตายจากเมียและลูก จึงปลุกพลายแก้วให้ตื่น
แต่เช้า พลายแก้วก็ตัดพ้อผู้เป็นพ่อแม่บ่ทกลอนดังนี้ (2:15)

พลายแก้วลืมหัดว่ากอดคอ	หม่อมพ่อจะไปข้างไหนเล่า
ลูกขึ้นทำไมยังไม่เช้า	ตั้งพ่อเจ้าจะหนีลูกนี้ไป

คำตัดพ้อของลูกเป็นผลให้ผู้เป็นพ่อแม่มีอาการดังนี้ (2:15)

ขุนไกร ได้ฟังลูกชายว่า	ยกขุนเกศน้ำตาไหล
อุ้มลูกเข้ากอดทอตอนใจ	พ่อนี้มีใครจะไปเลย
ด้วยรับสั่งจำเพาะเจาะมา	สุดปัญญาพ่อแล้วพลายแก้วเฮ้ย
นำที่แต่นี้จะห่างเชย	กระไรเลยวิปริตเห็นผัดใจ

หลังจากขุนไกรฯ ถูกประหารชีวิตแล้ว นางทองประศรีและพลายแก้วต้องหนีราชภัยไปจากเมือง
สุพรรณ เมื่อต้องนอนในป่า ประสบความเดือดร้อนรำคาญจากการถูกมดและแมลงรบกวนจนนอน
ไม่หลับ พลายแก้วก็ร้องไห้แง แง พร้อมทั้งรำพันอย่างน่าเวทนามกับทองประศรีผู้เป็นแม่ดังบทกลอน
ต่อไปนี้ (2:26)

พลายแก้วก็เฝ้าแต่โศก
 คิดถึงพ่อขุนไกรให้รุ่มร้อน
 ผุดลุกผุดนั่งไม่ตั้งตัว
 มดแดงมดคันมันสิ้นที
 ลูกหวานอนจะนอนก็ไม่ได้
 เอ็นดูลูกด้วยมาช่วยแล
 พ่อตายมิได้อยู่เรือนหย้า
 ลูกตามแม่มาก็น่ากลัว
 จะหลับจะนอนก็ไม่ได้
 มดขบแม่ตบให้คันที

ดังชีวิตจะขาดสักร้อยท่อน
 อารมณ์บ่นไปไม่สมประดี
 เกาหัวหน้าบูยี่
 ยุงรินบินหวืออยู่นี้แน
 คันคันพันใจที่เดียวแม่
 มดรังแกกัดเข้าสักห้าตัว
 อ้ายพวกเหล่ากรรมกรรมมันล้อมทั่ว
 ลอดร้วมาได้ไซ้พอดี
 ยุงรินบินไต่อยู่หัวหรี
 แต่พอรุ่งพรั่งนี้จะหนีไป

นางทองประศรีเมื่อฟังคำรำพันของพลายแก้ว นางถึงกับร้องไห้ด้วยความสงสารลูก บทกลอนได้บรรยายไว้ดังนี้ (2:26)

ทองประศรีได้ยื่นเจ้าพลายว่า
 ลูกเอ๋ยมีกรรมทำอย่างไร
 ทั้งสองหนื่อยอ่อนก็นอนไป
 พวกกันหลับไปมิได้ช้า

แสนสงสารลูกยาน้ำตาไหล
 แม่ไล่มดแล้วแก้วแม่อา
 ที่บนต้นไม้ไทรสาขา
 ตลอดในเพลาราตรี

ในยามหิว พลายแก้วก็มีวิธีการพูดอ่อนน้อมแม่ให้ช่วยเก็บผลไม้ในป่าให้ตน โดยใช้คำพูดอย่างน่าสงสารดังบทกลอนต่อไปนี้ (2:27)

เดินเลียบชายทะเลาะเสาะสำคัญ
 เห็นลูกมะละกอสวมใจ
 พลายแก้วเห็นแล้วก็ยินดี
 โนนแน่นแม่เอ๋ยลูกไม้ป่า
 ลูกอยากนักจกกินให้สิ้นใบ

ดั้นดั้นลัดป่าพนาลี
 ตกคายนกลาดไปอยู่กับที่
 ชี้ออกทองประศรีไปทันใด
 แม่ไปเก็บเอามาเถิดจ้าไหว
 แม่ก็เก็บส่งให้มิได้ช้า

เมื่อต้องกินอาหารที่ไม่อร่อย ผิดคอ พลายแก้วก็ตัดพ้อต่อว่าผู้เป็นแม่อย่างน่าเวทนา ดังมีคำบรรยายตอนนี้ว่า (2:27)

ครั้นถึงหนองน้ำหุดอาศัย
เอาข้าวเย็นที่เหลือเมื่อค่ำมา
พลายแก้วบีแล้วเอาข้าวเคี้ยว
แกงอยู่ไหนแม่ขาขอทานนั้น

ค่อยสบายคลายใจขึ้นหนักหนา
คดใส่ห่อผ้าให้ลูกกิน
แห่งเหนียวพันใจร้องไห้คั้น
ข้าวตอคอดตาปลิ้นไม่กินแล้ว

คำตัดพ้อต่อว่าของพลายแก้ว ทำให้ทองประศรีต้องน้ำตาไหล นางตอบลูกอย่างท้อใจ ดังบทกลอน
บรรยายว่า (2:27)

ทองประศรีฟังว่าน้ำตาไหล
วังหนีเขามาตาบ้องแหว

จะเอาแกงที่ไหนพ่อพลายแก้ว
แหวแหวเหมือนจะเหลือแต่เนื้อปลา

พลายแก้วยังคงอ่อนแอโดยใช้คำพูดที่ทำให้ทองประศรีอัดอั้นตันใจ บทโต้ตอบของพลายแก้วและ
ทองประศรีต่อไปนี้ทำให้ผู้อ่าน-ผู้ฟังเกิดความรู้สึกสงสารชะตากรรมของทองประศรีและพลายแก้ว
เป็นอย่างยิ่ง (2 : 27 - 28)

พลายแก้วว่าข้าวเย็นกับปลาแห้ง
ไม่ได้แกงก็แบ่งแต่ปลาร้า
ทองประศรีกอดลูกเข้าโศกา
ลูกเอ๋ยตกลงลำบากไว้

เรี่ยวแรงมันจะมีอาแม่ขา
ละลายน้ำให้ข้างไวไว
แม่มิรู้จะเอามาแต่ไหนได้
จนใจสิ้นคิดของมารดา

ความเป็นอยู่ของพลายแก้วจากที่เคยมีความสุขสมบูรณ์พร้อมเปลี่ยนแปลงเป็นความยากแค้น
ลำเค็ญ ลำบากตรากตรำ เหน็ดเหนื่อยและโหยหิว ทำให้เด็กน้อยอ่อนแออย่างน่าสงสารเป็นที่
สุด บทกลอนเสภาตอนนี้ได้แสดงสภาพของนางทองประศรีและพลายแก้วคราตกอับไว้อย่างน่า
เวทนา (2:28)

ว่าแล้วก็พากันคลาไคล
เห็นลูกร้อนแค้นนั้นแผดกล้า
พลายแก้วเดินหลังรังเอวแม่
ร้อนเท้าเจ้าเดินเหยียบกรวดทราย
แม่ขาสุดปัญญาของลูกนี้
คอแห้งคร่องแครงแข็งใจมา
ลูกก้าวยาวนักก็จักล้ม

ตามทางหว่างไม้ไผ่พฤษยา
เอาผ้าคลุมหัวให้ลูกชาย
หื้อเห็นหน้านิ้วหิวระหาย
เจ้าพลายเหนื่อยอ่อนวอนมารดา
เหลือที่จะล้าเลื่อยเหนื่อยหนักหนา
แม่เดินช้าช้าอย่าให้เร็ว
เจ็บระบบดินแตกจนแหลกเหลว

แผ่นดินร้อนเหลือใจคังไฟเปลว
 เหนื่อยนักยกให้ขึ้นชีหลัง
 ครั้นเมื่อยเข้าก็เอาขึ้นบนบ่า
 ทำนางพุดองค้อยย่องเดิน
 ลูกพลัดจากบ่าควาไป
 เจ้าพลายลูกขึ้นยังมีหน้า
 เจ็บขัดแข่งขาน้ำสินที

แม่อุ้มใส่สะเอวต้องแต่งมา
 เอากระบุงถือบังไปข้างหน้า
 มือหนึ่งจับขาลูกยาไว้
 ครั้นเมินสะดุดทะเลไกล
 ล้มกลิ้งอยู่ในพนาลี
 ร้องว่าลูกแทบจะเป็นผี
 ทีนี้แม่ขಾಯ่าอุ้มเลย

ครั้นเติบโตขึ้น น้ำเสียงและกระแเสียงที่ไพเราะอันเป็นคุณสมบัติที่กวีสร้างขึ้น สำหรับขุนแผนตัวละครเอก ประกอบกับความเป็นผู้มีสติปัญญาดี คล่องแคล่วเฉลียวฉลาด ใฝ่เรียนใฝ่รู้ และเอาใจใส่ฝึกฝนวิชาการอย่างจริงจัง เมื่ออยู่ในฐานะเป็นเณร ต้องใช้เสียงในการ เทศน์ธรรมวัตรและเทศน์มหาชาติ เณรแก้วได้ใช้เวลาฝึกหัดเทศน์อยู่สามเดือน ส่งผลให้เณรแก้วมีชื่อเสียงจรจรายเป็นที่ประทับใจทั้งชาวบ้านและชาววัดในละแวกเมืองสุพรรณ และสามารถ ในการเทศน์ได้ไพเราะจับใจของเณรแก้วเป็นที่ยอมรับของวงการสงฆ์ด้วยกัน คุณสมบัติเด่นใน ด้านน้ำเสียงนี้กวีได้บรรยายไว้ดังต่อไปนี้ (3:41)

ครานั้นจึงโฉมเจ้าเณรแก้ว
 หมั่นหมักภักดีมิให้เดือน
 มหาชาติธรรมวัตรสารพัดเพราะ
 สุ่มเสียงเป็นเสน่ห์ดังเรไร
 จนขึ้นชื่อเสียงชื่อว่าเปรื่องปราด
 เณรเณรอดเพลไปคอยฟัง

ปัญญาคล่องแคล่วใครจะเหมือน
 หัดเทศน์สามเดือนก็ขึ้นใจ
 ถ้อยคำมันเหมาะไม่เปรียบได้
 เทศน์ที่ไหนคนชมนิยมฟัง
 ชาวบ้านร้านตลาดเจียนจะคลั่ง
 เข้าไปนั่งพูดจ้อขอเนื้อความ

ด้วยคุณสมบัติเด่นในด้านเทศน์มหาชาติและเทศน์ทำนองธรรมวัตรได้ไพเราะ การเปล่งเสียงถ้อย คำเหมาะเจาะยากที่ผู้ใดจะเสมอเหมือนได้ อีกทั้งน้ำเสียงเป็นเสน่ห์ดุจเรไรกล่าวคือมีความชัดเจน ไพเราะเสียงใสเจื้อยแจ้วจับใจเป็นที่ยอมรับของวงการสงฆ์และเป็นที่ยอมรับสรรเสริญของชาวเมือง สุพรรณนี่เอง ได้ส่งผลให้เณรแก้วมีบทบาทสำคัญอันเป็นจุดเริ่มต้นในเรื่องรักสามเส้าระหว่างเณร แก้ว ขุนช้าง และพิมพิลาไลย กล่าวคือ ชาวเมืองสุพรรณเตรียมจัดงานเทศน์มหาชาติที่วัดป่าเลไลย์ อันเป็นวัดที่เณรแก้วบวชอยู่ สมภารมี เจ้าอาวาสจะเป็นผู้เทศน์กัณฑ์มัทรี ซึ่งนางศรีประจัน และ พิมพิลาไลยรับเป็นเจ้าภาพถวายของบูชาประจำกัณฑ์ ส่วนขุนช้างรับเป็นเจ้าภาพกัณฑ์กุมาร แต่พอ ถึงวันงานสมภารมีอาพาธ จึงมอบหมายให้เณรแก้วเทศน์แทน เณรแก้วซึ่งเคยพบพิมมาครั้งหนึ่ง แล้วเมื่อวันสงกรานต์และเริ่มฟังใจ ในความเป็นสาวสวยของพิม ทั้งเณรแก้วจำพิมได้ว่าเคยเป็น เพื่อนเล่นกันมาตั้งแต่เยาว์วัย กวีได้บรรยายสภาพการณ์ของเณรแก้วเมื่อพบพิมไว้ดังนี้ (3:43)

เนรใจบิกบิกนี่ก็เป็นครู
ชื่อว่าสีกาพิมพิลาไลย

เหมือนเคยเล่นกับกุกุจำได้
สาวขึ้นสวยกระไรเพียงบาดตา

เมื่อเนรแก้วได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่เทศน์มหาชาติกัณฑ์มัทรี ซึ่งศรีประจันและพิมเป็นเจ้าของกัณฑ์ เนรแก้วจึงได้โอกาสแสดงความสามารถให้พิมได้ประจักษ์ ด้วยคุณสมบัติของเสียงที่ใสแจ๋วจี๋แจ้วทอดเสียงร่าฟันและด้วยความสามารถในการใช้น้ำเสียงเสน่ห์เทศน์ด้วยท่วงทำนองต่างๆ ตามท้องเรื่องในกัณฑ์มัทรี ส่งผลให้ชาย-หญิงทุกคนในศาลาต่างเลื่อมใสศรัทธาเป็นอย่างยิ่งโดยเฉพาะพิมสาวน้อยเจ้าของกัณฑ์มัทรีถึงกับเปลื้องผ้าสไบสีทับทิมบูชากัณฑ์เทศน์ กวีได้บรรยายเหตุการณ์สำคัญไว้ตามลำดับ ดังต่อไปนี้ (3 : 50)

ลูกออกจากห้องของสมภาร
ให้เนรอันเดินนำแบกคัมภีร์
นั่งต่ำมากกว่าสงฆ์สารวมกาย
พิมน้อยพอขม้อยไปปะดา
เนรพลายจึงร้ายละลวยซำ
กำลังมนตรีดลพิมให้ยินดี
พอสบพักตร์เนรพยักให้ทันใด
เชิญกระหยับมานี้เถิดสีกา
จึงให้ขำเจ้ามาเทศนา
นางพิมยิ้มตอบไปทันใด
ไม่เลือกเนรเลือกขรว่าชั่วดี
พุดพลาถยืมเหลือบไปปะดา
กัมภีรานตั้งพานหมากอังกาส
มือจับหนังสือถือประคอง
จนถึงแถบทางพระนางคลา
นางชะอ้อนวอนขอจอร์ลี
ถึงอาศรมอารมณีให้เยือกเย็น
ทรงกันแสงโศกาจาบัลย์
สัปบุรุษหญิงชายครั้นได้ฟัง
ทุกคนคลใจให้ศรัทธา
จับจบคำรบถ้วนสามที

อธิษฐานแล้วก็เสกขี้ผึ้งสี
มาจากกุกุถึงศาลา
ขม้ายเห็นเจ้าพิมผู้ยิ้มหน้า
อายหน้ากัมนิ่งอยู่ในที
ประจำจิตประสมเนตรวิเศษศรี
ไม่ขาดที่จะแลล่อไปต่อตา
ด้วยน้ำใจผูกพันกระสันหา
ท่านสมภารไม่มาอาพาธไป
ท่านเจ้ากัณฑ์จะว่าเป็นไหน
ไหนไหนก็เหมือนกันไม่ฉันทา
ตามแต่บาลีพระคาถา
ก็เสือกพานหมากมาให้สายทอง
ขึ้นธรรมมาสน์จับจบคัมภีร์จ้อง
อ่านต้องตามบทอุณณีย์
พบพญาพยัคฆราชสีห์
จนราตรีแจ่มแจ้งด้วยแสงจันทร์
ด้วยไม่เห็นพระลูกผู้จอมขวัญ
เสด็จดั้นด้นตามพระลูกยา
เสียงสาธุดั่งขึ้นพร้อมหน้า
นางพิมเปลื้องผ้าทับทิมพลัน
ยินดีวางลงในพานนั้น

ถวายเป็นนอบนบอภิวันทน

สารุสะเคชะข้าทำทาน

สารพคัมมังมีปริดา

พินฐานสำคัญด้วยศรัทธา

ให้พร้อมยศบริวารไปภายหน้า

ว่าแล้วนั่งฟังด้วยตั้งใจ

การแสดงความเลื่อมใสด้วยการถวายผ้าสไบของพิมในครั้งนี้เป็นเหตุให้ขุนช้างประสงค์จะแสดง ความศรัทธาบ้าง จึงเปลื้องผ้าบุชวางบนพานเคียงข้างกับสไบของพิม พร้อมกับอธิษฐานใน เจริญฝากรักขอเป็นคู่กับเจ้าของสไบ ทำให้พิมขุ่นเคืองใจผลุนผลันกลับบ้านโดยไม่ยอมฟังเทศน์ให้ จบกัณฑ์

เหตุการณ์สำคัญครั้งนี้เป็นจุดเริ่มต้นในเรื่องรักสามเส้า ระหว่างเนรแก้ว ขุนช้าง และพิมพิลาไลย กล่าวคือ การที่เนรแก้วมีคุณสมบัติเด่นในด้านน้ำเสียงไพเราะจับใจดุจเรไร และการที่มีความสามารถในด้านเทศน์ให้ผู้ฟังศรัทธาเป็นจุดเริ่มต้นให้พิมเลื่อมใสศรัทธา และปลุก ความชื่นชมยินดีให้เกิดแก่พิมสาวน้อยผู้เคยเป็นเพื่อนเล่นของเนรแก้วจนนำไปสู่ความฝัน แล้วค่อยๆ พัฒนาสายสัมพันธ์จนเป็นความรัก ความผูกพัน และความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งระหว่าง พิมสาวน้อยกับเนรแก้ว กวีได้บรรยายอาการของเนรแก้วและการคิดหาหนทางสานต่อโมตรีไว้ ตามลำดับดังนี้ (3 : 51 - 52)

ดึกก่ำดัดลมพัดมาอ่อนอ่อน
 เจียบสงัดทั้งวัดป่าเลไลย
 โอ้พิมนี้มนวลของเนรแก้ว
 ฤงามปลื้มแม่จะลืมน้ำใจจาง
 ทำไฉนจึงจะได้นางพิมชม
 รักนางฟ้างเพียงจะกล้ำกลืน
 ได้ร่วมหมอนพื่อจะซ้อนขึ้นชมชื่น
 ทำไฉนจึงจะได้สนทนา
 บ้านช่องของน้องซึ่งตำแหน่ง
 ได้ชมนางแต่เมื่อกลางลำแดงธรรม
 เจ้าเคียดคำพาว้าวเข้าไปบ้าน
 พอลับเจ้าที่เฝ้าเป็นทุกข์ทน
 ถึงจะอยู่ชอกห้วยหุบเหวผา
 ยิ่งคะนึ่งถึงนางไม่บางเบา
 กอดผ้าสีทับทิมของพิมน้อง
 ยิ่งรัญจวนทวนหาในราตรี

พระจันทร์แสงสว่างกระจ่างไข
 เจ้าเนรน้อยละห้อยให้คะนึ่งนาง
 เจ้าไปแล้วจะรำลึกถึงพี่บ้าง
 แต่ครุ่นครางครวญคิดจนค่อนคืน
 ให้เคลื่อนคลายอารมณ์รำสะอื่น
 หลึงอื่นหมิ่นแสนไม่นำพา
 ทุกคำคืนมิให้ขาดเสนาหา
 กับพิมแก้วเววตาสักสองคำ
 ไม่รู้แห่งเห็นเจ้าเข้าจวนคำ
 อ้ายขุนช้างเจ้ากรรมจลาจล
 พี่พลุ่งพล่านเทศน์ปลั่งเป็นหลายหน
 พรุ้งนี้เข้าพี่จะค้นไปโดยเดา
 จะเสาะหาไปให้พบตำแหน่งเจ้า
 ไก่ก็เร้าเร้งรีบในราตรี
 จวบประคองหอมซาบอบทรวงพี่
 จวนจะรุ่งพระสุริย์ศรีขึ้นรางราง

ส่วนขุนช้าง แม่พิมพ์จะแสดงกิริยาว่าจาดัดไมตรีแต่ก็หาเป็นอุปสรรคให้ทอดยอย่างไรไม่ กลับจะเป็นเหตุให้ขุนช้างมีความปรารถนาในตัวพิมพ์มากยิ่งขึ้น กวีได้บรรยายความรู้สึกของขุนช้าง และความคิคุมงมั่นในตัวพิมพ์ดังต่อไปนี้ (3 : 53)

ครานั้นจึง โลมเจ้าขุนช้าง
พลิกคว่ำคร่ำครวญรัญจวนใจ
ฟังเสียงเกลี้ยกล่อมเมื่อเจ้าว่า
อรชรอ่อนแอั้นบั้นเอวบาง
เจ้าห่มสีทับทิมริมขลิบทอง
แขนอ่อนท่อนท่ายแม่พริ้งเพรียว
ทำไฉนจะได้แนบสนิททาง
จะคลึงเกล้าเผ่าเฟิ่นเป็นอัตรา
ยามเดินจะเชิญ โลมเจ้าชีช้าง
อาบน้ำจะทำสุหร่ายริน
รักเจ้าเท่าเทียมดวงชีวิต
ด้วยรูปซั้วกล้วเจ้าใจเกลียดกลาย
รื้อคิดขึ้นมาจะว่าไย
ถ้าว่างคนจะชนเข้าว่าวอน

คะนึ่งนางนิทรานาหาลับไม้
ไอ้แม่พิมพ์พิลาโดยของขุนช้าง
วาจาเจ้าเจื้อยแจ่มกระจ่าง
หมิ่นนางก็ไม่มีเหมือนนางเดียว
สอดสองซับในสไบเขียว
งามตาเมื่อเจ้าเหลียวชำเลื่องมา
ขุนช้างจะทูนเหนือเอกา
ข้าวปลาจะป้อนให้หล่อนกิน
ยามนอนจะให้นางหอมประทีน
แผ่นดินมิให้ย่างระคายกาย
กลัวจะเสียแรงคิดไม่เหมือนหมาย
ถึงจะรักก็จักอวยด้วยลาถยอน
ถึงชั่วดีก็จะไปดูที่ก่อน
ถูกลมเห็นจะอ่อนละมุนลง

ในขณะที่ตัวละครเอกฝ่ายชายคือ เณรแก้วมีความรู้สึกต่อพิมพ์ในลักษณะ “รักนางฟางเพียง จะกล้ากลืน หลึงอื่นหมิ่นแสน ไม่นำพา” (3 : 52) และขุนช้างก็คร่ำครวญถึงพิมพ์ว่า “รักเจ้าเท่าเทียม ดวงชีวิต กลัวจะเสียแรงคิดไม่เหมือนหมาย” (3 : 53) นั้น พิมพ์สาวน้อยเองก็หวั่นไหวมิใช่น้อย เพราะนางก็เกิดนิมิตฝันจนต้องขอให้สายทองพี่เลี้ยงของนางช่วยทำนายฝัน เหตุการณ์ตอนนี้มีว่า (3 : 52)

ครานั้นนางพิมพ์นิ่มสนิท
ว่าว่ายข้ามน้ำได้ไปกลางทาง
ถึงฝั่งหยั่งตื่นพอขึ้นตรง
หอมห่อผ้าห่มชมชื่นใจ
สิ้นฝันเท่านั้นก็ตื่นตัว
เสียดายดวง โกลสมประทุมมา
จึงขยับจับปลุกสายทองพลัน
จะเป็นเหตุเภทพานประการใด

เกิดนิมิตประจักษ์ใจเมื่อใกล้สว่าง
กับพี่นางสายทองคะนองใจ
สายทองส่งบัวทองประคองให้
แล้วกลับข้ามน้ำได้ดังจินดา
ไม่เห็นบัวทองหายก็คว่ำหา
อนิจจากไอ้มาหายไย
เล่าความฝันให้ฟังหาช้าไม่
ทำนายให้น้องหน้อยหนึ่งเถิดรา

สายทองที่เลี้ยงก็ทำนายฝันให้พิมทราบทันทีว่า (3 : 52)

ซึ่งฝันว่าได้ดอกบัวชม

ชายนี้เห็นทีไม่ใกล้ไกล

จะได้คู่สุดสมพิสมัย

คงจะได้โดยพลันมีทันช้า

การศึกษาคุณสมบัติเด่นของพลายแก้วด้านความฉลาดในการพูดจา และน้ำเสียงไพเราะเท่าที่กล่าวมาโดยลำดับนี้ อาจสรุปได้ว่า ปัญหารักสามเส้าระหว่างเนรแก้ว ขุนช้าง และพิมพิลาโดยมีสาเหตุเนื่องมาจาก คุณลักษณะเด่นของพลายแก้วในด้านมีน้ำเสียงไพเราะเป็นเสน่ห์ดึงดูดใจ

คุณลักษณะของพลายแก้วเป็นที่ประจักษ์ของชาวบ้านโดยทั่วไปในเมืองสุพรรณ ดังนั้น เมื่อพลายแก้วขอให้นางทองประศรีไปสู่ขอพิม เฒ่าแก่ที่ไปเจรจาสู่ขออันประกอบด้วย ตาสน ตาเสา ขายมิ่ง และยายเม้า นั้น เมื่อศรีประจันตมาถึงคุณสมบัติของพลายแก้วจึงบรรยายคุณลักษณะต่างๆ ของพลายแก้วได้อย่างคล่องแคล่วมีน้ำหนัก และมีหลักฐานอ้างอิงว่า (7 : 128-129)

ครานั้นตาสนกับตาเสา

ว่านานไปท่านจะได้ฟัง

ว่าอนซอน่ายชายฉลาด

รุ่มหนุ่มน้อยจ้อยเรียบร้อยดี

เมื่อเป็นเนรก็เทศน์มัทรีได้

เมื่อปีกลายคุณชายเป็นเจ้ากัณฑ์

เปลื้องผ้าออกบูชาซึ่งกัณฑ์เทศน์

เปลื้องผ้าทับผ้าเจ้าพิมไว้

อีกทั้งยายเม้าและยายมิ่ง

ถูกทองประศรีดียิงนะคนนี่

ทั้งรูปทรงก็สะอาดสำอางศรี

ความชั่วไม่มีสักสิ่งอัน

เพราะเจาะจับใจศิษย์น

วันนั้นเจ้าพิมยังชอบใจ

เกิดเหตุเพราะขุนช้างมันทำให้

คุณชายจำไม่ได้ฤาไรนา

เมื่อศรีประจันตฟังคำบรรยายคุณสมบัติของพลายแก้ว ก็ยินดียกพิมผู้เป็นลูกสาวให้ทันที ดังมีคำบรรยายว่า “ศรีประจันตได้ฟังก็ชอบใจ ตอบว่าอ่อนน้อมได้แล้วที่ว่า” (7 : 129) พร้อมทั้งกำหนดวันทำพิธีแต่งงานให้ฝ่ายชายเตรียมการว่า “เดือนสิบสองวันเสาร์ขึ้นเก้าค่ำ กำหนดงานจะทำให้คิดอ่าน” (7 : 129)

ในฐานะชายหนุ่ม พลายแก้วตั้งใจศึกษาวิชาการเสริมเสน่ห์ให้หญิงรักจากสมภาร มีแห่งวัดป่าเลไลย์ มีบทกลอนตอนนี่ว่า

“รักทั้งเรียนเสกเป่าเป็นเจ้าของ ผู้จิตหญิงอยู่ไม่เคลื่อนคลาย” (3 : 41) การที่มีคุณสมบัติในด้านมีน้ำเสียงไพเราะ มีความสามารถในการเทศน์เป็นเลิศ มีความรู้ทางวิชาอาคมเสกเป่า และมีสติปัญญา

เจตียวลลาดในด้านการพุดจา เมื่อเณรแก้วประสงค์จะสานสัมพันธ์ฉันคู่สาวกับพิม จึงใช้วาทศิลป์
ขอความช่วยเหลือจากสายทอง การมของเณรแก้ว เมื่อขอให้สายทองเป็นแม่สื่อมีดังนี้ (4 : 56 - 57)

เณรแก้วยิ้มแล้วจึงปราศรัย	ขอภัยเถิดอย่าว่าข้าหักหาญ
เณรน้องปองป่วนมิควรการ	แต่ทนทุกข์ทรมานมาหลายวัน
แสนยากที่จะพากจะเพียรผ่อน	ให้หยุดหย่อนร้อนรนเป็นพันกลิ่น
มาพบพี่ก็เป็นที่สำคัญครัน	ข้าหมายมันจะมอบชีวิาลัย
อันเณรน้องเหมือนกระต่ายหมายชมจันทร์	อยู่คืนฤจะคืบขึ้นไปได้
แต่ตรอมตรอมผอมร่างก็บางไป	ด้วยทางไกลกลางหาวเมื่อคราวปอง
ได้องค์อินทร์และสิ้นสำเร็จกรม	จะได้ชมกระต่ายสวรรค์จันทร์ผยอง
อินทราอุปมาเหมือนสายทอง	พิมน้องเหมือนกระต่ายในวงจันทร์
มาพึ่งพิงถ้าไม่ทิ้งธุระน้อง	คงเป็นสองกระต่ายชมสมสวรรค์
จะขอบคุณที่การุญให้ครามครัน	กว่าชีวิตฉันจะรอดชีวิาวาย
พี่เอ็นดูช่วยชูให้น้องขึ้น	ให้คล้ายคืบ โสภคแสนนั้นเสื่อมหาย
เหมือนชูปชียอย่าให้รีบถึงเรือนตาย	เณรพลายนี้นี้ไม่ปลั่งไม่แพลงคำ
แต่วันนี้จันพี่สายทองตาย	น้องนี้หมายจะโอบอุ้มอุปถัมภ์
พุดไว้ฉันใดจงจดจำ	กำหนดแน้อยู่ไม่พล้ำไม่ปลั่งเลย

ถ้อยคำที่มีทั้งความอ่อนน้อม อ่อนหวาน เว้าวอน ในขณะที่เดียวกันก็ยกย่องสายทอง
อุปมาดังพระอินทร์ผู้ที่จะบันดาลให้ความรักของเณรแก้วและพิมประสบผลสำเร็จ พร้อมทั้งยังให้
สัญญาที่จะตอบแทนบุญคุณสายทอง เป็นผลให้สายทองยินยอมเป็นแม่สื่อ และทำหน้าที่ได้เป็น
อย่างดีเพราะคุณสมบัติและความสามารถในการใช้วาทศิลป์ของเณรแก้วนั่นเอง สายทองเป็นแม่สื่อ
ให้เณรแก้ว โดยวิธีการเล่าเหตุการณ์และบรรยายความรู้สึกของเณรแก้วให้พิมได้รับรู้ บทกลอน
ต่อไปนี้แสดงให้เห็นวิธีการอันแยบคายของแม่สื่อสายทอง (4 : 61 - 62)

เจ้ากว่าสึกหาหาคไม่	เห็นว่าไรยากทรัพย์ถึงคับขัน
เป็นเพื่อนเล่นเห็นหน้ามาด้วยกัน	เมื่อกระนั้นน้อยน้อยกับนวนนาง
แต่เพียงยากจากบ้านสุพรรณไป	ถึงกระไรก็จะทักสักคำบ้าง
ทุกวันนี้จันใจมิได้พราง	บ้านก็ไกลกับนางต้องค้างคืน
ไม่ต้องการก็ไม่ชานมาถึงนี้	กาญจนบุรีมีวัดอยู่ค้ำค้ำ
อยู่ไม่ได้ดังไกลอันไกลครัน	อุตุสำหพันธ์ฝ่ามาด้วยความรัก

น้อยใจจนได้เทศนา
 เหลือทนแล้วจึงชนเข้ามาทัก
 ถึงคุณยายฝ่ายแม่ศรีประจัน
 ก็รู้เช่นเห็นทั่วว่าชั่วดี
 แม่นมินับรับเรื่องธูระรัก
 สั่งมาว่าวอนให้ผ่อนปรน
 เมื่อวันเทศน์สังเกตด้วยนิมิต
 ว่าเหาะเหินเดินได้ในเมฆา
 กล้ากลืนตื่นขึ้นยังเต็มปาก
 จึงบุกบิณฑบาตมาชานชม
 สั่งสอนมาให้วอนแม่พิมดู
 พี่ขับชู้วุ่นวายเป็นหลายที
 เป็นจนใจไม่รู้ที่จะคิด
 แม้นจะล่อลวงเล่นพอเป็นกล
 เมื่อวันเทศน์สังเกตด้วยนิมิต
 ต่อจะคู่สู่สมภริมย์กัน

ควรฤาตีกาไม่รู้จัก
 แม้นจะผลักเสียแล้วก็ตามที
 ก็ชอบกันกับคุณแม่ทองประศรี
 จงปราณีเณรแก้วผู้คนจน
 ขอพบพิศตร์พิมพุดแต่สักหน
 หมายกุศลเสียดสร้งสำคัญมา
 ประจักษ์จิตแนแน่วอยู่หนักหนา
 เต็ดดวงดาราภิรมย์ชม
 ก็หมายมากอยู่ว่าคิดคงจะสม
 ด้วยปรารมภ์จะใคร่รู้ว่าร้ายดี
 พอดรู้ตรู่จะมาให้ถึงนี้
 ยังเข้าชู้ว่าวอนให้ผ่อนปรน
 ครั้นพินิจดูก็เห็นจะเป็นผล
 กาญจน์บุรีฤาจะดันมาสุพรรณ
 ก็คลจิดให้แม่พิมเผอิญฝัน
 แม่นมั้นแต่อย่าแหยงอย่าแคลงใจ

ความสามารถในการยกเหตุการณ์ต่าง ๆ มาหว่านล้อมได้อย่างสมเหตุสมผลดั่งบทกลอนที่ยกมา
 กล่าวข้างต้นทำให้พิมผู้มีใจให้เณรแก้วอยู่แล้วมีความรู้สึกรังเกี้ยวใจเณรแก้วเพิ่มมากขึ้น บทกลอน
 ได้บรรยายอาการของพิมไว้ว่า (4:62)

นางพิมพิลาไลยครั้นได้ฟัง
 ด้วยสบนเณรแก้วผู้แหวไว
 ถึงสายทองจะมิปองเป็นเชิงชัก
 วันยังคำคร่ำครวญถึงเณรพลาย

ก็เปลื้องปลั่งตั้งจิตพิสมัย
 ดั่งเหล็กเพชรกริ่งในสกลกาย
 ก็คิดรักอยู่ไม่ร้างจะห่างหาย
 พอสายทองมาพุดก็พิงใจ

ความฉลาดในการใช้คารมของเณรแก้วผูกใจสายทองให้ทำหน้าที่แม่สื่อ จนพิมตกลงใจไปพบเณรแก้ว
 บทกลอนได้บรรยายผลสำเร็จของการใช้คารมของสายทองไว้ดังนี้ (4 : 65)

รุ่งเช้าเจ้าเณรมาบิณฑบาต
 จะนัดเณรเสียให้แจ้งแห่งคดี
 พอได้พุดกับแม่พิมเสียสักพัก

สุดสวาทลงไปใส่ด้วยพี่
 พรุ่งนี้ไปไร่ได้พบกัน
 รับรักลงใจได้แม่นมั้น

แล้วทีหลังตั้งปิ้งเสียทุกวัน
 ตกน้กงานทีเกิดทีหลัง
 นอนเอดคึกแล้วนะแก้วตา
 สัพยอกหยอกเ้าให้เจ้านอน
 จนพิมปลงหลงคำด้วยสำออย

แม่นข้นอยู่มิให้ผู้ใดมา
 ข้ามิพ้อให้น่าฟังก็จึงว่า
 มาทีจะกอดให้พิมน้อย
 ะอ้อนออกชื่อเณรอยู่บ่อยบ่อย
 เดือนก็คล้อยเคลื่อนดับระงับกาย

ความสามารถในการใช้คารมของเณรแก้วประสบผลสำเร็จทั้ง 2 ทาง กล่าวคือ สามารถโหม่นนำใจให้สายทองทำหน้าที่เป็นสื่อรักให้เณรแก้ว และยังช่วยให้เณรแก้วได้มีโอกาสดำเนินชีวิตตามความประสงค์ บรรยายกาศได้พุ่มกระทุมช่วยให้พลายแก้วได้แสดงความสามารถในด้านการใช้คารมเสาวรจนี ชมโฉมพิมได้อย่างงดงามและใช้คารมนารีปราโมทย์ฝากรักพิมสาวน้อยจนสายสัมพันธ์ดำเนินไปได้อีกขั้นตอนหนึ่ง กวีได้บรรยายเรื่องราวของเณรแก้วสักชั่วคราว เพื่อมาหาพิมที่ไรฝ้ายและได้โอกาสชมโฉมพิมอย่างใกล้ชิดเป็นครั้งแรก ความสามารถในการใช้คารมเสาวรจนีของพลายแก้วมีดังนี้ (4 : 68)

แทบต้นกระทุมพุ่มชฎ
 ค่อยย่องตามช่องพนมไม้
 นั่งร้อยบุปผชาติสะอาดโฉม
 จะดูไหนดแปลงปลั่งทั้งกาย

หลีกถัดเริงรามหนามไหนด
 เข้าใกล้เห็นพิมผู้ดวงตา
 งามประโลมน่ารักเป็นหนักหนา
 ดังนางฟ้าลอยฟ้อนชะอ้อนงาม

เมื่อพลายแก้วได้มีโอกาสดำเนินชีวิตมาถึงห้องนอน ได้เห็นภาพต่าง ๆ โดยเฉพาะม่านปักในห้องของสาวคนรัก และที่สำคัญคือตัวพิมขณะนอนหลับ พลายแก้วได้กล่าวชมความงามของภาพที่เห็นไว้ ดังนี้ (4:77-78)

หมายสำคัญมันคงตรงไป
 อักลับแสงกระจ่างสว่างห้อง
 เครื่องแป้งแต่งไว้ดูงามครัน
 คันล่องรองรับกระจกส่อง
 พานหมากเครื่องนากมีมากมาย
 น่ารักปักไหมเอาทองถม
 เป็นเรื่องศิลป์สุรียาเมื่อพานาง
 รัตนนางอุมสิงห์รด
 ถึงศาลาดาบสทศธรรม์

เข้าในห้องพิมด้วยลับปล้น
 มีข้าวของโตกพานทั้งเขียนขัน
 อัดจันทร์สมศักดิ์เจ้าหลักลาย
 เครื่องทองตั้งไว้ดูเจิดฉาย
 ม่านสายสอดหนูแล้วห้อยกาง
 สวยสมฝีมือพิมงามกระจ่าง
 ข้ามแนวน้ำกว้างก็พลัดกัน
 ท่องเที่ยวแหวพินัสพนาสัตย์
 อภิวันท์อ่อนว่าพระอาจารย์

อาศัยแล้วให้ชুবสิงหรา
กับพี่น้องสองราชกุมาร
ปักพระศิวีเธอเที่ยวแสวงหา
จนพลบค่ำย่าแสงโฌทัย
น้องเอ๋ยกระไรเลยฉลาดล้ำ
ประจรรูชม่านน้องย่อเงื้องมา
สนิทลับรับขวัญเจ้าทั้งหลาย
โฌมแหล่มแก้มยิ้มพริ้มพรางอน
คอกางบางแบบกะทัดรัด
ไม่พร่องบอกนางอล่างนม

อ้าลาลู่ดวงจากสถาน
มาอยู่บ้านคายนาค่อยคลายใจ
จะพบนางรัตนก็หาไม่
อาศัยสวนเจ้าท้าวกุตา
ไม่ชอกช้ำฝีมือเจ้าเหลือหา
เปิดมุ้งเห็นหน้าเจ้าพินนอน
ดั่งยิ้มรับให้พี่รับมาร่วมหมอน
งามเนตรเมื่อเจ้าค่อนพี่ยามชม
เล็บยาวขาวขัดดูงามสม
ค่อยผวมสงวนต้องประคองทรงวง

ความสามารถในการใช้คารมเสาวรณีของคุณแผนอีกตอนหนึ่ง ปรากฏอยู่ในตอนที่ 17 ตอน
คุณแผนขึ้นเรือนขุนช้างได้ชมความงามของร้านดอกไม้ที่ขุนช้างปลูกไว้บริเวณชานเรือน ไม้ตัด
อย่างเลี้ยงปลาทอง และเครื่องประดับเรือน บทชมความงามมีดังนี้ (17: 33-34)

โฌนลงกลางชานร้านดอกไม้
รวรสเกสรเมื่อค่อนคืน
กระถางแถวแก้วเกิดพิกลแถม
สมอรัศคัตตรงสมละไม
ตะโกนาทิงกึ่งประกบยอด
บ้างผลิดอกออกช่อขึ้นชูชัน
ยี่สุน์กุหลาบมะลิซ้อน
ลำดวนกวนใจให้ไคลคลา
ถัดถึงกระถางอ่างน้ำ
พ่นน้ำคำลอยลอยชม
บ้างแหวกจอกออกช่อภูเขาเคียง
บ้างกินไคลไล่เกล้าพัลวัน
กะดิงพรวนล้วนสักหลาดทับ
สลักเสลาเกลากลี้ยงอรชร
เครื่องม้าคาคายจิงหะวาง
ขอครำด้ามพลองทองพัน

ของขุนช้างปลูกไว้อยู่คายน
ขึ้นขึ้นลมชายสบายใจ
ยี่สุน์แซมมะสังคัตคูไสว
ตะขบข่อยคัตไว้จิงหะกัน
แทงทวยทอดอินพรมนมสวรรค์
แสงพระจันทร์จับแจ่มกระจ่างตา
ช่อนชูชุกกลิ่นถวิลหา
สาวหยุดหยุดช้ำแล้วเย็นชม
ปลาทองว้ายคล้ำเกล้าคลึงสม
นำชมชักคู่อยู่เคียงกัน
วัดเหวียงเว้าหางระเหิดหัน
ถัดนั้นแอกไถละไมงอน
ควาประดับดวงเด่นดูสลดอน
เชือกใช้ไว้ซ้อนสลับกัน
เครื่องช่างสารพัดจะจัดสรร
ถัดนั้นอย่างเอียงชำเลื่องมา

กลิ่นหอมของดอกไม้ นานาพรรณ ความงามของไม้ตัดหลายชนิด การเคลื่อนไหวที่สวยงามของปลาทอง เครื่องประดับเรือนที่จัดสรรและวางอย่างมีศิลปะท่ามกลางบรรยากาศยามค่ำคืนที่มีแสงจันทร์กระจ่าง ลมพัดเย็นสบาย การมเสาวรจนีดังกล่าวนี้เป็นการสะท้อนให้เห็นความสามารถอย่างยอดเยี่ยมที่กวีกำหนดให้ขุนแผนตัวละครเอกเป็นผู้กล่าวชม เรื่องราวต่อจากการชมความงามของธรรมชาติและเครื่องเรือนก็คือ ขุนแผนได้มีโอกาสชมความงามของแก้วกิริยาขณะนอนหลับ รูปลักษณะของแก้วกิริยาและภาพห้องนอนของนางนั้น ขุนแผนได้กล่าวชมไว้ดังนี้ (17:34)

เจ้าร่างน้อยนอนนิ่งบนเตียงต่ำ	คมข้างงามแลล้นแจ่มใส
กึ่งคางบางนอนอ่อนละไม	รอยไรเรียบรับระดับดี
ผมเปลือยเลื้อยประลงจนบ่า	งอนปลายเกศาอุสมศรี
ที่นอนน้อยน่านอนอ่อนดี	มีหมอนข้างคู่ประคองเคียง
กระจกแจ่มจัดใส่คั่นล่องน้อย	ไม้สอยช่นางงามเกลี้ยง
ฉากบังจัดตั้งไว้ข้างเตียง	อฉจันทรตั้งเรียงในห้องน้อย
ห้องแคบอุดสำห้แอบไม่แออัด	รู้จักจัดเครื่องเรือนไว้ใช้สอย
ทั้งกระ โถนขันน้ำแลจอกกลอย	ดูน้อยน้อยงามรับกับรูปคน

ด้านความสามารถของขุนแผนในการใช้คารมนารีปราโมทย์ กล่าวฝากรักนางอันเป็นที่รักปรากฏอยู่หลายตอน เช่น พลายแก้วมีโอกาสสนทนากับพิมเป็นครั้งแรกที่ไร่ฝ้ายด้วยการมนารีปราโมทย์ที่มีความอ่อนหวาน ละเมียดละไมดังต่อไปนี้ (4:68)

มาจากบ้านนานแล้วฤาไรชา	อนิจจาแม่ออกมาเก็บฝ้าย
บ่าวไพร่สะพรังทั้งหญิงชาย	ลำบากกายต้องตามเขาออกมา
เสียดายนวลไม่ควรจะเผือดพักตร์	ลมชักชายแดดก็แผดกล้า
เดินเหนื่อยเมื่อมีนทั้งกายา	แสนอุดสำห้ยอดดีนี้กระไร
พึดติดตามมาด้วยความที่รักน้อง	สายทองบอกบ้างฤาหาไม
ตั้งแต่วันเทศนายังอาลัย	ครวญใครมิได้เว้นอาวรณ้วย
ยามนอนคาตื่นทั้งสี่ยาม	ดังไฟตามติดอยู่ไม่รู้หาย
ร้อนโรคโศกเสียวอยู่เดียวดาย	แม่สบายอยู่อุปการใด

เมื่อพิมสาวน้อยตกประหม่า พลายแก้วก็ใช้ความสามารถในการเจรจาโดยกล่าวถึงเหตุการณ์ครั้งวัยเด็กเพื่อทบทวนความทรงจำของพิมว่า (4: 69)

เมื่อเด็กเด็กเล็กเล่นอยู่ด้วยกัน
เมื่อเล่นขอลูกหอกับแก้วตา

สารพันร่วมรักกันหนักหนา
พี่พาเจ้าหนีขุนช้างไป

ครั้นสังเกตว่าพิมมีใจให้ตนแล้วพลายแก้วก็ใช้คารมฝากรักให้ลึกซึ่งยิ่งขึ้นว่า (4:70)

พบפקตร์ครั้นจะทักเมื่อใส่บาตร
มาพบกันวันนี้ไม่มีใคร
ใช้จะแกล้งแต่งล่อแต่พอได้
ขอเป็นคู่อยู่กับน้องประคองนวล

ยังขยาดขยั้นนักรักไม่ทักได้
จะมอบไมตรีพิมผู้นี้ม่นวล
ที่จริงใจมันแน่นสั๊กแสนส่วน
อย่ารัญจวนที่จะจากจะจี๊ดจาง

พลายแก้วใช้คารมนารีปราโมทย์เป็นอุบายหน่วงเหนี่ยวให้พิมอยู่สนทนากับตน โดยยกความสำคัญ
ของพิมที่มีต่อตนว่า (4:70)

อันความรักหนักแน่นแสนวิตก
พรหมินทร์อินทร์จันทรสินทั้งปวง
เชื่อเชิญเมินหน้าไม่มาช่วย
เว้นแต่เจ้าเขายอดคู่ร่วมใจ

ระอาอกแทบเท่าภูเขาหลวง
ก็บนบวงสิ้นฟ้าสุราลัย
เห็นคงม้วยไม่หมายผู้ใดได้
จะผลึกพลิกแพลงให้บรรเทาหลง

เมื่อพิมตอบได้คำในทำนองไม่ยอมเชื่อลมปากและขอร้องให้กลับไป พลายแก้วก็มีกลวิธีหว่าน
ล้อมด้วยคารมและการกระทำ บทกลอนได้บรรยายความสามารถของพลายแก้วในการใช้คารมนารี
ปราโมทย์และทำทีไว้ตามลำดับดังต่อไปนี้ (4:72)

อนิจจาแก้วตาของพี่เอ๋ย
พี่รักพิมปี่จะดีให้दनตาย

กระไรเลยด่วนขับเสียดง่ายง่าย
พี่ง่วนวายวันนี้ได้พบน้อง

.....
ถ้ามันคงปลงใจว่ารักแก้ว
ขอฝากดวงจิตเจ้าจงเมตตา

.....
แท้แล้วอย่าให้ห่างเสนาหา
แต่ครั้งคราเดียวเถิดอย่าถือใจ

.....
โลมจูบจูบชายสไบห่ม
ช่างน่าชมสมควรเป็นนวลละออง

.....
ขอขมนิดเถิดเจ้าอย่าเศร้าหมอง
นี่กรองเองฤาเจ้าซื้อมาแห่งใด

การกระทำของพลายแก้วทำให้พิมตัดพ้อต่อว่า แต่พลายแก้วก็อ้างเหตุผลว่าตนทำไปด้วยความรัก
คารมนารีปราโมทย์ที่ยกมาชี้แจงมีดังนี้ (4:73)

เจ้าเนื้อน้มนิมน้อยอนาทร	มาต๋ดรอนแรกรักมากับัน
จงงดเงียดเหือดโกรธที่โทษทัณฑ์	พลางรับขวัญอดสร้อยยอข่าน้อยใจ
พี่รักนุชสุจริตน้ำจิตรัก	ไม่หาญหักก่อนคอกแต่โดยได้
ผลักมือรื้อฉวยชายสไบ	เพราะอาลัยกำเรบที่ในทรง

เมื่อพิมวิงวอนพลายแก้วโดยเตือนสติว่า “อดข้าวคอกนะเจ้าชีวิตวาย ไม่ตายคอกเพราะอดเส่นหา” (4:73) พลายแก้วก็แสดงท่าทีอย่างนุ่มนวลลอบประโลมพิมพร้อมทั้งใช้คารมนารีปราโมทย์ขอนัดพบพิมอีกครั้งหนึ่งที่บ้านในเวลาค่ำ ดังบทกลอนต่อไปนี้ (4: 73-74)

ประจวบจูบผมแล้วชมพักตร์	นารักนวลเนื้อเจ้าน้มน้มนิม
น้ำตาคลอเปี่ยมอยู่เรียมริม	เจ้าเขื่อนย้มสักหน้อยเถิดกลอยใจ
สงสารไหววอนให้ผ่อนวาง	รักนางมิใคร่จะไกลได้
พี่จะหอบเส่นหาลาไป	เหลืออาลัยที่จะทรมาน
หยิบมือพิมน้อยประทับทรง	แม่ดูดวงจิตพี่ออกฟุ้งช่าน
เวลาค่ำแม่จงจำสังเกตการ	จะไปบ้านหาพิมพิลาไลย

ความสัมพันธ์ระหว่างพิมกับพลายแก้วดำเนินไปถึงขั้นลึกซึ้งด้วยความสามารถในการใช้คารมและคุณสมบัติในด้านเป็นบุรุษรูปงามมีเสน่ห์ของพลายแก้ว พิมหลังจากมีความสัมพันธ์กับพลายแก้วแล้ว นางกังวลใจที่พลายแก้วเียบหายไปขณะเดียวกันขุนช้างก็มาพบนางศรีประจันเพื่อติดต่อทาบตามพิมเป็นคู่ครองของตน พิมปรับทุกข์กับสายทองผู้พี่เลี้ยง โดยกล่าวถึงลักษณะเด่นของพลายแก้วอันเป็นเสน่ห์ให้นางหลงรักจนมีความสัมพันธ์ถึงขั้นลึกซึ้งว่า (5:91)

จะโทษแต่พี่ก็มีได้	โทษใจของน้องน้มนักง่าย
ไปเชื่อคำที่เพราะเราะราย	ซ้ำหลงรูปเจ้าพลายจึงเสียวรัก

การศึกษาวิเคราะห์รายละเอียดเกี่ยวกับลักษณะภายนอกของขุนแผนที่ปรากฏในเนื้อหาดังกล่าวมาโดยลำดับข้างต้นนี้ อาจสรุปได้ว่า ขุนแผนเป็นชายหนุ่มรูปงาม แบบบาง เนื้อละเอียด ผิวพรรณสะอาด กลิ่นกายหอม นัยน์ตาลมดำเป็นมันขลับ บุคลิกลักษณะคมสัน งามสง่า สมเชื้อชาติทหารตระกูลพลาย ลักษณะท่วงท่าด้านการพูดจา นั้น ขุนแผนมีคุณสมบัติด้านน้ำเสียงไพเราะดูเรไร การพูดจามีคารมคมคาย และมีความสามารถในการเทศน์ได้ไพเราะจับใจ ด้วยคุณลักษณะทางรูปกายงามมีเสน่ห์ คุณสมบัติด้านน้ำเสียงไพเราะ ความสามารถในการเทศน์สร้างศรัทธาแก่ผู้ฟัง ตลอดจนมีความสามารถในการใช้คารมทำให้พลายแก้วได้แต่งงานกับพิมพิลาไลย และเกิดปัญหารักสามเส้าระหว่างพลายแก้ว ขุนช้าง และพิมพิลาไลย

ลักษณะทางสังคม

การศึกษาลักษณะทางสังคมของขุนแผน ได้แก่ ศึกษาเกี่ยวกับฐานะ อาชีพ ความเกี่ยวพันในครอบครัว และสภาพแวดล้อม การวิเคราะห์ด้านฐานะแบ่งเป็นฐานะทาง เศรษฐกิจและฐานะทางสังคม ฐานะทางเศรษฐกิจของขุนแผนในวัยเด็กเมื่อครั้งอายุ 5 ขวบ เมื่อ ขุนไกรพลพ่ายถูกส่งประหารชีวิตแล้ว นางทองประศรีผู้เป็นแม่พาลายแก้วหนีราชภัยมีสมบัติติด ตัวเพียงเงิน 2 ถุง ดังบทกลอนบรรยายเหตุการณ์ว่า กรมการเมืองสุพรรณพร้อมตำรวจจำนวน นับร้อยรับรับสั่งสมเด็จพระพันวษา ให้รีบลูกเมียและสมบัติพัสถานทั้งหมดของขุนไกรฯ ต่างพา กันลี้ภัยบ้านไว้ในเวลาค่ำเตรียมการจะรีบลูกเมียและทรัพย์สมบัติเข้าคลังในวันรุ่งขึ้น ทองประศรี จึงต้องรีบพาลายแก้วหนี มีบทบรรยายไว้ดังนี้ (2:25)

ครานั้นฝ่ายนางทองประศรี	เห็นคนอิงมืออยู่รอบบ้าน
ตกใจลูกล้มชมชาน	ลนลานอุ้มเอาเจ้าพาลายแก้ว
ฉวยเงินสองถุงกับกระบุงทะลุ	เอาผ้าปะปุดโคดเรือนแหวน

ในช่วงที่ขุนไกรฯ ยังอยู่ ฐานะเศรษฐกิจของครอบครัวนั้นค่อนข้างร่ำรวยดังมีบทบรรยายสมบัติที่ ถูกรีบเข้าคลังหลวงมีรายการในบัญชี ดังนี้ (2:27)

หอกดาบกระบี่คร่ำขันน้ำถม	แพรพรรณสักหลาดกำมะหยี่
ทองขาวทองเหลืองเครื่องดีดี	ถ้วยชามตามมีจดหมายไว้
เงินตราห้าพันนั้นใส่กลัก	สอดใส่ด้วยถักดีตราใหญ่
กำปั่นเครื่องเงินทองนั้นสองใบ	ลั่นกุญแจขนไปประทุทุกข้าง
หูกฝ้ายด้ายไหมใส่เกวียนลาก	ครกสากใส่แพทั้งโองอ่าง

ชีวิตของสองแม่ลูกหลังถูกริบทรัพย์แล้วมีฐานะทางเศรษฐกิจค่อนข้างยากจนเมื่อเปรียบเทียบกับ ช่วงที่ขุนไกรฯ ยังมีชีวิตอยู่ บทกลอนได้บรรยายฐานะทางเศรษฐกิจของทองประศรีและพาลายแก้ว เมื่อหนีราชภัยไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่กาญจนบุรีไว้ว่า (2:28)

นางค้อยท่ามาหากิน	เงินทองทรัพย์สินค้อยเก็บหา
ช่วยคนบ่าวไพร่ทำไร่นา	ซื้อที่ทางช้างม้าแลวัวควาย
มีคนนับหน้าถือตา	ทรัพย์สินได้มาด้วยค้าขาย
ค้อยตั้งตัวทำกินเป็นถิ่นสบาย	อยู่กับลูกชายมาหลายปี

ด้วยเหตุการณ์ที่ถูกบริบททรัพย์ และแม่ต้องประกอบอาชีพวางรากฐานทางเศรษฐกิจด้านค้าขายในลักษณะเริ่มต้นชีวิตใหม่ ดังนั้นฐานะทางเศรษฐกิจของพลายแก้วจึงไม่อาจเทียบกับขุนช้างได้ ความยากจนของพลายแก้วจึงเป็นสาเหตุให้เกิดความขัดแย้งหลายประการความขัดแย้งประการแรกคือ พลายแก้วไม่มีเงินไปสู่อุปการกิจจึงเป็นโอกาสให้ขุนช้างสามารถเจรจาทาบทามเพื่อสู่อุปการกิจจากรัศมีประจันได้สำเร็จ พิมสาวน้อยขัดเคืองใจขุนช้างและแสดงปฏิกิริยากับขุนช้างและแม่เป็นเหตุให้ถูกแม่ตี เมื่อพิมหนีไปหาเณรแก้ว และตัดพ้อต่อว่าเณรแก้วที่ไม่ไปสู่อุปการกิจทำให้ขุนช้างได้โอกาสไปขอก่อน เณรแก้วได้ให้เหตุผลกับพิมว่า “ด้วยไรทรัพย์อัปจนเป็นพื้นใจ จะได้เงินที่ไหนทำทุนรอน” (6:104) ความยากจนของพลายแก้วทำให้พิมผู้มีฐานะดีกว่าตัดสินใจช่วยเหลือคนรักของตนเพื่อแก้ไขปัญหาชีวิตคู่ บทกลอนตอนนี้มีว่า (6:104)

พิมฟังเณรว่าก็ตอบไป	เป็นอย่างไรจึงซำอยู่หนักหนา
ทำไมจึงไม่ได้เงินทองมา	แกล้งว่าเพราะไม่รักฉันทจริงจริง
โอ้อว้เวรกรรมของพิมเอ๋ย	กระไรเลยช่างเกิดมาเป็นหญิง
หลงลมเห็นจะล้มลงเสียจริง	แกล้งจะทิ้งเสียให้ทุกจระทมใจ
คำวันนี้ไปบ้านเถิดพ่อเณร	จะหาเงินประเคนเจ้าคุณให้

พลายแก้วได้เงินจากพิมจำนวนห้าชั่งสำหรับใช้เป็นทุนสู่อุปการกิจ มีบทบรรยายเรื่องราวตอนพิมให้เงินพลายแก้วดังนี้ (6:120)

ร้องไห้พลาทางลูกไปไขหีบ	รีบหยิบเงินมานำตาปรี่ม
ห้าชั่งพลาทางห่อสี่ทับทิม	นี่ของพิมให้พ่อจงเอาไป

เกี่ยวกับฐานะยากจนของพลายแก้ว ทองประศรีผู้เป็นแม่เมื่อพลายแก้วสึกแล้วเดินทางไปหานางที่เมืองกาญจนบุรี นางก็ถามพลายแก้วถูกชายด้วยความสงสัยว่า "เงินทองเข้าได้ที่ไหนมา" (7:122) คำตอบของพลายแก้วเกี่ยวกับเงินที่ได้มาต่อไปนี้เป็นเหตุผลที่ยืนยันถึงฐานะทางเศรษฐกิจของพลายแก้วได้เป็นอย่างดี (7:122)

เจ้าพลายแก้วก็มกราบกับบาทา	แม่ขาครั้งนี้ฉันททุกข์หนัก
เหลือทุกข์สุดทนเป็นพินนักร	เพราะพิมน้องรักรักใคร่กัน
จากเจ้าเข้าให้ซึ่งเงินตรา	ห้าชั่งนี้มาทำทุนนั้น
ไปสู่อุปการต่อแม่ศรีประจัน	ไม่ให้ปิ่นบอกความจะตามมา

ความขัดแย้งอันสืบเนื่องมาจากความจนของขุนแผนประการต่อมา คือ เมื่อศรีประจันทราบข่าว ลวงจากขุนช้างว่าพลายแก้วตายในกองทัพ นางก็รีบตบตกลงยกวันทองให้เป็นคู่ครองของขุนช้าง เมื่อพลายแก้วชนะศึกกลับมาและได้รับตำแหน่งขุนแผน ทราบข่าวว่า ศรีประจันยกวันทองให้เป็น คู่ครองของขุนช้างและทราบจากสายทองว่าวันทองตกเป็นเมียของขุนช้างได้ 2 วัน แล้ว ขุนแผนก็ โกรธสายทองและต่อว่านาง โดยกล่าวถึงฐานะยากจนของขุนแผนจึงเป็นเหตุให้ทุกคนเห็นขุนช้างดีกว่าตน ดังบทกลอนบรรยายไว้ดังนี้ (14:243)

ครานั้นขุนแผนแสนสะท้าน	เดียดดาลน้ำใจเป็นหนักหนา
เจ้าสายทองไม่ต้องเจรจา	ข้าเข้าใจแล้วว่าที่เล่ห์กล
เพราะข้าไร้ทรัพย์อัปภาคย์	จึงชิงพรากเพราะเห็นไม่เป็นผล
ขุนช้างมั่งมีดีกว่าคน	จะประทุงก์ทนทุกอย่างไป

นอกจากนี้ขุนแผนยังได้ต่อว่าศรีประจันเกี่ยวกับการที่นางยกวันทองให้ขุนช้างเพราะสาเหตุที่ ขุนแผนฐานะยากจน บทกลอนต่อไปนี้แสดงให้เห็นปมความขัดแย้งระหว่างขุนแผนกับศรีประจัน อันเนื่องมาจากความยากจนของขุนแผนจึงทำให้เกิดเรื่องราวขึ้น (14:250)

ครานั้นขุนแผนแสนสนิท	แค้นคิดเคืองขัดเป็นหนักหนา
จึงถามความไปมิได้ช้า	แน่ท่านมารดาเจ้าวันทอง
เดิมเราได้เข้ามาขอสู	ท่านยกลูกให้อยู่ประสมสอง
เมื่อเราจากไกลไปเชียงทอง	หอห้องยังอยู่เป็นสำคัญ
วันทองของเราได้ฝากไว้	กลัวว่าหย่าร้างให้เมื่อไรนั้น
จึงยกให้ขุนช้างเสียดกลางคัน	เกียดกันฉันทาประการใด
ดูเห็นว่าต่ำศักดิ์จึงหักหาญ	จะได้ทานถ้อยคำหาได้ไม่
น้อยทั้งทรัพย์สินทุกสิ่งไป	นำหน้าหาไหนจะเป็นความ
อันลูกเขยใหม่สีใหญ่ยิ่ง	ทุกสิ่งสมบัติก็เหลือหลาม
ช้างม้าวสารพันจะครันคราม	จึงคิดกันหยาบหยามไม่เกรงใจ
หอเก้ารื้อเอาไปปลูกวัด	เอาหอใหม่ใส่ขัดเข้าแทนให้
ช่วยกันพินฆ่าเสียเป็นไร	ให้สาสมน้ำใจที่มันจน

และที่เป็นเหตุการณ์สำคัญคือ เมื่อขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้างได้เข้าไปในห้องของขุนช้างกับวันทอง วันทองได้กล่าวถามอย่างประชิดเกี่ยวกับเรื่องที่ขุนแผนย้อนกลับมาหานางเพราะขัดสนเงินทอง หรือกำลังขาดลาวทองที่ถูกพรากไปอยู่ในวัง นางจะช่วยสงเคราะห์ขุนแผนโดยหาหญิงสาวให้

ขุนแผนเลือกตามชอบใจกเว้นตัวนางที่มีวามองไปแล้ว ขุนแผนตอบวันทองโดยยกเอาความยาก
จนของขุนแผนขึ้นมาตัดพ้อนางว่า (17 : 49-50)

เห็นว่าเงินทองข้งขัด	มาเยาะหยัดเข้ายิวว่าถี้ถ้วน
อย่าลอยหน้าว่านักจะหักนวล	อย่ามาสวนสอบคำให้จ้ำใจ
รู้แล้วว่าซู้เจ้าเศรษฐี	มั่งมีเงินทองจะกองให้
เงินทองจะพร่องไปเมื่อไร	ช่างว่าได้พูดพรั้งจะทำคุณ
ขุนแผนนี้มันเกินทุกสิ่งอัน	ของกำนัลไม่มีใครเกื้อหนุน
ผัวเจ้ามีทรัพย์นับพันคุลย์	เป็นเจ้าคุณอยู่แล้วแต่ผัวนาง
ยังจะขอลูกสาวคนอื่นให้	ช่างพิไรตะบอยนี้ร้อยอย่าง
จะหาคนอื่นขัดแก้ขัดพลาง	เจ้าจะกอดขุนซ่างสบายใจ

เมื่อวันทองร้องให้อาลัยขุนซ่างยังไม่สามารถจากเรือนตามขุนแผนไปอยู่ในป่าได้ ขุนแผนได้
ปลอบนางโดยขอให้วันทองลงไปใช้ชีวิตในป่ากับตนเพื่อเปรียบเทียบชีวิตความเป็นอยู่ระหว่าง
ความยากจนของขุนแผนกับความมั่งมีของขุนซ่างไว้ว่า (17 : 54)

ขุนแผนปลอบน่องอย่าร้องไห้	ไปหน่อยหนึ่งแล้วจะมาส่ง
ไปเป็นเพื่อนที่ข้างในกลางดง	ชมหงส์เหินเล่นให้เย็นใจ
ไปเดือนหนึ่งแล้วจะพากลับ	ถ้วนเดือนแล้วจะรับเจ้าไปใหม่
จะร้องไห้ครวญคร่ำไปทำไม	เขาอยู่เขาจะไรเมื่อไรมี
ซ่างเขาสนุกบ้านเราสำราญไพร	ซ่างไหนจะปริดีเปรมเกษมศรี
เปลี่ยนมีเปลี่ยนจนคนละที่	ซ่างไหนดีก็จ้ะรู้อย่ารำคาญ

การศึกษาฐานะทางสังคมในฐานะที่ขุนแผนเป็นทหารมีความเกี่ยวข้องกับความ
มุ่งหมายในชีวิตของขุนแผนอันเป็นลักษณะทางจิตวิทยา ดังนั้น ผู้วิจัยจึงศึกษาวิเคราะห์ขุนแผนใน
ฐานะทหาร ควบคู่กับความมุ่งหมายในชีวิตของขุนแผนคือ การเป็นทหาร การศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับ
กำเนิดขุนแผนตั้งแต่ขุนไกรพลพายทำนายฝันนางทองประศรีว่า นางจะตั้งครรภ์และให้กำเนิด
ลูกชายซึ่งมีลักษณะ “คังทหารพระนารายณ์มาปฏิสนธิ” (1 : 3) และในอนาคตลูกชายคนนี้จะเป็
นทหารใหญ่ “มียศศักดิ์เป็นพระยาข้าใช้ ร่วมพระทัยทรงธรรมพระพันปี” (1 : 3) และขุนไกรฯ
ยังได้สั่งเสียนางทองประศรีให้เลี้ยงพลายแก้วให้ดีพร้อมทั้งเน้นความสำคัญว่า “ให้ลูกนี้สืบวงศ์พงศ
พลายไป” (2:15) การปลูกฝังความคิดพื้นฐานของขุนไกรฯ และนางทองประศรีดังกล่าวนี้ คือ การ
ตั้งจุดมุ่งหมายไว้ชัดเจนว่าประสงค์จะให้พลายแก้วผู้เป็นลูกชายเป็นทหาร ความมุ่งหมายในชีวิต

คือการเป็นทหารเริ่มชัดเจนขึ้นเมื่อพลายแก้วอายุได้ 15 ปี ความทรงจำเกี่ยวกับขุนไกรพลพายผู้เป็นพ่อที่ต้องโทษถึงประหารชีวิตทำให้พลายแก้วมุ่งมั่นจะเรียนวิชาทหารสืบสกุลพลายตามพ่อของตน พลายแก้วจึงได้แจ้งความประสงค์กับนางทองประศรีว่า จะขอบวชเณรเพื่อเรียนวิชาการกับพระสงฆ์ เรื่องราวตอนนี้ได้บรรยายได้ว่า (3 : 37)

จะกล่าวถึงพลายแก้วแว่วไว	เมื่อบิดาบรรลีย์แม่พาทนี
ไปอาศัยอยู่ในกาญจนบุรี	กับนางทองประศรีผู้มารดา
อยู่มาจนเจ้าเจริญวัย	อายุนั้นได้ถึงสิบห้า
ไม่วายคิดถึงพ่อที่มรณา	แต่นึกนึกตรึกตรามากว่าปี
อยากจะเป็นทหารชาญชัย	ให้เหมือนพ่อขุนไกรที่เป็นผี
จึงอ้อนวอนมารดาได้ปราณี	ลูกนี้ใครรู้วิชาการ
พระสงฆ์องค์ใดวิชาดี	แม่จงพาลูกนี้ไปฝากท่าน
ให้เป็นอุปฌาย์อาจารย์	อธิษฐานบวชลูกเป็นเณรไว้

นางทองประศรีเมื่อทราบความประสงค์ของพลายแก้ว นางก็กล่าวสนับสนุนลูกด้วยความยินดีว่า (3 : 37)

เจ้าคิดนี้ดีแล้วแก้วแม่อา	แม่จะพาไปฝากขรัวบุญนั้น
จะได้รู้การณรงค์กองกระพัน	ให้เหมือนกันสืบทอดพ่อขุนไกร

พลายแก้วได้บวชเณรที่วัดส้มใหญ่ เมืองกาญจนบุรี และเรียนวิชาการต่างๆ กับสมภารบุญ ด้วยความที่เป็นผู้มีความหมั่นเพียร สติปัญญาเฉลียวฉลาด เรียนรู้ได้เร็ว คล่องแคล่ว เรียนเก่งกว่าผู้อื่นเพียงระยะเวลาไม่ถึงปีขรัวบุญก็สอนวิชาการให้เณรแก้วจนหมดความรู้ที่มีอยู่ วิชาที่เณรแก้วเรียนกับสมภารบุญได้แก่ หนังสือไทย หนังสือขอม และเรียนแปลบาลีโดยอรรถ ความรู้ต่างๆ เหล่านี้เป็นความรู้พื้นฐานที่จะเรียนหัวใจพระคาถาและอาคมต่างๆ สมภารบุญเห็นว่าเณรแก้วฉลาดขยันหมั่นเพียร และเรียนรู้ได้เร็ว จึงมอบตำรับตำราว่าด้วย การอยู่ยงคงกระพัน การปล้นสะดม และการเลี้ยงโจทพราไชให้เณรแก้วด้วยความรักและเมตตา เรื่องราวการศึกษาขั้นต้นของเณรแก้วบรรยายไว้ดังนี้ (3:39)

ครานั้นจึงโถมเจ้าเณรแก้ว	บวชแล้วรำเรียนด้วยเพียรหมั่น
ปัญญาไวว่องคล่องแคล่วครัน	เรียนสิ่งใดได้นั้นไม่ช้าที
จนอาจารย์ขาดฉลาดเฉลียว	เณรเณรออกเกรียวอยู่ที่นี้
จะเปรียบเณรแก้วได้นั้นไม่มี	บวชยังไม่ถึงปีก็เจนใจ
หนังสือสิ้นกระแสน์แปลอรรถ	จนสมภารเจ้าวัดไม่บอกได้

ดูหลังดูหน้าแล้วว่าไป
 ยังแต่สมุดตำรับใหญ่
 กุจัดแจงช่องสุมแต่หนุ่มมา
 ความรู้นอกนี้ไม่มีแล้ว
 อยู่คงปลิ้นสะคมมีดมไป

สิ้นไส้กูแล้วเณรแก้วอา
 พื้นแต่หัวใจพระคาถา
 หวงไว้จนชราไม่ให้ใคร
 กูรักเณรแก้วจะยกให้
 เลี้ยงโหงพรายใช้ได้ทุกตา

ความมุ่งมั่นที่จะมีวิชาการด้านทหารให้สูงยิ่งขึ้นทำให้เณรแก้วคิดแสวงหาวิชาการจากพระสงฆ์รูปอื่น เณรแก้วได้ขอคำแนะนำจากสมภารบุญครูคนแรกของตน บทกลอนต่อไปนี้บรรยายความคิดแสวงหาครูสอนวิชาการชั้นสูงโดยขอคำแนะนำจากสมภารบุญ (3:39)

เณรแก้วได้ตำรับของท่านชรัว
 วันหนึ่งจึงเข้าไปวันทา
 ไปสืบทาวิชาเรียนต่อไป
 ท่านวัดป่าเลไลย์นั้นขยันดี

คิดถึงตัวอยากเรียนให้ยิ่งกว่า
 จะขอลาไปสุพรรณบุรี
 ท่านสมภารชอบใจหัวเราะรี
 กับสีทาทองประศรีรู้จักกัน

พระสงฆ์ผู้เป็นครูสอนวิชาการชั้นสูงแก่เณรแก้ว คือ สมภารมีเจ้าอาวาสวัดป่าเลไลย์เมืองสุพรรณบุรี วิชาการที่ได้เรียนจากสมภารมีแบ่งเป็น 3 หัวข้อ คือ วิชาการของพระ วิชาการทหาร และวิชาการเกี่ยวกับสตรี ด้านวิชาการของพระ ได้แก่ การหัดเทศน์มหาชาติ และทำนองธรรมวัตร บทกลอนได้บรรยายให้เห็นคุณสมบัติของเณรแก้วว่า มุ่งมั่นทำอะไรก็จะเพียรพยายามทำให้ได้ดีไว้ดังนี้ (3 : 41)

ครานั้นจึงโคมเจ้าเณรแก้ว
 หมั่นหมักภักดีมิให้เดือน
 มหาชาติธรรมวัตรสารพัดเพราะ
 สู้เสียงเป็นเสน่ห์ดังเรไร
 จนขึ้นชื่อลือชาว่าเปรื่องปราด
 เณรเณรอดเพลไปคอยฟัง

ปัญญาคล่องแคล่วใครจะเหมือน
 หัดเทศน์สามเดือนก็ขึ้นใจ
 ถ้อยคำมันเหมาะไม่เปรียบได้
 เทศน์ที่ไหนคนชมนิยมฟัง
 ชาวบ้านร้านตลาดเจียนจะคลั่ง
 เข้าไปนั่งพูดจ้อขอเนื้อความ

ด้านวิชาการทหาร เณรแก้วเรียนวิชาการรบ การทำสงครามจากตำรับพิชัยสงคราม การดูฤกษ์ยาม เรียนเพิ่มเติมด้านวิชาอยู่ยงคงกระพัน การล่องหน และวิชาผูกหุ่นยนต์ไว้ใช้ต่อสู้แทนทหาร วิชาการต่าง ๆ เหล่านี้เณรแก้วตั้งใจศึกษาอย่างจริงจัง หมั่นท่องจำ เขียน อ่าน ใต้ถุน การฝึกฝนและทดลองวิชาทำให้ว่องไวจนเป็นที่รักของสมภารมี บทกลอนได้บรรยายความมุ่งมั่นเรียนวิชาการทหารของเณรแก้วไว้ดังนี้ (3 : 41)

เจ้าอุตสาห์ศึกษาวิชาการ
 ดำรับใหญ่พิชัยสงคราม
 อยู่ยงคงกระพันด่องหน

เขียนอ่านท่องได้แล้วโตถาม
 สุรย์จันทร์ฤกษ์ยามก็รอบรู้
 ภาพยนตร์ผูกใช้ให้ต่อสู้

การเป็นศิษย์ที่ตั้งใจศึกษาเล่าเรียนทำให้สมภารมีถ่ายทอดสรรพวิชาให้จนหมดสิ้นเพื่อให้ชะงัดทั้ง
 เวทมนตร์และพระคาถา แล้วทดลองวิชาเพื่อทดสอบดังกลอน ได้กล่าวถึงคำพูดของสมภารมีและ
 บรรยายเรื่องราวของเณรแก้วกับการศึกษาวิชาการไว้ดังนี้ (3:41)

กู่จะให้วิชาสารพัด
 ท่วงทีเริงจะดีดั่งจินดา
 เณรแก้วรับแล้วกินชานหมาก
 ไม่แตกไม่บับดั่งทูปหิน
 เจ้าเณรมั่นปรนนิบัติพิศวี
 แต่ฝึกสอนทดลองจนว่องไว

ให้ชะงัดเวทมนตร์พระคาถา
 แล้วคายชานหมากมาให้เณรกิน
 ขร้วด้วยตักสากแทบหัวบิ่น
 ท่านขร้วหัวเราะดีนคาก ๆ ไป
 ท่านขร้วก็ยังมีความรักใคร่
 มีน้ำใจกำริบทุกวันมา

ส่วนวิชาการเกี่ยวกับสตรี เณรแก้วเรียนวิชาเสกเป่าเพื่อผูกจิตสตรี ดังบทกลอนบรรยายไว้ว่า
 (3 : 41)

รักทั้งเรียนเสกเป่าเป็นเจ้าของ
 ท่านขร้วหัวร่อว่าออกแก้ว
 เมียของเขาเจ้าอย่าได้ทำร้าย

ผูกจิตหญิงอยู่ไม่เคลื่อนคลาย
 เรื่องเจ้าขร้วแล้วต้องมันหมาย
 สาวแก่แม่หม้ายเอาเถิดวา

แม้จะเรียนวิชาการทั้ง 3 หัวข้อดังกล่าวข้างต้นนี้แล้วเณรแก้วคิดว่ายังไม่พอสำหรับการรับ
 ราชการทหาร หลังจากถูกสมภารมีไล่ตีเพราะพฤติกรรมฉันทูสาวกับสายทองในกฎ แม้ใจยังรัก
 และห่วงใยพิมพิลาไลย แต่เณรแก้วเห็นความสำคัญของวิชาการมากกว่าความรัก จึงมุ่งไปศึกษา
 วิชาให้เชี่ยวชาญยิ่งขึ้นกับสมภารคงซึ่งเป็นเพื่อนของขุนไกรฯ และเป็นเจ้าอาวาสวัดแค บทกลอน
 ได้บรรยายเรื่องราวและความคิดเห็นของเณรแก้วไว้ว่า (5 : 97)

ครานั้นจึงโถมเจ้าเณรแก้ว
 ยิ่งคิดเวียนวนให้จันใจ
 วิชาไม่ชำนาญเชี่ยวชาญแน่
 แม่ทองประศรีบอกมากี่ช้านาน
 อยู่สุพรรณแล้วให้ค้นไปค้นหา

หนีสมภารไปแล้วไม่กลับได้
 อยู่วัดป่าเลไลยก์ช้านาน
 ยังวัดแคเห็นว่าเยี่ยมเยี่ยมหาญ
 ว่าสมภารชื่อกงเป็นคนดี
 เพื่อนสนิทบิดาที่เป็นผี

ไปเรียนต่อพอจะได้ความรู้ดี
จะว่าเราหลบหนีหนีสักจา
ถึงรักสตัยต้องตัดความอาลัย

แต่เป็นห่วงพิมพีนี่สุดใจ
จะสึกไปก็วิชาหาจะงัดไม่
คิดแล้วห่มสไปรีบเดินมา

ความรู้ทางวิชาการทหารที่เนรแก้วเรียนกับสมภารคองนั้นจัดเป็นความรู้ชั้นสูงสุดของวิชาการทหาร เนื่องจากเป็นความรู้ทางยุทธวิธีที่จะส่งผลให้เนรแก้วเป็นทหารที่มีความสามารถในการพิชิตศึก นำชัยชนะมาสู่กองทัพ ความรู้ทางยุทธวิธีที่สมภารคองถ่ายทอดให้เนรแก้ว ได้แก่ การสะกดทัพ การจับพล การปลุกผี การผูกพยนต์ที่มีฤทธิ์กำแหงหาญ เรียนวิธีทำผงด้วยเวทมนตร์คาถาเพื่อความศักดิ์สิทธิ์คือ ปัดมั่ง (ปัดมั่ง) เรียนวิธีกำบังตน เรียนวิธีทำให้ตนทนทาน การสะเดาะดาล โช้ และกัญแจ เรียนพิชัยสงคราม การดูฤกษ์พามาตี การเสกใบมะขามเป็นตัวต่อตัวแดน เรียนกลศึก เรียนคาถาจั้งจั้ง เรียนวิชาล่องหน การถอนอาถรรพณ์ และการเลี้ยงผีพรายกระซิบ นอกจากนี้ยังเรียนคาถามหาละลาย ซึ่งเป็นมนตร์ที่ทำให้เกิดความเมตตาและความรัก เนรแก้วเรียนวิชาการเหล่านี้ด้วยความตั้งใจ ฝึก ซักซ้อม ท่อง และทบทวนวิชาที่เรียนมาแต่เดิมและที่ได้เรียนรู้ใหม่จากสมภารคอง บทกลอนระบุว่าเนรแก้วแม้จะคิดถึงพิมแต่ก็ไม่ได้ไปหาเพราะรักเรียนวิชา รายละเอียดเกี่ยวกับเนรแก้วศึกษาวิชาการด้านยุทธวิธีมีดังต่อไปนี้ (5:99)

12/10/2563

สะกดทัพจับพลทั้งปลุกผี	ผูกพยนต์ฤทธิ์กำแหงหาญ
ปัดมั่งกำบังตนทนทาน	สะเดาะดาลโช้กัญแจประจักษ์ใจ
ทั้งพิชัยสงครามทั้งความรู้	อาจจะปราบศัตรูไม่สู้ได้
ฤกษ์พามาตีทุกสิ่งไป	ทั้งเสกใบมะขามเป็นต่อแดน
ชำนาญทั้งกลศึกกลลับ	คุมพลแม่ทัพนับตั้งแสน
สู้ศึกได้สิ้นทั้งดินแดน	มหาละลายสุดแสนแสนหัดดี
จั้งจั้งขลังคะนองล่องหน	ฤทธิ์ธรรณแรงราวกับราชสีห์
ถอนอาถรรพณ์กันประกอบประกบมี	เลี้ยงผีพรายกระซิบทุกสิ่งไป
วิชาสารพัดจะเรียนพร้อม	ซักซ้อมท่องเล่าทั้งเก่าใหม่
แต่คะเนถึงพิมมิได้ไป	เพราะอาลัยหลงรักเรียนวิชา

วิชาการต่าง ๆ ทางด้านยุทธวิธีของเนรแก้วดังกล่าวมาข้างต้นนี้ในฐานะเป็นแม่ทัพ พลายแก้วได้นำวิชาการต่าง ๆ เหล่านี้มาใช้ในการสู้รบ

นอกจากจะมุ่งศึกษาวิชาการเพื่อใช้สำหรับบทบาททหารแล้ว ขุนแผนยังมุ่งแสวงหาอุปกรณ์สำคัญประจำกายเพื่อเพิ่มพูนฤทธาานุภาพของตนในการทำศึกอีก 3 อย่าง คือ ตีดาบ ซ้อม้า และหากุมาร บทกลอนได้บรรยายความคิดของขุนแผนไว้ดังนี้ (16 : 1)

จะหมายพืงผู้ใดทีในป่า
ก็แก่แก่ศร่าเสื่อมซึ่งฤทธิ
จะตีดาบซ้อม้าหาคุมาร
ถ้าสามสิ่งนี้ได้สมอารมณ์นี้

เห็นแต่หน้าโหงพรายกับหุ่นผี
จะต่อดีเห็นไม่ได้ดังใจนี้
ให้เขี้ยวซาญวิชาได้ฝ่าศึก
จะอีกทีก็มาอย่างไรก็ไม่กลัว

อุปกรณ์อย่างแรก ที่ขุนแผนได้มา คือ กุมารทองวิธีการที่ได้มา คือ การฆ่าห้อง บัวคลี่เมียคนที่สี่ของขุนแผนแล้วเอาทารกผู้เป็นลูกชายของตนไปทำพิธีขังใน โบสถ์หน้าพระ ประธานในเวลากลางคืนจนกระทั่งทารกแห้งเกราะ ดังบทกลอนได้บรรยายเหตุการณ์ตั้งแต่ ขุนแผนฆ่าห้องบัวคลี่แล้วใช้วิชากรที่เรียนมาทำพิธีขังกุมารทองไว้ตามลำดับว่า (16 : 19)

แล้วผ่าแม่แล้วแล่งตลอดดอก
พินิจแน่แลเห็นว่าเป็นชาย
อุ้มเอาทารกยกจากห้อง
หยิบเอาข้อมใหญ่ใส่สวมคอ
เปิดประตูจ่อออกมานอกบ้าน
ปิดประตูวิหารลั่นดาลใน
วางข้อมเปิดกลักแล้วชักชุด
เอาไม้ชัยพฤษ์พระยา
ยันต์นารายณ์แผลฤทธิปิดศีรยะ
ยันต์นารายณ์ถักอกปกปิดกลาง
เอาไม้รักปักเสาขึ้นสี่ทิศ
ลงเพดานยันต์สังวาลอำรินทร์
เอาไม้มะริดกั้นเกราะถากันภัย
ตั้งจิตสนิทไว้ที่ทาง
ร้อนทั้งตัวทั่วกันน้ำมันฉ่า
เกราะแกร่งแห่งได้ตั้งใจปอง

แหะแหะจะรกรให้ขาดสาย
ก็สมหมายดีใจไม่รั้งรอ
กุมารทองมาเถิดไปกับพ่อ
เอาผ้าห่อลูกชายสะพายไป
รีบเดินผ่านป่าตัดเข้าวัดได้
ลิมกลอนซ่อนใส่ไว้ตรงตรา
ตีเหล็กไฟจุดเทียนขึ้นแดงว่า
ปักเป็นขาพาดกันกุมารวาง
เอายันต์ราชะปะพื้นล่าง
ลงยันต์นางพระธรณีที่พื้นดิน
ยันต์ปิดปักรงวงสายสิญจน์
ก็พร้อมสิ้นในตำราถูกท่าทาง
ก่อชุดจุดไฟใส่พื้นล่าง
ภาวนานั่งอย่างกุมารทอง
กลับหน้ากลับหลัง ไปทั้งสอง
พอรุ่งแจ้งแสงทองขึ้นทันใด

อุปกรณ์อย่างที่สอง คือ ดาบสำหรับปราบศึก ขุนแผนหาเหล็กที่มีคุณสมบัติตามตำรา มหาศาสตราคมมาหลอมรวมเป็นแท่งแล้วเข้าพิธีกรรม พร้อมทั้งทดสอบคุณสมบัติของดาบที่ทำ สำเร็จแล้ว และตั้งชื่อว่า ดาบฟ้าฟื้น ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้ (16 : 23-24)

จะจัดแจงตีดาบไว้ปราบศึก
 ได้เสร็จสมอารมณ์ตามตำรา
 เอาเหล็กยอดพระเจดีย์มหาธาตุ
 เหล็กขนันศึพรายดาบทั้งกลม
 หอกสัมฤทธิ์กริชทองแดงพระแสงหัก
 พร้อมเหล็กเบญจพรรณกัลเม็ด
 เอาเหล็กไหลเหล็กหล่อบ่อพระแสง
 ทองคำสัมฤทธิ์นั้นากอแจ
 เอามาสุ้มคุมควบเข้าเป็นแท่ง
 ได้สามวันซัดเหล็กนั้นเล็กลง

ตรงตริกหาเหล็กไว้หนักหนา
 ทำนวางไว้ในมหาศัตรากม
 ยอดปราสาททวารามาประสม
 เหล็กครึ่งโลงครึ่งปิ่นลมสลักเพชร
 เหล็กปฏักสลักประตู่ตะปูเหล็ก
 เหล็กบ้านพร้อมเสร็จทุกสิ่งแท้
 เหล็กกำแพงน้ำพีที่เหล็กแร่
 เงินที่แท้ชาติเหล็กทองแดง
 เผลาให้แดงดีแม่เข้ยาผง
 ยังคงแต่พองามตามตำรา

.....
 ครั้น ได้พิชัยฤกษ์ราชฤทธิ
 ขุนแผนสูบเหล็กให้แดงดี
 ที่ตรงกลางกว้างสามนิ้วกึ่ง
 เผลาซุบสามแดงแท่งตะไบ
 อานตีมิได้มีขนมเวลาด
 เลื่อมพรายคล้ายแสงแมลงทับ
 ดำนั้นทำด้วยไม้ชัยพฤกษ์
 เอาผมพรายร้อยคู่ประจุพลัน
 ครั้นเสร็จสรรพจับแกว่งแสงวะวับ
 เสียงอ้ออึงเอิกเกริกได้ฤกษ์บน
 ฟ่าผ่าเปรี้ยงเปรี้ยงเสียงโด่งดัง
 ได้นิมิตฟ้าเปรี้ยงดังเสียงปืน

.....
 พระอาทิตย์เที่ยงฤกษ์ราชสีห์
 นายช่างตีรีดรูปให้เรียบปลาย
 ยาวถึงศอกกำมาหน้าลูกไก่
 บัดเดียวใจเกลี้ยงพลันเป็นมันยับ
 เลื่อมปราดเนื้อเขียวดुकมหนับ
 ปลั่งปลาบวาววับจับแสงตะวัน
 จาริกยันต์พุทธจักรที่เหล็กกัน
 แล้วเอาชันกรอกค้ำมเสียบคดคล
 เกิด โกลาฟ้าพยับ โขยมहन
 ฟ่าคำรณฝนพยับอยู่ครั้นครั้น
 ขุนแผนฟังจิตฟูให้ชูขึ้น
 ให้ชื่อว่าฟ้าพินอันเกรียงไกร

อุปกรณ์อย่างที่สาม คือ ม้า ขุนแผนได้เลือกซื้อม้าที่มีคุณลักษณะถูกต้องตำราชื่อ สีส้มอก แม่ของสีหมอกชื่อ อีเหลือง เป็นม้าจากเมืองมะริด ส่วนพ่อของสีหมอกเป็นม้าน้ำ กวีได้บรรยายประวัติและลักษณะของม้าสีหมอกไว้ว่า (16 : 25)

อีเหลืองเมืองมะริดพลอยคิดมา
 มีลูกตัวหนึ่งชื่อสีหมอก
 ร้ายกาจหนักหนานัยน์ตาดำ

ศัวมันท่านว่าเป็นม้าน้ำ
 มันออกวันเสาร์ขึ้นเก้าค่ำ

ลักษณะนิสัยของม้าสีหมอก คือ ชอบไล่กัดม้าเทศ มีนิสัยดุร้าย และซุกซน เมื่อขุนแผนไปขอซื้อ หลวงทรงพลก็ยินดีขายให้ด้วยราคา 15 ตำลึง ดังมีบทกลอนตอนนี่ว่า (16: 26)

ครานั้นจึงท่านหลวงทรงพล	อนุสนธิเล่าแจ้งแกลงใจ
อันม้าสีหมอกตัวนั้นไซ้	มิใช่ม้าหลวงที่หวงกัน
มันเป็นลูกม้าเมืองมะริด	คิดแม่มาแต่มะริดนั้น
รูปร่างท่วงทีก็ดีศรีน	แต่ว่ามันซุกซนจนระอา
ผลอไม่ได้ไล่กัดเอาม้าหลวง	ต้องเป็นห้วงบ่วงไขอยู่หนักหนา
ท่านซื้อเราจะหย่อนผ่อนราคา	เอาเถิดสืบห้าตำลึงนาย

สีหมอกเมื่อกินหญ้าที่ขุนแผนเสกมนตร์มหาละลาย ก็มีใจจงรักภักดียอมให้ขุนแผนจับขี่แต่โดยดี

รายละเอียดเกี่ยวกับความรู้ที่พลายแก้วได้ศึกษาจากพระสงฆ์ 3 รูป ตลอดจนการแสวงหา อุปกรณ์ 3 อย่างดังกล่าวมาโดยลำดับข้างต้นนี้สะท้อนให้เห็นว่าวิมุงสร้างบทบาทเด่นด้านนักรบ ผู้กล้าให้แก่ขุนแผน การศึกษาบทบาทด้านการสู้รบของขุนแผน ผู้วิจัยจึงแยกศึกษาเป็น 2 ประเด็น คือ บทบาทและหน้าที่ในฐานะทหาร และบทบาทด้านการสู้รบเนื่องจากความขัดแย้งส่วนตัว

บทบาทและหน้าที่ในฐานะทหาร ขุนแผนได้ปฏิบัติหน้าที่ทหารตามรับสั่งของสมเด็จพระพันวษา จำนวน 3 ครั้ง คือ การทำศึกเชียงทอง - เชียงอินทร์ การทำศึกเชียงใหม่ และการปราบทัพมอญแปลง การทำหน้าที่ดังกล่าวได้สะท้อนให้เห็นลักษณะต่าง ๆ หลายประการของขุนแผนดังจะได้นำเสนอผลการศึกษาตามลำดับดังต่อไปนี้

1. การทำศึกเชียงทอง-เชียงอินทร์ เพื่อให้เห็นบทบาทและลักษณะต่างๆ ของพลายแก้ว
ชัดเจนผู้วิจัยจะแยกการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับพลายแก้วเป็น 3 ตอน คือ ก่อนการทำศึก ระหว่างการทำศึก และหลังการทำศึก

ก่อนการทำศึก ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ความมุ่งหมายของชีวิตของพลายแก้ว คือ การเป็นทหาร สืบตระกูล “พลาย” ต่อจากขุนไกรพลพ่าย หลังจากพลายแก้วได้ศึกษาหาความรู้ขึ้นพื้นฐานจากสมภารบุญแห่งวัดส้มใหญ่ เมืองกาญจนบุรี ความรู้เกี่ยวกับวิชาการของพระวิชาการทหาร และวิชาการเกี่ยวกับสตรีจากสมภารมี เจ้าอาวาสวัดป่าเลไลย์ เมืองสุพรรณบุรี และเรียนวิชาการขั้นสูงสุดด้านยุทธวิธีจากสมภารคง เจ้าอาวาสวัดแคผู้เป็นเพื่อนสนิทของขุนไกรพลพ่ายพ่อของตนแล้ว บทบาทพลายแก้วในฐานะทหารบทบาทแรก คือ การอาสาสมเด็จพระพันวษายกทัพไปทำศึกเชียงทอง-เชียงอินทร์ แม้ในขณะนั้นพลายแก้วเพิ่งจะผ่านพิธีแต่งงานอยู่หอร่วมกับพิมพ์ลาไลย์ได้เพียง 2 วัน แต่พอถูกเกณฑ์ทัพ ความมุ่งมั่นในการเป็นทหารสืบตระกูลพลายของพ่อก็ทำให้พลายแก้วเลือกที่จะอาสาไปทัพมากกว่าจะผูกพันอยู่กับการครองชีวิตคู่ พลายแก้วชี้แจงกับพิมพ์ เมียรักของตนว่า (8 : 144)

อันซึ่งราชการงานทัพ
ถ้าเรายกขึ้นไปคงได้ดี

สำหรับมาแต่ครั้งบิดาพี่
ดีได้เชิงทองสำเร็จการ

นอกจากเห็นงานราชการทหารสำคัญและมาก่อนชีวิตครอบครัวแล้ว พลายแก้วยังขันอาสาสู้รบอย่างถวายชีวิตในฐานะไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ ในสมเด็จพระพันวษา โดยได้ทูลอาสารบต่อสมเด็จพระพันวษาอย่างชายชาติรักษาดีกรบคังมีบทบรรยายตอนนี้ว่า (8 : 147)

พลายแก้วรับสั่งบังคมทูล
ชีวิตอยู่ได้พระบาท
ดีทัพเชียงอินทร์แลเชิงทอง
ถ้าข้าพระพุทธเจ้ามีบรรลัษ

ขอเดชะนเรนทร์สุโรโปรดเกล้า
ขออาสาพระองค์ผู้ทรงชัย
ให้สมพระทัยปองให้จงได้
ก็มีไฉยอ้อต่ออณรงค์

แม้พลายแก้วจะมุ่งปฏิบัติหน้าที่รับราชการทหารเป็นสำคัญ แต่ในด้านความสัมพันธ์ในครอบครัว พลายแก้วก็พยายามเตรียมการอย่างรอบคอบเพื่อสร้างขวัญและกำลังใจให้นางทองประศรีผู้เป็นแม่และพี่เมียรักของตน พลายแก้วใช้วาทศิลป์ปลอบพิมอย่างมีเหตุผลเพื่อให้คลายความวิตกกังวลคังมีบทบรรยายว่า (8 : 147-148)

เจ้าพลายแก้วกลับมาเห็นหน้าพิม
บ่าวถือเงินฝ้ามาวางกอง
ผลิผลตามผิวเข้าในห้อง
ระทวยทอดคอดพิมปริ่มน้ำตา
ด้วยเมืองเชียงทองเป็นขบถ
ถ้าขึ้นขั้รับสั่งแล้วหลังยับ
เขาทูลจะจงว่าคงกระพัน
ถึงจะ ไปก็ไม่คิดระอิดระอา
การศึกก็ไม่เกรงไวยะวัง
จะเว้นว่างห่างรักทุกราศรี

ไม่มียืมเดินตรงเข้าในห้อง
พิมเห็นผิวมัวหมองไม่นำพา
เจ้าแก้วเห็นหน้าน้องลูกผวา
พระพันวษาดรศรีใช้พี่ไปทัพ
คิดคดกับเชียงใหม่เอาใจกลับ
พี่จึงแจ้งใจรับอาสา
แข็งขันอาคมนั้นแก้ตัวกล้า
พริบตาก็จะแหลกเป็นธุลี
แต่หวังหลังนี้เหลืออาลัยพี่
เกือบปีไปแล้วจะกลับมา

นอกจากจะใช้วาทศิลป์สร้างขวัญและกำลังใจแก่เมียรักแล้ว พลายแก้วมีความรอบคอบในเรื่องบุคคลที่สามที่จะสร้างปัญหาให้แก่ครอบครัว จึงคิดป้องกันปัญหาโดยฝากฝังพิม ไว้กับนางศรีประจัน พลายแก้วได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับสาเหตุที่ตนถูกเกณฑ์ทัพ ยืนยันความรักที่มั่นคงของตนที่มีต่อพิม และบอกให้ศรีประจันรู้เท่าทันเล่ห์กลของขุนช้างคังบกลอนต่อไปนี้ (8 : 151-152)

พลายแก้วเล่าความกับศรีประจัน
 รับสั่งให้ไปทัพจับประจัญ
 บัดนี้ที่ในกรุงได้เกณฑ์พล
 ทูลตามบ้านรำคาญใจ
 ลูกเป็นห่วงด้วยเจ้าพิมพิลาไลย
 เนื้อแท้ว่าสนาถูกอาภัพ
 พรุ่งนี้เช้าตรู่จะรุ่งจาก
 อย่างนับวันมันแล้วจะนับเดือน
 คิดคิดแล้วแค้นขุนช่างนักร
 มันหมายจะเซยชมให้สมใจ
 ด้วยหมายว่าไปแล้วก็คงตาย
 จะคอยชิงเอาเจ้าพินีนีมวลจันทร์
 ตัวไปใจลูกยังอยู่ห้อง
 เห็นแต่หม่อมแม่มีเป็นไร
 ถ้าใครบอกใครเล่าว่าลูกตาย
 สืบสาวให้แน่ในพารา
 อันตัวเจ้าพินพิลาไลย
 รักษาป้องกันให้มั่นคง
 อันมนุษย์หาสุดแก่ใครไม่
 ถึงจะอมทองคำมาเจรจา

สารพันเงื่อนสายปลายคั้น
 ลาวเซียงทองบนให้บรรลย์
 เกล็ดนกลั่นถ้วนพันสรรให้
 กำหนดไว้สามวันจะยกทัพ
 เมื่อไรจะเสร็จสงครามกลับ
 นับได้สามวันมาอยู่เรือน
 ได้ยากระทมทุกข์ไปในเดือน
 ใครจะเพื่อนเจ้าพินพิลาไลย
 มันรักเจ้าพินมาแต่ไหนไหน
 จึงแคะไค้ก่อนทูลพระทรงธรรม์
 แยกกายลั่นลมมันคมสัน
 แม่นมันลูกคิดไม่ผิดใจ
 หามีใครปกป้องเจ้าพินไม่
 สงวนไว้กว่าลูกจะกลับมา
 แม่อย่าเพ่อว่าวายฟังมันว่า
 อย่าเพ่อเชื่อถือว่าชื่อตรง
 ดังดวงใจของลูกอย่าลืมหอง
 กว่าจะได้กลับลงมาพารา
 มันกลับกลอกนอกนอเป็นหนักหนา
 แม่อย่าหลงไปด้วยพลอยอวยเออ

การที่พลายแก้วต้องจากแม่และเมียไปไกลในระยะเวลาาน ความรักความห่วงใยและความผูกพัน
 ย่อมบังเกิดขึ้นอย่างแน่นอน เพื่อสร้างขวัญและกำลังใจให้แก่กันและกัน และให้ผู้อยู่หลังได้ทราบ
 เหตุร้ายดีและชะตาชีวิตของกันและกัน พลายแก้ว นางทองประศรี และพินพิลาไลยจึงร่วมกัน
 ปลุกค้ำโพธิ์ขึ้นแทนตนเองคนละต้น และร่วมกันอธิษฐานว่า ถ้าใครป่วยเจ็บหรือตายขอให้ต้นโพธิ์
 แสดงอาการเช่นเดียวกัน กวีได้บรรยายเรื่องราวเกี่ยวกับการปลุกค้ำโพธิ์เสี่ยงทายชีวิตของนางทองประศรี
 พลายแก้ว และพินพิลาไลยไว้ดังนี้ (9:158-159)

พลายแก้วอยู่เดียวกับเหลียวแล
 ลงจากศาลามาหากัน
 ไปทัพทางไกลไม่รู้เหตุ

เห็นแม่กับพินจอดอยู่นั้น
 ปรีกษาสำคัญทั้งสามคน
 จะสังเกตปลุกโพธิ์ไว้สามต้น

ถ้า मैंจะย่อยับถึงอับจน
 นั่งปรึกษากันมิทันช้า
 ค่อยขุดมิให้ลุคระชากรพิน
 ยกลงเรือแล้วก็ข้ามฟาก
 ขึ้นบกยกโพธิ์มาทันที
 จึงแต่งเครื่องบัตรพิณูชา
 ขุดหลุมแล้วพินฐานพลัน
 ทองประศรีนั้นพินฐานก่อน
 ให้ต้นโพธิ์ของข้านั้นบรรลย์
 मैंตัวอยู่ดีมีสุข
 ขอให้โพธิ์ชุ่มชุ่มเย็น
 ว่าแล้วเท่านั้นด้วยทันใด
 เข้าพลายไหวว่อนแก่เทวดา
 मैंจะมีชัยแก่โพริ
 ถ้า मैंจะอาสาัญบรรลย์
 मैंตัวข้านี้มิป่วยไข้
 ถ้าสำเร็จจงรงค์สงคราม
 อธิษฐานแล้วพลันทันใด
 รากรอมพร้อมสิ้นเอาดินยัด
 ยกมือกราบกรานเทพารักษ์
 ประคองต้นโพธิ์น้อยละห้อยง
 โพธิ์ทองของพินพินฐาน
 ขอให้โพธิ์ตายตามอย่างามจิต
 ขอให้โพธิ์ชุ่มชื้นระรื่นรม
 ถ้าตัวไข้ไม่ผอมตรอมใจ
 ครั้นพินฐานแล้วจึงปลุกกล
 พูนพวนถ้วนสิ้นทุกหลุมมา
 ทั้งสามผืนผ้าพับลงไว้
 ขอเดชะผ้านี้ที่ผูกพัน
 ต่างคนต่างจะไปไกลตา
 मैंตัวข้าตายวายชนม์
 จะเกิดไปในภพชาติหน้า
 ร้อยกับแสนกัลปอนันต์ไกล

ขอให้โพธิ์พิกลไปเหมือนกัน
 ให้เทียวหาหน่อโพธิ์ซึ่งมีจมน
 ดินนั้นพันพอกไว้คิบัติ
 ผลักหัวเรือบากไปถึงที่
 มีต้นไม้ใหญ่ได้สำคัญ
 บวงสรวงเทวดาอยู่ที่นั่น
 ปลุกกันคนละต้นนั่งบนไป
 ถ้ามีวรมณ์ชีวหารอดไม่
 ถ้าตัวไข้โพธิ์ไข้เหมือนตัวเป็น
 ความทุกข์ไม่กำเนิดเกิดเจ็บ
 ให้เห็นประจักษ์อยู่แก่ตา
 ยกต้นโพธิ์ใส่ไว้หลุมหน้า
 ตัวข้าจะขึ้นไปจึงชัย
 ขอให้โพธิ์ข้านี้จงงามไสว
 ขอให้โพธิ์ข้านี้ตายตาม
 ขอให้โพธิ์สุกใสเรื่องอร่าม
 ขอให้งามเขียวชอุ่มเป็นพุ่มชฎ
 ยกต้นโพธิ์ใส่ในหลุมอัด
 น้ำตาพินเจ้าก็หยัดกระเด็นลง
 สะอื้นให้ฮักฮักตะลึงหลง
 ขอเดชะเทพทรงศักดิ์กาฤทธิ
 ถ้าอยู่บ้านตัวตายวายดับจิต
 มาตรฐาน मैंคงชีวิตไม่บรรลย์
 น้ำสุรามฤตพรมไม่เปรียบได้
 ไปโพธิ์จึงสลดลงหลากหลาย
 น้ำตาตกชกสรลงโชมหน้า
 น้ำรดปลดผ้าสไบพลัน
 ประจงใจแล้วก็ห่มประจามัน
 ห่มโพธิ์สำคัญทั้งสามคน
 กลับมาขอให้พบกันเป็นผล
 ให้สู่สวรรค์ชั้นบนสบายใจ
 ขอให้ข้าพบกันให้จงได้
 พบกันไปตราบเท่าเข้านิพพาน

การศึกษาเรื่องราวของพลายแก้วก่อนการทำศึกที่ยกมาข้างต้นนี้ อาจสรุปลักษณะของพลายแก้วได้ดังนี้

1. มีความกล้าหาญในการขันอาสาสู้รบ
2. เห็นการปฏิบัติหน้าที่ราชการสำคัญกว่าชีวิตและครอบครัว
3. มีความรอบคอบเกี่ยวกับปัญหาครอบครัว
4. มีความรักและผูกพันแม่และคู่ครอง

ระหว่างการทำศึก พลายแก้วมีความฉลาดในการปราบศึกเชียงอินทร์โดยใช้วิธีให้ทหารกองหน้าจู่โจมแบบสายฟ้าแลบโดยคาดคะเนจากความประมาทของฝ่ายข้าศึก กวีได้บรรยายการปราบศึกขั้นแรกของพลายแก้วไว้ดังนี้ (9 : 162-163)

ให้กองหน้าเที่ยวค้นพวกเชียงใหม่	พบที่ไหนไล่กระหน่ำทุกบ้านช่อง
ห้าพันพันตายลงกายกอง	ข้าวของขนรีบพัลวัน
ตียับเยิน ไปมิได้ยั้ง	กระทั่งถึงเชียงทองก้องสนั่น
พวกเชียงใหม่หลายทัพรบไม่ทัน	ทัพไทยไล่พันตลุยไป
ด้วยมันประมาทอาจอง	ทะนงว่าเชียงทองหาสู้ไม่
ยินยอมยกธงแล้วปลงใจ	นายไพร่เที่ยวทั่วทั้งพารา

การปราบทหารเชียงอินทร์ขั้นที่ 2 พลายแก้ววางแผนให้ทัพเชียงทองกับทัพไทยทำศึกร่วมกัน โดยบอกแผนการรบไปกับพระสังฆราชชาวเมืองเชียงทองว่า (9 : 164)

ท่านจงกลับไปในพารา	บอกพระยาเชียงทองให้แจ้งใจ
พรุ่งนี้เวลาตะวันตกาย	จะทำลายทัพลาวให้จงได้
เร่งจัดรัดพลพลไพร่	ได้ฤกษ์เมื่อไรให้พร้อมกัน

ขั้นสำคัญที่สุดคือ ชั้นเผด็จศึก พลายแก้วได้นำวิชาความรู้ของตนมาใช้โดยเริ่มตั้งแต่ การเสกน้ำมัน ทำให้ผู้รั้งเมืองระแหง เมืองเถินและเมืองกำแพงเพชรพร้อมทั้งไพร่พลเป็นการใช้หลักจิตวิทยาให้เกิดความเชื่อมั่นในการสู้รบ คุณฤกษ์ยามที่จะพิชิตศึก แล้วข่มขวัญข้าศึกด้วยการใช้เสียงโห่ร้องและเสียงฆ้องกระเดื่องพร้อมทั้งระดมยิงด้วยปืนให้เกิดกลุ่มควันมืดคลุ้ม กวีได้บรรยายเหตุการณ์ไว้ดังนี้ (9 : 166)

ครานั้นพลายแก้วผู้แม่ทัพ
 เรืองฤทธิ์เชี่ยวชาญการณรงค์
 จึงชวนผู้รั้งทั้งสามคน
 ตรวจเตรียมพลไพร่ให้พร้อมกัน
 เจ้าพลายแก้วก็เสกน้ำมันให้
 แต่งตัวขึ้นม้าสว่างาม
 ครั้นได้มหาพิชัยฤกษ์
 โห่ร้องลั่นฆ้องกระเดื่อง
 กึกก้องสะเทือนท้องสุธาवास
 ควันมัวมืดคลุมดังกลางคืน

ยื่นขยับดั่งพญาราชหงส์
 เห็นลาวยกพลตรงมาक्रमครัน
 ให้จัดแจงแต่งตนขมิขมั้น
 ผูกพันเครื่องครบในสงคราม
 ทาไพร่ทานายลั่นทั้งสาม
 ตามยามเลิศล้วนประสิทธิ์ดี
 เอิกเกริกเลิกทัพออกจากที่
 กรูกรีเอิกเกริกระดมปืน
 ลาวตกใจขาดจนแตกตื่น
 ไกล่ลาวแล้วก็ยื่นจะดูตี

พลายแก้วเป็นชายหนุ่มรูปงามแต่ร่างเล็กและแบบบางตลอดจนอยู่ในวัยหนุ่มอายุเพียง 18 ปี ดังนั้นในสายตาของข้าศึก จึงค่อนข้างสงสัยในความสามารถด้านรบ กวีได้บรรยายถึง ฟ้าลั่นและสันบาดาล ขอดทหารเมืองเชียงอินทร์เมื่อเห็นพลายแก้วว่า (9 : 167)

ครานั้นฟ้าลั่นสันบาดาล
 เห็นไทยไล่ทัพมาลั่นพลัน
 ชีม้ารำเรงบันเทิงท่า
 จะใคร่ถามล่อลวงดูท่วงที

กุมพวกพลทหารแจ้งขัน
 คมสันรูปร่างสำอางดี
 องอาจดั่งพญาราชสีห์
 ว่าความรู้มันจะดีสักเพียงไร

พลายแก้วถูกแม่ทัพเมืองเชียงอินทร์ถามในเชิงสบประมาท ดังกวีได้บรรยายไว้ดังนี้ (9:167)

จึงร้องตวาดเหวี่ยงเหยไทยเล็ก
 เราแลดูรูปเจ้าก็เข้าใจ
 กับทำอิทธิฤทธิ์ได้นิดหน่อย
 ฤาเพื่อนฝูงยั่วใจให้นิยม

พึงรู้เด็กยังหาครบปีบวชไม่
 ว่าเรียนได้แต่เสน่ห์เล่ห์หลม
 จะมาพลอยทำศึกไม่เห็นสม
 จึงอาสาชามชมกระเซิงมา

นอกจากจะมีความรู้ด้านการสู้รบและมีวิชาการเพียบพร้อมแล้ว พลายแก้วยังเป็นผู้มีวาทศิลป์ในการเจรจาโต้ตอบที่มีชั้นเชิงเหนือฝ่ายตรงข้าม คำตอบของพลายแก้วต่อไปนี้สะท้อนให้เห็นความสามารถในการเจรจาอย่างนักรบผู้มีศักดิ์ศรี (9 : 167-168)

ครานั้นจึงโหมเจ้าพลายแก้ว
 เรานี้ฤๅคือว่าองค์พระกาฬ
 เราชื่อวานายพลายแก้ว
 เจ้าเชียงทองข้องเคืองพระบาทา
 ถวายเมืองกับกรุงอยุธยา
 กำแพงระแหงแจ้งบอกไป
 ครั้นมาถึงเวียงเชียงทอง
 ว่าถูกห้อมล้อมไว้ไม่หนีทัน
 บัดนี้ก็ช่วยเราออกรบ
 ท่านอย่างอาจประมาทไทย
 นามกรของท่านนั้นชื่อไร
 โมโห โอหังช่างเจรจา
 จะพากันสิ้นชาติวาสนา
 จะบอกเจ้าอาบุญให้อุ่นใจ

ยืมแล้วตอบคำที่ว่าขาน
 ยอดทหารอยู่ในอยุธยา
 ได้ทดลองกันแล้วจึงอาสา
 เป็นสองหน้าแห่งคดขบถไป
 แล้วกลับมาขึ้นเวียงเชียงใหม่
 พระองค์ใช้ให้เรามาพาดฟัน
 ประรองเหมือนเดิมไม่บิดผัน
 จึงแกล้งล่อลวงท่านให้ตายใจ
 ให้พวกท่านบัดชบให้จงได้
 ถ้าไม่ดีที่ไหนดเราจะมา
 การมใหญ่ยิ่งยวดมาอดกล้า
 พริบตาเดียวดอกจะบรรลีย์
 ที่ยกมาหาเหลือกลับไปไม่
 จงอ่อนน้อมยอมไทยจะรอดตัว

ความเป็นผู้มีวิชา ความมุ่งมั่นในการรบ ความกล้าหาญและซีกหิมของพลายแก้วเป็นพื้นฐานให้ต่อสู้ด้วยความเชื่อมั่น การที่พลายแก้วเป็นทหารที่ร่างเล็กและแบบบางมิได้เป็นอุปสรรคในการสู้รบ แต่กลับเป็นผลดีในด้านความรวดเร็วและคล่องตัว พลายแก้วรุกรบและหลบหลีกได้คล่องแคล่วและว่องไว บทบรรยายต่อไปนี้จะแสดงให้เห็นความสามารถในการสู้รบของพลายแก้วจนประสพชัยชนะ (9:169)

พลายแก้วแว่วไวใจกล้า
 มือถือดาบประทานผลาญธรงค์
 ฟันฉับลวรับด้วยปลายทวน
 ลาวไพล่พลาดถลันย่นดาพอง
 พลายแก้วพาดฟันสนั่นฉับ
 ฟ่าลั่นแลเห็นเข่นอาชา
 ฉับเปล่าไม่เข้าพลัดคอกม้า
 ฟันถูกฟ่าลั่นหันจี๊ด
 ไพรเห็นนายตายก็แตกหนี
 บ้างป่วยเจ็บ ไปเลือดไหลริน
 ทัพไทยไล่ลามตามพิฆาต
 ปล่อยช้างม้าอาวุธด้วยความกลัว

รีบเร่งอาชากระที่บส่ง
 ตรงใส่สันบาดาลที่นำกอง
 แทะสวนหลบได้ด้วยไวว่อง
 ร้องหมาชี้แม่แร้เข้ามา
 คอพับตะพายแล่งตลอดบำ
 ตรงเข้าฟันพระยากำแพงเพชร
 พลายแก้ววางร่ามาระเห็จ
 หัวเค็ดคอกม้าลงมาดิน
 ไทยไล่ตามตีเตลิดสิ้น
 บ้างล้มดินตายยับไม่นับตัว
 ลาวหนีเกลื่อนกลาดไม่เห็นหัว
 กรอบครว้ทิ้งขว้างตามทางไป

จากบทกลอนข้างต้นนี้ นอกจากจะทำให้เห็นความสามารถของพลายแก้วในด้านการรบแล้ว ยังได้เห็นรูปแบบการสู้รบของพลายแก้วว่า ใช้ดาบที่ได้รับจากสมเด็จพระพันวษาเป็นอาวุธ ใช้ม้าเป็นพาหนะ และใช้การจู่โจมอย่างรวดเร็ว เมื่อสามารถฆ่าทหารเอกทุกคนของเชียงอินทร์ได้แล้ว พลายแก้วยังได้ใช้ยุทธวิธีปราบศึกให้ราบคาบโดยติดตามทัพเชียงอินทร์ที่แตกหนีไปทางเหนือจนถึงลำปางและลำพูน สามารถได้เมืองลำปางโดยง่ายเพราะชาวเมืองนี้ไม่มีใครต่อสู้ พลายแก้วสั่งให้พักทัพที่ลำพูนแล้วติดตามทัพเชียงอินทร์ต่อไปจนถึงเขตบ้านจอมทอง บทเสภาตอนนี้บรรยายว่า (9 : 169)

เมืองนครลำปางไม่ต่อสู้	ชาวเมืองหนีพुरुไม่อยู่ได้
เมืองลำพูนผู้คนเข้าคั้นไพร	ทัพไทยอยู่ค่ายสบายครัน
เที่ยวสกัดตัดทางไปเชียงอินทร์	คั้นเก็บทรัพย์สินเป็นจ่าละห้วน
แต่บ้านจอมทองช่วยป้องกัน	ไม่มีชาวทัพนั้นทำร้ายใคร

การทำศึกของพลายแก้วมาสิ้นสุดที่บ้านจอมทอง

หลังการทำศึก พลายแก้วได้ปฏิบัติหน้าที่ทหารจนบรรลุผลสำเร็จงดงามคือ ทำศึกจนประสพชัยชนะทัพเชียงอินทร์ และได้เชียงทองมาเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยาตามเดิม แต่เกิดเหตุการณ์ที่จะนำปัญหาขัดแย้งมาสู่ชีวิตครอบครัวของพลายแก้ว กล่าวคือพลายแก้วได้แสดงความเมตตาชาวบ้านจอมทอง มิให้ทหารไทยทำร้าย คุณธรรมและจริยธรรมของพลายแก้วในข้อนี้เป็นผลให้แสนคำแมนนายแคว้นจอมทองคิดตอบแทนบุญคุณ โดยยกลาวทองบุตรของตนให้เป็นคู่ครองของพลายแก้ว เหตุการณ์ที่พลายแก้วจะได้ลาวทองเป็นเมียคนที่สาม ต่อจากพิมและสายทองนั้น กวีได้สะท้อนความเชื่อไว้ว่า (9 : 169)

เทวดาดลใจให้คิดปอง	ด้วยจะได้ลาวทองพิสมัย
จึงผจญอารีมีแก่ใจ	เที่ยวเข้าออกได้อยู่อุตรา

ที่มาของการยกลาวทองให้แก่พลายแก้วนั้น นอกจากจะแสดงความขอบคุณแก่พลายแก้วแล้ว แสนคำแมนยังหวังผลว่าเมื่อบุตรของตนได้เป็นคู่ครองของแม่ทัพแล้ว ชาวบ้านจอมทองย่อมได้รับความสุขสบายเนื่องจากลาวทองเป็นคู่ครองของแม่ทัพไทยในขณะเดียวกันเมื่อถูกทัพเชียงใหม่รุกราน ชาวบ้านจอมทองก็ย่อมได้รับความคุ้มครองจากทัพไทยด้วย กวีได้บรรยายความคิดของแสนคำแมนไว้ว่า (10 : 171)

แม่ทัพซุบเสียงเจ้าลาวทอง	คงมิให้พวกพ้องต้องระส่ำระสาย
ชาวบ้านก็จะเป็นสุขสบาย	ไม่ต้องหวั่นอันตรายที่ทัพไทย

เนื่องด้วยแสนคำแมนมองเห็นการณ์ไกลว่าพลายแก้วจะมีบทบาทสำคัญต่ออนาคตของชาวบ้านจอมทองตลอดจนครอบครัวของตน แสนคำแมนจึงได้ใช้เหตุผลหวานล่อมลาวทองบุตรศรีของตนให้ยินยอมเป็นคู่ครองของพลายแก้วแม่ทัพไทยไว้ดังนี้ (10 : 171)

นายทัพเขาประทับระคองเรา
จึงได้เป็นสุขทุกคืนวัน
บราหมณ์ท่านว่าเขาคุดบ่อ
ยังไม่กินค้อยประคิ่นระคองไว้
สายชดมิให้ชันขุนมัว
เหมือนเขาปล่อยเราไว้ยังไม่ทำ
จะหลบลีหนีไปข้างไหนพัน
อย่าให้เราหญ้าแพรกนี้แหลกเตียน
พ่อแม่แก่แล้วไม่เห็นหน
จะแจ่มแจ็งก็เพราะแสงเจ้าส่องงาม
เมื่อน้อยน้อยร้อยซังพี่พ่อแม่
จะยกเจ้าให้เขาไปเกล้าคลึง
เขาก็เป็นยอดทหารชาญณรงค์
เจ้าจะได้ฟังพาข้างหน้าไป

ห้ามเหล่าพวกไพร่ไม่ห้าห้า
พ่อคิดพรันเมื่อเขาจะกลับไป
ล่อให้ปลาหลงไม่สงสัย
บัวในสระศรีมิให้จ้ำ
ตัวปลาปล่อยกินอยู่คลาคล่า
เมื่อเขากลับจับจำก็จวนเจียน
ต้องผ่อนปรนดับความหนามเสี้ยน
เจ้าตั้งหนึ่งเทียบประทีปตาม
มีดมนอยู่ในป่าพนาหนาม
พยายามเลี้ยงลูกจึงรำพึง
ครั้นพ่อแม่เฒ่าแก่พ่อแม่พี่
แม่อย่าซึ่งเคียดแค้นรำคาญใจ
คงไปได้คืออย่าสงสัย
.....

พลายแก้วเป็นชายหนุ่มที่จากคู่ครองมานาน เมื่อทำศึกเสร็จสิ้นอยู่ในช่วงระยะเวลาเดินทางกลับธรรมชาติของปुरुชนเมื่อมีผู้นำหญิงสาวแรกรุ่ง รูปงามมามอบให้ พลายแก้วก็ลืมนึกถึงพิม เมียรักของตนไปชั่วขณะ คำตอบรับแสดงความยินดีเมื่อแสนคำแมนและนางเงินขวงนำลาวทองมาให้ พลายแก้วเพื่อ “ให้เป็นข้าช่วงใช้ไปจนตาย” (10 : 175) สะท้อนให้เห็นว่า พลายแก้วเป็นคนเจ้าชู้มีดังนี้ (10 : 176)

ลูกท่านท่านรักดังดวงใจ
เป็นกุศลหนหลังได้สร้างมา
เข้าบ้านไหนไล่ตีแตกระยำ
ไซ้ใครแนะนำในทำนอง
ไม่แจ้งจริงจริงจึงนั่งอยู่
ยินดีเหลือที่จะอุปไมย
หญิงชายคั่งคับนับพัน

เอามาให้ก็เพราะท่านรักข้า
จึงเพิกฤเมตตาบ้านจอมทอง
แต่บ้านนี้ไม่ทำช่วยปกป้อง
ว่าลูกของท่านมีที่คั่งใจ
พึงรู้เดี๋ยวนี้เอามาให้
ถึงเราได้เงินทองมากมาย
อยู่นั้นมิได้นึกกะนิงหมาย

หญิงใดก็มีได้มาแอบกาย	นอนคอยเค็ดเคี้ยวไม่คูดี
ท่านพาลาวทองมายกให้	จะเลี้ยงไว้ให้สมซึ่งศักดิ์ศรี
ท่านอย่าคิดกังขาราคี	ร้อยปีไม่ยอมให้จากกัน
จะร่วมเรียงเคียงหน้ากว่าจะตาย	ไม่เบื้อหน่ายแห่งจิตผัดผัน
บรรดาได้ทรัพย์มานับพัน	ไม่แบ่งปันให้ใครเท่าไรของ
สารพัดสมบัติที่ดีได้	ชั้นต่ำลงไปจนข้าวของ
อย่าวิตกจะยกให้ลาวทอง	สองท่านอย่าได้เป็นกังวล

พลายแก้วชื่นชมยินดีในตัวลาวทองสาวงามคนใหม่ บทกลอนบางตอนได้กล่าวถึงความปรารถนาในตัวลาวทอง เช่น “พลายแก้วชำเลื่องเยื้องกราย รูดม่านม่นหมายเจ้าลาวทอง” (10 : 178) และเมื่อ “พินิจน้องผ่องผิวเจริญพักตร์” พลายแก้วก็รู้สึก “สวาทรักมิได้วายเสนาหา” (10 : 179) พลายแก้วได้เพียรพยายามกล่าวเล้าโลมลาวทอง แต่ก็ไม่เป็นผลสำเร็จจึงจำเป็นต้องใช้การเสกหมากเพื่อให้ได้ลาวทองมาเป็นคู่ครองของตน มีบทบรรยายเรื่องราวตอนนี้อย่างนี้ (10 : 181)

พลายแก้วเห็นนางยังประหม่า	พูดไม่ยงหน้าขึ้นจากที่
ครั้งจะสนทนาให้ชำที่	เข้าชื้อยู่ก็เนิ่นเกินเวลา
จึงเอื้อมหยิบหมากที่ในพาน	อัดอันใจอ่านพระคาถา
ด้วยเคยเชื่อใจแต่ไรมา	ไม่ชำส่งให้พี่เลี้ยงปล้น
ช่วยยื่นหมากให้เจ้าลาวทอง

นอกจากจะชื่นชมยินดีที่ได้ลาวทองมาเป็นคู่ครองของตนแล้ว พลายแก้วยังให้ความรักและให้กำลังใจแก่ลาวทอง โดยได้ปลอบนางเกี่ยวกับการให้ความยุติธรรมในฐานะเมียอีกคนหนึ่งว่า (10 : 183)

พี่รักเจ้าลาวทองผ่องโสภ	ยิ่งกว่าร้อยรักผู้ใดใด
ถึงเมียพี่มีอยู่ก็อย่าพรั่น	แต่เช่นน้องนี่ก็น้อยสงสัย
ถนอมนวลให้ถ้วนทุกคนไป	ตามน้อยตามใหญ่ให้เสมอกัน

การมีคู่ครอง 2 คน เริ่มต่อเค้าปัญหาหาคู่สามเส้า เพราะพลายแก้วยังคงรักและผูกพันพิม อยู่เสมอ แม้จะมีลาวทองอยู่เคียงกาย แต่พลายแก้วก็เริ่มรู้สึกสับสนแก่ปัญหาหาคู่ไม่ได้ ตัดสินใจไม่ได้ว่ารักใคร ไม่สามารถเลือกพิม ตัดลาวทอง หรือตัดพิม เลือกลาวทอง กวีได้บรรยายความรู้สึกผูกพันของพลายแก้วที่มีต่อพิม เมื่อพลายแก้วเห็นม่านที่ลาวทองปักไว้ว่า (10 : 185)

ยื่นพิศดูน้องลาวทองปึก
 นั่งเพื่อยมเสวียงงามทั้งกายา
 ยิ่งแสนพิศวาสจะขาดจิต
 ฝีมือน่านลาวทองต้องใจ

นารักฝีมือน้ำเจ้าหนักหนา
 ละม้ายหน้าเจ้าพิมพิลาโดย
 หวนคิดถึงพิมเพื่อนพิสมัย
 ใค้กับฝีมือน้ำก็ยิ้มมอง

ม่านปึกสะกิดใจพลายแก้วให้คิดถึงพิมมากยิ่งขึ้นจนถึงกับปลั่งปากรำพึงความในใจถึงพิมให้ลาวทองได้ยิน บทเสภาบรรยายไว้ว่า (10 : 186)

.....
 ยังคิดถึงเจ้าพิมพิลาโดย
 ช่างรู้เรื่องนิทานมารประจัญ
 ถึงในอยุธยาธานี

เจ้าพลายแก้วเห็นนางลงนั่งใกล้
 ปราศรัยว่าเจ้าปึกฝีมือน้ำดี
 หลาดล้นหญิงใดในกรุงศรี
 ไม่เหมือนฝีมือน้ำอ้อยลาวทอง

การปลั่งปากออกชื่อพิมให้ลาวทองได้ยินครั้งนี้ เป็นการก่อความรู้สึกให้ลาวทองได้ตระหนักว่าพิมคือคู่แข่งของนางแม่พลายแก้วจะริบเปลี่ยนเป็นออกชื่อ ลาวทอง นางได้ตอบเป็นเชิงประชดพลายแก้วว่า (10 : 186)

.....
 จะถวายไว้ในวัดเจดีย์หลวง
 แล้วจะปั้นรูปทรงจำนงใจ
 พ่อแม่แก่เฒ่าเป็นทุกข์ถึง
 บ้านกับวัดใกล้พอไปมา

ม่านของข้อยนี้จำนงใจ
 ด้วยตัวนี้จะล่วงไปเวียงใต้
 เจริญไปด้วยข้อยน้อยเถิดรา
 จะคอยคลายกะเนิงด้วยรูปข้า
 จะจารีกรูปข้าว่าชื่อพิม

ปัญหารักสามเส้าระหว่างพลายแก้ว ลาวทอง และพิม ได้เริ่มต้นขึ้นเมื่อพลายแก้วปลั่งปากเอ่ยชื่อพิม พลายแก้วพยายามแก้ตัวกับลาวทองว่า (10 : 186)

.....
 เอดูนี่อะไรทำใจหวาด
 นี้มีนีกว่าเมียข้าชื่อพิม

.....
 ฝิปากบางดังขาดประจัญจิม
 ยิ้มแล้วก็ถูกไปพันใด

แม้ปากจะพยายามแก้ตัวอย่างไร แต่บทกลอนก็ได้สะท้อนให้เห็นความในใจของพลายแก้วว่าเริ่มสับสนและขุ่นงาใจในความรักของตนที่มีต่อลาวทองและพิม (10 : 187)

ครั้นสนรยาข้า้ค่าแล้ว
นอนในห้องทั้งสองสำราญใจ
เวลาตีเดือนส่องห้องแผ้ว
ปานนี้พินนิ่มน่องของพี่ยา
ถ้ามีรับสั่งมาให้หาทัพ
การศึกก็เสร็จสำเร็จพลัน
แต่ฮึดฮึดฮึดฮึดให้ขจัดจิต
ยังคิดก็ย้งนานรำคาญใจ

พลายแก้วลาวทองพ่องไส
ลาวทองหลับไปในไสยา
เจ้าพลายแก้วนี้กะนั่งถึงเคหา
จะละห้อยคอยท่าทุกคืนวัน
จะได้กลับไปชมภิรมย์ขวัญ
นี่อีกสักกี่วันจะได้ไป
หลับนอนหาสนิทหลงได้ไม่
ต้องจำกล้ากลืนไว้ในใจคอ

ความรัก ความคิดถึงและความผูกพันของพลายแก้วที่มีต่อพินเริ่มทวีขึ้นเมื่อเดินทางกลับถึงอยุธยา และได้รับการแต่งตั้งเป็นขุนแผนแล้ว การประสบความสำเร็จในหน้าที่การงานสมตามความมุ่งหมายในชีวิต ทำให้ขุนแผนหวนคิดถึงพินคู่ทุกข์คู่ยากของตน มีความห่วงใยความทุกข์ความสุขของพิน ห่วงกังวลในด้านสุขภาพ หวาดระแวงและไม่ไว้วางใจศรีประจันแม่ยายของตน และประการสำคัญคือ กังวลใจว่าขุนช้างจะแย่งชิงพินไปจากตน บทเสภาได้บรรยายเหตุการณ์และความรู้สึกนึกคิดของพลายแก้วที่มีต่อพินหลังจากได้รับแต่งตั้งเป็นขุนแผนไว้ดังต่อไปนี้ (13 :223-224)

จะกล่าวถึง โฉมเจ้าพลายแก้ว
มีชื่อเป็นขุนแผนแฉ่นไว
พาเจ้าลาวทองสองพี่เลี้ยง
ออกเรือจากท่ามาด้วยกัน
พระจันทร์ทรงกลมคดหมคมเมฆ
ดาวดาษกลาดพร่างสว่างตา
พระพายชายมาเวลาตี
ปานละนี้แก้วพี่จะคอยครวญ
ไกลตาสารพัดจะขัดขวาง
ว่านอนสูงนอนคว่ำรำเลื่องดู
อนึ่งถ่านนอนอยู่เบื้องต่ำ
มีเมียงามมิให้ฝากกับแม่ยาย
นอนเดียวเปลี่ยวออกอยู่อ้างว้าง
ตรีพลาทางเร่งฝึพายมา

เป็นขุนนางขึ้นแล้วท่านตั้งให้
บังคมลาคลาไคลลงเรือพลัน
นั่งเรียงมาในเรือที่นอนนั้น
โยนยาวลาวลั่นสนั่นมา
คูเวกในระหว่างกลางเวหา
ต้องหน้าลาวทองละอองนวล
รำลึกถึงพินน้อยละห้อยหวน
ฤาญจวนเจ็บไข้ก็ไม่รู้
เสมือนอย่างคำบูรณนั้นมืออยู่
มีเหตุก็จะรู้ซึ่งแยกกาย
ตำราพร่ำสั่งสอนให้นอนหงาย
โอ้เจ้าสายสุดที่รักอยู่ไกลตา
อ้ายขุนช้างหมายจิตริษยา
พอรุ่งแจ้งสุริยาถึงสุพรรณ

ขุนแผนประสบความสำเร็จในชีวิตราชการตามความมุ่งหมายในชีวิต คือ ได้รับตำแหน่งเป็น “ขุนแผน” ทำหน้าที่รักษาเขตแดนปลายค่านเมืองกาญจนบุรี มีไพร่พลอยู่ในบังคับบัญชาจำนวน 500 คน ดังคำกลอนกล่าวถึงพระบรมราชโองการของสมเด็จพระพันวษา (13 : 223) ดังนี้

ตัวอ้ายพลายให้ตั้งเป็นขุนแผน
คุมไพร่ห้าร้อยคอยเหตุการณ์

อยู่รักษาเขตแดนที่ปลายค่าน
.....

แต่ในด้านชีวิตครอบครัว ขุนแผนมีเหตุต้องสูญเสียวันทองให้แก่ขุนช้าง เพราะมีสาเหตุมาจาก ลาวทองและขุนช้าง และพฤติกรรมของขุนแผนเป็นประการสำคัญ อาจกล่าวได้ว่าชีวิตช่วงหลัง การทำศึกเชียงทอง-เชียงอินทร์นั้นขุนแผนประสบความสำเร็จและประสบความสำเร็จล้มเหลวในเวลา ใกล้เคียงกัน ขุนแผนขาดสติใคร่ตรง เมื่อประสบปัญหารักสามเส้าขุนแผนเกิดอารมณ์แค้น วู่วาม และมุ่งจะใช้กำลังฆ่าฟันฝ่ายตรงข้ามเป็นหลักมากกว่าจะใช้ปัญญา ความแค้นบดบังปัญญาทำให้ ขุนแผนประสบความสำเร็จล้มเหลวในชีวิตครอบครัวดังตัวอย่าง เมื่อขุนแผนมีความหวังที่จะพบพิมเมียรักของตนหลังจากตนเสร็จศึก ได้รับชัยชนะ และได้ตำแหน่งหน้าที่ราชการแต่ขุนแผนต้องมาพบ เหตุการณ์ที่ไม่คาดคิด กล่าวคือ แทนที่จะพบพิมยิ้มแย้ม ดีใจที่ได้พบหน้าตนหลังจากที่อยู่ห่างกัน เป็นเวลาแรมเดือน กลับพบพิมร่ำไห้ไม่พูดจาซักทายน พิมที่เคยคงามกลับอยู่ในสภาพซุบซอม บบเสภาได้บรรยายสภาพการณ์เมื่อขุนแผนพบเมียรักของตน ไว้ดังนี้ (13 : 224)

ขุนแผนเห็นน้องวันทองมา
วันทองเห็นหน้าน้ำตาตก
ออกปากยากจิตจะพังพอง
ขุนแผนเห็นนางสะอื้นอ้อน
ดูจอมซุบซิบคิดรูปแต่ก่อนไร
เห็นจริตผิดเพศถึงเพียงนี้
จึงร้องไห้ไม่บอกออกกวาจา
เห็นหน้าผิวมาจะดีใจ
สิ้นรู้สิ้นฤทธิ์ให้คิดแคลน
เป็นไรน้องหมองเศร้าเจ้าพิมเอ๋ย
ซ้อนคางพลางเข็ดซึ่งน้ำตา

เผยม่านเยิ้มหน้ามารับน้อง
ยกมือไหว้หัวแล้วมัวหมอง
กอดสองเท้าผิวสะอื้นไป
เจ้าเพื่อนนอนพิมที่เป็นไฉน
อุจ็บใจหมองมัวว่าผิวซ้ำ
เลื่อมศรีเสราสร้อยเป็นหนักหนา
ต่อจะมีใครมากระทำแค้น
นี่ร้องไห้โศกเสร้างนเหลือแสน
คิดแล้วขุนแผนก็ถามมา
อย่าร้องไห้หนักเลยฟังผิวว่า
เจ้าแค้นสิ่งไรมาในอกน้อง

เมื่อขุนแผนทราบสาเหตุจากปากพิมว่า ขุนช้างหลอกศรีประจันแม่ของนางว่าพลายแก้วตายในที่รบ ต้นโพธิ์เสี่ยงทายชีวิตของพลายแก้วใบเหลือง ตัวพิมเองเป็นใจจนแทบเอาชีวิตไม่รอดจนต้อง

เปลี่ยนชื่อเป็นวันทอง ชุนซ้างให้เต่าแก่มาสู่ขอวันทองโดยอ้างเหตุผลว่า มิฉะนั้นนางจะถูกเก็บเป็นหม้ายหลวง แม่ของนางโลกไนทรัพย์สิน ตกลงยกนางให้ชุนซ้างและรื้อหอของชุนแผน ตัววันทองเองครองตัวรอชุนแผน 7 วัน ไม่ยอมเข้าหอกับชุนซ้างจึงถูกนางศรีประจันด่าว่าและเขียนตีความทุกข์ทรมานที่วันทองได้รับทั้งหมดนี้ ชุนแผนได้ประจักษ์แก่สายตาจากริ้วรอยที่นางถูกศรีประจันเขียนตี (13 : 226)

ว่าพลงทางเปลื้องผ้าขาวกรอง
น้องแก่นแสนศัลย์พันทวี

คูหลังไหล่น้องยับเป็นสับสี่
พ่อไม่เชื่อน้องนี้ก็จันใจ

ชุนแผนฟังคำบอกเล่าของวันทองและเห็นริ้วรอยที่นางถูกเขียนตีก็แค้นใจในพฤติกรรมที่ชั่วร้าย และมีเล่ห์เหลี่ยมของชุนซ้าง บทเสภาได้บรรยายความรู้สึกของชุนแผนที่มีต่อชุนซ้างและนางเทพทอง แม่ของชุนซ้างว่า (13 : 226)

ครานั้นชุนแผนแสนสนิท
ชิตะควรรถามีตรศินอกใจ
เมียถูกเขาก็รู้ที่อยู่บ้าน
อีแก่แม่มันนั่นก็ตี
สมคบคิดกันจะเอาเมีย
ให้ร้ายต่างต่างทุกอย่างไป
บังอาจน้อยถามา รื้อหอ
ไม่ทดแทนมันได้มิใช่ชาย

แค้นคิดเลือดตาจะหลังไหล
เป็นไรเป็นกันในวันนี้
อ้ายหัวล้านเล่นกันให้ป่นปี้
จะจับจิกหัวตีให้หน้าใจ
ว่าลาวแทงทิ้งเสียไม่มาได้
ตัดรากโพธิ์ไทรเป็นलगร้าย
ปลุกเรือนคร่อมต่อเล่นง่ายง่าย
เจ้านายไม่เลี้ยงก็ตามตี

ชุนแผนได้ประจักษ์ถึงความรัก ความซื่อสัตย์มั่นคงของวันทองที่มีต่อตน จึงได้กล่าวชื่นชมยกย่องวันทองว่า (13 : 226)

นี่หากว่าวันทองไม่เข้าหอ
ถ้าหญิงอื่นก็จะเสียประเพณี
แม้หญิงอื่นหมั้นแสนก็ทำเนา
นี่มาชิงเข้าพินนี้มันวอลตา

รออยู่ถึงเจ็ดราตรีนี้
เจ้าศีลีนุศอดยุธยา
จะชิงรักหักเอาพี่ไม่ว่า
เหมือนมันแขวะควักคว่าเอาดวงใจ

ชุนแผนมีความสามารถในศึกรบ แต่ศึกครั้งนั้นว่าชุนแผนยังขาดประสบการณ์ การกล่าวยกย่องเมียคนแรกว่า เป็นหญิงที่ดีที่สุดในอยุธยา การแสดงให้เมียอีกคนหนึ่งได้ประจักษ์ว่าเมียคนแรกเป็นดวงใจที่ตนไม่ยอมให้ใครแย่งชิงไป ประกอบกับการที่ลาวทองเคยได้ยื่นชุนแผนปล้ำปากเอ่ยชื่อ

“พิน” เมื่ออยู่ที่บ้านจอมทอง อาจกล่าวได้ว่าขุนแผนเป็นผู้จูนนวนปัญหาสามเส้าให้บังเกิดขึ้น ดังนั้นเมื่อนางได้ยินขุนแผนสั่งว่าไพร่ของตนจะให้ไปล้อมเรือนหอของขุนช้างและเห็นขุนแผนโกรธฮึดฮัดชักดาบกวัดแกว่งเตรียมจะไปทำร้ายขุนช้าง นางก็รีบออกจากม่านในเรือนกล่าวห้ามปรามขุนแผนพร้อมทั้งเตือนสติขุนแผนด้วยเหตุผลที่ฉลาดแยบยลโดยกล่าวถึง การฟังความข้างเดียวของขุนแผนว่า “ฟังความข้างเดียวมาค่านโกรธ คุณโทษยังไม่เห็นว่าดีชั่ว” (13 : 227) และกล่าวอย่างมีชั้นเชิงถึงวันทองว่านางคงไม่ใช่หญิงดีและชื่อสัตย์ดังที่ขุนแผนกล่าวชื่นชมยกย่องมิฉะนั้นขุนช้างคงไม่กล้าเข้ามาเกี่ยวข้องกับวันทองจนถึงกับรื้อหอของขุนแผน พร้อมทั้งตอกย้ำความรู้สึกของขุนแผนให้เห็นว่าวันทองมีราศีไร้คุณค่า ในขณะที่เดียวกันก็เป็นการช่วยยื้อให้วันทองเกิดโทษ นางกล่าวถ้อยคำดุยิงกระสุนนัดเดียวได้นกสองตัวกล่าวคือ เมื่อขุนแผนเชื่อคำของนางไม่ไปแก้แค้นขุนช้าง นางวันทองก็คงต้องอยู่เป็นเมียขุนช้างตัวนางเองก็จะเป็นคู่ครองของขุนแผนแต่เพียงผู้เดียว ลาวทองจึงได้ให้เหตุผลยุยงขุนแผนว่า (13 : 227)

คืนลึกลับพองนิกคะนึ่งตรอง
เขามิใช่ขอทั้งสันหลังเหล็ก
ทั้งท่านแม่ยายก็ยอมเอา

ฟังน้องเถิดอย่าเพื่อละเมอเมา
เขาเด็กเถิดอยู่เมื่อไรที่ไหนด่า
เขาจึงกล้าเข้าได้พร้อมเพรียง

ถ้อยคำของลาวทองประสบผลสำเร็จสมเจตนาของนางการแสดงตนของนางทำให้วันทองได้ทราบ ว่า ขุนแผนมีเมียใหม่ วันทองและลาวทองปะทะคารมกันอย่างเผ็ดร้อน การคำโต้ตอบกันระหว่างวันทองและลาวทองทวีความร้อนแรงขึ้นตามลำดับจนถึงขั้นจะลงมือทำร้ายกัน สายทองและบ่าวไพร่เข้ามาช่วยวันทองมุ่งจะรุมทำร้ายลาวทอง สถานการณ์ร้ายแรงเช่นนี้ทำให้ขุนแผนเข้าปกป้องลาวทอง โดยตำหนิการกระทำของสายทองและห้ามวันทอง พฤติกรรมที่แสดงออกของขุนแผนสร้างความเจ็บช้ำให้แก่วันทองเป็นอย่างยิ่ง ในขณะที่เดียวกันก็เหมือนกับจูนนวนเพลงถึงแก่นให้วันทอง ตรงเข้าทำร้ายลาวทองทันที วันทองไม่ยอมเชื่อฟังคำห้ามปรามของขุนแผน นางตอบขุนแผนว่า (13 : 230)

ไม่แล้วกะหม่อมไม่ฟังสิ้น
หม่อมไม่เถียงแล้วก็แล้วไป
ถึงผัวคำสักเท่าไรก็ไม่เถียง
นี่อีลาวชาวคอนค่อนเจรจา

ถึงพระอินทร์ลงมาห้ามหาฟังไม่
พาดฟันลงไว้ในนาวา
จะต่อยศสักสิบเสี้ยงก็ไม่ว่า
อีกินกึ่งกำกบจะตบมัน

ขุนแผนน่าจะเข้าใจความรักของวันทองที่มีต่อตน การที่วันทองยอมถูกขุนแผนด่า การที่นางยอมให้ขุนแผนทำร้ายโดยนางไม่คิดโต้เถียง ไม่คิดต่อว่านั้น ย่อมเป็นเครื่องพิสูจน์แล้วว่านางรักและ

เทิดทูนขุนแผนเหนือความเจ็บปวดความเจ็บช้ำของคนที่นางยอมไม่ได้คือ การถูกลาวทองเมียใหม่ของขุนแผนกล่าววาจาเชือดเฉือนดูถูกนาง สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้หาได้ทำให้ขุนแผนได้ประจักษ์ในคุณค่าความรักที่วันทองมีต่อขุนแผนไม่ เพียงขุนแผนเข้าห้ามปรามวันทองเพื่อปกป้องลาวทองไม่ให้ถูกวันทองทำร้าย เมื่อลาวทองหลบมือวันทองได้ทันทำให้เล็บของวันทองพลาดไปช่วนขุนแผนเต็มแรง ขุนแผนก็แสดงความโกรธถึงกับทำให้วันทองมาสู้กับตน เหตุการณ์ที่เริ่มร้อนแรงขึ้นนี้มีบทบรรยายว่า (13 : 230)

ว่าพลางลวยแขนเจ้าลาวทอง	ขุนแผนร้องอย่าอย่าเอามือกัน
ลาวทองหลีกหลบคอบไม่ทัน	ช่วนขุนแผนนั้นเข้าเต็มมือ
เออก็ดูเอาเถิดอะไรนี่	ไม่กลัวพี่บ้างเจียวทีเดียวฤ
ยิ่งห้ามยิ่งลามดังไฟฮือ	ศึกคือเข้ามาจะเป็นไร

ขุนแผนไม่มีความละเอียดอ่อนพอที่จะเข้าใจถึงสภาพที่บอบช้ำทางกายของวันทองที่ถูกนางศรีประจันบังคับทรมานเพื่อให้ยอมเข้าหอกับขุนช้าง และนางยังต้องเจ็บช้ำใจที่ขุนแผนมีเมียใหม่แล้วยังเข้าข้างเมียใหม่อีก วันทองหวังว่าผัวรักจะเป็นที่พึ่งของตนได้แต่นางก็ผิดหวัง การแสดงออกของขุนแผนทำร้ายจิตใจของนาง ทำให้นางรู้สึกว่าคุณคนโคดเคี้ยว ขาดที่พึ่งพิง ความรักระคนแค้นที่ขุนแผนแปรเปลี่ยนท่าทีที่เคยมีต่อนางทำให้นางเข้าใจว่า ขุนแผนถูกเสน่ห์ลาวทอง เมื่อขุนแผนตำหนินางและชู่จะทำร้ายนาง นางจึงบันดาลโทสะกล่าวประชดเชิงทำทนายให้ขุนแผนตีนาง และกล่าววาจาล่วงเกินขุนแผนอย่างรุนแรง ดังนี้ (13 : 230)

ศึกคือเข้าเถิดเจ้าพลายแก้ว	ผิดแล้วหาเคยเป็นเช่นนี้ไม่
เดี๋ยวนี้ฮักฮักทำหนักไป	จะเหาะได้แล้วกรรมงำลึงมัว
เห็นเราอะไรซังคังเห็นเสื่อ	ถูกยาเบื่อแล้วฤาหม่อมเจ้าจอมพัว
มันแขวะควักออกให้กินจนสิ้นตัว	ซาบทั่วชนเข้ากระดูกดำ
สีหน้าฝ้าชลับจับจุมุก	ป่ายถูกริมฝีปากถลากถล่ำ
นานไปก็จะชานกลานระยำ	มันจะซำชีคอเล่นต่างวัว

ขุนแผนหึงและทะนงตน ไม่รู้สึกเห็นใจวันทองว่าพฤติกรรมที่ตนเข้าข้างเมียใหม่และคิดจะทำร้ายเมียเก่าที่เคยรักกันมาอย่างดวงใจ คือ สาเหตุที่ทำให้วันทองต้องกล่าววาจาล่วงเกินตน เมื่อถูกวันทองใช้วาจาล่วงเกิน ขุนแผนไม่สามารถทนฟังได้ ขุนแผนโกรธวันทองจนขาดสติ คำว่าวันทองอย่างรุนแรงและชู่จะทำร้ายนาง (13 : 230-231)

เอ๊ะเอาแล้วสิเจ้าวันทอง

ดิ่งคือถือผิดไม่คิดตัว

ชั่วชีพี้ก็ได้เป็นผัวเจ้า

อย่าหนักไปนักมักขัดใจ

ถ้ารักตัวกลัวอายุจวงวายแค่น

ถ้ามีฟังยังยืนขึ้นเข้ามา

เกินหนักแล้วน้องไม่เกรงผัว

ถึงมิกกลัวก็จะเกรงบ้างเป็นไร

หาได้ช่วยเรามาเป็นผัวไม่

มาตีปลาหน้าไซให้เสียปลา

อย่าเปรียบเปรินเปรินนักจกขายหน้า

มิอายชาวพาราเก็ดูเอา

วาจาและพฤติกรรมของขุนแผนเป็นเสมือนชนวนจุดไฟรักไฟแค้นให้วันทอง นางได้ประจักษ์แล้วว่า ขุนแผนสิ้นรักนาง แกล้งพาเมียใหม่มาเพื่อประจานนาง นางจึงประกาศตัดรอนความเป็นผัวเมีย และตำว่าประชดประชันทั้งลาวทองและขุนแผนด้วยถ้อยคำที่รุนแรง (13 : 231)

รู้แล้วว่าไม่รักอย่าพักว่า

แกล้งพามาบ้านประจานเรา

ได้แต่เพียงอิกาลีเมือง

ถ้าได้ดีไปกว่านี้อ่านึกปอง

ถึงพันวันทองไปก็ไม่ใช่

อิลาวมันจะสับยักระยำ

ว่าพลางโจนขึ้นบนสะพาน

สิ่งไรมิให้เป็นราศี

ทั้งน้ำมันกระจกกระแจะแป้ง

ให้สิ้นวายุหายชาติของคนเที่ยง

ขาดเด็ดเสร็จกันในวันนี้

ถึงพระอินทร์ลงมาว่าก็อย่าคอย

จะฆ่าเสียก็ฆ่าเถิดหนาเจ้า

พอรู้เท่ากันสิ้นเจ้าสิ้นทอง

ยังตั้งเรื่องประหนึ่งจะทุบถอง

จะลงรอรับที่กลางเป็นอ่างน้ำ

จะเป็นเชียงสับปลาทุกเช้าค่ำ

สิ้นบุญสิ้นกรรมกันวันนี้

จะตักน้ำล้างบ้านเอาดินสี

น้ำทำมืออยู่จะดูเซ็ด

จะทิ้งไว้ให้แห้งเป็นสะเก็ด

จะขุดเวฟพื้นดินให้สิ้นรอย

ไม่มีอาลัยเท่าปลายก้อย

ที่วันทองนั้นจะถอยมาคืนดี

ขุนแผนใจร้อน วู่วาม ไม่หนักแน่น และทะนงตนเกินไป เมื่อโกรธวันทอง ขุนแผนมองพฤติกรรมของวันทองไปในทางลบทุกแง่ทุกมุม ในฐานะที่เป็นหัวหน้าครอบครัว ขุนแผนไม่มีความสามารถในการตัดสินความได้อย่างยุติธรรม ความรักความสงสารในตัววันทองไม่มีอีกต่อไป เมื่อถูกวันทองตำว่า ขุนแผนก็บันดาลโทสะใช้พฤติกรรมที่โหดเหี้ยมของทหารกับวันทอง เริ่มตั้งแต่ว่าวันทองด้วยถ้อยคำที่ดูถูกเหยียดหยามนางคุณนางเป็นสัตว์ชั้นต่ำที่สกปรกโสโครกน่ารังเกียจ และใช้กำลังของตนที่แข็งแรงกว่าตัดสินจะฆ่าวันทองอย่างไร้ความเมตตาสงสาร (13 : 231 - 232)

เหมือนวันทองจ้องจ้องจ้าน
 เมื่อแรกลงมาคิดว่าดี
 แกล้งมาร้องให้พิไรบอก
 กุ๊ยบึงได้สิ้นสิ้นกะลาวน
 ฟันอ้ายขุนช้างไว้กลางบ้าน
 พาลด่าลาวทองป้องปิดไว้
 ไม่ปรารถนาจะค้าคบ
 หัวไปยังไม่พ้นประตู
 คำแยเจ้าเอี่ยมมันแสนคัน
 กลากเกลื่อนนี่เรือนพรน
 อีชาติชั่วเป็นตัวเท่าตัวหนอน
 ถึงหาษาให้สิ้นถิ่นสุพรรณ
 มิ่งตายเสียเถิดวันทองเอ๋ย
 กระที่บโพงผางกลางนาวา

จะมาพาลเอาผิดกูหรือนี้
 เดิมทีกูยังไม่รู้กล
 ยักยกอไม่น้อยอีสร้อยสน
 จวนจนกลัวกูจะขึ้นไป
 มันรักหัวหัวล้านไม่นั่งได้
 จนได้ทะเลาะตัดรอนกู
 อีหน้าค้ำพาลตลบนำอดสู
 คบซู่แซ่เล่มไว้เต็มใจ
 จะเท่ามันคนนี่หาไม่มี
 หูกยาหาใส่ก็หายคัน
 ไชซอนดิบเคียนจนตัวสั้น
 วันเดียวก็จะสิ้นคำรายา
 อย่ายู่เลยชักดาบออกเงื่อง่า
 จิกหัวเอามาฆ่าให้ตาย

การแสดงออกอย่างรุนแรงของขุนแผน สะท้อนให้เห็นว่าขุนแผนสิ้นรักวันทอง ขุนแผนทำลาย
 ความรัก ทำร้ายจิตใจของวันทองอย่างโหดเหี้ยมที่สุด ความรักระหว่างผัว-เมียสิ้นสุดลง วันทอง
 ตกใจ ขวัญเสีย เสียใจ เสียตาย อาลัย-อาวรณ์ขุนแผน นางโทษตนเองว่าเป็นฝ่ายผิด จึงตัดสินใจ
 ผูกคอตาย ในขณะที่ขุนแผนทราบเหตุการณ์จากสายทองว่าวันทองผูกคอตาย ให้ขุนแผนมาดูใจนาง
 แต่ขุนแผนหาได้สนใจไยดี รักและห่วงใยสงสารวันทองไม่ กลับแสดงพฤติกรรมสิ้นเชื้อใย และ
 แล้งน้ำใจ ตอบตัดรอนความสัมพันธ์ว่า (13 : 233)

ขุนแผนขัดใจดังไฟติด
 สั่งฆ่าผูกข้างพลางจะไป

กูหาคิดถึงอีวันทองไม่
 บ้านเขาชนไก่ของมารดา

การศึกษาบทบาทและหน้าที่ของขุนแผนในฐานะทหารอาสาทำศึกเชียงทอง-เชียงอินทร์
 ที่กล่าวมาตามลำดับนี้ อาจสรุปได้ว่า พลายแก้วในฐานะทหาร เป็นผู้มีความสามารถในการทำศึก
 โดยมีพื้นฐานความรู้ด้านวิชาการทหารอย่างดีเยี่ยมเป็นผู้มีความกล้าหาญเด็ดเดี่ยว มีความมุ่งมั่นใน
 การทำหน้าที่ทหารสืบวงศ์ตระกูล “พลาย” ผลการทำศึกครั้งนี้พลายแก้วได้รับชัยชนะทำให้ได้รับ
 ตำแหน่งนายทหารเป็น “ขุนแผน” แต่ในฐานะผู้นำครอบครัว ขุนแผนไม่สามารถทำ “ศึกรักสามเส้า”
 ให้สำเร็จลุล่วงด้วยดีได้ ชีวิตครอบครัวระหว่างขุนแผนกับวันทองต้องแยกทางกัน โดยมีขุนช้างและ
 ลาวทองเป็นต้นเหตุของศึกรักสามเส้าครั้งนี้ ความสัมพันธ์ระหว่างขุนแผนกับวันทองสิ้นสุดลง
 วันทองตกเป็นเมียของขุนช้าง ส่วนขุนแผนครองคู่กับลาวทองที่บ้านของนางทองประศรี ณ บ้าน
 เขาชนไก่

ขุนแผนมีอุปนิสัยใจร้อน วู่วาม และกระทำการรุนแรงอย่างคนขาดสติ เมื่อประกาศ วาจาตัดขาดกับวันทอง ได้เพียง 2 วัน มีเวลาทบทวนไตร่ตรองก็เกิดความรู้สึกหวงนางวันทองเกรงว่าจะตกเป็นเมียของขุนช้างดังบทกลอนบรรยายไว้ว่า (14 : 239)

พระพายพัดรยรินชื่นฤทัย
เอ๊ะคุณนี่ประมาทจริง
เมื่อวันถึงหึงกันกับลาวทอง
อ้ายขุนช้างสร้างหอรออยู่แล้ว
ทิ้งชาน่าจะสมอารมณ์มัน

ใจคิดหวงถึงวันทองน้อย
ควรฤาทิ้งเมียรักไว้ห่างห้อง
ขุนหมองมากอยู่ในวันนั้น
ชาน้องแก้วเคียงขุนหุนหัน
คิดคิดก็ยิ่งพรั่นฤทัยนัก

ขุนแผนใจแคบ และคิดถึงตนเองมากกว่าจะคิดถึงใจวันทอง ในขณะที่วันทองทะเลาะกับลาวทอง ขุนแผนตำหนินางและแสดงตนเข้าข้างลาวทองตัดขาดวันทอง แต่เมื่อมีเวลาทบทวน ขุนแผนก็ไม่ยอมเสียสละวันทองให้แก่ขุนช้าง ขุนแผนไม่พิจารณาความผิดของตนเอง แต่กลับโทษขุนช้าง ศรีประจัน เทพทอง และเหล่าแม่ที่ไปสู่ขอวันทองให้ขุนช้าง ความรักของขุนแผนคือ ความรักตนเอง รักศักดิ์ศรีของลูกผู้ชายมากกว่ารักและสงสารวันทองผู้เป็นเมียของตน โดยมีความคิดว่า จะมาทั้ง ขุนช้างและวันทองถ้าตนเองได้เห็นว่าบุคคลทั้งสองนอนอยู่ด้วยกัน ดังบทกลอนได้บรรยายความคิดและความรู้สึกของขุนแผนไว้ว่า (14 : 239)

อนิจจาความเพียรที่เวียนหวัง
พอห่างหน่อยมันคอยเข้าชิงรัก
มาเห็นหน้าแล้วยังมาวิบัติ
เฉพาะลงตรงโจรจะรวี
เนื้อตกลึงเสื่อฤาจะงด
ทิ้งไว้ให้มันสองเวลา
ยิ่งคิดยิ่งแค้นแน่นในอก
อึดอึดฮึดฮัดจิตใจ
กลางคืนมะรืนก็คงรู้
ถ้าวันทองน้องนอนอยู่กับมัน
ทั้งอีศรีประจันอีเทพทอง
ทำให้สมน้ำหน้าหมาหางอ

ตั้งแต่จะมีมารมาหาญหัก
จักเล่นกลับมาไม่ทันที
ดังกำแก้วแล้วมาพลัดจากมือพี่
เป็นราศีเสียแล้วกระมังนา
อร่อยรสคอยกินเป็นภักษา
เจ้าแก้วตานี้จะเป็นประการใด
แสนวิตกคาลเดือดหาเหือดไม่
พรงนี้กูจะไปยังสุพรรณ
จะสะกดเข้าไปดูให้แม่นมัน
จะฟันเสียให้ขาดทั้งสองคอ
เกี่ยวคองภูมิให้มันเหลือหลอ
อีเฒ่าแก่คนขอกก็เหมือนกัน

ขุนแผนมีพฤติกรรมก้าวร้าว ใช้วิชาและอาคมทำร้ายและทำลายล้างบุคคลที่อ่อนแอและไม่มีทางสู้ เมื่อขุนแผนใช้วิชาอาคมสะกดคนบนเรือนหอของขุนช้างและวันทองจนหลับทั้งหมด ขุนแผนเห็นขุนช้างนอนกอดวันทองก็โกรธแค้น บริภาษด้วยถ้อยคำหยาบคาย และระบายความแค้นกับบุคคลทั้งสองขณะกำลังอุกมนตรีสะกดอย่างโหดเหี้ยม โดยเริ่มตั้งแต่ตีขุนช้างและวันทองตกจากเตียงแล้วใช้เชือกมัดบุคคลทั้งสองไว้ด้วยกันในสภาพเปล่าเปลือยและใช้ผ้าคลุมไว้อีกชั้นหนึ่ง เมื่อคลายมนตรีสะกดทั้งขุนช้างและวันทองต้องได้รับความอายยากที่จะบรรยาย โดยเฉพาะวันทองนางได้รับความอับยศอสูถึงขนาด "เจ็บจิตเจียนนางจะขาดใจ" (14 : 255) และขุนแผนยังทั้งบริภาษเหยียดหยามศักดิ์ศรีของนางไว้เป็นที่ระลึกร้อนจะกลับไปกาญจนบุรีว่า (14 : 256)

กระนั้นแลสมชื่อว่าวันทอง	เจ้าแปดน้ำทำนองเนื้อกษัตริย์
จะพูดออกกล้วดอกจำปาพลัด	ด้วยคำตัดวันนั้นเป็นมันคง
ฝ่ายเจ้าสิเจ้าประมาทใจ	กลับสัดยัดตัดได้โดยประสงก์
เราคิดถึงความหลังเรายังทรง	พาซื้อหรือหลงมาเรือนนาง
สำคัญจิตว่าจะคิดอยู่บ้างแล้ว	ไม่ทันรู้ว่าเจ้าจะสิ้นอย่าง
ตัดปลียังมีอาลัยขาง	เจ้านี้จางจิตแล้วก็ลืมไป
เมื่อแรกเชื่อว่าเนื้อทับทิมแท้	มาแปรเป็นพลอยหุงไปเสียได้
กาลวงว่าหงส์ให้ปลงใจ	ด้วยมิได้ดูหงอนแต่ก่อนมา
คิดว่าหงส์เราจึงหลงด้วยลายข้อม	ช่างแปลงปลอมท่วงทีดีหนักหนา
ดังรักถิ่นมูจลินท์ไม่คลาดคลา	ครั้นลับตาฝูงหงส์ก็ลงโคลน
โสมมมอมเกล้าแต่เนาชั่ว	เจ้าถอดหัวเปลี่ยนได้ดังเล่นโจน
เมื่อรกราก็ให้ทำกลองตะโพน	ครั้นรักโลนเล่นโลนให้คนดู
มิเสียทีที่เรียนพากเพียรหัด	สันทัดทำนองดีไม่มีสู้
แคล้วคล่องต้องแบบแบบกายครู	เมื่อที่อยู่ไม่มีใครหางาน
เพียงแต่ได้ครูใหม่ใช้ขยัน	ถึงประชันก็แพ้เจ้าทั้งบ้าน
เขาออกซื้อลือทั่วเจ้าตัวการ	ไม่ช้านานจะต้องหาเจ้าไปรา
คงจะเหนียวเกี่ยวเชษฐให้ตลอด	ไม่ให้ถอดชฎากว่าจะคำ
วันนี้มาหานางวางประจำ	กลับไปโรงจะทำสำรองไว้
อยู่จงดีเถิดเจ้าสิชบาทัด	ลูกขัดใจมาหาเข้าไม่
ขึ้นม้าพากันดั้นพงไพร	กลับไปเขาชนไก่กาญจนบุรี

ขุนแผนมีความสุขจากลาภยศและการครองคู่อยู่กับลาวทองได้ไม่นาน ก็เกิดเหตุการณ์ที่ทำให้ขุนแผนถูกลงโทษและได้รับความทุกข์จากการถูกพรากลาวทอง กล่าวคือ สมเด็จพระพันวษามีรับสั่งให้ขุนช้างและขุนแผนเข้าไปฝึกหัดราชการในวังหลวง ในระหว่างนั้นลาวทอง

เป็นไข้เจ็บหนัก เมื่อขุนแผนทราบข่าวจึงฝากเวรให้ขุนช้างทำหน้าที่แทน แล้วไปพยาบาลลาวทอง ขุนช้างได้โอกาสจึงเพ็ดทูลสมเด็จพระพันวษาว่า ขุนแผนป็นกำแพงวังหนักกลับไปหาลาวทอง สมเด็จพระพันวษาจึงมีรับสั่งให้ลงโทษขุนแผน 3 ประการ คือ ให้นำตัวลาวทองไปไว้ในวัง ให้ขุนแผนออกไปทำหน้าที่ตระเวนด่านชายแดน และห้ามเข้าเฝ้า

ชีวิตของขุนแผนหลังการทําศึกเชิงทอง-เชิงอินทร์อาจสรุปได้ว่า ขุนแผนได้รับความสำเร็จในหน้าที่ราชการ ได้เป็นทหารสมดังความมุ่งหมาย ได้ลาวทองเป็นคู่ครอง แต่เสียวันทองให้แก่ขุนช้าง ชีวิตของขุนแผนรุ่งเรืองในระยะเวลาสั้น ๆ แล้วต้องตกอับเนื่องจากลาวทอง และความไว้วางใจของขุนช้างผู้เป็นศัตรู ชีวิตราชการของขุนแผนไม่เจริญก้าวหน้าเพราะถูกลงโทษตามคำเพ็ดทูลของขุนช้าง

2. การทําศึกเชิงใหม่ การทําศึกครั้งนี้ขุนแผนได้ปฏิบัติหน้าที่ทั้งในฐานะทหารหัวหน้าครอบครัว ในฐานะพ่อและในฐานะลูก ดังจะได้ศึกษาและวิเคราะห์ดังต่อไปนี้

ก่อนการทําศึก ขุนแผนถูกจำคุกอยู่เป็นเวลา 15 ปี ในระหว่างนั้นเจ้าเชียงใหม่ได้ชิงนางสร้อยทองพระธิดาของพระเจ้าล้านช้างและมีพระราชสาส์นทำทําศึกกับสมเด็จพระพันวษา พลายงามได้โอกาสจึงทูลอาสาเป็นแม่ทัพและขอพระราชทานโทษขุนแผนพ่อของตนออกจากคุก เพื่อให้ขุนแผนได้ทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาการทําศึก พลายงามกราบทูลพระพันวษาดังข้อความต่อไปนี้ (27 : 14)

กระหม่อมฉันจะขอรับอาสา	เอาพระเดชามาปกป້อง
จะจับเจ้าเชียงใหม่ใจคะนอง	มิให้ต้องร้อนใจแก่ไพร่พล
ขอพระราชทานโทษโปรดบิดา	ไปเป็นคู่ปรึกษากันกลางหน
ทั้งจะได้ช่วยเหลือเมื่ออับจน	แก้กลศึกผู้ศัตรูนั้น
แม้ว่าได้ร่วมคิดกับบิดา	จะขอรับอาสาจนอาสาัญ
ถ้าพ่ายแพ้แก่พวกเชียงใหม่มัน	ขอถวายชีวิตทั้งโคตรปราณ

หน้าที่ด้านทหารลำดับแรกของขุนแผน คือ การวางตัวทหารฝ่ายบรมรูปประจัญบาน ขุนแผนใช้ทหารฝ่ายนี้เพียง 35 นาย โดยคัดเลือกจากนักโทษที่ติดคุกอยู่กับขุนแผน และขอกำลังพลอีกจำนวนหนึ่งทำหน้าที่หาบเสบียงอาหาร การคัดเลือกนักโทษทั้ง 35 นาย เนื่องจากเป็นผู้มีวิชาอาคมดังคำกลอนว่า (27 : 18)

สิริคนโทษซึ่งโปรดมา	ครบสามสิบห้าล้วนกล้าแข็ง
อยู่ยงคงพระพันทั้งพันแวง	เรี่ยวแรงทรหดอดทน

ก่อนทำศึกเชิงใหม่ นักโทษทั้ง 35 นาย ขุนแผนและพลายงามได้แสดงวิชาถวายเป็นเครื่องพระพันวษา
กวีได้บรรยายรายละเอียดไว้ดังต่อไปนี้ (27 : 22-23)

นายบัวห้วกะโหลกบ้านโคกขาม	ถวายเป็นคณางมแล้วออกหน้า
นอนหงายรำยมนตร์ภาวา	ให้เอาขวานผ่าเป็นหลายซ้า
โปกโปกขวานกระดอนนอนพัก	ไม่แตกหักลูกมาหน้าแดงก่ำ
นายคงคราเข้านั่งบริกรรม	ให้เอาหอกรอกดำเข้าจำเพาะ
ถูกตรงยอดอกไม้ฟักซ้า	แทงซ้าหลายทีที่เหมาะสม
เสียงอ๊กอ๊กพุกหน้านั่งหัวเราะ	จนด้ามหอกหักเคาะไม่ทานทน
นายมอญนอนเปลือยเอาเลื่อยซัก	เลื่อยหักฟันเขินพะเนียงน
ให้เปลี่ยนหน้ามาเลื่อยก็หลายคน	เป็นหลายหนไม่เข้าเปล่าทั้งนั้น
นายซ่างดำกำลังตั้งซ่างสาร	ถวายเป็นคณคลานมาไม่พรั่น
กระโดดสูงสามวาตาเป็นมัน	แข่งขันซื้อลำคำทมิฬ
นายสีอาดคลาดแคล้วแล้วไม่แตก	หอกซัดเจ็ดแบกพุ่งจนสิ้น
ไม่ถูกเพื่อนเขื่อนไกลไปปักดิน	นายอินฮืดใจแล้วหายตัว
นายทองลงให้เอาปืนยิง	ยื่นนั่งคอยรับจับลูกตะกั่ว
นายจันนั้นแปลกเข้าแบกว้าว	นายบัวทำคล้ายเป็นหลายคน
นายแดงโมทำโตได้เหมือนยักษ์	ก็กักกลอดตาดูหน้าย่น
นายจั่วหัวหูพิกล	เอาไฟลนทนได้ไฟวับวับ
ลองถวายเป็นทั้งสามสิบห้า	ต่างสำแดงวิชาเป็นลำดับ
แล้วมาหมอบเรียงเคียงค้ำับ	รับสั่งให้ประทานรางวัลปล้น

ขุนแผนและพลายงามได้ประลองฝีมือการสู้รบและวิชาอาคมถวายเป็นเครื่องพระพันวษา โดยเริ่มจาก
การสู้รบด้วยทวนกับดาบสองมือเพื่ออวดความอยู่ยงคงกระพัน ฟันแทงไม่เข้า ต่อจากนั้นพลายงาม
ได้ต่อสู้โดยใช้เวทมนตร์คาถาบันดาลให้เกิดไฟกัลป์ ขุนแผนแก้ได้โดยร้ายเวทบันดาลให้เกิดฝน
ดับไฟ ขุนแผนเสกให้เกิดงูใหญ่และงูบริวาร พลายงามเสกตะกรุดให้เป็นนกกคปราบงูใหญ่และ
งูบริวาร พลายงามเสกก่อนคืนให้กลายเป็นซ่างดกมัน ขุนแผนต่อสู้กับซ่าง พลายงามบริกรรม
คาถาทำลายร่างเป็นควาย ขุนแผนก็บริกรรมคาถาให้ตนเป็นเสือโคร่งเข้าต่อสู้แสดงความสามารถ
และในที่สุดขุนแผนกลายเป็นคนเป็นนกแก้ว พุคคุยภาษามนุษย์กับพลายงามที่กลายเป็น
นกกสาธิตา (27 : 23-25)

การแสดงฝีมือสู้รบและวิชาอาคมของขุนแผนและพลายงามครั้งนี้ประสบผลสำเร็จอย่าง
ยิ่งใหญ่เป็นที่พอพระทัยของสมเด็จพระพันวษา กวีได้บรรยายเหตุการณ์หลังการประลองวิชาไว้ว่า
(27 : 25)

แต่บรรดาคนผู้จวนเพลิน	สรรเสริญสองนายทุกแห่งหน
เชอช่างศึกดีสิทธิ์ฤทธิ์เวทมนตร์	ข้าศึกไหนจะทนอุทธาเธอ
พระองค์คืบพระหัตถ์อยู่ฉุดฉาน	เบิกบานทรงพระสรวลสำรวลเร่อ
อายคู่นี้ใช้ได้ไม่ม่อเออ	ฤทธิ์เดชมันเสมอสมานกัน

หน้าที่ลำดับต่อมาของขุนแผน คือ การทำหน้าที่ในฐานะลูก ขุนแผนมีความ
ห่วงใยนางทองประศรี เนื่องจากนางอยู่ในวัยชรา ก่อนยกทัพ ขุนแผนจึงปรึกษางามจันทร์ จมื่นศรี
ได้เป็นธุระรับนางทองประศรีจากกาญจนบุรีมาพักอาศัยอยู่บ้านเดิม คือ บ้านบริเวณใกล้วัดตะไกร
ในกรุงศรีอยุธยา มีบทกลอนตอนนี่ว่า (27 : 19-20)

ขุนแผนวอนไหว้พระหมื่นศรี	ว่าลูกนี้ตั้งใจจะอาสา
ยังเป็นห่วงบ่วงใยด้วยมารดา	คร้อแคร่แก่ชราลงทุกวัน
อยู่บ้านกาญจนบุรี ไม่มีสุข	จะเฝ้าทุกข์ถึงลูกกับหลานขวัญ
ถ้ารับมาเลี้ยงดูอยู่ด้วยกัน	ถึงลูกไปทัพนั้นจะนอนใจ
พระหมื่นศรีฟังคำขุนแผนว่า	โมทนาข้าจะเป็นธุระให้
รับมาจะลำบากยากอะไร	พรงนี้ข้าจะให้ไปรับมา

นอกจากนี้ขุนแผนยังได้ทำหน้าที่หัวหน้าครอบครัวที่ดี โดยการทำหน้าที่ปกครอง
เมียทั้งสองคน คือ แก้วกิริยาและลาวทองให้มีความปรองดองกัน รวมทั้งให้นางยอมรับพลายงาม
ลูกชายของตนที่เกิดจากวันทองด้วย ขุนแผนบอกกล่าวเรื่องแก้วกิริยาและพลายงามให้ลาวทองรับรู้
ดังนี้ (27: 21)

ขุนแผนจึงบอกออกมาพลัน	นางนั้นชื่อแก้วกิริยา
เมียข้าเมื่อพาวันทองหนี	ครั้นติดคุกนางนี้อยู่รักษา
นั่นลูกพี่ที่เขาทูลขอมมา	ชื่อพลายงามมารดาคือวันทอง
ว่าแล้วก็พากันเข้าเรือน	ข้าวของกองเกลื่อนอยู่ในห้อง
ต่างปรึกษารื้อตามทำนอง	ปรองดองมิได้คิดจิตฉันทา

นอกจากจะให้ปรองดองกันแล้ว ชุนแผนยังได้ขอให้เมียทั้งสองคนปรนนิบัติดูแลนางทองประศรีด้วย และให้ลาวทองช่วยเหลือแก้วกิริยาและเป็นธุระดูแลในช่วงคลอด ให้ต่างถ้อยที่ถ้อยอาศัยกันและกันดังคำกลอนว่า (27 : 32)

เจ้าลาวทองกับเจ้าแก้วกิริยา
ไปทัพถ้ำช้างบ้านเกิดรานทาง
การกินอยู่ดูแลแม่ทองประศรี
เจ้าแก้วก็ถือหลักเถืออยู่เหลือใจ
เมื่อคลอดลูกลาวทองน้อยช่วยดู
ให้บ่าวมันคันส้อมต้มน้ำร้อน
อันที่จะทำมิ่งสิ่งขวัญ
ด้วยท่านเป็นผู้ใหญ่ได้เคยมา

จงอุตส่าห์ปรองดองอย่าหมองหมาง
มักเป็นกลางให้ร้ายฝ่ายผู้ไป
อย่าให้มีทุกข์ยากลำบากได้
ห้องใส่จระรังจะนั่งนอน
ทั้งพื้นไฟให้อยู่แลผ้าผ่อน
เอาผ้าซ้อนเปลลูกผูกแห่ซ้ำ
เรื่องนั้นมอบไว้ให้คุณย่า
ถึงหยูกยาสารพันต้นเข้าใจ

ความเป็นหัวหน้าครอบครัวที่ดีอีกประการหนึ่งของชุนแผน คือ ความใส่ใจในการเป็นธุระติดต่อกับสารระหว่งพ่อแม่ของแก้วกิริยาและลาวทอง ชุนแผนได้ถามเมียรักทั้งสองของตนอย่างผู้มีอัชฌาสัยว่า (27 : 32)

อนึ่งพี่น้องได้ไปคราวนี้
ด้วยเดินทางไม่ห่างสุขุโทษัย
จะเสี่ยงอย่างไรไปถึงบ้าง
พี่จะรับไปให้ตั้งใจปอง

ท่วงที่จะได้พบท่านผู้ใหญ่
ไปเชียงใหม่ก็จะผ่านบ้านจอมทอง
ฤาสองนางเจ้าอยากฝากข้าวของ
ถ้าได้ช่องคงพบประสบกัน

จากประสบการณ์และวัยที่ผ่านชีวิตสุข ทุกข์ สมหวัง ผิดหวังเกี่ยวกับปัญหาครอบครัวทำให้ชุนแผนเป็นหัวหน้าครอบครัวที่ดี การแสดงความใส่ใจของชุนแผน การให้ความรักอย่างเท่าเทียมกัน และความเป็นผู้มีอัชฌาสัยทำให้แก้วกิริยาและลาวทองจงรักภักดีชุนแผนและเชื่อฟังคำของพี่รักนางทั้งสอง ได้ตอบชุนแผนว่า (27 : 32)

พ่ออย่าได้รำพึงถึงตัวน้อง
รับภาระงานให้ท่านคุณแม่ใช้
ถ้าขึ้นไปได้พบกับพ่อแม่

จะปรองดองผูกสมัครรักใคร่
จะตั้งใจปฏิบัติอยู่อดตรา
จงบอกแต่ว่าลูกเป็นสุขา

นอกจากนี้ในขณะที่กำลังประชุมพลอภักษ์เคลื่อนกองทัพอยู่นั้น ขุนแผนยังได้ปฏิบัติหน้าที่คู่ครองและพ่อ คือ ได้ช่วยเหลือแก้วกิริยาให้คลอดลูกชาย “พลาญชุมพล” ได้สะดวก มีบทกลอนบรรยายไว้ว่า (27 : 33)

ขุนแผนทำน้ำสะเดาะให้ทันใด
ประจวบอภักษ์ดีถีกริธาทัพ
ทองประศรีอุ้มแอบไว้แนบกาย

กลืนเข้าไปพอดลอคคลอดลูกชาย
ต้องตำรับว่าประเสริฐเลิศหลาย
ให้ชื่อพลาญชุมพลธรรงค์

ในฐานะพ่อ ขุนแผนมีบทบาทและหน้าที่สำคัญ คือ ทำพิธีปลุกเครื่องรางของขลังเพื่อใช้ในการรบ เตือนสติลูกชายในด้านความรักและคู่ครองให้อย่างถูกต้องตามประเพณีที่คั่งงาม

ด้านทำพิธีปลุกเครื่องรางของขลังเพื่อใช้ในการรบ สะท้อนให้เห็นความเป็นทหารของขุนแผนว่ามีการเตรียมพร้อมด้านการรบ บทบาทของขุนแผนด้านการทำพิธีปลุกเครื่องรางของขลังเพื่อใช้ในการรบ ปรากฏรายละเอียดดังต่อไปนี้ (27 : 27-29)

ครานั้นขุนแผนแสนศักดา
จะปลุกเครื่องให้เรื่องฤทธิ์ไกร
ให้ทหารปลุกศาลขึ้นฉับพลัน
หัวหมูเปิดไก่อั้งเหล้ายา
เอาผ้าขาวปูลาดคาดพาดาน
ในมณฑลนั้นให้อยู่แต่ผู้ชาย
ทั้งพ่อลูกเข้านั่งกลางมณฑล
ชุมนุมเทวดามาพร้อมกัน
ทั้งพระเพลิงพระพายกรุงพาตี
อีกพระไพรเจ้าป่าพนารักษ์
พระคณศรพินายทั้งชายชวา
ทั้งคุณแก้วสามประการอันชาญชิต
คุณครูอุปัชฌาย์อาจารย์
ขออัญเชิญช่วยมาอวยพร
แล้วร่ายคาถามหาเวท
ว่านยาผ้าประเจียดมงคลนั้น
เดชะพระเวทอันเชี่ยวชาญ

คิดกับลูกยาหาเข้าไม่
จึงชวนกันออกไปที่ป่าช้า
ตั้งบายศรีสามชั้นทั้งชายชวา
เครื่องเช่นจัดมาหาเรียงราย
นมัสการจตุรูปเทียนถวาย
วงสายสิญจน์รอบเป็นขอบคัน
อ่านมนตร์โองการอันกวัดขัน
ทุกช่องชั้นอินทร์พรหมมัยักษ์
พระภูมิเจ้าที่อันมีศักดิ์
พระนารายณ์ทรงจักรศิวาทิตย์
ขอเชิญลงมาให้ศักดิ์สิทธิ์
บิดามารดาสถาวร
พระโองการบพิตรอดิศร
ให้เรื่องฤทธิ์จรทุกสิ่งอัน
ปลุกเครื่องวิเศษทุกสิ่งสรรพ
ตะกรุดโทนน้ำมันอันเรื่องฤทธิ์
เครื่องอานกลิ้งไปดังใครปิด

แล้วตั้งกองอักษิตั้งสี่ทิศ
 เปลวลูกศีกศีกไม้ขาดสาย
 จึงเอาพระภควาที่ท่าไว้
 ในขันนั้นใส่น้ำมันหอม
 พระนั่งขึ้นได้ในบัคคล
 ล่องหนกำบังจิงจิงครบ
 ปลุกเครื่องเสร็จพลันอัญชติ

.....

.....

เสร็จแล้วพ่อลูกก็สั่งผี
 มาอาสาศึกใหญ่ไปด้วยกัน
 พวกผีตั้งใจไปชีพ
 อันทัพผีมิให้ต้องกะเกณฑ์

เอาเครื่องวางกลางมิดในกองไฟ
 ขึ้นแต่เส้นด้ายหาใหม่ไม่
 ใสขันสำริดประสิทธิ์มนตร์
 เสกพร้อมเป่าลงไปสามหน
 น้ำมันนั้นทาบทนทั้งทุบตี
 อุปะเทห์เล่ห์หีบเป็นถั่ววันถึ
 อ่านมนตร์เรียกผีพวกภูตพราย

.....

.....

ว่าพวกท่านวันนี้จงจัดสรร
 ให้ทันฤกษ์พาเวลาเพล
 ลูกจะขอเป็นบ่าวให้กราวเขน
 จะเข้านอกออกเวรให้ทันการ

แม้ขุนแผนจะเป็นทหารที่มีความเชี่ยวชาญเชิงรบและเชิงรัก แต่ขุนแผนก็มีความเคารพเทิดทูนกษัตริย์และผู้มีพระคุณ ไม่ผิดลูกเมียผู้ใด ดังจะเห็นได้จากเหตุการณ์เมื่อพลายงามพบนางศรีมาลาด้วยความที่อยู่ในช่วงวัยรุ่น พลายงามได้ล่องเกิณาง ขุนแผนได้บริภาษลูกชายของ ตนว่า (28 : 53)

มาอยู่บ้านพระพิจิตรผู้บิดา
 เอ็งนี้จ้วงจาบสะลาบสะลั่ง
 หากว่าติดนิตหนึ่งด้วยการทัพ
 ไม่ถูกหวายลายพร้อยก็เป็นบุญ

พระคุณท่านมีมาเป็นใหญ่หลวง
 บังอาจล่วงลูกท่านผู้มีคุณ
 หาไม่กูจะขับลงใต้ถุน
 ทำวุ่นแล้วจะว่าประการใด

เมื่อเห็นพลายงามฉวยโอกาสล่องเกิณางสนมกำนัลของพระเจ้าเชียงใหม่ขณะที่นางกำลังถูกมนตร์สะกดให้หลับ ขุนแผนก็เตือนสติลูกให้รู้ถึงการควรไม่ควร และให้ข้อคิดเกี่ยวกับการไม่ล่วงละเมิดสตรีของพระเจ้าแผ่นดิน (30 : 117)

ขุนแผนเห็นลูกเข้าไปเคล้าคลอ
 นี้ของหลวงนะอย่าเข้าไปเคล้าคลึง
 ไม่ควรนะเจ้าเราเป็นไพร่
 ยิ่งจะให้เชี่ยวชาญการสงคราม

เอามือห่อป่ายหลังลงดังผึ้ง
 ถ้าแม่นี่ก็กลิ้งซึ่งเสียดีความ
 เขาก็ได้เป็นนางระวางห้าม
 มาตุคามลามลวนอย่าควรทำ

ขุนแผนเคารพและกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ เมื่อทราบข่าวพลายงามได้นางศรีมาลา ลูกสาวของพระพิจิตรและนางบุษบาเป็นเมีย ขุนแผนก็รู้สึกเดือดร้อนใจในการกระทำของลูกชายตน กวีได้บรรยายเรื่องราวและคำพูดของขุนแผนไว้ดังนี้ (28 : 54)

ครานั้นขุนแผนแสนสนิท	นั่งคิดใคร่ครวญดูถ้วนถี่
การทั้งปวงล่วงเลยถึงเพียงนี้	จะทิ้งไปไม่ดีเป็นนรรคุณ
อองามก็หลงจนงงววย	ไม่ช่วยไปข้างหน้าจะว่าวุ่น
ตกกระไดพลอยโผนโจนตามบุญ	ทำเป็นหุ่นหัน โกรธเจ้าพลายงาม
อ้ายลูกนอกพ่อก่อความร้อน	เมื่อแต่ก่อนทำไมไม่ได้ถาม
เอาแต่ใจหนุ่มตะกรุมตะกราม	เกิดความแค้นมาจ้อพ่อทำไม
ถ้าไม่รักพระพิจิตรผู้บิดา	กุหาพักพูดจาให้มึงไม่
ลูกของท่านท่านรักดังดวงใจ	มึงทำให้เสียตัวเหมือนชั่วช้า
ก็ต้องแก้ไขเสียให้หาย	อย่าให้ท่านอับอายขายหน้า
ถ้าวันหน้าทิ้งขว้างนางศรีมาลา	กูมิฆ่าอย่านับว่าเป็นชาย

เมื่อขุนแผนสบโอกาสก็พูดจาทาบทามสู่ชื่อนางศรีมาลาให้แก่พลายงามทันที (28 : 56)

มาถึงก็รำพึงแต่เย็นวาน	เห็นการสมควรเป็นถ้วนถี่
คุณพ่อแม่ลูกชายนั้นไม่มี	อองามนี้ลูกจะยกให้ช่วงใช้
ให้แทนคุณต่างตัวทั้งพ่อแม่	ตามแต่จะตีค่าหาว่าไม่
คุณพ่อจะเห็นเป็นอย่างไร	ใจเด็กก็สมัครรักฝ่าเท้า

ขุนแผนตริตrongถึงความสัมพันธ์ระหว่างตนกับพระพิจิตรและบุษบาและตระหนักว่าพลายงามต้องรับผิดชอบในการกระทำของตน จึงทำหน้าที่ในฐานะพ่อของหมั้นนางศรีมาลาให้แก่ลูกชายอย่างถูกต้องตามประเพณี โดยพระพิจิตรกับนางบุษบายินดีรับของหมั้นและตกลงนัดหมายว่าเสร็จศึกจากเชียงใหม่แล้วจึงจะกำหนดวันวิวาห์ ขุนแผนได้เจรจาขอหมั้นนางศรีมาลาให้แก่พลายงามลูกของตนว่า (28 : 58)

ลูกคิดว่าถ้าหมั้นต่อกันไว้	ถึงห่างไกลก็พะวงตรงที่นี้
เหมือนตัวไปใจอยู่ด้วยคูมี	อย่างนี้เป็นท่านองที่ป้องกัน
วันนี้ก็ประเสริฐเลิศดี	จงปรานีรับรองซึ่งของหมั้น
แล้วจึงทำเหย้าเรือนหาเดือนวัน	การเหล่านั้นฝากไว้ในเจ้าคุณ

ด้วยจะต้องไปทักพระอาสา
คุณพ่อแม่เมตตาได้การุญ

การของลูกข้างหน้ายังว่าวัน
ให้อุ่นอกเช่นครั้งแต่หลังมา

เมื่อขุนแผนและพลายงามยกทัพเข้ามาใกล้เมืองเชียงใหม่ก็หยุดพักปรึกษาหารือเพื่อวางแผนการทำศึก ขุนแผนเริ่มปฏิบัติหน้าที่เป็นที่ปรึกษาของพลายงาม กล่าวคือ ขุนแผนเห็นว่าในขณะนั้น พระท้าวหน้าแม่ทัพไทยที่สมเด็จพระพันวษามีรับสั่งให้ขึ้นไปล้านช้างเพื่อไปรับนางสร้อยทองพระธิดาพระเจ้าล้านช้าง รวมทั้งทหารไทยจำนวนหนึ่งยังถูกคุมขังอยู่ในคุกเมืองเชียงใหม่ ถ้าขุนแผนและพลายงามยกทัพจู่โจมเข้าไป เกรงว่าพระท้าวหน้าและทหารไทยจะถูกฝ่ายเชียงใหม่ฆ่าฟันเสียก่อน ขุนแผนคิดว่าคนกับพลายงามควรปลอมเป็นลาวลอบเข้าไปในเมืองเพื่อคุลาตเลาและหาหนทางช่วยพระท้าวหน้าและทหารไทยให้ออกจากคุกเชียงใหม่ได้ก่อนแล้วจึงจะยกทัพไทยตีเมืองเชียงใหม่ พลายงามเห็นชอบกับพ่อของตน กวีได้บรรยายการวางแผนศึกก็อย่างผู้เชี่ยวชาญของขุนแผนไว้ดังนี้ (28 : 66)

ครานั้นขุนแผนแสนสงคราม	เรียกลูกชายพลายงามมาปรึกษา
เราเกือบถึงเชียงใหม่ใกล้พารา	จะคว่นเข้ายุทธนาไม่สู้ดี
มันจับพระท้าวหน้าจำเอาไว้	เราตรงไปคงหันบันเกิดตี
จะคิดลอบเข้าไปในบุรี	ดูท่วงทีแก้ไขเอาไทยมา
แล้วจึงเข้าประชิดติดนคร	เราผันผ่อนเช่นนี้จะดีกว่า
พ่อกับเจ้าเข้าไปแต่สองรา	ไปเที่ยวหาพวกไทยให้พบพาน
ต้องปลอมตัวเป็นลาวพวกชาวเมือง	เราหาเครื่องแต่งตัวเอาตามบ้าน
จำจะรีบเข้าไปอย่าได้นาน	หรือเจ้าจะคิดอ่านประการใด
เจ้าพลายงามเห็นชอบตอบบิดา	คุณพ่อว่าต้องจัดหาผัดไม่

ระหว่างการทำศึก การปราบศึกเชียงใหม่เป็นไปตามขั้นตอนที่ขุนแผนวางแผนร่วมกับพลายงาม อันดับแรก ขุนแผนและพลายงามร่วมกันฆ่าขานามะ โนและน้อยศรีวิไชย ชาวไร่เมืองลาวพ่อ-ลูกแล้วใช้เวทมนตร์ปลุกผีลาวสองพ่อ-ลูก ให้เป็นพรายช่วยพาเข้าเมืองเชียงใหม่เพื่อแก้พระท้าวหน้าและทหารไทยออกจากคุก ขุนแผนบอกจุดประสงค์ให้พรายพ่อ-ลูกทราบ (28 : 68)

.....	เราตั้งใจมุ่งมาตรปรารภนา
จะขึ้นไปประจัญปล้นพารา	เจ้าช่วยพาตัวเราเข้าบุรี

ขุนแผนและพลายงามปลอมตนโดยใช้เสื้อผ้า ผมหงอกและซ่องผมของขนานมโนและน้อยศรีวิไชย ลอบเข้าเมืองเชียงใหม่ แผนการอันดับแรกเป็นผลสำเร็จเพราะพรายพ่อ-ลูกร่วมมือช่วยเหลือจิตใจให้ชาวเมืองมองเห็นขุนแผนและพลายงามเป็นลาวพ่อ-ลูก พร้อมทั้งยังใช้ภาษาลาวช่วยเจรจาโต้ตอบและสืบข่าวสำคัญจากชาวเมืองทำให้ทราบตำแหน่งที่คุ้มวังของพระท้าวหน้า และความเคลื่อนไหวของทหารไทย บทกลอนได้บรรยายเหตุการณ์ไว้ดังนี้ (29 : 73-74)

เดินปนมากับลาวชาวพารา
ด้วยฤทธิ์ผีแรงมนตร์เข้าดลใจ

หามีใครสงกาสังเกตไม่
เห็นเป็นลาวชาวไร่เข้าพารา

ปีศาจน้อยศรีวิไชยที่ไปด้วย

ก็ช่วยตอบคำลาวนางสาวศรี

ขุนแผนพลายงามตามกันมา
สองสู้อยู่บ้านถิ่นฐานใด
ผีที่ไปด้วยช่วยขุนแผน
เขาลือว่าจับไทยไว้พารา
อยากจะไปเบิ่งเล่นว่าเป็นหยิ่ง
พวกลาวบอกตามจริงไม่กริ่งใจ
แต่ตัวนายตราตราไม่ลากใช้
เพื่อนจะเบิ่งบักไทยไปท้องถิ่น

ถึงไหนแม่คำก็ปราศรัย
มีธุระสิ่งไรจึงได้มา
พูดแทนที่เราเป็นชาวป่า
ข้อยบเคยเห็นหน้าอ้ายบักไทย
เขาจำขังคนโทษไว้ที่ไหน
เขาจำไว้ในตะรางข้างโรงม้า
พวกไพร่นั้นเขาคุมไปเกี่ยวหญ้า
มันกลับมาสายัณห์หัดวันรอน

แผนการขั้นแรกของขุนแผนบรรลุผลสำเร็จ ขุนแผนสามารถลอบไปที่ทุ่งนาและพบดารักกับดาหลอทหารไทยกำลังถูกคุมให้เกี่ยวหญ้าอยู่ ขุนแผนได้นัดแนะแผนการขั้นที่สอง กับดารักและดาหลอให้แจ้งพระท้าวหน้าและทุกคนว่าจะจูงใจเข้าไปช่วยเวลาห้าทุ่ม ให้ทุกคนตื่นรอเวลาที่จะหนีออกจากคุกมีคำกลอนดังนี้ (29 - 75)

บอกทั้งพวกลาวชาวเวียงจันทร์
คืนนี้จะเข้าไปอย่าได้กลัว
อย่าเห็นแก่กลับไหลให้ชักช้า

บอกพระนายท้าวหน้าให้รู้ตัว
กับพวกเราเหล่านั้นเสียให้ทั่ว
คอยช่วยกันหันหัวอ้ายผู้คุม
จะเข้าไปในเวลาสักห้าทุ่ม

ขุนแผนและพลายงามพักอยู่ที่กุฎิร้างวัดหนึ่ง รอเวลาที่จะบุกโจมเข้าไปช่วยพระท้าวหน้าทหารไทย และทหารล้านช้างออกจากคุก การเข้าไปช่วยแก่พระท้าวหน้า ถึงกำกนายนทหารฝ่ายล้านช้าง ทหารไทยและทหารล้านช้างนั้น ขุนแผนและพลายงามมิได้ใช้กำลังทหารในการทำการ แต่ใช้ เพียงวิชาอาคมต่าง ๆ ได้แก่ มนต์จิ้งจิง การกำบังตน การสะกดให้หลับ การสะเดาะ การเสก ข้าวสารขัดเครื่องจองจำ และการใช้กำลังของโหงพราวดังคำกลอน (29 : 78)

แล้วร้ายเวทจิ้งจิงกำบังตน	เดินรีบร้อนถึงตระรางสว่างไฟ
ขุนแผนอ่านอาคมสะกดคน	ทั้งตระรางครางกรนไม่ทนได้
กระซิบสั่งโหงพราวยทั้งหลายไป	สะกดอ้ายนายคุกเสียทุกคน
แล้วแก้มันตร์พวกไทยที่ในคุก	ราวกับปลุกตื่นเดือนกันเกลื่อนกล่น
สะเดาะประตูเปิดกว้างทั้งล่างบน	ทั้งสองคนเข้าไปมิได้ช้า
ขุนแผนเสกข้าวสารหว่านขัดข้า	เครื่องจำหลุดกายทั้งซ้ายขวา
ร่วงกราวทำมือทั้งซื่อคา	ต่างทะเล่สิ่งถูกถลาทั้งลาวไทย
พระท้าวหน้ากำกนตรงออกมา	วันทาขุนแผนทั้งนายไพร่

เมื่อขุนแผนสามารถช่วยพระท้าวหน้า ถึงกำกน และทหารทุกคนออกจากคุกได้แล้ว ขุนแผนก็ ดำเนินการขั้นที่สามต่อไป คือ ปักหนังสือทำรบ (29 : 79)

ครั้นถึงที่สี่แพรกจะแยกทาง	ขุนแผนถากไม้ทองกลางคาบหลักไว้
เอาถ่านมาจารึกอักษรศรี	ให้ชาวบุรีรัฐระบิลสิ้นสงสัย
ใครมาพบอักษรอย่าอนใจ	จงรีบเอาเข้าไปให้นายมิ่ง

ข้อความที่ขุนแผนเขียนทำมีดังนี้ (29 : 84-85)

ว่าพระจอมนครินทร์ปิ่นกรุงไทย	บัญชาใช้ให้ทหารพระกาพมา
เราถาชื่อพระยาแผนพิฆาต	คุมพวกไพร่อาทมาตสามสิบห้า
กับพลายงามลูกรักอันศักดิ์ดา	ยกมาจะประหารผลาญบุรี
ด้วยลาวชิงสร้อยทองของท่านไว้	แล้วจับไทยของจำทำป็นปี
เราเข้ามาแก้ไขไทยเหล่านี้	กับพวกที่ล้านช้างส่งนางไป
ให้พวกเรารอดพ้นทนทุกข์ก่อน	จะหลบหนีหนีซ่อนนันทาไม่
จะรอเราให้เข้ามาชิงชัย	ฤาจะตามก็ไปที่บึงบัว
ถ้ารักชีวิตคิดถึงซึ่งพวกพ้อง	จงทูลนางสร้อยทองไปบนหัว
ส่งให้แล้วคำนับรับว่ากลัว	จึงจะปลดดรอดตัวไม่มรณา

ขุนแผนมีหลักจิตวิทยาในการสู้รบ กล่าวคือ กล้าระบุจำนวนทหารว่ามีเพียง 35 นาย และกล่าวทำให้เลือกวิธีการรบว่า จะตั้งมั่นรอรบที่เมืองเชียงใหม่ หรือจะยกกองทัพบุกไปรบที่บึงบัว การใช้หลักจิตวิทยาดังกล่าว ทำให้ข้าราชการฝ่ายสมุหกลาโหมของเชียงใหม่ต้องไตร่ตรองแผนการรบอย่างรอบคอบ ขณะเดียวกันก็คิดประมาทว่า ขุนแผนมีไพร่พลเพียง 35 นาย กับทหารไทยและล้านช้างจำนวน 500 นายที่ช่วยออกไปจากคุก คงไม่สามารถสู้รบด้านทานทัพเชียงใหม่ได้ ในขั้นตอนนี้ จึงคิดว่าน่าที่จะส่งม้าใช้จากเชียงใหม่ไปสอดแนมดูลาดเลาทัพไทยก่อน มุงกะของนายกองม้าของพระเจ้าเชียงใหม่รับหน้าที่สืบข่าว พบว่า ทัพไทยมีกำลังพลประมาณเจ็ดร้อยเศษ พร้อมสู้รบแต่ไม่มีการตั้งค่าย จึงรีบกลับไปทูลพระเจ้าเชียงใหม่ให้ทรงทราบ พระเจ้าเชียงใหม่เมื่อทรงทราบว่า มีจำนวนพลเพียงเจ็ดร้อยเศษก็กริ้วมีรับสั่งให้เตรียมทัพมุ่งจะพิชิตทัพไทยให้พ่ายในระยะเวลาชั่วอึดใจ โดยรับสั่งให้ท้าวกรุงภาพเป็นแม่ทัพช้าง แสนตรีเพชรกล้าเป็นแม่ทัพม้า ปรามเมืองแมนเป็นนายทัพปีกขวา และแสนกำกองเป็นนายทัพปีกซ้าย ดังคำกลอน (29 : 86)

ครานั้นพระองค์ได้ทรงฟัง	แผดเสียงเปรี๊ยะดังสนั่นลั่น
เหม่เหม่อ้ายไทยใจฉกรรจ์	เจ็ดร้อยน้อยถ้านั้นมาขันธ์รบ
ไม่พอครือมือลาวชาวเชียงใหม่	สักอึดใจก็จะมัดดั่งรัดกบ
เพียงหักไม้คนตะกั้งทิ้งสมทบ	ก็จะกลบเสียบได้ไม่คณนา
คำรัสตรัสประภาษอยู่ลาดฉาน	สั่งท้าวกรุงภาพตรีเพชรกล้า
จงเร่งยกพลพลโยธา	ไปจับจิกหัวมาให้หน้าใจ
อันเพี้ยปรามเมืองแมนแสนกำกอง	ทั้งสองเคยเคี้ยวเจ็ญเป็นผู้ใหญ่
ยกเป็นปีกซ้ายขวาคลาไคล	ให้กรุงภาพนั้น ไชร์เป็นแม่ทัพ
แสนตรีเพชรกล้าขี่ม้าคล่อง	เคยทำนองหักโหมเข้าโจมตี
เป็นแม่ทัพลิ้นรบไปรบรบ	ให้พร้อมสรรพพรงนี้สี่โมงปลาย

ขุนแผน พลายงาม พระทัยน้ำและกิ่งก้านได้วางแผนการสู้รบร่วมกัน ขุนแผนเห็นว่า ทัพทหารเชียงใหม่มีกำลังพลจำนวนหมื่น จึงใช้เวทมนตร์ตั้งค่ายใหญ่มีเชิงเทินและคูป้องกันการโจมตี แล้วกำหนดหน้าที่ให้พระทัยน้ำและกิ่งก้านรวมทั้งทหารไทย-ลาวที่เพิ่งออกจากคุกประจำการอยู่ในค่ายที่ป้องกันภัยจากการถูกโจมตีโดยวงด้วยสายสิญจน์ ให้พลายงามเป็นทัพหน้าคุมทหารฝีมือดีจำนวน 35 นาย และขุนแผนเป็นแม่ทัพใหญ่ทำหน้าที่หนุนทัพหน้า ดังบทกลอนได้บรรยายไว้ว่า (29 : 91-92)

ครานั้นขุนแผนแสนทหาร
ร้องประกาศบอกกันนั้นเป็นไร
เรากับลูกรักอันศักดิ์ดา
ท่านทั้งสองคอยอยู่ในทัพ
แต่บรรดาพวกลาวบ่าวของท่าน
แต่บรรดาพวกไทยใจทมิฬ
เจ้าพลาชงมยกไปเป็นทัพหน้า
เราจะยกทัพใหญ่หนุนไปพลัน
ถ้าพลลาวเหลือสิ้นสิ้นประมาณ
จะรบราฆ่ามันให้บรรลัย

ได้ยั้งลาวโห่ขานสะท้านไหว
ลาวยกทัพใหญ่มาคั่งคับ
จะยกพลโยธาออกเคี้ยวขับ
เราจะรับมือลาวชาวเชียงอินทร์
ประจำการอยู่ในค่ายวงสายสิญจน์
จงชี้ม้ามาสิ้นให้ครบกัน
คุมพวกสามสิบห้าล้วนแจ่มจัน
ถ้าได้ตีตีตะบันบุกเข้าไป
เราจะไสศกษสารเข้าลุยได้
จงตั้งใจอย่าประมาทต้องอาจอง

ขุนแผนมีความรู้ความสามารถ มีวิชาอาคม ฉลาดเฉลียว รอบคอบและมีใจกล้าหาญเด็ดเดี่ยว จากคำกลอนข้างต้นนี้สะท้อนให้เห็นว่าขุนแผนมีความกล้าหาญและเด็ดเดี่ยวในการขอรับเป็นฝ่ายรุกรบขับเคี้ยวศึกพร้อมพลายงามลูกชายของตน ขุนแผนเข้าใจสภาพของพระทัยน้ำและกิ่งก้านพร้อมไพร่พลที่เพิ่งออกจากคุกว่าไม่พร้อมในการที่จะออกสู้รบจึงให้พักอยู่ในค่ายที่มีความปลอดภัยและเลือกเฉพาะทหารที่ใจกล้า ฮึกเหิม คุณคนออกไปสู้รบ นอกจากนี้ขุนแผนยังได้คัดเลือกนักกรบฝีมือฉกาจทำหน้าที่นำทัพซึ่งชัยกับทัพลาว ได้แก่ สามะยังรับหน้าที่นำทัพปีกขวา พรหมสร อยู่ปีกซ้าย และธรรมเถียรอยู่ทัพหลัง โดยย้ำถึงวิธีการสู้รบกับข้าศึกที่มีจำนวนมากกว่า ให้รบเป็นด้าน ๆ ห้ามรบในลักษณะตะลุมบอน ดังกลอนต่อไปนี้ (29 : 100)

ครานั้นขุนแผนแสนวิเศษ
จึงร้องสั่งทหารอันชาญชัย
สามะยังรับกับปีกขวา
ธรรมเถียรคอยทัพรับหลังมัน

ขจรเดชลือเลื่องกระเดื่องไหว
อย่าคลุกคลีตีให้เป็นด้านกัน
พรหมสรรับราปีกซ้ายนั้น
ตัวเราจะประจัญเข้าชนช้าง

การทำศึกกับทัพทหารเชียงใหม่ครั้งนี้ พลายงามมีบทบาทในด้านต่อสู้กับแม่ทัพหน้าคือ แสนตรีเพชรกล้าโดยทำศึกบนหลังม้า พลายงามได้ใช้ความรู้ความสามารถและวิชาอาคมที่เรียนมาจากตำราของขุนแผนโดยผ่านจากย่าทองประศรี ในตอนต้นแสนตรีเพชรกล้าต่อสู้กับพลายงามด้วยศัสตราวุธ แต่ไม่อาจเอาชนะพลายงามได้ จึงเปลี่ยนยุทธวิธีเป็นต่อสู้ด้วยวิชาอาคม เริ่มแต่ร้ายมนตร์บันดาลให้เกิดกระแสน้ำไหลหลากมุงทำลายทัพไทย แต่พลายงามก็ใช้คาถาทอดน้ำให้แห้งแล้วร้ายมนตร์เป็นเปลวไฟลามไหม้ทัพทหารเชียงใหม่ แสนตรีเพชรกล้าจึงร้ายพระเวทแก้ไขบันดาลให้เกิดฝนตกลงมาท่าใหญ่ พลายงามเสกคาถาเป็นเมฆครวดตกใส่ทหารเชียงใหม่ แสนตรี

เพชรกล้าแก้ไขโดยเสกให้เกิดเป็นตารางรองรับเม็ดกรวด แล้วใช้กำลังทหารที่มีจำนวนมากกว่าเข้า
กลุ่มรุมทำร้ายทัพอไทย พลางงามจึงใช้แผนพิฆาตโดยเสกโอบมะขามให้เป็นต่อจำนวนนับหลายแสน
ตัวเข้ารุมต่อแสนตรีเพชรกล้าและทหารเชิงใหม่จนทัพอไทยสามารถรูดไล่ทัพหน้าของเชิงใหม่
ได้ดังคำบรรยาย (29 : 98)

เพชรกล้าดาบตีพิชเหล็กใน
หน้าดาสด่วนแต่ค่าเหล็กในต่อ
บ่าวนายพ่ายหนีวิงกริกกู

ทั้งม้ามอต่อโยไลไปพรังพรู
ม้าลาพาหื้อชักไม่อยู่
พวกไทยไล่ดูตะลุมบอน

เมื่อทัพหน้าของเชิงใหม่แตกพ่ายตามแผนของขุนแผนแล้ว ขุนแผนก็ยกทัพใหญ่หนุนเข้าปะทะ
กับท้าวกรุงภาพแม่ทัพหลวง ขุนแผนเริ่มใช้ยุทธวิธี กล่าววาทะให้ขุนเคืองจนฝ่ายท้าวกรุงภาพ
เกิดความแค้นทำขุนแผนชนช้าง ต่อจากนั้นจึงใช้ความสามารถในการคุมช้างประงាក់กันและใช้ขอ
ง้าวเป็นอาวุธต่อสู้ชิงชัยกัน ช้าง “พลายพลิกธรรณี” ของท้าวกรุงภาพถูกรอกเหล็กก่อนรบเสียที่
ช้าง “คชเดช” ของขุนแผน เป็นเหตุให้ขุนแผนใช้ขอ ง้าวฟาดและตามรูดไล่จนท้าวกรุงภาพตกจาก
หลังช้าง ถูกช้าง “คชเดช” ของขุนแผนทำร้ายจนสิ้นชีวิต มีคำบรรยายเหตุการณ์การสู้รบจนพิชิต
ท้าวกรุงภาพสำเร็จดังนี้ (29: 100-101)

ด้วยช้างลาวกำลังที่คลั่งเมา
คชเดชยังยืนชันนัยน์ตา
ครั้นพลายพลิกธรรณีรีเข้าชิด
พอช้างลาวเบนเสยเข้าเกยคาง
นายเจ็ดป่านพานกระแซงแทงดำเฮือก
ขุนแผนคะยิกใหญ่ไม่รั้งรอ
ช้างลาวถอยหลังยังไม่ถนัด
ช้างไทยดันแดกกระแทกตึง
กรุงภาพเหนียวสับให้กลับหัน
ด้วยช้างลาวมาสุราเป็นบ้าใจ
ขุนแผนเห็นได้ที่ไม่รั้งรอ
ถูกกรุงภาพชานชบตบคอช้าง
กรุงภาพพินคั้นลูกจิ้นมาได้
จนดินหลุดจากชนักหัวปักป่า
ขุนแผนไล่ช้างเข้าร้องเอาพ่อ

เมื่อยกออกกรอกเหล็กไว้หนักหนา
บ่มมันกลั่นกล้าไม่กลัวช้าง
คชเดชก็ขวิดปลายางผาง
ช้างไทยได้ล่างเข้าหว่างคอ
ถูกช้างลาวหน้าเสือกหงายท้ายย่อ
ช้างไทยเป็นต่อคันตะบึง
เพียรจะจัดช้างไทยใส่ฝั่งฝั่ง
ช้างลาวถอยดึงทุกทีไป
ช้างไทยดันไม่พินคั้นมาได้
ครั้นจับหนักยกไหล่สลัดคว้าง
รำของง้าวฟาดลงลาดผาง
ไม่เข้าคอพอเป็นยางออกจ้ำจ้ำ
ขุนแผนไล่ช้างกระชั้นไล่พินรำ
ขุนแผนฆ่าลงอีกลาดพลาดตึง
ช้างก็ปรือปราดแปร้นแล่นเข้าถึง

ม้วนวงเล็บตาลงาตั้ง
พอดอนงากว่าสี่ขึ้น โยนขวิด
ใส่ทะลักหักแหกหัวแตกแตน

ตีตะบึงแทงตะบันคันจนแบน
ตกลงมารับแล้วร้องแปร้น
ซ่างลาวเล่นหนือออกนอกโยธา

เมื่อแม่ทัพหลวงของเชียงใหม่ถูกฆ่าตายแล้ว นายทัพปีกขวา ปีกซ้ายและทัพหลังของไทยก็รบรุกประจัญบานกับนายทัพปีกขวา ปีกซ้ายและทัพหลังของเชียงใหม่ ฝ่ายไทยสามารถฆ่าแม่ทัพปีกขวา ปีกซ้ายได้สำเร็จ และเผด็จศึกทัพหลังเป็นอันดับต่อมา จนในที่สุดทัพทหารเชียงใหม่อยู่ในสภาพ “พวกพลย่นย่อเข้าป่าไป” (29 : 101) ต่อจากนั้นขุนแผนได้สั่งให้มาแสนตรีเพชรกล้า นายทหารแม่ทัพหน้าของเชียงใหม่โดยวิธีใช้หลาวทะลวงกันจนทะเลหัว ดังกลอน (29 : 102-103)

ขุนแผนรู้ว่าอย่ามีฉาว
ถึงมาตรแมน้อยงม้นคงทน
ดาหลอกกับตารักยื่นหยักรั้ง
นายไม้กับนายมั่วเอาหลาวมา
หลายคนช่วยกันดันกระดอก
หน้าเผือกเลือดแดงดังแทงวัว

เฮ้ยพวกเราเอาหลาวทะลวงกัน
แยงใจจนถึงคอกงมรณา
พวกทะเล้งตึงตังเข้าแก้ผ้า
ผ่าทวารเข้าปรี๊ดตลอดตัว
เอาไม้ดอกกังกังกระทั่งหัว
ถูกรูรั้วเลือดราดลงาดาคิน

ขุนแผนสามารถพิชิตศึกทหารเชียงใหม่ได้สำเร็จ ผลการรบปรากฏในคำของอำมาตย์ที่กราบบังคมทูลพระเจ้าเชียงใหม่ ดังต่อไปนี้ (29 : 103)

ว่าเพชรกล้าสอยดาวท้าวกรุงกาฬ
ยกออกไปรบรบกับพวกไทย
พวกทหารน้อยใหญ่ทั้งไพร่นาย
ยังแตกข่านซ่อนเร้นไม่เห็นมา

ทหารปราบเมืองแมนทั้งนายไพร่
บรรลัยย่อยยับอัปรา
ที่เหลือตายหลบลี้นี้เข้าป่า
ไม่ทราบว่ามีมากน้อยก็ร้อยคน

ขุนแผนสามารถคาดการณ์ในด้านปฏิกุทธิ์ได้ถูกต้อง เมื่อปราบกองทัพทหารเชียงใหม่ทั้งห้าทัพได้สำเร็จแล้ว ขุนแผนรีบวางแผนรบรุกบุกเข้าประชิดเชียงใหม่ทันที เนื่องจากขุนแผนรอบคอบในเรื่องเสบียงอาหารว่าถ้ารอช้าอยู่ ฝ่ายไทยจะขาดเสบียงอาหาร ขุนแผนบอกกับพลายงามว่า (30 : 107)

ควรกรุกรีร้พลสกลไกร
อย่าให้มันหยุดยั้งตั้งตัวได้
ด้วยเสบียงเลี้ยงไพร่เราไม่มี

จะเฉยช้อยู่ที่นี่หาดีไม่
เข้าประชิดติดเชียงใหม่ให้ทันที
เข้าลุยไล่รบทำให้ปั่นป่วน
ต้องกลุกกลีเสียบให้ได้ในสองวัน

แผนการบุกเข้าเมืองเชียงใหม่เพื่อจับตัวพระเจ้าเชียงใหม่ นั้น ขุนแผนใช้วิชาอาคมด้านไสยศาสตร์ ในการพิชิตศึก กล่าวคือ ใช้มนตร์จินดาเรียกกำลังพล เทพารักษ์ กูตพราย เจ้าป่า เจ้าเขา ไปปราบ พระเสื้อเมือง และฝ่ายอารักษ์หลักเมืองเชียงใหม่ ขุนแผนขอความช่วยเหลือโดยบอกเหตุผลดังนี้ (30 : 108)

ขุนแผนว่าข้าแต่เทพารักษ์	อันเรื่องฤทธิ์สิทธิ์ศักดิ์ทุกแห่งหน
ท่านจงยกพยุหบาตรปีศาจพล	ไปประจัญอาร์ักษ์หลักเชียงอินทร์
ด้วยว่าเจ้าเชียงใหม่ไม่ครองธรรม	ถึงกรรมเมืองจะهلكแตกสิ้น
จงช่วยพวกเรามาอาสาแผ่นดิน	เชิญมากินเครื่องเช่นอย่าเว้นตัว

กำลังพลเทพารักษ์ ผีไพร ผีป่าทั้งปวงให้ความร่วมมือช่วยเหลือขุนแผนเป็นอย่างดีก็ได้บรรยาย เหตุการณ์หลังจากผีทั้งปวงกินเครื่องเช่นแล้ว ก็ยกทัพเข้าเมืองเชียงใหม่ ปราบอารักษ์หลักเมือง เชียงใหม่ พระเสื้อเมืองและผีผู้สถิตในศาลน้อยใหญ่ของเมืองจนไม่อาจรักษาเมืองเชียงใหม่ไว้ได้ (30 : 108 - 109)

กินเครื่องเช่นเสพสุราแล้วลาเล่น	ออกเหยียดยัดอัดแน่นในไพรสณฑ์
เพลงฤทธิ์บิดร่างต่างต่างกัน	แผ่นดินลั่นดังจะล่มถล่มทลาย
สนั่นเมืองเปรื่องเปรียงเสียงปีศาจ	ดังพสุธาฟ้าฟาดไม่ขาดสาย
เหมือนจะล่มเมืองคว่ำให้ทำลาย	เข้ารุมรายล้อมรอบขอบบุรี

เดิมเชียงอินทร์เป็นปิ่นเอกราช	ชะตาขาดนครอ่อนอาถรรพณ์
จะเสื่อมสิ้นยศอย่างแต่ปางบรรพ์	เป็นประจันตะประเทศเขตกรุงไทย
ผีป่าจึงแข็งแรงร้ายกาจ	ผีเมืองมิอาจจะสู้ได้
ก็ถอยป่นย่นยับอัปราชัย	ผีป่าเข้าไปไล่ลุยเมือง
เทพทุกศาลสิงออกวิ่งพล่าน	กำพุดตรพระกาฬโคศศาลเปรื่อง
ไม่หลอเหลือทิ้งพระเสื้อพระทรงเมือง	หอบเครื่องเจตคุนบกุนหนีไป

หลังจากใช้วิชาอาคม และมนตร์จินดาขอให้กองทัพผีปราบผีผู้รักษาเมืองเชียงใหม่ได้สำเร็จในเวลา กลางคืนแล้ว เช้าวันรุ่งขึ้นขุนแผนก็ยกทหารเข้าประชิดเมืองเชียงใหม่ ตั้งค่ายอยู่นอกเมือง ขุนแผนและพลายงามรอเวลาที่จะพิชิตศึกขั้นต่อไป คือ การลอบเข้าวังและบุกจับตัวพระเจ้า เชียงใหม่ กวีได้กำหนดบทบาทการทำศึกของขุนแผนและพลายงามเป็นสองรูปแบบ กล่าวคือ บท

บาทการผู้รับโดยใช้อาวุธและวิชาอาคมพิชิตศึกปรากฏอยู่ในตอนทำศึกกับแม่ทัพเชียงใหม่ทั้ง ห้า กองทัพ ส่วนบทบาทการพิชิตศึกโดยการจับตัวพระเจ้าเชียงใหม่ นั้น ขุนแผนและพลายงามใช้วิชา อาคมด้านไสยศาสตร์ ได้แก่ มนต์รั้งจิ้ง วิชากำบังคน มนต์สะกดให้หลับ การใช้พรายทำการ ต่าง ๆ แทน และการสะเดาะลิ้มกลอน จนสามารถบุกเข้าไปถึงห้องบรรทมของพระเจ้าเชียงใหม่ ยึด พระแสงศาสตราวุธไว้ได้ พร้อมทั้งใช้มนตร์ควาควาอำนาจครุฑให้พระเจ้าเชียงใหม่ครั่นคร้าม ดังบท กลอน (30 : 119)

พลายงามก็กรายเข้าซ้ายองค์	ขุนแผนแสนณรงค์เข้าเบื้องขวา
หยิบเอาพระแสงวางข้างที่มา	จนสิ้นราชศาสตราจะรอนราญ
แล้วสองนายเข้าประจำทั้งซ้ายขวา	ดั่งพญาสีหราชอาจหาญ
ขุนแผนเป่ามนตร์ประทับจับกุมาร	ผีก็คลานเคลื่อนคนลงพื้นองค์
ขุนแผนกระที่บเดียวทองร้องควาคว	ด้วยอำนาจพญาครุฑสุดเสียงส่ง
ฝ่ายว่าท้าวเจ้าฟ้ามลาร่วงศ์	สะดุ้งองค์ตกประหม่าสง่าครุฑ

ขุนแผนใช้กลยุทธ์ในการเจรจากับพระเจ้าเชียงใหม่ โดยใช้การสังเกตอาการของฝ่ายตรงข้าม เมื่อ เห็นอาการฝ่ายอริมีทีท่ามานะ ขุนแผนก็ใช้กลยุทธ์ข่มขู่สำทับให้เห็นถึงความผิดที่ก่อไว้ และคาดคั้น ให้แสดงความคิดเห็นว่าจะยอมตายหรือกลับใจ (30 : 119-120)

ครานั้นขุนแผนแสนสนิท	เห็นเจ้าเชียงใหม่อินทร์สิ้นคิดตะลึงหลง
หากมานะนั่งนิ่งไม่ดิ่งองค์	ขุนแผนส่งสุรเสียงประเปรี้ยงมา
ฮ้ายฮ้ายพระยาบิจจามิตร	ตัวเป็นคนพาลผิตรีขยา
องค์พระจอมมงกุฎอุรุขยา	มิได้มาย้ายเมืองเชียงใหม่
เจ้าฟ้าสัดนาคนหุด	ถวายนุตรกรุงไทยดั่งใจถวิล
ตัวกระทำจัญไรใจทมิฬ	ออกชิงไว้ให้สิ้นเสียไมตรี
ทั้งพวกไทยที่มารบก็จับจำ	เขียนจับยับระย่ำจนป่นปี้
แล้วมีสารไปทำถึงธานี	ให้กรูกรี้พลมาชนช้าง
ไม่เจียมตัวเป็นประจันตประเทศ	ช่างโอหังบังเหตุเสียสิ้นอย่าง
จึงตรัสใช้รாதหารแต่ปานกลาง	ให้มาล้างชีวิตให้บรรลัษ
อย่านั่งก้มหน้านิ่งไม่ดิ่งกาย	จะยอมตายหรือจะคิดกลับจิตใหม่
แผ่นดินลาวนี้จะเห็นเป็นของใคร	จะว่าไรว่ามาอย่างนี้ยาวนาน

ขุนแผนมีความสามารถในการเผด็จศึก การที่ยึดอาวุธของฝ่ายศัตรูไว้และยื่นประคบศัตรูไว้ทั้งขาและซ้าย ทำให้พระเจ้าเชียงใหม่หมดหนทางต่อสู้ชัดเจน พระเจ้าเชียงใหม่ยอมแพ้ขุนแผนโดยตรัสว่า (30 : 120)

นี่แน่ะท่านสองทหารอันชาญชัย	ช้อยก็ได้พลังจิตผดเสียแล้ว
ถ้าท่านไว้ชีวิตคิดเมตตา	จะเป็นข้าพระทูลกระหม่อมแก้ว
สร้อยทองช้อยบ่ได้ไปไว้แหว	มิได้เผ้าพานพ้องประเพณี
จะอ่อนน้อมยอมถวายเจ้านายแล้ว	ทั้งลูกแก้วเมี่ยมิ่งมหีสี
ทั้งเวียงชัยไพร่ฟ้าข้าบุรี	ถวายไว้ได้รู้ดีพระบาท

ขุนแผนเป็นแม่ทัพที่มีความฉลาดรอบคอบ ไม่วางใจปัจเจกมิตรโดยง่าย ดังจะเห็นได้จากการที่พระเจ้าเชียงใหม่ประกาศยอมแพ้ขุนแผนและพลายงามแล้ว แต่ขุนแผนและพลายงามก็ยังไม่วางใจได้ทูลถามย้ำให้แน่ใจว่า การยอมแพ้นั้นยอมแพ้เพราะกำลังตกอยู่ในภาวะคับขันหรือไม่ (30 : 120)

จึงตอบว่าวาจาของเจ้าครัส	ยังจะสัตย์สุจริตสนิทแน
หรือเห็นเข้าที่คับจึงรับแพ้	แล้วจะเบือนเขื่อนแซดออกกระมัง

เมื่อได้รับคำยืนยัน โดยแสดงสัจวาจาจากพระเจ้าเชียงใหม่ ขุนแผนก็มีหลักจิตวิทยารู้จักผ่อนสั้นผ่อนยาว ขุนแผนลดความรุนแรงทั้งกิริยาและวาจา โดยทูลพระเจ้าเชียงใหม่ว่าตนจะช่วยทูลสมเด็จพระพันวษา ให้ไว้ชีวิตพระเจ้าเชียงใหม่ พร้อมทั้งยังถวายพระแสงคืนพระเจ้าเชียงใหม่ การกระทำของขุนแผนและพลายงามช่วยทำให้พระเจ้าเชียงใหม่ดีพระทัย พระพักตร์ชื่นขึ้นและซาบซึ้งในความเมตตา (30 : 121)

เจ้าเชียงอินทร์คำนับรับพระแสง	พระพักตร์แดงมัวมองค้อยผ่องใส
ถ้า मैंท่านเมตตาเหมือนว่าไว้	ก็จะรอดบรรลีย์ด้วยสองนาย
ขอมอบชีวิตไว้ที่ในท่าน	ช่วยโปรดปรานเพ็ดทูลขยับขยาย
ให้พระองค์ทรงโปรดโทษเคลื่อนคลาย	จะเป็นตายก็เพราะท่านกรุณา

ขุนแผนและพลายงามมีจิตใจที่อ่อนโยนมีเมตตา และมีความอ่อนน้อม เมื่อเห็นว่าพระเจ้าเชียงใหม่ตรัสขอความเมตตา โดยขอมอบชีวิตไว้กับขุนแผนและพลายงาม สองพ่อ-ลูกจึงให้คำมั่นสัญญาพระเจ้าเชียงใหม่ พร้อมทั้งทูลขอยมาพระเจ้าเชียงใหม่ที่ทำการล่องเงินพระองค์ แต่ในขณะเดียวกันขุนแผนก็มีความรอบคอบ ไม่วางใจศัตรู และไม่ประมาท ขุนแผนได้ให้กุมารทองอยู่ดูแลพฤติกรรม

ของพระเจ้าเชียงใหม่ว่ายังรักษาสัตยาจาหรือไม่เมื่อพบกับพระมเหสีและพระธิดา ขุนแผนตั้ง
กุมารทองว่า ถ้าพระเจ้าเชียงใหม่ไม่รักษาสัตย์ให้กุมารทองรีบส่งข่าวบอกขุนแผน (30 : 121)

เอ็งจงอยู่ดูปรารภค้อย่าห่างไกล	ประจำเจ้าเชียงใหม่อยู่ในห้อง
สะกดตามทูกรอยคอยสอดคมอง	เธอจะตรงอย่างไรก็ให้รู้
ถูกเมียมมาตะบอยอ้อยอิ่ง	เธอตรงไว้ไม่ประวิงให้นั่งอยู่
ถ้าเชื่อเมียเสียสัตย์เป็นศัตรู	เอ็งรีบออกไปบอกกูอย่าอนใจ

หลังการทำศึก เมื่อขุนแผนและพลายงามปฏิบัติหน้าที่นำทัพปราบศึกเชียงใหม่บรรลุ
ผลสำเร็จแล้ว จึงร่วมกันปรึกษากับพระทัยน้ำมีใบบอกแจ้งข่าวให้สมเด็จพระพันวษาทรงทราบ
เพื่อรอการปฏิบัติหน้าที่ตามรับสั่งต่อไป ผลการปฏิบัติหน้าที่ทำศึกของขุนแผนและพลายงามเป็นที่
พอพระทัยสมเด็จพระพันวษายังนัก ดังคำกลอนบรรยายไว้ว่า (31 : 128)

ครานั้นพระองค์ผู้ทรงเดช	ทราบเหตุว่าตีเชียงใหม่ได้
ราวกับจอมสุทัศน์สหัสสนัยน์	มาเชิญให้ไปผ่านพิมานอินทร์
พระพักตร์มุขผ่องพรรณรังสี	เปรมปรีดิ์ชื่นชมสมถวิล
เออกระนั้นสีหนอพอไฉน	เป็นปลิดปลดหมดสิ้นที่ขุนแผน
กูเป็นไข้ใจมานี้กว่าปี	วันนี้หายป่วยด้วยขุนแผน
ที่มันทำความชอบจะตอบแทน	ทั้งพ่อลูกให้มั่นเสมอกัน

หลังการทำศึกเชียงใหม่ ขุนแผนได้รับพระราชทานความดีความชอบมีฐานันดรศักดิ์ เป็นพระ
สุรินทรภาไชยมโหฬารยภักดี เจ้าเมืองกาญจนบุรี ส่วนพลายงาม ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น
จมีน ไวยวรรณาด หัวหมื่นมหาดเล็กฝ่ายขวาตามรับสั่งสมเด็จพระพันวษา ดังนี้ (32 : 156)

อ้ายขุนแผนพลายงามมีความชอบ	กูจะตอบแทนมิ้งให้ถึงที่
ขุนแผนให้ไปรั้งกาญจนบุรี	มีเจียดกระบี่เครื่องยศให้ดังงาม
สัปทนคนโทลาดหมากทอง	ช้างจำลองของประทานทั้งคานหาม
สำหรับใช้ไปณรงค์สงคราม	ให้สมตามความชอบที่มีมา
ให้เป็นที่พระสุรินทรภาไชย	มโหฬารยภักดีมีสง่า

ในฐานะพ่อ ขุนแผนได้ปฏิบัติหน้าที่ให้ลูกชายของตนมีครอบครัว เริ่มตั้งแต่ขุนแผน
ปรึกษากับพระพิจิตรและนางบุษบา เรื่อง กำหนดวันทำพิธีแต่งงานพลายงามกับศรีมาลา ขุนแผน
หาชื่อว่า (31 : 141)

ขุนแผนบนอบตอบพระพิจิตร
พอคุมทัพกลับไปมิให้นาน
ได้คำนวณฤกษ์ยามาแต่วาน
ฤกษ์จะดาร่วมกันขยันดี

ลูกมานี้ก็คิดจะว่าขาน
จะขึ้นมาคิดอ่านงานทางนี้
วันอังคารแรมค่ำในเดือนสี่
แล้วแต่บารมีจะโปรดปราน

เมื่อสมเด็จพระพันวษามีรับสั่งกับขุนแผนว่า พระองค์ท่านจะประทานนางสร้อยฟ้า พระธิดา
พระเจ้าเชียงใหม่ให้เป็นคู่ครองของพลายงาม ขุนแผนได้กราบทูลให้ทรงทราบว่า (33 : 175)

แต่ซึ่งจมีนไวยใช้ตัวเปล่า
เมื่อไปทัพได้กับศรีมาลา
แต่รักใครยังมีได้ทำงานการ
ได้ทำหมั้นกันไว้ตามประเพณี

ข้าพระพุทธเจ้าไม่มูสา
ลูกยาพระพิจิตรบุรี
เขาพ่ออนผัดนังงานมาเดือนสี่
ของงทราบรุสิทธิ์พระบาท

แต่เมื่อมีรับสั่งว่า จมีนไวยวรรณาดอยู่ในสถานภาพที่จะมีคู่ครองได้หลายคน ขุนแผนจึงชี้แจงเหตุผล
ให้พระพิจิตรทราบ ดังนี้ (33 : 176-177)

เล่าความตามกระแสแก่พระพิจิตร
จมีนไวยไม่มีภรรยา
ลูกทูลว่าเมียมีชื่อศรีมาลา
ให้มีตราหาเจ้าคุณมารุงไกร
มาเกิดเป็นเมียสองไม่ค้องใจ
คุณพ่อของงได้เมตตา

ว่าพระองค์ทรงฤทธินั้นตรัสว่า
จะประทานสร้อยฟ้าแก่หมื่นไวย
รับสั่งว่ามีอีกก็มีได้
จะโปรดให้แต่งงานศรีมาลา
จะทานตัดขาดพระทัยก็ไม่กล้า
อย่าว่าลูกกลับกลอกทำนอกใจ

อาจสรุปได้ว่า หลังการทำศึกเชียงใหม่ ขุนแผนในฐานะนักรบศึก พระสุรินทภาไชย
เจ้าเมืองกาญจนบุรีได้ลูกสะใภ้ 2 คน คือ นางศรีมาลา ลูกสะใภ้ที่ทำการคู่ขอ กับ นางสร้อยฟ้า
ลูกสะใภ้ที่ได้รับพระราชทานจากสมเด็จพระพันวษา พระสุรินทภาไชยได้จัดพิธีแต่งงานให้
จมีนไวยวรรณากับนางศรีมาลา และในวันทำพิธีแต่งงานให้ลูกชายนั้น ได้ทำหน้าที่รับลูกสะใภ้
พระราชทานมาให้จมีนไวยวรรณาดด้วย ดังคำกลอน (33 : 182)

พระกาญจนบุรีมารับเจ้าสร้อยฟ้า
นำหน้าพานางอย่างเยื้องกราย

กับเฒ่าแก่โกลนจ่าสิ้นทั้งหลาย
เชิญขวัญนายไปนั่งข้างหลังโน้น

3. การปราบทัพนมอญแปลง ขุนแผนพาแก้วกิริยาและลาวทองไปอยู่กาญจนบุรี ทำหน้าที่ตรวจตราดูแลเหตุการณ์เขตแดนด้านกาญจนบุรี ต่อมาเกิดเหตุการณ์ขัดแย้งระหว่าง จมื่นไวยวรนาถ ศรีมาลา และสร้อยฟ้า พลายชุมพลได้รับผลกระทบจากความขัดแย้งครั้งนี้ จึงหนีออกจากบ้านจมื่นไวย เดินทางไปหาขุนแผนและแก้วกิริยาที่กาญจนบุรี ได้เล่าเรื่องราวเกี่ยวกับ นางสร้อยฟ้าทำเสน่ห์เป็นเหตุให้เกิดความขัดแย้งให้พ่อและแม่ฟังว่า ดังนี้ (38 : 297)

ครานั้นเจ้าพลายชุมพล	เล่าความแต่ต้นมาจนหลัง
คุณย่าเลี้ยงลูกไว้ไม่ชิงชัง	ท่านรักคงดวงตาไม่อาธรรม์
มาเป็นเหตุเพราะนางลาวเจ้าเสน่ห์	ทำไว้ไว้ว่าวุ่นให้หุนหัน
ที่สร้อยฟ้าศรีมาลาทะเลาะกัน	พี่ไวยนั้นไปเข้าข้างเมียน้อย
โบยตีศรีมาลาถึงสาหัส	สารพัดหลังไหลก็ยับย้อย
ลูกขอโทษศรีมาลาเขาวัวพลอย	หวดเอาหลังยังเป็นรอยอยู่นี้แน
ลูกสุดแสนแค้นใจในเท่านี้	จึงคืนหนีขึ้นมาหาพ่อแม่
เพราะพี่ไวยคุณย่าพากันแซ	ไม่มีใครที่จะแก้ให้คลายมนต์
อันเกิดเหตุเภทภัยนั้นใหญ่อยู่	กุมารทองเขารู้อซึ่งเหตุผล
เอาไว้ซ้ำข้าเห็นไม่เป็นคน	มันเป็นดินเพราะอีลาวทั้งบ่าวนาย

ขุนแผนเมื่อทราบเรื่องราวก็แค้นใจจมื่นไวย ที่มีวิชาอาคมแต่มาเสียดูผู้หญิงในขณะเดียวกันก็ไม่สบายใจที่ศรีมาลาถูกโบยตีเนื่องจากขุนแผนเกรงใจพระพิจิตรพ่อของศรีมาลา ผู้มีพระคุณของขุนแผน ขุนแผนจึงรีบเดินทางมาอุชยาธานี เพื่อหาทางแก้เสน่ห์ของนางสร้อยฟ้า ขุนแผนเดินทางถึงบ้านจมื่นไวย ก็พบกับพระพิจิตรและนางบุษบาเดินทางมาเยี่ยมศรีมาลาเพราะทราบว่าลูกสาวของตนป่วยเป็นไข้ แต่เมื่อมาถึงก็ทราบจากนางว่า จมื่นไวย เจ็บย่นตีเพราะเชื่อคำยุยงจากสร้อยฟ้าว่า ศรีมาลาเป็นชู้กับพลายชุมพล พระพิจิตรจึงต่อว่าจมื่นไวย แต่ขณะนั้นจมื่นไวย กำลังถูกเสน่ห์ของนางสร้อยฟ้าจึงได้ตอบพระพิจิตรอย่างขาดความเคารพ ขุนแผนทนฟังไม่ได้จึงเตือนลูกว่า ขณะนี้ จมื่นไวย กำลังถูกทำเสน่ห์ ขุนแผนพยายามพิสูจน์ให้เห็นโดยให้จมื่นไวย ส่องกระจก แต่เหตุการณ์กลับเพิ่มความรุนแรงขึ้น เมื่อจมื่นไวย ไม่ยอมส่องกระจก แล้วยังกล่าวคำลำเลิกว่า ตนเป็นผู้ช่วยขุนแผนให้ออกจากคุก ขุนแผนจึงได้มีความสุขมาจนทุกวันนี้ และกล่าวเป็นเชิงตำหนิว่า ขุนแผนลำเอียงเข้าข้างศรีมาลา (39 : 312)

พระหมื่นไวยเมินหน้าหาดูไม่	ข้าเข้าใจอยู่นักไม่พักว่า
ถ้าทำมั่งก็เป็นเช่นบิดา	ไซ้ตัวข้าไอง่่าไม่เท่าทัน
แม่น ไม่ดีที่ไไหนจะพันโทษ	เมื่อทรงโปรดให้ไปตีเชียงใหม่นั้น

จึงได้มีความสุขทุกคืนวัน
ถึงจะทำความผิดสักเท่าไร
ข้าทำไม่ได้เช่นใจของบิดา

เพราะพ่อฉันรักที่ศรีมาลา
พ่อก็เข้ากันไปมิได้ว่า
ใครผิดก็ต้องว่าตามจริงไป

คำพูดของจมีนไว ทำให้ขุนแผนบันดาลโทสะ ใช้ค้อนแสมตรงเข้าไปจะทำร้ายจมีนไว เป็นเหตุให้นางทองประศรีทนดูไม่ได้ นางโกรธขุนแผน คำว่าขุนแผน และปกป้องจมีนไว พระพิจิตรกับนางบุษบาเห็นเหตุการณ์รุนแรงขึ้นจึงห้ามปรามขุนแผน นางบุษบาขอค้อนแสมจากขุนแผนพร้อมทั้งต่อว่าจมีนไว เป็นเหตุให้เหตุการณ์รุนแรงขึ้นเมื่อจมีนไว ไม่ยอมนางบุษบา ใช้วาจาที่ไม่บังควรโต้ตอบนาง ขุนแผนไม่อาจทนนิ่งอยู่ได้ คำว่าจมีนไว และบันดาลโทสะจะทำร้ายจมีนไว อีกครั้งหนึ่ง นางทองประศรีปกป้องจมีนไว และไล่ขุนแผนออกจากบ้าน จมีนไว ช่วยยาโต้ตอบพ่อ จนขุนแผนไม่สามารถอดทนฟังต่อไปได้จึงประกาศตัดขาดความเป็นพ่อ-ลูกกับจมีนไว (39 : 317)

ขุนแผนร้องแปร้นเจ้าลูกชาย
อวดอิทธิฤทธิ์ว่ามากไป
จะสู้ทนจนยับ ไม่กลับถอย
ว่าไม่มองง้อขอใครกิน
เป็นขุนนางโตใหญ่ที่ไหนเล่า
คุณยายยังตามใจยังได้ที
ถ้ากูบรรลี่ยายไปเผา
ผีมีงูก็ไม่ไปกล้ากราย

พ่อตาแม่ยายหากกลัวไม่
ใครใคร ไม่กลัวทั้งแผ่นดิน
กูก็อย่ากลัวเสียหมดสิ้น
คู่มั่นกันเล่นแต่ปานนี้
จะเหยียบหัวยายเฒ่าเสียป็นปี
ตั้งแต่นี้ขาดกันจนวันตาย
ถึงชีวิตขอเจ้าจะศูนย์หาย
หมายแต่จะเอาชีวิตกัน

ขุนแผนกลับกาญจนบุรีอย่างคั่งแค้นใจ เมื่อได้รับข่าวจากพลายชุมพล ขุนแผนจึงเขียนหนังสือเล่าเรื่องราวให้พลายชุมพลทราบและขอให้พลายชุมพลช่วยแก้แค้น โดยผูกหุ่นปลอมเป็นมอญใหม่ยกมาตั้งกองทัพที่เดิมบาง เมื่อสมเด็จพระพันวษามีรับสั่งให้จมีนไว ยกทัพไปรบ ขุนแผนและพลายชุมพลจะได้ร่วมมือกันฆ่าจมีนไว เสีย

การศึกษาวิเคราะห์ห้วงบทบาทขุนแผนในด้านการปราบทัพมอญแปลงนี้ ผู้วิจัยจะแยกประเด็นศึกษาเป็น 3 ประเด็น คือ ก่อนการปราบทัพ ระหว่างการปราบทัพและหลังการปราบทัพ

ก่อนการปราบทัพ ขุนแผนมีหนังสือเล่าเรื่องราวและพฤติกรรมที่ก้าวร้าวของจมีนไว ให้พลายชุมพลทราบ และวางแผนแก้แค้นจมีนไว ดังนี้ (39 : 324 - 325)

แต่ซึ่งเจ้าไต่ถามความทุกข์สุข
 เพราะอ้ายไวยหายบช้าทารุณ
 เจ้าก็รู้เรื่องมันถูกเสน่ห์
 เข้าไปในกรุงอยุธยา
 ว่ากล่าวเตือนมันฉันผู้ใหญ่
 มันกลับโกรธซึ่งยิ่งคิดค้น
 ลำเลิกเบิกขวานเอาพ่อ
 ประจานให้คนฟังนั่งเต็มไป
 ถ้าววันนั้นท่านอย่าไม่มาขวาง
 เพราะข้าย่อยพลอยหลงไม่มีดี
 พ่อกลับมากาญจน์บุรีไม่มีสุข
 ไม่แก้แค้นสมประสงค์ก็คงตาย
 เจ้าก็เรื่องฤทธาวิชากร
 จงคิดผูกหุ่นปลตกลไกร
 กรากตรงเข้าประชิดติดเคิมบาง
 ให้เลื่องลืออ้ออิงถึงอยุธยา
 คงเกณฑ์พ่อไปด้วยให้ช่วยมัน
 ห้าหันมันเสียให้บัดชบ

พื่อนี้มีแต่ทุกข์ให้หมกมุ่น
 มันลืมนุณพ่อแล้วนะแก้วตา
 พ่อจะแก้ไต่ห้กระเท่ห้จึงอดสำห้
 พระพิจิตรบุษยามาพร้อมกัน
 ส่องกระจกชี้ให้เห็นข้อขัน
 ขันเสียดึงสนั่นไม่เกรงใคร
 ว่ามันขอจึงพ้นจากคุกได้
 จึงสุดแสนแค้นใจในครั้งนี้
 ก็คงล้าอ้ายไวยให้เป็นผี
 อ้ายไวยได้ทีจึงแรงร้าย
 ระทมทุกข์เข้าเย็นไม่เห็นหาย
 เป็นลูกชายช่วยพ่อบ้างเป็นไร
 ถึงผูกหุ่นยักษ์มารใช้มาได้
 ปลอมเป็นมอญใหม่ยกลงมา
 ไม่สู้ห่างสุพรรณนั้นหนักหนา
 พระพันวษาคงจะใช้อ้ายไวยรบ
 เราช่วยกันให้ดีตีประจบ
 แล้วตัวเจ้าจึงหลบไปเมืองบน

พลายชุมพลตกลงให้ความร่วมมือกับขุนแผน โดยยกทัพมาตั้งค่ายที่เคิมบาง ใกล้เมืองสุพรรณ เมื่อสมเด็จพระพันวษาทราบเหตุก็รับสั่งให้ขุนแผนเป็นแม่ทัพปราบทัพมอญใหม่ (40 : 330)

จงสั่งให้อ้ายแผนออกไปดู
 อ้ายสุพรรณนั้นให้เป็นลูกกอง

ครูเดียวก็จะจับเอาคล่องคล่อง
 สั่งสรรพหับห้องพระเกล้าชย

ระหว่างการปราบทัพ พันเอกถือรับสั่งเรื่องการปราบทัพมอญใหม่ไปให้ขุนแผน หลังจากอ่านสารตราแล้ว ขุนแผนก็ยกทัพไปสมทบกับทัพเจ้าเมืองสุพรรณ ตั้งค่ายสนามเพลาะอยู่ที่ตำบลนางบวช พลายชุมพลเมื่อเห็นขุนแผนตั้งค่ายแล้ว ก็ดำเนินการตามแผนขั้นต่อไป คือให้พลายเพชรและกุมารทองเข้าไปอยู่ในห้องของหุ่นปลอมเป็นชาวบ้านเมืองสุพรรณ ถือนางสี้อทำรบไปให้ขุนแผน ขุนแผนเมื่ออ่านหนังสือทำรบของพลายชุมพลจบก็เสร้างทำเป็นโกรธแค้น เขียนหนังสือตอบว่าให้ทัพมอญกมารบในเวลาเช้า (40 : 334)

ขุนแผนทำแค้นทิ้งหนังสือ
 นี่มันอยู่เมือง ไกลมันไม่เคย
 หมาน้อยไม่เคย ได้กลิ่นเสื้อ
 อวดดีว่ามีฤทธิ์ไกร
 จึงตอบไปให้ยกมาแต่เช้า
 ให้แปดพันกู่จะฟันไม่เว้นตัว

ตบมือว่าวิชาัยมอญเอ๊ย
 มันจึงพูดเฉลยชะล่าใจ
 ไครบอกมันจะเชื่อเขาที่ไหน
 เหมือนแมลงเม่าเข้าไฟไม่รู้ตัว
 มัวจี้เขาจะไปสับกะลาหัว
 อย่างมามัวว่าจะปลอดรอดชีวิต

เมื่อพลายชุมพลได้รับหนังสือตอบของขุนแผนจากพลายเพชรและกุมารทองแล้วก็ดำเนินการตามแผนขั้นต่อไป คือ สั่งกองทัพหุ่นมนตร์ว่าจะไปตีค่ายของขุนแผนในเวลาค่ำ ไม่ให้ฆ่าผู้ใด ให้กันเอาตัวมาเฉพาะขุนแผน เมื่อได้ฤกษ์ พลายชุมพลและทัพหุ่นก็บุกเข้าฟันค่ายของขุนแผนขณะที่ทหารทุกคนกำลังหลับ เมื่อเห็นกองทัพหุ่น ทหารในค่ายจึงตกใจไม่สามารถต่อสู้กับทัพหุ่นได้ ขุนแผนแสร้งทำเป็นจับม้าต่อสู้อยู่ในวงล้อมของทัพหุ่นและถูกจับไปมีคำบรรยายเหตุการณ์ดังนี้ (40 : 335)

ผู้รังสุพรรณตัวตั้งงก
 เรียกคุณปู่ย่าคุณตาชาย
 ผ้าผ่อนล่อนโล่ง โกง โกง คลาน
 พันเกาะของของขึ้นมองดู
 พันเกาะเอาหอกกรอกแทง
 ถูกตายแล้วหนอล้มคอพับ
 ไครชี้ขาดขาดถอยถด
 จับม้าผ่าพลสกล ไกร
 โห่กลับจับดาบกระหนาบรัน
 ปืนเปรี๊ยะเสียงโห่เป็น โกลา
 พันพลาดฉลาดเปล่าไม่เข้าหุ่น
 หม้อดินใส่ชุดเอาจุดไฟ
 ขุนแผนจับม้าเข้าฝ่าฟัน
 ถลันไล่ไปกระทั่งถึงลูกยา

พลัดตกทับร่อนลงนอนหงาย
 คุณเจ้าคุณนายมาช่วยกู้
 เข้ามุดในใต้ร้านคุดคู้อยู่
 พวกหุ่นหมุนกรูเข้าในทัพ
 หุ่นแย่งหะหะปะตะจะจับ
 ขุนแผนร้องว่ารับอย่าหนีไป
 กูจะฟันให้หมดหาไว้ไม่
 พวกพลก็ได้สติมา
 ยิงแย้งแทงฟันกันหนักหนา
 เฮฮาโหมฮึกกรีกโครมไป
 มันกลับหมุน โลด โผนกระโจนใส่
 ทิ้งไปหุ่นฮือกระพือมา
 พวกหุ่นหมุนกันมาหนักหนา
 เห็นหน้ากันเข้าก็ดีใจ

ขุนแผนและพลายชุมพลยกทัพหุ่นมาถึงตำบลตาลาน และตั้งค่ายเตรียมรับมือกับจมนินไว (40 : 336)

ขุนแผนลูกชายพลายชุมพล
ถึงศาลานพล้นด้วยทันที
พวกชาวศาลานทิงบ้านเรือน
ขุนแผนกับลูกชายสบายใจ

ยกพวกหุ่นมนตร์กับฝูงผี
ตั้งค่ายไว้ที่ริมชายไพร
สะเทือนหนีเข้าป่าไม่อยู่ได้
ที่นี้ย้ายไวได้เห็นกัน

หลังการปราบทัพ พันเอกหนีทัพหุ่นของพลายชุมพลมาถึงอยุธยา เมื่อสมเด็จพระพันวษามีรับสั่งถึงผลการปราบทัพมอญ พันเอกก็กราบทูลรายละเอียดให้ทรงทราบ และสรุปผลการปราบว่าขุนแผนลูกทัพมอญรุมจับตัวไปไม่ทราบว่าจะถูกฆ่าหรือยัง (40 : 336 -337)

พันเอกได้ฟังรับสั่งถาม
ขอเดชะพระองค์ทรงศักดิ์ดา
พระกาญจนบุรีพระสุพรรณ
ถึงนางบวชพลันทันใด
บอกว่าเป็นสมิงอยู่ถึงเมืองมอญ
ชื่อว่าสมิงมัตรา
พระกาญจนบุรีตอบทำให้มารบ
งคทัพยับยั้งระวังระไว
มันลอบเข้ามาไม่ทันรู้
แล่นไล่ห้าพันพันผู้คน
พระกาญจนบุรีอกรบรับ
ฟาดฟันกันลงในพงไพร
ล้วนคงกระพันฟันไม่เข้า
แต่พระกาญจนบุรีมีฤทธิ์
มันกลุ่มรุมจับไม่กลับมา
จงทราบบาทของสุ์พระทรงชัย

ถวายบังคมงามสามท่า
ข้าพระพุทธเจ้าเชิญตราไป
ยกพลประจบกันเป็นทัพใหญ่
พอตั้งมั่นมั่นให้หนังสือมา
แ่วนแ่วนแดนนครเมืองหงสา
ยกมาจะกำราบปราบพวกไทย
วันนั้นพอพลบจะเข้าได้
ครั้นใกล้รุ่งส่งดลบัคดล
กรูเข้าแหกค่ายหลายปล้น
แตกป็นทุกค่ายกระจายไป
คุมไพร่พลกลับเข้าได้ใหม่
มันมีฤทธิ์ไกรมหิมา
ไพร่เราเสียดลงเป็นหนักหนา
จับฆ่าไล่ฟันถลันไป
จะฆ่าถามีฆ่าหาทราบไม่
ชีวิตอยู่ได้พระบาท

สมเด็จพระพันวษาเมื่อทรงทราบก็กริ้ว ตรัสแสดงความเสียดายขุนแผน และมีรับสั่งให้เรียกจมื่นไว้ว เข้าเฝ้าพร้อมมีพระราชบัญชาให้ยกทัพไปจับมอญใหม่ (40 : 337 - 338)

คิดคิดขึ้นมาก็นำแค้น
กูเสียดายทหารชาญชัย

ที่มันจับอ้ายแผนกูไปได้
หาไหนไม่มีจะเหมือนมัน

เรียกย้ายไว้มาระงับ

กฤษให้ไปจับอ้ายรามัญ

พระองค์เห็นพระไว้อาลัยพ่อ
ยอดทหารผลาญย่อยมาร้อยแดน
บัดนี้ย้ายสมิงมัตรา
เร่งเกณฑ์กองทัพไปจับมัน

นำพระเนตรคลอคลอถึงขุนแผน
กริ้วแค้นตรัสสั่งพระไว้อาลัย
นำอ้ายแผนพ่อมิ่งอาสา
รุ่งวันพรุ่งนี้เอ็งยกไป

การศึกษาบทบาทและหน้าที่ของขุนแผนในฐานะทหาร ทำการสู้รบตามรับสั่ง สมเด็จพระพันวษาทั้ง 3 ครั้ง ดังกล่าวมาโดยลำดับข้างต้นนี้ อาจสรุปได้ว่า ในการทำศึกครั้งแรก ขุนแผนมีจุดมุ่งหมายสูงสุดในการอาสาเป็นแม่ทัพทำศึกเพื่อสืบตระกูล “พลาย” ตามขุนไกรผู้พ่อ โดยเหตุที่มีความพร้อมด้านวิชาความรู้ พลกำลัง และกำลังใจที่กล้าหาญเด็ดเดี่ยว ผลจากการทำศึก ทำให้ได้รับตำแหน่ง “ขุนแผน” ปฏิบัติหน้าที่ทหารสมตามความมุ่งมั่น ส่วนการทำศึกครั้งที่สอง ขุนแผนได้รับพระราชทานอภัยโทษออกจากคุกเพื่อทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาแม่ทัพคือ พลายงามผู้ขันอาสาทำศึกเชียงใหม่ ขุนแผนได้ทำหน้าที่อย่างเต็มความสามารถ จนได้รับตำแหน่งสูงสุดคือ “พระสุรินทภักไชย” ปฏิบัติหน้าที่เป็นเจ้าเมืองกาญจนบุรี แต่การทำหน้าที่ปราบทัพมอญแปลงใน ครั้งที่สาม นั้น แม้ขุนแผนจะทำหน้าที่ตามรับสั่งของสมเด็จพระพันวษา แต่สาเหตุของการรบสืบ เนื่องมาจากความขัดเคืองใจพฤติกรรมที่ก้าวร้าวของจมื่น ไวยวรรณาลูกชายของตนอันเป็นความ ขัดแย้งส่วนตัว จึงสะท้อนให้เห็นความเป็นปुरुชนของขุนแผนที่ยังมีรัก โลภ โกรธ หลงอยู่จนถึง ขั้นสร้างสถานการณ์เพื่อมุ่งสู้รบกับลูกชายของตน

บทบาทด้านการสู้รบเนื่องจากความขัดแย้งส่วนตัว ขุนแผนได้ปฏิบัติการสู้รบเนื่อง จากความขัดแย้งส่วนตัวจำนวน 4 ครั้ง คือ การรบกับหมื่นหาญ การรบกับขุนช้าง การรบกับ กองทัพจมื่นศรี จมื่นไว ขุนเพชรและขุนราม และการรบกับจมื่นไวยวรรณาล

1. การรบกับหมื่นหาญ หลังจากขุนแผนถูกลงโทษเนื่องจากคำเพ็ดทูลของขุน ช้างเกี่ยวกับการทำผิดฐานปิ่นกำแพงวังหนิเวรกลับไปหาลาวทอง ขุนแผนก็คิดแผนการจะชำระ ความแค้นของตนด้วยการชิงตัววันทองมาจากขุนช้าง การคิดทำการใหญ่เช่นนี้ขุนแผนคาดการณ์ ได้ดีว่า สมเด็จพระพันวษาจะต้องมีรับสั่งให้ยกพลทหารติดตามจับขุนแผนแน่นอน จึงจำเป็นที่จะ ต้องหาอุปกรณ์ไว้ช่วยรบ กวีได้บรรยายเรื่องราวและความรู้สึกนึกคิดของขุนแผนไว้ดังนี้ (16 : 1)

อนิจจาอ้ายขุนช้างช่างร้ายรัก
มันก็เป็นน้ำมิตรมันผิดเมีย
ยังมีหน้าเข้าไปทูลยุแยง

เฝ้าแต่ควักดวงใจเอาไปเสีย
แกล้งทำเยี่ยงทรยศขบถใจ
ว่าเป็นกำแพงพาราออกมาได้

เป็นคราวเคราะห์เพราะกรรมนำพระทัย	เพือนูมิให้ไต่ถามความจริงจัง
ทรงพิโรธโปรดปรับเอาเป็นผิด	จนดาวทองต้องติดอยู่วังขัง
ทั้งห้ามเส้ามิให้เข้าไปในวัง	แล้วซังสถาปให้ตระเวนไพร
ยิ่งคิดตั้งจิตจะจากร่าง	อายขุนช้างเจ้ากรรมมันทำได้
ถ้ามีทดแทนทำให้หน้าใจ	บรรลี่ยเสียยังดีกว่ามีชนม์
ภูจะไปลักวันทองของกุมาร	ถ้าติดตามแล้วจะฆ่าเสียให้ป็น
เกรงแต่จอมรินทรปั้นภูวดล	จะให้ยกทัพติดตามไป
ถ้าเขาไม่เมตตาจะฆ่าฟัน	จะรับรองป้องกันฉันทได้
มีแต่ตัวพลาดพลั้งลงอย่างไร	คงบรรลี่ยแหลกลกเป็นผงคลี

 จะตีดาบซื้อม้าหากุมาร
 ถ้าสามสิ่งนี้ได้สมอารมณ์นึก

 ให้เชี่ยวชาญวิชาได้ฝ่าศึก
 จะอีกทีก็มาอย่างไรก็ไม่กลัว

ขุนแผนออกตระเวนป่าด้วยความมุ่งมั่นในการแสวงหาอุปกรณ์ทั้ง 3 อย่าง เมื่อเดินทางมาถึงตำบลบ้านถ้ำก็พบนางบัวคลี่ลูกสาวของนายชองโจรชื่อ นายเดชกระดุกคำหรือหมื่นหาญกับนางสีจันทน์ ขุนแผนเห็นบุคลิกลักษณะของนางบัวคลี่แล้วก็ทราบได้ด้วยวิชาความรู้ของตนว่า นางจะให้กำเนิดทารกเพศชาย ซึ่งขุนแผนจะนำมาเข้าพิธีปลุกกุมารทอง จึงเข้าไปขอสมัครอยู่ในชองโจรของหมื่นหาญ โดยใช้ชื่อว่านายพลายแก้ว ขุนแผนได้มีโอกาสช่วยชีวิตของหมื่นหาญจากการถูกวัวกระทิงขวิด หมื่นหาญจึงยกนางบัวคลี่ให้เป็นเมียของขุนแผน ชีวิตครอบครัวของขุนแผนเริ่มเกิดความขัดแย้งเนื่องจากพฤติกรรมของขุนแผนที่ไม่ยอมช่วยเหลือทำมาหากิน ผู้วิจัยจะได้แบ่งหัวข้อการศึกษาบทบาทขุนแผนด้านการรบกับหมื่นหาญเป็น 3 ประเด็น คือ สาเหตุของการสู้รบ การสู้รบ และผลของการสู้รบ

สาเหตุของการสู้รบ หลังจากแต่งงานกับบัวคลี่จนนางตั้งครรภ์ได้หลายเดือน หมื่นหาญก็เริ่มไม่พอใจพฤติกรรมของขุนแผนที่นิ่งดูดาอยู่กับบ้าน ไม่ยอมทำมาหากินเหมือนคนทั่วไป จึงเรียกขุนแผนมาว่ากล่าวตักเตือน บทกลอนได้บรรยายความรู้สึก และการแสดงความคิดเห็นของหมื่นหาญไว้ดังนี้ (16 : 11)

ครานั้นสีจันทน์ท่านหมื่นหาญ	ดูอาการเจ้าพลายนายลูกเขย
งานการสิ่งใดไม่ทำเลย	ช่างเฉยเมยดูดาหลายเดือน
ภูประมาทคาดผิดคิดว่าดี	ช่างย่อยยับอัปรีชไม่เทียมเพื่อน
ม้วนอนคุดคู้อยู่กับเรือน	จะให้เตือนด้วยสอกลดอกฤาไร

ครั้นผิวเมียปรึกษาว่ากันแล้ว
 เดียวนี้เจ้าคิดอ่านประการใด
 ไม่ดูเยี่ยงพวกเราเหล่าทหาร
 ที่ยวบถันวิ่งชิงชัยก็ได้มา
 วิวควายช้างม้าคว่าเอาสิ้น
 ไม่ลำบากยากเย็นวันแต่ละวัน
 ตัวเจ้ามาอยู่บ้านกินนข้าว
 ไม่อับอายขายหน้ากับข้าไท

เรียกนายพลหลายแก้วเข้ามาใกล้
 จึงจะได้เลี้ยงตนจนมรณา
 เห็นได้การสิ่งไรก็ไปหา
 ทั้งเงินตราผ้าผ่อนแลแพรพรรณ
 เขาถอนได้กินทุกสิ่งสรรพ
 มาจัดแจงแบ่งปันกันบ่ขยับไป
 เงินสักเพื่องหนึ่งก็หามาไม่ได้
 แกล้งดูใจเจ้ามาเป็นช้านาน

ขุนแผนเมื่อฟังความคิดเห็นเชิงตำหนิของพ่อตา-แม่ยายของตนจึงโต้แย้งว่าตน ไม่สามารถทำงานประเภทลักขโมย จีบปล้นได้ แต่ถ้าเกิดเหตุร้ายใดๆ ขุนแผนสามารถช่วยได้ คำพูดของขุนแผนยิ่งทำให้หมื่นหาญมองเห็นว่าขุนแผนเย่อหยิ่ง อวดตน และไม่เชื่อถือว่าขุนแผนจะมีฤทธิ์เดชดังที่อวดอ้างเพราะเห็นว่า ขุนแผนมีรูปร่างแบบบาง จึงเกิดการท้าทายกันขึ้น เมื่อประจักษ์ว่า ขุนแผนมีอิทธิฤทธิ์เหนือตน หมื่นหาญก็เริ่มไม่ไว้วางใจและคิดจะกำจัดขุนแผน ดังคำกลอน (16 : 15)

จะนั่งนอนรื้อนร่ำระส่ำระสาย
 อ้ายแก้วเงินจัดชะงัดวิชา
 มันก็เป็นช่างอั้นกล้ำหาญ
 จะอยู่ป่าเดียวกับนั้นฉันใด
 ช้างม้าผู้คนแลลูกเมีย
 แต่เพียงนี้ลี้ยังทำอหังการ

เรียกท่านชายสี่จันทน์มาปรึกษา
 มันแก่งกาจเกินหน้าเราขึ้นไป
 เราก็คือคนขสารอันสูงใหญ่
 นานไปก็จะยับอัประมาณ
 จะเป็นของมันเสียสิ้นทั้งบ้าน
 จะคิดผลาญชีวิตมันให้ตาย

การกำจัดขุนแผนนั้น หมื่นหาญใช้วิธีผสมยาพิษลงไปในการอาหารแล้วขี้มมือบัวคลีเป็นผู้นำอาหารไปให้ขุนแผน แต่แผนการไม่สำเร็จเพราะโหงพรายของขุนแผนได้กระซิบบอกให้นายของตนทราบ ขุนแผนจึงสบโอกาสที่จะฆ่านางบัวคลีโดยวางอุบายขอลูกในท้องเมื่อได้ช่องก็ฆ่านางโดยใช้มีดผ่าท้องนำร่างทารกไปทำพิธีปลุกกุมารทอง พุทธิกรรมอันโหดเหี้ยมของขุนแผนสะท้อนให้เห็นว่าเพื่อประโยชน์ของตนแล้วขุนแผนไม่คำนึงถึงความผิดบาป กวีได้บรรยายการกระทำของขุนแผนเมื่อทำการฆ่านางบัวคลีเพื่อมุ่งเอาทารกในครรภ์ของนางไว้ดังนี้ (16 : 19)

เอามีดคร่ำตำอกเข้าตำอัก
 นางกระเดือกเสือกคั่นสิ้นชีวิต
 แล้วผ่าแม่แต่แล่งตลอดดอก

เลือดทะลักหลวมทะลุตลอดสัน
 เลือดก็คั่นคาคแดงคังแทงควาย
 แหวะหวะระรกให้ขาดสาย

พินิจแน่แลเห็นว่าเป็นชาย
อุ้มเอาทารกยกจากห้อง
หยิบเอาขำมใหญ่ใส่สวมคอ

ก็สมหมายดีใจไม่รั้งรอ
กุมารทองมาเถิดไปกับพ่อ
เอาผ้าห่อลูกชายสะพายไป

การกระทำของขุนแผน เป็นสาเหตุให้หมื่นหาญโกรธแค้นขุนแผนเป็นอย่างยิ่ง ยิ่งเมื่อเห็นสภาพศพของนางบัวคลี่ลูกสาวตนถูกผ่าเชือดเลือดไหลนองนำสยดสยอง หมื่นหาญก็มีความรู้สึกเหมือนถูกลูกคม จึงระดมกำลังบ่าวไพร่พร้อมอาวุธหลายชนิดติดตามรอยเลือดไปจนถึงหน้าประตูวิหารที่ขุนแผนทำพิธีปลุกกุมารทอง

การสู้รบ หมื่นหาญระดมกำลังบ่าวไพร่บุกไปถึงหน้าวิหารในเวลาเดียวกันกับที่ขุนแผนทำพิธีปลุกกุมารทองสำเร็จแล้ว ขุนแผนได้ขอให้กุมารทองช่วยตน กุมารทองเริ่มบทบาทการสู้รบประเดิมชัยทันที ดังคำกลอน (16 : 20)

ขุนแผนไม่สะทกสะท้านอ่านมนตร์ปลุก	ผีลูกผูกผูกขึ้นผูกจ้อ
ขุนแผนเดินแผ่น โศน โจนจีคอ	กุมารทองช่วยพ่อให้พ้นภัย
กุมารทอง โลดบึงทะเลลิ่งปรือ	พาพ่อออกตามรูดาลได้
พวกหมื่นหาญไม่เห็นตัวข้ามหัวไป	ด้วยฤทธิ์ไกรไสยเวทวิชาการ
ครั้นมาถึงข้างนอกอุโบสถ	จะทำให้ปรากฏกับหมื่นหาญ
ให้มันรู้ฤทธิ์ไกรว่าชัยชาญ	แล้วจึงจะไปบ้านกาญจน์บุรี
คิดแล้วคลายมนตร์ให้คนเห็น	ขึ้นยืนเด่นแผ่นผงาดดังราชสีห์
มือขวาถือกริชเรื่องฤทธิ์	มือซ้ายจูงผีกุมารทอง

ไพร่พลของหมื่นหาญ เมื่อเห็นอิทธิฤทธิ์ของกุมารทองและขุนแผนที่สามารถล่องหนแล้วปรากฏกายให้เห็นได้เช่นนั้น ก็โวยวายร้องบอกพวกพ้องจับอาวุธวิ่งตรงเข้าไป ขุนแผนจึงใช้มนตร์อำนาจครุฑร้องทวาดไพร่พลทั้งปวงให้หยุดปฏิบัติการโดยบอกความจำนงกับคนทั้งปวงว่า เป็นเรื่องของขุนแผนที่จะคิดบัญชีมาเฉพาะหมื่นหาญเท่านั้น ดังคำกลอน (16 : 21)

ขุนแผนร้องว่าอ้ายไพร่ไม่มีผิด	กูจะล้างชีวิตแต่หมื่นหาญ
อย่าตั้งคือถือนายจะวายปราณ	หัวจะขาดพาดผ่านพสุธา

หมื่นหาญและขุนแผนต่างก็มีความโกรธแค้นซึ่งกันและกัน หมื่นหาญบริภาษว่า ขุนแผนเป็นคนอกตัญญูไม่รู้คุณคนที่ให้ข้าวน้ำกิน ข้ายังยกลูกสาวของตนให้เป็นเมีย ขุนแผนก็กล่าวโต้ตอบด้วย

ความเดือดดาลว่า หมิ่นหาญวางยาพิษและคบคิดกับลูกสาวมุ่งจะฆ่าตนต่างฝ่ายต่างมุ่งตรงเข้าต่อสู้ด้วยความโกรธแค้น ดังคำบรรยายว่า (16 : 21)

หมิ่นหาญอย่างทำเงี้ยวฟาด	แคล้วคลาดมิได้ซึ่งต้องปลายชน
เจ้าพลายฉวยชกมีดหมอมนตร์	แทงปั้งหนังย่นไม่เข้ามัน
หมิ่นหาญฟันคืบแผนรับศัวะ	เอากริชแยงแทงลัวะแล้วไพล่หัน
ปิดป้องคลองแคล้วพัลวัน	สู้กันพักใหญ่ไม่เสียที
หมิ่นหาญถือง้าวยาวกว่ากริช	ขุนแผนซิดเข้ายับโยยกหนี
กริชแทงง้าวฟาดพลาดทุกที	หมิ่นหาญตีแผนดำด้วยกริชตึง

ผลของการสู้รบ การสู้รบระหว่างหมิ่นหาญกับขุนแผนสิ้นสุดลงเมื่อหมิ่นหาญเป็นฝ่ายพลาดท่าล้มคว่ำลงเป็นเหตุให้ขุนแผนสามารถเหยียบคอหมิ่นหาญจนไม่อาจคืนหลุดไปได้ หมิ่นหาญได้ร้องขอชีวิตขุนแผนดังคำบรรยาย (16 : 21-22)

หมิ่นหาญฟันคืบแผนรับศัวะ	เอากริชแยงแทงลัวะเข้าตำผึ้ง
หมิ่นหาญเซนแผนซำลัมคว่ำตึง	แผนทะเลิ่งเหยียบคออ้ายพ่อตา
พวกทหาร โหมแห่เข้าแก่นาย	บ้างกลัวตายชอกชนเข้าคั้นป่า
ที่ซี้ซลาด่วนวิ่งทิงศาตรา	อ้ายคนกล้าตรงเข้ารับยับย้อยไป
หมิ่นหาญคืนกระเดือกเสือกยันยัน	อ้ายคนเหล่านั้นไม่อาจไถล
ขุนแผนเงื่อกริชง่าแล้วว่าไป	มึงเห็นฤทธิ์ภูฤาไม่อ้ายทมิพ
อย่าถือว่ายู่ยงคงกระพัน	หอกแทงดาบฟันไม่เข้าสิ้น
จะเอากริชกรอกปากลากลิ้น	เฮ้ยมึงดีก็คืนให้รอดตัว
หมิ่นหาญเสือกดินสั่นกำลัง	เอาจนหลังไหลถลอกกลกลกหัว
ให้ครันคร้ามความตายเสียตายตัว	ร้องว่ากลัวแล้วพ่อขอชีวิต
เป็นความจริงเพราะยิงพ่อไม่ถูก	จึงได้ผูกใจโกรธเป็นโทษผิด
จึงตรงการผลาญล้างวางยาพิษ	ข้อนี้ผิดแล้วพ่อขอโทษที

ขุนแผนเมื่อเห็นหมิ่นหาญขอชีวิตและสำนึกผิดกล่าวคำขอโทษตนก็สละเลิกความคิดที่จะฆ่าหมิ่นหาญ แต่ได้กล่าวสัพทับหมิ่นหาญว่าที่ไว้ชีวิตหมิ่นหาญเพราะคิดถึงบุญคุณของหมิ่นหาญและนางสีจันทร์ (16 : 22)

หากภูคตินิดหนึ่งมึงมีคุณ	ได้เกื้อหนุนเลี้ยงดูอยู่ในบ้าน
ให้ข้าวแกงพริกเกลือได้เจือจาน	ไม่ประหารชีวิตเพราะคิดคุณ
ทั้งท่านผู้หญิงสี่จันทน์ภรรยา	ให้เงินตราผ้าเสื้อได้เกื้อหนุน
ถ้าไม่คิดแล้วชีวิตมึงเป็นจุม	ครั้งนี้บุญของมึงไม่ถึงตาย

ขุนแผนปราบหมื่นหาญสำเร็จแล้ว ก็กลับไปอยู่บ้านที่กาญจนบุรี หลังจากตีดาบฟ้าฟื้นและซื้อม้าสีหมอกได้แล้ว ขุนแผนก็แจ้งความสำเร็จในการหาอุปกรณ์ทั้ง 3 อย่าง ให้นางทองประศรีได้ทราบ (16 : 26)

ขุนแผนเข้าไปในเคหา	บอกเล่ามารดาเป็นถ้วนถี่
ได้กุมารได้ม้าศาสตราดี	ทองประศรีเห็นลูกชายสบายครัน
ชวนกันกินข้าวจนอิ่มแล้ว	พลายแก้วปริดีประมกษมสันต์
ลูกไปหอนั่งสั่งอ้ายจัน	ผลัดกันกับอ้ายเกลี้ยงเลี้ยงม้าภู

2. การรบกับขุนช้าง หลังจากขุนช้างได้รับหนังสือที่นางวันทองบอกเล่าถึงพฤติกรรมของขุนแผนที่ใช้กำลังอำนาจบังคับพาตัวนางไปโดยนางมิได้ยินดีไปกับขุนแผน และนางได้ขอให้ขุนช้างรีบติดตามไปช่วยเหลือนาง ขุนช้างก็สั่งบ่าวไพร่จำนวน 500 คน ติดตามเพื่อชิงนางวันทองมาจากขุนแผนทันที

ขุนแผนเมื่อทราบข่าวจากโหงพรายและกุมารทองว่าขุนช้างยกกองทัพติดตามมาแล้ว ก็คิดจะลองใจนางวันทองว่า นางจะยินดีอยู่กับขุนแผนหรือจะกลับไปกับขุนช้าง โดยกล่าวกับนางว่า (19 : 70)

คิดเสียใหม่เป็นไรเจ้าวันทอง	เขารักน้องเขาจึงออกมาตามหา
ถ้าว่าไปดีตีมิโกรธา	คงรับขวัญแก้วตาไปชมชู
ตัวพี่ก็จะหนีเอาตัวรอด	จะเถิดตลอดป่าไปไม่ค่อสู้
ฤากระไรใจเจ้าจงคิดดู	จะอยู่ฤาจะคืนอย่าเคืองใจ

คำพูดของขุนแผน ทำให้วันทองทั้งเจ็บใจ แค้นใจและหม่นหมองใจ นางตอบขุนแผนด้วยความรู้สึกน้อยใจและคับแค้นใจว่า (19 : 70 -71)

-----	เหลือแสนสิ้นรักฤาไฉน
น้องหากหมายฝากชีวิตไป	ตัดอาลัยจึงละขุนช้างมา
ช่างกระไรไม่คิดถึงความหลัง	เจ้าก็ขลังความรู้ยู่หนักหนา

เลื่องชื่อภฤทธิทั้งโลก
 พลเขาเท่านั้นตามรบ
 เรื่องฤทธิ์ช่าง ไม่คิดกับความอาย
 ถึงอย่างไรไว้ชื่อให้ยาวนาน
 ถ้าหม่อมกลัวแฝงตัวอยู่คืนไทร

ดังจะพลิกพสุธาให้ทำลาย
 จะพลิกหลบหนีหน้าอย่างง่าย
 นื่องสู้ตายตามบุญ ไม่กลับไป
 ที่จะไปตายบ้านอย่าสงสัย
 ส่งฟ้าพินมาให้น้องรบเอง

ชุนแผนเมื่อประจักษ์ว่า วันทองมีความมั่นคงที่จะอยู่กับตนก็ดีใจ แม้กระนั้นชุนแผนก็ยัง
 ไม่วางใจนางนัก ก่อนจะออกไปรบกับชุนช้าง ชุนแผนจึงต้องใช้วิชาอาคมมิให้นางเปลี่ยนใจกลับ
 ไปกับชุนช้าง โดยใช้วิธี "ผูกจิตให้สนิทเส่นห้อย" (19 : 71)

การสู้รบกับชุนช้างนั้น เป็นงานรบที่ง่ายสำหรับชุนแผน เพราะชุนช้างด้อยในด้าน
 วิชาการรบและเวทมนตร์คาถา บทกลอนได้แสดงให้เห็นว่าชุนช้างใช้ปากเป็นเครื่องมือในการรบ
 มากกว่าจะใช้ฝีมือ (19 : 71-72)

ตวาดด้วยพระเวทวิเศษมนตรี
 คาบถือหลุคมือตะลึงวาง
 ถูกมนตรีจิ้งจกทั้งนายไพร่
 ชุนช้างตกประหม่าเห็นมาจวน

ผู้คนตื่นวิ่งทิ้งปืนผาง
 ชุนช้างแข่งง่าดั่งท่าทวน
 ต่างเกรงฤทธิ์ไกรใจปั่นป่วน
 ยิ่งสวนลำทับขับพลมา

ชุนแผนตวาดฟาดด้วยคาบ
 ชุนช้างร้องเอาอย่าออกมา
 กลัวมันทำไมไอ้หัวเดียว
 ฟันเล่นเป็นหยวกให้ขาดกลาง

ล้มราบหัวขาดลงคาบป่า
 เต็มแรงแค้นกามหลังช้าง
 ภูแล้วประเด็ยจะเต็นหยาง
 สรพระยาไสช้างภูเทงที

ชุนช้างเห็นจริงนิ่งไม่เถียง
 เฮ้ยแยกเป็นปีกกาหน้ากระดาน

ส่งแต่เสียงทำแก่งเร่งทหาร
 เอาเป็นยิงกรานให้ตกม้า

ชุนแผนเมื่อเห็นชุนช้างใช้ไพร่พลระว้าจำนวนมาก เขารุมล้อมตน จึงใช้พลหุ่่น
 เข้าต่อต้าน บทกลอนได้บรรยายสภาพการสู้รบ และผลการสู้รบที่ชุนแผนเป็นฝ่ายชนะไว้ ดังนี้ (19
 : 72 - 73)

ขุนแผนครั้นเห็นพวกละว้า
 จึงเรียกหุ่นพลันทันใด
 พวกหุ่น โห่ฮึกสะอึกจับ
 ละว้าตายกำมอญลงนอนซบ
 แทะหุ่นหยุ่นหยุ่น ไม่ยกเข้า
 พวกขุนช้างแตกพ่ายกระจายยับ
 ขุนแผนจับชีสีหมอกได้
 ขุนช้างร้องไปทำไม่วา

เกลื่อนกลุ้มกันมาเป็นหมู่ใหญ่
 ให้ไล่พลขุนช้างกลางที่รบ
 รบรับชุลมุลฝุ่นตลบ
 บ้างตลบถูกแทงเข้าแย่งรับ
 หุ่นกลับฟันเอาดังจาดฉับ
 ขุนช้างกลับช้างชีหนีออกมา
 จะไล่ช้างไปไหนอ้ายชาติข้า
 ไสช้างเข้าป่าสวบสวบไป

3. การรบกับกองทัพจอมื่นศรีจมีนไวย ขุนเพชรและขุนราม การรบกับกองทัพครั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่ขุนแผนรบกับขุนช้าง ในการศึกษาจะขอแยกเป็น 3 ประเด็น คือ ก่อนรบ ระหว่างรบ และหลังรบ

ก่อนรบ ขุนช้างรบแพ้ขุนแผน ได้รับความเจ็บปวดทุกข์ทรมานจากบาดแผล ดังคำบรรยาย (19 : 73)

ขุนช้างตกช้างลงต่ำผูลง
 เกี้ยวเนื้อปอก ไปเลือดไหลซาม

หลังกึ่งวังตรงเข้าดงหนาม
 อารามกลัวมุดไปไม่หลุดเลย

สิ้นกำลังนั่งลงในดงหนาม
 ครั้งที่ไหนจะเป็นคน
 รักเมียจะมาเสียถึงชีวิต
 ผัวอ่อนสัคนิด ไม่ติดกาย

เลือดฝาดสาตซามดังฝอยฝน
 ถ้ามันทนคงบ่นไม่พ้นตาย
 คิดคิดขึ้นมาว่าใจหาย
 มาตายเปล่าเปล่าไม่เข้ายา

ด้วยความรักวันทองและความแค้นที่ต้องตกอยู่ในสภาพบาดเจ็บเนื่องจากรบแพ้ขุนแผน เป็นเหตุให้ขุนช้างคิดจะขอกองทัพมาช่วยจับขุนแผน ดังกลอน (19 : 78)

ขุนช้างเจ็บจิตให้คิดแค้น
 จะไปทูลพระองค์ทรงศักดิ์ดา

อ้ายขุนแผนมาทำกู่หนักหนา
 คิดหากองทัพมาจับมัน

ขุนแผนถูกขุนช้างใส่ความกราบทูลด้วยข้อหาเป็นขบถ แต่สมเด็จพระพันวษามีพระราชดำริว่า ถ้าเชื่อถ้อยคำเพ็ดทูลของขุนช้างจะเป็นการฟังความข้างเดียว จึงมีรับสั่งให้จมีนศรีเป็นแม่ทัพติดตามพาตัวขุนแผนเข้ามาเพื่อจะได้ชำระความ ดังคำกลอน (20 : 87)

ครานั้นสมเด็จพระพันวษา
 เหม่เหม่อ้ายขุนแผนทำแค้นเคือง
 เท็จจริงอย่างไรมิได้เห็น
 เกิดรบพุ่งกันที่กลางทาง
 อ้ายขุนแผนพาเมียไปจากข้าง
 อ้ายขุนแผนกล้าดีมีความรู้
 ต่อจะวิ่งกระเจิงเข้าเชิงหวาย
 ฟังความข้างเดียวเห็นเลี้ยวลับ
 เอ็งจงออกไปเป็นแม่ทัพ
 เกณฑ์พลห้าพันเลือกสรรไป

ทรงตรึกตราเนื้อความไปตามเรื่อง
 แต่ยกเยื้องอยู่กระไร ไอ้ขุนช้าง
 จะเป็นเหมือนมันว่าก็ผิดอย่าง
 จริงบ้างเท็จบ้างก็คิดดู
 อ้ายขุนช้างตามไปมันต่อสู้อยู่
 อ้ายขุนช้างเหมือนบุ๋มจ้อยยับ
 ใส่ร้ายเอาว่ามันเนียนจับ
 จึงตรัสกับจมื่นศรีจมื่นไวย
 กำกับรีพลน้อยใหญ่
 จงจัดให้พร้อมถ้วนกระบวนทัพ

ระหว่างรบ เมื่อขุนแผนได้เผชิญหน้ากับกองทัพจมื่นศรีและจมื่นไวย แม่ทัพทั้งสองก็แจ้งให้ทราบถึงเหตุผลที่ยกทัพมา โดยชี้แจงรายละเอียดที่ขุนช้างเพ็ดทูลกล่าวหาขุนแผน และขอให้ขุนแผนและวันทองกลับไปพร้อมกองทัพเพื่อจะได้ชี้แจงแก้ข้อกล่าวหาของขุนช้าง ดังรายละเอียดต่อไปนี้ (20 : 95)

บัดนี้พระองค์ผู้ทรงเดช
 ให้เรายกพลสกล ไกร
 ด้วยตัวลักเมียขุนช้างมา
 คบพวกโจรป่ามาพะพิง
 ให้ปลุกดำเนินป่าพลับพลาแรม
 ที่บังคนตั้งวางอย่างเจ้านาย
 มาบ่าวขุนช้างเสียร้อยเศษ
 ถือตัวมัวเมาว่ามีฤทธิ์
 จับขุนช้างเมียด้วยหนามหวาย
 แล้วทำทายเป็นพระองค์ให้ทรงเคือง
 บัดนี้พระองค์ผู้ทรงเดช
 ขื่อที่ทำทุจริตคิดทำทาง
 ให้มาสืบดูที่อยู่ก่อน
 ถ้าไม่ต้องฟ้องหากก็ทำเนา
 เกี่ยวข้องหมองกันด้วยสัตริ
 ซึ่งฆ่าคนขุนช้างเสียดกลางไพร

ปกเกล้าโลกทั้งน้อยใหญ่
 ออกมาได้สวนทราบซึ่งเท็จจริง
 เข้าป่าพันกรุงท่าสูงสิง
 เยอหยิ่งยกตัวเป็นเจ้านาย
 ก่ายป้อมล้อมแหลมเป็นมากหลาย
 ยกย้ายทำเทียมเจ้าชีวิต
 ก่อเหตุตั้งตัวไม่กลัวผิด
 ทำที่ราวกับคิศจบเมือง
 อับอายทั่วกรุงฟุ้งเฟื่อง
 ยกเยื้องจะให้ออกมาชนช้าง
 ทราบเหตุทรงนี่กองขนาง
 ยังกลางแกลงพระทัยจึงใช้เรา
 ถ้าเห็นแท้แน่นอนให้จับเจ้า
 ให้รับเจ้ากับตัววันทองไป
 จะปรึกษาคดีตัดสินให้
 ก็โปรดให้ไม่เอาซึ่งโทษทัณฑ์

คำขุนช้างทูลกับเราดู
เจ้าอย่ากลัวภัยไปด้วยกัน

ไม่เห็นสิ่งไรอยู่เป็นแม่นมั่น
วันทองอยู่ไหนไปเอามา

ขุนแผนไม่ยอมกลับไปพร้อมกองทัพ โดยขอผัดว่าจะเข้าเฝ้าภายหลัง รอให้สมเด็จพระพันวษาคลายกริ้วเสียก่อน เมื่อเห็นขุนแผนคือคิง จมื่นศรีจมนั้ไวก็เริ่มเจรจาโดยใช้ไม้แข็ง โดยส้าทาบว่า ถ้าขุนแผนขัดขึ้นก็จำเป็นต้องใช้ช้างม้าจู่โจมเข้าจับตัวขุนแผน แต่ขุนแผนก็ยังยืนยันไม่ยอมให้จับตัวโดยกล่าวว่า “ถ้าจะขึ้นจับไปไม่หนึ่งตาย” (20 : 97) เป็นเหตุให้จมนั้ศรี และจมนั้ไวโกรธสั่งให้ร้พลจู่โจมเข้าจับขุนแผน โดยกำชับว่าให้ “จับเป็น” แต่ขุนแผนไม่ต่อสู้กลับใช้มนตร์จิ้งจั่งและเสียงควาดห้ามไพร่พลของจมนั้ศรีและจมนั้ไวบุกประชิดขุนแผนเพราะเกรงจะถูกข้หาว่าทรยศ ดังคำกลอน (20 : 97)

เสกข้ควาดอำนาจครุฑ
ช้กสีหมอกไว้ไม่ประจัญ

ขุนแผนแสนกล้าก็อ่านมนตร์
คนหยุดยืนแข็งแสงขน
ภูทัก่อนจะเป็นคนทรยศ

การที่ขุนแผนขัดขึ้นไม่ยอมเดินทางกลับไปพร้อมกองทัพและการที่ไม่ยอมต่อสู้กับกองทัพโดยใช้เวทมนตร์ให้ไพร่พลหยุดยืนจิ้งจั่ง ทำให้ขุนเพชรอินทราผู้คุมปีกขวาและขุนรามอินทราผู้คุมปีกซ้ายไม่พอใจ และได้กล่าวเหยียดหยามเกียรติและศักดิ์ศรีของขุนแผน โดยการกล่าวเป็นเชิงดูถูกเหยียดหยามบรรพบุรุษและประวัติชีวิตของขุนแผน คำกล่าวของขุนเพชรอินทราและขุนรามอินทราเป็นผลให้ขุนแผนคั่งแค้นใจ และตรงเข้าประหัดประหารทหารทั้ง 2 นาย และไพร่พลทันที กวีได้บรรยายความรู้สึกของขุนแผน และการจู่โจมเข้ารบรุกด้วยความแค้นดังนี้ (20 : 98 - 99)

ขุนแผนแค้นใจคั่งไฟวับ
อ้าปากบอนซอนหัวกันเข้ามา
ถึงมึงก็ไม่ยื่นอยู่ค้ำฟ้า
พลัดตกหลังช้างวางโค้งโค้ง
ว่าพลางทางร้ายพระคาถา
ออกจากดงรังสะพร้งพรุ

จับฟ้าพื้นแกว่งแสงสง่า
นินทาผีเปล่าเปล่าเมื่อเข้าโลง
วันนี้จะฆ่าให้ตายโหง
เมียบเป็นหม้ายโล้งโค้งเป็นเมียด
เรียกหุ่นหนูมาเป็นหนูหนู
โหร้องก้องภูเป็นโกลา

ขุนแผนพันคนรันกรุกรู

ถึงขุนรามตรงจู่เข้าประจัญ

ขุนรามแทงกรอกด้วยหอกใหญ่
 ขุนแผนตาโถมเข้าโรมรัน
 โดดจากหลังม้าฟาดบ่าฉับ
 ขุนรามสิ้นใจเลือดไหลริน
 ขุนเพชรอินทราเข้ามาช่วย
 แแทงอกขุนแผนแสนสะท้าน
 ขุนแผน โผนขึ้นช้างง้างคอฟัน
 ดาบล้วนเลือดฝาดเหมือนชาดเซ็ด
 พวกหุ่นโห่ฮึกสะอึกไล่
 พระหมื่นศรีไสช้างวางไปรับ

 พระไวยไสช้างมาพรวดพรวด
 พวกไพร่พลแตกแตกกระจาย

ถูกไหลไม่ถนัดสะบัดหัน
 ฟันขุมรามคชช้างลงกลางดิน
 ล้มพับพินชำคะมาคืน
 ลื่นคนหนึ่งแล้วอายตัวการ
 ชักหอกกรอกกรวยเข้าต่อด้าน
 อยู่ยงคงปานกับเหล็กเพชร
 ละลาดขาดสะบั้นดั่งมือเด็ด
 กลับขึ้นม้าระเห็จมากกลางทัพ
 ฟันกองทัพยับไปเป็นตบดับ
 สลับคืบ โยนยวบสวบสวบไป

 หางชี้ตั้งกรวดเข้าเชิงหาวาย
 วิ่งชมงม गया ไปพรุพรุ

การรบครั้งนี้ ฝ่ายกองทัพของจมีนศรีและจมีนไวยแตกพ่าย ดังที่แม่ทัพทั้งสองนายกราบพูลผลการ
 ผู้รบโดยสรุปว่า (20 : 107 - 108)

ขุนแผนจึงขับม้ามาประจัญ
 ขุนเพชรอินทราที่ตายด้วย
 แดกวิ้งกระจัดพลัดพราย
 เดิมคนยกไปได้ห้าพัน
 เหลือพวกกองทัพกลับพารา

พินถูกขุนรามอินทราตาย
 ไพร่พลมอดม้วยเสียมากหลาย
 อาวุธหลุดหายไม่ได้มา
 ดายเสียนั้นสี่พันห้าร้อยกว่า
 แต่สี่ร้อยกับห้าสิบห้าคน

หลังรบ การเสี้ยกกำลังไพร่พลจำนวนสี่พันห้าร้อยเศษ เพราะการสู้รบกับ
 ขุนแผนเพียงคนเดียว ทำให้สมเด็จพระพันวษามีรับสั่งให้กักด่านเพื่อจับขุนแผน ดังกลอน (20 :
 108)

เร่งมีตราอายัดด่านขนอน
 ท้าทั้งจังหวัดสังกัดไป
 แม้นอายขุนแผนอยู่แห่งไร
 จำให้มันคงส่งตัวมา

แ่วนแคว้นแดนนครน้อยใหญ่
 เมืองใหญ่เอกโทตรีจัตวา
 จับตัวให้ได้อย่าเข่นฆ่า
 ในท้องตราชื่อเสียงให้บอกไป

การสู้รบของขุนแผนเนื่องจากความขัดแย้งส่วนตัวทั้ง 3 ครั้ง คือ การรบกับหมื่นหาญ การรบกับขุนช้าง และการรบกับกองทัพจมนศรี จมื่น ไวย ขุนเพชรและขุนราม ดังกล่าวมาข้างต้นนี้อาจสรุปได้ว่าเป็นการรบที่มีสาเหตุมาจากความขัดแย้งระหว่างขุนแผนและขุนช้างในเรื่องของรักสามเส้า ขุนช้างเป็นต้นเหตุให้ชีวิตของขุนแผนพลิกผันจากการเป็นข้าราชการทหารที่มีความดีความชอบไปสู่ความเป็นผู้ต้องโทษต้องอาญาแผ่นดิน

4. การรบกับจมนไวยวรรณ การรบครั้งนี้เกิดจากความขัดแย้งระหว่างขุนแผนกับจมนไวยผู้เป็นลูกชายของขุนแผน อันมีสาเหตุมาจากรักสามเส้าระหว่างจมนไวย สร้อยฟ้า และศรีมาลา เป็นการรบที่ขุนแผนสร้างสถานการณ์ขึ้นเพื่อจุดประสงค์ที่จะฆ่าจมนไวย และเป็นการรบที่ต่อเนื่องกับการปราบทัพมอญแปลงตามรับสั่งของสมเด็จพระพันวษา ผู้วิจัยจะแบ่งการศึกษาเป็น 3 ประเด็น คือ ก่อนรบ ระหว่างรบ และหลังรบ

ก่อนรบ สมเด็จพระพันวษามีรับสั่งให้จมนไวยวรรณลูกชายของขุนแผนยกทัพไปจับมอญชื่อสมิงมัตรา เนื่องจากทรงทราบว่าขุนแผนถูกสมิงมัตราฆ่า ขุนแผนและพลายชุมพลเมื่อทราบว่าจมนไวย ยกทัพมาตั้งที่บางกะทิงก็เตรียมการรบ ขุนแผนทำพิธีปลุกเสกวิชาอาคม และช่วยแปลงพลายชุมพลให้เหมือนมอญใหม่ ส่วนตนเองก็เตรียมตัวจะสู้รบด้วยดังกลอน (40 : 344-345)

ขุนแผนแสนฤทธิ์วิ	แต่งเครื่องบัตรพลีพิธีการ
ธงกระดาศราชวัติเลวียนปัก	จับสายสิญจน์ชักทุกเสาศาล
รูปเทียนจุดจรตัสชวาล	เครื่องอานคาบประจูประจงดี
ขุนแผนเสกซัดข้าวสารส่ง	ชุมนุมองค์เทวาทุกราศี
อสุรยักษครุฑท้าวสุกรี	ฝูงผีภูตโขมดมารยา
ทั้งฤๅษีสัทธีวิทยาธร	ทวยเทพนิกรถ้วนหน้า
เชิญรับเครื่องสังเวทพัฒนา	แล้วปลุกเครื่องศาสตราในทันใด

ระหว่างรบ ขุนแผนให้พลายชุมพลในร่างของมอญใหม่เป็นฝ่ายยกทัพเข้าต่อสู้กับจมนไวย ส่วนขุนแผนเองแอบดูทำที่ก่อน การรบเริ่มต้นเมื่อเวลาเช้า เมื่อดาวประกายพริกกขึ้นพลายชุมพลนำทัพหุ่่นเข้าต่อสู้กับจมนไวย และทัพหุ่่นของพี่ชาย ต่างใช้วิชาอาคมต่อสู้กัน จนในที่สุดพลทหารหุ่่นของทั้งสองฝ่ายถูกทำลายกลายเป็นฟอนหญ้า จมนไวย และพลายชุมพลจึงหยุดการต่อสู้และเริ่มเจรจาทัพ ดังกลอน (40 : 345)

พอข่าวมนตรีหล่นต้องหุ่ชุมพล
 ชุมพลชักม้าฝ่าพลไกร
 ต้องพวกหุ่มนตรีพลพระไว
 สองนายบ้ายห้ามโยธา

กลายเป็นหล้ายับป่นไม่ทนได้
 เป่าไปด้วยพระเวทวิทยา
 ก็ย้อยยับกลับ ไปเป็นฟอนหล้า
 ก็รั้งราหุ่ครบประจัญบาน

จมีนไว เป็นฝ่ายเริ่มต้นถามเกี่ยวกับตัวของมอญใหม่ตลอดจนครูอาจารย์ และพ่อแม่ ครั้น
 พลายชุมพลในร่างของมอญใหม่หรือมอญแปลงแจ้งให้จมีนไว พี่ชายของตนทราบชื่อเสียงของ
 มอญใหม่ ครูอาจารย์ และบิดามารดาของมอญใหม่แล้วก็ไปฝ่ายถามจมีนไวบ้าง จมีนไว ได้
 ตอบให้มอญใหม่ทราบดังกลอน (40 : 347)

อันความรู้ภูมิได้เป็นศิษย์สงฆ์
 ชื่อว่าขุนแผนแสนสะท้าน
 แม่กูชื่อว่านางวันทอง
 ชื่อว่าพลายงามแต่เดิมมา
 มึงอย่าทะนงองอาจ
 หากแก่เฒ่าแรงน้อยถอยไป

เพราะพ่อกูเชื่อวงศ์พงศัทหาร
 ท่านให้ความรู้แก่กูมา
 ชื่อของกูนี้ไม่มูสา
 ชื่อตั้งนั้นว่าจมีนไว
 ประมาทว่าจับขุนแผนได้
 กูนี้ไม่กลัวมึงเท่าเล็บมือ

พลายชุมพลในร่างของมอญแปลงเห็นได้ช่องในการพูดขั้วให้จมีนไว โกรธ จึงก้านว่าขุนแผนบอก
 กับตนว่า มีลูกชายเพียงคนเดียวคือ พลายชุมพล เกิดจากนางแก้วกิริยา ส่วนจมีนไว นั้นเป็นลูก
 เลี้ยงที่เกิดจากนางวันทอง และขุนช้าง แต่เพราะความอายในความอัปลักษณ์ของขุนช้างผู้เป็นพ่อ จึง
 มาแอบอ้างว่าขุนแผนเป็นพ่อ ดังกลอน (40 : 347)

ชุมพลตอบหาแล้วว่าไป
 กูเข้าใจมิใช่คนอื่นฤา
 กูได้ถามได้ความมาแต่หลัง
 ว่าลูกชายคนหนึ่งพี่รุ่มมา
 หนีไปแห่งไรมิได้รู้
 ว่าลูกเลี้ยงยังมีอยู่อีกคน
 มารดาชื่อว่านางวันทอง
 เป็นลูกอ้ายขุนช้างจัญไร
 ขนอกรุงรังกระทั้งคาง
 ถ้าหากอายใจ ไม่บอกกัน

มึงพูดนี้ไซ้ไรไม่สัตย์ชื่อ
 คือท่านขุนแผนแกบอกมา
 ต่อแก่เล่าให้ฟังแล้วจึงฆ่า
 เป็นลูกแก้วกิริยาชื่อชุมพล
 แกบอกกล่าวเล่ากูมาแต่ต้น
 เจ้าตนตั้งให้เป็นหมื่นไว
 จะเป็นลูกของแก่นมิใช่
 พ่อมึงนั้นไซ้ไรอยู่สุพรรณ
 กระหม่อมบางพี่ขอตลอดขวัญ
 พันพี่ขุนแผนว่าบิดา

การพูดคุยของพลาชชุมพลในร่างของมอญใหม่เป็นการพูดคุยใจให้จมีนไว บันดาลโทสะจนลืม
 บริกรรมเวทมนตร์คาถาก่อนทำการรบ จมีนไวโกรธจนตัวสั่นจับไม้ตรงเข้าฟาดฟันพลาชชุมพล
 ทันที้ ดังกลอน (40 : 347)

พระไวยัดใจดั่งไฟฟอน	เหม่ออ้ายมอญก่อนแคะมูสาว่า
โมโหฮัดฮัดมีดมีวตา	ไม่ทันอ่านคาถาพระเวทมนตร์
แกว่งดาบตัวสั่นถลันโลด	กำลังโกรธจับไม้โกลาหล
เข้าห้าหันฟันฟาดพลาชชุมพล	ฉลาดับรับประจัญประจัญบาน
เสียงดาบต่อดาบฟันกันฉับฉาด	ไม้ต่อไม้ผ่าผงาดเข้าต่อต้าน
พวกหุ่่นหมุน โลดโคดทะยาน	เข้าไ้รานรุกพหลพลไกร

ในขณะที่จมีนไว และพลาชชุมพลในร่างของมอญใหม่กำลังต่อสู้กอดรัดกันเป็นพัลวันอยู่นั้น
 ขุนแผนซึ่งรอดูเชิงอยู่เห็นเป็นโอกาสที่จะฆ่าจมีนไว ก็ร้องตะโกนให้พลาชชุมพลจับจมีนไว ไว้
 ให้ดี ขุนแผนจะเป็นผู้ฟันจมีนไว เอง ดังกลอน (40 : 348)

ชุมพลกับพระไวยไล่พิฆาต	เพลงพลาชกอดซิดเข้าติดอก
พัลวันปล้ำกันอยู่งังก	ดาบตลกอดติดกันพั้วพัน
ขุนแผนแค้นใจดั่งไฟฟ้า	จับไม้วิ้งวางดั่งกางหัน
คู่ก้องร้องไปแต่ไกลกัน	ชุมพลจับให้มันพ่อพี่น้อง

จากพฤติกรรมในกลอน สะท้อนให้เห็นว่า ขุนแผนมีความโกรธแค้นรุนแรง เมื่อปล่อยให้โทสะจริต
 มีอำนาจ ขุนแผนขาดความยังคิดมุ่งจะฆ่าแม้กระทั่งผู้เป็นลูกอย่างไร้ความเมตตา กวีได้บรรยายให้
 เห็นความโหดร้ายของขุนแผน แม้เมื่อเห็นจมีนไว ลูกชายของตนไม่กล้าต่อสู้ขุนแผนก็หาได้
 หยุดยั้งไม่ กลับบุกตะลุยเข้าใส่จมีนไว อย่างขาดสติ (40 : 348)

พระไวยแลไปพอเห็นพ่อ	ผละค่อน้องโสดกระโดดเหยง
จับไม้วิ้งวางกำลังเกรง	เสียเพลงทวนท่าชุมพลแทง
ถูกอกหอกหักหาเข้าไม้	พระไวยจับไม้ออกจากแหล่ง
ขุนแผนแค้นใจไล่ทแยง	พวกหุ่่นหมุนแทงที่ไพร่พล

หลังรบ จมีนไวหนีขุนแผนและเข้าเฝ้าสมเด็จพระพันวษากราบทูลให้
 ทรงทราบถึงการทำศึกว่า เป็นทัพของพลาชชุมพลน้องชายของตนแปลงเป็นมอญเข้ามาทำศึก โดยมี
 ขุนแผนเป็นผู้ช่วย และขุนแผนมุ่งจะฆ่าจมีนไว ดังกลอน (40 : 349)

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาท
 ขอประทานชีวิตโทษผิดครัน
 ยกไปหมายว่าข้าศึกมอญ
 ครันห้าหมื่นมันตายกลายกายา
 แม่ทัพกับหม่อมฉันตัวต่อตัว
 ไม่ทราบว่ำน้องชายพลายชุมพล
 ร้องกำชับให้จับกระหม่อมฉัน
 หนีได้จึงไม่มรณา
 อันเจ้าพลายชุมพลคนนี้
 เป็นลูกแก้วกิริยาใจ

องค์พระอิศราธิราชรังสรรค์
 ชีวิตอยู่ได้พระบาทา
 เข้ารบรอดต่อกรเป็นหนักหนา
 เป็นหุ่นหล้าจึงแจ้งว่าแต่งกล
 ก็พันพัวฟาดฟันกันหลายหน
 จนเห็นท่านขุนแผนเล่นออกมา
 บิดาหมายมันจะฟันฆ่า
 พระราชอาญาไม่พ้นไป
 มิใช่เป็นน้องร่วมท้องไส้
 ท่านขุนแผนก็ได้เป็นบิดา

สมเด็จพระพันวษา ทรงสงสัยถึงการกระทำของขุนแผน จึงทรงสอบถามถึงสาเหตุที่ขุนแผนคิดจะฆ่าเฉพาะจมีนไวย จมีนไวยจึงจำต้องทูลให้ทราบถึงเรื่องราว ความขัดแย้งระหว่างตนกับขุนแผน อันมีสาเหตุเนื่องมาจากกรีกสามเส้าระหว่างตนกับนางสร้อยฟ้าและนางศรีมาลา ดังกลอน (40 : 350)

ครานั้นจมีนไวยวรรณารถ
 พระเคลือบแคลงแห่งจริงทุกสิ่งเจียว
 คิดแล้วบังคมบรมนารถ
 เมื่อแรกเริ่มเดิมเหตุจะเกิดมี
 ตีกันอลวนชุมพลห้าม
 ตีต้องชุมพลก็โกรธา
 บอกท่านขุนแผนผู้บิดา
 ว่าสร้อยฟ้าทำเล่ห์เสน่ห์ดี
 บิดาโกรธาว่าไม่เชื่อ
 หากวันนั้นหนีทันไม่บรรลัย

อภิวัตหนึ่งนึกตรึกเกลียว
 จะเลี้ยงเลี้ยงไม่ทูลก็ไซ้ที่
 ขอเดชะพระบาทปกเกศ
 กระหม่อมฉันนั้นดีศรีมาลา
 ความโกรธไม่ทันจะดูหน้า
 ดันป่าหนีไปกาญจน์บุรี
 ลงมาว่ากล่าวยังมี
 กระหม่อมฉันยังมีความแคลงใจ
 เจียดเงื่อฟ้าพื้นทะเลสิ่งใด
 จัดใจจึงทำเป็นกลมา

สมเด็จพระพันวษาลงจากทรงฟังเรื่องราวที่จมีนไวยกราบทูล ยังหาได้ทรงหายข้องพระทัยไม่ จึงมีรับสั่งว่าสมควรจะให้ไปรับขุนแผนมาเข้าเฝ้าเพื่อให้ชี้แจงรายละเอียดในการที่จะทรงตัดสินคดีต่อไป ดังกลอน (40 : 350)

ครานั้นพระองค์ผู้ทรงเดช
 กูดมิ่งมัวหมองเหมือนต้องยา

ได้ฟังเหตุตามพระหมื่นไวยว่า
 พ่อมิ่งบ้าหลังไปเมื่อไร

ถ้า मैं ด้ง ด้ยกัน ด้ยงนั้น

ไม่สมควรที่จะมาราวี

จะให้ไปรับมันเข้ามา

จะให้ใคร ไปรับเกลือกลับกลาย

จะเกิดรบพุ่งกันนั้น ไรที่

ความจริงยังจะมีอยู่มากมาย

ปรึกษาตัดสินเสียให้หาย

เอ็งคิดเพทุบายให้จงดี

สมเด็จพระพันวษัตริสสั่งให้นางศรีมาลาเป็นผู้ไปรับขุนแผนมาเข้าเฝ้า ขุนแผนและพลายชุมพลเข้าเฝ้ากราบทูลเรื่องราวความขัดแย้งระหว่างงมื่นไวย นางสร้อยฟ้าและนางศรีมาลาอันมีสาเหตุจากการที่นางสร้อยฟ้าทำเสน่ห์ พลายชุมพลอาสาจับเสน่ห์โดยจับเถนขวาดกับเนรจิ๋วได้ และมีการพิสูจน์ความจริงโดยให้นางสร้อยฟ้ากับนางศรีมาลาลุยไฟ นางสร้อยฟ้าไม่สามารถลุยไฟพิสูจน์ความจริงได้ และถูกขับให้ออกจากกรุงศรีอยุธยาในที่สุด

การศึกษาตัวละครเอก คือ ขุนแผน ทั้งในด้านลักษณะภายนอก ลักษณะทางสังคม บทบาทและหน้าที่ในฐานะทหาร และบทบาทด้านการสู้รบเนื่องจากความขัดแย้งส่วนตัว ดังได้กล่าวมาโดยลำดับ อาจสรุปได้ว่า ลักษณะของขุนแผนทั้งในด้านบุคลิกลักษณะภายนอก ลักษณะนิสัย ลักษณะทางสังคม ตลอดจนบทบาทและหน้าที่ล้วนทำให้เกิดเรื่องราวทั้งในด้านความรัก ความสุข ความทุกข์ ความสำเร็จ ความพ่ายแพ้ ความผิดหวัง ความสมหวัง การพลัดพราก ตลอดจนความขัดแย้งในระหว่างตัวละครเอก คือ วันทอง ขุนช้าง และตัวละครประกอบ

วันทอง

ตัวละครเอกฝ่ายหญิงในเรื่องขุนช้างขุนแผน คือ วันทอง ในการศึกษาวิเคราะห์นางวันทอง ตอนที่ 1-11 ผู้วิจัยจะใช้ชื่อ นางพิม ตามที่ปรากฏในเนื้อเรื่อง และใช้ชื่อ นางวันทอง ตั้งแต่ตอนที่ 11 : 190 เมื่อนางเปลี่ยนชื่อแล้ว กวีได้กล่าวถึงกำเนิดของพิมไว้ดังนี้

มาจะกล่าวถึงนางศรีประจัน

ว่าพระพิษณุกรรมเหาะค้นฟ้า

.....

ต้นลูกปลุกศัวยิมหัวกลาง

.....

.....

พันศร โยธาผู้ศัวก้าว

จึงทำนายฝันไปมิได้ซ้ำ

ได้แหวนประดับลูกจะเป็นหญิง

ด้วยเป็นแหวนของพระพิษณุกรรม

เที่ยงคืนนอนฝันในเคหา

ถือแหวนประดับมาสวมนิ้วนาง

.....

ล้างหน้าแล้วปล้นแก้ฝันไป

.....

.....

ฟังเมียเล่าแล้วหัวร่อว่า

ว่าเจ้าฝันนั้นหนาจะมีครรรภ์

รูปร่างงามจริงตะละแกล้งสรร

จะเป็นช่างใครนั้นไม่ทันเลย

หลังจากนางศรีประจันให้กำเนิดลูกแล้ว กวีได้บรรยายความงามของลูกสาวนางศรีประจัน การตั้งชื่อที่มีความหมายว่า “นางงาม” ตลอดจนการศึกษาของนางไว้ดังกลอน (1 : 8)

เสียงมาก็ได้ห้าขวบปลาย	รูปกายงามยิ่งพริ้งเพรา
ทรวดทรงสงศรีไม่มีแมน	อรชรอ่อนแอ่นประหนึ่งเหล่า
ผมสลวยสวยขำงามเงา	ให้ชื่อเจ้าว่า พิมพิลาไลย
สอนเย็บเก็บปักหักทองขวาง	ที่รุ่มราวคราวนางไม่เปรียบได้
เข้าเย็บออกไปเล่นเก็บดอกไม้	ที่ข้างวัดเขาใหญ่อยู่อุตรา

การศึกษา “วันทอง” ตัวละครเอกฝ่ายหญิงนี้ ผู้วิจัยจะแบ่งเนื้อหาเป็น 2 ประเด็น คือ บุคลิกลักษณะ และบทบาท

บุคลิกลักษณะ

ในด้านรูปร่างลักษณะของนางพิมนี้้น กวีบรรยายให้ผู้อ่านเห็นความงามของนางตั้งแต่วัยเยาว์ โดยกล่าวถึงความมีรูปร่างงามอรชรอ่อนแอ่น และมีผมดำเป็นเงางามสลวย เมื่อเจริญวัยเป็นสาวรุ่นกวีได้กล่าวชมความงามของนางในแง่การรู้จักบำรุงผิวพรรณและการพิถีพิถันทั้งทรงผม ใบหน้า และฟันในหิ้งดงาม การเลือกผ้านุ่งที่มีสีและลวดลายทั้งดงาม ตลอดจนการเลือกสีผ้าสไบ ดังปรากฏในบทกลอนที่กวีได้บรรยายรายละเอียดในการแต่งกายของนางพิมก่อนจะไปฟังเทศน์มหาชาติไว้ดังนี้ (3 : 48)

ครานั้นนางพิมพิลาไลย	ว่าจวนกัณฑ์เราไปเกิดแม่ขา
แล้วก็ลุกไปปล้นมิทันช้า	อาบนํ้าพลัดผ้าด้วยฉับพลัน
จึงเอาขมิ้นมารินทา	ลูบทั่วกายขาขมิ้นมัน
ทาแป้งแต่งไรใส่หน้ามัน	ผัดหน้าเจ็ดฉันทังนวลแดง
เอาขี้สีฟันเป็นมันขลับ	กระจกส่องเงาจับดูจับแสง
นุ่งยกกลายกนกพื้นแดง	ก้านแย่งทองระยับจับตาพราย
ชันไสห่มสไบชมพูนึม	สีทับทิมทับนอกดูเจิดฉาย
ริ้วทองกรองดอกพรรณราย	ชายเห็นเป็นที่เจริญใจ

นอกจากนี้กวียังบรรยายสรุปความงามของนางพิมว่า “ดูเหมือนหนึ่งนางห้ามงามหนักหนา” (3 : 49)

รูปร่างลักษณะอันงดงามของนางพิมในสายตาของเพื่อนชาย คือ เณรแก้วนั้น
นางเป็นผู้มีความงามโดดเด่นสะดุดตา ดังคำรำพึงของเณรแก้วเมื่อเห็นนางยามวัยสาวเป็นครั้งแรกว่า (3
: 43)

เณรใจบึกบึ๊กนึกเป็นครู
ชื่อว่าสีกาพิมพิลาไลย

เหมือนเคยเล่นกับกุกงำได้
สาวขึ้นสวยกระไรเพียงบาดตา

เมื่อมีโอกาสพิจารณาอย่างใกล้ชิด นางพิมเป็นผู้มีบุคลิกลักษณะงดงามทั้งในด้านความงามเปล่งปลั่ง
รูปโฉม ตา แก้ม คาง คอ เล็บ และหน้าอก ดังพลาญแก้วชมความงามของพิมว่า (4 : 68)

.....
นั่งร้อยบุปผชาติสะอาดโฉม
จะดูไหนเปล่งปลั่งทั้งกายา

เข้าใกล้เห็นพิมผู้ดวงตา
งามประโลมน่ารักเป็นหนักหนา
ดั่งนางฟ้าลอยฟ้อนชะอ้อนงาม

นางพิมมีความงามในแต่ละอริยาบท ดังคำชมโฉมของพลาญแก้ว (4: 77-78)

โฉมแหล่มแก้มยิ้มพริ้มเพรางอน
คอคางบางแบบกะทัดรัด
ไม่พร่องบกกอนางอล่างนอม

งามเนตรเมื่อเจ้าค้อนพี่ยามชม
เล็บยาวขาวขัดดูงามสม
.....

ในอริยาบถนั่งก้มหน้า พลาญแก้วชมความงามของผิวพรรณ ผม ทรวดทรง และจริตกิริยาของ
นางพิมว่า (6 : 109)

.....
ประทีปอจกกลับตามอร่ามตา
งามสกตคแสดกเมื่อยามเศร้า
งามทรงสงศรีฉวีวรรณ

สงสารนักเห็นน้องนั่งก้มหน้า
ต้องพักตราผิวเนื้อเป็นนวลจันทร์
บีมประหนึ่งจะเข้าประคองขวัญ
สารพันงามจรตนำชิตชม

ความงามของนางพิมทำให้เณรแก้วเริ่มรักและผูกพันนางมากยิ่งขึ้นตามลำดับ โดยเริ่มมีความรู้สึก
คิดถึง ใฝ่ฝันถึง ผูกพัน และรักมุ่งมั่นเฉพาะนางเพียงผู้เดียว ดังกลอนได้บรรยายความรู้สึกรักและ
ผูกพันที่เพิ่มทวีตามลำดับ คือ

“ด้วยน้ำใจผูกพันกระสันหา” (3 : 50)

“ด้วยความรักจริงจิตคิดผูกพัน” (3 : 51)

“รักนางฟางเพียงจะกล้ำกลืน หึงอื่นหมิ่นแสนไม่นำพา” (3 : 52)

ความรู้สึกรังเกี้ยวใจในความงามของพิมมีมากจนกระทั่งแฉกแก้วตัดสินใจสึก และขอให้นางทองประศรีไปสู่ขอนางพิม แม้ผู้เป็นแม่จะทัดทานอย่างไร พลายแก้วก็ยืนยันกับนางว่า ตนขอเลือกพิมเป็นคู่ครองเพียงผู้เดียวไม่ปรารถนาหญิงอื่นใด พลายแก้วได้เน้นถึงความงามของนางพิม ประกอบเหตุผลในการตัดสินใจของตนให้นางทองประศรีรับทราบ (7 : 123)

.....	นางสวรรค์ลูกก็ไม่ปรารถนา
นางในงามแต่กิริยา	จะเปรียบพิมแก้วตาเห็นเต็มที
งามประเสริฐเลิศล้ำทั้งขำคม	งามหน้างามนมเนื้อสองสี
ไม่เทียมทันทั้งสุพรรณบุรี	เห็นไม่มีใครสู้ดูงดงาม
เจ้าประคุณทูนหัวของลูกแก้ว	มีเมียแล้ววขได้ดอกไม่ห้าม
แม่อย่าทานทัดขัดความ	แม้ไม่มีตามใจลูกคงมรณา

ความมีบุคลิกลักษณะงดงามของพิม เป็นที่ยอมรับในสายตาของผู้ใหญ่ ดังคำเตือนของนางเทพทองเมื่อขุนช้างรบเร้าให้นางไปสู่ขอพิม นางก็ทัดทานลูกชายในแง่ความไม่คู่ควรระหว่างขุนช้างผู้อุปถัมภ์กับนางพิมสาวรูปงามว่า (5 : 84-85)

.....	ออพิมพิลาไลยเขารูปงาม
ล้ำคนในสุพรรณพารา	รูปเอ็งเหมือนผ้าละว้าย่าม
จะเสียแรงไปว่าพยายาม	แม้จะเปรียบเนื้อความให้เข้าใจ
นางพิมพริ้มเพราดังจันทร์รา	เอ็งเหมือนเต้านาอยู่ดำได้
อยากได้ดวงจันทร์สวรรค์ไกล	เห็นจะได้แล้วถ่านะลูกอา
.....
.....
ไม่คิดเจียมตัวอายหัวพรุณ	รูปเป็นกระชุนน่ารักใคร
กูไม่เห็นใครเขาจะชอบใจ	นางพิมพิลาไลยเขาโสกา
ออกเอวอ่อนแอ้นแม่นกนิทร	ถาจะมาสมจรกับหมูหมา

ความงามของนางพิมเป็นจุดเริ่มต้นของความขัดแย้งระหว่างขุนช้างและขุนแผน (พลายแก้ว) เนื่องจากต่างฝ่ายต่างก็มุ่งมั่นที่จะได้นางพิมเป็นคู่ครอง

ส่วนในด้านลักษณะนิสัยนั้น ลักษณะเด่นของวันทอง คือ ความกล้าทั้งในด้านการกระทำและการแสดงออกทางวาจา โดยเฉพาะในด้านวาจา กวีได้บรรยายให้เห็นลักษณะเด่นด้านนี้ตั้งแต่วัยเด็ก พิมมักจะว่ากล่าวและแสดงความรังเกียจขุนช้างในด้านรูปลักษณะเสมอ เช่น เมื่อขุนช้างคืบหน้าจนมีอาการเมา นางก็เยาะเย้ยว่า “สมน้ำหน้ามันหนอนอ้ายจันทาล” (1 : 9) และเมื่อพลายแก้วชวนพิมให้เล่นเป็นเมียขุนช้าง นางก็ปฏิเสธด้วยความรังเกียจขุนช้างว่า “รูปชั่วหัวถลอกกุหาเล่นไม้” (1 : 9) นอกจากนี้เมื่อเล่นกันในห้องเด็ก ๆ จนเกิดเรื่องราวทะเลาะชกต่อยทำร้ายกันจนบาดเจ็บ นางพิมก็แสดงความไม่พอใจและด่าขุนช้าง ดังกลอน (1 : 10)

นางพิมด่าให้อ้ายตายโหง
อ้ายหัวล้านขี้ถั่งมันจิ้งไร

พวกอ้ายโล้งโค้งงูไม่เล่นได้
แล้วพาฝูงข้าไทไปเรือนพลัน

เมื่ออย่างเข้าสู่วัยรุ่น พิมมิได้เป็นหญิงที่มีความสงบเสถียรหรือเรียบร้อยเหมือนตัวละครเอกฝ่ายหญิงในวรรณคดีไทย มีบทกลอนหลายตอนได้สะท้อนให้เห็นว่าพิมมีบุคลิกลักษณะเป็นตัวของตัวเอง กล้าพูดกล้าแสดงออกกับบุรุษเพศ ดังปรากฏในเหตุการณ์ตอนพิมไปดักบาตรที่วัดป่าเลไลยก์ เมื่อพิมดักบาตรมาถึงณเฑาะว์นางนิกกลับคล้ายคลึงคลาว่าจะเป็นคนรู้จักกันจึงดักบาตรสิ่งของต่าง ๆ ถวายณเฑาะว์มากเป็นพิเศษจนณเฑาะว์ผิดสังเกต เยหน้ามองดูผู้ดักบาตรและถามขึ้นด้วยความสงสัย พิมหาได้ช่วยเงินไม่นางกลับยิ้มและตอบณเฑาะว์ว่า (3 : 43)

นางพิมยิ้มไปไล่ไสเจ้าณเฑาะ
เขาใส่ให้อักโขพาโลเอา

ข้าคิดว่าหลวงณเห็นโอเปล่า
จะให้เขาเสียศรัทธาขึ้นว่าไป

การแสดงออกทั้งกิริยาท่าทาง และคำพูดของพิมคงเป็นลักษณะเด่นที่เพื่อน ๆ วัยเด็กคุ้นเคย แม้จากกันไปหลายปีก็พอจำกันได้ ดังกลอนได้บรรยายถึงณเฑาะว์ได้ทบทวนความจำของตนเมื่อได้ยินเสียงพิมเจรจาโต้ตอบกับตนว่า “ณเฑาะว์ใจบึกบึนนี่เป็นครู เหมือนเคยเล่นกับกูจำได้” (3 : 43)

เหตุการณ์ต่อมา ปรากฏอยู่ในเรื่องราวตอนพิมไปฟังณเฑาะว์เทศน์มหาชาติ เมื่อบังเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในความสามารถของณเฑาะว์ พิมกล้าถวายสไบชั้นในของตนให้แก่ณเฑาะว์ ดังคำกลอนบรรยายไว้ดังนี้ (3 : 50)

สัปบุรุษหญิงชายครั้งได้ฟัง
 ทุกคนคลอใจให้ศรัทธา
 จับจบคำรบถ้วนสามที
 ถวายแล้วนอบนบอภิวันท์
 สาธุสะเดชะข้าทำทาน
 สารพัดมั่งมีปรีดา

เสียงสาธุดังขึ้นพร้อมหน้า
 นางพิมเปลื้องผ้าทับทิมพลัน
 ยืนตีวางลงในพานนั้น
 พิษฐานสำคัญด้วยศรัทธา
 ให้พร้อมยศบริวารไปภายหลัง
 ว่าแล้วนั่งฟังด้วยตั้งใจ

พิมเป็นหญิงสาวที่มีบุคลิกลักษณะที่เป็นตัวของตัวเอง ไม่สงบเสงี่ยม ดังมีเรื่องราวหลายตอนที่สะท้อนให้เห็นว่านางกล้าพูด กล้าแสดงความคิดเห็นและกล้าต่อปากต่อคำกับบุคคล โดยเฉพาะเมื่อนางรู้สึกขัดเคืองหรือแค้นเคืองใจ ไม่พอใจในการกระทำของผู้ใดนางจะแสดงความปากจัดโดยใช้วิธีคำกระทบกระทั่งเปรียบเปรยจนผู้นั้นได้รับความอับอาย ไม่พอใจหรือไม่อาจทนฟังวาจาของนางได้ รวมถึงพิมยังกล้าแสดงกิริยาเช่น สบถ หรือ ถ่มน้ำลาย ดังตัวอย่างเมื่อพิมถวายผ้าสไบให้เณรแก้ว ขุนช้างได้ถือโอกาสถวายผ้ากรองวางเคียงฝ้านางพิมพร้อมทั้งอธิษฐานในเชิงฝากรักพิมทั้งโกรธทั้งอายที่ขุนช้างแสดงความรักความต้องการโดยโจ่งแจ้ง ในที่สาธารณะอันถือว่าเป็นการดูถูกนาง นางก็กล้าแสดงกิริยาไม่พอใจและกล้าคำเปรียบเปรยขุนช้างกลางศาลาวัดท่ามกลางชาวบ้านดังกลอน (3 : 51)

ว่าพาลวางเคียงฝ้านางพิม
 จงบันดาลเคลื่อนคล้อยให้ลอยมา
 นางพิมพิลาไลยครั้งได้ฟัง
 ทูกลม่น้ำลายด้วยอายใจ
 อีพรหมอีบุรุษนาย
 ข้ามหัวขุนช้างกลางศาลา

ขอให้ผ้าสีทับทิมอย่าแคล้วช้า
 แต่เวลาคว้านนี้ยาวนานไป
 แค้นคั่งอัดอันให้มันใส่
 สั่งซ้ำไทให้หีบเอาพานมา
 เดินกรายเข้าไปหีบเอาพานผ้า
 ขุนช้างเพ่งดูตาด้วยขัดใจ

.....

 นางพิมย่างเท้าก้าวเดินมา
 ยิ่งกว่าลูกชาวไร่มันไม่เคย

.....

 ช่างขายหน้าจริงจังแม่เจ้าเอ๊ย
 นางคำเปรียบเปรยมาบ้านพลัน

พิมรังเกียจรูปลักษณะของขุนช้าง เมื่อนางถูกขุนช้างเกี่ยวพาราสีนางจึงมักด่าว่าขุนช้างโดยยกความอัปยศในด่านหัวล้านมาประจาน ดังเรื่องราวเมื่อพิมกับสายทองกลับจากเล่นน้ำ ขุนช้างกับพวกเดินตามนางมา ขุนช้างได้อ่านเพลงยาวเกี่ยวกับนางพิม นางได้คำโต้ตอบขุนช้างด้วยความโกรธดังกลอน (5 : 88)

นางพิมโกรธาค่างุ่นง่าน
แล้วเดินลัดมาบ้านเสียดันใด

แม่มีงอ้ายหัวล้านกบาลไส
บ่าวไพร่ก็ตามมาถึงเรือน

นอกจากจะคำโดยตรงแล้ว พิมยังใช้วิธีคำบุคลลอื่นกระทบขุนช้าง ดังตอนที่พิมโกรธนางศรีประจันที่โลกทำท่าจะตกลงเจรจานางให้เป็นคู่ครองของขุนช้าง กวีบรรยายไว้ว่า นางแกล้งคำบ่าวชื่อผลกระทบขุนช้าง ดังกลอน (5 : 90-91)

ครานั้นนางพิมกับสายทอง
แค้นด้วยมารดากับมัน
ทำเปิดหน้าต่างแล้วร้องไป
อ้ายหัวล้านอกชนคนอัปรีช

ฟังอยู่ในห้องให้ป่วนปั่น
อ้ายหัวควันลวนลามหยามเต็มที
อ้ายผลไปไหนมีงมานี้
งานการยังมีไม่นำพา

.....
.....
ขุนช้าง ได้ฟังนางพิมคำ
ลาขายศรีประจันงก้นไป

.....
.....
คิดอาบบ่าวขำไม่ขำได้
อย่างเท่าก้าวไวลงเรือนพลัน

ความปากจัดของพิมนอกจากจะทำให้ผู้ถูกคำได้รับความอับอายแล้ว ยังเป็นผลให้นางพิมเองก็ถูกลงโทษจากนางศรีประจันผู้เป็นแม่ด้วย ดังเหตุการณ์เมื่อขุนช้างไปบอกกล่าวจะสู่ขอ นางพิม นางศรีประจันได้เรียกให้นางพิมออกมาพบขุนช้าง นางปฏิเสธแม่พร้อมกับคำบ่าวชื่อผลกระทบ ขุนช้างด้วยถ้อยคำเปรียบเปรยที่ทำให้ขุนช้างอาย และนางศรีประจันเขินดินางพิมอย่างรุนแรง มีบทกลอนดังนี้ (6 : 101-102)

ครานั้นนางพิมนึบสนิท
แอบลับแลแลเห็นขุนช้างมา
อ้ายนี้แลมันทำกูวันนั้น
จึงร้องตอบแม่พลันในทันใด
แล้วแกล้งเรียกขำคำประจาน
ยกยศยิ่งใหญ่กระไรเลย
จงหองเอาเงินมาอวดอึง
ชี้เกียรจากรานนี้สุดใจ
อ้ายเจ้าชู้ลอมปอมกระหม่อมบาง
ชิชะแบ่งจันทน์น้ำมันทา
หมามันจะเกิดชิงหมาเกิด

แค้นจิตขัดใจเป็นหนักหนา
แฝงฝ่าฟังเรื่องให้เคืองใจ
จะฟังเทศน์ฟังธรรมหาได้ไม่
ไม่ไประอย่าเรียกให้ยากเลย
แน่อ้ายผลหัวล้านไปไหนเหวย
ดอกเคยฤจะปลอมพยอมไพร
แม่มีงูหาปรารธนาไม่
น้ำขอดโองไหไม่นำพา
ลอยชายลากหางเที่ยวเกี้ยวหมา
หย่งหน้าสองแถมเหมือนหางเป็ย
มีงไปตายเสียดิดอ้ายห้าเบ็ย

หน้าตาเช่นนี้จะมีเมีย
เหมือนแมงปออดอิทธิว่าฤทธิสุด
ก่อนเส้าถาจะทำเมรุไกร
ชาติชั่วตัวคังนกดะกรม
เขาสิปองเล่นมุขฉินท์ลง

ขุนช้างฟังนางกระทบคำ
อามาศรีประจันในทันใด
ครานั้นท่านยายศรีประจัน
ลุกขึ้นฉวยไม้ไล่ตีมา
น้อยถาการมอยู่เบรียงเบรียง
หวดตียัยบระยาไป

อ้ายมะม่วงหมาเลียไม่เจียมใจ
จะแข่งครุฑข้ามอ่าวทะเลใหญ่
หิ้งห้อยไพรจะแข่งแสงสุริยง
จะเอื้อมอุ้มอิงอกวิหคหงส์
ตัวพะวงตมกลับทะนงใจ
นีกอขายบ่าวข้าไม่อยู่ได้
ลงจากเรือนไปมิได้ซ้ำ
แค้นครันขัดใจเป็นหนักหนา
มิงหยาบซ้ำชาติชั่วนี้เหลือใจ
เช่นนี้ไหนดจะเลี้ยงมิงไปได้
เลือดไหล ไชมหลังหลังน้ำตา

ความขัดแย้งกับแม่ในเรื่องที่ยกนางให้เป็นคู่ครองของขุนช้าง ทำให้พิมพ์ขัดแค้นใจ นางจึงมีเรื่องโต้เถียงกับนางศรีประจันอยู่เสมอ ในขณะที่เดียวกันนางก็โกรธแค้นขุนช้างที่เพียรพยายามจะหาทางให้นางเป็นคู่ครองของขุนช้างให้จงได้ หลังจากขริ้วตาจู้ได้เปลี่ยนชื่อนางพิมพ์เป็นวันทองแล้ว ขุนช้างได้มาพบนางศรีประจันและลงนางว่าพลายแก้วถูกฆ่าตาย วันทองก็ค้ำว่าขุนช้างไปถึงโคตรว่า (11 : 193)

ใครมาว่าชั่วพัวกูตาย
อ้ายงูเห่าเจ้าเล่ห์ทุกอย่างไป
กระที่บดินผางผางกลางประตุ
กลับเข้าในหอคลอนน้ำตา

แกล้งใส่ความร้ายกู่จะคำให้
หม้อใบละสิบเบี่ยสู้เสียมมา
โคตรแม่มีงูชี่ครันคำ
ทอดตัวโสกาในที่นอน

และเมื่อขุนช้างยังเพียรพยายามส่งเจ้าแก้วมาสู่ของนางศรีประจันยอมยกวันทองให้ วันทองก็ยังแค้นใจมากขึ้น นางแสดงกิริยาโกรธแค้นและด่าว่าไพร่กระทบกระเทียบขุนช้างและยายกลอยยายสายเจ้าแก้วของขุนช้างอย่างหยาบคาย ดังกลอน (11 : 195)

ครานั้นจึงโถมนางวันทอง
ลุกเดินปิดปิดด้วยขัดใจ
สายทองของน้องไปข้างไหน
งานการเข้าคำไม่นำพา

.....
.....

อยู่ในห้องได้ยินว่าแม่ให้
ร้องคำข้าไทแจ้วแจ้วมา
ไปเรียกอ้ายพรมมาหาข้า
โคตรแม่มีงูชี่คิดว่าประการใด

.....
.....

ฝ่ายว่าตาพรมนั้นหัวล้าน
 ลงนั่งเอี่ยมเพ็ชรมแล้วเอี่ยมมอง
 วันทองชี้หน้าคำประจาน
 จะรู้สึกสำนึกบ้างเป็นไร
 ดีแต่เที่ยวโกหกปกคลุม
 ให้หมาฝูงถนัดพลัดเข้ามา
 มันมาเที่ยวเหยยงชีมีแต่เปื้อน
 อีตัวเมียก็บอนบอนแง

ขานขาลูกออกมานอกห้อง
 แม่ร้องเรียกหาฉันว่าไร
 แม่มีงอัยหัวล้านหาดีไม่
 เป็นบ่าวไพร่บ้านช่องไม่นำพา
 มันนำตบให้ลุ่มจมจีหามา
 มีงหลับตาเฝ้าประตูไม่ดูแล
 อัยจีเรือนเท่าระเบ็งแข็งแซ่
 ปล่อยโคตรแม่มีงไว้ให้อิงคะนึ่ง

ผลของการคำทำให้ยายกลอยยายสายและขุนช้าง ไม่อาจทนนั่งอยู่ในบ้านของศรีประจันอีกต่อไปได้
 ดังบทบรรยาย (11 : 195-196)

ครานั้นยายกลอยกับยายสาย
 ขุนช้างทำไม่รู้ใจหูตึง
 จึงชวนยายกลอยกับยายสาย

 วันทองร้องคำไปอิงมี
 งานการเข้าคำไม่นำพา
 ลั่นลมมีงดีอิช้ำ
 ชาติอีโกหกนกทิงพูด
 ยายกลอยยายสายนายขุนช้าง
 รีบลงจากบันใดในทันที
 ยายกลอยยายสายว่ากูขายหน้า
 โคตรเค้าเขาพูดเอาสุดใจ

วันทองคำวุ่นวายนั่งหน้าบึ้ง
 นิ่งอยู่ดูจะอิงเอาหนักไป
 ว่าบ้ายแล้วเรลายกมือไหว

 เหวยยายมีว่าไรไปไหนหว่า
 เสียงเฮฮาที่ไหนไปนั่งพูด
 หัวหูคังกะลามะพร้าวชูด
 อีฝักกูดดัมกะทิดูตรีดี
 ลูกจากหอกกลางเดินเร็ววี
 ออกจากบ้านท่านศรีประจันไป
 ที่นี้หาปรารถนามาอีกไม่
 ถึงเอาทองกองให้ก็ไม่มา

วันทองมีความมั่นคงในความรักที่มีต่อพลายแก้ว นางไม่เชื่อคำลวงของขุนช้าง และยืนยันกับแม่
 ของนางว่าขรัวตาจูดุโชคชะตาของพลายแก้วแล้วและทำนายว่า พลายแก้วรบชนะ แต่ศรีประจันไม่
 ยอมเชื่อคำของวันทองบอกกับวันทองว่า (11 : 199)

ออกแก้วไขแม่ไม่รักใคร่
 ขุนช้างมันชั่วแต่กระบาล

มันบรรลีย์ไม่กลับมาถึงบ้าน
 ถึงหัวล้านหัวเหลืองเครื่องในดี

การขึ้นยันที่จะยกวันทองให้แก่ขุนช้าง ทำให้นางตัดพ้อแม่และต่อรองกับแม่ว่าจะขอไปดูต้นโพธิ์ที่
ปลูกเสียงทวย ดังกลอน (11 : 199)

เห็นแต่เงินทองของเขา	หมุ่หมากก็จะเอามายกให้
ขรวิฑูทวยมาว่าเชื่อนไป	แม่ไม่เอ็นดูแก้ววันทอง
ถึงคนไม่อายุก็อายุผี	อายุสิบหกปีมีผิวสอง
ถึงจะขึ้นยกให้ไม่ปรองคอง	ผิวของข้ายังไม่เป็นไร
เมื่อมดหมอตักทวยว่าไม่ถูก	โพธิ์ปลูกเป็นสำคัญนั้นเป็นใหญ่
จะไปดูให้แน่แท้แก้ไข	ถ้าหม่อมบรรลย์ก็โพธิ์ตาย

วันทองเป็นหญิงที่มีโทสะและแสดงโทสะโดยการโต้ตอบอย่างรุนแรงเมื่อนางคับแค้นใจจากการ
ถูกบีบบังคับของแม่โดยใช้ไม้ตายกับนางว่า “แม้ว่ายังขึ้นขึ้นซัดใจ กูจะให้ขุนช้างเสียวันนี้” (11 :
199) นางก็กล่าวถวาทจาก้าวร้าวแม่ของนางทันที บทกลอนต่อไปนี้แสดงให้เห็นว่า วันทองเป็น
หญิงที่มีโทสะและก้าวร้าว นางแผลเสียงเถียงแม่ด้วยเสียงอันดัง แสดงปฏิกริยากับแม่ ทำทวยให้
แม่ฆ่านางเสียให้ตาย และพาลค่าขุนช้างอย่างขาดสติ (11 : 199-200)

วันทองได้ฟังคำแม่ว่า	ทอดตัวโศกาอยู่กับที่
แผลร้องก้องไปไร่พอดี	ฆ่าดีเสียเถิดไม่น้อยใจ
เอากำเนิดเกิดใหม่ในชาติหน้า	หาปรารถนาเข้าท้องเลยอีกไม่
ร้อยกับแสนกลับแต่นั้นไป	แม่เชื้ออะไรเป็นเช่นนี้
เห็นแต่สินทรัพย์สัปคน	จะเอาคนไปยกให้กับผี
จงฆ่าเสียให้ตายวายชีวิ	คือกชกหัวทอดตัวไป
มันจะมาเมื่อไรอำมหิตเกลียด	กูจะเอาไม้เสียงลงให้ได้
แปร้นแปรดแผลเสียงเปรี้ยงเปรี้ยงไป	กูไม่อยู่แล้วให้เป็นคน

การแสดงกริยาวาจาก้าวร้าวของวันทองเป็นผลร้ายแก่นางกล่าวคือ นอกจากนางจะถูกแม่เข็มนตี คุ
ค่า ให้เจ็บทั้งกายและใจแล้ว ความลับเกี่ยวกับชีวิตรักของนางและพลายแก้วก็ล่วงรู้ถึงหูของขุนช้าง
ฝ่ายปฏิบัติของพลายแก้วด้วย ดังคำกลอน (11 : 200)

ศรีประจันเดินหรรบจับไม้แร่	โคตรแม่มีงูตีให้ปีป็น
ขอค่อนเจรจาว่าชุกชน	ขึ้นบนหอปลั่งงังนไป
ดีต้องวันทองร้องกรีดกรีด	เน้นนี่ดลงสี่ข้างผางใหญ่

ตะแคงพลิกหยิกซ้ำให้หน้าใจ
 วันทองไม่ร้องขอโทษตัว
 อ้ายขุนช้างหมดกนกเค้าแมว
 ศรีประจันหยิกเอาที่ฝักปาก
 เขาเป็นเศรษฐีมั่งมีครัน
 ถิ่นกระด้างคางแข็งแกล้งว่าขาน
 ได้ขุนช้างไว้เหมือนขุมทอง
 วันทองร้องไห้ไม่วายเสียง
 ที่จะดีให้หยุดสุดกำลัง
 ดันโพธิ์ปลุกไว้ไม่ไปดู
 พรุ่งนี้พอแจ้งแสงตะวัน

แกหวดป่ายด้วยไม้เงินเป็นแนว
 หัวตายก็จะตายตามหัวแก้ว
 เชื้อแถวหัวเกลี้ยงไม่เลี้ยงกัน
 อีว่ายากมึงจะลายตลอดคสัน
 เขาจะคบเอาพินมึงออกกอง
 หยาบเข้าสามานย์อ้อของทอง
 ร้องไปตีไปให้หลังพัง
 ดีส่งลงเสียงให้คึดลุ่มคลั่ง
 แม่ไม่ฟังแล้วไม่ฟังกัน
 ข้าจะอยู่ทำไมที่ไหนนั้น
 ตัวฉันจะลาแม่บรรลัย

การที่วันทองได้เถียงกับแม่อย่างคนขาดสติโดยการกล่าวถึงการปลุกต้นโพธิ์เสี่ยงทายชีวิตของนาง และพลายแก้ว ทำให้ขุนช้างล่วงรู้ความลับและเป็นโอกาสให้ขุนช้างทำลายต้นโพธิ์เพื่อพิสูจน์ให้เห็นว่าพลายแก้วตายจริงตามคำบอกเล่าของขุนช้าง ดังบทกลอน (11 : 201)

ครานั้นจึงโถมเจ้าขุนช้าง
 อยู่บ้านรำคาญใจไม่สบาย
 ได้ยินเสียงอึ่งคะนึ่งห้อง
 แล้วกลับยินยอมพร้อมใจกัน
 ขุนช้างฟังสังเกตตำแหน่งที่
 ครั้นถึงบ้านเรียกหาพวกข้าไท
 ขุนช้างวางขึ้นบนหลังช้าง
 รีบรัดคัตมุ้งข้ามทุ่งนา
 ปลงช้างดูทางสังเกตได้
 พบโพธิ์ปลุกเรียงไว้เคียงกัน
 จับต้นกลางกระโชกโยกให้หนัก
 ด้วยพลายแก้วตั้งสัตย์ปฏิญา
 แต่ว่าต้นโพธิ์ยังอ่อนน้ก
 ไบหอดเหี่ยวหยองดังต้องไฟ

ความสมัครักนางไม่เหือดหาย
 ลอบมาบ้านท่านยายศรีประจัน
 แก่ตีวันทองร้องสนั่น
 จะไปดูโพธิ์สำคัญที่มันใจ
 แล้วรีบรีกลับมหาช้าไม่
 สั่งให้ไปผูกเอาช้างมา
 จอบเสียมเตรียมวางมาหนักหนา
 พอรุ่งถึงท่าบางกลางพลัน
 ก็รีบข้ามน้ำไปขมิขมัน
 ไบนั้นเขี้ยวพุ่มขุ่มตา
 เฉชะอาร์กษ์เขารักษา
 กันจอบเสียมมีดพริ้วให้คิดไป
 โยกหนักไบนั่นไม่ทนได้
 ขุนช้างกับบ่าวไพร่ก็กลับมา

นางวันทองหมดหนทางที่จะต่อรองกับแม่ของนางเพราะต้นโพธิ์เสียดตายชีวิตของพลายแก้วถูกขุนช้างทำร้ายจนเหี่ยวเฉาเป็นการพิสูจน์ให้เห็นว่าพลายแก้วตายแล้ว เหตุการณ์ดังกล่าวนี้ก็น่าจะเนื่องมาจากวันทองแสดงกริยาวาจาก้าวร้าวได้เดียวกับนางศรีประจัน ดังคำกล่าวของสายทองว่า (11 : 206)

ซึ่งต้นโพธิ์กลางนั้นใบร่วง	เห็นจะเป็นคนลวงหาเชื่อไม่
ที่กริ่งว่าขุนช้างทำจัญไร	อ้ายหัวใสมันเอาหม้อกระตุกมา
สอพลอขอแม่แม่ให้ปิ่น	วันนั้นเรด้ามันหนักหนา
เถียงกันอิงบ้านกับมารดา	วอนว่าจะไปดูโพธิ์สำคัญ
รุ่งขึ้นอ้ายจัญไรไม่เห็นตัว	อ้ายชาติชั่วทำโพธิ์เป็นแม่มั่น
วันนี้เมื่อเห็นที่เห็นมัน	มาแอบอยู่ด้วยกันทั้งบ้านาย

นางศรีประจันได้โอกาสยกวันทองให้แก่ขุนช้าง โดยมีสาเหตุสืบเนื่องมาจากการได้ไปเห็นต้นโพธิ์เสียดตายชีวิตของพลายแก้วเหี่ยวเฉาและเชื่อว่าพลายแก้วตายแล้ว และเป็นผลมาจากวันทองได้เถียงกับแม่ด้วยเสียงอันดังจนขุนช้างได้ยินและล่วงรู้ความลับนั่นเอง นอกจากนี้จะเป็นหญิงที่กล้าต่อปากต่อคำกับแม่และใช้วาจากระทบกระเทียบถึงปมด้อยของขุนช้างแล้ววันทองยังเป็นหญิงที่อารมณ์ร้อนแรง มีโทสะและแสดงออกด้วยการทะเลาะวิวาทและทำร้ายร่างกายอันส่งผลให้ชีวิตคู่ของนางต้องแยกทางกัน ขุนแผนไม่สามารถทนรับพฤติกรรมก้าวร้าวที่วันทองแสดงออกต่อลาวทองและขุนแผนได้อีกต่อไป บทกลอนได้บรรยายความรู้สึกของวันทองเมื่อได้ยินลาวทองห้ามขุนแผนไม่ให้ยกไพร่พลไปล้อมบ้านขุนช้างไว้ว่า “ครานั้นวันทองได้ฟังว่า ดั่งฟ้าผ่าหัวแตกสักเจ็ดเสียด” (13 : 227) และต่อจากนั้นนางก็กล่าววาทเป็นเชิงกระทบกระเทียบด่าทอและดูถูกลาวทองทันทีว่า (13 : 227)

น้อยฤดอยหน้ามาขวางเคียง	ขึ้นเสียดลอยทรงดั่งหงส์บิน
ตัดความห้ามหัวเจ้าตัวโปรด	คุณโทษอย่างไรเข้าใจสิ้น
สงสัยใส่กลเป็นมลทิน	ลอยดินเล่นตัวให้หัวรัก
นี่เมียหม่อมฤเจ้าจอมผู้หญิงไหน	จึงตามได้กระทั่งตอจนคอหัก
ฤที่นี้้องของหม่อมสะพร้อมพริก	ฤลัดลูกลาวตกได้กลางทาง

เมื่อขุนแผนแนะนำลาวทองและให้นางไหว้วันทอง วันทองไม่อาจสะกดความหึงหวงได้ นางได้เพิ่มความเผ็ดร้อนในวาทจาจนลาวทองมีความรู้สึก “แทบจะคลั่งเป็นบ้า...” และ “แค้นใจดั่งไฟมาลามเลีย” (13 : 228) ดังบทกลอนต่อไปนี้ (13 : 227-228)

<p> เอะคะหม่อมเท่านั้นก็งามหน้า ลงมาตั้งหน้ามาเมื่อไร มาบอกหัวด้วยตัวนั้นเกิดความ วิ่งมา่วนวายน้ำลายพรู ถ้อยคำรำห้ามเป็นครามทา เป็นความแคลงแย้งว่าสารพัน ดีชั่วก็หัวเป็นบรรทัด ช่างสำออยลายนวลกระบวนงาม </p>	<p> หาปรารถนาจะเอาหัวของใครไม่ ซึ่งได้ชูเมียงก็ไม่รู้ ฤมาลวงหยาบหยามให้เคื่องหู ฤพึงดูเห็นชอบเป็นชอบคั้น มั่นงามหน้าอยู่แล้วฤไรนั้น คมสันเหน็บแนมให้แหลมความ ฤาخذนักรู้เห็นใคร ไปไล่ห้าม มิใช่ตามหม่อมแก้วมาเป็นเมีย </p>
---	--

เมื่อวันทองกล่าววาจาให้ลาวทองโกรธเคืองจะคลั่งดังคำกลอนข้างต้นนี้ ลาวทองจึงได้ตอบด้วยถ้อยคำที่เผ็ดร้อนพอ ๆ กันว่า (13 : 228)

<p> ถ้าแต่หลังรู้มั่งว่าเมียมี ตามประสาชวาคงอยู่พงไพร นี้นใจแล้วแม่มามือเปล่า พอรูจักหักทากันไว้พลาจ </p>	<p> จะจัดของดีดีลงมาให้ ทั้งเนื้อไม้ก็ถุณาแลเงาข้าง ไม่ทันเอาอะไรมาให้บ้าง นี้แน่นอนงำเจ้าไหวอย่าโกรธา </p>
--	--

คำพูดของลาวทองช่วยอารมณ์ของวันทองให้นางกล่าวได้ตอบ ลาวทองไม่ยอมแพ้ นางกล่าวขอกย้อนให้วันทองโกรธเคืองยิ่งขึ้น นางคำว่าลาวทองและร้องเรียกให้สายทองและบ่าวไพร่ของนางมาช่วยรุมทำร้ายลาวทอง ความแค้นของวันทองทำให้นางขาดสติ ยิ่งขุนแผนเข้าห้ามปรามก็เหมือนช่วยให้นางโกรธเคืองลาวทองยิ่งขึ้นดังบทกลอน (13 : 230)

<p> ถึงกระนั้นก็การอะไรใคร ทุดอิลาวชาวป่าขึ้นหน้าลอย เจ็บใจไม่น้อยสักร้อยเท่า สายทองกับอิปลิทั้งอิจิน เป็นไรเป็นนะไม่ละกัน ลาวทองแอบหลังบังหัวคู ออย่าอย่า่วนวายเจ้าสายทอง ชอบแต่จะปลอบนางให้บางเบา ไม่แล้วคะหม่อมไม่ฟังสิ้น </p>	<p> ฤาข้างแทงมึงเข้าไปจนคอหอย แม่จะต่อเอาเลือดลงล้างดิน ดังใครเอาดาบฟาดให้ขาดวัน ปืนเรือลงมาด้วยมาช่วยกู ขุนแผนเข้ากั้นน้องวันทองอยู่ พวกสายทองกรูจะตบเอา เป็นไรน้องมาเป็นเช่นนี้เล่า ออย่านะเจ้าวันทองจงอดใจ ถึงพระอินทร์ลงมาห้ามหาฟังไม่ </p>
---	---

หม่อมไม่เลี้ยงแล้วก็แล้วไป
ถึงหัวค้ำสักเท่าไรก็ไม่เลี้ยง
นี่อีลาวชาวคอนคอนเจรจา

ฟาดฟันลงไว้ในนา
จะต่อยศสักสิบเสียดก็ไม่ว่า
อีกินกึ่งกำบจะตบมัน

วันทองอยู่ในสภาวะที่เสียเปรียบลาวทองเพราะนางขาดสติ การเรียกสายทองและบ่าวไพร่ให้ช่วยกันรุมทำร้ายลาวทองทำให้ขุนแผนต้องช่วยปกป้องลาวทอง เมื่อวันทองเข้าประชิดตัวลาวทองเพื่อจะตบตีนาง ขุนแผนจึงถูกวันทองทำร้ายโดยไม่ได้ตั้งใจ การโต้ตอบทะเลาะวิวาทระหว่างขุนแผนและวันทองบังเกิดขึ้น วันทองค้ำว่าขุนแผนด้วยความน้อยใจ ขุนแผนค้ำว่าวันทองด้วยความโกรธที่วันทองคือคิงไม่ยอมเชื่อฟังตน วันทองน้อยใจคิดว่าขุนแผนสิ้นรักตนและเข้าข้างลาวทอง นางจึงทำขุนแผนให้มานางและประกาศตัดขาดจากขุนแผน (13 : 231)

รู้แล้วว่าไม่รักอย่าพัก
แกล้งทามาบ้านประจานเรา
ได้แต่เพียงอีกาลีเมือง
ถ้าได้ค้ำไปกว่านี้อย่าหนีปกป้อง
ถึงพันวันทองไปก็ไม่ช้า
อีลาวมันจะสับขั้บระยำ
ว่าพลาง โจนขึ้นบนสะพาน
สิ่งไรมิให้เป็นราศี
ทั้งน้ำมันกระจกกระแจะแป้ง
ให้สิ้นวายุหยาชาติของคนเท็จ
ขาดเค็ดเสร็จกันในวันนี้
ถึงพระอินทร์ลงมาว่าก็อย่าคอย

จะฆ่าเสียก็ฆ่าเถิดหนาเจ้า
พอรู้เท่ากันสิ้นเจ้าลีนทอง
ยังตั้งเรื่องประหนึ่งจะทุบถอง
จะลงรอนรับที่กลางเป็นอ่างน้ำ
จะเป็นเชียงสับปลาทุกเช้าค่ำ
สิ้นบุญสิ้นกรรมกันวันนี้
จะตักน้ำล้างบ้านเอาดินสี
น้ำท่ามืออยู่จะดูเช็ด
จะทิ้งไว้ให้แห้งเป็นสะเก็ด
จะขุดเวฟพื้นดินให้สิ้นรอย
ไม่มีอาลัยเท่าปลายก้อย
ที่วันทองนั้นจะถอยมาคืนดี

การประกาศตัดขาดจากขุนแผนยิ่งทำให้สถานการณ์ถึงขั้นวิกฤต เนื่องจากขุนแผนเข้าใจว่าวันทองป็นใจไปรักขุนช้าง แล้วมาแสร้งแสดงพฤติกรรมหนึ่งหวงหาเรื่องทะเลาะกับลาวทองและพาลทะเลาะวิวาทกับขุนแผน จึงค้ำว่าวันทองด้วยถ้อยคำที่ดูถูกเหยียดหยามศักดิ์ศรีและเงื้อมดาบจะฆ่าวันทอง (13 : 232)

คำแยะเจ้าเอี่ยมมันแสนคัน
กลากเกลื่อนขี้เรื้อนพรใน
อีชาติชั่วเป็นตัวเท่าตัวหนอน

จะเท่ามันตนนี้หามีไม่
หยุดขานหาใส่ก็หายคัน
ไซ้ซอนคืบเคียนจนตัวสั้น

ถึงหาษาให้สิ้นถิ่นสุพรรณ
มิ่งตายเสียเถิดวันทองเอ๋ย
กระที่บ โผงผางกลางนาวา

วันเดียวก็จะสิ้นตำรายา
อย่าอยู่เลยซักดาบออกเงื้อง่า
จิกหัวเอามาฆ่าให้ตาย

วันทองเป็นหญิงที่มีโทสจริตรุนแรง แต่เมื่อสถานการณ์เลวร้ายถึงขั้นขุนแผนประกาศจะฆ่านาง วันทองก็ได้สติ นางคร่ำครวญยอมรับผิด ยอมรับว่าตนเองเป็นหญิงที่ปากกล้า อวดดีถือดี ความในใจของนางสะท้อนให้เห็นว่า นางรักขุนแผนอย่างคั่งคั่ง นางเสียใจในการกล่าวล่วงเกินขุนแผน และในที่สุดนางปลงตกและยอมรับชะตากรรมโดยการผูกคอตาย บพทลอนได้บรรยาย อารมณ์ความรู้สึกและพฤติกรรมของวันทองอย่างละเอียดลึกซึ้งไว้ ดังนี้ (13 : 232 – 233)

ครานั้นวันทองก็ตกใจ
ถึงที่นอนกลิ้งเกลือกกลงเสือกกาย
เสียแรงน้องครองตัวไม่มัวหมอง
คูงใจฝังไว้ในศิลา
แต่พระพายมิได้ขายมาพัดต้อง
สงวนตัวท่าหัวไว้เท่าไร
จะโทษหัวว่าชั่วกระไรได้
ที่นี่และหน้าเป็นทากราม
สารพัดตัดเค็ดสำเร็จขาด
ดั่งไม้สูงสุดเพื่อนไม้ฟิ่งใคร
โอ้แต่นี้อีกวันทองเอ๋ย
จะครองตัวไว้ใใให้คืนคง
สุดสิ้นสีทองที่ผ่องแผ้ว
เชื้อหงส์พงศ์เผ่าจะพาจม
เจ้าประคุณทูนหัวของเมียแก้ว
พ่อเพื่อนกินเพื่อนนอนแต่ก่อนไร
แต่รักฟิ่งจิกทะเลาะกัน
พ่อรักน้องหมายครองแต่ก่อนมา
น้อยใจใจถ้อยนี้หรือ
ถ้าอดใจกลั้นไว้สักครั้งปี
คิดแล้วพ่อพลายพลอยทิ้งขว้าง
หนักอกแม่จะยกให้มันไป

วังขึ้นเรือนใหญ่มิ่งขวัญหาย
โอ้วว่าพ่อพลายของเมียอา
ดั่งแว่นทองส่องสว่างพระเวหา
อุตสาห์ซ่อนเร้นทั้งเรือดไร
ตัวน้องราศีหาไม่
พอได้พบผัวก็เกิดความ
สาแก่ใจจาเราหยาบหยาม
ผัวห้ามยังฮึกไม่เห็นภัย
ประมาทนักหักปิ่นไม่ทนได้
ลมประดัยพานพัดก็พังลง
ไม่ควรเลยที่จะแหลกลเป็นผุยผง
เสมือนหงส์ปีกหักลงปลัดกม
จะกลายเป็นกาแล้วเพราะขึ้นชม
เพราะการมจึงได้ร้อนรำคาญใจ
ลับแล้วเข้าเย็นหาเห็นไม่
เพื่อนไซ้เพื่อนสุขทุกเวลา
พ่อมาทนน้องรีบลงไปหา
เพราะอิมารริษยามันกาถึ
มาควนคือดั่งได้ไม่พอที่
จะได้ตัดต่อทำให้หน้าใจ
จะหลีกหนีอายขุนช้างกระไรได้
เมื่อไม่มีรักใคร่ในอารมณ์

แต่อายุเพียงนี้มีสองผัว
 มีแต่จะอับอายไม่วายกรรม
 ความเจ็บเท่าไรจะรู้หาย
 ดังหมึกสักปึกไว้ที่หลังมือ
 ตายเสียตายเถิดประเสริฐกว่า
 ยกมือกราบงามลงสามที
 กลัวอายจะตายไปคอยท่า
 อย่าให้อ้ายขุนช้างมาวี่แวว
 เกาะเสาทำปิ่นขึ้นถึงชื่อ
 พอตัวไกวไหวยวบถึงหลังคา

แสนชั่วแสนถ้อยทุกเส้นผม
 ชีวิตสิ้นดินถมก็ซื้อถือ
 ความอายเมื่อไรจะสิ้นชื่อ
 ยังจะรื้อรักรูปไปโยมิ
 กว่าได้เชือกกลากมาจากที่
 ชาตินี้ห้องพลัดพ้อพลายแล้ว
 ชาติหน้าขอพบพ้อพลายแก้ว
 ว่าแล้วแฝงม่านลูกขึ้นมา
 สองมือผูกคอให้แน่นหนา

บทบาท วันทองในฐานะตัวละครเอกมีบทบาทสำคัญเกี่ยวข้องกับตัวละครเอกฝ่ายชาย และมีความขัดแย้งกับตัวละครอื่น ผู้วิจัยจะได้ศึกษาบทบาทของวันทองในฐานะลูก ในฐานะเมีย และในฐานะแม่ตามลำดับดังต่อไปนี้

ในฐานะลูก วันทองได้รับการเลี้ยงดูจากแม่นมและข้าไท โดยเฉพาะนางสายทองเป็นที่เลี้ยงซึ่งมีบทบาทเป็นที่ปรึกษาของวันทอง ในฐานะลูกสาวคนเดียวของนางศรีประจัน วันทองได้ศึกษางานฝีมือ งานเรือนและช่วยแม่คุมข้าทาสบริวารทำไร่ฝ้ายและเก็บฝ้าย กล่าวคือ ในช่วงที่ยังใช้ชื่อพิมพิลาไลย นางได้ช่วยแม่เตรียมของทำบุญในงานเทศน์มหาชาติได้แก่ การทำขนม และงานแกะสลักที่มีฝีมืองดงาม ดังบทกลอน (3 : 45)

ครานั้นฝ่ายนางศรีประจัน	เรียกข้าคำล้นอยู่อิงมี
แม่พิมช่วยแม่บ้างมาข้างนี้	เข้ามาช่วยกันทันเวลา

และบทกลอน ได้บรรยายความสามารถในการเป็นแม่งานคุมบ่าวประคิษฐ์เครื่องบูชาประจำกัณฑ์ ได้อย่างประณีตงดงามดังกลอน (3 : 46-47)

ครานั้นนางพิมพิลาไลย	เรียกหาข้าไทให้มานี้
ทำหมากประจำกัณฑ์ให้ฉันที	หมากพลูสำลีไปพามา
บ้างเอามะละกอมาคำจัก	ช่วยกันแกะสลักเป็นหนักหนา
แล้วย้อมสีสดงามอร่ามตา	ประดับประดาเป็นที่ศรัทธา
แกะเป็นราชสีห์สิงห์อัถ	เหยียดหยัดยืนอยู่ดูเจิดฉิน

แกะเป็นเทพนมพรหมินทร์	พระอินทร์ถือแก้วแล้วเหาะมา
แกะรูปนารายณ์ทรงสุบรรณ	ผาดผันแผ่นดินผยองล่องเวหา
ยกไปให้เขาโมทนา	ฝูงข้าก็รับไปทันที
ครั้งถึงศาลามาตั้งไว้	สัพบุรุษสุดใจไปคู่มือ
เออเขาทำหมงคลงคงงามดี	ไม่เสียทีที่ลำบากพากเพียร
รูปสัตว์หัตถ์ด้อยองค์ละเป็น	ดูเด่นเห็นสะอาดดั่งวาดเขียน
เขาช่างแกะสลักจักเขียน	ทั้งการเปรียบต่างชมชมไป

งานที่พิมช่วยแม่ทำอีกอย่างหนึ่งคือ การปั้นฝ้าย ดังปรากฏในเนื้อเรื่องตอนหนึ่งคือ พิมขัดเคืองใจ สายทองที่ไม่ยอมบอกกับตนว่าได้พูดคุยเรื่องราวใดกับณเรแก้วในตอนไล่บาตร นางแยกตัวไปปั้นฝ้ายในห้องกับข้าไทดังกลอน (4 : 55-56)

ต่างตนกินเสร็จสำเร็จอ้ม	นางพิมลอยใจเข้าในห้อง
ปั้นฝ้ายข้าไทอยู่กำยกอง	จนบ่ายสองโมงแล้วก็เสร็จพลัน

เนื่องจากพิมเป็นลูกสาวคนเดียวของนางศรีประจัน นางจึงช่วยเหลือแม่โดยทำหน้าที่คุมบ่าวไพร่ทำงานต่าง ๆ ให้แม่ ดังบทกลอนบรรยายให้เห็นบทบาทของนางพิมและสายทองนัดพบณเรแก้วที่ไรฝ้าย ทั้งสองคนได้อ้างกับนางศรีประจันว่าตนจะคุมบ่าวไพร่ไปเก็บฝ้าย (4 : 66)

นางพิมพิลาไลยกับสายทอง	ทั้งสองกินข้าวปลาหาข้าไม่
อ้มหน้าสำราญบานใจ	จึงพูดจาปราศรัยกับมารดา
วันนี้ลูกจะไปที่ไหนหนือ	ฝ้ายเพื่อแตกกระจายเสียหนักหนา
ลูกจะออกไปดูกับหูดดา	จะไว้ใจกับข้าไม่ต้องการ
มันลักจันเนกแจกจ่าย	ซื้อขายกินเล่นไปทั้งบ้าน
ลูกเห็นกับตามาชำนาญ	จะว่าขานมันก็ไม่ถนัดใจ

ความขัดแย้งระหว่างพิมกับแม่เริ่มเกิดขึ้นเมื่อขุนช้างมาเจรจาทาบตามนางพิม นางศรีประจันเห็นว่าขุนช้างมั่งมีเงินทองนางรีบกล่าวถึงคุณสมบัติของลูกสาวเป็นเชิงเสนอตัวให้ขุนช้างทันทีด้วยความโลภ ดังกลอน (5 : 90)

ครานั้นท่านชายศรีประจัน
คิดโลกขึ้นมาว่าออกไป
พอเลือกคักจักหาที่ดีดี
รู้การรอบคอบครอบครอง
เหมือนอย่างพ่อช่างอย่างนี้
ไม่อายแขกไทยที่ไปมา
เสมอทั้งสองราบริราศักดิ์
จะเลือกสรรในสุพรรณบุรี
ที่จริงอพิมพิลาไลย
แต่พอเพียงสถานปานกลาง

ฟังขุนช้างรำพัน ไม่นิ่งได้
มีเงินเหตุใดจะไร้ทอง
ถ้วนถู้เก็บซึ่งข้าวของ
ปกป้องข้าไททั้งไร่นา
พอจะหาเมียดีได้สมหน้า
เจรจาอ่อนหวานการผู้ดี
รู้ปึกเขียนกรองต้องที่
เห็น ไม่มีใครเสมอกับพ่อช่าง
พอจะเป็นผู้ใหญ่ก็ได้บ้าง
ไม่เหมือนอย่างในศรีอยุธยา

การแสดงความยินดีและเสนอตัวลูกสาวให้ขุนช้างพิจารณาทำให้นางพิมแค้นใจในพฤติกรรมของแม่ ดังกลอน (5 : 90)

ครานั้นนางพิมกับสายสอง
แค้นด้วยมารดาว่ากับมัน

ฟังอยู่ในห้องให้ป่วนปั่น
อ้ายหัวควั่นลวนลามหยามเต็มที

ความขัดแย้งระหว่างลูกกับแม่เริ่มรุนแรงขึ้นเมื่อขุนช้างใช้ความเพียรพยายามมาพบนางศรีประจันเป็นครั้งที่สอง และทาบทามว่าตนจะขอนางพิม ครั้งนี้นางศรีประจันเรียกพิมให้ออกมาพบขุนช้าง ดังกลอน (6 : 101)

ครานั้นท่านชายศรีประจัน
นึกขี้มกริ่มใจให้ยินดี
จึงว่าพ่อช่างทูนหัวแม่
ปีเดือนได้กันหรือฉันใด
แม่พิมเอ๋ยแม่พิมไปอยู่ไหน
มารู้จักกันไว้เป็นไรมี

ฟังขุนช้างรำพันเป็นถ้วนถู้
ได้ลูกเขยเศรษฐีก็ดีใจ
ตามแต่บุญกรรมจะนำไป
แล้วเรียกลูกสาวไปในทันที
เป็นไรจึงไม่ออกมาไหว้พี่
มาชี้ทูนหัวของมารดา

พิมตอบปฏิเสธแม่ไม่ยอมออกมาพบขุนช้างและยังคำขุนช้างอย่างมากมายจนขุนช้างอับอายรีบลงจากเรือนนางศรีประจันไป นางศรีประจันโกรธพิมมาก นางจึงเขียนตีพิมอย่างแสนสาหัส ดังกลอน (6 : 102)

นางพิมต้องตีตัวเป็นแนว
เจ็บปวดยวดยิ่งทั้งกายา
ปิดประตูใส่กลอนด้วยความกลัว
ครั้งนี้เจ็บอายนี้เหลือใจ

ฉันกลัวแล้วคราวนี้ฉันไม่ว่า
ก็หนีหน้าวิ่งเข้าในครัวไฟ
ทอดตัวลงแล้วสะอื้นให้
เลือดไหลโซมหลังตลอดลาย

เมื่อพิมแต่งงานกับพลายแก้วแล้ว ขุนช้างก็ยังไม่วางความพยายามที่จะให้ได้พิมมาเป็นเมียของตน ขุนช้างวางอุบายทูลสมเด็จพระพันวษาให้พลายแก้วยกทัพไปทำศึก แล้วลวงนางศรีประจันว่าพลายแก้วตายให้บ่าวบอกกับศรีประจันว่าวันทองจะต้องถูกจับเป็นหม้ายหลวงควรรีบยกนางให้แก่ขุนช้างเสีย ศรีประจันหลงกลตกหลงวันทองให้แก่ขุนช้าง วันทองทะเลาะกับแม่และขอพิสูจน์โดยไปดูต้นโพธิ์ที่อธิษฐานเสี่ยงทาย นางศรีประจันยินยอมพานางวันทองไปดูต้นโพธิ์ก็พบว่าต้นโพธิ์เสี่ยงทายของพลายแก้วเฉาเพราะน้ำมือของขุนช้าง นางศรีประจันจึงได้โอกาสยกนางวันทองให้ขุนช้าง โดยเริ่มวางอุบายให้ขุนช้างรื้อหอพลายแก้วและปลุกหอของขุนช้างแทนแล้วรีบรวบรัดจัดพิธีแต่งงานขุนช้างกับวันทองโดยไม่ฟังคำทัดทานของวันทอง บทกลอนได้บรรยายเหตุการณ์ที่วันทองขัดขืน นางศรีประจันไม่ยอมเข้าพิธีรดน้ำแต่งงานกับขุนช้างไว้ ดังนี้ (12 : 217)

พระเข้าไปในหอนั่งรอรอยู่
ฝ่ายยายศรีประจันผู้มารดา
นางพิมขัดใจไม่ยอมมุ่ง
อื้อว่ายากปากกล้าเอาผ้าพัน
นางพิมเหนียวสายอยู่ประตุนั่น
มือหลดลัม ไถล ไปเป็นวา
ยื่นร้องบอกมาว่าชีวิตัน
เจ้าสาวเจ็บจุกครางอยู่ข้างใน
สวดจบจะขอทานน้ำมนต์ไว้

จับมงคลคูไว้คอยท่า
ให้ลูกยานุงขาวห่มขาวปล้น
แกตีผลุงเข้าที่หลังดังสนั่น
ปล้ำกันอุตุลุดลุดมีอมา
แกจูดแขนตัวสั้นตีนยันฝ่า
แกเคียดค่าแปรคแปร้นลูกเล่นไป
สวดมนต์เถิดเข้าจะเข้าได้
มาชดน้ำไม่ได้แล้วเจ้าคะ
รดเอาข้างในได้ดอกหนะ

นอกจากวันทองจะขัดขืนกับแม่ไม่ยอมรดน้ำในพิธีแต่งงานแล้ว นางยังไม่ยอมตักบาตรร่วมกับขุนช้างแม้ศรีประจันจะเรียกวินทองก็ยังคือไม่ปฏิบัติตาม (12 : 218)

ศรีประจันฟังคำร้องซ้ำว่า
นางพิมเคืองข้องร้องทวาด
อายกับหมูหมาพวกข้าไท
ศรีประจันบ่นพลาจครางฮือ
ตั้งแต่เจ็บเค็มที่เมื่อปีจอ

เป็นไรหว่าอพิมไม่ออกไป
ข้าหาปรารถนาไปใส่ไม้
ว่าแล้วรำไรร้องไห้จ้อ
ขุนช้างเจ้าอย่าถือเลยอิพ้อ
ใจคอมันให้กลุ่มคลุ้มคลั่งไป

วันทองไม่ยอมปฏิบัติตามคำสั่งของแม่ทั้งในการทำพิธีรดน้ำ การตัดบาตร และประการสำคัญคือการเข้าหอ นางได้ด่าประชดแม่และขัดขืนไม่ยอมเข้าหอ ทำให้นางศรีประจันโกรธ นางได้เขียนติลลูกแต่กลับยิ่งช่วยยื้อให้วันทอง โกรธแค้นนางส่งเสียงเถียงทะเลาะโต้ตอบกับแม่ด้วยเสียงอันดังจนนางศรีประจันโกรธจัด ใช้เชือกมัดมือ โยงและระดมตีวันทอง ดังกลอน (12 : 219)

จึงปลอบลูกยาย่าช้าเลย	เจ้าก็เคยเข้าหออย่าท้อใจ
นางวันทองแค้นคั่งประดังร้อง	กระทุ้งห้องสนั่นหวั่นไหว
ซึ่งนำหน้าอ้ายหัวล้านจี้ครันไป	แม้จะใคร่ได้เขาก็เอาเอง
ตะแกฟิงลูกย่าว่าประชด	มันเหลืออดอกเขมรขึ้นเดินเหยง
คู่อิพิมว่าได้ช่างไม่เกรง	แกกลวยไม้ป้ายเปิงลงหลายที
นางวันทองร้องแซ่พ่อแม่เอ๋ย	ข้าไม่เคยพบเห็นเช่นนี้
เขาไม่รักอ้ายล้านมาพาลดี	คนไม่อายุอายุพิบ่างเถิดครา
ยังส่งเสียงเถียงคำไม่ตกฟาก	แกกลวยเชือกกระชากมาจากฝา
มัดมือยื้อ โยงขึ้นหลังคา	เอาไม่มาตีกลมระดมไป
จะเข้าหอฤาไม่ให้เร่งว่า	มิบอกมาแล้วแม่หาแกไม่
นางวันทองร้องคั้นจะสิ้นใจ	พี่สายทองไปไหนไม่เข้ามา

หลังจากขุนช้างรอจะเข้าหอกับวันทองครบ 15 วัน และขุนแผนได้ทิ้งวันทองไปอยู่กาญจนบุรีแล้ว ศรีประจันคิดสงสารขุนช้างจึงขอร้องให้วันทองยินยอมไปเข้าหอกับขุนช้าง ดังกลอน (13 : 235)

ครานั้นศรีประจันท่านแม่ยาย	เห็นลูกเขยกระสับกระส่ายอยู่ว้าวุ่น
ปลอบลูกเจ้าอย่าเฉยเฉยแม่คุณ	เนื้ออุ่นของแม่อย่าเร่งร้อ
ถ้วนสิบห้าวันวันนี้แล้ว	ลูกแก้วจงลูกเข้าไปหอ
ขุนช้างคอยแหงนจนแค้นคอ	อย่าคิดท้อถอยเลยนะลูกอา

วันทองตอบปฏิเสธแม่ โดยให้เหตุผลว่า ขุนแผนพี่ของนางยังมีชีวิตอยู่และเพิ่งจะกลับมาได้สองวัน นางจะไปเข้าหอกับขุนช้างได้อย่างไร นางตัดพ่อแม่และแสดงความรังเกียจขุนช้าง ดังกลอน (13 : 235)

แม่เจ้าประคุณของลูกแก้ว	จะแกลิ่งฆ่าลูกแล้วกระมังหนา
พี่ลูกไปทัพฟังกกลับมา	ก็เห็นอยู่แก่ตาแม่ด้วยกัน
ถ้าพี่มาไม่รอดคมอขวัย	จะสมสู่อยู่ด้วยไม่เคียดคั่นที

นี่เพิ่งจากวันทองไปสองวัน
เสียดแรงอุ้มท้องวันทองมา
ลูกจะอยู่เป็นคนไม่พินอาย

จะขึ้นคั่นคอลูกให้จำตาย
แม่จะฆ่าลูกเสียได้ง่ายง่าย
เพราะได้อ้ายหัวล้านรำคาญใจ

นางศรีประจันได้พยายามหว่านล้อมโดยเปรียบเทียบให้วันทองเห็นว่าขุนช้างแม้หัวล้านแต่ก็ยังมี
สามารถทำให้ชีวิตความเป็นอยู่ของวันทองสบายไปตลอดชาติ ส่วนขุนแผนนั้นมีเมียใหม่แล้วและ
ก็ประกาศตัดขาดกับนางวันทองไปแล้ว เมื่อเห็นว่าวันทองยังคือดั้งเดิมและเห็นว่าคงจะใช้ไม้อ่อน
กับลูกไม่เป็นผลนางจึงเปลี่ยนมาใช้ไม้แข็งกับวันทอง บทกลอนได้บรรยายให้เห็นภาพความขัด
แย้งระหว่างวันทองกับศรีประจันไว้อย่างละเอียดว่า วันทองไม่สามารถต้านแรงของแม่และขุนช้าง
ได้ ในที่สุดนางต้องตกเป็นเมียของขุนช้างเพราะความร่วมมือของนางศรีประจันและขุนช้าง (13 :
235 -237)

พูดผิดพูดถูกลูกของทอง
นั่งกินจนตายสบายใจ
เผ่าบ่นวุ่นวายถึงปลายแก้ว
มันด่ามึงอิงสะท้านทั้งสุพรรณ
ถ้ามีฟังคำแม่ทำแซ่เขื่อน
ยากเย็นเป็นตายอย่าหมายกู
วันทองกระดกหนีศรีประจัน
ขุนช้างสนลนควานซี้ตา

ศรีประจันไม่หยุดแกกุดลาก
น้ำตาน้ำมูกดั่งลูกกะแอ
มือหลุดหลุดลี้มลงจมฝา
วันทองลี้มคะมำต้ำอ๊ก
ตีซ้าต้ำผางไม่วางมือ
วันทองร้องแซ่แม่ขึ้นใจ

.....
.....
ผินหน้ามาลูควันทองไป
มาถึงไม้เสียบเหยียบลูกชาม
ศรีประจันร้องว้ายกูตายหาว
มันถ่อยพินกำลั้งอิริ้งแก

ผัวเงินผัวทองหาเอาไม่
หัวล้านทำไมกับหัวมัน
มันมีเมียใหม่แล้วหรือไม่นั่น
ตัดกันขาดแล้วไม่เอ็นดู
มึงไปเสียจากเรือนอย่าไค้อยู่
ลูควันทองลากลู่ธูออกมา
ต่างคนต่างคั่นกันจมฝา
เปิดประตูคอยทำไว้จับแง
อ๊วว่ายากฉิบหายมันจะขายแม่
แยงแย้มมือลากกระซอกซึก
ฝ่าขาดดั่งควากหัวฟากหัก
ศรีประจันหันผลึกหกคะเมนไป
มึงไม่ไปจริงหรือกูหาฟังไม่
แม่ซ้าไหว้วาบ้านวานมาดู

.....
.....
ฝ่าหลุดขัดใจอยู่ข่มง่าม
ชามแตกมันก็ปามเอาตีนเก
ยกขาขึ้นแกว่งเลือดแดงแจ้
วันทองฉวยแคร่ยุดแน่นไว้

ศรีประจันชักขามที่ดำดิน
มือหลุดจากแครงแม่ลากไป
พลวันเข้าไปในประตู
ขุนช้าง โผนมานัยน์ตาลาย
ศรีประจันนั่งงกผลักอกด้าน
ขุนช้างร้องว้ายตายครั้งนี้
วางแม่ยายมาคว้าวันทอง
กรักกรุกคุกเข้าเหมือนเต่ากลาน
วันทองร้องอึ้งอยู่ในห้อง
อ้ายห่ามันจะฆ่าเมียเสียแล้ว
อ้ายจี้ถ่อยถอยไปให้พ้นกู
ขุนช้างฮึดฮือยื่นมือยาว
วันทองถีบผางเข้ากลางอก
ขุนช้างผูกกลับขึ้นทับพุง
มุ้งพันวันทองดั่งไขพอก
ขุนช้างไขว่คว้านัยน์ตาลาย
แค้นใจด้วยมุ้งยุ่งจริงจริง
ฉีกมุ้งออกได้ไต่คะยี่
ขุนช้างเลิกมุ้งที่พันตัว
ได้ที่สบสมอารมณ์ปอง
ร้องจนตาปลิ้นคืนจะลุก
ถีบขุนช้างล้มจม โกง์ โกง์
สะดุดขันน้ำเข้าดำคำ
วันทองหลุดผลุดนั่งทั้งมุ้งพัน
ปล้ำล้มจมเตียงเสียงตำเอือก
อัสจรรยฟ้าลั่นฝนตกปรอ

ปีนแครงมาจุดวันทองใหม่
ขึ้นบนหอใหม่อยู่ร่วนวาย
วันทองลากอุผ้าห่มหาย
หลงจูบแม่ยายเข้าสองที
อ้ายหัวล้านโสโครกกะโหลกผี
หลงจี้แม่เมียเข้าเสียการ
จุดเข้าในห้องอยู่รุ่มง่าน
กูจะขึ้นวิมานวันนี้แล้ว
ขุนช้างข่มเหงน้องพ่อพลายแก้ว
หูตาบ้องแหวเหมือนแมวคราว
หัวหูเหมือนลูกมะพร้าวห้าว
น้ำวสองหัวไหล่เข้าในมุ้ง
พลัดตกจากเตียงเสียงดังผลุง
สายมุ้งขาดสิ้นคืนแทบตาย
กูหายใจไม่ออกอ้ายฉิบหาย
มุ้งพันร่วนวายอยู่สิ้นที
พอรุ่งขึ้นกูจะทิ้งเสียเวจซี่
มุ้งยังพันดีแต่วันทอง
พันไว้แต่หัวให้มีช่อง
วันทองจนใจอยู่ในโปง
กูจุกขึ้นมาแล้วอ้ายตายโหง
ขุนช้างโลดโคดโหยงอยู่ยักยัน
น้ำเปียกแข็งขาอยู่ตัวสิ้น
ขุนช้างงกกันเข้าวังคอบ
วันทองเลือกตำฟ้าตาป้อหลอ
เสียงจ้อไหลอาบซาบแผ่นดิน

การศึกษาบทบาทวันทองในฐานะลูก อาจสรุปได้ว่าวันทองในวัยเด็ก นาง เป็นลูกที่เชื่อฟังและช่วยแม่ทำงานดูแลบ่าวไพร่แทนแม่ แต่เมื่อนางแต่งงานกับพลายแก้วแล้ว นาง มีบุคลิกลักษณะเป็นตัวของตัวเอง ไม่ยอมปฏิบัติตามความคิดเห็นของแม่ วันทองมีความรักมั่นคง รักเดียวใจเดียว เมื่อศรีประจันยกวันทองให้แก่ขุนช้าง นางได้แสดงจุดยืนปฏิเสธ ไม่ยอมเป็นเมีย ของขุนช้าง วันทองกล้าต่อปากต่อคำกับแม่ และกล่าวล่วงเกินแม่เมื่อถูกบังคับวันทองยอมถูกแม่ตำ แม้จะต้องถูกเขี่ยนตีเจ็บปวดอย่างแสนสาหัสจากแม่ วันทองก็ยังมิใจเค็ดเคียวที่จะไม่แต่งงานกับขุนช้าง

ในฐานะเมีย

ในฐานะเมียของพลายแก้ว กวีได้บรรยายให้เห็นถึงการปฏิบัติตัวของฝ่ายหญิงจากคำสอนของศรีประจันก่อนส่งตัวพิมเข้ากับพลายแก้วว่า เมียจะต้องปฏิบัติตัวดีเป็นแม่ศรีเรือน ปรนนิบัติผัว เคารพบนอบ เชื้อฟุ้ง ไม่หึงหวง ไม่กล่าววาจาล่วงเกินผัว และต้องวางตัวเป็นข้างเท่าหลัง ดังกลอน (7 : 133)

ไอ้เจ้าพิมนึ่มนวลของแม่เอ๋ย	เจ้าไม่เคยให้ชายเสน่ห์หา
ร้อยชั่งจงฟังคำมารดา	นี่คู่เคยของเจ้ามาแต่ก่อนแล้ว
ร้อยคนพันคนไม่คลใจ	จำเพาะเจาะได้เจ้าพลายแก้ว
แม่เลี้ยงไว้มิให้อันใดแพว	แต่แนวไม้ประยะหนึ่งไม่ต้องตัว
ครั้นเติบโตใหญ่จะไปเสียจากอก	แม่วิตกอยู่ด้วยเจ้าจะเลี้ยงผัว
ฉวยชุกคำทำผิดแม่คิดกลัว	อย่าทำชั่วชั้นเชิงให้ชายชัง
เนื้อเย็นจะเป็นซึ่งแม่เรือน	ทำให้เหมือนแม่สอนมาแต่หลัง
เข้านอกออกในให้ระวัง	ลูกนังนอบนบแก่สามี
อย่าหึงหวงจ้วงจาบประจานเงิน	อย่าก่อเกินก่อนผัวไม่พอที่
แม่เลี้ยงมาหวังว่าจะให้ดี	จงเป็นศรีสวัสดิ์สุขทุกเวลา

เมื่อศรีประจันส่งตัวพิม การพูดฝากฝังพิมกับพลายแก้ว สะท้อนให้เห็นว่าการครองเรือนนั้น ทั้งสองฝ่ายควรสามัคคีปรองดองกันเพื่อให้ชีวิตอยู่เย็น เมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งผิดพลาดให้ช่วยกันดัดเตือน ไม่ทะเลาะวิวาทตีต่อกัน ดังคำกลอน (7 : 134)

นั่งแล้วจึงขยายศรีประจัน	ว่าฉันทพิมขึ้นมาส่ง
จงกล่อมเกลี้ยงเลี้ยงกันให้เย็นขง	กว่าจะปลงชีวิตชีवालย์
ผิดพลั้งสั่งสอนกันก่อนหนา	อย่าตีต่อกันมีหาคีไม่

พิมได้ปฏิบัติตัวในฐานะเมียประการแรก คือ ก่อนนอนต้องกราบผัวดังคำกลอนว่า “นางพิมป้องปิดสะบัดกราน เข้าในม่านเจ้าก็กราบลงทันใด” (7 : 135) ประการต่อมาคือ การปฏิบัติหน้าที่แม่เรือน ทำอาหารเลี้ยงรับรองแขก ดังปรากฏเรื่องราวเมื่อขุนช้างนำตำรวจไปตามพลายแก้วเพื่อให้ไปทัพพลายแก้วได้สั่งพิมให้ดูแลเตรียมอาหารเลี้ยงตำรวจกับขุนช้าง และเตรียมหมากพลูรับแขก (8 : 144)

ฟังคำศั้วว่าอย่าร้องไห้
 ข้าวปลาหาทำอย่ารำคาญ
 ว่าพลางทางสั่งข้าคน
 สั่งแล้วพลายแก้วก็ออกไป
 ครั้นถึงทักทายปราศรัย
 เดินตามนอกชานกระดานกลาง
 หย่อนก้นบนเสื่อทั้งสามรา
 นางพิมหีบพานรำคาญใจ

ตำรวจเขาได้มาถึงบ้าน
 เขาอดจะประจานให้เจ็บใจ
 สายทองเป็นต้นเข้าครัวใหญ่
 นั่งใกล้ตำรวจกับขุนช้าง
 พาสองนายไปจากหอขวาง
 ย่างขึ้นหอพิมพิลาไลย
 เรียกพานหมากมาหาชำไม่
 ไม่ออกไปเสือกสอดตลอดประตู

ส่วนในด้านการปรนนิบัติตัวนั้น พิมตั้งใจปรนนิบัติพลายแก้วด้วยความรักอย่างสุดซึ้ง กล่าวคือ เป็นเพื่อนพูดคุยให้พลายแก้วสบายใจ เป็นเพื่อนนอนให้ความรักความอบอุ่น เอื้ออาทรในยามกิน ไล่ใจในยามทุกข์ร้อน เช่น ถัดบ่งหนาม และทายาทที่หลังในยามคืนเพราะถูกฝุ่นละออง บำรุงดูแล ข้าวปลาอาหารทั้งคาวและหวาน รวมถึงทาแป้งกระแจะให้หอมชื่นใจ ดังปรากฏในบทรำครวญ ของนางพิม เมื่อพลายแก้วจะจากนางไปทัพ สะท้อนให้เห็นความรัก ความเอื้ออาทรห่วงใยอย่าง ลึกซึ้งค้ำค้ำที่นางมีต่อพลายแก้ว (8 : 148 - 149)

นางพิมพบกับอกเฝ้าสะอื่น
 น้ำตาตกชกชกกระเซ็นไป
 จะเดินไปได้ฤถึงเชียงทอง
 จะระบมบอบบางทั้งกลางริม
 ใครจะช่วยบ่งหนามที่เหน็บเนื้อ
 ไปด้วยจะได้ช่วยพอบ่งซัก
 พ้อเคยนอนอ่อนเนื้อด้วยนุ่นฟู
 จะคายคันตัวต้องละอองไพร
 ออกเอี้ยเมี้ยเคยทำกับข้าว
 พ้อกินได้เหมือนใครเมื่อไรนา
 คาวหวานวันละสามเวลาเหลือ
 จะไปกินดิบสุขทั้งบุกกลอย
 จะอิมซาบอาบออกมาแต่ไหน
 จะหิวโหยระรวยด้วยแบบบาง

ไม่ฝ่าฝืนสร้างสมประดีได้
 ไร่ไร่หวังฝัวจะจากพิม
 จะพียงสองเท้าพอนิมนึม
 ออกพินนี้จะพียงด้วยฝัวรัก
 เมี้ยนี้เอาลี้เหลือเพียงอกหัก
 อนาถนักพ้อไปนอนอยู่กลางไพร
 ไปปะถูกดินคอนที่ไหนได้
 ใครจะช่วยจุดหลังรำพึงพา
 เย็นเข้าตักแต่งบำรุงหา
 ผักปลากินสิ่งละน้อยน้อย
 ยังไม่ใครมีเนื้อขึ้นสักหน้อย
 ไม่ร่อยรสชาตินั้นจืดจาง
 คิดไปสงสารพอนี้สุดอย่าง
 พ้อร่างน้อยของเมี้ยนี้คนเดียว

.....

.....

นอกจากนี้พิมพ์ยังช่วยจัดเตรียมข้าวของเครื่องกินเครื่องใช้ในการเดินทางให้แก่พลายแก้วก่อนออกเดินทาง ได้แก่ หมาก พลู ยา บุหรี่ เสื้อผ้า กระจก หวี ที่นอน หมอน พร้อมจัดบรรจุลงในกำป๋ัน ดังกลอนได้บรรยายไว้ดังนี้ (8 : 154)

ปอกหมากใส่ขันแล้วพันพลู	แลดูผิวเพียงจะขาดใจ
ชบหน้าโศการำพันเศร้า	จะคลึงเกล้าพลูจิบเข้าไม่ได้
สะอื้นอ้อสลักอกตะลึงไป	สำลือถือกับมือไว้ก็ลืมวาง
.....
.....
.....
หมากพลูดุหยาบรีบรวบรวม	ใส่ล่วมเหลือยัดยามตะเคียว
.....
บุหรี่ยาเพชรบุรณณ์เงินเฉียว	ใบตองขอให้เขี้ยวเมื่อคืนมา
.....	คล้ายสะอื้นกลานเข้าไปพับผ้า
ประจงจิบกลีบเล็กเล็กลลอลดา	ไปกลางป่ากำป๋ันน้อยนั้นใส่ไป
นางจัดแจงหีบผ้ากระจกหวี	ตามที่เคยทำเจ้าจำได้
หยาบหมอนที่นอนน้อยละห้อยใจ	ไอ้จะไกลที่นอนน้อยไปนอนเดียว

ในฐานะเมียของพลายแก้ว พิมพ์มีความรัก ความซื่อสัตย์และมั่นคงต่อพลายแก้ว แม้จะถูกแม่บังคับให้แต่งงานกับขุนช้างแต่พิมพ์ก็ไม่ยินยอมปฏิบัติตาม นางยอมถูกค่า ถูกเข็ญตีอย่างแสนสาหัส และทะเลาะกับแม่อยู่หลายครั้ง และประการสำคัญ พิมพ์รักและห่วงหาพลายแก้ว เมื่อได้พบกับลาวทองนางจึงทะเลาะวิวาทกับลาวทองด้วยความหึงหวง และถูกขุนแผนประกาศตัดขาดความเป็นัวเมียกัน เหตุการณ์ครั้งนี้เป็นเรื่องที่ฝังใจของนางอย่างไม่รู้ลืมเลือน เมื่อขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้างเพื่อพานางหนีไปอยู่ในป่าด้วยกัน วันทองได้ตัดพ้อขุนแผนถึงพฤติกรรมต่าง ๆ ในอดีต เมื่อขุนแผนตัดขาดจากนางด้วยความแค้นใจว่า (18 : 48)

เจ็บใจไม่น้อยทั้งถ้อยคำ	ทิ่มตำแตกคันรำพันว่า
แค้นค้ำน้ำตาลกลลอลดา	สะบัดหน้าแค้นเจ้าไม่จำคำ
วันวิวาทกันกับลาวทอง	แผ่ร้องโรมโรมพิไรรำ
กั้งกางขวางไว้มิให้ทำ	ซ้ำไล่จะฟันให้บรรลัย
แค้นใจซ้ำจึงไปผูกคอตาย	สายทองมาบอกยังคำให้
ขึ้นช้างพานางลาวทองไป	ดังพระสุรณได้มโนหรรษา

ข้ามอนกับขุนช้างก็จริงอยู่	แต่ได้สู้รบกันเป็นหนักหนา
เสียดัวชั่วไว้จะตื่นตา	เพราะพรายเขาเข้ามาสะกดไว้
ถ้าผิวเมตตามาปกป้อง	วันทองฤาใครจะทำได้
เจ้าลอยซ่อนเอาปลาที่หน้าไซ	เพราะใจของเจ้าไม่เมตตา
ขึ้นช้างไปกับนางลาวทองน้อย	ข้านี้ตั้งตาคอยละห้อยหา

ในฐานะเมียของขุนช้าง วันทองตกเป็นเมียของขุนช้างเพราะไม่สามารถต้านทานแรงของขุนช้างได้ นางจำยอมอยู่เป็นคู่ครองของขุนช้างเพราะขุนแผนทิ้งนางไปอยู่กับลาวทองที่กาญจนบุรี กวีได้บรรยายให้เห็นความทุกข์ระทมของวันทองที่ต้องตกเป็นเมียของขุนช้าง ใอย่างน่าสงสารดังนี้ (13 : 238)

วันทองหมองศรีมีแต่ทุกข์	ข้างขุนช้างเป็นสุขสำราญรื่น
รักนางพ่างเพียงจะกล้ำกลืน	หญิงอื่น همینแสนพี่ไม่รัก
เงินทองไม่น้อยร้อยกระบุง	พี่ก็มุ่งจะให้เจ้าบุญหนัก
ไปไหนก็มีให้เจ้าเหนื่อยพัก	ขี้คอผิวรักต่างข้างพลาย
วันทองฮึดฮัดสะบัดหน้า	แค้นตัวชั่วช้าไม่รู้หาย
คิดขึ้นมาถึงผิวบิรมตัวตาย	แสนอายุมิให้ใครเห็นหน้าตา
อยู่แต่ในห้องได้สองวัน	โสกศัลย์พ่างเพียงจะเป็นบ้า
จำใจอยู่ด้วยขุนช้างมา	พอลับหลังโสกาถึงเจ้าพลาย
ไม่เป็นกินอยู่ทั้งปลาข้าว	ตื่นเช้ากินนอนไปจนสาย
ตรอมใจเพียงนางจะวางวาย	มือพายน้ำตาอยู่ฟุ่มฟอง

ขุนช้างอยู่บ้านแม่ยายได้ระยะหนึ่ง ต่อมาได้พาวันทองไปอยู่บ้านของขุนช้าง การใช้ชีวิตครอบครัวอยู่กับขุนช้างเป็นระยะเวลาอันนานและมีชีวิตความเป็นอยู่ที่สบายไม่ต้องทำงานบ้านเอง ทำให้วันทองมีเวลาพักผ่อนด้วยฝีมือประดิษฐ์งดงาม ในขณะที่ครั้งอดีตพลายแก้วอยู่หอกับพิมเพียงสองวัน นางยังไม่มีเวลาแสดงฝีมือปักม่านพลายแก้วก็จากนางไปทำศึกเชียงทองเสียก่อน คงมีแต่ม่านในห้องนอนของพิมที่พลายแก้วเคยเห็นครั้งสึกจากเณรแล้วลอบขึ้นเรือนเข้าหาพิมเป็นครั้งแรก ครั้งนั้นพลายแก้วชมความสามารถของพิมในการปักม่านได้อย่างงดงาม ใดังนี้ (4 : 77)

น่ารักปักไหมเอาทองถม	สวยสมฝีมือพิมงามกระจ่าง
เป็นเรื่องศิลป์สุริยาเมื่อพานาง	ข้ามแนวน้ำกว้างก็พลัดกัน
รัตนนางอุ้มสิงห์	ทองที่เขวแถวพนัสพนาสัมฤทธิ์

ถึงศาลาตาศตวรรษม์	อภิวันท์อ้อนว่าพระอาจารย์
อาศัยแล้วให้หุบสิงหรา	อำลาลุด่วงจากสถาน
กับพี่น้องสองราชกุมาร	มาอยู่บ้านตายายค่อยคลายใจ
ปีกพระศิลปีเธอเที่ยวแสวงหา	จะพบนางรัตนาก็หาไม่
จนพลบค่ำย่ำแสงอโณทัย	อาศัยสวนเจ้าทำวุกดา
น้องเอ๋ยกระไรเลยฉลาดล้ำ	ไม่ชอกช้ำฝีมือเจ้าเหลือหา

ม่านที่วันทองปักไว้ในเรือนของขุนช้างเป็นม่านที่เลือกสรรใช้เส้นไหมอย่างดีปักอย่างงดงามแบบเนียนฝีมือปักของนางเป็นเลิศราวกับเขียนภาพลงบนผ้า จนขุนแผนยกฝีมือของนางว่า “ดีสุดยอด” โดยชี้ว่า “สิ้นฝีมือแล้วแต่นางเดียว” การเห็นม่านฝีมือปักของวันทองมาปรากฏอยู่ในเรือนขุนช้าง ผู้เป็นปรปักษ์ ทำให้ขุนแผนเกิดความรู้สึกริษยาขุนช้างและแค้นใจวันทอง ม่านแต่ละชั้นจึงถูกทำลายลงด้วยดาบฟ้าฟื้น ดังคำบรรยายโดยละเอียดต่อไปนี้ (17 : 39-40)

ม่านนี้ฝีมือวันทองทำ	จำได้ไม่ผิดในตาพี่
เส้นไหมแน่นเขียนแบบเนียนดี	สิ้นฝีมือแล้วแต่นางเดียว
เจ้าปักเป็นป่าพนาเวศ	ขอบเขตเขาคลุ่มช่อมะเขี้ยว
รุกขชาติคาดใบระบัดเรียว	พริ้งเพริ้วดอกกกระดะดวง
ปักเป็นมยุราลงร่ำร้อน	ฝ่ายพ่อนอยู่บนยอดภูเขาหลวง
แผ่หางกางปีกเป็นพุ่มพวง	ชะนีหน่วงเหนี่ยวไม้ข่มยอดตา
ปักเป็นหิมพานต์ตระหง่านงาม	อร่ามรูปพระสุเมรุภูผา
วินันตกหักกันเป็นหล่นมา	การวิกอิสินทรยุคนธร
อากาศคงคาชลาสินธุ์	มูจลินท์ห้านแฉวงแนวสลอน
ไกรลาสสะอาดเอี่ยมอรชร	ฝูงกินนรคนธรรพวิทยา
ลงเล่นน้ำคำคั่นอโนดาต	ใสสะอาดเอือกเย็นเห็นขอบผา
หม่อมกรล่อแก้วแพรวพราวตา	ทัศนารำลึกถึงวันทอง
ห้ำหั่นพินม่านผลาญสับ	ระย้าบย่างเข้าไปชั้นสอง
นารักปักเอี่ยมลออออง	น้องเอ๋ยช่างฉลาดล้ำมนุษย์

ม่านชั้นที่สองนั้น วันทองบรรจงปักเป็นลวดลายในวรรณคดีเรื่องพระลอ ตอนเสียน้ำทิ้งนางลักษณวดี ติดตามไถ่แก้วไปในสวนและได้คู่ครองใหม่คือพระเพื่อนพระแพง ฝีมือปักม่านของวันทองมีอิทธิพลต่อความรู้สึกของขุนแผน ขุนแผนพินม่านชั้นที่สองด้วยความรู้สึกแค้นที่วันทองปันใจไปรักขุนช้าง บทเสภาตอนนี้บรรยายไว้ว่า (17 : 40)

เจ้าปิกเป็นพระลอดิลกโลก
 แสนคะนึ่งถึงองค์อนงค์นุช
 แสนคะนึ่งถึงองค์พระเจ้าแม่
 ละลักษณะดีไว้โดยปรางค์
 ปู่เจ้าทำวไซให้ไก่แก้ว
 ถึงสวนพระยังแสนกำสรดทรง
 สู้สวนพิศวาสประพาสโคม
 พี่เลี้ยงเคียงข้างคอยประคอง
 มิเสียแรงใจเจ้าวันทองเอ๋ย
 กลุ้มกลัดตัดม่านสะบันง

ถึงกาหลงทรง โศกกำสรดสุด
 พระทรงเสียงสายสมุทรมมาเป็นนาง
 พระลอดแลน้ำแดงดั่งแสงฝาง
 คะนึ่งนางพระพี่น้องทั้งสององค์
 มาล่อแล้วพระลอดไต่เตลิดหลง
 ปิกเป็นองค์พระเพื่อนพระแพงทอง
 พระลอดโคมเสพสุขประสมสอง
 นางรื่นนางโรยรองบาทหงส์
 กระไรเลยโลภรักขุนช้างหลง
 ลึกชะหวะลงแล้วเหวี่ยงไป

นางวันทองใช้เวลาว่างขณะเป็นคู่ครองของขุนช้างบรรจงปิกฝันม่านชั้นที่สามเป็นเรื่องราวในวรรณคดีเรื่องคาวี ตอนคาวีปราบนกอินทรี ตอนคาวีเล่นน้ำกับนางจันทร์สุดาและลอยผอบบรรจุหมหอม และตอนเฒ่าทศประสาทลงนางจันทร์สุดาไปถวายท้าวสันนุราช ม่านเรื่องคาวีนี้กระทบใจขุนแผนอย่างรุนแรงเพราะเรื่องราวคล้ายคลึงกับรักสามเส้าระหว่างวันทอง ขุนช้าง และขุนแผน ที่มีนางศรีประจันเป็นผู้มีบทบาท ขุนแผนจึงฝันม่านที่ดงมาจากฝีมือวันทองเป็นชั้นเล็กชั้นน้อยด้วยความคั่งแค้นใจ ดังบทกลอนต่อไปนี้ (17 : 40-41)

ถึงม่านชั้นสามดูงามพริ้ม
 ยืนพิศม่านน้องต้องดีใจ
 จรดคั่นต้นธัญเวศ
 สังหารผลาญหมู่มฤณี
 ปิกเป็นลงเล่นในคงคา
 ลอยเสี้ยนเกศาในวาริน
 ปิกเป็นเฒ่าทศประสาทใจกล้า
 ถวายท้าวเมืองอื่นให้ชื่นครอง
 อีเฒ่าศรีประจันผู้มารดา
 ดูพระยาก็ให้ชังยิ่งคลั่งใจ
 พระยาก็ไม่ยากมากหมิ่นนาง
 ดูม่านพล่านใจดังไฟวู
 สับบันหันข้อยลงรื้อยทาบ

ฝีมือพิมเจ้าทำที่จำได้
 ฉลาดนักปิกไว้เป็นคาวี
 ถึงกรุงจันตประเทศบุรีศรี
 เลือดอินทรีแดงสาดลงคาดคิน
 กับโคมจันทร์สุดาอันเม็ดลิน
 หอมกลิ่นผมตรลบผอบทอง
 มาดวงพานางพรากไปจากห้อง
 กระทบเรื่องวันทองให้เคืองใจ
 เหมือนอีเฒ่าใจกล้าหาพิศไม่
 เหมือนอ้ายขุนช้างจึงวันทองดู
 ขุนช้างเป็นเศรษฐีมีถมอยู่
 จู๋จับฟ้าพื้นพันระย้า
 พันตรลบม่านมุ้งไม่เป็นลำ

ความสามารถในการสร้างสรรค์ผลงานการปักม่านของวันทองถูกทำลายโดยฝีมือของขุนแผน และ ขุนแผนได้บริภาษนางอย่างขาดความเป็นธรรมว่า (17 : 41)

ลอยหน้ามาอยู่กับชูช้าง
ปักม่านทำแขนแอนด์เอวเย็บ

กระเบนกรางหน้าผากไม่ยอมเจ็บ
ซ่อนตะเข็บน้อยน้อยนำเอ็นดู

ในฐานะเมียของขุนช้าง นอกจากนางวันทองจะเป็นแม่บ้านแม่เรือนที่ดี โดยการตกแต่งเรือนให้งดงามโดยใช้ฝีมือปักม่านแล้วนางได้ทำหน้าที่เมียดูแลปรนนิบัติขุนช้างทั้ง ในยามปกติและในยามประสบความเดือดร้อน ดังจะเห็นได้จากตอนที่ขุนแผนจะพานางหนี นางได้กล่าวฝากขุนช้างให้แก้กิริยาकुแลแทนนางไว้ดังนี้ (18 : 53)

พี่จะลาไปแล้วเจ้าแก้วเอ๋ย
ฝากขุนช้างด้วยช่วยปลอบใจ

สิ่งไรเคยทำเจ้าจำได้
ข้าวปลาหาให้เหมือนพี่ยัง

ในยามขุนช้างติดคุก วันทองในฐานะเมีย ได้ทำหน้าที่ดูแลปรนนิบัติขุนช้างอย่างไม่รังเกียจนาง อดทนต่อสภาพอันน่ารังเกียจในคุก ฝากดูแล ปลอบโยนและให้กำลังใจขุนช้าง น้ำใจของวันทอง เป็นเรื่องที่น่ายกย่องยิ่งนัก ดังคำกลอน (33 : 204-205)

วันทองแจ้งใจเข้าไปในคุก
น่าเกลียดน่ากลัวหนังหัวพอง
เขาใส่คากอาหารไม่พานใส่
เอากล้วยทิ้งชิงกันตัวสั้นงก
สุดแต่มีของให้แล้วไม่เลือก
เป็นหิดฝีพุพองหนองไหลริน
ตัวเส้นเป็นขนไต่บนกระบาล
อุตส่าห์ทนจนถึงกันคุกใน

แลเห็นคนทนทุกข์สยดสยอง
ผอมกร่องร่างกายคล้ายสัตว์นรก
เห็นวันทองขึ้นไปไหว้ประหลก
ใครมีแรงแย่งฉกเอาไปกิน
จนชั้นเปลือกกก็ไม่ปอกขยอกสิ้น
เหม็นกลิ่นราวกับศพตรลบไป
นางก้าวหลีกถนนลานไม่คู่ได้
ขุนช้างเห็นเมียไปร้องไห้เง

.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....

เป็นตายอยู่กับตัวกลัวไยมี

กินข้าวปลาเถิดพี่ช้างอย่าครางอี่
จะดันคำดินหนีได้เมื่อไร

ขุนช้างฟังว่าคว่ำขามข้าว
 เดี่ยวข้าวเป็นแป้งคอบแห้งไป
 จะกินได้แต่ตะค้ำเอาน้ำกลั้ว
 วันทองปลอบว่าอุตสาห์กลืน
 เห็นผัวยังนั่งครางนางช่วยป้อน
 ทั้งเนื้อพลาปลาไหลไก่พะแนง

เบิบใส่ปากเปล่าไม่กลืนได้
 เอาน้ำใส่กลั้วคอบให้พอกกลืน
 คิดถึงตัววางขามข้าวเผ้าสะอื่น
 ซื่นใจเถิดพ่อพ้อมีแรง
 เอาช้อนตักแกงแย้แก้คอบแห้ง
 ขุนช้างแข็งใจกินสิ้นขามโคม

นอกจากนี้วันทองยังช่วยแก้ปัญหาให้แก่ขุนช้าง โดยไปอ้อนวอนพระไวยให้ทูลขอร้องโทษแก่ขุนช้าง นางเป็นเมียที่ดีทั้งในยามสุขและยามทุกข์ เมื่อขุนช้างหาหรือนางด้วยความทุกข์ใจวันทองได้ช่วยให้ขุนช้างค่อยคลายทุกข์โดยบอกกับขุนช้างว่า (33 : 205)

วันทองว่าหาใครไม่ได้คอก
 วึ่งนักรมกัสมั้มกัมชวนไป

หนามยอกเอาหนามบ่งคงจะได้
 จะอ้อนวอนพ่อไวยคู่สักที

ความมีน้ำใจช่วยเหลือขุนช้างทำให้ขุนช้างสบายใจดังคำกลอนบรรยายว่า (33 : 205)

ขุนช้างว่าจริงแท้แม่ทูนหัว
 ถ้าพันโทษโปรดถอดครอดชีวิต

จะรอดตัวก็เพราะแม่ช่วยแก้พี่
 แม่ไปไหนจะให้ชี้ไปต่างวัว

วันทองไปพบพระไวยและขอร้องให้ช่วยทูลขอร้องโทษให้แก่ขุนช้าง นางได้ชี้แจงเหตุผลกับพระไวยดังนี้ (33 : 206)

วันทองจึงว่าพ่อทูนเกล้า
 เหลียวไม่เห็นใครในครั้งนี้
 เห็นแต่ดวงใจพระไวยแม่
 เจ้าขุนช้างคนคดประทุษร้าย
 เหมือนนมนยานกลิ้งอกแม่หมกใหม่
 ครั้นจะนิ่งให้ตายอายุติดตัว
 เหตุเท่านี้จึงนิ่งทิ้งไม่ได้
 พ่อคุณจงการุญกับมารดา
 พระองค์ทรงพระกรุณา
 ขุนช้างสั่งถึงพ่อขอร้อง
 นอกกว่าพ่อใครจะขอเห็นไม่ได้
 อันที่ได้ผิดพลั้งแต่หลังมา

ทุกข์แม่เทียมเท่าจะเป็นผี
 ซึ่งจะช่วยชีวิตให้รอดตาย
 ที่จะแก้ทุกข์ร้อนให้พ่ออนหาย
 เพราะเข่นนั้นอันตรายจึงถึงตัว
 ถึงชั่วดีเขาก็ได้มาเป็นผัว
 จะเชิดซื้อลือทั่วชั่วกัลปา
 แม่จนใจจึงขานด้านมาหา
 ช่วยทูลขอชีวิตขุนช้างไว้
 คงหาขัดอริยาพ่อพลาญไม่
 อย่ามีบาปกราบไหว้พ่อหมิ่นมา
 พ่อจงช่วยชีวิตไว้ใช้ต่างข้า
 พ่ออย่าผูกเวรอันสืบไป

ความพยายามช่วยเหลือขุนช้างประสบผลสำเร็จเป็นขั้น ๆ ขั้นแรก พระไวยยินยอมช่วยเพราะ
สงสารวันทอง โดยกราบทูลสมเด็จพระพันวษาว่าดังนี้ (33 : 210)

ควรมิตรกระหม่อมฉานประทานโทษ	ขอพระองค์ทรงโปรดซึ่งเกศา
ด้วยขุนช้างโทษถึงมรณา	ต้องพระราชอาชญาอยู่คุกใน
บัดนี้มารดาข้าพระพุทธเจ้า	โสกเศร้าแทบชีวิตจะตักยัย
เฝ้าวิงวอนเข้าคำรำไรไป	มิได้รับประทานซึ่งข้าวปลา
ถ้าไม่รับกราบทูลฝ่าธุลี	เห็นท่วงทีมีตายก็เป็นบ้า
ก็สุดแสนสงสารด้วยมารดา	กระหม่อมฉนเกิดมาจนบัดนี้
แต่เจ็ดขวบก็พรากจากกันไป	ยังมีได้แทนคุณเท่าเกศี
ขอประทานโทษขุนช้างไว้สักที	เหมือนหนึ่งช่วยชีวิตของมารดา

ขั้นต่อมา คือ สมเด็จพระพันวษาประทานโทษให้แก่ขุนช้าง โดยมีรับสั่งกับพระไวย ดังนี้ (33 : 211)

.....	โทษอ้ายช้างนั้นไซ้ร้ถึงเป็นผี
จะยกให้ไม่ประหารผลาญชีวี	ทั้งนี้เพราะกุอินดุมิง
อีแม่จะได้หายคลาย โสกเศร้า	เพราะลูกเต้าได้ดีเป็นที่พึ่ง
อันคนโทษทุจริตคิดลี้กซึ่ง	โทษถึงชีวิตจะบรรลย
กูนี้ไม่พอใจให้ใครแก้	มิงจะแทนคุณแม่จึงยกให้
ตรัสแล้วสั่งราชรองเมืองไป	เร่งถอดอ้ายขุนช้างในลับพลัน

นอกจากวันทองจะเป็นเมียที่เป็นเพื่อนคู่ทุกข์คู่ยากแล้ว นางยังเป็นเมียที่มีความซื่อสัตย์ต่อขุนช้าง
ดังจะเห็นได้จาก เรื่องราวเมื่อนางถูกขุนแผนใช้เวทมนตร์และกำลังบังคับให้นางหนีตามขุนแผนไป
วันทองไม่ยินดีไปกับขุนแผน เมื่อมนตร์สะกดเสื่อมนางได้เขียนหนังสือเล่าเรื่องราวต่าง ๆ และ
แสดงความจริงใจของนางให้ขุนช้างทราบพร้อมทั้งขอให้ขุนช้างตามไปช่วยนาง ดังคำกลอน (17 : 52)

นี้จะทำอันใดให้พ่อรู้	ว่าขุนแผนเขาจู่เข้ามาได้
เขาจะฆ่าพี่น้องจึงต้องไป	มิใช่ นอกใจแล้วหลีกดี
คิดพลางนางจึงเขียนหนังสือ	เล่าความตามชื่อเป็นถ้วนดี
เขียนเสร็จพับปิดสนิท	เหน็บไว้ที่ฝาเรือนของผัวรัก

เนื้อความที่วันทองเขียนบอกขุนช้างมีดังนี้ (19 : 66-67)

ในใจความนั้นว่าเจ้าวันทอง
ให้เร่งติดตามไปในไพรวัน
สะกดขึ้นเรือนเข้ามาในห้อง
ได้ตัดทานเข้าไว้เป็นหลายครา
เป็นหญิงจนจริงจึงไปด้วย
พ่อย่ำทึงไว้ให้วอดวาย

มัวหมองวิโยค โสภคัลย์
เมื่อไกรขันขุนแผนแสนศักดา
น้องได้ปลุกผลึกเป็นหนักหนา
เขาเงือดบจะฆ่าเสียให้ตาย
เพราะไม่มีใครช่วยใช้หนีหน่าย
ถ่ายเทติดตามให้ทันที

ในฐานะแม่ วันทองให้กำเนิดลูกชายเชื้อสายของขุนแผน ในบ้านของขุนช้างในระหว่างที่ขุนแผนถูกขัง ขุนช้างจึงอยู่ในสถานภาพพ่อเลี้ยง วันทองได้ตั้งชื่อลูกว่า “พलयงาม” เพื่อให้สอดคล้องกับชื่อ “พलयแก้ว” ผู้เป็นพ่อด้วยความรักและผูกพันขุนแผน ดังคำกลอน (24 : 152)

นางวันทองน้องคะนึ่งถึงขุนแผน ด้วยลูกมั่นเหมือนเหลือเป็นเชื้อสาย
บอกว่าไพร่ให้สำเนียงเรียกลูกชาย ชื่อว่าพलयงามน้อยแก้วกลอยใจ

นางวันทองได้ทำหน้าที่เลี้ยงดูลูกชายด้วยความรักดูแลแก้วตาแก้วใจของนาง ด้วยการใช้นามเรียกขานลูกของนางว่า “ลูกแก้ว” (24 : 153, 155, 156) “พ่อแก้วตา” (24 : 154) “พलयงามน้อยแก้วกลอยใจ” (24 : 152) “ลูกรัก” (24 : 158) และ “ลูกยา” (24 : 156) เรียกขานลูกด้วยความรักทะนุถนอมและความเอ็นดูว่า “พ่อพलयงามทราชมสาวทของแม่” (24 : 154) “ทราชมเขย” (24 : 154) “พलयงามทราชมสาวดี” (24 : 154, 156) “พलयงามทราชมถนอม” (24 : 160) “เจ้าพलयงามน้อย” (24 : 156) “ลูกชายพलयน้อย” (24 : 156) “ลูกน้อย” (24 : 158) “พलयน้อย” (24 : 159) และ “ลูกชายพलयงาม” (24 : 159)

แม้จะรักลูกและทำหน้าที่เลี้ยงดูลูกเป็นอย่างดี แต่นางวันทองก็ไม่สามารถปกป้องดูแลลูกได้ พलयงามถูกขุนช้างทำร้ายเมื่ออายุได้ 10 ขวบ นางวันทองต้องคิดแก้ปัญหาระหว่างพ่อเลี้ยงกับลูกเลี้ยงโดยให้พलयงามหนีภัยเดินทางไปอยู่กับนางทองประศรีผู้เป็นย่าที่เมืองกาญจนบุรี โดยได้บอกเรื่องราวชีวิต พ่อผู้ให้กำเนิดพलयงามและเหตุการณ์ความขัดแย้งที่นำมาสู่การมุงเอาชีวิตไว้ดังนี้ (24 : 155)

นางวันทองร้องไห้ใจจะขาด
แล้วเล่าความตามจริงทุกสิ่งไป
พ่อของเจ้านั้นฤาชื่อขุนแผน
เอาทุกข์ร้อนก่อนเก่าเล่าให้ฟัง
จึงจนใจไม่มีทีจะฟัง

โธ่ชาตินี้มีกรรมจะทำไฉน
เจ้ามิใช่ลูกแต่เขาจึงขัง
เป็นคนแค้นกับขุนช้างแต่ปางหลัง
เดี๋ยวนี้ยังอยู่ในคุกเป็นทุกข์ทน
มันทำถึงสาหัสก็ขัดสน

ครั้งนี้จะฟ้องร้องเล่าเราก็จิน
แต่รู้อยู่ว่าท่าทองประศรี
แม่น ไปถึงพึ่งพาย่าพ่อพลาย

แม่น ไม่พันมือมันจะอันตราย
อยู่บ้านกาญจนบุรีวัดเชิงหวาย
จะสบายบุญปลอดตลอดไป

ในฐานะแม่เมื่อลูกชายวัย 10 ขวบ จะต้องเดินทางไกลไปเพียงลำพัง นางวันทองมีความสามารถ
ช่วยลูกได้แต่เพียงเตรียมของกิน ให้แหวนและทองไว้ขายเมื่อยามขัดสน กับขอพรสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้
คุ้มกันภัยและได้สั่งสอนลูกให้เรียนวิชากับย่า ตลอดจนบวชเรียนเมื่อถึงวัยอันควร กวีได้บรรยายถึง
นางวันทองเตรียมจัดเสบียงให้ลูกและสั่งเสียลูกว่า (24 : 15-159),

จึงเย็บไถ่ใส่ขนมกับส้มลิม
แหวนราคาห้าชั่งทองบางตะพาน
ไปอยู่บ้านท่านย่าจะหายาก
แล้วนั่งนึกตรึกตราน้ำตาข้อย

ทั้งแหม่มจันอัปลุกปลับหวาน
ล้วนต้องการเก็บใส่ในไถ่น้อย
เมื่ออดอยากอย่างไร ได้ใช้สอย
รำคาญคอยสุรียาจะคลาไคล

.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....

ให้ขนมส้มสุกแก่ลูกรัก
หนทางบ้านกาญจนบุรีตรงนี้แล
อดสำห้ไปให้ถึงเหมือนหนึ่งว่า
จงหมายมุ่งทุ่งกว้างตามทางเกวียน
แล้วกล้ำจากผูกไถ่ที่ใส่ของ
แล้วกอดลูกผูกใจจะไกลกัน

สงสารนักจะร้างไปห่างแม่
จำให้แน่นะอย่าหลงเที่ยววงเวียน
ให้คุณย่าเป็นอาจารย์สอนอ่านเขียน
ที่โล่งเดือนลัดไปในไพรวัน
ให้แหวนทองทุกสิ่งทำมิ่งขวัญ
สะอื้นอันออกปากฝากเทวา

.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....

นางกอดจูบลูบทังแล้วสั่งสอน
พ่อไปศิรีสวัสดิ์กำจัดภัย
ลูกผู้ชายลายมือนั้นคือยศ
แล้วพาลูกออกมาข้างท่าเกวียน

อำนวยพรพลายน้อยละห้อยให้
จนเติบโตใหญ่ยิ่งยวดได้บวชเรียน
เจ้าจงอดสำห้ทำสมาธิสมาธิ
จะจากเจียนใจขาดอนาถใจ

นอกจากนี้ก็ได้กล่าวถึงความรักและความผูกพันของนางวันทองที่มีต่อลูกไว้ในตอนที่นางวันทองไปอ้อนวอนพระไวยให้ทูลขอโทษให้ขุนช้าง โดยนางได้เปรียบเทียบความรักของนางที่มีต่อลูกกับความรักรที่มีต่อผ้าไว้ว่า (34 : 207)

อันผ้ารักก็หาหนักกว่าลูกไม่	ลงบันไดสามขั้นเป็นคนอื่น
ถึงว่ารักจริงจึงดังจะกลืน	ก็ไม่เหมือนพ่อหมั้นของแม่เลย

เมื่อมีนไวยคิดจะพรากนางวันทองไปจากขุนช้างโดยให้เหตุผลกับนางว่า (35 : 217)

ถ้าคิดเห็นเอ็นดูว่าลูกเต้า	แม่ทูลเกล้าไปเรียนอย่าเชื่อนเลย
ให้ลูกคล้ายอารมณ์ได้ชมเชย	เหมือนเมื่อครั้งแม่เคยเลี้ยงลูกมา

วันทองได้ย้าให้ลูกรับทราบถึงความรักที่นางมีต่อลูกว่า (35 : 217)

ไซ้จะอิมเอิบอาบด้วยเงินทอง	มิไซ้ของตัวทำมาแต่ไหน
ทั้งผู้คนช่างม้าแลเข้าไท	ไม่รักใคร่เหมือนกับพ่อพลาชงาม

แม้นางเกรงว่าจะเกิดคดีความ แต่เพราะวันทองต้องการพิสูจน์ให้ลูกได้ประจักษ์ถึงความรักอันใหญ่หลวงของแม่ที่มีต่อลูกนางก็ยินดีทิ้งขุนช้างเดินทางไปกับจมีนไวย ดังกลอน (35 : 218)

จึงปลอบว่าพลาชงามพ่อทรมารัก	อย่าฮึกฮักว่าวุ่นทำหุนหัน
จงครวญใครให้เห็นข้อสำคัญ	แม่นี้พรั่นกลัวแต่จะเกิดความ
ด้วยเป็นข้าล็กไปไทล็กมา	เห็นเบื้องหน้าจะอิงแม่จึงห้าม
ถ้าเจ้าเห็นเป็นสุขไม่ลูกถาม	ก็ตามเถิดมารดาจะคลาไคล

การทิ้งขุนช้างไปอยู่กับจมีนไวยลูกชายของนาง นำไปสู่ความทุกข์โศกอย่างหนัก คือ การถูกสั่งประหารชีวิต กล่าวคือ ขุนช้างได้ถวายฎีกาต่อสมเด็จพระพันวษาให้ทรงชำระความจึงโปรดให้วันทองเลือกว่าจะอยู่กับผู้ใด แต่นางกลับทูลเป็นกลาง ไม่รับเลือกว่าจะอยู่กับใครโดยให้เหตุผลดังนี้ (35 : 231)

ความรักขุนแผนก็แสนรัก
 ผู้ลำบากบุกป่ามาด้วยกัน
 ขุนช้างแต่อยู่ด้วยกันมา
 เงินทองกองไว้มิให้ใคร
 จมื่นไวยเล่าก็เลือดที่ในอก

ด้วยร่วมยากมานักไม่เคียดฉันท
 สารพันอดออมถนอมใจ
 กำหนดหาได้ว่าให้เคืองไม่
 ข้าไทใช้สอยเหมือนของตัว
 ก็หิวยกรักเท่ากันกับศิว

การยืนยันความรักลูกเท่ากับรักศิว และไม่สามารถตัดสติใจได้ว่าจะอยู่กับใคร เป็นเหตุให้สมเด็จพระพันวษากริ้วตรีศบริภาษวันทองอย่างรุนแรงและตรัสสั่งประหารวันทองในที่สุด ดังกลอน (35 : 232)

ครานั้นพระองค์ผู้ทรงภพ
 เหมือนดินประสีปลิวติดกับเปลวไฟ
 จะว่ารักข้างไหนไม่ว่าได้
 ออกนั้นเข้านี้มีสำรอง
 จอกแทนแพเสาสำเภาใหญ่
 เหมือนมหาสมุทรสุดซึ่งซีก
 อิฐผาหาหามาทุ้มถม
 อีสานถ่อยจัญไรใจทมิฬ
 รูปงามนามเพราะน้อยไปหรือ
 แต่ใจสัตว์มันยังมีที่นิยม
 มิ่งนี้ถ่อยยิ่งกว่าถ่อยอิตายเมือง
 ละโมบมากคัณหาดตาเป็นมัน
 ว่าหญิงชั่วฝ้ายังคราวละคนเดียว
 หนักแผ่นดินกูจะอยู่ไย
 กูเลี้ยงมิ่งถึงให้เป็นหัวหมื่น
 อ้ายขุนช้างขุนแผนทั้งสองรา
 หญิงกาลกิณีอิตแพศยา
 ที่รูปรวยสวยสมมีถมไป
 เร่งเร็วแหวยพระยายมราช
 ออกเอาขวานผ่าอย่าปราณี
 เอาใบตองรองไว้ให้หมากิน
 ฟันให้หญิงชายทั้งหลายดู

ฟังจบแค้นคั่งดังเพลิงไหม้
 ดูดูเป็นได้อิวันทอง
 น้ำใจจะประคองเข้าทั้งสอง
 ยิ่งกว่าห้องทะเลอันล้ำลึก
 มาทอดดมเท่าไรไม่รู้ลึก
 น้ำลึกเหลือจะหยั่งกระทั่งดิน
 ก็จ่อมจมศูนย์หายไปหมดสิ้น
 ดังเพชรนิลเกิดขึ้นในอาม
 ใจไม่ซื่อสมศักดิ์เท่าเส้นผม
 สماعคมก็แต่ถึงฤดูมัน
 จะเอาเรื่องไม่ได้สักสิ่งสรรพ
 สักร้อยพันให้มิ่งไม่ถึงใจ
 หาดตามตอมกันเกรียวเหมือนมิ่งไม้
 อ้ายไวยมิ่งอย่านับว่ามารดา
 คนอื่นรู้ว่าแม่ก็ขายหน้า
 กูจะหาเมียให้อย่าอาลัย
 มันไม่น่าเชยชิดพิสมัย
 มิ่งตัดใจเสียเถิดอิตนนี้
 ไปฟันฟาดเสียให้มันเป็นผี
 อย่าให้มีโลहितติดดินกู
 ตกดินจะอัปรีภัยกาลอยู่
 สั่งเสร็จเสด็จสู่ปราสาทชัย

ในฐานะแม่ ถึงแม้ว่าวันทองไม่สามารถเลี้ยงดูลูกได้ตลอดไป เพราะความขัดแย้งระหว่างพ่อเลี้ยงกับลูกเลี้ยง แต่ความรักอย่างลึกซึ้งของคุณคัมปรากฏตั้งแต่เริ่มรู้ว่าลูกปฏิสนธิในครรภ์ทราบจนกระทั่งถึงวันที่นางจะต้องจากลูกไปเพราะถูกสั่งประหาร กวีได้พรรณนาอย่างจดจ่อหัวใจไว้ในบทบรรยายของวันทองก่อนนางจะตายจากลูกไว้ดังต่อไปนี้ (36 : 234-235)

ครานั้นจึงโถมเข้าวันทอง
 สัวมกอดลูกชายด้วยอาลัย
 วันนี้แม่จะลาพ่อพลายแล้ว
 พ่อป่วยก็จะตายลงถมดิน
 เกิดมาไม่เหมือนกับเขาอื่น
 แต่เหนื่อยน้อยลอยลี้วไปตามลม
 ให้แต่เฝ้าทุกข์ถึงคะเนิงหา
 เจ้าก็ไม่ศูนย์หายวายชีวี
 เสียแรงฟักพุ่มอุ้มท้อง
 อยู่ในท้องก็เหมือนเพื่อนมารดา
 ผ่าแดดแผดฝนทนลำบาก
 หนามไหนไขว่เกี่ยวเกี่ยวเลียวลัด
 พ่อพาขี้ม้าไม่ขับควบ
 พอแดดเผาเข้าร่มพนมวัน
 ค่อยกลืนต่อพอขึ้น ไม่กลืนหนัก
 เมื่อเขาส่งลงมาต้องจงจำ
 ด้วยเป็นห่วงบ่วงใยในลูกรัก
 จะนั่งน้กเข้าจกอนาทร
 เจ้าคลอดรอดแล้วจึงคลายใจ
 เจ็ดปีแม่ประคองไม่หมองมัว
 เขาตีต่อยปล่อยหลงในดวงซึ้ง
 พอเห็นแล้วก็ต้องพรากจากมารดา
 กุศลหนหลังยังคำจุน
 เทียวติดตามแม่พ้อมาพร้อมครบ
 เหมือนอุดสำหัดันดันพื้นป่าชฎ
 สำคัญคิดว่าจะสุขทุกเวลา
 พ่อจะเห็นมารดาสักครั้งวัน

เศร้าหมองสะอึกสะอื้นให้
 น้ำตาหลังไหลลงรินริน
 จะจำจากลูกแก้วไปศูนย์สิ้น
 ผินหน้ามาแม่จะขอชม
 มิได้ชื่นเชยชิดสนิทสนม
 ต้องดรอมนตรมพรากแม่ไปเจ็ดปี
 นึกว่าแม่จะไม่ได้เห็นผี
 กลับมาได้เฝ้าผีของมารดา
 ข้ามหนองเนาเขาลำเนาป่า
 ทนทุกข์เวทนาในป่าชฎ
 ปลิงทากร่านรินมันกินกัด
 แม่คอยปีดระวังให้แต่ในครรภ์
 ขยับยวบกลัวเจ้าจะหวาดหวั่น
 เห็นจะอ่อนผ่อนผันลงกินน้ำ
 กลัวลูกจะสำลักทุกเข้าคำ
 แสนระกำที่ระวังจะนั่งนอน
 จะเดินหนักเกรงท้องขยักขยอน
 ครั้นนอนน้กกลัวจะเหนื่อขนาดตัว
 เฝ้าถนอมกลม่อมไกวพ้อมุนหัว
 ขุนช้างชั่วลักลูกไปลับตา
 กุศลซัดให้เจ้าคืนมาเห็นหน้า
 แต่นั้นมาช้านานจึงพานพบ
 ให้ลูกแก้วมีบุญประจวบจบ
 กลับมาต้องทำศพของมารดา
 พอเห็นแสงจรัสพระเวหา
 พอสายฟ้าฟาดล้มจมดินดาน
 พื้นนั้นศูนย์เปล่าเป็นถ้ำถ่าน

จะได้แต่คิดถึงคะนิงนาน
 เมื่อเวลาเขาน่าแม่กอขาด
 เจ้าดูหน้าเสียวแต่แม่ยังเป็น
 ร่ำพลางนางกอดพระหมื่นไวย
 ่วงหงวบฟุบลงกับพสุธา

กลับไปบ้านเกิดลูกกออย่ารอเย็น
 จะอนาถไม่น่าจะแลเห็น
 นึกถึงจะได้เห็นหน้ามารดา
 น้ำตาไหลชบเขาไม่เงยหน้า
 กอดลูกยาแน่นิ่งไม่ดิงกาย

การศึกษา “วันทอง” ตัวละครเอกฝ่ายหญิงในด้านบุคลิกลักษณะและบทบาท โดยลำดับอาจสรุปได้ว่า นางเป็นหญิงผู้มีรูปร่างหน้าตาและทรวดทรงงดงามเป็นที่พึงตาพึงใจของ ขุนแผนและขุนช้าง และเป็นที่ยอมรับของญาติผู้ใหญ่และบุคคลทั่วไป วันทองเป็นหญิงที่มีความกล้าในด้านการกระทำและการแสดงออกทางวาจา ทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างนางศรีประจัน ผู้เป็นแม่ ขุนแผน ตาวทอง และขุนช้าง จนในที่สุดชีวิตรักและครอบครัวของนางและขุนแผนต้องแยกทางกัน ชีวิตของวันทองต้องเป็นหญิงที่มีคู่ครองสองคน และไม่ได้รับความสุขในครอบครัว ระหว่างคน ลูกชายและขุนแผนอย่างพร้อมเพรียง ชีวิตของนางจบลงด้วยการถูกล้างประหารเมื่อนางไม่อาจตัดสินใจได้ว่านางจะอยู่กับหมื่นไวย ขุนช้าง หรือขุนแผน

ขุนช้าง

ในฐานะเป็นตัวละครเอกฝ่ายปฎิปักษ์ กวีได้สร้างบุคลิกของขุนช้างให้มีลักษณะตรงกันข้ามกับขุนแผน กล่าวคือ มีรูปร่างที่อัปลักษณ์ เป็นที่น่ารังเกียจของวันทองแต่เป็นบุคคลที่นางศรีประจันยินดีกอดกอดสาวให้เป็นคู่ครอง เพราะความมั่งมี และยังเป็นคู่ครองที่คิดรักเดียวใจเดียวอย่างมั่นคง ในการศึกษาขุนช้างในฐานะตัวละครเอกฝ่ายปฎิปักษ์ ผู้วิจัยจึงมุ่งจะศึกษา ขุนช้างในแนวเปรียบเทียบกับตัวละครเอกคือขุนแผน และกล่าวถึงความขัดแย้งที่นำไปสู่การประหารชีวิตวันทอง โดยแยกการศึกษาเป็น 2 ประเด็น คือ บุคลิกลักษณะและบทบาทของ ขุนช้าง ในฐานะตัวละครฝ่ายปฎิปักษ์

บุคลิกลักษณะ

กวีได้สร้างบุคลิกลักษณะของขุนช้างให้เป็นผู้ขาดรูปสมบัติแต่บริบูรณ์ด้วยทรัพย์สมบัติ ดังปรากฏเรื่องราวในตอนกำเนิดขุนช้าง กวีได้บรรยายความฝันของนางเทพทองเมื่อจะให้กำเนิดขุนช้างไว้ดังนี้ (1 : 2-3)

ฝ่ายนางเทพทองนั้นนอนหลับ
 ว่าช้างพลายตายกลิ้งตลิ่งชัน
 ยังมีนกตะกรุมหัวเห่

พลิกกลับไปเพื่อละเมอฝัน
 พองขึ้นหัวนั้นเนาไหลลงไป
 บินเตร่ร่ำมาแต่ป่าใหญ่

อำปากคาบข้างแล้ววางไป
ในฝันนั้นว่านางเรียกนก
นางคว่าได้ตัวเจ้าหัวกลั่น
ครั้นตื่นพื้นตัวปลุกผิวพลัน
ให้เหม็นข้างเหม็นนกดคอกใจ

เข้าในหอกกลางที่นางนอน
เชิญเจ้าหัวกลั่นมานี่ก่อน
กอดคนกับข้างนอนสบายใจ
เหียนรากตัวสั้นไม่กลั่นได้
โสกโสกอีพ้อข้าไหวช่วยทุบคอ

การที่ได้ลูกชายจะมาเสริมฐานะครอบครัวให้มั่งมีทรัพย์สมบัติ แต่เป็นลูกชายที่ขาดรูปสมบัติ เป็นเรื่องที่พ่อแม่ไม่ชื่นชมยินดีเป็นอย่างยิ่ง ดังจะเห็นได้จากความคิดเห็นของขุนศรีวิไชย เมื่อรับรู้เรื่องราวความฝันของนางเทพทองขุนศรีวิไชยทำนายฝันและแสดงความคิดเห็นว่า (1 : 3)

ลูกของเราจะเป็นชายทำนายไว้
จะบริบูรณ์พูนสวัสดิ์แล้วเจ้าพี่
หัวล้านแต่กำเนิดเกิดมา

เหมือนนกดตะกรุมตัวใหญ่คาบข้างมา
แต่ลูกของเรานี้จะขายหน้า
จะมั่งมีเงินตรากว่าห้าเกวียน

นางเทพทองเมื่อฟังคำทำนายเกี่ยวกับลูกชายนั้นนอกจากนางจะไม่ตื่นตื่นยินดีแล้วนางยังแสดงความไม่พอใจที่จะทำหน้าที่แม่ดังกล่าว (1 : 3)

ฝ่ายนางเทพทองไม่รับพร
โคตรแม่มีงข้างมาให้อาเจียน

กุมทองจะย่อนไม่หายเหียน
อ้ายหัวเถียน โฉนเกลี้ยงจะเลี้ยงโย

หลังจากนางเทพทองคลอดขุนข้างแล้ว นางก็ยังแสดงความรังเกียจรูปลักษณะของลูกชาย และแสดงให้ผู้คนรับรู้ว่ามีลูกชายหัวล้าน ดังกลอน (1 : 5)

นางเทพทองเหลือวหน้าคว่าลูกชาย
ทุกลูกบัดดีเหมือนผีป่วน
เสียดแรงอุ้มท้องประคองมา
เลี้ยงมันไว้โยอายุเพื่อนเรือน

พลิกคว่ำพลิกหงายอยู่ตัวสั้น
หัวล้านในครรภ์ตั้งวงเดือน
ชกโคตรแม่อ้ายหมาที่เรือนเพื่อน
หัวเหมือนโคตรข้างไหนให้เกิดมา

กวีได้บรรยายสรุปเกี่ยวกับกำเนิดของขุนข้างในแง่ปมด้อยและปมเด่นว่า “เผชิญให้แม่เคียดเกลียดชังแต่มีงคั่งหาใครเสมอไม่” (1 : 5) และจากการที่นางเทพทองอายุเพื่อนบ้านที่ได้ลูกชายอัปลักษณะนางจึงด่าว่าขุนข้างในด้านความอัปลักษณะเป็นการดุด่าให้ขุนข้างเกิดปมด้อยตั้งแต่วัยเด็กจนเติบโตเป็นผู้ใหญ่ ดังตัวอย่าง (1 : 6)

นางเทพทองร้องคำอ้ายยาก
 ยึดไว้ไม่ทิ้งตละสิงทโมน
 ไม่มีใจที่จะใคร่เข้าอุ้มชู
 ทำตาบ้องแหวแหวกินปลา

ช่างเดินหยกหยกเหมือนตลก โขน
 อ้ายผีโคนที่ไหนปั้นใส่มา
 เหมือนค่างครอกหลอกกูดูชายหน้า
 อ้ายตายห้าค่าแข่งไม่เว้นวัน

เมื่อขุนช้างวอนนางเทพทองให้ไปสู่ขอนางพิมพิลาไลยโดยอ้างว่าสัญญากันไว้ นางตอบปฏิเสธ
 โดยอ้างเหตุผลค้ำการขาดรูปสมบัติของขุนช้างอย่างรู้เท่าทัน ดังกลอน (5 : 85)

ฝ่ายยายเทพทองร้องทวาด
 โทหกยกคอเจรจา
 ไม่คิดเจียมตัวอ้ายหัวพรุน
 กูไม่เห็นใครเขาจะชอบใจ
 ออกเวยอ่อนแอ้นแม่นกนินร
 ให้เพื่อนบ้านติฉินนินทา
 กูไม่อยากจะเดินไปให้เหน้อย
 ทำร้องไห้เข้าชี้อ้ายชี้เค้า

อ้ายนอกครุอุบาทว์ไม่ฟังว่า
 ว่าเป็นผู้สู่อามาร่าไร
 รูปเป็นกระชุน่นน่ารักใคร่
 นางพิมพิลาไลยเขาโสกา
 ฤาจะมาสมจรกับหมูหมา
 มึงช่างมุสาแต่โดยเคา
 เมื่อยหัวแม่ตีนเสียเปล่าเปล่า
 ไปเรื้อนไปเหย้าให้พันทู

การขาดรูปสมบัติของขุนช้างนั้นแม้ในสายตาเพื่อน ๆ วัยเด็กเมื่อเห็นความอัปมงคลก็เกิดอาการ
 ต่างๆ กันไปเช่น กลัวขุนช้าง ดังกวีบรรยายถึงขุนช้างตอนอายุสามขวบไว้ว่า (1 : 6)

พอขุนช้างสามขวบไปเที่ยวเล่น
 โน่นแน่นแม่เอ๊ะอะไรนั้น

เด็กเห็นก็กลัวจนตัวสั่น
 มันอ้าปากยิงฟันเข้าพริ้นใจ

นางพิมเมื่อเล่นกับขุนช้างนางมักจะด่าว่าขุนช้างอย่างรังเกียจว่า “อ้ายจันฑาล” “อ้ายนอกคอก”
 “รูปชั่วหัวตลก” (1 : 9) “อ้ายหัวล้านขี้ถั่ง” (1 : 10) กวีเองก็เรียกขานขุนช้างว่า “เจ้าขุนช้าง
 หัวกล้อน” (1 : 9) และบรรยายถึงขุนช้างว่า “ชกหัวขุนช้างที่กลางเกลี้ยง” (1 : 9) เหตุการณ์ต่างๆ
 เหล่านี้เป็นที่รู้จักกันในสังคมละแวกบ้านขุนช้าง พลายแก้ว และนางพิม ดังคำบอกเล่าของ
 นางเทพทองเมื่อขุนช้างขอให้นางไปสู่ขอนางพิม นางได้ย้าถึงเหตุการณ์ในอดีตให้ขุนช้างได้
 ตระหนักว่าขุนช้างไม่คู่ควรกับนางพิม และนางพิมรังเกียจขุนช้างโดยด่าว่าเรื่องหัวล้านอยู่เสมอ
 ดังกลอน (5 : 85)

แล้วเป็นเพื่อนเล่นเห็นกันมา
 การมข่มขู่กราอาญา

เมื่อยังเด็กมันด่าเอ็งฉลาดฉาน
 ผุดขึ้นก็หัวล้านทุกคราวคำ

ในสายตาของบุคคลทั่วไปนั้น เมื่อเห็นรูปลักษณะของขุนช้างต่างก็วิพากษ์วิจารณ์และเปรียบเทียบอย่างขบขัน แม้ขุนช้างจะแต่งตัวด้วยเครื่องประดับที่มีค่าแต่ก็หาได้ช่วยให้รูปกายชวนมองไม่ดังตัวอย่าง เมื่อขุนศรีวิไชยพาขุนช้างไปถวายตัวต่อสมเด็จพระพันวษาภิวยรยายถึงขุนช้างอาบน้ำ แต่งตัวเตรียมเข้าเฝ้าว่า (1 : 10)

ทาขมื่นผัดแป้งแต่งตัว
 กำไลทองสองเส้นเน้นสองแขน
 ดูเหมือนลูกเสื่อปลานัยน์ตาลอย

เอามูหน่ายปายท้วงจนท่ายทอย
 ให้ถื่อแหวนเพชรยอดสอดใส่ก้อย
 วิ่งร่อยร่อยยักคอกเข้าหอกกลาง

นอกจากนี้ก็ยังบรรยายถึงรูปลักษณะของขุนช้างในสายตาของชาวบ้าน ขุนนาง และสมเด็จพระพันวษาไว้ตามลำดับดังนี้ (1 : 10-11)

เข้าขุนช้างกระจริดกับบิดา
 ชาวบ้านร้านตลาดพอดูเห็น
 เด็กอะไรหัวล่อนกล้อนสุดใจ
 จะว่าค่างฤาสิงวี่งมาเกิด
 ชายหญิงวี่งหัวร่อยอยู่งัน
 พวกขุนนางต่างคนที่คอยเฝ้า
 ขุนช้างน้อยพลอยประหม่าละล้าละลั้ง

ข้ามท่าคอยเข้าในกรุงไกร
 ร้องว่าเป็นเวทนาน่ามันไล่
 แลไปเหมือนหนึ่งหลอกบอกเพื่อนกัน
 อ้ายผีนอกละเมิดที่ไหนปั้น
 ดูจนพ่อลูกนั้นเข้าในวัง
 พอเห็นเข้าก็หัวเราะราวจะคลั่ง
 เข้าหมอบขิดคืดหลังบังบิดา

สมเด็จพระพันวษาเมื่อทอดพระเนตรเห็นขุนช้างก็มีรับสั่งถามขุนศรีวิไชยว่า (1 : 12)

อ้ายเฮ้ยอ้ายขุนศรีวิไชย
 ดูหัวหน่าสมเพชเวทนา
 ฤาถูกหลานว่านเครื่องของมึงเอง

นั่นมึงพาลูกใครเข้ามาหา
 เป็นเชื้อวงศ์พงศาของผู้ใด
 หัวล้านโจงหม่งไม่เอาตำได้

การเป็นผู้ขาดคุณสมบัติน่าจะเป็นปมด้อยของขุนช้าง ดังจะเห็นได้จากการรำพึงถึงรูปร่างของตนด้วยความน้อยใจแม้จะใช้วัสดุต่าง ๆ เช่น ขมื่น คินสอพอง หรือมูหน่ายก็ยังไม่สามารถแก้ไขให้รูปลักษณะดีขึ้นได้ (3 : 47)

เจ้าขุนช้างอาบน้ำสำราญใจ	ข้าไทเข้ากลุ่มร่มกันสี
เอาขม้นถั่วให้ทั่วดี	ชี้โคลไหลร์สี่ออกมา
ผิวหนังยังเขียวเหมือนผักตบ	นี่จวนจวมหาพนแล้วลิหว่า
เข้าห้องคินสอพองละลายทา	ประท้วกายาจนพุงลาย
ควักเอาหูหน่ายขึ้นป้ายปัก	ฉีกผมปกกบาลให้ล้านหาย
ยังโล่งเถียนเตียนกลางอย่างแปลงควาย	หัวภูนิบหายนำอายุใจ

ในขณะที่เดียวกันขุนช้างก็ตระหนักคิดว่าตนเป็นผู้มั่งมีทรัพย์สมบัติ เมื่อเกิดปมค้อยด้านรูปร่างลักษณะ ขุนช้างก็ทดแทนปมค้อยโดยใช้ปมเด่นด้านความพร้อมในทรัพย์สมบัติปลอบใจตนเอง ดังคำกลอน (3 : 47)

เดินย่องไปส่องกระจกใหญ่	ทอดหัวจ้งไรเหมือนล่องคี
ถึงหัวขั้วแต่ตัวเป็นผู้ดี	อ้ายเด็กมานี่เอาเสื่อไป

ขุนช้างรู้สึกท้อถอยเมื่อพิจารณาถึงรูปร่างลักษณะของตน แต่เมื่อคิดถึงฐานะที่มั่งมีของตนก็กลับมีกำลังใจที่จะทุ่มเงินทองหาทางให้ได้พิมมาเป็นคู่ครองของตนให้จงได้ ดังกลอน (5 : 86)

รูปตัวช่างชั่วกระไรเลย	ขุนช้างเอ๋ยเถียนโล่งดังโหลงข้าม
ถ้าถูกพบญาติพี่ราหมณ์	จะซุบให้เหมือนพระรามธเรศตรี
กริดกรายชายไปไม่เห็นหน้า	สีดาก็จะพวยมาด้วยพี่
นี่เนื้อตัวชั่วช้าเป็นราศี	ไม่มีดีสารพัดชั่วระยา
ลดเถียนเกี่ยวใครก็ไม่เป็น	สร้างล้ามาเล่นแต่รายปล้ำ
ภูจะนั่งทรมาทรรกรรม	นอนคว่าอยู่ไยไม่ต้องการ
ตะวันบ่ายชายแสงทินกร	พิมพี่ก็จะจรออกจากบ้าน
กับข้าไทเล่นน้ำอยู่สำราญ	ภูจะพาบรวิวารถูกลงไป
เดชะบุญขุนช้างสร้างกุศล	พอจะคิดติดสินบนใครเข้าได้
เก้าซังสิบซังช่างเป็นไร	นึดเน้นเข้าไปคงได้การ

ขุนช้าง มีความสามารถในการเดินเส้นในเข้าหาผู้ใหญ่ดีกว่าขุนแผนที่รูปร่าง วิชาดี แต่ตระหนงในวิชาและฝีมือของตน เมื่อต้องการสิ่งใดก็จะใช้กำลังเข้าหักหาญเพราะเชื่อในฝีมือเก่งกล้าของตน ในขณะที่ขุนช้างรูปชั่วตัวดำ แต่มีทรัพย์สมบัติและกลวิธีเข้าผู้ใหญ่โดยใช้กิริยา วาจาทนอบน้อม ผ่ากเนื้อผ่ากตัว แต่อวดทรัพย์สมบัติของตนไปในตัว ขุนช้างเข้าไปพบนางศรีประจันด้วยการ “เดินเป็นระเบียบเรียบร้อยดี” (5 : 88) และมีกิริยาทนอบน้อม กล่าวคือ (5 : 89)

ขุนช้างอย่างขึ้นบนนอกชาน
นั่งบนเสื่อพัดในทันใด

คุกคานเข้าไปในเรือนใหญ่
ยกมือขึ้นไหว้ศรีประจัน

เมื่อเห็นนางศรีประจันเปิดโอกาสให้แก่ตน ขุนช้างก็ใช้กลวิธีปรับทุกข์เชิงปรึกษาหารือว่าตนครอบครัวองสมบัติเป็นจำนวนมากแต่เป็นทุกข์ที่ขาดคนช่วยตนดูแลสมบัติ เป็นเชิงอวดสมบัติไปในตัวแล้วเจรจาเข้าหาจุดที่ต้องการ คือ ประสงค์จะหาแม่เรือนที่เหมือนนางพิม ดังกลอน (5 : 89)

ขุนช้างหมอบชิดจนคิดหมอน
ลูกนี้ขัดสนพันปัญหา
แก่นแก้วตายแล้วเป็นหลายเดือน
มันลึกลงกลวยไปไซ้พอดี
วันนี้ก็หายไปหลายซ้ง
หักกุญแจเข้าวังเอากลางวัน
ถ้ามีใครจะรับปกครอง
จะยกให้ไรนาทั้งห้าไท
แม่หม้ายร้ายทานก็ไม่ว่า
ช่วยเก็บช่วยซักช่วยดักเดือน

ว่าโปรดก่อนขอรับคุณแม่ข้า
จะปรึกษาใคร ได้ก็ไม่มี
เงินทองกองเกลื่อนไม่เป็นที่
ตาเดียวเท่านั้นไม่ดูทัน
แต่มิใช่เงินฝังเงินกำปั่น
ผ้าผ่อนสารพันลักเนื่องไป
ทรัพย์สิ้นเงินทองทั้งปวงได้
มอบเหย้าเรือนให้เป็นแม่เรือน
แต่พอมีกิริยาไม่อายเพื่อน
แต่พอเหมือนแม่พิมพิลาไลย

ขุนช้างใช้ความมั่งมีทรัพย์สมบัติอันมหาศาลควบคุมกับบาทศึลปี พุดโน้มน้าวใจให้คู่เจรจาพลอยนิยมยินดีและเห็นชอบตามจุดประสงค์ของขุนช้าง แม้ขุนช้างจะด้อยรูปลักษณะแต่ก็เด่นในด้านศิลปะการพูด ดังกวีได้บรรยายไว้ว่า นางศรีประจันหลังจากฟังคำเจรจาของขุนช้างก็โลก กล่าวแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับคุณสมบัติของพิมลูกสาวของตน เป็นนัยว่านางไม่รังเกียจขุนช้างและเสนอตัวลูกสาวให้ขุนช้างพิจารณาดังกลอน (5 : 90)

ครานั้นท่านยายศรีประจัน
คิดโลกขึ้นม่าว่าออกไป
พอเลือกคัดจัดหาที่คดี
รู้การรอบคอบครอบครอง
เหมือนอย่างพ่อช้างอย่างนี้
ไม่อายแขกไทยที่ไปมา
เสมอทั้งสองราบรรคาคักดี
จะเลือกสรรในสุพรรณบุรี
ที่จริงออพิมพิลาไลย
แต่พอเพียงสถานปานกลาง

ฟังขุนช้างรำพันไม่นิ่งได้
มีเงินเหตุใดจะไร้ทอง
ถ้วนถี่รู้เก็บซึ่งข้าวของ
ปกป้องห้าไททั้งไรนา
พอจะหาเมียดีได้สมหน้า
เจรจาอ่อนหวานการผู้ดี
รู้ปีกเย็บกรองให้ดั่งที่
เห็นไม่มีใครเสมอกับพ่อช้าง
พอจะเป็นผู้ใหญ่ก็ได้บ้าง
ไม่เหมือนอย่างในศรีอยุธยา

ลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่งของขุนช้าง คือ ความมุ่งมั่นทำการที่ตนประสงค์เพื่อให้บรรลุผลสำเร็จ แม้มีอุปสรรคแต่ขุนช้างก็อดทน และมีความพยายามที่จะใช้วิธีการต่าง ๆ อย่างไม่ลดละ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คือ ความมุ่งมั่นให้ได้นางพิมมาเป็นคู่ครองของตน หลังจากขุนช้างเห็นว่านางศรีประจันไม่รังเกียจตนและกล่าวเป็นนัยเสนอนางพิมให้ขุนช้างพิจารณาแล้ว แม้ขุนช้างจะถูกนางพิมตำซ้ำทาสากระทบขุนช้างให้อับอายทุกครั้ง แต่ขุนช้างก็อดทน ไม่ลืมเลืกความคิดที่จะสู้ขอนางพิมมาเป็นคู่ครองของตน ดังกวีได้กล่าวถึงความคิดของขุนช้างไว้ว่า (6 : 100)

ขึ้นจากน้ำพิช้ำตามไปบ้าน	ก็ได้การขึ้นไปว่าหาหม่อมแม่
พูดกับศรีประจันไม่ผันแปร	นึกแน่อู่ว่าจะเห็นจะเป็นการ
พรุ่งนี้จะไปผลอขอทีเดียว	ลดเลี้ยวตามปัญญาว่าขาน
ทั้งเงินทองของข้าวเอาเจือจาน	ถึงรูปชั่วหัวล้านคงเมตตา

นอกจากมีความมุ่งมั่นในการทำการต่าง ๆ ให้บรรลุจุดประสงค์แล้ว ขุนช้างยังฉลาดในการดำเนินการอย่างมีขั้นตอน เมื่อนางศรีประจันเปิดโอกาสเสนอนางพิมให้ขุนช้างพิจารณาแล้ว ขุนช้างก็ดำเนินการขั้นที่สองคือ เว้นระยะไว้ช่วงหนึ่งแล้วก็ไปติดต่อนางศรีประจันอีกเป็นครั้งที่สอง ครั้งนี้ขุนช้างได้เจรจาถว้ขอนางพิมโดยตรง ดังกลอน (6 : 101)

ขุนช้างตอบไปเห็นได้ที่	ว่าลูกนี้จะขอมาเป็นข้า
ให้แม่ใช้ต่างเกือกต่างกะลา	คิดคิดจะใครว่าก็เกรงกลัว
ด้วยรักพินินม่น้องนี้จริงจัง	จงปลุกฝิ่งเสียดิเคแม่ทูลหัว
ถ้าได้จะเอาทองมาทาบตัว	ลูกไม่กลัวเงินทองลูกถนไป
ยามเดินจะให้เดินแต่ในห้อง	แต่แสงเดือนมิให้ส่องต้องตัวได้
จะกลัวจนกลัวยากไปทำไม	แม่ข้าไหว้เลี้ยงลูกไว้คู่ที่

การเจรจาถว้ขอนางพิมประสบผลสำเร็จเพราะความเป็นผู้มีถิ่นทองของขุนช้าง ดังกลอนได้บรรยายถึงนางศรีประจันว่า (6 : 101)

ครานั้นท่านยายศรีประจัน	ฟังขุนช้างรำพันเป็นถ้วนดี
นึกยิ้มกริ่มใจให้อินดี	ได้ลูกเขยเศรษฐีก็ดีใจ
จึงว่าพ่อช่างทูลหัวแม่	ตามแต่บุญกรรมจะนำให้
ปีเดือนได้กันหรือฉันใด	แล้วเรียกลูกสาวไปในทันที
แม่พิมเอ๊ยแม่พิม ไปอยู่ไหน	เป็นไรจึงไม่ออกมาไหว้ที่
มารู้จักกันไว้เป็นไรมี	มาสีทูนหัวของมารดา

แม่นางพิมแต่งงานกับพลายแก้วตามประเพณีแล้ว ขุนช้างก็ยังมีความรักอย่างมั่นคงต่อพิม ดังกลอน
ได้บรรยายความรู้สึกของขุนช้างเมื่อได้รับเชิญให้ไปเป็นเพื่อนบ่าวของพลายแก้วไว้ดังนี้ (7 : 131)

ขุนช้างได้ฟังอ้ายไทรว่า	คังใครเอาดาบผ่ากระบาลหัว
เสียดายพิมผูกพันใจสั้นเร็ว	น้ำคาริ้วหันหน้าเข้าฝ้าง
โอ้วอนิจจาแก้วตาที่	ครั้งนี้เห็นไม่ได้คังใจหวัง
คงจะพากเพียรไปมิได้ฟัง	ถึงเป็นเมียก็ช่างมันเป็นไร

และขุนช้างได้บอกกับพลายแก้วในวันงานแต่งงานพลายแก้วกับนางพิมว่า "แม่นเอ็งไม่รักกูจักเอา"
(7 : 132) พลายแก้วกับนางพิมอยู่หอด้วยกันได้เพียงสองวัน โอกาสก็เป็นของขุนช้างบ้างเมื่อเกิดศึก
เชียงอินทร์เชียงทองและสมเด็จพระพันวษาหาตัวผู้อาสาศึก ขุนช้างเห็นช่องทางที่จะกำจัดพลาย
แก้วให้พ้นไปจากนางพิม จึงทูลสมเด็จพระพันวษาให้เกณฑ์พลายแก้วไปปราบศึกดังกลอน (8 :
142 - 143)

ครานั้นขุนช้างมหาดเล็ก	เฝ้าแหนมาแต่เด็กพิศทูลคล่อง
คิดไปสมใจที่นึกปอง	หมายจะครองเจ้าพิมพิลาไลย
จะทูลต่อพลายแก้วให้ไปทัพ	แล้วจะกลับไปเกี่ยวเจ้าพิมใหม่
คิดแล้วทูลพลันทันใด	ชีวิตอยู่ได้พระบาทา
อันบุตรขุนไกรที่วอดวาย	ชื่อว่านายพลายแก้วแก้วกล้า
ได้เมียอยู่สุพรรณพารา	แต่มารดาเพื่อนอยู่กาญจน์บุรี
อันฤทธากล้าหาญชาญชัย	เลื่องภูตพราयได้เป็นถ้วนดี
อายุประมาณสิบเจ็ดปี	ของทราบธูลีพระบาทา

ความมุ่งมั่นของขุนช้างที่จะครองคู่กับพิมทำให้ขุนช้างริบวางแผนการขั้นที่สอง ขุนช้างวางแผน
ตวงนางศรีประจันว่าพลายแก้วตายโดยใช้เงินว่าจ้างนางกลอยและนางสายให้ไปเจรจาสูxonนางพิม
ซึ่งเปลี่ยนชื่อเป็นวันทอง ดังกลอน (11 : 191)

ออแก้วศวันนั้นมันไปทัพ	แตกยับลาวแทงเสียดเป็นผี
ใครจะรอดมาได้ก็ไม่มี	บัดนี้นางพิมพิลาไลย
แม่พลัดชื่อว่าเจ้าวันทอง	หมอทายว่าจะครองทรัพย์สินได้
จงช่วยเอ็นดูข้าพหากันไป	ขอวันทองให้ข้าหม้อยรา
ครานั้นยายกลอยกันยายสาย	ไม่รู้เวยบคายขุนช้างว่า
หลงไหลแต่จะได้เงินตรา	ก็รับคำอำลามาทันใด

ความประสงค์ในตัวนางวันทอง ทำให้ขุนช้างวางแผนหลอกลวงด้วยวิธีการต่าง ๆ ขุนช้างมีเงิน มีข้าทาสบริวาร และมีสติปัญญาในการวางแผนจึงสามารถดำเนินการหลอกลวงนางศรีประจันได้สำเร็จ ขุนช้างให้ข่าวที่ไว้วางใจได้ไปเก็บกระดูกผีที่ป่าช้าใส่หม้อเพื่อหลอกว่าเป็นกระดูกพลายแก้วแล้วแสวงทำกิริยาเศร้าโศกอาลัยพลายแก้วพร้อมทั้งเสกสรรค์ปั้นแต่งเรื่องราวบอกเล่าให้นางศรีประจันทราบและสรุปข้อสำคัญว่านางพิมต้องเป็นหม้าย ดังกลอน (11 : 192-193)

ครานั้นจึงโถมเจ้าขุนช้าง	ทำกรรมกรรมร่างอุ้อแล้วยี่หน้า
นำตากระเด็นเป็นเม็ดเข็ดน้ำตา	เอาหม้อกระดูกมาตั้งลงไว้
นี่คือกระดูกอพลายแก้ว	ลาวแทงเสียแล้วเขาเอามาให้
พระยาเชียงทองมันสองใจ	เข้าด้วยเชียงใหม่แล้วกลับมา
ทำเป็นเข้าด้วยอพลายแก้ว	ยกทัพมาแล้วถึงกลางป่า
หยุดทัพพลับนอนมาหลายครา	ครั้นเพลาลบกำลังรำไร
พระยาเชียงทองย่องมาแทง	เลือดแดงตลอดจนปอดไหล
ร้องขึ้นอึงมีมันหนีไป	ออแก้วก็สิ้นใจไปไม่ช้า
ข่าวมาถึงกรุงก็คิดคุก	หลายคนทนทุกข์อยู่หนักหนา
อ้ายมากฝากหม้อกระดูกมา	ว่าแล้วทำหน้าที่เป็นทุกข์คลาย
อายุมันสั้นเท่านั้นแล้ว	คิดถึงออแก้วก็ใจหาย
ไม่พอที่จะกล่าวสาตาย	ให้แม่พิมเป็นหม้ายอยู่เอกา

เมื่อเห็นท่าทีของนางศรีประจันเชื่อว่าพลายแก้วตาย นางกลอยและนางสายผู้มีฝีปากเอกก็รีบกล่าวตำหนิ โดยอ้างกฎหมายว่าผู้ที่อาสาไปทัพแล้วแพ้กกลับมาจะถูกประหารชีวิต ถ้าตายในที่รบลูกเมียผู้นั้นจะถูกจับเป็นหม้ายหลวง แต่ถ้านางวันทองรีบหาข่าวใหม่คือขุนช้างก็จะรอดตัว ขุนช้างจะสามารถช่วยเหลือนางได้ ในที่สุดการเจรจาก็เป็นผลสำเร็จนางศรีประจันตกปากรับคำว่า (11 : 194)

วันทองวันนี้ก็หัวตาย	จะนั่งไว้เป็นหม้ายเห็นไม่ได้
เกิดความหนามเสี้ยนจะยากใจ	จะขอให้ก็ตามแต่ปัญญา

พร้อมทั้งนางยังนัดวันให้มาสู่ขอดังกลอน (11 : 195)

.....	ว่าแรมสามค่ำให้ถึงบ้าน
จงเร่งรีบมาอย่าช้านาน	ว่าขานแน่นอนไม่ผ่อนไป

นอกจากนี้ก็ยังได้สร้างเรื่องราวที่เป็นผลดีแก่ขุนช้าง ได้แก่ การได้ยื่นการวิวาทระหว่างนางวันทองกับนางศรีประจันเรื่องไปคู่ต้นโพธิ์อธิษฐานทำให้ขุนช้างล่วงรู้ความลับและรีบไปทำลายต้นโพธิ์ที่เป็นของพลายแก้วปลูกจนเหี่ยวเฉา ดังกลอน (12 : 209)

จับต้นกลางกระ โขก โขกให้หนัก	เดชอารักษ์เขารักษา
ด้วยพลายแก้วตั้งสัตย์ปฏิญา	กันจอบเสียมมีดพร้าให้ผิดไป
แต่ว่าต้นโพธิ์ยังอ่อนนัก	โยกหนักโบยหล่นไม่ทนได้
ใบหุดเหี่ยวหยของดังต้องไฟ	ขุนช้างกับบัว ไพร่ก็กลับมา

การทำลายต้นโพธิ์ต้นที่พลายแก้วปลูก เป็นผลให้นางวันทองคิดว่าพลายแก้วตายจริงตามคำบอกเล่าของขุนช้าง นางจึงนำข้าวของเครื่องใช้ของพลายแก้วไปถวายวัด เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้แก่คู่ครองของนาง ขุนช้างได้โอกาสวางแผนขั้นต่อไปคือ การรื้อเรือนหอของพลายแก้วแล้วปลูกเรือนหอของตนเข้าแทนที่ ทั้งนี้โดยความร่วมมือของนางศรีประจัน ดังกลอน (12 : 209)

ลูกมาหารื้อคุณแม่เจ้า	จะขอรื้อหอเก่าของพลายแก้ว
เอาไปถวายวัดเสียยังแล้ว	จะได้แผ้วถางฟืนแผ่นดิน
อันหอของลูกนี้โตใหญ่	หาที่ไหนไม่เหมือนของลูกสิ้น
ราวกับวิมานทองของพระอินทร์	ศรีประจันได้ยื่นหัวร้องขอ
ชะหอห้องของลูกข้าโตใหญ่	ขอบใจสิ้นทีแล้วอิพ้อ
จะเอาอะไรบอกไปอย่ารั้งรอ	ปลูกหอให้ดีเถิดลูกอา

เมื่อสามารถปลูกเรือนหอของตนแทนที่เรือนหอของพลายแก้วได้แล้ว ขุนช้างก็รีบจัดพิธีแต่งงานกับนางวันทองทันที แม้ในวันงาน นางวันทองจะไม่ยอมร่วมพิธีด้วย แต่ขุนช้างก็มีความยินดีที่เป็นฝ่ายเข้าพิธีอยู่ข้างเดียว นางวันทองปฏิเสธที่จะสวมมงกุฎรับการชดน้ำจากพระสงฆ์ แต่ขุนช้างก็ไม่ถือเป็นเรื่องสำคัญ กริยบรรยายถึงขุนช้างว่า “ขุนช้างกริมีใจไม่ไคลคลา หาเสกมาจับรับมโหรี” (12 : 217) นางวันทองไม่ยอมดกบาตรกับขุนช้างและร้องไห้คำทอขุนช้างต่อหน้าพระสงฆ์และผู้ที่มาร่วมงานแต่ขุนช้างกลับตอบว่า “ถึงจะขุดโคตรเคี้ยวสักเท่าไร ลูกก็ไม่ถือหล่อนอย่าร้อนรน” (12 : 218) ขุนช้างมีความอดทนรอเข้าหอกับวันทองอยู่ถึง 15 วัน หลังจากขุนแผนทิ้งนางวันทองไปกาญจนบุรีแล้ว ขุนช้างจึงประสบผลสำเร็จได้นางวันทองเป็นเมีย แม้นางจะแสดงออกอย่างชัดเจนว่านางรังเกียจขุนช้างและทุกข์โศกอย่างแสนสาหัสที่ต้องตกเป็นเมียขุนช้าง แต่ขุนช้างก็มีความสุขสมกับที่อดทนรอคอยมาเป็นเวลานาน ดังกลอน (13 : 238)

วันทองหมองศรีมีแต่ทุกข์
รักนางฟ้างเพียงจะกล้ำกลืน
เงินทองไม่น้อยร้อยกระบุง
ไปไหนก็มีให้เจ้าเหนื่อยพัก

ข้างขุนช้างเป็นสุขสำราญรื่น
หญิงอื่นหมั่นแสนพี่ไม่รัก
พี่ก็มุ่งจะให้เจ้าบุญหนัก
ซื้อคอห่านต่างข้างพลาย

ด้านอุปนิสัยใจคอ ขุนช้างมีปมด้อยในรูปลักษณะของตน จึงมักกล่าวถึงลักษณะด้อยในเรื่องหัวล้านด้วยความน้อยใจเสมอ เช่น ตอนขุนช้างจะไปฟังเทศน์มหาชาติ ขุนช้างพยายามปกปิดหัวล้านแต่ก็ไม่เป็นผล ดังกลอน (3 : 47)

ควักเอามูหน่ายขึ้นป้ายปีก
ยังโล่งเลียนเตียนกลางอย่างแปลงควาย

ฉีกผมปกกบาลให้ล้านหาย
หัวกุกิบหายหน้าอายใจ

เมื่อไปบ้านนางศรีประจันเพื่อติดต่อทาบทามพิม ขุนช้างก็รำพึงถึงความอัปลักษณะของตนด้วยความวิตกว่า (6 : 100)

ยกคันฉ่องมาส่องดูกระจก
เอาเขม่าเข้มนอมอยู่มัวชั่ว

ในจิตคิดวิตกแต่ที่หัว
แป้งชโลมโชนตัวทั่วทั้งกาย

ปมด้อยเรื่องหัวล้านมีอิทธิพลต่อขุนช้างมากที่สุด โดยเฉพาะเมื่อไปเจรจาสู่ขอนางวันทอง ขุนช้างได้พยายามแก้ไขปัญหาด้านหัวล้านโดยวิธีการต่าง ๆ แต่ก็ไม่เป็นผล จึงรำพึงรำพันถึงความอาภัพของตน อย่างแค้นเคืองใจและน้อยใจดังต่อไปนี้ (11 : 191-192)

จับกระจกขึ้นดูดูกระจก
ดูแก่นนำแพ่นลงสัก โขก
เกลี้ยงหน้าเกลี้ยงหลังดูจึงไร
เปื้อนประอะเลอะหน้าเหมือนทาเล่น
เอาไม้เนื้อสอยเส้นให้รายเรียง
อ้ายหยอกหยอยมันน้อยกว่าที่เปล่า
อนิจจาข้าวของเงินทองมี
ซื้อข้างซื้อมาก็กว่าร้อย
ถ้าซื้อได้ก็จะใส่เสียให้ครัน
ถ้ารู้ว่าจะล้านแต่กำเนิด
ขาดแก่นแน่นใจดังไฟลาม

เห็นตัวหัวล้านรำคาญใจ
โสโครกไม่เอาแก้วเอาการได้
จับเขม่าเข้าใส่สักสองเพรียง
หวีกระจายรายเส้น ไม่คิดเกลี้ยง
มูหน่ายป้ายเคียงลงเต็มที
ผมชี้เค้าหน้าเกลียดชี้เกียดหัว
ช่วยทาสีทาสาได้กว่าพัน
ผมหน้อยหนึ่งกระไร ไม่มีคขวัญ
ตัดกันดูเล่นเส้นงามงาม
กูไม่ปรารถนาเกิดอ้ายสาม
ถูกเดินผลิผลามเข้าห้องใน

ในตอนแต่งตัวจะเข้าพิธีแต่งงาน ขุนช้างก็รำพึงถึงหนวดเครากับเส้นผมของตนอย่างขัดเค้นใจว่า
(12 : 216)

จะแต่งตัวไปให้เต็มประดา	หยิบกระจกยกมาประจงตั้ง
ชี้ฝั่งอะไรเหนียวเหมือนเคี้ยวตัง	ฝ้านั่งเวียนมองส่องดูเงา
กูเค้นใจกับอายหนวดนี้ยวดยิ่ง	โยไม่วังขึ้นไปงอกบนหัวเล่า
มาแกล้งขึ้นที่คางเป็นครึ่งเครา	ยิ่งโกนมันยิ่งเอาหนักขึ้นมา
ส่วนผมบนกระบาลสลัดอันเกลี้ยง	มันหลิกเกลี้ยงกัน ไปให้ขายหน้า

หัวล้านเป็นปมด้อยที่ฝังใจขุนช้าง เมื่อวันทองหนีตามขุนแผนไปอยู่ในป่า ขุนช้างก็รำพึงรำพันว่า
วันทองปันใจไปให้ขุนแผนเพราะมีสาเหตุมาจากขุนช้างหัวล้าน (19 : 83)

โธ่ตั้งแต่เมื่อไรเลย	อกเอ๋ยผมกูจะขึ้นใหม่
นี่เป็นหัวของคนก็จกใจ	ถ้าแลกเปลี่ยนใครได้จะแลกเอา
ถึงจะเสียดสิบซังกูไม่ว่า	จะก้มหน้าทูนหัวให้แก่เขา
อกเอ๋ยใครเลยจะเหมือนเรา	นี่แลเจ้าวันทองจึงสองใจ

ลักษณะนิสัยของขุนช้างอีกประการหนึ่ง คือ เป็นผู้มีใจคอกว้างขวาง เมื่อ
ขุนช้างรับเป็นเจ้าของกัณฑ์กุมาร ขุนช้างบอกกับทนายกวัดป่าเลไลยก์ว่า (3 : 44)

.....	ที่กัณฑ์ใหญ่ใหญ่เรายินดี
จะคิดอะไรกับสิ้นยัง	ถึงสิ้นสักห้าซังยังไม่หนี
เกิดชาติใหม่ก็จะได้ไปมั่งมี	ทำบุญอย่างนี้เราเต็มใจ

ในการจัดเตรียมเครื่องกัณฑ์ ขุนช้างได้กำชับบ่าวไพร่ให้เลือกสรรเฉพาะของที่ตีมีคุณภาพสมกับ
ฐานะของเจ้าของกัณฑ์โดยยินดีใช้เงินตราไม่จำกัด ดังกลอน (3 : 45)

ครานั้นเจ้าจอมหม่อมขุนช้าง	น้ำใจกว้างขวางให้ฟุ้งชาน
เด็กเอ๋ยหาไม้อย่าได้นาน	จักสานกระจาดนั้นเตรียมไว้
เอาเงินตราไปหาซื้อสังเค็ด	บริการเบ็ดเสร็จทั้งน้อยใหญ่
หาผ้าเนื้อดีมาทำไตร	ที่ผู้หญิงนั้นไปหาเครื่องกัณฑ์
ข้าวแป้งระแนงตำทำเป็นผง	มุกกลมขมมกงเร่งจัดสรร
สิ่งหนึ่งอย่าให้น้อยตั้งร้อยอัน	อย่ากลัวเปลืองน้ำมันไปซื้อมา
ส้มสุกลูกไม้ไต่ของสวน	ให้ถั่วถวนลูกแพงก็ไม่ว่า
อย่าทำใจทมิฬเขานินทา	เขานับหน้าว่ากูเป็นผู้ดี

จากตัวอย่างข้างต้นนี้อาจกล่าวได้ว่าขุนช้างเป็นเศรษฐีผู้ชอบทำบุญ นอกจากนี้ ขุนช้างมักจะให้รางวัลบ่าวไพร่ที่ช่วยเหลืองาน เช่น ให้รางวัลบ่าวที่แกะสลักมะละกอ ดังกลอน (3 : 46)

ขุนช้างชอบใจให้รางวัล
ราคาไม่มากมายก็หลายเฟื้อง

จัดสรรตอบแทนแหวนทองเหลือง
นางเมืองรับไปใส่นิ้วมือ

โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อขุนช้างอยู่ในสถานภาพพ่อเลี้ยงของพลายงาม ขุนช้างทำหน้าที่พ่อเลี้ยงที่ใจดี มีเมตตา และเลี้ยงดูพลายงามอย่างดีดัง คำกล่าวของนางวันทองเมื่อจะขอร้องให้จมนั้ไวยทูลขอโทษขุนช้าง นางได้อ้างถึงคุณความดีของขุนช้างที่มีแก่จมนั้ไวยในวัยเด็กดังนี้ (34 : 207 - 208)

ขุนช้างอุตสาห้ำห้ำข้ำน้อยน้อย
เอาทองคำทำกำไลสร้อยเสมา
ยามตรุษยามสงกรานต์ไปลานวัด
บ่าวเล็กเล็กเหลือหลามตามมากมี
ยามขุนช้างรักใคร่ใครจะเหมือน
แต่ของมีในสุพรรณสิ่งอันใด

ให้พ่อไวยใช้สอยเป็นหนักหนา
ตะกรุดโทนถมยาล้วนอย่างดี
สารพัดใส่กายให้ถ้วนถี่
ให้นางศรีแม่นมนั้นอุ้มไป
ชั่วแต่ดาวกับเดือนไม่ให้ไ้
ถ้าชอบใจแล้วไม่ขัดให้ขุนมัว

อุปนิสัยของขุนช้างอีกประการหนึ่ง คือ การชอบดื่มเหล้า ผลของการดื่มเหล้าทำให้เกิดเรื่อง ดังกวีได้บรรยายให้เห็นอุปนิสัยของขุนช้างในด้านชอบดื่มเหล้ามาตั้งแต่วัยเด็ก พิชของเหล้าทำให้ขุนช้าง พลายแก้ว และพรรคพวกมีเรื่องชกต่อย จนบาดเจ็บถึงขั้นเลือดตกยางออก ดังเหตุการณ์เมื่อพลายแก้ว ขุนช้าง ดื่มเหล้าสาบานเป็นเพื่อนกัน ต่อจากนั้นได้ชวนนางพิมเล่นเป็นเมีย ขุนช้างเล่นเป็นหัว พลายแก้วเล่นเป็นขู้ กวีได้บรรยายเหตุการณ์ดังนี้ (1 : 9 - 10)

นางพินนอนพลาถกลางดินคอน
พลาถแก้วโคดแหวกเข้าแทรกกลาง
ขุนช้างทำหลับอยู่กับเตียง
ขุนช้างวางร้องก้องภูไวย
ลุกขึ้นงุ่นง่านเที่ยวชานร้อง
อ้ายเด็กเด็กกราวเกรียวบัดเดี้ยวใจ
พอทันพวกพลาถแก้วแล้วเลยลาม
จุมุครากปากแตกจนเลือดไหล
เรียกหาพ่อแม่อยู่เจจัน

เจ้าขุนช้างหัวกล้อนเข้าอนเคียง
ชกหัวขุนช้างที่กลางเกลี้ยง
ฝ่ายนางพินนอนเคียงค้อยเมียงมอง
ขโมยลักเมียงจุมุจจากห้อง
เรียกหาพวกพ้องให้ติดตาม
พวกขุนช้างรุกไล่ไม่เช็ดขาม
ถ้อยที่ถ้อยปามเข้าตีกัน
บ้างก็วิ่งร้องให้ไปตัวสัน
จนผู้ใหญ่ชวนกันมาห้ามไว้

ขุนช้างเมื่อคืบเกล้า มักจะขาดสติเปิดเผยความลับของตนเองให้ตัวละครผู้เกี่ยวข้องทราบเรื่อง หลัง จากทำร้ายพลายงามถึงบาดเจ็บสาหัสและขุนช้างคิดว่าพลายงามตายแล้ว ขุนช้างกลับมาเรือนของ ตน คืบเกล้ามามายเพื่อกลบเกลื่อนความผิด เมื่อวันทองถามไถ่ถึงพลายงาม ขุนช้างก็อ้างว่าตนคืบ เล่าจนหลับสลบไปสลบไม่รู้เรื่องราวใดใดทั้งสิ้น แต่แล้วก็แผลอร่องเพลงคร่ำครวญเปิดเผยความลับ ถึงการพาพลายงามไปในป่า ดังกลอน (24 : 157)

<p>ขุนช้างฟังช่างแก้อแม่เจ้า ใครบอกเจ้าเล่าว่าข้าพาไป เมื่อกลางวันยังเห็นเล่นไม้หึ่ง แล้วว่าเจ้าเล่าก็ช่างนั่งมีนมิ ลูกปะหล่ำกำไลใส่ออกกลบ มันจะทูปยุบยับเหมือนกับริน แล้วแก้อแม่เจ้าออกไปนอกห้อง ไปเที่ยวตามถามหาถึงท่าน้ำ รินสุรามาคืบลิ้มสติ ขึ้นหอขวางกลางแจ้งเห็นแสงเดือน แกล้งร้องรำคร่ำครวญทำหวนโหย ถึงท่อนปลายทรายเกร็นเป็นเดินคง แล้วรู้ตัวกลัวเมียร้องเสียใหม่ เสียงอ้อแอ้แผ่กายนอนหงายเงย</p>	<p>ข้ามาเหล่าหลับซบสลบไปสล หล่อนไม่ได้ตามข้ามาเถิดชิ กับอ้ายอั้งอีดูถูกอีปี ว่าแล้วลือย่าให้ลงไปดิน ฉวยว่าพบคนร้ายอ้ายคอฝั้น ง้างกำไลไปกินเสียแล้วกรรม ตะโกนร้องเรียกข้ามาดำพร่ำ ไม่พบทำลอนใจกลับไปเรือน อุตรร้องไห้ใครจะเหมือน ไอ้พ่อเพื่อนชีวิตของบิดรงค์ ละโอดโอยเอกทุ่มจนลุ่มหลง ปีกเจ้าอ่อนร่อนลงในคงเคย เจ้าจำไกลพ่อแล้วลูกแก้วเฮ้ย จนลิ้มเลยซบเซาด้วยเมามาย</p>
--	--

ในฐานะขุนช้างเป็นตัวละครฝ่ายปฎิปักษ์ กวีได้บรรยายให้เห็นบุคลิกลักษณะ และกิริยาท่าทางอัน เป็นไปในทางลบของขุนช้างหลังจากคืบเกล้า เช่น กินนมมาม เอากะโถนปากแตรมาครอบหัว คำหยาบคาย ทำกิริยาลวนลามนางวันทองต่อหน้าผู้คน ล่าเลิกบุญคุณ และประการสำคัญ คือ การแผลงเปิดเผยความผิดของตนในอดีต ดังเรื่องราวตอนขุนช้างมาช่วยงานแต่งงานของจมื่น ไวย (33 : 183)

<p>ตั้งสำรับเรียงรอบนอกกลาง ทั้งของเคียงเรียงรินสุราราย วางใหญ่ใส่ชำทั้งสามทับ ปะหมู่ไก่ใส่สิ้นกินออกชน พวกขุนนางเขาขู่ว่าจู้จ้าน ฉวยกะโถนปากแตรแระออกไป มือปิดกั้นป้องหน้าทำตาปรือ</p>	<p>เลี้ยงขุนนางมหาดเล็กสิ้นทั้งหลาย ขุนช้างซัดสำนกรายนั่งสุดคน จับตาชำชานทุกเส้นขน กระดุกกระเดี้ยวเคี้ยวป็นเป็นเป้งไป ยิ่งทะยานงโยยกโถใส่ ครอบหัวเข้าไว้เดินแก้ก้ง เฮ้ยใครดูก็ท้าวภูคถ้ง</p>
---	--

กิริยาท่าทางที่เมามายประกอบกับบุคลิกลักษณะที่อัปลักษณ์ทำให้จมีนไวและนางวันทองอับอาย
ขุนนางและแขกเหรื่อ จมีนไวทำร้ายและคำขุนช้าง นางวันทองก็ร้องทวาดขุนช้างด้วยความโกรธ
แต่ขุนช้างหาได้เชื่อฟังไม่ กลับทำกิริยาลวนลามนางวันทองต่อหน้าผู้คน ดังกลอน (33 : 184)

ขุนช้างฟังเมียทำตาปรือ	อออ้อเออเข้าหาอายุไม่
ลูกขึ้นเดินตึกตักทำหนักไป	แม่เจ้าไวช่วยมาเป็นวานรินทร์
ที่จะเป็นเจ้าขรัวหัวละมาน	หางพานดินหดไปหมดสิ้น
ที่เคยเป็นต๋วนายหลายแผ่นดิน	แล้วแลบลิ้นเกาซากขว้าวันทอง

การกระทำของขุนช้างทำให้นางวันทองผลักขุนช้าง จมีนไวคำและขู่จะทำร้ายขุนช้าง เป็นเหตุให้
ขุนช้างโกรธ คำและกล่าวตำเลิบบุญคุณ (33 : 184)

ขุนช้างกำลังเมายืนเกากัน	ทุดอายหมาคำคนเล่นง่ายง่าย
จงหองจะถองกูหรืออายพลาย	ถาเชื่อว่าเป็นนายมหาดเล็ก
อ้ายชาติอกตัณญูไม่รู้คุณ	คือใครแคะก่อนขุนมาแต่เด็ก
คำทอพ่อได้อายใจเจ๊ก	เมื่อเล็กเล็กใครเลี้ยงมึงเป็นตัว

การที่ขุนช้างกล่าวตำเลิบบุญคุณแล้วเรียกจมีนไวว่า “อ้ายพลาย” ทำให้จมีนไวโกรธจัดจึงชกปาก
ขุนช้างล้มคะมำ พอขุนช้างสร้างเมาก็โกรธที่จมีนไวต่อยปากตนจนล้มคว่ำ จึงลุกขึ้นร้องคำอย่าง
ขาดสติและกล่าวไปถึงเหตุการณ์ในอดีตที่ขุนช้างทำร้ายจมีนไว โดยใช้ขนไม้ทับจนเป็นแผล
เป็นที่ท่ายทอย (33 : 185)

ฝ่ายนายขุนช้างค่อยสร้างมีน	ลูกขึ้นถกเขมรเพียงง่ามกัน
ชี้หน้าว่าเฮ้ยอ้ายทรชน	ต่อยกูปากป่นเพราะตึงตัว
มึงเหมือนทรพีอ้ายชีช้า	มาไล่ขวิดบิดาบังเกิดหัว
เมื่อน้อยน้อยยังจะนีกูรู้สึกตัว	กูจิกหัวมึงไปควั่นเอาขนทาบ
มิเชื่อพ่อก็อ้ายพลายคล้ำท่ายทอย	ที่ริมไรนั้นเป็นรอยไม้ซีกกลับ
กูคิดว่าจะหนีหายตายลีลับ	มิรู้กลับมาได้ทำคุณ

คำพูดของขุนช้างเพราะสาเหตุจากคิมน้ำเมา บังเกิดผลร้ายตามมา กล่าวคือ จมีนไวแค้นใจขุนช้าง
ประกาศให้ทุกคนที่มาร่วมงานได้ทราบถึงการกระทำทารุณกรรมในอดีตของขุนช้างอันถือเป็น
ความผิดฐานคิดฆ่าผู้อื่นโดยเจตนา และได้สั่งให้บ่าวไพร่รุมทำร้ายขุนช้าง ดังกลอน (33 : 185)

ครานั้นพระไวครั้นได้ฟัง	ล้าเลิกถึงความหลังแค้นตัวสิ้น
ยามแม่แร่ขึ้นบนหอปล้น	ดิฉันบอกกล่าวท่านทั้งปวงไว้
อ้ายใจยักษ์หักคอคนทั้งเป็น	เพราะบุญมีหนีเรือนจึงรอดได้
เหน็บรั้งจังกาเรียกข้าไท	เอาหาอย่าไว้ชีวิตมัน
พวกทนายหนุ่มหนุ่มเข้ารุมถอง	เอาจนร้องไม่ออกศอกกลุ่มสัน
ถีบตกลงดินคิ่นยันยัน	พวกขุนนางกางกั้นเกาะกะไป

การชอบดื่มหเหล้าแล้วแสดงพฤติกรรมต่าง ๆ ในทางลบเป็นสิ่งที่นางวันทองประสบพบเห็นอยู่ตลอดระยะเวลาที่นางครองชีวิตร่วมกับขุนช้าง ดังคำกล่าวของนางเมื่อขุนช้างถูกจำคุก (34 : 205)

วันทองขัดใจอ้ายคนเคอะ	ยังชมเชอะไปจนคอจะเด็ดค้วน
เพราะกินเหล้าจึงต้องเข้าถึง โข่ตรวน	ยังหลงเล่อลามลวนข้างเหล้ายา

ลักษณะนิสัยใจคอที่สำคัญอีกประการหนึ่งของขุนช้าง คือ การเสกสรรคืบปั้นเรื่องให้เป็นคุณแก่ตนเองและเป็นโทษภัยแก่ผู้อื่น ในฐานะที่ขุนช้างเป็นตัวละครฝ่ายปฎิปักษ์ กวีได้สร้างอุปนิสัยของขุนช้างให้เป็นผู้ชอบเพ็ดทูล คุยโว้อ้อวด ปากกล้า ปากแข็ง ใจความั่งมี เป็นอำนาจต่อรอง เป็นคนที่ปากกับใจไม่ตรงกัน มักจะใจความปากกล้ากลบเกลื่อนความขลาดของตน และชอบปั้นเรื่องหลอกลวงผู้อื่น อุปนิสัยดังกล่าวปรากฏชัดเจนในเรื่องราวที่ขุนช้างพยายามที่จะให้ได้นางวันทองมาเป็นคู่ครองของตน ความขัดแย้งระหว่างขุนช้างกับขุนแผนและนางวันทองตลอดจนความขัดแย้งระหว่างขุนช้างกับจมีนไว ในระยะแรกนั้นเมื่อขุนช้างวอนนางเทพทองให้ไปขอนางพิม ขุนช้างก็ปั้นเรื่องว่า นางพิมกับตนรักกันมานานให้แม่รีบไปสู่ขอนาง เพราะถ้าข้านางพิมตั้งท้องจะอายุเพื่อนบ้าน (5 : 84)

เห็นแต่นางพิมพิลาไลย	อยู่เรือนใหญ่บ้านท่าที่เลี้ยงนั้น
นางเป็นลูกยายศรีประจัน	รักกันกับข้ามาช้านาน
รบให้ไปขอเป็นหอห้อง	ครั้นมีท้องก็จะอายุแก่เพื่อนบ้าน
เร่งเร้าเข้าคำลูกรำคาญ	แสนสงสารสุดที่จะท้าวาน

เมื่อเห็นนางเทพทองไม่เชื่อคำพูด ขุนช้างก็กล่าวเท็จเพิ่มเติมอีกว่า (5 : 85)

สงสารเจ้าพิมพิลาไลย	ได้สัญญาไว้เป็นถั่วถั่วดี
ถูกรับคำมาเหมือนพาที	ว่าในสามราตรีจะแต่งไป
นางพิมว่าถ้าลูกไม่ไปขอ	จะผูกคอตายเสียหาอยู่ไม่
ถูกรักได้ว่าถั่วบรรลือ	อย่าสงสัยว่าลูกจะเป็นคน

การเป็นผู้ชอบพูดเท็จของขุนช้างนั้น นางเทพทองผู้เป็นแม่รู้นิสัยลูกของตนดี เพราะกวีได้บรรยายว่า “ครานั้นเทพทองผู้มารดา ฟังขุนช้างว่าหาเชื่อไม่ “ (5 : 84) และเมื่อเห็นว่าขุนช้างพูดจาโกหกมากขึ้น นางเทพทองก็จะดูค่า (5 : 85)

ฝ่ายยายเทพทองร้องควาด
โกหกยกคอเจรจา

ฮ้ายนอกครูอุบาทว์ไม่ฟังว่า
ว่าเป็นซู้สู่หามาร่าไร

นางสายทองพี่เลี้ยงของนางพิมเป็นอีกผู้หนึ่งที่เราเห็นว่า ขุนช้างมีนิสัยชอบพูดโกหก หลอกลวงและเป็นคนเจ้าเล่ห์เพทุบาย ดังเรื่องราวที่ขุนช้างพยายามหาทางให้พลายแก้วไปทัพแล้วลวงนางศรีประจัน ว่าพลายแก้วตาย นางวันทองต้องตกเป็นหม้ายหลวง และขอให้ขุนช้างได้แต่งงานกับนางวันทอง ก็จะช่วยแก้ปัญหาคำนี้ได้ทั้งหมดนั้น นางสายทองสามารถวิเคราะห์หัดตัวขุนช้าง ได้อย่างรู้เท่าทัน ดังคำกลอน (11 : 197)

ไอ้แม่วันทองของพี่เอ๋ย
เพราะฮ้ายขุนช้างจัญไร
ลดเลี้ยวเกี่ยวสัดทั้งวัดบ้าน
จนได้กับพ่อแก้วแววตา
เพ็ดทูลเจาะจงให้ทรงใช้
เดี๋ยวนี้มันยิ่งว่าสารพัน
เห็นจะเป็นเล่ห์กลฮ้ายสอพลอ
ให้หลงว่าพ่อพลายนั่นตายไป
มันหมายว่าตัวมันมีทรัพย์
แม่เฒ่าของเราที่ปรองดอง

กระไรเลยหาดีสุขสันต์ไม่
มันพอใจตัวเจ้าแต่รู้มา
ฮ้ายจิ้มตาลคนนี่นี้หนักหนา
มันยังส่อเสียดว่าทุกสิ่งอัน
จนร้องให้แทบเทียบจะอาสัญ
ว่าหม่อมพลายแก้วนั้นเธอบรรลัษ
เอากระดุกใส่หม้อมาส่งให้
จึงได้มาขอแม่วันทอง
มีเงินแล้วจะนับให้คล้องคล้อง
เราพี่น้องสองคนก็จิ้นใจ

เนื่องจากขุนช้างเป็นตัวละครฝ่ายปฏิปักษ์ กวีจึงสร้างเรื่องราวให้ขุนช้างประสบผลสำเร็จในการขจัดตัวละครเอก โดยการเพ็ดทูลใส่ความ เช่น เพ็ดทูลว่าขุนแผนเป็นกำแพงวังหนีเวรไปหานางลาวทอง สมเด็จพระพันวษาเมื่อทรงฟังคำเพ็ดทูลก็ทรงเชื่อ (15 : 267)

ครานั้นพระองค์ผู้ทรงภาพ
กระที่บพระบาทควาดมา
ฮ้ายขุนช้างว่ากล่าวกลับหัวหาญ
โทษถึงฆ่าฟันให้บรรลัษ

ฟังจบก็กริ้วเป็นหนักหนา
ฮ้ายนี้ดีกว่าไม่เกรงใคร
บังอาจปิ่นปราการออกไปได้
เสียบหัวอย่าให้ดูเยี่ยงกัน

ขุนแผนเมื่อทราบเรื่องจากอมตย์ก็กล่าวกับลาวทองถึงการเพ็ดทูลใส่ความของขุนช้างว่า (15 : 269)

.....	อ้ายขุนช้างนำพี่ครั้งนี้แล้ว
เมื่อมาลาจากฝากเวรไว้	ช่างพิไรทูลพระจอมกระหม่อมแก้ว
ความผิดของพี่ไม่มีเวร	มันเหมือนแรวด์ักไว้ที่ในคง
พี่เหมือนนกผกผินบินอากาศ	เพราะประมาทเสียเชิงกระเจิงหลง
จะหาร่มลมจัดบินถัดลง	จำเพาะตรงเข้าแรวด์ักที่ราวี
สำคัญว่ากิ่งไม้มิใช่แรวด์ัก	ต้องติดดินดินแรวด์ักจนเป็นผี
ทรงพระโกรธคาดโทษถึงชีวิต

หลังจากขุนช้างไม่สามารถชิงนางวันทองมาจากขุนแผนได้ แล้วยังถูกขุนแผนรุกรไล่งนตจากหลังช้าง และหนีขุนแผนเข้าไปในคงหนามจนมีสภาพ “ดูยั้งดังเสื่อตะกายไปทั้งตัว” “เลือดหยดหยาดย่อยดังฝอยฝน” และ “ผ้าผ่อนล่อนโล่งไม่ติดคน” (19 : 73) ขุนช้างแค้นขุนแผนยิ่งนักจึงใช้ข้อได้เปรียบของตนเพ็ดทูลขอกองทัพไปปราบขุนแผนโดยใช้วิธี “ปลดแถมแถมใส่สอดเนื้อความ” กราบทูลสมเด็จพระพันวษา ดังต่อไปนี้ (20 : 86-87)

เดิมที่ข้าพเจ้ากับวันทอง	หลับอยู่ในห้องเมื่อยามสาม
ผู้ร้ายสะกด โคนหัวเลือดไหลซาม	เอามินหม้อเขียนปามจนตัวลาย
ม่านงามงามสามชั้นหั่นลงกอง	ข้าวของเงินตราที่สูญหาย
รอยสายสิญจน์วงเรือนไว้รอบราย	บัตรพลีมากมายศาลเพียงตา
วันทองภรรยาที่หายไป	ข้าพเจ้าบ่าวไพร่ออกตามหา
ไปพบขุนแผนกับอาชา	ท้าววันทองภรรยาอยู่ร่วมไพร่
ขุนแผนคุมโจรไว้หลายร้อย	ชุ่มคอกกระโจมโถมไล่
ฟันพวกไพร่ตายกระจายไป	จับได้ข้าพเจ้าเอาตัวตี
เขียนด้วยหนามหวายลายจนคอ	แล้วพุดจาทำต่อ ไปอึ้งมี
ว่าฆ่าเสียลับไปไม่สู้ดี	ถ้าปล่อยไปกรุงศรีจะย็ดยาว
มาตร मैंพระองค์เสด็จไป	จะชนช้างชิงชัยให้ลือฉาว
ชิงเอากรุงไกรได้เป็นจ้าว	ว่ากล่าวหยาบช้าสามานย์
มันปลุกตำหนักป่าพลับพลาแรม	ค่ายป้อมล้อมแหลมเป็นหน้างาน
ตั้งที่ลงบังคนชอบกลการ	นานไปก็จะเกิดกลีเมื่อง

การเพ็ดทูลของขุนช้างแม้จะไม่ได้ผลเต็มที่ แต่สมเด็จพระพันวษาก็มีรับสั่งให้จัดกองทัพเพื่อพิสูจน์ข้อเท็จจริง โดยมีรับสั่งให้จมื่นศรีจมีน ไวยเป็นแม่ทัพ ดังกลอน (20 : 87)

เอ็งจงออกไปเป็นแม่ทัพ
เกณฑ์คนห้าพันเลือกสรรไป
ขุนเพชรนั้นให้เป็นปีกขวา
ไปดูให้รู้ที่ลี้กลับ

กำกับรีพลน้อยใหญ่
จงจัดให้พร้อมถ้วนกระบวนทัพ
ขุนรามอินทราปีกซ้ายสรรพ
จับคำอายขุนช้างเอาจริงเท็จ

จากการศึกษาเนื้อความที่ขุนช้างเพ็ดทูล ได้ข้อสังเกตที่ขุนช้างมักใช้กล่าวร้ายขุนแผนและลูกชายคือ การกล่าวร้ายขุนแผนหรือจมื่น ไวยว่าหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ นอกจากบทกลอนที่ยกมากล่าวข้างต้นแล้ว ยังมีเรื่องราวอีกตอนหนึ่งคือ ตอนที่ขุนช้างถูกทำร้ายในวันแต่งงานจมื่น ไวย ขุนช้างก็ได้ทูลฟ้องโดยอ้างว่าจมื่น ไวยร้องทำทนายสมเด็จพระพันวษา ดังกลอน (34 : 192)

ครานั้นขุนช้างเห็นว่างังหวะ
ชีวิตอยู่ได้พระบาท
อยู่ในมหาดชากว่าแปดปี
บัดนี้จมีน ไวยใจคะนอง
แต่ต่อยแล้วมิหน้าซ้ำทำทนาย
บ่าวไพร่กว่าร้อยต่อยรำไป
เมื่อขณะทูลองร้องคำว่า
ได้ห้ามปรามรู้เห็นเป็นมากมาย

ขอเดชะฝ่าละอองปกเกล้า
แต่เกล้ากระหม่อมเป็นข้าฝ่าละออง
แต่หวายเปรี๊ยะยังไม่มีได้ถูกต้อง
ทูลองกระหม่อมฉันแทบบรรลัย
ถึงเจ้านายของมิ่งหากกลัวไม่
พวกขุนนางขวางไว้จึงไม่ตาย
ก็ต่อหน้าขุนนางสิ้นทั้งหลาย
แม้ไม่มีสัตย์ขอถวายซึ่งชีวา

อุปนิสัยของขุนช้างในด้านเพ็ดทูลใส่ความฝ่ายตรงข้ามนี้เมื่อขุนช้างใช้อยู่เสมอจึงทำให้สมเด็จพระพันวษาไม่ทรงเชื่อถือนัก ดังจะเห็นได้จากบทบรรยายหลังจากทรงฟังคำเพ็ดทูลของขุนช้างแล้วมักจะมีพระดำรินถ้อยคติความดังนี้ (20 : 87)

ครานั้นสมเด็จพระพันวษา
เหม่เหม่อายขุนช้างทำเค้นเคื่อง
เท็จจริงอย่างไรมิได้เห็น
เกิดรบพุ่งกันที่กลางทาง
อายขุนแผนพามีไปจากข้าง
อายขุนแผนกล้าดีมีความรู้
ต่อจะวิงกระเจิงเข้าเชิงหวาย
ฟังความข้างเดียวเห็นเลี้ยวลับ

ทรงครีคราเนื้อความไปตามเรื่อง
แต่ยกเอียงอยู่กระไร ไอ้ขุนช้าง
จะเป็นเหมือนมันวาก็ผิดอย่าง
จริงบ้างเท็จบ้างภูคคิดดู
อายขุนช้างตามไปมันต่อผู้
อายขุนช้างเหมือนปู้จึงย่อยยับ
ใส่ร้ายเอาว่ามันเฉียนจับ
จึงตรัสกับจมีนศรีจมีน ไวย

เมื่อขุนช้างทูลฟ้องจมีนไวยในข้อหารุมทำร้ายคน สมเด็จพระพันวษาก็มีพระดำริเกี่ยวกับขุนช้าง และจมีนไวยว่า (34 : 193)

<p>ครานั้นพระองค์ผู้ทรงธรรม พระนั่งนึกตรึกความตามกิจจา อันจะร้องทำทายเป็นนายเจ้า เหตุที่เกิดความยุ่งขึ้นนงนิง ครั้นเต็มมาเข้าจะว่ามันหยาบคาย เกินกันแต่ละน้อยค่อยเลียบเคียง</p>	<p>ได้ทรงฟังถ้อยคำขุนช้างว่า ข้อที่ว่าทุบตีที่จะจริง มันจะเสกใส่เอาให้ใหญ่ยิ่ง เพราะอายนี้ถือหญิงว่าพ่อเลี้ยง อายไวยอายุจึงทะเลาะเบาะเลียง ครั้นคำมันมันก็เหวี่ยงเอาสาใจ</p>
---	--

ผลของการเพ็ดทูลฟ้องร้องขุนแผนและจมีนไวย ทำให้ขุนช้างเป็นฝ่ายแพ้คดีทั้งสองคดี คดีแรก ศรีประจัน ขุนช้าง นางกลอย และนางสาธุกตัตสินลงโทษ ดังกลอน (22 : 134 -135)

<p>* ณ วันศุกร์เดือนแปดขุนช้างโจทก์ ได้หาผู้เฒ่าผู้แก่มา เฒ่าศรีประจันยกลูกให้ เป็นคู่ฟัวตัวเมียครอบครอง เที่ยงคืนขุนแผนแสนสะท้าน ทำซู้ร่วมรักแล้วลักพา ขุนแผนไม่รับในข้อหา เดิมวันทองซื้อพิมพิลาไลย จึงไปสูขอต่อมารดา นอนหอกับวันทองได้สองวัน ครั้นกลับลงมาแต่เชิงทอง ขุนแผนไม่ฟ้องปองสินทรัพย์ ขุนแผนนำสับก็สมอ้าง ขุนช้างนำเฒ่าศรีประจันมา ลูกขุนปรึกษาให้ลงโทษ ยกลูกให้ครอบครองทั้งสองชาย ขุนช้างบอกว่าขุนแผนตาย บังอาจรื้อหอเขาเข้าครอบครอง ให้ยกเอาศักดิ์ขุนแผนปรับ</p>	<p>ฟ้องหากกล่าวโทษใจความว่า สูขอภรรยาชื่อวันทอง ทำซนหมากใหญ่ได้ร่วมห้อง ประมาณได้สักสองเดือนตรา สะกดคนอาจหาญขึ้นเคหา วันทองภรรยาขุนช้างไป ว่าหาไซ่ภรรยาขุนช้างไม่ กับขุนแผนรักใคร่เป็นซู้กัน ได้เลี้ยงเป็นภรรยาเกษมสันต์ มีราชการพลันต้องไปทัพ เห็นขุนช้างร่วมห้องเข้านอนหลับ อาลัยเมียก็กลับรับเมียมา ทั้งต้องคำคนกลางให้การว่า ขุนแผนค้ำหน้าเป็นแม่ยาย ว่าเพราะแม่ยายโหดทำมั่งง่าย ประจานเฒ่าแสนร้ายแทนวันทอง จะหมายเมียเขาประสมสอง ต้องปรับตามบทพระอัยการ เป็นทรัพย์คิดเมียเสียตามฐาน</p>
---	--

ศรีประจันขุนช้างเป็นคนพาล
แล้วให้ทวนขุนช้างศรีประจัน
ถ้าเจ้าหัวกลัวผิดไม่คิดปอง
ถ้าเจ้าหัวไม่กลัวซึ่งเวร
วันทองส่งคืนขุนแผนไป

ให้เทียบไถ่ค่าประจันแทนวันทอง
ยายกลอยยายสานันด้วยทั้งสอง
ต้องบทรให้เอาสินไหมไป
จะพินฆ่าเสียก็ตามอชฌมาสัย
ตามในพระราชกฤษฎีกา

ส่วนคดีที่สอง ขุนช้างเป็นโจทก์ฟ้องจำนนไว้อื้อหารุมทุมตีทำร้ายตนนั้น จำนนไว้อุ้กราบทูล
สมเด็จพระพันวษาในด้านอุปนิสัยและพฤติกรรมของขุนช้างดังกลอนต่อไปนี้ (34 : 193 - 194)

พระไว้อุ้ทูลตามข้อขอเคหะ
ซึ่งขุนช้างกราบทูลพระกรุณา
ที่ชื่อว่าหยาบเข้าเป็นสาหัส
ขุนช้างไปช่วยงานเมื่อวานนี้
กล่าวคำหยาบเข้าสารพัน
เข้ายุคหยอกมารดาต่อหน้าคน
โป้งโหยงหยาบคายเป็นหลายข้อ
เต็มอายุต่อหน้าธารกำนัล
เมื่อครั้งนั้นกระหม่อมฉันได้เจ็ดปี
จนสลบชบอยู่กับพสุธา
ทั้งสลบตบต่อยปะตะปะตะ
ลากตัวไปในรอกยกขนทับ

ข้าพระพุทธเจ้าไม่มูสา
เสกแสวงแกลึ่งว่าเอาแต่ดี
 मैंเป็นสัตว์ขงประหารให้เป็นผี
รับประทานอาหนิเข้าตั้งตน
กระหม่อมฉันห้ามปรามเป็นหลายหน
เหลือทนแล้วจึงได้วิวาทกัน
ดำทอลอดซื้อกระหม่อมฉัน
แล้วเสกสรรล้าเลิกโพนทนา
ขุนช้างพาไปฆ่าตีที่ในป่า
กลัวมีตายหมายว่าจะไม่ลับ
แสกศรีระชะเข้าเอาไม้ซีกสับ
แล้วขุนช้างวางกลับไปบ้านตน

นอกจากจะช่างเสกสรรคืบนี้เรื่องกล่าวร้ายผู้อื่นแล้ว ขุนช้างยังเป็นผู้ร้ายปากแข็ง ขุนช้างไม่ยอมรับ
ผิดและยังกราบทูลโต้แย้งว่า (34 : 195 - 195)

ซึ่งพระไว้อุ้กราบทูลพระกรุณา
ซึ่งจะได้ตีฆ่าหามิได้
ถ้าฆ่าตีก็จะมีที่อ้างอิง
ครั้นเกล้ากระหม่อมพ้องหาว่าต่อยตบ
จึงเสกแสวงใส่เอาเป็นค้ำมูล
กระหม่อมฉันจะได้ว่าหามิได้
ล่อให้พุดจาประสาเมา

ล้วนเสกแสวงแกลึ่งว่าใช้ความจริง
แกลึ่งกล่าวเสกใส่ให้ใหญ่ยิ่ง
โยจึงนึ่งความไว้ไม่กราบทูล
แกลึ่งจะกลบความร้ายให้หายสูญ
เอาความเท็จเพ็ดทูลแต่โดยเดา
พระหมื่นไว้อุ้แยงแกลึ่งมอมเกล้า
แล้วเอาความร้ายมาบ้ายทา

อันที่แท้จริงเจ้ากล่าวสาหัส
ถ้า मैंไม่จริงจึงดั่งเจรจา

मैंมีสัจย์ขอพระองค์ลงโทษา
รับพระราชอาญาจนบรรลัย

ขุนช้างนั้น แม้จะถูกระบุความผิดจากขุนนางที่ไปร่วมงานแต่งงานของจมีนไวย และถูกสมเด็จพระพันวษาตรัสคาดคั้นไม่ให้กล่าวเท็จ แต่ขุนช้างก็ยังปากแข็งและขอคำนำพิสูจน์ตนเอง ดังกลอน (34 : 197)

ขุนช้างฟังพระองค์ทรงถามซัก	เป็นทุกข์นักมือประนมก้มหน้าอยู่
เหวี่ยงไหลหน้าหลังลงพรั่งพรู	เป็นครุจึงทูลพระกรุณา
ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาท	องค์พระหริราชนาถา
ซึ่งถ้อยคำจมีนไวยใส่สัจจา	เสกแสวงใส่ว่าสารพัน
ที่จะได้ตรีนั่นหามิได้	กล่าวพอให้กลบความกระหม่อมฉัน
ขุนนางเข้ากับพระไวยไปทั้งนั้น	เพราะเป็นพวกเดียวกันกับพระนาย
กระหม่อมฉันจนใจไว้พวกพ้อง	ได้อยู่ก็แต่ต้องพิสูจน์ถวาย
ถ้า मैंแพ้งล้างให้วางวาย	กระหม่อมฉันขอถวายซึ่งชีวี

สมเด็จพระพันวษาทรงวินิจฉัยคดีและทรงทราบดีว่า “อ้ายขุนช้างเอามุสามาพาที ในคดีพิรุชทุกประการ” (34 : 197) แต่ก็มิพระประสงค์จะพิสูจน์ให้ประชาชนประจักษ์ว่าพระองค์ทรงตัดสินคดีโดยยุติธรรม จึงเปิดโอกาสให้ขุนช้างคำนำพิสูจน์ความบริสุทธิ์พร้อมกับจมีนไวย ขุนช้างไม่สามารถพิสูจน์ให้ผู้คนได้ประจักษ์ได้ว่าตนเป็นฝ่ายถูก และยังกล่าวโทษจมีนไวยว่า ใช้เวทมนตร์ อีกทั้งยังได้เปรียบตนเพราะอยู่เหนือน้ำ ดังกลอน (34 : 200 - 201)

.....	ขุนช้างร้องโปรดก่อนพุทธิเจ้าข้า
พระไวยคนนี้มีวิชา	เป่าข้าทำมาให้อัดคน
ฤทธิ์เดชพระเวทเข้าจับใจ	ทนไม่ได้หัวของสยของชน
เอาจำเลยขึ้นเหนือน้ำดำข้างบน	เป่ามนตร์ลงมาข้าตัดใจ

คำพูดกล่าวโทษจมีนไวยทำให้สมเด็จพระพันวษาทรงเห็นลักษณะนิสัยของขุนช้างว่าเป็นคนพาลทำผิดแล้วไม่ยอมรับผิด และเป็นคนพูดโกหกมีเล่ห์เหลี่ยมกลโกง ดังกลอน (34 : 201)

พระองค์ทรงฟังขุนช้างว่า
 แพ้เขาเฝ้าว่าไวไว้ไป
 ด้วยสิ้นคิดมันก็บิดเอาซึ่งหน้า
 อ้ายโกหกแผ่นดินลั่นกะลวอน

ชะด้าอ้ายเจ้าสำนวนใหญ่
 กลับพาโลว่าอ้ายไวใช้เวทมนตร์
 มันแกล้งว่าให้ซ้ำคำอีกหน
 ชอบแต่เข้ยนเสียให้ป่นคนเช่นนี้

สมเด็จพระพันวษาจึงโปรดให้ขุนช้างดำเนินพิสูจน์เป็นครั้งที่สอง โดยให้ขุนช้างอยู่เหนือน้ำข้างขุนช้าง
 ก็แพ้พิสูจน์อีกเป็นครั้งที่สอง ดังกลอน (34 : 201)

ด้วยขุนช้างนั้นพิรุณทุจริต
 บันดาลเห็นเป็นงูเข้ารัดพัน

พอคำมิดไม่ถึงสักกึ่งถื่น
 ตัวสั้นกลัวสุดมุคคณลาน

ผลของการกระทำผิดฐานคิดฆ่ามันไว การไปปดมคเท็จและการกล่าวขอพิสูจน์ว่าตนมิได้ทำผิด
 ทำให้สมเด็จพระพันวษากริ้วจัดจึงตรัสสั่งให้ประหารชีวิตขุนช้าง ดังกลอน (34 : 201-202)

พระองค์ทรงกริ้วกระทืบบาท
 อ้ายเสียนหนามแผ่นดินลั่นงา
 แต่กูมันยังคคปดเล่นได้
 ลอยหน้าทำทวยถวยชีวิต
 บังอาจฆ่าคนได้แล้วไม่สา
 อย่าเอาไวไว้ให้พื้นแผ่นดินรก
 มันเอาอ้ายไวไปฆ่าที่ป่าไหน
 สิ่งเสร็จเสด็จจากที่นั่งพลัน

ยมราชเอาไปจำให้แน่นหนา
 น้อยถาฆ่าคนได้ช่างไม่คิด
 มันถือใจว่าไม่มีอาญาสิทธิ์
 เดียวนี้ผิดแพ้เขาเข้าสองยก
 แต่กูมันยังกล้ามาโกหก
 ไปผ่าอกเสียอย่าให้คูเยี่ยงกัน
 เอมันไปเสียบเสียบที่ป่านั้น
 ขึ้นยามมาศผาดผันเข้าวังใน

เรื่องราวความขัดแย้งระหว่างขุนช้างกับจมันไวอีกเรื่องหนึ่งซึ่งเป็นชนวนไปสู่การประหารชีวิต
 นางวันทองก็คือ การถวยฎีกาของขุนช้าง อันมีสาเหตุมาจากจมันไวพราคนางวันทองมาจาก
 ขุนช้าง การพราคนางวันทองไปจากตนเป็นเรื่องที่ขุนช้างขอมไม่ได้ ขุนช้างแค้นที่ตนแพ้ความ
 จมันไวเพียงพื้นคคิมา และประการสำคัญ คือ พฤติกรรมการพราคนางวันทองไปจากตนนั้น ขุนแผน
 เคยทำการมาก่อน ความเจ็บแค้นในอคิตขุนช้างยังฝังใจอยู่ไม่ลืมเลือน ดังคำรำพึง (35 : 221 – 222)

เพราะกูแพ้ความจมันไว
 พ่อลูกแม่ลูกถูกทำนอง
 อ้ายพ่อไปเชียงใหม่มีชัยมา

มันจึงเหิมใจทำของหอม
 ถึงสองครั้งแล้วเป็นแต่เช่นนี้
 ตั้งตัวดังพญาราชสีห์

อ้ายลูกเป็นหมื่นไวยทำไมมี
มันจึงข่มเหงไม่เกรงใจ
ขุนนางน้อยใหญ่เกรงใจกัน

เห็นกูนี้คนคิดคิดโทษทัณฑ์
จะพึ่งพาใครได้ที่ไหนนั่น
ถึงฟ้องมันจะปิดให้มืดไป

ความแค้นใจของขุนช้างมีมากจนถึงขั้นคิดว่า แม้ตนจะต้องตายก็ขอถวายฎีกาให้ได้ ขุนช้างจึงกล้าทำในเรื่องที่คนปกติไม่กล้า คือ การลอบคอกหูหนังสือถวายสมเด็จพระพันวษา ขณะประทับเรือที่นั่ง ดังกลอน (35 : 222)

ขุนช้างคิดคือมือยึดเรือ
ผู้ตายขอถวายซึ่งฎีกา

มิใช่เสียกระหม่อมลานล้านเทศา
แค้นเหลือปัญญาจะทานทน

การกระทำการของขุนช้างทำให้สมเด็จพระพันวษากริ้ว ได้ตรัสปรึกษาขุนช้าง รับสั่งให้มหาดเล็กรับหนังสือฟ้องพร้อมทั้งให้โบายขุนช้าง 30 ที ในฐานะที่ถวายฎีกาผิดกาลเทศะ ดังกลอน (35 : 222)

ครานั้นสมเด็จพระพันวษา
ทอดอ้ายจัญไรมิใช่คน
ไซ้ที่ไซ้ทางวางเข้ามา
เสี้ยใครรับฟ้องของมันที

ทรงพระ โกรธาโกลาหล
บนบกบนฝั่งดังไม่มี
ฤาอ้ายช้างเป็นบ้ากระมังนี้
ดีเสียสามสิบจึงปล่อยไป

เรื่องราวความขัดแย้งระหว่างขุนช้าง ขุนแผน นางวันทอง และจมีนไวย ที่นำไปสู่การฟ้องร้องเป็นคดีความ โดยมีขุนช้างเป็นโจทก์ในครั้งที่สามนี้ สมเด็จพระพันวษาทรงขัดเคืองพระทัยยิ่งนักเนื่องจากพฤติกรรมอันไม่บังควรของขุนช้าง และทรงรำคาญพระทัยในการฟ้องร้องของขุนช้าง (35 : 227)

แสนถ้อยใครจะถ้อยเหมือนมันบ้าง
เวียนแต่เป็นถ้อยความไม่ข้ามคืน
คราวนั้นฟ้องกันด้วยวันทอง

ทุกอย่างที่ชั่วอ้ายหัวลิ้น
น้ำยืนหยั่งไม่ถึงยังดึงมา
นี่มันฟ้องใครอีกอ้ายชาติข้า

ความขัดเคืองพระทัยที่ขุนช้างมีแต่คดีฟ้องร้องถึง 3 คดี ประกอบกับการที่ขุนช้างหุนหันพลันแล่นลอบคอกหูหนังสือฟ้องร้องขณะประทับเรือ นั้น สมเด็จพระพันวษาเมื่อทอดพระเนตรฎีกาฟ้องเกี่ยวกับนางวันทองก็กริ้วและตรัสปรึกษาในท่ามกลางข้าราชการถึงความขัดแย้งของขุนช้าง ขุนแผน จมีนไวย และนางวันทองที่ทำให้ระคายเคืองเบื้องพระยุคลบาท โดยมีรับสั่งให้ได้สวนทบทวนคดีความที่ทรงเคยตัดสินให้นางวันทองอยู่กับขุนแผนว่าเหตุใดนางจึงกลับไปอยู่กับขุนช้างอีก ดังกลอน (35 : 227-228)

มันเคี้ยวเจี๊ยะทำเป็นอย่างไรกัน
 ราวกับไม่มีหญิงเฝ้าซิงกัน
 รูปอ้ายข้างชั่วช้าตาบ้องแบว
 ใครจะเอาเป็นผัวเขากลับอาย
 คราวนั้นเป็นความถูกลามซั๊ก
 วันทองกุสילהกับอ้ายแผน
 จมื่นศรีไปเอาตัวมันมาพลัน

อีวันทองคนเดียวไม่รู้แล้ว
 หรืออีวันทองนั้นมันมีแก้ว
 ไม่เห็นแววที่ว่ามันจะรัก
 หัวหูเหมือนควายที่ตกปลัก
 ตกหนักอยู่กับเต่าศรีประจัน
 ไยเล่นมาอยู่กับอ้ายข้างนั้น
 ทั้งวันทองขุนแผนอ้ายหมื่นไวย

เมื่อมีการไต่สวน สมเด็จพระพันวษาจึงได้ทรงทราบวา
 เพราะขุนช้างอ้างว่าเป็นพระโอรสของสมเด็จพระพันวษา
 (229)

การที่นางวันทองไปอยู่กับขุนช้างนั้น
 ดังคำให้การของนางวันทอง (35 :

ขอเดชะละอองธุลีบาท
 เมื่อกระหม่อมฉันมาแต่อาลัย
 ครั้นอยู่มาขุนแผนต้องจำจง
 อยู่ที่เคหาหน้าวัดตะไกร
 มีรับสั่งโปรดปรานประทานให้
 ย้อยคุดคร่าทำสามานย์
 ด้วยขุนช้างอ้างว่ารับสั่งให้
 จนใจจะมีไปก็สุดฤทธิ์

องค์พระริษย์ราชรังสรรค์
 ครั้งนั้นโปรดประทานขุนแผนไป
 กระหม่อมฉันมีท้องนั้นเติบโตใหญ่
 ขุนช้างไปบอกวาพระโอรส
 กระหม่อมฉันไม่ไปก็หักหาญ
 เพื่อนบ้านจะช่วยก็สุดคิด
 ใครจะขัดขึ้นไว้ก็กลัวผิด
 ชีวิตอยู่ได้พระบาท

พฤติกรรมร้ายของขุนช้างโดยอ้างพระโอรสแล้วลุดคร่าวันทองไปอยู่กับตนดังกล่าวมานี้ ทำให้
 สมเด็จพระพันวษาศรับปรึกษาขุนช้างด้วยความกริ้วว่า (35 : 229)

.....
 ตกว่าถูกหาเป็นเจ้าชีวิตไม่
 เป็นไม่มีอาญาสิทธิ์คิดคึงโดน
 เลี้ยงมึงไม่ได้อ้ายใจร้าย

อ้ายบ้าเยอหยิ่งอ้ายลิงโลน
 มึงถือใจว่าเป็นเจ้าที่โรงโขน
 เทียวทำโจรใจคนองจงของครัน
 ขอบแต่เขียนสองหาวยตลอดสัน

คดีที่สามที่ขุนช้างเป็นโจทก์ฟ้องจมื่นไวยนี้ อาจกล่าวได้ว่าเป็นคดีที่ทำให้ขุนช้างสูญเสียนางวัน
 ทองเมียรักของตน ทั้งนี้เนื่องจากเมื่อสมเด็จพระพันวษาศรับสั่งให้นางวันทองเลือกอยู่กับผู้ใดผู้
 หนึ่ง คือ ขุนช้าง ขุนแผน หรืออ้อมไวย นางกลับทูลเป็นกลางไม่รับเลือกจะอยู่กับใคร เป็นเหตุให้
 สมเด็จพระพันวษากริ้ว ตรัสสั่งให้ประหารชีวิตนางวันทอง เมื่อเหตุการณ์กลับเป็นการพลิกผัน
 เช่นนี้ ขุนช้างจึงคร่ำครวญกล่าวโทษพฤติกรรมของตนเองดังกลอน (36 : 241)

ฝ่ายขุนช้างนั่งเหงาไม่เข้าใกล้	ร้องไห้หน้าขาวราวกับผี
เสียใจไหลล่อเพื่อพาทิ	คราวนี้ตายแน่แล้วแม่คุณ
พุทโธอยู่หลักหลักมาพลัดกัน	โอ้แม่วันทองตายเพราะอ้ายขุน
เนื้อหนังเจ้าจะพังลงเป็นจุม	เพราะอ้ายคุณ โง่เง่าเข้ากราบทูล

ส่วนในด้านการพูดไปปดมดเท็จและการคุยโวโอ้อวดในสิ่งที่ตรงกันข้ามกับความเป็นจริงของขุนช้างก็ปรากฏอยู่ในเรื่องหลายตอนเช่นกัน เนื่องจากขุนช้างไม่มีวิชาความรู้ในด้านการสู้รบเมื่อแพ่ขุนแผน ขุนช้างมักจะพูดปดและอ้างเหตุผลกล่อกลิ้นเสมอ เช่น ตอนขุนช้างตามวันทอง ขุนช้างรบกับขุนแผน โดยคิดว่าไพร่พลของตนมีมากกว่าจึงน่าจะสามารถปราบขุนแผนได้ แต่เมื่อถูกขุนแผนรุกไล่จนต้องไสช้างหนีตายกลับมาด้วยสภาพถูกหนามหวายเกี่ยวขยับเขยิบ ขุนช้างกลับอ้างกับนางศรีประจันว่า (19 : 82)

ลูกไล่หวิดหวิดพอซิดดี	ช้างซีแปรแปรินเล่นเข้าไพร
หนามเหนียวเกี่ยวพลัดสะบัดหัน	ลูกถูกหนามครามครันจนเลือดไหล
ม้าขุนแผนเล่นหนีเข้าป่าไป	ลูกจึงมิได้วันทองมา

นางศรีประจัน เมื่อฟังคำบอกเล่าของขุนช้าง นางก็แสดงอาการรู้เท่าทันอุปนิสัยการพูดไปปดของขุนช้าง ดังกลอน (19 : 82)

ศรีประจันนุ้ยปากกุไม่อยากเชื่อ	การปดแล้วเอ็งเหลืออีพ้อเอ๊ย
พลายแก้วมันเงินจอบรบพุ่งเคย	แน่ะเฮ้ยเอ็งจะคิดประการใด

เมื่อขุนช้างยกทัพมาทาบจมีนศรีเพื่อติดตามขุนแผนมาถึงท่าคันไทร กวีได้บรรยายความรู้สึกประหวั่นพรั่นพรึงของขุนช้างแต่ปากกลับคุยโอ้อวดความเก่งกล้าไว้ดังนี้ (20 : 90)

ครั้นถึงซึ่งที่ท่าคันไทร	ขุนช้างพรั่นใจให้ประหม่า
บอกพระหมื่นศรีพลันมีทันช้า	ตรงนี้ที่ข้าไล่ฟันมัน
ผีสาธตตายกลาดออกคาดดิน	ล้วนพวกมันสิ้นที่เดียวมัน
รอยวังตะเกียกตะกายหนามหวายพลัน

จมีนศรีเมื่อฟังคำกล่าวในเชิงไปปดและคุยโวของขุนช้าง ก็แสดงอาการไม่เชื่อถือและกล่าวเป็นเชิงรู้เท่าทัน (20 : 90)

.....
 เออกระนั้นสิถูกเชิงหวาย
 ฝีมือเอ็งพินนั้นอย่างไร

พระหมื่นศรีหัวร่อจนคากคากไป
 แผลกหลายระยำไม่เอาสำได้
 ฤาอายบ่าวถางให้ได้ตัวมา

เมื่อกองทัพของจมีนศรีถูกขุนแผนตีแตกพ่าย จมีนศรีและจมีนไวโยทรธเค้นขุนช้างที่เป็นต้นเหตุ ให้ไพร่พลต้องล้มตายได้พากันด่าว่าขุนช้าง แต่ขุนช้างกลับโต้เถียงโดยคุยโวโอ้อวดและยกย่อน จมีนศรีจมีนไวโยอย่างไรไม่รู้สักคิดว่า (20 : 103)

ขุนช้างว่าโทษลูกก็ไม่ได้
 ทำกระไรลูกเมียก็เสียตาย
 กว่าจะเล่าเน่ดติดตามคำรามก้อง
 ก็จะมีประเลงโทษเอ็งกู
 ขุนเพชรขุนรามปีกซ้ายขวา
 เมื่ออายขุนแผนมันแน่นพิน
 มันพินขุนเพชรขุนรามตาย
 ใครจะเรียกหาใครก็ไม่มี

ของใครทิ้งวิ่งไปก็ของหาย
 ปะถูกเมียพระนายก็ลองดู
 ไม่เชื่อใครมาลองมั่งดูดู
 ใครจะสู้ใครจะเร้นได้เห็นกัน
 ข้าเป็นกองหน้าถ้าไม่มัน
 ข้าแทงถูกมันถึงแปดที
 ข้าเหยี่ยวเห็นพระนายจับช้างหนี
 จนใจแล้วจึงหนีมาด้วยกัน

การที่ขุนช้างกล่าวโทษผู้อื่น และกล่าวพูดปดเป็นอุปนิสัยนั้นเป็นเหตุให้จมีนศรีจมีนไวโยด่าได้ตอบ ขุนช้างโดยพูดถึงเหตุการณ์ที่เป็นจริงดังกลอน (20: 103)

พระหมื่นศรีจิตใจพระไวโยด่า
 กลับว่ากูนี้หนีก่อนมัน
 มึงอยู่ไหน ได้แทงอายขุนแผน
 มึงถาอยู่หลังรั้งไพร่พล
 หัวหูเหมือนมึงนี้สิ้นที
 ถีบถองทำอะไรไม่ละวาง

อายชี้ข้าฝิซอดตลอดขวัญ
 เมื่อขุนแผนไล่พินอายสองคน
 ยังจะแค้นมาว่าอายหน้าขน
 ใครเล่าวิ่งชนขึ้นท้ายช้าง
 ขึ้นช้างกูดีด้วยขอผาง
 แม่มัน โหนช้างกูขึ้นมา

อุปนิสัยของขุนช้างที่เป็นที่รู้จักกันในหมู่ญาติพี่น้องอีกประการหนึ่ง คือ การเป็นคนที่ไม่ปากกับใจไม่ตรงกัน ดังเรื่องราวเมื่อขุนแผนพานางวันทองหนีนั้นขุนช้างคิดจะติดตามชิงนางวันทองคืนมา แต่ศรพระยาถูกผู้พี่ของขุนช้างได้พูดทัดทานโดยอ้างเหตุผลว่าไม่ควรหลงรักนางวันทอง และไม่ควรคิดเสียคนนางจนต้องติดตามกลับมา เพราะนางวันทองมิได้รักขุนช้างนางจึงหนีตามขุนแผนไป ขุนช้างกลับอ้างเหตุผลว่าตนมิได้อาลัยรักนางวันทองแต่เสียคยข้าวของเงินทองของตนแม้จะยืนยันอย่างแข็งขันแต่ก็พลั้งปากเปิดเผยความรู้สึกในใจให้ศรพระยาทำทัน ดังกลอน (19 : 67)

ขุนช้างตอบไปตั้งใจ
 แค้นนักด้วยมันลักเงินทองไป
 อ้ายขุนแผนและจะแค้นเอาดาบลับ
 ฟันฟาดให้มันขาดเป็นกองกอง
 สรพระยาหัวร่ออยู่งั้น

กุหาหลงรักอีวันทองไม่
 ถ้าจับได้จะเชือดให้เลือดนอง
 ชิงเอาสินทรัพย์ทั้งข้าวของ
 รับแต่แม่วันทอง โอ๊ยลืมนไป

หลังจากขุนช้างติดตามวันทองไปและเกิดการต่อสู้กับขุนแผนนั้น ขุนช้างพ่ายแพ้ขุนแผนและอยู่ในสภาพบาดเจ็บแต่ก็ยังร้องไห้คร่ำครวญห้วงโยอาลัยรักนางวันทอง สรพระยาได้ว่ากล่าวให้ขุนช้างไต่รตรองและตัดใจจากนางวันทองเสียโดยให้เหตุผลดังกลอน (19 : 80)

สรพระยาปลอบว่าอย่าร้องไห้
 วันทองหนีไปเพราะไม่รัก
 ทำถึงเพียงนี้มันน้อยใจ
 แสบสั่มแสบตายหนามหวายพัน
 ถ้าแม้ว่ามีรักหักใจทิ้ง
 ข้าไทในบ้านออกพลาญพลุก

จะเป็นห้วงบ่วงโยทำไมหนัก
 มิหนำซ้ำชักให้สู้ฟัน
 ช่างมีหน้าร้องไห้ทำไมนั้น
 เพราะวันทองถามมิใช่จึงได้ทุกข์
 นอนนิ่งอยู่กับเรือนก็เป็นสุข
 ฤอะไรไม่สนุกเหมือนวันทอง

ขุนช้างปากแข็งไม่ยอมรับว่าคนอาลัยรักนางวันทอง และอ้างเหตุผลว่าร้องไห้เพราะเสียดายของแต่แล้วก็ปลั่งปากเอ่ยถึงวันทองอย่างปิดความในใจไม่มีคิด ดังกลอน (19 : 80)

ขุนช้างว่ากูไม่यरัก
 เพราะมันขอกยักลักแหวนทอง
 กูจึงตามไปด้วยใจแค้น
 ฟันเสียดึงชายหญิงชิงเอาทรัพย์

แค้นนักร้องไห้เสียดายของ
 ตัดมันผลาญกองไว้ย่อยยับ
 พบอ้ายขุนแผนจะโจนจับ
 รับแต่แม่วันทอง โอ๊ยลืมนไป

สรพระยารู้ความในใจของขุนช้างว่า รักและผูกพันนางวันทองจึงกล่าวเป็นเชิงเย้า ดังกลอน (19 : 81)

สรพระยาหัวร่อองออยู่
 เป็นมั่งปลั่งปากไม่จงใจ

เออจริงพ่อว่ากูหารักไม่
 ว่าแล้วไสช้างตามทางมา

ในฐานะตัวละครฝ่ายปฏิปักษ์ ขุนช้างใช้อำนาจเงินตราว่าจ้างไพร่พลปราบขุนแผน โดยขุนช้างคิดว่า การมีไพร่พลจำนวนมากย่อมชนะศัตรูผู้ขาดไพร่พล แม้ขุนช้างจะไร้ฝีมือแต่ก็ใช้เสียงของตนเป็น อำนาจในการสั่งไพร่พลเข้าปราบปรามขุนแผน กวีได้บรรยายให้เห็นลักษณะขุนช้างที่ขี้ขลาดแต่ ปากกล้า อยู่ในเรื่องราวตอนขุนช้างยกพลติดตามจะชิงตัวนางวันทองมาจากขุนแผนไว้ดังนี้ (19 : 72)

ขุนช้างร้องเอาอย่าออกมา	เดินแรงเดินกาบหลังช้าง
กลัวมันทำไมไอ้หัวเดี๋ย	กูแล้วประเดี๋ยจะเดินหยาง
ฟันเล่นเป็นหยวกให้ขาดกลาง	ศรพระยาไสช้างกูแทงที
ศรพระยาว่าเออเปื้อนังไป	มันมิใส่อาลัยลงจมชี้
ช้างอยู่ไกลไกลไม่ว่าดี	คะยิกคะยิเข้าไปไม่ต้องการ
ขุนช้างเห็นจริงนึ่งไม่เถียง	ส่งแต่เสียงทำแก่งเร่งทหาร
เฮ้ยแยกเป็นปีกกาหน้ากระดาน	เอาปืนยิงกรานให้คกม้า

อุปนิสัยประการสุดท้ายของขุนช้าง คือ การพุดกลับกลอกตลบตะแลง ขุนช้างรักและผูกพัน นางวันทองแต่ไม่กล้าเปิดเผยความรู้สึกของตนเมื่อขุนแผนและนางวันทองมาอบตัวเพื่อต่อสู้คดีที่ ขุนช้างกล่าวหาว่าขุนแผนขบถนั้น ขุนช้างเห็นนางวันทองก็ดีใจจนลืมตัววิ่งควาเข้าไปหานางวันทอง และกล่าวรำพันความในใจ ดังนี้ (22 : 128-129)

โอ้วว่าอนิจจาเจ้าวันทอง	ให้ชู้ตองแล้วมิหน้าซ้ำผลักไส
เจ้าสิ้นรักหักเห็ดกระเด็นไป	ที่อาลัยมิได้ลืมสักเวลา
นี่จะมีลูกเต้าเจ้าวันทอง	สำคัญฤว่าห้องมาแต่ป่า
เมื่อเจ้าอยู่ในห้องของพี่ยา	เจ้าก็ขาดระดูมากกว่าเดือนปลาย
พี่ฝันสำคัญว่าได้แหวน	รังแตนรุ่งไฟไม่สลาย
บริสุทธิ์บุตรเราจะเป็นชาย	เมื่อเจ้าพรากจากกายพี่แพ่ห้อง
ข้าวปลาราน้ำไม่กินได้	เสียใจเพราะเจ้าจนเศร้าหมอง
มันให้ออยากสัมมะขามผักหนามดอง	เห็นหน้าน้องวันนี้พี่ดีใจ
ขอเชิญเจ้าไปเรือนอย่าเชื่อน้ำ	ผัวหาคูศิววันทองไม่
พลางคว่ำข้อมืออย่าถือใจ	วันทองผลักไสอยู่ไปมา

พฤติกรรมและการแสดงออกของขุนช้างเป็นเหตุให้จมีนศรีตำหนิขุนช้างว่าเป็นคนกลับกลอก คังกลอน (22 : 129)

* พระหมื่นศรีทวดอายชาดิถ้อย	ช่างสำออยอ้อยอิงไม่อายหน้า
คราวโกรธราวกับไฟไหม้หลังคา	มูทะลุคุดำจนน่ากลัว
ไหนดึงว่าแค้นวันทองนัก	ได้มาแล้วไม่รักจะตัดหัว
ตามของดอกไม้ต้องธรรต้าว	ครั้นเห็นหน้าตามัวก็ลืมแค้น
มึงกลอกกลับอย่างนี้อายชีครอก	จึงถูกฆ่าถูกศอกจนหงายแขน
เจรจาว่าเล่นไปตามแกน	แคะแค้นก่อนว่าจะพาไป

การศึกษาบุคลิกลักษณะของขุนช้างดังกล่าวนั้น อาจสรุปได้ว่า ขุนช้างในฐานะตัวละครฝ่ายปฏิบัติการณ์นั้นเป็นผู้ขาดรูปสมบัติแต่บริบูรณ์ด้วยทรัพย์สมบัติ การขาดรูปสมบัติทำให้ขุนช้างมีปมด้อย เมื่อต้องเป็นปฏิปักษ์กับขุนแผนผู้รุกราม ขุนช้างจึงใช้ทรัพย์สมบัติของตนเป็นฝ่ายพิชิตขุนแผนประกอบกับขุนช้างมีโอกาสใกล้ชิดสมเด็จพระพันวษา จึงใช้ข้อได้เปรียบด้านนี้กำจัดขุนแผนและชิงนางวันทองมาเป็นคู่ครองของตน แม้ขุนช้างจะไม่มีความรู้ความสามารถในด้านการสู้รบแต่ขุนช้างก็ได้เปรียบขุนแผนในด้านเป็นผู้มี "ลมปาก" และใช้กิริยาทำทางที่เรียบร้อยอ่อนน้อมถ่อมตนติดต่อกับผู้ใหญ่ประกอบกับการใช้ทรัพย์สมบัติเป็นการกรุยทางไปสู่ความสำเร็จ ขุนช้างมีความสามารถในการเพ็ดทูลฟ้องร้องขุนแผนและจมนัวยแต่เพราะขุนช้างเป็นผู้ทำผิดจึงเป็นโจทก์ที่ถูกตัดสินให้แพคดีฝ่ายจำเลย ความเป็นปฏิปักษ์ระหว่างขุนช้างกับขุนแผนมีสาเหตุมาจากนางวันทอง และเพราะการแย่งชิงนางวันทองระหว่างขุนช้าง จมนัวย และขุนแผนเป็นเหตุให้นางวันทองถูกตัดสินประหารชีวิต

บทบาทของขุนช้างในฐานะตัวละครฝ่ายปฏิบัติการณ์ เนื่องจากขุนช้างเป็นตัวละครฝ่ายปฏิบัติการณ์ของขุนแผนอันมีสาเหตุมาจากทั้งขุนช้างและขุนแผนรักหญิงคนเดียวกัน คือนางวันทอง ในวัยเด็กบุคคลทั้งสามเป็นเพื่อนเล่นกัน แต่เกิดความขัดแย้งกันเมื่อเริ่มเข้าสู่วัยหนุ่มสาว ผู้วิจัยจึงแยกศึกษาบทบาทของขุนช้างเป็น 2 ประเด็น คือ บทบาทในฐานะเพื่อน และบทบาทในฐานะคู่ครอง

บทบาทในฐานะเพื่อน กวีได้กล่าวถึงเรื่องราวของขุนช้าง พลายแก้ว และนางพิมเมื่อเป็นเด็กในฐานะเป็นเพื่อนเล่นกันเนื่องจากพ่อแม่ของทั้งสามตระกูลอยู่ในละแวกบ้านเดียวกัน ทั้งสามคนต่างคิดการเล่นคนละ 1 อย่าง ขุนช้างชวนพลายแก้วสัญญาเป็นเพื่อนกัน นางพิมเล่นทำบุญชวนขุนช้างและพลายแก้วเป็นสมภารและพลายแก้วคิดเล่นเป็นคู่เมียกัน ลำดับแรกเป็นความคิดของขุนช้าง (1: 8-9)

จะกล่าวถึงพลายแก้วกับขุนช้าง	ทั้งสองข้างออกไปเล่นกับบัวข้า
พอบพบขุนช้างพลาญพุดจา	ไปซื้อเหล้าเอามากินด้วยกัน
พลายแก้วกินเหล้าเข้าคำอีก	ขุนช้างวางหงิกจนหัวสั้น
ย่นกูมาหนักหนาจนตาจัน	เทเหล้าใส่ขันชวนเป็นเกลอ

จึงเอามือพลายแก้วลงจคขัน	เราชื้อต่อกันจนตายเหนอ
ถ้าใครทรยศคตต่อเกลอ	ให้เทพเรอสังหารผลาญชีวิตัน
อันดาบองครักษ์ทั้งสี่หมู่	อย่าให้แคล้วคอกูเป็นแม่นมั่น
ขอให้พลัดมารดาห้าร้อยกลปี	จิมเอาเหล่าในขันขึ้นควันคอ

นางพิมได้ชวนขุนช้างและพลายแก้วมาเล่นทำบุญกับนาง ให้ขุนช้างเป็นสมภารมอญ และพลายแก้วเป็นสมภารไทยรับกิจนิมนต์นางคือมาสวดมนต์และฉันอาหาร ดังกลอน (1:9)

นางเล่นทำบุญให้ทาน	ไปนิมนต์สมภารมาเร็วไว
ขุนช้างนั้นเป็นสมภารมอญ	ไม่พักโกนหัวกล้อนสวดมนต์ใหญ่
พลายแก้วนั้นเป็นสมภารไทย	จัดแจงแต่งให้ยกของมา

ส่วนพลายแก้วชวนขุนช้างเล่นเป็นคู่ของนางพิม และพลายแก้วเป็นคู่แข่งพิมไปจากขุนช้าง ดังกลอน (1:9)

สวดมนต์นั้นเสร็จสำเร็จแล้ว	ฝ่ายข้างพลายแก้วอุตริว่า
เราเล่นเป็นคู่เมียกันเถิดรา	ขุนช้างร้องว่าข้าชอบใจ
นางพิมว่าไปอ้ายนอกคอก	รูปชั่วหัวถลอกกูกาเล่นไม่
พลายแก้วว่าเล่นเถิดเป็นไร	ให้ขุนช้างนั้นไซ้รีเป็นคู่พลาจ
ตัวข้าจะข่องเข้าไปหา	จะไปลักเจ้ามาเสียดจากข้าง
ทั้งสองรบเร้าฝ่ายชวนนาง	จึงหักโบไม้วางต่างเตียงนอน

การเล่นเป็นคู่เมียและคู่แข่งระหว่างขุนช้าง นางพิมและพลายแก้วดังกล่าวมานี้มิได้เป็นไปอย่างสนุกสนาน ทั้งนี้เนื่องจากขุนช้างและพลายแก้วต่างก็มีเพื่อนเล่นของตน เมื่อพลายแก้วเล่นเป็นคู่แข่งนางพิมไป ขุนช้างก็ร้องเรียกให้พรรคพวกของตนเร่งติดตามพลายแก้วและพรรคพวกไป การวิ่งติดตามเกิดพลาดพลั้ง กระทบกระทั่งกันจนถึงกับรุมทำร้ายกันถึงขั้นเลือดตกยางออกมีเรื่องมีราวกัน ดังคำบรรยาย (1:9-10)

นางฉลาดกวาดทรายกลายเป็นเรือน	พุนขึ้นกล่นเกลื่อนคังฟูกหมอน
นางพิมนอนพลาจกลางดินคอน	เจ้าขุนช้างหัวกล้อนเข้านอนเคียง
พลายแก้ว โคคแหวกเข้าแทรกกลาง	ชกหัวขุนช้างที่กลางเกลี้ยง
ขุนช้างทำหลับอยู่กับเตียง	ฝ่ายนางพิมนอนเคียงค้อยเมียงมอง

ขุนช้างวางร้องก้องกุวโวย	ขโมยลักเมียจูงจากห้อง
ลูกขึ้นง่วน่านที่เขวชานร้อง	เรียกหาพวกฟ้องให้ติดตาม
อ้ายเด็กเด็กกราวกรียวบัดเดียวใจ	พวกขุนช้างรุกไล่ไม่ซัดขาม
พอทันพวกพลายแก้วแล้วเลยลาม	ถ้อยที่ถ้อยปามเข้าตีกัน
จุมกครากปากแตกจนเลือดไหล	บ้างก็วิ่งร้องให้ไปตัวสั้น
เรียกหาพ่อแม่อยู่แจจัน	จนผู้ใหญ่ชวนกันมาห้ามไว้

เหตุการณ์การทะเลาะวิวาทกันระหว่างพรรคพวกของขุนช้างและพลายแก้วจากสาเหตุการเล่น
 คัวเมียและซู้ของขุนช้าง นางพิมและพลายแก้วนั้นเป็นกลวิธีการประพันธ์แบบเกริ่นการณ
 (foreshadowing) กล่าวคือ กวีได้เกริ่นให้ผู้ฟังได้ทราบถึงเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้นอย่างเดียวกันในกาล
 ข้างหน้า ดังบทสรุปเหตุการณ์ของกวี ต่อไปนี้ (1:10)

ท่านผู้ฟังทั้งสิ้นอย่ากินแหนง	จะประดิษฐ์คิดแต่งก็หาไม่
เด็กอุตริเล่นหากเป็นไป	เทวทูตคลใจให้ประจักษ์ตา
เด็กเล่นสิ่งใดก็ไม่ผิด	ทุจริตก็เป็นเหมือนปากว่า
อันคดีมีแต่โบราณมา	ตำรานี้มีอยู่ในสุพรรณ

ในฐานะขุนช้างกับพลายแก้วเป็นเพื่อนร่วมสาบานกัน เมื่อพลายแก้วแต่งงานกับนางพิมจึงขอให้
 ขุนช้างมาช่วยเป็นเพื่อนเจ้าบ่าว ในวันงานพลายแก้วได้พูดกับขุนช้างเป็นเชิงขอนางพิมมาเป็นเมีย
 ของตน เป็นนัยพาดพิงถึงเหตุการณ์ในอดีต (7 : 132)

เจ้าพลายแก้วจึงว่าเจ้าเกลอเฮ้ย	อย่าถือเลยที่นางพิมเรารักใคร่
รู้ว่าเป็นเมียเอ็งกูเกรงใจ	เอ็นดูเถิดจงให้เสียแก่เรา

ขุนช้างมีความมุ่งมั่นในตัวพิมอยู่แล้ว เพราะก่อนจะเดินทางมาร่วมงานแต่งงาน ขุนช้างคิดไว้ว่า
 “คงจะพากเพียรไปมิได้ฟัง ถึงเป็นเมื่อกี่ช่างมันเป็นไร” (7: 131) เมื่อฟังคำของพลายแก้ว ขุนช้าง
 จึงตอบพลายแก้วทันทีว่า “นิจจาเกลอดอกหาไม่ไม่ให้เจ้า แม้นเอ็งไม่รักกูจักเอา” (7: 132) แม้
 พลายแก้วจะเป็นเพื่อนที่ขุนช้างชวนเป็นเพื่อนร่วมสาบานกัน แต่เพราะขุนช้างมีความมุ่งมั่นใน
 ตัวพิม ขุนช้างจึงคิดหาทางกำจัดพลายแก้วไปจากพิมเพื่อขุนช้างจะได้ครองตัวพิม โอกาสเป็นของ
 ขุนช้าง เมื่อสมเด็จพระพันวษาทรงประกาศหาตัวแม่ทัพไปทำศึกเชียงทอง-เชียงอินทร์ ขุนช้างจึง
 กราบทูลเสนอพลายแก้วเป็นแม่ทัพ ดังกลอน (8: 142)

ครานั้นขุนช้างมหาเด็กลึก
คิดไปสนใจที่นีกบอง
จะทูลต่อพลายแก้วให้ไปทัพ

เฝ้าเหนมาแต่เด็กพิศทุกคล่อง
หมายจะครองเจ้าพิมพิลาไฉย
แล้วจะกลับไปเกี่ยวเจ้าพิมใหม่

หลังจากทูลสมเด็จพระพันวษาให้เกณฑ์พลายแก้วเป็นแม่ทัพไปทำศึกเชียงทอง - เชียงอินทร์แล้ว
ขุนช้างก็วางแผนขั้นที่สอง คือ กูเรื่องว่าพลายแก้วตายและเตรียมจะขอวันทองมาเป็นคู่ครอง (11 :
190)

จะกล่าวถึง โคมเจ้าขุนช้าง
พลายแก้วไปทัพก็หายไป
เมื่อไรไหนมันจะได้กลับ
ฤทธิ์เดชเวทมนตร์อะไรมี
อย่าเลยจะผลขอวันทอง
จะพูดจาว่าขานกับมารดา

รู้ว่านางนั้นคล้ายหายไฉ้
ไม่ได้ข่าวราวเรื่องว่าร้ายดี
ลาวมันมิแหวะดับลงกลิ้งซี่
ถ้าตีเชียงทองได้จะกลับมา
ถนอมไว้ในห้องจะดีกว่า
บอกศรีประจันว่าออแก้วตาย

การวางแผนชิงเมียของเพื่อนชั้นที่สามคือ ให้อำมาตย์บ่าวของตน นำกระดุกมาจากป่าช้าแล้วเอาใส่
หม้อโดยหลอกว่าเป็นกระดุกของพลายแก้ว นำมายืนยันกับนางศรีประจันพร้อมทั้งจ้างวานนาง
กลอยและนางสายเจรจากับนางพิม ขุนช้างกล่าวกับนางศรีประจันว่า (11: 193)

อายุมันสั้นเท่านั้นแล้ว
ไม่พอที่จะกล้าอาสาตาย

คิดถึงออแก้วก็ใจหาย
ให้แม่พิมเป็นหม้ายอยู่เอกา

การคิดทำลายเพื่อนชั้นที่สี่คือ การทำร้านต้นโพธิ์เสียงทนายของพลายแก้วเพื่อเป็นการทำลายความ
เชื่อของพิมว่าพลายแก้วยังมีชีวิตอยู่ ดังกลอน (11:201)

จับต้นกลางกระ โขก โขกให้หนัก
ด้วยพลายแก้วตั้งสัตย์ปฏิญา
แต่ว่าต้น โพธิ์ยังอ่อนนัก
ใบหุดเหี่ยวหยองดังต้องไฟ

เดชะอารักษ์เขารักษา
กันจอบเสียมมีดพร้าให้ผัดไป
โขกหนักใบหล่นไม่ทนได้
ขุนช้างกับบ่าวไพร่ก็กลับมา

แผนการทำลายเพื่อนชั้นที่ห้า คือ การรื้อเรือนหอของพลายแก้วและสร้างเรือนหอของขุนช้างเข้า
แทนที่ แผนการนี้ศรีประจันเห็นชอบด้วยเพราะความนิยมยินดีในฐานะเศรษฐีของขุนช้าง (12:209)

ขุนช้างนับวันไว้ใกล้เวลา	จึงชวนศรพระยาผู้เป็นที่
มาบ้านศรีประจันในทันที	แจ้งคิดว่าการณ์นั้นเตรียมแล้ว
ลูกมาหารื้อคุณแม่เจ้า	จะขอรื้อหอเก่าของพลายแก้ว
เอาไปถวายเป็นวัดเสียยังแล้ว	จะได้แผ้วถางฟืนแผ่นดิน
อันหอของลูกนี้โตใหญ่	หาที่ใหม่ไม่เหมือนของลูกสิ้น
ราวกับวิมานทองของพระอินทร์	ศรีประจันได้ยินหัวเราะงอ
ชะหอห้องของลูกข้าโตใหญ่	ขบใจสิ้นทีแล้วอืพ้อ
จะเอาอะไรบอกไปอย่ารั้งรอ	ปลูกหอให้ดีเถิดลูกอา
หอเก่าจะเอาไปปลูกวัด	ก็ตามแต่ถนัดแม่ไม่ว่า
หอใหม่ใหญ่โตสมหน้าตา	รีบร้อนขนมาอย่าอนใจ

ขุนช้างวางแผนจนสามารถชิงนางวันทองไปจากพลายแก้วเพื่อนร่วมสาบานได้สำเร็จถึงขั้นจัดงานแต่งงานตามประเพณีและเผ่าหอรอนางวันทองยินยอมเข้าหอร่วมกับตนด้วยความอดทนเป็นเวลาถึง 15 วัน ในที่สุดขุนช้างก็สามารถได้นางวันทองมาเป็นเมียของตนโดยขุนแผนเป็นผู้มีบทบาทสำคัญทั้งนางวันทองไว้ให้ขุนช้างมีโอกาปลูกปล้ำข่มขืนนางทั้งนี้โดยมีนางลาวทองเมียชเลของขุนแผนและนางศรีประจันเป็นผู้มีบทบาทส่งเสริม ให้ขุนช้างบรรลุผลสำเร็จตามความมุ่งหมายเมื่อขุนแผนย้อนกลับมาสอบถามทบทวนพฤติการณ์ต่าง ๆ ของขุนช้างในฐานะเพื่อนผู้ทรยศชิงเมียของเพื่อนไป ขุนช้างจึงไม่สามารถแก้ตัวได้เลย ดังกลอน (14: 254-255)

ครานั้นขุนแผนแสนสนิท	แค้นคิดขบฟันมันใส่
เฮ้ยขุนช้างมิตรคิดอย่างไร	นางพิมพิลาไลยนี้เมียเรา
เรายังไปทัพไม่กลับมา	ถาร้างอย่าซื้อชายให้แก่เจ้า
จึงรื้อหอปลูกใหม่ใส่สวมเอา	แล้วพูดจาว่าเรานี้บรรลัษ
เอากระดุกห่อผ้ามาถึงบ้าน	ขุดต้นโพธิ์ธิษฐานให้เป็นไซ้
สมสู่ทำซู้แต่โดยใจ	คิดอ่านเป็นอย่างไรให้ว่ามา
ขุนช้างได้ฟังขุนแผนถาม	ครั้นคร้ามขนพองสยองเกล้า
กอดขุนแผนไว้ไม่ลืมตา	มิได้ถั่งเถียงว่าประการใด
ขุนแผนซักถามถึงสามหน	ขุนช้างขัดสนไม่ตอบได้

ความบาดหมางระหว่างขุนช้างกับขุนแผนอันมีสาเหตุมาจากนางวันทอง ทำให้ขุนช้างคิดร้ายต่อขุนแผนเสมอ ขุนช้างคิดการทำลายล้างขุนแผนสำเร็จเนื่องจากขุนแผนไว้วางใจขุนช้างโดยฝากเวรขุนช้างเพื่อไปดูแลพยาบาลนางลาวทอง ขุนช้างตกปากรับคำขุนแผนในฐานะเพื่อน ดังคำบรรยาย (15: 265)

ขุนช้างรับว่าเธอจะเป็นไร
ตามใจไปเถิดอย่าว่านวาย

พอทำแทนกันได้ไม่ยากง่าย
ขุนแผนบ่ว่านายก็ออกมา

แต่ครั้นสมเด็จพระพันวษามีรับสั่งถามถึงขุนแผน ขุนช้างกลับทูลบิดเบือนข้อเท็จจริงด้วยความ
มุ่งร้ายขุนแผนว่า ขุนแผนป็นกำแพงวังหนีเวรออกไปหาเมียโดยไม่ฟังคำทัดทานของขุนช้าง
(15 : 266 – 267)

ครานั้นขุนช้างฟังรับสั่ง
ขุนแผนความแค้นของมันมี
เอาวันทองของมันมาจากข้าง
กู่จะผลาญชีวิตคงพิษง
คิดแล้วยกข้อขอเดชะ
เข้าเวรร่วมกันหลายวันมา
วานนี้บอกว่าจะไปบ้าน
ชูรู้คำว่าสารพัน
ขุนแผนป็นข้ามกำแพงวัง
หม่อมฉันว่าก็จะฆ่าเสียให้ตาย

คิดถึงความหลังดังไฟจี
ถ้าได้ทีนานไปคงใส่กู
มันก็หมายจะล้างทำลายอยู่
ครูเดียวให้ยับดั่งสับปลา
ข้าพระพุทธเจ้าไม่มูสา
เห็นบ่นถึงภรรยาอยู่ทุกวัน
เกล้ากระหม่อมทัดทานก็หุนหัน
ครั้นคิดได้สักยามได้ตามปลาย
โอหังหยาบช้าเป็นเหลือหลาย
เห็นจะปายไปบ้านภรรยา

การเพ็ดทูลเพื่อทำลายล้างขุนแผนประสบผลสำเร็จตามความมุ่งมาดของขุนช้างกล่าวคือ ขุนแผนถูก
พรากลาวทอง และถูกลงโทษ 3 ประการคือ ห้ามเข้าวัง ห้ามเข้าเฝ้า และออกไปทำหน้าที่ตระเวน
ด่านชายแดน ในฐานะเพื่อน ขุนช้างจึงเป็นเพื่อนที่คิดคด ททรยศต่อเพื่อนร่วมสาบาน ดังที่ขุนแผน
รำพึง (16: 1)

อนิจจาอายขุนช้างช่างร้ายรัก
มันก็เป็นน้ำมิตรมันผิดเมีย

เฝ้าแต่ควักดวงใจเอาไปเสีย
แกลึงทำเย็บทรยศขบถใจ

เมื่อขุนแผนแนะนำตัวนางแก้วกิริยาขุนแผนก็ได้กล่าวถึงขุนช้างในฐานะเพื่อนว่า “ อันขุนช้างกับที่
ก็เป็นมิตร มันผิดเมียเสียน้ำสบถเบี่ยง “ (17 : 35)

การทำลายล้างขุนแผนจนถูกลงโทษ 3 ประการ ทำให้ขุนแผน ต้องอยู่โดดเดี่ยว
ว่าเหว และทุกข์ทรมานเพราะขาดคู่ การที่ขุนช้างแย่งชิงนางวันทองและเพ็ดทูลจนขุนแผนถูกพราก
ลาวทองไปนั้นขุนแผนมีความรู้สึกว่าขุนช้าง “ เฝ้าแต่ควักดวงใจเอาไปเสีย ” (16: 1) และการถูกลง
โทษห้ามเข้าวัง ห้ามเข้าเฝ้า อีกทั้งทำหน้าที่ตระเวนด่านชายแดนเป็นเหตุให้ความเจริญก้าวหน้าใน
ราชการต้องสะดุด ดังนั้นเมื่อขุนแผนมีอุปการณ์ช่วยรบครบ 3 อย่างคือ กุมารทอง คาบฟ้าพื้น และ

ม้าสี่หมอก ขุนแผนก็จัดการชำระความแค้นกับขุนช้างอย่างสาสมประการแรกคือ ฟันม่านงามฝีมือ ปักของวันทองทั้งสามชั้นจนขาดกระจุย ประการต่อมาคือ การแก่งขุนช้างให้มีรูปลักษณ์น่าเกลียด น่าชังยิ่งกว่าเดิม ดังกลอน (17: 42)

จับหัวขุนช้างขอดตลอดขวัญ
น้ำมันปั้นปีกจำเปาะกลม
จับรวบมันเข้าจะเกล้าจุก
หัวไว้ไปปล่ปลิวเป็นปีกงอน
เอาไม้ม้วนสำลีเข้าหัวโหยง
เอามินหม้อล่อทาเป็นปลาชิว
ที่ต้นขาเขียนปลาเทโพมุค
ถีบตกเตียงคว่ำตำอชอ

หยิกควั่นหยอกหยอยเหมือนหยอยขม
ดูเป็นร่มระย้าพระยามอญ
อ้ายซี้คูกกลาง โลง์ออกล่อนจ้อน
เอาแหนบดอน ไรจุกเข้าสองนิ้ว
อ้ายตายโหง โลง์เปล้าอ้ายเหาหัว
เขียนกริวขึ้นขี้ที่ต้นคอ
เขียนเขียนแล้วก็หยุดยื่นหัวร่อ
เอาหม้อผูกคอเข้าสองใบ

และประการสำคัญคือ การพรากวันทองไปจากขุนช้าง การแก้แค้นในเรื่องนี้นั้นทำลายขวัญและ กำลังใจขุนช้างมากที่สุด ดังจะเห็นได้จากอาการต่าง ๆ ที่แสดงออกได้แก่ การตะโกนเรียกหาวันทอง ร้องไห้ คุก่าบ่าวไพร่ ดังกลอน (19: 66)

จะกล่าวถึงโคมเจ้าขุนช้าง
พอสิ้นสะกดขุนแผนแวนไว
ระบมหัวม้วค้ำที่ถกถอน
เนื้อตัวล้วนมินหม้อมอลอทา
ลุกขึ้นไม่เห็นเจ้าวันทอง
เมื่อหัวค้ำย้งวอนให้ันอนเคียง
แลดูเห็นประตุนั้นเปิดโล่ง
ไม่เห็นน่องย่องออกมาหอกกลาง
กอดม่านที่กองร้องไห้จ้า
เรียกข่าคำคุดอยู่่นวาย

เขาเอกหัวไว้เป็นทางหาคืนไม่
พื้นสมประดีได้ก็ตื่นตา
เกลี้ยงกล่อนเช่นนี้ผิดที่ هوا
เอะอย่างไรฎมาอยู่ได้เตียง
ตะโกนก้องร้องเรียกจนสุดเสียง
เที่ยงคืนที่ยังพลิกมากอดนาง
กระโดดโพงมามองช่องหน้าต่าง
เห็นม่านขาดกลาดขวางวางกระจาย
อ้ายขุนแผนแล้วมาพาหนีหาย
มุดหัวจนผู้ร้ายมันขึ้นมา

ขุนช้างสั่งบ่าวไพร่ให้เกณฑ์ไพร่พลซึ่งเป็นชาวกะเหรี่ยงและละว้าจำนวน 500 คนโดยมุ่งหมายจะใช้ไพร่พลจำนวนมากของตนรุมฆ่าขุนแผนและชิงตัวนางวันทอง แต่ผลการต่อสู้คือ ขุนช้างเป็นฝ่ายแพ้กลับมาอย่างยับเยิน เป็นเหตุให้ขุนช้างคิดประหารประหารขุนแผนโดยกราบทูลต่อสมเด็จพระพันวษาว่าขุนแผนขบถ จึงโปรดให้กองทัพติดตามขุนแผน กองทัพจึงมีศรีธัญขุนแผนตีแตกพ่ายและได้กราบทูลให้ทรงทราบข่าวที่ขุนช้างทูลฟ้องว่าขุนแผนขบถนั้น ไม่เป็นความจริง ดังกลอน (20: 106)

ได้ยกกองทัพขับพลไป
 ยังหวางป่าดั้นพินมา
 พบขุนแผนวันทองทั้งสองคน
 แลไปสิ่งไรก็ไม่มี
 โดยถ้ำรือคาแฝกจะแหลกอยู่
 จึงยกพลต่อไปในพนา
 ให้ขึ้นต้นไม้ลอคสอดแนมดู
 ทั้งตัวขุนแผนแสนฉกรรจ์
 อันพวกโจรป่าหาเห็นไม่
 ทั้งที่ทางห่างชิดเที่ยวค้อมมอง
 ทั้งคำหนักพลับพลาหาเห็นไม่
 ขุนแผนวันทองขึ้นพาลี

ถึงตำบลต้นไม้ไพรสาธา
 ขุนช้างชี้ว่าที่ตรงนี้
 อาศัยได้ต้นพระไทรศรี
 ทั้งที่ฉนวนแลพลับพลา
 นี้ดูไปไม่เหมือนขุนช้างว่า
 จนถึงป่าห้วยจรเข้สามพัน
 เห็นม้าปล่อยอยู่ในป่านั้น
 สองคนเท่านั้นกับวันทอง
 ได้ใช้ไพร่เถิดลอคเที่ยวสอดส่อง
 ทว่าห้องป่าใหญ่ก็ไม่มี
 จึงสั่งไพร่ให้อ้อมล้อมที่
 ขับขี่หักออกนอกกองทัพ

แม้จะทรงทราบความจริงว่าขุนแผนมิได้เป็นขบถตามคำทูลฟ้องของขุนช้าง แต่การที่ขุนแผนฆ่าทหารตายไปเป็นจำนวนมากถือเป็นเรื่องที่จะต้องจับตัวมาสอบสวนจึงมีรับสั่งให้กักด่านจับขุนแผน เมื่อขุนแผนมอบตัวจึงมีการชำระความระหว่างขุนช้างกับขุนแผน ขุนช้างถูกตัดสินว่าเป็นฝ่ายผิด ต้องถูกประหาร แต่ขุนแผนไม่ประสงค์จะจองเวรกับขุนช้าง จึงทูลขอให้ปรับสินไหมแทน การกระทำของขุนแผนหาได้ทำให้ขุนช้างเห็นความดีของขุนแผนไม่ ทั้งนี้เพราะขุนช้างมั่งมีทรัพย์การเสียด่าปรับมิได้ทำให้ขุนช้างเคืองคร้อน แต่สิ่งที่ขุนช้างประสงค์มากกว่าอื่นใดคือ นางวันทอง ดังกลอน (22 : 136)

* เสียดทรัพย์แล้วกลับออกไปบ้าน
 กระดกคานเข้ามาหาพระนาย
 เงินทองเสียไปก็ไม่คิด
 เจ้าคุณได้เมตตาปรานี

ขุนช้างงุ่นง่านไม่สมหมาย
 เจ้าคุณช่วยเบี่ยงบายให้ฉันทิ
 เว้นแต่ชีวิตไม่เป็นผี
 อันตรงที่วันทองต้องขอคืน

ขุนช้างเป็นปฏิปักษ์กับขุนแผนและเป็นนักฉวยโอกาสเมื่อเพื่อนมีเหตุต้องโทษ หลังจากขุนช้างทราบข่าวว่าขุนแผนถูกจำคุกเพราะทูลขอนางลาวทอง ขุนช้างหาได้นึกเห็นใจเพื่อนของตนหรือชาวซึ่งในน้ำใจที่เพื่อนไม่เอาความกับตนจนรอดพ้นจากการถูกประหารไม่ กลับดีใจว่า เป็นโอกาสของตนแล้วที่จะได้ชิงนางวันทองกลับมา ดังกลอน (23 : 148)

ขุนช้างฟังคำศรพระยา	จริงจริงฤาหาว่าอัยพ่อศร
ลูกขึ้นนั่งของร้องละคร	พระภุชเรไปค้ำงอยู่กลางไพร
อันพระยาช้างเผือกคชสาร	จะประสบพบพานก็หาไม่
จะยกทัพกลับเข้าพระเวียงชัย	วันนี้พี่จะได้วันทองมา

ในขณะที่ขุนแผนติดคุก ขุนช้างมิได้คิดที่จะไปเยี่ยมเยียนในยามเพื่อนตกอับ แต่กลับสั่งให้บ่าวไพร่ไปดูลาดเลา ถ้าได้โอกาสก็ให้ลูกนางวันทองโดยไม่ต้องเกรงกลัวผู้ใด ดังกลอน (23:149)

เจ็ดคนด้วยกันผันผาย	คอยดูแบบคายข้างหลังหน้า
ถ้าพบวันทองแล้วอย่าช้า	ฉวยเอาตัวมาอย่ากลัวใคร

ขุนช้างคอยทำบ่าวไพร่จนลูกนางวันทองมาได้แล้ว ขุนช้างก็รีบพานางวันทองกลับไปเมืองสุพรรณด้วยความสุขสมใจ พร้อมทั้งกล่าวกับนางวันทองพาดพิงไปถึงขุนแผน ดังกลอน (23: 149 – 150)

.....	ขุนช้างดีใจจนตัวสั้น
แม่อย่าร้องให้ไปด้วยกัน	พี่หมายมั่นมารับเจ้ากลับไป
.....
.....
ขุนช้างดีใจด้วยได้น้อง	สวมกอดวันทองไม่แหง
โอ้วเจ้าโคมเกิดเลศปราง	ไปครองปรยางค์เกิดเทพลินดา
สมบัติมอบครอบครองให้น้องสิ้น	พี่คือโสภณท้าวอัชชา
อันมนุษย์พี่น้องทั้งสองรา	ดั่งว่าขุนแผนที่ติดคุก
ก็ปีจึงจะมาหาเจ้าได้	มากลับไปเรือนร่วมภิรมย์สุข
จงสร้างโศกเสื่อมเศร้าบรรเทาทุกข์	ปล้ำปลุกกอดจูบลูบลำไป

ขุนช้างครุคร่ำพาดวันทองไปในขณะที่นางกำลังตั้งท้อง เมื่อนางคลอดพลาขงยามขณะอยู่ในบ้าน ขุนช้าง ขุนช้างก็คิดแค้นวันทองว่ายังอาลัยรักขุนแผนจนถึงกับตั้งชื่อลูกว่า พลาขงยาม เพื่อให้สอดคล้องกับชื่อ พลาขงแก้ว อันเป็นชื่อเดิมของขุนแผนดังนั้นขุนช้างจึงคิดจะฆ่าพลาขงยามผู้เป็นลูกของศัตรูด้วยความขุ่นเคืองใจว่าวันทองยังมีใจผูกพันกับขุนแผน อีกทั้งพลาขงยามยังมีบุคลิกลักษณะเหมือนขุนแผน และการตั้งชื่อลูกว่าพลาขงยาม ดังกลอน (24:152)

ฝ่ายขุนช้างหมางจิตให้คิดแค้น	ลูกขุนแผนมันคงไม่สงสัย
เมื่อกระนั้นเหมือนกูครั้นคูไป	ก็กลับไพล่เหมือนพ่ออ้ายทรพี
อีแม่มันวันทองก็สองจิต	ช่างประดิดขู้ซื้อลูกให้ลูกที่
เรียกพ่อพลายคล้ายพ่ออิตัวดี	ทุกราตรีตรึกตราจะฆ่าฟัน

จากการศึกษาบทบาทของขุนช้างในฐานะเพื่อนของขุนแผนดังกล่าวมาโดยลำดับ อาจสรุปได้ว่า ขุนช้างเป็นเพื่อนร่วมสาบานกับขุนแผน แต่เพราะบุคลิกทั้งสองรักหญิงคนเดียวกัน คือนางวันทอง ความขัดแย้งจากปัญหารักสามเส้าจึงทำให้เพื่อนกลายเป็นปฏิปักษ์ต่อกัน ขุนช้างมีพฤติกรรมที่มุ่งทำลายล้างขุนแผนตลอดมาเพราะเพียงสาเหตุเดียวคือการมุ่งครองตัวนางวันทอง ดังนั้นเมื่อกล่าวถึงขุนช้างในฐานะเพื่อน ขุนแผนจึงระบุว่า “มันเป็นน้ำมิตรมันผิดเมีย แกล้งทำเยี่ยงทรยศขบถใจ” (16 : 1) และคิดถึงการกระทำของขุนช้าง ดังบทราฟิ่งต่อไปนี้ (17 : 28)

โอ้ว่ากรรมทำไว้ไฉนหนอ	มากิดก่อวิปริตผิดไปได้
จะมีมิตรก็ให้เชื่อนผิดเพื่อนไป	หย่อนให้กลับเหิมข่มเหงทำ
แสนแค้นเคืองใจอ้ายขุนช้าง	ใจกระด้างกระเดื่องคิดให้ผิดสำ
มันชิงวันทองไปอ้ายใจดำ	แต่สักคำมิได้ว่าให้เคืองใจ
มิหนำยังซ้ำทูลยุแยง	เสียดแทงเอาลาวทองมันทำได้
ไม่แก้แค้นก็จะแค้นคู่แข่งบรลย์	เอออะไรเห็นรักกลับหักราน

ขุนช้างเป็นคนใจบาปลงมือฆ่าลูกของเพื่อน เมื่อมีการชำระคดีกันในภายหลัง ขุนช้างถูกตัดสินประหารชีวิตแต่นางวันทองได้อ้อนวอนจมน้ำไว้มิให้ทูลขอภัยโทษ สมเด็จพระพันวษาก็ทรงมีพระราชดำริเกี่ยวกับพฤติกรรมโหดร้ายของขุนช้างไว้ดังนี้ (34 : 210)

จึงตรัสว่าฮ่าเสียดอ้ายหมื่นไว	อีแม่มีงั้นกูให้ชังนำหน้า
เอาอ้ายช้างเป็นคู่แค้นชั่วช้า	ช่างไม่คิดถึงหน้าอ้ายหมื่นไว
โดยอ้ายช้างล้มตายไปเป็นผี	จะไปดีเสียดกับพ่อมึงก็ได้
มาเฝ้าเจ้าพี่พี่ไร	ให้โปรดอ้ายใจบาปคนหยาบช้า
แต่ลูกเลี้ยงมันยังพาไปฆ่าดี	มึงไม่มีใจโกรธดอกฤาหาว
มาขอไว้ให้หนักพสุธา	ขอบแต่ฆ่าอย่าให้ดูเยี่ยงกัน

นอกจากนี้สมเด็จพระพันวษายังทรงตัดสินโทษของขุนช้างว่า “โทษอ้ายช้างนั้นไซ้รู้ถึงเป็นผี” (34 : 211) และประทานโทษขุนช้างตามที่จมน้ำไว้มิให้ทูลขอโทษโดยทรงให้เหตุผลว่า (34 : 211)

อันคนโทษทุจริตผิดลึกลับซึ่ง
 ภูนี้ไม่พอใจให้ใครแก่

โทษถึงชีวิตจะบรรลย์
 มึงจะแทนคุณแม่จึงยกให้

บทบาทในฐานะคู่ครอง ขุนช้างเป็นคู่ครองที่มีรักเดียวใจเดียวดังปรากฏเรื่องราวเมื่อครั้งขุนช้างได้นางแก่นแก้วลูกสาวหมื่นแผนเป็นคู่ครอง ขุนช้างก็มีนางแก่นแก้วเพียงผู้เดียว แต่ขุนช้างอาภัพคู่ครองเพราะแต่งงานได้เพียงหนึ่งปีเศษนางแก่นแก้วก็ป่วยเป็นบิดริคส์ดวงตายจากขุนช้างไป หลังจากขุนช้างเป็นหม้ายอยู่หนึ่งปีกว่าขุนช้างจึงพบนางพิมพิลาไลยในงานเทศน์มหาชาติที่วัดป่าเลไลยก์และเริ่มหลงรักนางตั้งแต่นั้นมา เมื่อขุนช้างอ่อนวอนนางเทพทองให้ไปเจรจาสู่ขอนางพิมนั้น คำพูดของขุนช้างได้สะท้อนให้เห็นว่า การที่ขุนช้างให้แม่ไปสู่ขอนางพิมนั้นมิใช่เพราะความเจ้าชู้ประสงค์จะมีคู่ครองหลายคน แต่เป็นเพราะตนเป็นหม้ายอยากมีคู่ครองมาช่วยดูแลทรัพย์สินสมบัติจำนวนมหาศาลยิ่งกว่าเหตุผลอื่นใด (5 : 84)

แก่นแก้วตายแล้วไม่มีสุข
 เข้าคำพร่ำกินแต่น้ำตา
 เงินทองกองเกลื่อนอยู่มากมาย
 จะตรวจตราว่าไปทำไมมี

ทุกข์ถึงเมียรักเป็นหนักหนา
 เป็นหม้ายทรมามากกว่าปี
 จะหายอาจจะอยู่มีรู้ที่
 เมื่อขัดสนคนที่จะครอบครอง

ในฐานะพ่อบ้าน ขุนช้างดูแลเอาใจใส่คู่ครองในยามป่วยไข้เป็นอย่างดีมิได้คิดเสียดายทรัพย์สินเงินทองดังกวีได้บรรยายเรื่องราวของนางแก่นแก้วเมียคนแรกของขุนช้างล้มเจ็บแล้วกลายเป็นบิดริคส์ดวง ขุนช้างแสดงอาการทุกข์ร้อนห่วงใยยอมเสียเงินเพื่อรักษาชีวิตเมียและเมื่อนางตายขุนช้างเศร้าเสียใจทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้เมียอยู่เสมอ (3 : 41-42)

ไปสนิทติดพันเจ้าแก่นแก้ว
 สู่ขอพ่อแม่ก็ปลงใจ
 มาอยู่กับเรือนเป็นเพื่อนนอน
 ล้มเจ็บจับไข้หลายเวลา
 ผอมแห้งหน้าแข็งจนเป็นเกล็ด
 ของแสงมณแกสั่งให้ตากดวง
 เห็นเมียเจ็บไข้ใจคอยหาย
 เงินใส่พานตั้งข้างที่นอน
 หมอว่าโรคตัดอติสาร
 เมื่อไข้หนักเกือบจักษุมรณา

ลูกตาหมื่นแผนบ้านรั้วใหญ่
 ขุนช้างจึงได้เป็นภรรยา
 ร่วมเรียงเคียงหมอนได้ปีกว่า
 แล้วกลายมาเป็นบิดริคส์ดวง
 อยากเบียดอยากไถ่นั้นใหญ่หลวง
 ขุนช้างเศร้าเหงาม่งเป็นทุกข์ร้อน
 วุ่นวายให้ไปหาตาหมออ่อน
 บนบานวานวอนให้ว่างยา
 ป่วยการพิทักษ์รักษา
 แต่แรกสืมหาเข้ามาดู

ว่าแล้วก็ตามมาจากบ้าน
ร้อนรุ่มกลุ้มใจดังไฟวู
อยู่มาแค้นแค้นก็ดับจิต
ปลงศพเผาผีจึงมีไป

ขุนช้างสงสารเศร้าโศกอยู่
เป็นไมรั้ที่จะคิดประการใด
สิ้นชีวิตขุนช้างนั่งร้องไห้
ทำบุญส่งให้เนื่องเนื่องมา

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ขุนช้างรักและพากเพียรพยายามที่จะได้นางวันทองมาเป็นคู่ครองแม้จะต้องถูก
คำกระทบกระเทียบให้ได้จากนางวันทองและสายทองหลายครั้งขุนช้างก็มิได้ถอดใจ และถึง
แม้จะมีอุปสรรคนานาประการขุนช้างก็อดทนและฝ่าฟันอุปสรรคจนได้นางวันทองมาเป็นคู่ครอง
ของตน ขุนช้างมีนางศรีประจันแม่ของนางวันทองเป็นผู้สนับสนุนและช่วยเหลือทุกวิถีทาง นอก
จากนี้ขุนช้างยังมีสมเด็จพระพันวษา นางทองประศรี ลาวทอง และขุนแผนเป็นผู้มีบทบาทเสริมให้
แผนการชิงนางวันทองมาเป็นคู่ครองบรรลุผลสำเร็จ สมเด็จพระพันวษามีรับสั่งเกณฑ์พลายแก้ว
ยกทัพไปรบ เป็นโอกาสให้ขุนช้างวางแผนหลอกนางศรีประจันว่าพลายแก้วตาย และส่งนางวันทอง
มาเป็นคู่ครองของตน นางวันทองครองตัวรอพลายแก้วไม่ยินยอมเป็นคู่ครองของขุนช้างนางหวัง
ฟังนางทองประศรีผู้เป็นแม่ของพลายแก้ว แต่นางทองประศรีไม่พอใจถูกสะกดไว้เป็นทูนเดิมอยู่แล้ว
เมื่อนางมาเยี่ยมนางวันทองและเห็นเรือนหอของพลายแก้วลูกรื้อนางก็โกรธและต่อว่านางศรีประจัน
ส่วนนางวันทองเมื่อเห็นนางทองประศรีมาเยี่ยมตนนางก็ดีใจ โดยหวังว่านางจะมีผู้ช่วยแก้ปัญห
นางบอกกับนางทองประศรีว่า (12 : 212)

เดชบุญคุณแม่พอมมาถึง
โปรดหัวแก้งนให้พ้นภัย

เหมือนหนึ่งหุบลูกขึ้นมาได้
ลูกจะไปอยู่บ้านกาญจนบุรี

แต่แล้วนางศรีประจันก็ขัดขวางนางวันทอง นางว่านางวันทองและขู่ว่าถ้าตามนางทองประศรีไป
กาญจนบุรีนางจะเจียนตืนางวันทองเป็นเหตุให้นางทองประศรีขัดเคืองใจค่านางศรีประจันว่ายก
ลูกสาวให้ขุนช้างเพราะเห็นแก่เงินจนเกิดการโต้เถียงกันอย่างรุนแรง นางทองประศรีหมดความ
อดทนจึงไปแจ้งความกับพัน โสคติและกำนันแดงว่าดังนี้ (12 : 213)

พลายแก้วลูกข้าอาสาทัพ
อีแม่เต่าชุกชนพื้นกำลั้ง
ช่างไม่สืบคูให้รู้ข่าว
คงจะเกิดความใหญ่กันมากมาย

ยังไม่ทันได้กลับอยู่ภายหลัง
เชื่อฟังคนยุว่ามันตาย
ยกลูกสาวให้มีผีวเสี่ยง่ายง่าย
ขอเชิญนายไปด้วยช่วยเป็นพยาน

สถานการณ์ช่วยให้แผนการครองวันทองบรรลุผลอีกขั้นหนึ่งเมื่อนางศรีประจันและนางทองประศรี
 ค่าโต้ตอบกันอย่างรุนแรง นางทองประศรีดำทิงท้ายก่อนกลับไปกาญจนบุรีเป็นเชิงดูถูกเผ่าพงศ์
 ของศรีประจันและนางวันทองว่า (12 : 214)

ถึงเอ็งจะพราจากออพลาย

ภูหามีความเสียดายสักนิดไม่

ด้วยพี่ชพรรณมันไม่น่าจะอาลัย

นี่ซึ่งตายว่าไว้พอเป็นที่

ถึงแม้วันทองจะร้องไห้วิ่งตามนางทองประศรีไปแต่นางก็มีได้คิดหันกลับมาช่วยเหลือลูกสะใภ้
 ในขณะที่นางวันทองถูกนางศรีประจันใช้ไม้ไล่ตีและถูกบ่าวช่วยกันฉุดกระชากลากตัวนางกลับเข้าไป
 ไปในเรือน นางทองประศรีก็หาได้ใส่ใจคิดสงสารนางวันทองไม่นางกลับโกรธและรีบเดินทาง
 กลับไปบ้านของตน การที่นางทองประศรีทิ้งนางวันทองกลับไปเป็นโอกาสให้ขุนช้างดำเนินแผน
 การขั้นรุกต่อไปคือการปลุกเร้าของนางแทนทองของพลายแก้ว ต่อจากนั้นก็จัดพิธีแต่งงานและ
 ฝ่าหออรอครองคู่นางวันทอง

ตัวละครที่มีบทบาทช่วยให้ขุนช้างได้นางวันทองเป็นคู่ครองลำดับต่อมา คือ
 นางลาวทองและขุนแผน กล่าวคือในระหว่างที่ขุนช้างเฝ้าหอออยู่ได้สิบห้าวันพลายแก้วก็ได้ยกทัพ
 กลับและได้รับตำแหน่งขุนแผน เมื่อนางวันทองเล่าเรื่องราวและพฤติกรรมของขุนช้างให้ขุนแผน
 ได้ทราบพร้อมทั้งให้ดูร่องรอยการถูกบังคับเขียนติจากนางศรีประจันนั้น ขุนแผนได้บริภาษขุนช้างว่า
 “มิตรคิดนอกใจ” (13 : 226) และประกาศจะฆ่าขุนช้าง แต่นางลาวทองเมียน้อยของขุนแผนได้กล่าว
 ห้ามปรามอย่างชาญฉลาดเพื่อกำจัดเมียหลวงให้พ้นไปจากชีวิต ทำให้สถานการณ์เลวร้ายลง
 นางวันทองถูกขังอยู่ที่ โกรธแค้นจนถึงขั้นทะเลาะตบตีและด่าว่ากันอย่างรุนแรง ขุนแผนเข้าห้าม
 ปรามกลับถูกลูกหลง โคนเล็บข่วนเป็นแนว ขุนแผนโกรธวันทองที่ไม่ยอมฟังคำห้ามปรามและมี
 ความเห็นคล้อยตามคำขู่ของนางลาวทองจึงประกาศตัดขาดนางวันทองทิ้งนางเผชิญชะตากรรมแต่
 เพียงลำพัง นางวันทองชอกช้ำระกำใจกับท่าทีของขุนแผน โกรธและหึงหวงที่ขุนแผนมีเมียน้อย
 ประกอบกับการเผชิญปัญหาที่รุมเร้านางอย่างแสนสาหัสทำให้นางตัดสินใจผูกคอตายแต่นางสายทอง
 ผู้พี่เลี้ยงช่วยไว้ทัน โอกาสจึงเป็นของขุนช้าง นางศรีประจันเห็นนางวันทองอยู่ในสภาพอดโรยอ่อน
 ล้าจึงรีบลากตัวนางเข้าไปในห้องหอ นางวันทองจึงตกเป็นเมียของขุนช้างในวันที่ขุนแผนทอดทิ้ง
 นางพานางลาวทองเมียน้อยกลับไปกาญจนบุรี จึงอาจกล่าวได้ว่า ขุนช้างได้นางวันทองเป็นเมียของ
 ตนเพราะได้รับการสนับสนุนจากนางศรีประจัน การคิดกำจัดนางวันทองของนางลาวทองผู้เป็น
 เมียน้อย และตัวการสำคัญคือขุนแผนผู้เชื่อคำขู่ของเมียน้อยทอดทิ้งนางวันทองให้เผชิญกับขุนช้าง
 ผู้มีความรักอย่างรุนแรงในตัวนางวันทอง

ขุนช้างเป็นคู่ครองที่ให้ความรักอย่างจริงใจแก่นางวันทองเป็นความรักที่มั่นคง รักเดียวใจเดียว ทะนุถนอมและให้เกียรติแก่คู่ครอง กวีได้กล่าวถึงความรู้สึกของขุนช้างที่มีต่อนางวันทองหลังจากที่ได้นางวันทองเป็นเมียไว้ว่า (13:238)

รักษางฟางเพียงจะกล้ำกลืน	หญิงอื่นหมิ่นแสนที่ไม่รัก
เงินทองไม่น้อยร้อยกระบุง	พี่ก็มุ่งจะให้เจ้าบุญหนัก
ไปไหนก็มีให้เจ้าหนี้ย่อยพัก	ซื่อคอศรัยรักต่างข้างพลาย

ขุนช้างจึงเป็นคู่ครองที่นางวันทองซาบซึ้งในความดีงาม ขุนช้างเป็นเพื่อนในยามทุกข์ แม้ในเบื้องต้นนางวันทองจะรังเกียจขุนช้างและตกเป็นเมียอย่างภาวะจำยอม แต่ด้วยน้ำใจดีงามของขุนช้างอย่างเสมอต้นเสมอปลายก็ทำให้นางวันทองรู้สึกซาบซึ้งและผูกพันในตัวขุนช้าง ดังปรากฏเรื่องราวตอนที่ขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้างและจะพานางวันทองไปอยู่ในป่ากับคนนั้น นางวันทองปฏิเสธไม่ยอมไปกับขุนแผนจนขุนแผนต้องขู่บังคับและใช้อิทธิฤทธิ์จากเวทมนตร์ แต่เมื่อมนตร์เสื่อมนางวันทองก็กลับแสดงความอาลัยอาวรณ์ขุนช้างไม่เต็มใจจะตามขุนแผนผู้เคยเป็นบุคคลที่นางรักอย่างสุดซึ้งไป บทกลอนได้บรรยายความรู้สึกอาลัยรักของวันทองที่มีต่อขุนช้างไว้ดังนี้ (17:52)

มาถึงเพียงเคียงข้างขุนช้างหลับ	พอมนตร์เสื่อมนางกลับหวนละห้อย
จะจากเจ้าเหมือนดังว่าขาดลมลอย	อย่าหมายคอยเลยว่ามีจะเป็นตัว
ก้มกอดเท้าหัวเห็นม้วนนี้	ไอ้สิ้นบุญจริงพ่อทูนหัว
จะปลุกสักเท่าใดไม่ไหวตัว	มานอนมัวทิ้งเมียเสียอย่างไร
นี่จะทำฉันใดให้พ่อรู้	ว่าขุนแผนเขาจู่เข้ามาได้
เขาจะฆ่าฟันน้องจึงต้องไป	มิใช่ นอกใจแล้วหลีกถี้

ความเป็นคู่ครองที่ดีของขุนช้างเป็นที่ประทับใจของนางวันทองดังนั้นเมื่อนางจะต้องทิ้งขุนช้างตามขุนแผนไปจึงเป็นเรื่องที่นางทุกข์ทรมานใจอย่างยิ่ง นางคร่ำครวญอาลัยอาวรณ์ขุนช้างจนเป็นลมดังกลอน (18:52)

วันทองกอดเท้าเห็นม้วนนี้	สิ้นบุญจริงแล้วพ่อทูนหัว
ห้วนไหวใจนางระริกไว้	ก็มีมัวลมจับหลับผอยไป

แม้ขุนแผนจะเสกน้ำประพรมให้นางวันทองฟื้นและตัดพ้อต่อว่านางพลางเร่งให้นางรีบเดินทาง แต่นางวันทองก็ยังละล้าละลังอาลัยขุนช้างไม่อาจจะตัดใจจากไปได้ ดังบทคร่ำครวญถึงขุนช้างด้วยความรู้สึกห่วงใยอาลัยรักต่อไปนี้ (18:53)

กลับเสียใจอาลัยขุนช้างเล่า
จะเย็นน้ำน้ำค้างขจายจร
เห็นม่านขาดกลาดขวางอยู่กลางห้อง
จันทาลผลาญทำเจ็บข้านัก

นิจจาเจ้าหลักกลิ้งอยู่ไกลหมอน
ใครจะซ่อนผ้าห่มให้ผัวรัก
สองมือตอกเพียงอกหัก
สะอื้นฮักฮักแล้วเดินมา

ขุนช้างเป็นคู่ครองที่ผูกน้ำใจเมียให้รักขุนช้างได้อย่างสนิทใจ นางวันทองนั้นเริ่มต้นด้วยความ
รังเกียจเคียดฉันท่ขุนช้างแต่เมื่อครองเรือนร่วมกับขุนช้างเป็นเวลานานคุณความดีของขุนช้างชนะ
ใจนาง นางจึงปรนนิบัติขุนช้างอย่างจงรักภักดี เมื่อจำต้องทิ้งขุนช้างหนีตามขุนแผนไป นางวันทอง
จึงเอ่ยปากฝากแก้วกิริยาผู้เป็นทาสในเรือนขุนช้างช่วยดูแลปรนนิบัติขุนช้างแทนนาง ดังกลอน
(18 : 53)

ที่จะลาไปแล้วเจ้าแก้วเอ๋ย
ฝากขุนช้างด้วยช่วยปลอบใจ

สิ่งไรเคยทำเจ้าจำได้
ข้าวปลาหาให้เหมือนพี่ยัง

ขุนช้างเป็นคู่ครองที่ดูแลเอาใจใส่นางวันทองโดยใช้ทรัพย์สินเงินทองสร้างบรรยากาศในบ้านให้
อบอุ่น สะดวกสบาย และน่านั่งรมย์โดยเลี้ยงนก ปลา และไม้نانาพรรณ ดังนั้นเมื่อนางวันทอง
จะต้องจากเรือนที่เคยอยู่อย่างสะดวกสบายไปตกระกำลำบากในป่าดงกับขุนแผน นางจึงคร่ำครวญ
ด้วยความอาลัยอาวรณ์เรือนรักของตนกับขุนช้างเปรียบเทียบกับความหวั่นวิตกในการต้องไปเผชิญ
กับบรรยากาศในป่า ดังกลอน (18 : 54)

ถึงกรงนกขุนทองอยู่ทั้งคู่
นกเอ๋ยเคยเสียงเสนาะดัง
ขุนช้างเรียกว่าแม่วันทอง
แต่นี้เข้าเย็นจะเว้นวาง
ถึงกลางนอกชานละลานจิต
แล้วข้าเลื่องเชื่องยังถึงอ่างปลา
กลมกลมสมอย่างตะบัน
ถึงกระดางต้นไม้ชายตาดู
มะขามโพรงโค้งคูเป็นข้อศอก
จันทร์หอมจันทร์คณาจะลาจร
ล้าควนเอ๋ยจะควนไปก่อนแล้ว
จะโรยร้างห่างสิ้นกลิ่นมาลี

นกโนรีแขวนอยู่ที่เตียงตั้ง
ฟังชื่นเชยชมอารมณ์นาง
สาธิตาเจ้าก็ร้องอย่างนั้นบ้าง
ครวญพลาททางตามขุนแผนมา
ตะลึงคิดถึงเลดูเคหา
ชะ โกงหน้ามือซ่อนมาชมชู
บ้างว่ายหันเหวี่ยงทางกระทั่งหู
เป็นคู่คู่ชูช่ออรชร
ฝักกรอกแห้งกระระกะทะล่อน
มะลิซ้อนซ่อนชูอยู่งศ์ดี
เกดแก้วพิภลย์สุนดี
จำปีเอ๋ยก็ปีจะมาพบ

ที่มีกลิ่นก็จะคลายหายหอม
 ที่มีดอกก็จะวายระคายครบ
 คั้นน้อยน้อยลูกล้อยระย้าดี
 จะทิ้งเรือนไปร้างอยู่กลางไพร
 รากไม้จะต่างหมอนนอนอนาถ
 ลงบันไดใจเจียนจะขาดตาย

จะพลอยตรอมเหือดสิ้นกลิ่นตรลบ
 จะเหี่ยวแห้งเซาซบสลบไป
 ตั้งแต่นี้จะไปชมต้นไม้ใหญ่
 ยุงร่านรินไรจะตอมกาย
 คาวคาคจะต่างได้นำใจหาย
 น้ำตาดกกระจายพรั่งพรายลง

เมื่อนางวันทองได้เผชิญกับความทุกข์ยากลำบากกายจากการครองรักกับขุนแผนในป่านั้น นางก็
 หวนคิดคำนึงถึงความสุขสบายที่ได้รับจากขุนช้าง คุณความดีของขุนช้างในฐานะคู่ครองของนาง
 ได้ประจักษ์ชัดเจนในยามที่นางครองรักกับขุนแผน นางได้คร่ำครวญเปรียบเทียบความทุกข์กับ
 ความสุขเนื่องจากความรักจากชายสองคนไว้ดังนี้ (18 : 63-64)

นั่งอยู่ข้างผัวตัวคนเดียว
 พอมนตร์หายคลายหลงพะวงรัก
 อนิจจาครานี้จะตัวกู
 จะเป็นเหยื่อเสื่อสาบที่กลางไพร
 นี้จะอยู่อย่างไรไม่เล็งเห็น
 มิได้คิดถึงตัวมัวจะมา
 ขุนแผนพามาด้วยความรัก
 แต่ทุกข์ยากอย่างนี้ยังมีเคย
 ไม่เคยเห็นก็มาเห็นอนาถนัก
 ร่านรินบินไต่ระคายครบ
 ยังพรงนี้จะเป็นกระไรเล่า
 คิดขึ้นมาว่าตาดอกใจตัน
 นิจาเอ๋ยเคยสำราญอยู่บ้านช่อง
 คลึงเกล้าเข้าเย็นไม่เว้นวาง
 ยามนอนเคยนอนบนเตียงตั้ง
 ยามร้อนนอนนอนบนเตียงทอง

ให้เปล่าเปลี่ยวเวียงพงาเศร้าใจหนัก
 เห็นประจักษ์ทุกข์ร้อนก็ถอนใจ
 มาอ้างว้างค้างอยู่ในป่าใหญ่
 เอาป่าไม้เป็นเรือนเหมือนป่าช้า
 ตายเป็นก็คงป่นอยู่กลางป่า
 ไม่รู้ว่าจะเป็นเช่นนี้เลย
 ก็ประจักษ์ใจจริงไม่นิ่งเฉย
 ออกเอ๋ยเกิดมาพึ่งจะพบ
 ไม่รู้จักก็มารู้อยู่จนจบ
 ไม่เคยพบก็มาพบทุกสิ่งอัน
 จะลำบากยิ่งกว่าเก่าฤาไรนั้น
 กลับวันหวนหวนหวนคะนึ่งถึงขุนช้าง
 ถนอมน้องมิให้หน้ายระคายหมาง
 อยู่กินก็สำอองละอออง
 มุ้งบังยุงรินไม้บินต้อง
 มีคนประคองคอยพัคดี

ในฐานะคู่ครองของวันทอง นางเปรียบขุนช้างเป็นร่มโพธิ์ทองที่คุ้มครองนางให้ปลอดภัยและให้
 ความร่มเย็น เป็นชายที่มีน้ำใจงามที่ไม่อาจหาได้ในแผ่นดิน ไม่เคยว่ากล่าวนางให้สะเทือนใจ เป็น
 เพื่อนที่อยู่เคียงข้างทั้งในยามคลอศ ขามเจ็บไข้ ยามร้อน ยามหนาว หรือในคราวหน้าฝน เป็นชาย

ที่รักเมียมากอย่างไม่มีใครเทียบและประการสำคัญคือ เป็นชายรูปชั่วแต่หน้าใจดีเลิศ ดังบทกลอนที่นางวันทองคร่ำครวญเมื่อขุนช้างถูกพระไวยและบริวารรุมทุบตีจนสลบ ในงานแต่งงานของพระไวยกับนางศรีมาลา (33 : 186)

.....	วันทองทอดกายกับสามี
ไอ้พ่อร่วมโพธิ์เตี้ยของเมียแก้ว	พ่อตายแล้วเมียเห็นจะเป็นผี
อันจะหาหน้าใจในบุรี	เห็นสิ้นคืออยู่เพียงพ่อโพธิ์ทอง
แต่อยู่มาเป็นสิบห้าสิบหกปี	คำน้อยหนึ่งไม่มีให้เมียหมอง
เมื่อคลอดลูกหนุนหลังนั่งประกอง	เห็นเมียร้องพอกี่รำพิไรวอน
เมื่อคราวเมียจับไข้ไม่กินข้าว	พอนั่งเฝ้าเคียงคอยตะบอยป้อน
เห็นเมียไม่หลับไหลก็ไม่นอน	ครั้นหน้าร้อนพอกี่พัดกระพือลม
หน้าหนาวหนาวเล่นตลอดดอก	พอกอดกกให้หนาวซ้อ้นผ้าห่ม
ครั้นหน้าฝนฝนฝอยลงพรอยพรม	ให้อยู่ร่วมปีครอบหน้าต่างเรือน
อันชายใดในพื้นปัดพี	การรักเมียแล้วไม่มีเสมอเหมือน
ถึงรูปชั่วใจช่วงดังดวงเดือน	นี้กรรมเตือนให้ตามเมียมาตาย

นอกจากนี้ก่อนที่ขุนช้างจะคิดฆ่าพลาชงามนั้น ขุนช้างทำหน้าที่พ่อเลี้ยงและได้เลี้ยงลูกเลี้ยงเป็นอย่างดีสมฐานะของลูกเศรษฐีทั้งในด้านจัดสรรบ่าวไพร่คิดสอยห้อยตามพลาชงาม ให้เครื่องประดับกายราคาแพง มีพี่เลี้ยงนางนม และให้ความรักใคร่ตามใจพลาชงาม ดังคำกล่าวของนางวันทองเมื่อไปขอให้งมีนไวยช่วยทูลขอกอภัยโทษขุนช้าง นางได้อ้างถึงคุณความดีของขุนช้างที่มีแก่พลาชงามในครั้งอดีต (34 : 207-208)

ขุนช้างอุตสาห้ำหาข้าน้อยน้อย	ให้พ่อไวยใช้สอยเป็นหนักหนา
เอาทองคำทำกำไลสร้อยเสมา	ตะกรุดโทนถมยาล้วนอย่างดี
ยามตรุษยามสงกรานต์ไปลานวัด	สารพัดใส่กายให้ถ้วนถี่
บ่าวเด็กเล็กเหลือหลวมตามมากมี	ให้นางศรีแม่นมนั้นอุ้มไป
ยามขุนช้างรักใคร่ใครจะเหมือน	ชั่วแต่ดาวกับเดือนไม่ให้ให้
แต่ของมีในสุพรรณสิ่งอันใด	ถ้าชอบใจแล้วไม่ขัดให้ขุนมัว

การทำหน้าที่คู่ครองที่ดีของขุนช้างนั้นปรากฏทั้งในขณะที่นางวันทองยังมีชีวิตอยู่และเมื่อนางถูกประหารชีวิตแล้ว กล่าวคือแม้ขุนช้างจะเกรงกลัวงมีนไวยและขุนแผนทำร้ายตนในงานศพของนางวันทองแต่ด้วยความตั้งใจจริง ขุนช้างก็เตรียมเครื่องทำบุญบรรทุกมาเต็มเรือและแก้ปัญหาโดยพึ่งความปลอดภัยจากสมภาร ดังกลอน (36 : 257)

จะกล่าวถึงเจ้าจอมหม่อมขุนช้าง	รู้ว่าทำศพนางไม่ฝังได้
จะเข้ามาตรงตัวก็กลัวภัย	พระไวยจะข่มเหงให้เกรงนัก
อ้ายแผนพ่อก็คอยพลอยประสม	ถ้าเพลิงลงคงระดมถึงแตกหัก
เมื่อศูนย์สิ้นวันทองน้องรัก	จะไปพักเจ็บไขไม่ต้องการ
คิดพลางทางสั่งซึ่งบ่าวข้า	ให้ไปถอยเรือมาที่หน้าบ้าน
จัดประทุกผ้าไตรไทยทาน	เครื่องสการครบอย่างแล้ววางมา
ครั้นถึงจึงแวะวัดตะไกร	จอดเรือเข้าไว้ที่ตีนท่า
ขึ้นไปหาสมภารแล้ววันทา	ขรัวตาโปรดด้วยช่วยสักที่
คืนนั้นมาเผาเจ้าวันทอง	ข้าวของเตรียมมาเป็นถ่านถี้
แต่เจ้าภาพอริมาหลายปี	เกรงจะพาลทูปตีให้เสียการ
เจ้าคุณโปรดด้วยช่วยว่ากล่าว	ไกล่เกลี่ยเรื่องราวที่ร้ายฉาน
ขอนิมนต์ขึ้นเป็นหัวหน้า	นึกว่าฉานลูกเต้าเถิดเจ้าคุณ

นอกจากขุนช้างจะบังสุกุลทำบุญทานอุทิศส่วนกุศลให้นางวันทองแล้ว ขุนช้างยังได้บวชเณรเป็นเวลาสามวันด้วย ดังกลอน (36 : 259)

เจ้าขุนช้างนึกมาศรัทธามี	วังรีเข้าไปหาพระหมื่นไวย
บอกว่าศิณจะบวชตัว	ทูนหัวช่วยบวชเป็นเณรให้
.....
.....
.....
ขุนช้างได้ไตรแล้วปลงผม	มือประนมอุ้มไตรเข้าไปหา
.....
.....
จบแล้วห่มดองครองผ้า	รับศีลออกมาหาข้าไม้
นอนค้างอยู่กุฎิที่วัดตะไกร	ครบสามคืนสึกไปเมืองสุพรรณ

การศึกษาบทบาทขุนช้างในฐานะคู่ครองดังกล่าวมานี้อาจสรุปได้ว่าขุนช้างเป็นคู่ครองที่มีรักเดียวใจเดียว เป็นคู่ครองที่ดี ขุนช้างดูแลเอาใจใส่คู่ครองทั้งในยามทุกข์และสุข ทะนุถนอมยกย่อง และเป็นที่พักพิงของคู่ครอง คุณความดีและน้ำใจที่ดียิ่งยามตลอดระยะเวลาที่ครองรักครองเรือนร่วมกันนั้นทำให้นางวันทองประทับใจขุนช้างและกล่าวยกย่องขุนช้างอย่างจริงใจ ประการสำคัญ คือ ทำให้นางลำบากใจที่จะต้องตัดสินใจว่าจะเลือกอยู่กับใคร ดังกลอน (35 : 231)

ขุนช้างแต่อยู่ด้วยกันมา
เงินทองกองไว้มิให้ใคร

คำหนักหาได้ว่าให้เคียงไม้
ข้าไทใช้สอยเหมือนของตัว

จากการศึกษาขุนช้างในฐานะตัวละครฝ่ายปฏิบัติในด้านบุคลิกและบทบาทในฐานะเพื่อนกับในฐานะคู่ครองอาจสรุปได้ว่า กวีได้สร้างบุคลิกลักษณะของขุนช้างให้มีรูปร่างลักษณะอัปลักษณ์เป็นที่น่ารังเกียจของนางวันทองและเป็นที่น่าขบขันของบุคคลทั่วไปแต่ได้กำหนดให้ขุนช้างมีฐานะร่ำรวย ขุนช้างจึงได้รับยกย่องและเป็นที่ยอมรับของผู้ใหญ่และข้าทาสบริวาร ขุนช้างมีกริยาอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่และมีศิลปะในการเจรจา ขุนช้างรักเดียวใจเดียวและมุ่งมั่นในตัววันทอง ด้วยบุคลิกลักษณะและฐานะที่ตรงกันข้ามกับขุนแผนก่อให้เกิดความขัดแย้งจนนำไปสู่การตัดสินใจประหารนางวันทองในที่สุด

การศึกษาโครงเรื่อง เนื้อเรื่อง และตัวละครในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนเท่าที่กล่าวมาโดยลำดับนี้เป็นการศึกษาองค์ประกอบของวรรณคดีในส่วนที่เป็น ภาคประธาน อันเป็นองค์ประกอบภาคแรก ส่วนองค์ประกอบภาคที่สองที่ผู้วิจัยจะได้ศึกษาวิเคราะห์ คือองค์ประกอบ ภาครอง ซึ่งมีบทบาทในด้านช่วยให้องค์ประกอบในภาคประธานมีความสมบูรณ์

องค์ประกอบในภาครอง

องค์ประกอบของเรื่องภาคที่สอง คือ ภาครอง นี้ ได้แก่ ถ้อยคำที่เป็นผลความ เสฐียร โสเศศ (2519 : 116) ได้กล่าวถึงองค์ประกอบของคนในส่วนที่เป็นภาคประธานว่า ได้แก่ ทรวดทรง รูปสัณฐาน และมี ภาครอง คือ ผิวพรรณหรือสิ่งที่ตกแต่งอันเป็นส่วนช่วยให้องค์ประกอบในภาคประธานมีความสมบูรณ์และได้เปรียบเทียบองค์ประกอบของคนกับองค์ประกอบของบทประพันธ์ โดยเน้นบทบาทของ ภาครอง คือ ถ้อยคำที่เป็นผลความไว้ว่า “ถ้าประกอบเนื้อเรื่องด้วยถ้อยคำอย่างเหมาะเจาะเรื่องที่เขียนขึ้นก็งามได้เรื่องได้ราวดี แต่จะรู้สีกว่าลุ่นไป เหมือนแกงจืดขาดผักชีพริกไทยโรยฉะนั้น ถ้าได้ตกแต่งเพิ่มเติมถ้อยคำที่เป็นผลความลงไปด้วยให้เหมาะสมเปรียบเหมือนแกงจืดที่มีผักชีที่มีพริกไทยโรยแล้ว ก็จะทำให้เรื่องมีรสน่าอ่านฟังไพเราะยิ่งขึ้น” (เสฐียร โสเศศ. 2519 : 118) ถ้อยคำที่เป็นผลความในวรรณคดีเรื่อง ขุนช้างขุนแผน คือ กระบวนกลอน ซึ่งแต่เดิมนั้นผู้เล่านิทานจะค้นแทรกเฉพาะบทสำคัญ เช่น บทสังวาส บทพ้อ บทชมโฉม และชมดวง และต่อมาจึงพัฒนาโดยแต่งเป็นกลอนตลอดทั้งเรื่องและพัฒนาถึงขั้นสูงสุดในสมัยรัชกาลที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ กล่าวคือ กวีที่มีชื่อเสียงได้แต่งบทเสภาประกวดกันเต็มปีปาก ทำให้บทเสภามีความเป็นเลิศทางวรรณศิลป์ ดังปรากฏหลักฐานในตำนานเสภาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2538 : (19) ซึ่งอาจสรุปเป็นข้อสังเกตสำคัญได้ 4 ประการ คือ ประการแรก กวีสามารถแต่งบทเสภาได้อย่างอิสระพ้นจากข้อบังคับอย่างบทละคร จึงแต่งได้ทั้งที่เป็นบทพรรณนา มีความยาวจนจบกระแสความหรือตัดตอนให้สั้นได้ตามความประสงค์ ประการที่สอง

กวีสามารถใช้ถ้อยคำสำนวนได้ตามสถานภาพของตัวละคร ทำให้ได้รสชาติเพราะความสมจริง ประการที่สาม มีความสมจริงในเรื่องเส้นทางการคมนาคมถูกต้องตามแผนที่ และประการสำคัญที่ทำให้บทเสภาขุนช้างขุนแผนมีคุณค่าทางวรรณศิลป์ก็คือ การที่ไม่เปิดเผยชื่อผู้แต่งให้ปรากฏจึงทำให้มีอิสระเต็มที่ในการแต่ง “พวกกวีที่แต่งบทเสภา จึงแต่งประกวดกันเต็มฝีปากกว่าเผ่าร้อนถึงอกถึงใจ เป็นหนังสือซึ่งให้เห็นสำนวนกวีต่าง ๆ กันเป็นอย่างดี หนังสือเสภาจึงวิเศษในกระบวนหนังสือกลอนผิดกับหนังสือเรื่องอื่นที่แต่งมาก่อนแล้ว หรือที่แต่งในยุคเดียวกันนั้น จะเปรียบเทียบกับเสภาไม่ได้สักเรื่องเดียว หนังสือเสภาจึงเป็นเสน่ห์ ใครอ่านแล้วย่อมชอบคิดใจตั้งแต่เดิมมาจนกาลบัดนี้” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2538 : [19-20])

การศึกษากระบวนกลอนในส่วนที่เป็นผลความตามแนวคิดของเสฐียร โกเศศนี้ ผู้วิจัยจะศึกษากระบวนกลอนที่ปรากฏในรูปของ บทบรรยาย บทพรรณนา และบทเจรจาหรือรำพึงรำพันตามลำดับ ดังต่อไปนี้

บทบรรยาย กระบวนกลอนที่เป็นบทบรรยายนั้นเป็นส่วนที่กวีใช้ในการดำเนินเรื่อง บอกเล่าให้ผู้ฟังรู้เรื่องราวเหตุการณ์ และชีวิตของตัวละคร ทั้งที่เป็นตัวละครเอกและตัวละครประกอบ โดยเฉพาะตัวละครเอก คือ ขุนแผน และวันทอง กับตัวละครฝ่ายปฏิปักษ์ คือขุนช้าง นั้น กวีจะให้รายละเอียดในด้านกำเนิด ประวัติและอาชีพของพ่อแม่ บุคลิกลักษณะบทบาทและหน้าที่ความสัมพันธ์ระหว่างตัวละคร และความขัดแย้งระหว่างตัวละครที่ทำให้เกิดเรื่องราว การศึกษากระบวนกลอนที่เป็นบทบรรยายดังกล่าวพบว่า กวีได้ปรุงแต่งบทบรรยายให้ได้รสชาติด้วยวิธีการต่าง ๆ รวมสามประการ คือ ประการแรก ได้แก่ การใช้กลวิธีการประพันธ์แบบเกริ่นการณ ประการที่สอง คือ การใช้กลวิธีบรรยายฉาก และประการที่สาม คือ การให้ความสมจริง

1. การใช้กลวิธีการประพันธ์แบบเกริ่นการณ (foreshadowing) กลวิธีการประพันธ์แบบเกริ่นการณนี้ เป็นกลวิธีที่กวีใช้บอกใบ้หรือเบาะแสที่แนะหรือเตรียมตัวผู้อ่านสำหรับเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้นในภายหลัง (ราชบัณฑิตยสถาน. 2539 : 112) เหตุการณ์ตอนหนึ่งที่เกิดขึ้นในเรื่องขุนช้างขุนแผน ก็คือ พลายแก้ว ขุนช้าง และนางพิม เมื่ออยู่ในวัยเด็กได้เล่นสมมุติเป็นคู่เมียกัน แล้วเกิดเหตุการณ์แย่งชิงกันจนเรื่องราวบานปลายเกิดทะเลาะวิวาททำร้ายกันระหว่างพรรคพวกของพลายแก้วกับขุนช้าง กวีได้เล่าเหตุการณ์ ตอนนี้เพื่อเป็นการเกริ่นการณให้ผู้ฟังทราบถึงเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้นอย่างเดียวกันนี้ในกาลข้างหน้า การใช้กลวิธีการประพันธ์แบบเกริ่นการณ (foreshadowing) ในเรื่องขุนช้างขุนแผน มีดังนี้ (1 : 8 - 10)

จะกล่าวถึงพลายแก้วกับขุนช้าง	ทั้งสองข้างออกไปเล่นกับบ่าวข้า
พอบพบขุนช้างพลาญพุดจา	ไปซื้อเหล้าเอามากินด้วยกัน
พลายแก้วกินเหล้าเข้าตัวอีก	ขุนช้างวางหงิกจนหัวสั้น
อันภุมานักหนาจนตาช่น	เทเหล้าใส่ขันชวนเป็นเกลอ

จึงเอามือพลายแก้วลงจดขึ้น
 ถ้าใครทรยศคดต่อเกลอ
 อันดาบองครักษ์ทั้งสี่หมู่
 ขอให้พลัดมารดาห้าร้อยกัลป์
 พลายแก้วฉินเหล่าเข้าตำอีก
 นางพิมพิลาไลยชอบใจอ
 แล้วนางเล่นหุงข้าวต้มแกง
 นางเล่นทำบุญให้ทาน
 ขุนช้างนั้นเป็นสมภารมอญ
 พลายแก้วนั้นเป็นสมภารไทย
 สวดมนต์ฉันเสร็จสำเร็จแล้ว
 เราเล่นเป็นคู่เมียกันเถิดรา
 นางพิมว่าไปอ้ายนอกคอก
 พลายแก้วว่าเล่นเถิดเป็นไร
 ตัวข้าจะย่องเข้าไปหา
 ทั้งสองคนรบเร้าเฝ้าชวนนาง
 นางฉลาดกวาดทรายกลายเป็นเรือน
 นางพินนอนพลาถกลางดินคอน
 พลายแก้ว โศคแหวกเข้าแทรกกลาง
 ขุนช้างทำหลับอยู่กับเตียง
 ขุนช้างวางร้องก้องกู่โวย
 ลูกขึ้นนุ่งง่านเที่ยวขานร้อง
 อ้ายเด็กเด็กกราวกรียวบัดเดี๋ยวจ
 พอทันพวกพลายแก้วแล้วเลยลาม
 จมูกคาปากแตกจนเลือดไหล
 เรียกว่าพ่อแม่อยู่แจจัน
 นางพิมดำให้อ้ายตายโหง
 อ้ายหัวล้านชี้ถึงมันจิงไร
 เจ้าขุนช้างหัวฟกวิ่งตกใจ
 ฝนไหลใส่ทาดตาเป็นมัน
 ท่านผู้ฟังทั้งสี่อย่ากินแหนง
 เด็กอุตริเล่นหากเป็นไป

เราชื้อต่อกันจนตายเหนอน
 ให้เทพธอสังหารผลาญชีวิตัน
 อย่าให้แคล้วคอกูเป็นแม่นมั่น
 จิมเอาเหล่าในขันขึ้นคว้นคอ
 ขุนช้างวางบีกตาปอหลอ
 สมน้ำหน้ามันหนออ้ายจัมพาล
 กวาดทรายจัดแจงเป็นรั้วบ้าน
 ไปนิมนต์สมภารมาเร็วไว
 ไม่พัก โคนหัวกล้อนสวดมนต์ใหญ่
 จัดแจงแต่งให้ยกของมา
 ฝ่ายข้างพลายแก้วอุตริวา
 ขุนช้างร้องว่าข้าชอบใจ
 รูปชั่วหัวถลอกกูกาเล่นไม่
 ให้ขุนช้างนั้นไซร์เป็นคู่พลาถ
 จะไปลักเจ้ามาเสียจากข้าง
 จึงหักใบไม้วางต่างเตียงนอน
 พุนขึ้นกล่นเกลื่อนคังฟูกหมอน
 เจ้าขุนช้างหัวกล้อนเข้านอนเตียง
 ชกหัวขุนช้างที่กลางเกลี้ยง
 ฝ่ายนางพินนอนเตียงค้อยเมียงมอง
 ขโมยลักเมียกู่จุกจากห้อง
 เรียกว่าพวกฟ้องให้ติดตาม
 พวกขุนช้างรุกไล่ไม่เจ็ดขาม
 ถ้อยที่ถ้อยปามเข้าตีกัน
 บ้างก็วิ่งร้องให้ไปตัวสั้น
 จนผู้ใหญ่ชวนกันมาห้ามไว้
 พวกอ้างโล้งไต้กุกไม่เล่นได้
 แล้วพาฝูงข้าไทไปเรือนพลัน
 ข้าไทก็กลัววิ่งตัวสั้น
 ยิงฟันแลบลิ้นแทบสิ้นใจ
 จะประคิษฐ์คิดแต่งก็หาไม่
 เทวทูตคลใจให้ประจักษ์ตา

เด็กเล่นสิ่งไรก็ไม่ผิด
อันคดีมีแต่โบราณมา

ทูลจริตก็เป็นเหมือนปากว่า
ตำรานี้มีอยู่ในสุพรรณ

การเกริ่นการณที่ยกตัวอย่างข้างต้นนี้จะเห็นได้ว่ากวีได้เล่าแทรกไว้ใน การดำเนินเรื่องตอล่าถึงความสัมพันธ์ระหว่างตัวละครเอกคือ พลายแก้วกับนางพิมและตัวละคร ฝ่ายปฏิบัติคือ ชุนช้าง บุคคลทั้งสามเป็นเพื่อนเล่นกัน การที่กวีแทรกกลวิธีการเล่าเรื่องแบบเกริ่น การณนี้ เป็นจุดสำคัญในการสร้างรสชาติแก่ผู้ฟัง ทำให้อายากรู้ อยากติดตามฟังเรื่องราวต่อไป และกวียังได้สรุปโดยการอ้างอิงตำราของเมืองสุพรรณเป็นการเน้นให้เกิดความสมจริงอีกด้วย

2. การใช้กลวิธีบรรยายฉาก เนื่องจากการนำเสนอเรื่องราวในเรื่องชุนช้าง ชุนแผนนั้นกวีใช้วิธีขับเสภาเล่าเรื่อง การสร้างรสชาติให้เกิดแก่ผู้ฟังนั้น กวีผู้ขับเล่าเรื่องจึงต้องใช้ กลวิธีต่างๆ กลวิธีที่ใช้มากกลวิธีหนึ่ง คือ การใช้กลวิธีบรรยายฉาก ได้แก่ การบรรยายบรรยากาศ ให้สอดคล้องกับอารมณ์ความรู้สึกของตัวละครหรือสถานภาพของตัวละคร และการใช้ลีลาจังหวะ ให้สอดคล้องกับเหตุการณ์หรือสภาพการณ

การบรรยายบรรยากาศให้สอดคล้องกับอารมณ์ความรู้สึกของตัวละครนั้นพบว่า กลวิธีนี้กวีจะปรุงแต่งบทบรรยายโดยใช้บรรยากาศยามเช้าหรือยามค่ำ กล่าวถึงดวงอาทิตย์หรือ ดวงจันทร์ ในลักษณะความเป็นจริงหรือบุคลาธิษฐานเป็นการเกริ่นนำแล้วโยงไปสู่อารมณ์หรือ ความรู้สึกของตัวละครดังตัวอย่างต่อไปนี้

บรรยากาศยามเช้ากับความรัก

1) ธรรมชาติกับอารมณ์รัก

ครันรุ่งแค้นทางคัสว่างภพ
จับแสงทินกรดูอ่อนพราย
พระพายชายพัดเรณูร่อน
รินรินชื่นชวยระรวยริน
นึ่งข้าพลาจะแสงสาย
ล้างหน้านุ่งผ้าสบงพลาจ
ถึงบ้านพิมเข้าพลันมีทันช้า
บริกรรมสำคัญมั่นในใจ

กระจ่างจบทั่วจังหวัดจรัสสาย
เสียงสกุณเกริ่นกรายขยับบิน
ลอออ่อนรสสุคนธ์ตรลบกลิ่น
เจ้าเณรน้อยนี่กลวิลประหวัดนาง
ขยับกายลุกเลื่อนมาหน้าต่าง
ห่มดองแล้วก็ย่างลงบันได
ตำรวมอิริยาให้ฟ้องใส
หวังจะให้เจ้าพินนั้นลงมา

(4 : 65)

2) การกล่าวถึงดวงอาทิตย์ ในเชิงบุคลาธิษฐานสัมพันธ์กับความรู้สึกอาลัยอารมณ์ ระหว่างคนรัก กวีกล่าวถึงดวงอาทิตย์ยามเช้าว่า คือ เทพผู้ทรงราชรถจากสวรรค์มาเร่งเวลาให้ พลายแก้วต้องจำใจลาจากนางพิมไป

พระจันทร์แจ่มกระจ่างนภาภาศ
 สถิตในทิพรัดนทีลีลามา
 สกุณากาไก่สนั่นก้อง
 แมลงภู่เกล้าเกสรขจรจาย
 เพยอแยมแจ่มกระจ่างสว่างทิส
 จะลาพินนิ่มสนิทคิดรำคาญ
 พอค้ำย่ำแสงสุริยา
 ค่อยอยู่เถิดแก้วตาจะลาไป

เทวราชเร่งราชรถา
 อับแสงดาราติเรกราย
 น้ำค้างต้องบุปผชาติแยมขยาย
 พระสุริย์ฉายเร่งรีบรถทยาน
 สะดุ้งจิตกลัวเกลี้ยงด้วยคำหวาน
 บีมปานจะตายจากพรากพิมไป
 พี่จะมามั่นคงไม่สงสัย
 ใจพี่นี้จะขาดลงรอนรอน
 (4 : 80)

3) การกล่าวถึงดวงอาทิตย์และธรรมชาติในเชิงบุคลาธิษฐานสัมพันธ์กับความรู้สึกหวั่นวิตกเกี่ยวกับคนรัก

พระอาทิตย์เร่งรถมาเรือฟ้า
 เสียดูเหว่าเราร้องคะนองไพร
 พระพายพัดฮือกระพือกลิ่น
 สะกิดเจ้าดาวทองชวนน้องฟัง
 หนูกกจิ้งจกกระเจิงทัก
 วิปริตผิदनักรตระหนักใจ

แสงทองส่องหล้ากระจ่างไข
 เรไรหรือเรืออยู่รวงรัง
 ภูรินบินวูอยู่ดับคั้ง
 วังเวงหวั่นหวาดวิเวกใจ
 แมงมุมท่อมทรวงอีกหาหยุดไม่
 ดังจะบอกเหตุให้ประจักษ์ตา
 (15 : 268)

บรรยากาศยามค่ำกับความรัก

1) การกล่าวถึงดวงจันทร์และธรรมชาติสัมพันธ์กับความคิดถึงคนรัก

ดึกก่ำดัดลมพัดมาอ่อนอ่อน
 เงียบสงัดทั้งวัดป่าเลไลย
 ไอ้พินนิ่มนวลของเณรแก้ว
 ฤงามปลื้มแม่จะลืมน้ำใจจาง

พระจันทร์แสงสว่างกระจ่างไข
 เจ้าเณรน้อยละห้อยให้กะนึ่งนาง
 เข้าไปแล้วจะรำลึกถึงพี่บ้าง
 แต่ครุ่นครางครวญคิดจนก่อนคืน
 (3 : 51 - 52)

2) การใช้ดวงจันทร์ให้เป็นสื่อโน้มน้าวใจให้เกิดความรัก

ครั้นสิ้นแสงสุริยาทิพากร
 ดิเรกดาวขาวกระจ่างดั่งกลางวัน
 สายทองชวมน้องให้ชมจันทร์
 ผ่องแสงแจ่มงามดั่งเงินยวง
 ร้อยปีก็มีได้จะไปไหน
 แต่เห็นมาไม่รู้ว่าก็พันวัน
 เหมือนหนึ่งเราพี่น้องทั้งสองคน
 รู้คู่อยู่กับฟ้าสุราลัย

ศศิธรเลื่อนถวัลปลิวสวรรค์
 ทรงกลดจรจรัลกระจ่างดวง
 ผิวพรรณไพโรจน์โชติช่วง
 ไยจึงหวงกระต่ายไว้ในวงจันทร์
 เหตุใดขงจึงอยู่รั้งมัน
 ดูเดือนก็ยิ่งพรันอยู่ในใจ
 จนเหมือนกระต่ายจันทร์ไม่ไปได้
 กระต่ายไพรพราแลทุกเวลา
 (4 : 58-59)

3) การกล่าวถึงดวงจันทร์ในเชิงบุคลาธิษฐานกับความรู้สึกคิดถึงคนรัก

ครั้นสิ้นแสงสุริยงอัสดงคต
 พระจันทร์เรืองอิทธิฤทธิ์ไกร
 ประดับด้วยแสนสุรางค์นางสวรรค์
 พลาทกผกแผ่นด้วยฤทธิ์
 เปล่งแสงสว่างหล้าชาติรี
 บันดาลดวงทรงกลดขจายจร
 พิมน้อยแสนละห้อยถึงพลาทแก้ว
 ครวญคร่ำเข้าค้ำไม้กล้ากราย

เลี้ยวคลลับเหลี่ยมขุนไศล
 สถิตในทิพรสอันรูจี
 ชักรดมของผันเรวีรี
 เลี้ยวเหลี่ยมคิริยุคันทร
 ดิเรกคาราศรีสลับสลอน
 งามบวรแสงจันทร์พรรณราย
 ล่วงหลายวันแล้วไม่เห็นหาย
 ปรีกษาสายทองที่ผู้ปรีชา
 (5 : 91)

4) การกล่าวถึงดวงจันทร์และธรรมชาติกับความรู้สึกคิดถึงและหวังนินางอันเป็นที่รัก

พระจันทร์ทรงกลดหมดเมฆ
 ดาวดาษกลาดพร่างสว่างตา
 พระพายชายมาเวลาคึก
 ป่านะนี้แก้วพี่จะคอยครวญ

ดูวิเวกในระหว่างกลางเวหา
 ต้องหน้าดาวทองละอองนวล
 รำลึกถึงพิมน้อยละห้อยหวน
 ฤาญจวนเจ็บไข้กี้ไม่รู้
 (13 : 223)

ส่วนการบรรยายบรรยากาศ ให้สอดคล้องกับสถานการณ์ของตัวละครนั้น ได้แก่ การกล่าวถึงฉาก สถานที่และบรรยายภาพที่เกี่ยวข้องกับกษัตริย์ คือ สมเด็จพระพันวษา ก็บรรยายให้ผู้ฟังเกิดภาพพจน์ในด้านเศรษฐภาพ ความพร้อมบริบูรณ์ด้วยทรัพย์ศฤงคาร ความสง่างามและความสูงส่งสมสถานภาพแห่งความเป็นกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ โดยกวีได้แฝงน้ำเสียดในเชิงยกย่องเสมอด้วยพระอินทร์ผู้เป็นราชาแห่งทวยเทพ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

การกล่าวถึงกษัตริย์กับฉากที่ประทับโดยใช้โวหารภาพพจน์แบบอุปมา

ครานั้นพระเจ้ากรุงทวารวดี	อยุธยาพิภพเพียงสวรรค์
สถิตที่แท่นแก้วแพรวพรรณ	พริ้งพร้อมพระก้านัดสนมใน
ดั่งองค์อมเรศร์สุราฤทธิ์	สถิตเวษยันต์ทองผ่องใส
พร้อมเทพธิดาสุราลัย	ก้องไปด้วยอินทเทวี
	(8 : 141)

ประทับเหนืออาสน์เอี่ยมลอออ่อน	ดั่งพญาไกรสรราชสีห์
	(1 : 11)

ประทับพระที่นั่งบัลลังก์อาสน์	งามดั่งเทวราชไตรตรีงยา
	(32 : 153)

การใช้คำขยายแสดงความสูงส่ง

เสด็จในพระที่นั่งบัลลังก์รัตน	พร้อมขนัดนวลอนงค์สงศรี
	(1 : 11)

สถิตที่แท่นแก้วแพรวพรรณ	พริ้งพร้อมพระก้านัดสนมใน
	(8 : 141)

จะกล่าวถึงพระองค์ผู้ทรงฤทธิ์	สถิตยังปราศรัยมาศปราสาททอง
	(13 : 221)

สถิตยังปราศรัยมาศปราสาทชัย	สนมในกราบกำประนมกร
	(15 : 259)

เนาในปราศรัยมาศปราสาททอง	ทรงตรงดริราชการเมือง
	(20 : 85)

เนาในปราศรัยรัตนจักร์จรูญ	เพิ่มพูนสุชาสถาพร
	(32 : 153)

การกล่าวถึงกษัตริย์กับฉากที่ประทับและสนมนางในผู้ทำหน้าที่ขับกล่อม

เสด็จในที่นั่งบัลลังก์รัตน์
 น้อมเศียรหมอบเฝ้าเจ้าธานี
 แต่ละหน้าหน้านวลควรสวาท
 ดั่งดาวล้อมแจ้ไขในคั่นานต์
 ทั้งพวกจำเรียงเสียงดนตรี
 เพลิดเพลินเจริญราชหฤทัย

พร้อมขนิ้นวอลนงค์สังคีรี
 ทุกหน้าที่พร้อมพริกพนักงาน
 บำเรอราชหฤทัยเกษมสานต์
 หมอบกรานคานเฝ้าเป็นเหล่าไป
 ก็เรื้อรี่ขับประสานขานใจ
 นางในปฏิบัติเป็นอัตรา

(1 : 11)

จะกล่าวถึงพระองค์ทรงสวัสดิ์
 ใสายสนั่นเหนืออาสน์อลงกรณ์
 ทรงสถับจำเรียงเสียงขับกล่อม
 บำเรอราชบาทงสู่พระทรงธรรม์
 รวยรื่นชื่นกลิ่นบุปผากรอง
 ทรงดำริราชการงานเวียงชัย

พูนพิพัฒน์ภิญโญสโมสร
 ในแท่นที่บรรจรณ์อันพรายพรรณ
 สะพรั่งพร้อมสาวสุรางค์คังนางสวรรค์
 เกษมสันต์สำราญหฤทัย
 ประทีปแก้วแสงส่องจำรัสใจ
 จนประชมหลับไปในราตรีฯ

(2 : 16)

จะกล่าวถึงพระองค์ผู้ทรงฤทธิ
 สถิตยังปรางค์มาศปราสาทชัย
 สำราญราชหฤทัยอยู่ในที่
 น้ำเค็ยเรื้อรี่ร้องซ้องสำเนียง

ทศทิศล้อมพิภพไหว
 นางในแวดล้อมอยู่พร้อมเพรียง
 คนตรีขับขานประสานเสียง
 พอย่ำเที่ยงเสด็จออกนอกห้องทอง

(20 : 106)

การกล่าวถึงกษัตริย์กับเครื่องประโคม

.....
 สนั่นเสียงแตรสังข์ประดังก้อง
 ดำรงข้าราชการนั้น

พอจวนเข็นออกหน้าพระลานพลัน
 ประโคมฆ้องกลองชนะคะครั้นครั้น
 ต่างกัมเกล้าอภิวันท์อัญชลี

(1 : 11)

กลองชนะตีเจ้าท่าเชิญเสด็จ
ต่างถวายบังคมลงพร้อมกัน
ทรงช้างพระที่นั่งพุดตาลทอง
กึกก้องทั่วท้องธรณี

กระบวนหน้าเตรียมเสด็จเป็นเหล่าหลั่น
เสด็จจากเกษสุวรรณทันทน์
กระทั่งแตรแซ่ฆ้องซ้องเสียงปี่
ให้เคลื่อนที่โยธีเป็นทิวไป ฯ
(2 : 18)

เสด็จประทับพระแท่นแผ่นศิลา
เสียงประ โคมครื้นครึกกึกก้อง
เป่าสังข์กระทั่งแตรเจ้าน

เสนาประนมบังคมคัด
พิณพาทย์ระนาดฆ้องกลองสนั่น
พระทรงธรรม์ประภาษราชการ
(13 : 221)

การปรุงแต่งบทบรรยายโดยใช้กลวิธีบรรยายจากอีกวิธีหนึ่งคือ การใช้ลีลาจังหวะให้สอดคล้องกับเหตุการณ์หรือสภาพการณ์ ได้แก่

1. การใช้ลีลาจังหวะรวดเร็วและรุกเร้าในการบรรยายการสู้รบทำให้เห็นความเคลื่อนไหวที่เข้มแข็ง คุเดียด และคุตัน

พलयามรบแสนตรีเพชร

เข้าล้อมหน้าล้อมหลังประดงฟัน
เจ้าพลายสังตั้งโห่ขึ้นสามลา
ลาวแทงเข้าด้วยทวนสวนสกัด
พวกลาวแร่แก้กัน ไทยฟันยับ
ไล่ตะบันฟันพิศสกัดสะแกง
ไม่เข้าไทยไทยกระบี่อยู่โกรงโกรง
ลาวเงี้ยวทวนใหญ่แทงไทยปราด
หัวถ้ำคว่ำถลาดกม้ำตึง

พวกไทยตัวกลั่นล้วนแกลั่วกล้า
กระบี่ม้าฝ่าฟันประจัญรับ
ไทยปิดทวนพลาดพาดฟันจับ
โถมจับล้มคะมำกว่า โกง โกง
ลาวแทงไทยผลุงสะคั่งโฮยง
ไล่ทันฟันโป่งเข้าหลังปิง
ไทยฟาดคันทวนสวนแทงผิง
ยิ่งตายยิ่งตะบึงเข้าบุกบัน
(29 : 93)

ครานั้นจึงโฉมเจ้าพलयาม
เห็นพวกอาสาบรรดาพล
จึงรุดเอาใบมะขามมาสวมกำ
ตั้ง โกฎิแสนแน่นป้ามาฮือ
ด้วยยาวราวก้อยไม่ต่อยไทย
พิชสงเหล็กในดั่งใครเคาะ

เชี่ยวชาญการสงคราม ไม่ย่ออัน
เหน้อยจนไหล่ดก ไม่ยกมือ
เสกซ้าเป็นต้อบินปรี้อปรี้อ
ดูออกกล้าคำปือ ไปทุกละเมาะ
จำเพาะลาวกราวไล่ไล่เปาะเปาะ
ถูกเหมาะเหมาะล้มทับกันยับยวบ

พวกลาวอาวุธหลดมือถือ
 เหลือทนลูกล้มลงก้มฟุบ
 พอเต็มกลิ่นผุดฟ้อต่อต่อยช้า
 เพชรกล้าดาปิดพิชเหล็กใน
 หน้าส่วนแต่คาเหล็กในต่อ
 บ่าวนายพ่ายหนีวิ่งกรีกู

เอาแต่มือคบสู้อยู่บับบ
 โดคผลลบลงในน้ำคำหนีไป
 ไม่กลับคำต่อยปันทนไม่ได้
 ทั้งม้าม้อยต่อยไล่ไปพรั่งพรู
 ม้าลาพาหื้อชักไม่อยู่
 พวกไทยไล่ลู่อะลุมบอน
 (29 : 98)

ขุนแผนรบทัพเวียงกุมกาม

ช้างลาวถอยหลังยังไม่ถนัด
 ช้างไทยดันแตกกระแทกตึง
 กรุงกาพหนียวสับให้กลับหัน
 ด้วยช้างลาวเมาสุราเป็นบ้าใจ
 ขุนแผนเห็นได้ที่ไม่รีรอ
 ถูกกรุงกาพชนชบทบคอช้าง
 กรุงกาพพื้นคืนลุกขึ้นมาได้
 จนดินหลุดจากชนักหัวปีกป่า
 ขุนแผนไล่ช้างร้องเอาพ่อ
 ม้วนวงหวลตลาลงมาตึง
 พอดอนงคว่าผีขึ้น โยนขวับ
 ไล่ทะลัดหักแหกหัวแตกแดน

เพียรจะจัดช้างไทยไล่ผิงผิง
 ช้างลาวถอยคิงทุกทีไป
 ช้างไทยดันไม่ผืนคืนมาได้
 ครั้นเจ็บหนักยกไหล่สลัดคว้าง
 ราชองจ้าวฟาตลงลาดผาง
 ไม่เข้าคอปอเป็นยางออกซ้ำซ้ำ
 ขุนแผนไล่ช้างกระชั้นไล่ฟันรำ
 ขุนแผนฆ่าลงอีกลาดพลาคตคตึง
 ช้างก็ปรือปราดแปร้นแล่นเข้าถึง
 ตีตะบึงแทงตะบันดันจนแบน
 ตกลงมางรับแล้วร้องแปร้น
 ช้างลาวแล่นหนีออกนอกโยธา
 (29 : 100-101)

2. การใช้ลีลาจังหวะช้าและเนิบในการบรรยายความงามของสตรีผู้สูงศักดิ์และความสง่างามของกษัตริย์

ความงามของนางอัปสรมหลัทธิพระเจ้าเชียงใหม่และนางสร้อยฟ้าพระธิดาพระเจ้าเชียงใหม่

เห็นสองนางต่างองค์บรรทมหลับ
 งามจริงพริ้งพร้อมละม่อมละไม
 เฟ่งพินิจพิศทรงพระองค์ใหญ่
 ดูผิวพัศตร์ยังผ่องละองดี

อังกกลับจับผิวคู่มองใส
 เป็นนวลปลั่งดั่งโยลาลัย
 แลวไลเลิศลักษณ์เป็นศักดิ์ศรี
 แต่ตรงที่พระถันนั้นพร่องทรวง

เห็นอนงค์จะเป็นองค์ชนนี
 พึ่งเป็นสาวรูปร่างกระจ่างดวง
 เหมือน โคมุทพื้ชูดหลังชลา
 เจ้าพลายแลเล็งเพ่งไม่พริบ
 สนิทนิ่งเหนื่อหมอนดั่งท่อนแก้ว
 งามขนงก่งค้อมละม่อมละไม
 นาสีกดละทรงพระแสงขอ
 สองปรางอย่างผิวผลมะปราง
 งามระหงทรงศรีไม้พื้หอม
 กระหมวดมุ่นเกศาก็น่าชม
 ภูษทลสองข้างพร่างแสงเพชร
 กำไลกรทองร้อนรูปนาคี
 ผ้านุ่งอุยยกกนกกรอง
 มหะสีทรงยกกนกกลาย
 พระเทพีมีบุตรจนเป็นสาว
 กะทัดรัดผิวเรียบเอี่ยมละออ

นาง โคมององค์นี้เป็นลูกหลวง
 ดูสองถันนั้นเป็นพวงพกาทิพย์
 พอดต้องตาเตือนใจจะให้หิบบ
 พ้อกระซิบห้ามปรามก็ขามใจ
 พระพักตร์แผ่วมิได้มีรอยฝีไฟ
 แต่เนตรหลับยังวิไลประหลาดนาง
 โอบอุ้มลู่อริเริ่มรมเหมือนจิมฝาง
 ดูทรงสอดคองอย่างกลิ้งกลม
 เปริศพร้อมแต่บาทจนถึงผม
 ปักปิ่นทองถมราชาวดี
 สังกวาลประดับสลับเม็ดพลอยต่างสี
 รำรงค์เรือนมฉีสีพร่างพราย
 ห่มแพรริ้วทองจรัสฉาย
 ห่มแพรเหลืองลายมะลิทอง
 ยังดูราวสักสิบหกไม่บกพร่อง
 ควรประคองไว้ถนอมเป็นจอมนางฯ
 (30 : 118 – 119)

ความสว่างงามของพระเจ้าเชียงใหม่

แลเห็นเจ้าเชียงอินทรีปิ่นไอศวรรย์
 ดูขาวนวลอ้วนกลมสมทรวงทรง
 คลุมประทมถมเด็กด้วยทองชุด
 ภูษาทรงพื้นแดงแย่งทรงเข้าบิณฑ์

สถิตบรรจถรณ์ประเทืองเรืองระหง
 ควรเป็นวงศ์อิศเรศเทศเชียงอินทรี
 เป็นเครือครุฑยุคนาคคูเจ็ดฉิน
 ดูงามสิ้นสมศักดิ์กษัตรา
 (30: 119)

3. การให้ความสมจริง การปรุงแต่งบทบรรยายของกวีที่ให้รสชาติอีกวิธีการหนึ่ง คือ การให้ความสมจริง ได้แก่ การให้ความสมจริงในการบรรยายเส้นทางการเดินทางของพลายแก้ว ในการเดินทางไปทำศึกเชียงทอง-เชียงอินทรี และเส้นทางการเดินทางของขุนแผนกับพลายงามในการเดินทางไปทำศึกเชียงใหม่ ความสมจริงดังกล่าวได้แก่ เส้นทางการเดินทางตามแผนที่ การบรรยายลักษณะภูมิประเทศตามสภาพความเป็นจริง และการบรรยายสภาพและหรือวิถีเดินทางของตัวละคร

เส้นทางถูกต้องตามแผนที่ การเดินทางของพลาญแก้วในการทำศึกเชียงทอง -
 เชียงอินทร์นั้น กวีได้บรรยายเส้นทางกรยกทัพไว้ดังนี้

1. กรุงศรีอยุธยา
2. บางหลวง (อยู่ในอำเภอบางปะหัน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา)
3. ศาลาวัดป่าฝ้าย (อยู่ในอำเภอบางปะหัน)
4. ทุ่งโสภะ
5. บ้านกระตัง } (อยู่ในเขตจังหวัดพระนครศรีอยุธยา)
6. ท่าโพธิ์
7. นครสวรรค์
8. กำแพงเพชร
9. ระแหง (ที่ตั้งของเมืองตากในปัจจุบัน)
10. เถิน (ปัจจุบันเป็นอำเภอในจังหวัดลำปาง)
11. เชียงทอง (เมืองโบราณอยู่เหนือกำแพงเพชร)
12. ลำปาง
13. ลำพูน
14. จอมทอง (ปัจจุบันเป็นอำเภอในจังหวัดเชียงใหม่)

ส่วนเส้นทางกรยกทัพของขุนแผนกับพลาญงามในการทำศึกเชียงใหม่ มีดังนี้

1. วัดใหม่ไชยชุมพล (อยู่ในกรุงศรีอยุธยา)
2. พิตเพียน (อยู่ในอำเภอมหาราช จังหวัดพระนครศรีอยุธยา)
3. บ้านดาบกำธนู (อยู่ในอำเภอเมืองลพบุรี)
4. ลพบุรี
5. บางขาม (อยู่ในอำเภอบ้านหมี่ จังหวัดลพบุรี)
6. โพธิ์ชัย (อยู่ในอำเภออินทบุรี จังหวัดสิงห์บุรี)
7. อุตะเถา (อยู่ในอำเภอมโนรมย์ จังหวัดชัยนาท)
8. ภูเขาทอง (อยู่ในอำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์)
9. หนองบัว (อยู่ในอำเภอชุมแสง จังหวัดนครสวรรค์)
10. ทุ่งหลวง (สันนิษฐานว่าอยู่ในจังหวัดพิจิตร)
11. วัดจันทร์ (อยู่ในแขวงเมืองพิจิตร)
12. พิจิตร
13. พิง (ลำน้ำเชื่อมแม่น้ำยมและแม่น้ำน่าน)
14. พิษณุโลก

15. พิษัย (ปัจจุบันคืออำเภอพิษัย จังหวัดอุตรดิตถ์)
16. ไกรป่าแฝก (ปัจจุบันเป็นอำเภอหนึ่งในจังหวัดอุตรดิตถ์)
17. สัชนาลัย (ปัจจุบันเป็นอำเภอหนึ่งในจังหวัดสุโขทัย)
18. สวรรคโลก (ปัจจุบันเป็นอำเภอหนึ่งในจังหวัดสุโขทัย)
19. ระแหง (ที่ตั้งของเมืองตากในปัจจุบัน)
20. เถิน (อำเภอหนึ่งในจังหวัดลำปาง)
21. หนองโคกเต่า (อยู่ในจังหวัดเชียงใหม่ เป็นระยะทางเดินทาง 2 วัน)
22. เชียงใหม่

การบรรยายลักษณะภูมิประเทศตามสภาพความเป็นจริง

การบรรยายลักษณะภูมิประเทศตามสภาพความเป็นจริงนั้น ปรากฏชัดเจนในบทเสภาขุนช้างขุนแผนตอนที่ 28 ภูมิประเทศที่กวีหยิบยกมาเล่าให้ผู้ฟังเกิดรสชาติได้แก่ สภาพบึงใหญ่ที่มีปลานานาชนิด กระจับปี่ นกน้ำ และพืชน้ำ ดังกลอนต่อไปนี้ (28 : 62-63)

กองทัพยกออกนอกพิจิตร	ต้องเลียบขิดบึงบางที่ขวางหน้า
บางแห่งใหญ่โตมโหฬาร	เป็นที่ปลาอาศัยทั้งใหญ่น้อย
ดูจากหลังม้าเห็นคลาคล้ำ	บ้าง โดดดำโผล่ผุดแล้วมุดลอย
ชะ โดดุกอ้ายต้องขึ้นล่องลอย	ฝูงปลาสร้อยเป็นหมู่ดูคล้าย
เท โทเทพาทั้งปลาช่อน	เนื้ออ่อนนวลจันทร์พรรณสวย
สลิดสลาดปลาตะเพียนเวียนกราย	หลากหลายว่ายแหวกอยู่ในบึง
ที่บางแห่งปลาชุมเหล่ากุมภา	ไล่ปลาพาดหางดังผางผิง
พอได้ยินเสียงคนข้างบนอิง	ก็จมคั้งหลีกหลบลงกบดาน
ยังเหล่าปักษาพิชชาติ	เกลื่อนกลาดหาปลาเป็นอาหาร
กระทุงทองล่องลอยนทีธาร	เหนียงยานปากอ้าเอาราน้ำ
อ้ายจั่วคำคั่นลงคั่นปลา	ทั้งเหล่านกกระสาที่คลาคล้ำ
นกยางยืนมองจ้องประจำ	พอพลบค่านกแขวกแกรกแกรกร้อง
ฝูงเหยี่ยวเที่ยวว่อนทั้งร่อนบิน	โฉบเหยี่ยวปลากินที่ในหนอง
นกตระกูลหมู่มหัวเหม่เที่ยวร่อนมอง	ขามันยาวก้าวท่องย่องสุ่มปลา
นกฝึกบัวช้อนหอยแลปากห่าง	หลายอย่างต่างพรรณกันหนักหนา
ฝูงนกเกลื่อนกลาดดาษดา	ดูมาไม่สิ้นในถิ่นทาง
ยังพิชพรรณบุปผาดาษดา	ก็ประหลาดมากมายเป็นหลายอย่าง
ล้วนผลิดอกออกใบในบึงบาง	ต่างต่างนำชมภิรมย์ใจ
ที่บางแห่งโกมุทบุษบัน	เป็นพิชพรรณคิดดอกไสว

บ้างชูดอกออกฝักแล้วชักใบ
 เหล่าบัวสายรายกอกันห่างห่าง
 ทั้งกระจับดับแต่เอาสันตะวา
 พอเข้าครุห์หมูกมรรร่อนมาถึง
 เทียวชอกซอนเกสรบุษบัน
 ลมพัดเฉื่อยน้ำน้ำกระเพื่อม
 ถึงแดดร้อนลมร้อนขึ้นฤทัย

แลไปล้วนโกมุทจนสุดตา
 พอสาบสาบก็ตระการบานบุปผา
 ในคงคาหลายอย่างต่างต่างพรรณ
 หึ่งหึ่งฟังจำเรียงเสียงสนั่น
 เสาะสันรสหวานตระการใจ
 แลและล้อมรั้วรั้วปลิวไสว
 ทั้งนายไพร่พลดิพลินเดินชมมา

นอกจากนี้กวียังบรรยายลักษณะภูมิประเทศตามสภาพความเป็นจริงเป็น
 ลักษณะเกริ่นนำก่อนการพรรณนารายละเอียด เช่น บรรยายสภาพป่าแล้วพรรณนารายละเอียด
 เกี่ยวกับต้นไม้ ธรรมชาติโดยรอบและสัตว์ป่า ดังกลอน (9 : 161)

ครวญพลาทางแรงพลไกร
 ถึงป่าใหญ่ไม้กลาดคายดา
 ยางสูง โยน โอน สะบัด
 ลมกระแทกแตกต้นสนนั้นดัง
 ปลายทอดยอดเยะตลอดไผ่
 กระแตกตามกระรอกมาเข้าคารู
 ลางต้นล้มตั้งตละปัก
 กะดุ่มกะดิมกะกะปะกันตาย
 เป็นน้ำกรังรังระอะอยู่เฉอะฉะ
 รุงรังรุกฤษเป็นปุยเชิง
 ลางต้น โกร่นกร่อนจนปลี่ยนเปลือก
 เขียวช่อมุ่มชื้อชื้ออ้อใบ
 ค่างลิงวิ่งไล่เล่นตลอด
 เถาว์ลย์พันย้อยดั่งแก้งโยง

มาในเดือนแถวแนวป่า
 ต้นพฤษาครอบเกาะกะเทาะพัง
 พระพายพัดเอนลู่ดูสะพรั่ง
 ฎกรังหนุพุกย่งสุขุมพู
 เป็นตะไคร่คราบเครอะออกเยอะอยู่
 รุงเขียวเขียวไล่ตลอดปลาย
 รากหักขึ้นแทงระแหงหงาย
 ยอดหวายพันคลุมอยู่ชุ่มแข็ง
 เขยอะขยะขยุกขยูดุ่ยเหยิง
 กะพะกะเพิงพันผูกถูหวายไป
 เทือกถุกโคลนข้างเอาข้างไผ่
 เมงภูไซในนอกเป็นพรอกโพรง
 ไม้คอดหักโลดกระโดดโหยง
 โจง โคร่งครีกระอยู่ครึมครำ

ในลักษณะภูมิประเทศเป็นป่าชฎ คือ ป่าดิบ กวีก็ได้บรรยายให้รู้เห็นธรรมชาติ
 ของสัตว์ที่เท่าที่อาศัยอยู่ได้ชัดเจน ดังนี้ (28 : 65 – 66)

เดินพลาจขมพลาจมากกลางชฎ
 ตะวันชายบ้ายรังบังพนม
 ไฟป่าคลอกหญ้าฟุ้งแตกอ่อน
 หมูสัตว์จัตุบาทออกกวาดเวียน

ชักม้าหลีกลัดเข้าร่วมรม
 เพลาลมตกดัดออกทางเตียน
 แผ่นดินล่อนแลโล่งตะลิวเตียน
 บ้างหยอกกันหันเหียนหาญุ่เคียง

พยัคฆ์มีกำลังทะลวงโลด
มฤคกลัวตัวขอลงหมอบเมียง
ริมทางกวางทองคู่มองมุค
กระตึงถึก โทหนเที่ยวอยู่ในไพร
อิเห็นเม่นหมี่หมู่มะมด
ละมั่งระมาดผาดแผ่นออกจากพง
เสือดาวเคาะเราะรายหมายละมั่ง
สมันเมินเดินคุ่มจากพุ่มโพรง

ทะลิ่ง โดดเท้าถีบปีบปะเปรี๊ยะ
บ้ำงหลีกเหลี่ยงหลบเพริดเตลิดไป
ยังหยุดหย่งกีบปีบเสียงไส
กระบือเบ็งเถลิงไล่กันคายนคง
กระจงจืดจ้องกีบคูดหีบหย่ง
กะสู้งซัดกระตึงออกก้วง โทง
ซ้างฟ้งซักผากกระซาก โผง
ออกเสียดินกิน ไปงอร่อยไป

ตอนปลายแก้วยกทัพไปทำศึกเชียงทอง – เชียงอินทร์เมื่อเดินทางมาถึงหว่างเขาที่มี
ลักษณะสูงลิบ มีถ้ำและโขดหินที่เรียกว่า ตระพัก กวีได้บรรยายสภาพภูมิประเทศโดยรวมของ
ภูเขาที่สูงลิบก่อนแล้วพรรณนาลักษณะสีต้นของหินเมื่อยามต้องแสงของดวงอาทิตย์ โดยใช้โวหาร
ภาพพจน์แบบอุปมาดังนี้ (9 : 162)

ครันถึงหว่างเขาเงาชะ โงก
เป็นแผ่นเพิงตระพักชะงักง้า
ต้องแสงสุริยนระยับแสง
หมอกมัวง โมราราวระบาย
ที่เด่นแดงดั่งแสงปัทมราช
ที่ดำดั่งหนึ่งนิลบรรจง
ที่ขาวราวกับเม็ดเพชรรัตน์
ฝอยฟุ้งฟุ้งเด่นกระเซ็นมา

เป็นตรวยโตรกเตียนตลิตตลอดถ้ำ
แต่ดินต่ำแลต้องนัยน์ตาพราย
บ้ำงเด่นแดงแข่งเขียวประสานสาย
ลวดลายจุดแต้มเบญจรงค์
ประหลาดเล่ห์ปะวะหล้างามระหง
จับพงพุกษ์พุ่มช่อมตา
น้ำซัดเป็นระลอกกระลอกถ้ำ
กระทบผาซ่าสาดสะเทือนไพรฯ

การบรรยายสภาพและ/หรือวิธีการเดินทางของตัวละคร เป็นส่วนที่กวีบอกเล่า
ให้ผู้ฟังทราบเรื่องราวการดำเนินเรื่องตามลำดับเวลาดังปรากฏในตอนี่ 9 ปลายแก้วยกทัพ และ
ตอนที่ 27-28 ขุนแผนกับพลายงามยกทัพไปทำศึกเชียงใหม่ กวีได้บรรยายสภาพและ/หรือวิธีการ
เดินทางเป็นระยะๆ ดังต่อไปนี้

ปลายแก้วยกทัพไปทำศึกเชียงทอง-เชียงอินทร์

ได้ฤกษ์เลิกพลพยุหบาตร
ยกออกมานอกพระนคร
เสื่อแสงแดงคายนคูสง่า

เกลื่อนกลาดคั่งคับสลับสลอน
ทั้งซ้างม้าหมู่นิกรโยธี
ถือศาสตราอาวุธมาอิงมี

ทรงเที่ยวเลือกทุ่งลุมพลี
ถึงปากบางกลางอยู่ข้างหนึ่ง
ปลงหาบยาบเย็บสานแหรอกยาน

ฆ้องตีหึ่งโห่สนั่นนาน
ยกพลข้ามถึงข้างฟากบ้าน
ถอดคานคึกคักพักผู้คน
(9:157)

“ข้ามทุ่งมุ่งไปพนาวา” (9:160)
สูงตระหง่านเงื่อมเงื่อมอยู่ในป่า

“พลายแก้วชี้คชสังหาร
วันหนึ่งก็พอถึงทุ่งโสภา”
(9:160)

กำลังปลงทัพให้หลับนอน
ลัดล่วงนครสวรรค์ต้นดง

รุ่งยกพลผ่อนข้ามน้ำไป
ตัดทางกลางทางน้ำไม่
(9:160)

ตัดทางถึงกำแพงระแหงเถิน
เน้นเรื่องเครื่องเขาจะนิินทา

ชนนั้กม้กเนินอยู่หนักหนา
วางตราผู้รังด้วยทันที
(9:162)

ครันได้พิชัยฤกษ์ดี
โห่ร้องเอิกเกริกเลิกทัพ
ช้างม้าอัดแอแจจัน

ตีฆ้องลั่นปี่เป็นสำคัญ
จับอาวุธถือกับมีมั้น
กระทั่งถึงเขตขัณฑ์เมืองเชียงทอง
(9:162)

พลายแก้วยกทัพกลับ

เจ้าเมืองกำแพงระแหงเถิน
แต่เชียงทองนั้นให้กุมคุมตัวแแจ
พลายแก้วลงเรือที่นอนใหญ่
ฝีพายลงเต็มลำประจำตัว
ล่องเมืองน้อยใหญ่พายกระหน่ำ
ฝีพายจ้วงหน่วงหนักน้ำเป็นเกลียว
ถึงกรุงพอรุ่งจำรัสฉาย

ก็ยกเดินล่องค่าน่านแพร์
ถึงทำน้ำทำแพใส่พวกครัว
เจ้าลาวทองน้องไม่ไปไกลหัว
บ้างชักหัว โยนยาวกันกราวเกรียว
เร่งรีบเร็วรำตามน้ำเชี่ยว
จับเคี้ยวเจ็ดวันตะบันมา
.....
(13:221)

ขุนแผนและพลายงามยกทัพไปทำศึกเชียงใหม่

ครานั้นขุนแผนแสนศักดิ์
 สบยามตามตำราว่าฤกษ์ดี
 ยกจากวัดใหม่ไชยชุมพล
 พระสงฆ์ส่งสวดชยันโต

ดูท้องฟ้าเห็นจาร์สรัศมี
 สั่งให้ตีฆ้องชัยไว้เคไช
 พวกพหลพร้อมพร้อมตั้งโห่
 ออกทุ่งโพธิ์สามต้นขับพลมา
 (27:33)

ขุนแผนพลายงามตามกันมา
 พอพื้นดินก็สิ้นแสงตะวัน

ชักม้าข้ามทุ่งมุ่งไพร่สัณฑ์
 ผ่อนผันหยุดพักพิศเพียน

.....

 รุ่งเช้าข่าวปลาหอกินสรรพ
 พันท่งเข้าป่ามาทางดอน
 มาถึงบ้านคาบกำธนู
 พ่อลูกนั่งเล่นเย็นเย็นลม

.....

 ขับกันรีบไปไม่หยุดหย่อน
 พอแดดกล้าหน้าร้อนอ่อนระทม
 พักร้อนเข้าอยู่อาศัยร่ม
 เขยชมลูกชายสบายใจฯ

.....

 กลับถึงที่สำนักแล้วพักผ่อน
 เตือนกันทั้งสิ้นกินข้าวปลา
 คำลงหยุดคนอนลพบุรี
 ดัดบางขามข้ามบ้านด่านโพธิ์ชัย
 ตรงมาหัวแดนภูเขาทอง
 ลัดลงชายดอนร้อนไม่เบา
 ขุนแผนก็สั่งให้หยุดพัก
 บรรดาพวกพหลพลรบ

.....

 ตะวันรอนแดดบ่าลงชายป่า
 พอเพลาลมตกยกต่อไป
 เข้ายกจากที่อีกพักใหญ่
 ล่วงเข้าแขวงใกล้อยู่ตะเภา
 หนองบัวห้วยเฉียงเฉียงชายเขา
 พอเข้าทุ่งหลวงเพลาลบ
 ที่ลำเลี้ยวเหนือหนักนอนสลบ
 จุดคบกองไฟไว้เป็นวง
 (27 : 34-35)

.....

 บอกกันทั่วหน้าบรรดามี
 ว่าแล้วเตือนกันกินข้าวปลา
 ไม่หยุดหย่อนร้อนเหลือเหลือกระเด็น

.....

 วันนี้ถึงพิชิตไม่ทันเย็น
 รีบยกยาดราชะมักเขม้น
 พอแลเห็นเมืองแวงเข้าวัดจันทร์
 (28:36)

.....

 ครานั้นขุนแผนแสนสงคราม
 จะเข้าไปในจวนชวนลูกชาย

.....

 พักอยู่อารามจนดกบ่าย
 แล้วอย่างกรายข่าวตามออกหลามไป
 (28:37)

.....

 กองทัพยกออกนอกพิจิตร
 บางแห่งใหญ่โตมโหฬาร

.....

 ต้องเลียบชิดบึงบางที่ขวางหน้า
 เป็นที่ปลาอาศัยทั้งใหญ่น้อย
 (28:62)

.....

 พอพ้นแนวหนองคลองบึงบาง
 เป็นพงแขมแกมอ้อกอหญ้าคา
 เห็นเต่าบนกระจากาบทำรัง
 ทางกันดารน้ำทำสารพัด
 พันป่าพงลงทางข้างดิ่ง
 เข้าทางป่าไม้ไพรพนา

.....

 ก็เลี้ยวถัดตัดทางมากกลางป่า
 ทั้งซ้ายขวาสูงปรกดูรกชัฏ
 ไม่มีทั้งสิ่งสาราสัตว์
 ก็เร่งรีดรีพลัดดินเดินมา
 ถึงปากฟิงเลี้ยวข้ามไปทางขวา
 ถึงพาราพิษณุโลกโอมบุรี

.....

 พอพักไพร่หายเหนื่อยเมื่อยล้า
 ผู้รั้งกรมการด้านทาง
 ยกข้ามปากจากเมืองพิชัยไป
 วันหนึ่งถึงเมืองสัชนาลัย
 เลี้ยงดูรับรองตามห้องตรา
 ยกออกนอกเมืองสวรรคโลก

.....

 ก็ยกพลต่อมาเมืองพิชัย
 ต่างเมืองต้อนรับไม่นิ่งได้
 ถึงบ้านไกรป่าแฝกแล้วแยกมา
 กรมการผู้ใหญ่ก็พร้อมหน้า
 พักอยู่สามเวลาในธานีฯ
 ข้ามโคกเข้าป่าพนาศรี
 (28:63-64)

.....

 ตัดข้ามเขตระแหงมาแขวงเถิน
 สิบสี่วันคั่นเดินตามเนินไพร
 หยุดหนองโคกเต่าไม่เข้าบ้าน
 ชักหนามวงรอบเป็นขอบคัน

.....

 เดินเลยหาเหยื่อเข้าเมืองไม่
 เกือบจะถึงเชิงใหม่อีกสองวัน
 พักทหารตั้งกองริมหนองนั้น
 กำชับกันมิให้ใครเที่ยวไปมา
 (28:66)

ขุนแผนและพลายงามยกทัพกลับกรุงศรีอยุธยา

ครั้นยกออกนอกเวียงเมืองเชียงใหม่ พวกไทยกองทัพก็จับต้อง
 พวกลาวครว้กลัวราบบ่างหาคอน ผู้มลูกอ่อนจูงลูกแก่ออกแข่งทาง

 ถึงเวลาอัสดงก็ปลงทัพ ดูสะพรั่งคั้งคับคนทั้งหลาย
 ประทับทอดม้าข้างต่างวัวควาย ออกเรียงรายแน่นไปในไพรวัน
 (31:134)

ครานั้นขุนแผนแสนสนิท เรื่องฤทธิ์ราวราชไกรสร
 ชี้คชเดชานำหน้าจร รีบร้อนเร่งไปไม่รั้งรา
 คำอนรุงเดินดำเนินพล ผู้คนติดตามหลามป่า
 สิบสี่วันครั้งตะบึงมา กระทั่งถึงพาราพิจิตรพลัน
 ก็หยุดหย่อนผ่อนพักพล โยธา ทอดข้างวางม้าเป็นจ้ำละห้วน
 พวกครว้คั้งคับนับร้อยพัน อยู่ที่หลังวัดจันทร์ออกแน่นไป
 (31:136)

ครั้งบรรทุกสำเร็จเสร็จสรรพ จะให้ล่องกองทัพกลับกรุงได้
 ขุนแผนลูกยาพากันไป กราบไหว้พระพิจิตรบุษบา
 (31:148)

ครานั้นขุนแผนแสนสุภาพ กับพลายงามก้มกราบท่านผู้ใหญ่
 พ่อลูกอำลาแล้วคลาไคล ลงในเรือกัญญาที่หน้าวัด
 นายไพร่พร้อมพรั่งทั้งเรือแพ ผู้คนแซงแซ่อยู่แออัด
 ให้สัญญาณยิงปืนอยู่สามนัด ออกเรือเป็นขบวนในทันใด
 เรือกระบวนหน้าหลังคั้งคับ เป็นลำดับล่องตามแม่น้ำไหล
 ข้ามบ้านผ่านเมืองเนืองเนืองไป จนเข้าเขตกรุงไกรใกล้พารา
 (31:149)

บทพรรณนา บทพรรณนาเป็นส่วนที่กวีสอดแทรกไว้ในบทบรรยาย เมื่อพิจารณาบทบาท
 ของบทพรรณนาแล้วอาจกล่าวได้ว่าบทพรรณนาคือส่วนที่ปรุงแต่งเนื้อเรื่องให้ได้รับรสชาติและ
 ฟังไพเราะ บทพรรณนาที่ปรากฏในเรื่องขุนช้างขุนแผน แบ่งเป็นบทพรรณนารายละเอียดของ
 สิ่งของหรือสถานที่ และบทพรรณนาอารมณ์

บทพรรณนารายละเอียดของสิ่งของหรือสถานที่ บทพรรณนาในส่วนนี้มีทั้งที่เป็น การแสดงฝีมือการประพันธ์ของกวี ได้แก่ บทชมดง ชมไม้ ชมนก ชมธรรมชาติ ชมสัตว์ และเป็นบท พรรณนาที่มีความหมายแฝง ได้แก่ บทชมม่านฝีมือลาวทอง และบทชมม่านฝีมือวันทอง

บทพรรณนาที่แสดงฝีมือการประพันธ์ของกวี เป็นบทพรรณนาที่กวีเน้นอรรถการ ทางเสียงเป็นสำคัญ ได้แก่ การเล่นเสียงสัมผัสอักษร การเล่นคำพ้องเสียง คำซ้อนเพื่อเสียง และ คำเลียนเสียงธรรมชาติ

การเล่นเสียงสัมผัสอักษร

บทชมดง กวีใช้เสียงอักษรชื่อนกสัมผัสกับเสียงอักษรชื่อไม้เป็นสำคัญ

พระเสด็จโดยทางพนมมาศ	ชมเถินเนินสะอาดร่มระหง
ชื่อชิดมิดแสงพระสุริยง	วิคหงส์ร่อนร้องระวังไพโร
นกแก้วจับต้นตุมกาพลอด	นกรอดจับเถาดำสิงใหญ่
สาธิก้าจับเกดเข้าบังใบ	เขาไฟจับต้นรกรฟ้าดู
วายุภักษ์จับกิ่งแสงผ่น	เบญจวรรณจับหัวอยู่เคียงคู่
เค้าโมงจับโมกแล้วเมียงดู	กะลุมภูจับบนต้นโพบาย
นกเขาจับข่อยขันก้อง	ดูเหว่าร้องจับหัวแล้วผันผาย
ค้อยหอยจับเหียงเรียงราย	กระสาจับกระสังสำหมายมองปลา

(2 : 18)

กลุ่มขาบเขาขันสนั่นป่า	กระสาจับกระสังส่งเสียงแจ๋
กระดังจับกิ่งประโลงแล	คับแคไต่คางริมทางจร
ค้อนทองจับบนต้นกะถิน	แก้วจับแก้วกินแล้วบินร่อน
นกยูงจับยางแผ่หางพ่อน	กะทงทองจับกะท้อนทำอ่อนคอ
กระจาบจ้อยโจนจับกระเจาเจ้า	แขงแขวเขาจับสนดูหอมข้อ

(28 : 65)

บทชมไม้ กวีเลือกสรรหรือปรุงคำหรือพยางค์ที่เป็นชื่อพรรณไม้หรือคำอื่น ๆ โดยเน้นด้านเสียง สัมผัสอักษรและ / หรือสัมผัสสระเป็นคู่ ๆ

รมรินทร์พื้นพรรณบุปผา
 ชุนแผนชกม้าคลาไคล
 ที่เชิงเขาเหล่าพรรณมิ่งไม้
 รกฟ้าขานางยางตะเคียน
 สนสักกรักซัดนกำยาน
 ปรางปรูประคูดูกมุกมัน
 เต็งแต้วแก้วเกดอินทนิล
 ขวิดขวาดราชพฤกษ์จิกแฉง
 กระพ้อเงาะระงับกระจับบก
 ศักหวนตาลคำล้าโย
 ไทรโตกอุโลกโพกพาย
 พลับพลวงม่วงมันจันทนา

สะอาดตาช่อชูดุไสว
 บัดใจถึงเขาธรรมเธียร
 ลมพัดกวัดไกวอยู่หันเหียน
 กันเกรากระเบากระเบียนแลชิงชั้น
 ฉนวนฉนวนคล้าคลักจักรงัน
 เหียงหันกระเพราสะเดาแดง
 ร้อยลั่นตาตุ่มชุมแสง
 สมุลแว้งแทงทวยกล้วยไม้
 กระทรกกระถ่าภอสมอไข่
 มะเฟืองไฟไข่น้ำสะเดานา
 โปบายไกรกร่างอ้อยช้างหว้า
 ปักยาเพรียกพร้องร้องจ่อแจ
 (21 : 111 – 112)

บทชมสัตว์จัดบาท ได้แก่ ช้าง เสือ เนื้อทราย เป็นต้น กวีใช้เสียงและลีลาจังหวะดีเด่น

รวยรินสุรียรระยับไม้
 จัดบาททคลาตลาพนาคร
 นำโหลงคลาเคลื่อนมากล้าคล้าย
 โคบุตรสังข์ทันต์คันทรง
 ชาติเชื้อเนื้อเกิดในป่าต้น
 สีดอเดินเกริ่นโกรกตะ โกรงตาม
 พยัคฆาหมายฉมันเขม้นหมอบ
 ฉมันแสนโสด โดดกระจุก
 เยี่ยงผาโผผกตกชะงัก
 กระบือเถื่อนเขางอนคู่ออนชด

ไซสียอแสงลงอ่อนอ่อน
 ผุ่งกฤษรเข้าชฎระบัดพง
 ทั้งพังพลายเนียมนิลดูระหง
 อำนวยพงศ์สุประดิษฐ์ตระหง่านงาม
 เอกทันต์ทอกทนต์พินายหลาม
 ค่อนข้ามขอนขัดตะโคงค้อย
 กระไซกหอบโหกคินกระจุกจุก
 ตะกุกค้อยควบขึ้นบรรพต
 น้ำลายเลียถูกหักก็หายหมด
 กระเจิงจอกจำกลิ่นสะบัดเกลี้ยง

(20 : 102)

การเล่นคำพ้องเสียง กวีนำคำพ้องเสียงที่เป็นชื่อของ สัตว์ ไม้ คำแสดงกิริยา
 อาการ และคำขยายบางคำมาใช้ในบทชมดง

ฝูงลิงได้กึ่งกลางลิงไขว่
 ลางลิงชิงค่างขึ้นลางลิง
 เพกกาเกาะเกาะทุกก้านกิ่ง
 มัดกาตากวนล้วนกาตง
 เสื่อมยองยองแอบคั่นตาเสือ
 อ้อยข้างข้างน้ำวเป็นรามา

ลางลิงเล่นไล่กันวุ่นวึ่ง
 กาหลงลงกิ่งกาหลงลง
 กระณิกากาชิงกันชมหลง
 กาฝากกาลงทำรังกา
 รมหูกวางกวางเพื่อฝูงกวางป่า
 สาลิกาจับกิ่งพิกุกิน
 (18 : 59 – 60)

การใช้คำซ้อนเพื่อเสียง กลวิธีปรุงคำซ้อนเพื่อเสียงนี้จะได้รับรสชาติชัดเจนเมื่อกว่
 ขับเสภา ผู้ฟังจะเกิดความรู้สึกต่อเมื่อได้ยินเสียง นอกจากจะรับรสจากเสียงสัมผัสแล้ว เสียงหนัก
 เสียงเบา และเสียงวรรณยุกต์จากคำซ้อนเพื่อเสียงก็มีบทบาทในการสร้างรสชาติด้วย

แลเห็นเขางาเงื่อมชะง่อนชะงอก
 โครมครีกก็กก้องท้องพนานต์
 เป็นชะวากวุ้งเว้งตะเพิงพัก
 บ้างใสสลดหยดย้อยเหมือนพลอยนิล
 ตรงตระพักเพิงผาศิลาผิน
 ที่หุบห้วยเหวหินบิ่นทลาย
 บ้างเป็นยอดกอดค้ายตะเกะตะกะ
 ขยุกขยิกหยดหยดเป็นยอดย้อย
 บ้างงอกเง้าเป็นเงียงบ้างเกลี้ยงกลม
 บ้างปอดแป้วเป็นพูดิลิธิ

เป็นกรวยโกรกน้ำสาตกระเซ็นชาน
 พลุ่พล่านมาแต่ยอดศิขรินทร์
 แ่งชะงักเงื่อมชะง่อนล้วนก้อนหิน
 บ้างเหมือนกลิ้งฟูร่อยห้อยเรียงราย
 ชะงักเงินเงื่อมงอกชะง่างาย
 เป็นวุ้งโว้งโพรงพรายดูลายพร้อย
 ตะขรตะขระเหียนหักเป็นหินห้อย
 บ้างแหลมลอยเลื่อมสลัประยับยิบ
 บ้างโปปมเป็นปุมกะปุมกะปิบ
 โลงตลิตแลตลอคยอดศิขรินทร์
 (28 : 64)

การใช้คำเลียนเสียงธรรมชาติ เป็นกลวิธีของกวีที่มุ่งเพื่อเพิ่มรสชาติเสียงให้แก่
 ผู้ฟังการขับเสภา โดยกวีจะแทรกกลวิธีนี้ในที่ที่เหมาะสมเช่น บทของนางสร้อยทองชมดง (26 : 206)

เสียงที่ดังปึกปึกนกก้อนทอง

 นกเขาเรียกคูก็คูก็ก้อง

เสียงคูเหว่าร่าร้องอยู่แจ้วแจ้ว

 นกขุนทองเพลินพลอดยอครระดิน

บทของพลาขงามชมดงนั้น กวีได้แทรกการใช้คำเลียนเสียงธรรมชาติไว้ดังนี้ (28 : 65)

ไก่ป่าวิ่งกรากกะตักถัน

ตัวผู้ขันเอกอีเอ็กวิเวกเสียง

.....
นกระทาราแต่แผ่ปีกปีก

.....
ขันชกปีกกระจาตกะจ้ำจ้อ

บทพรรณนาที่มีความหมายแฝง ในบทพรรณนามานอันเกิดจากความสามารถในการปีกของตัวละครที่เป็นฝ่ายปฏิบัติก็คือนางลาวทองและตัวละครเอกคือนางวันทองนั้น นอกจากจะให้รายละเอียดเกี่ยวกับลายปีกที่เป็นหัตถศิลป์แล้วกวียังมุ่งแฝงจุดสำคัญของเรื่องไว้ด้วย กล่าวคือ บทชมมานจากฝีมือปีกของนางลาวทองนั้น กวีได้พรรณนาความงดงามของลายปีก “มารผจญ” บนผืนผ้าที่เลือกสรรจากไหมเนื้อดีและย้อมสีพื้นเป็นสีม่วงสดโดยนางใช้เวลาปีก 1 วัน กับ 1 คืน ความงามวิจิตรของมานจากฝีมือของนางลาวทองทำให้พลายแก้วหวนคิดถึงนางพิมเมียรักของตนเพราะฝีมือของทั้งสองนางมีความทัดเทียมกัน พลายแก้วมิได้บอกให้นางลาวทองทราบว่ามีเมียอยู่ก่อนแล้ว เมื่อเห็นมานที่งดงามพลายแก้วจึงสืมนพลังปากชมฝีมือปีกมานว่า ไม่มีหญิงใดในอยุธยาจะมีฝีมือเทียบเท่า “นางพิม” ได้ เป็นเหตุสำคัญยิ่งที่ทำให้ลาวทองทราบความจริงว่า พลายแก้วมีเมียแล้วชื่อนางพิม บทชมมานฝีมือปีกของนางลาวทองมีดังนี้ (10 :184 – 185)

ปีกเป็นเรื่องพระยามารา

ยกพลโยธากองทัพชัย

มาประจัญได้ด้นมหาโพธิ์

กริ้วโกรธกระที่บข้างที่นั่งไส

พวกพลแปรร่างต่างต่างไป

บ้างสวมใส่เสนาเกราะพราย

บ้างแบกตะบองตะเบงมาน

จีสารสูงสุดพระเมรุหมาย

กำขาบศรขรรค์พรรณราย

จักรแก้วแพรวพรายคทาธร

ตรีศูลเสน่าเกาทันท์

กันหยัน โล่เขนแลสลอน

จีคชสารกล้างางอน

สิงหราชฤทธิ์รอนระเหิดตาม

มิงม้าแมนม้าพลาหก

ผจงยกอย่างกลางสนาม

ล้วนประดับประดาเครื่องม้างาม

บ้างจีโคโตหลามกระบวบทัพ

ปีกเป็นรชน้ำคลาเคลื่อน

เมฆเคลื่อนอาทิตย์ก็มีคดับ

เทพทูกราศีกีหนึล็บ

ระยับด้วยทองถมทุกแห่งไป

ที่ม่วงก็ม่วงเป็นมันแสง

ที่แดงก็แดงดั่งชาติไส

ด้นไม้ไสวพริ้งทั้งกิ่งใบ

ปีกนกหกไลได้ตามกัน

สารพัดหัตถ์ยื่นเหมือนอย่างเป็น

แลเขม้นจิกกินแล้วบินผัน

ปีกเขาสุทศน์สัตตกัณฑ์

วินันตการวิยุกันธร

ถัดมาหัวแถวแนวสมุทร
เป็นตะลอกกระลอกชโลทร
ปักเป็นบัวบานตระการตา
ปักเป็นสัตว์จตุบาทคายดิน
ลาวทองน้องนั่งมาแต่เจ้า
เจ้าพลายแก้วชำเลืองเยื้องกราย
ยื่นพิศดูน้องลาวทองปัก
นั่งเพี้ยมเสี้ยมงามทั้งกายา
ยิ่งแสนพิศวาสจะขาดจิต
ฝีมือน่านลาวทองต้องใจ

คงคาใสสุดแลสลอน
ฝูงกนิกรวิฑยามาอาบกิน
ภุมราบินร่อนกระพือผิน
กนิกรร่อนร่าอยู่เรียงราย
เท่าถึงพระอาทิตย์ก็ตกหาย
ถึงห้องเห็นม่านพรายดูพราวตา
นารักฝีมือน่านนักหนา
ละม้ายหน้าเจ้าพิมพิลาไลย
หวนคิดถึงพิมเพื่อนพิสมย์
ได้กับฝีมือน่านก็ยิ้มมอง

บทพรรณนาข้างต้นนี้จะเห็นได้ว่ากวีได้กล่าวถึงความงามของม่านในสายตาของพลายแก้วและยังกล่าวถึงความงามของนางลาวทองรวมถึงฝีมือน่านของลาวทอง โดยเปรียบเทียบกับนางพิม ทำให้อาจตีความได้ว่า กวีมุ่งจะชี้ให้เห็นว่านางลาวทอง ซึ่งแม้จะมีสถานภาพเป็นเมียชเลย แต่นางมีความสำคัญทัดเทียมกับนางพิมผู้เป็นเมียหลวง โดยสังเกตจากความคิดเห็นของพลายแก้ว นอกจากนี้กวียังได้บรรยายพฤติกรรมสำคัญของพลายแก้ว คือ การปลั่งปากเอ่ยชื่อ “พิม” อันเป็นเหตุให้นางลาวทองทราบความจริงว่า “พิม” คือ เมียของพลายแก้ว จุดสำคัญตอนนี้เป็นคือ นางลาวทองรู้แล้วว่านางจะต้องเตรียมพร้อมในการเผชิญหน้ากับเมียหลวงอย่างไร เมื่อนางไปถึงกรุงศรีอยุธยา กวีได้บรรยายถึงพฤติกรรมของพลายแก้ว และปฏิกิริยาของนางลาวทอง เมื่อได้ยินพลายแก้วปลั่งปากออกชื่อ “พิม” ไว้ที่น่าสนใจ ดังนี้ (10 : 186)

สามนางหมอบเมียงเคียงข้าง
ยังคิดถึงเจ้าพิมพิลาไลย
ช่างรู้เรื่องนิทานมารประจัญ
ถึงในอยุธยาธานี
ลาวทองได้ฟังเรียกปลั่งชื่อ
คิดแล้วตอบไปด้วยใจปอง
จะถวายไว้ในวัดเจดีย์หลวง
แล้วจะปั้นรูปทรงจำนงใจ
พ่อแม่แก่เฒ่าเป็นทุกข์ถึง
บ้านกับวัดใกล้พอไปมา

เจ้าพลายแก้วเห็นนางลงนั่งใกล้
ปราศรัยว่าเจ้าปักฝีมือนดี
ฉลาดล้นหญิงใดในกรุงศรี
ไม่เหมือนฝีมือน่านไอ้ลาวทอง
ยื่นมือมาสะกิดพี่ทั้งสอง
ม่านของข้อยนี้จำนงใจ
ด้วยตัวนี้จะล่วงไปเวียงใต้
เชิญไปด้วยข้อยหนอยเถิดรา
จะคอยคลายคะเนิงด้วยรูปข้า
จะจารีกรูปข้าว่าชื่อพิม

ในบทพรรณนาความงามวิจิตรของม่านอันเกิดจากฝีมือปักของนางวันทองนั้น กวีกำหนดให้ขุนแผนเป็นผู้ชมความงาม แต่เนื่องจากม่านดังกล่าวอยู่ในเรือนของขุนช้างผู้เป็นศัตรู หัวใจแย้งจึงนางวันทองไปจากตนและยังทำลายล้างให้ขุนแผนต้องตกอับในชีวิตราชการ ความงดงามของม่านแต่ละชั้นจึงหาช่วยดับไฟแค้นให้มอดดับลงไม่แต่กลับเป็นจุดช่วย ให้ไฟแค้นค่อย ปะทุจนร้อนขึ้น ๆ ตามลำดับ บทชมม่านฝีมือของนางวันทอง มีดังนี้ (17 : 39-40)

ม่านนี้ฝีมือวันทองทำ	จำได้ไม่ผิดนัยน์ตาพี่
เส้นไหมเมี้ยนเขียนแบบเนียนดี	ลึนฝีมือแล้วแต่นางเดียว
เจ้าปักเป็นป่าพนาเวศ	ขอบเขตเขาคุ่มช่อมะเขี้ยว
รุกขชาติคาดใบระบัดเรียว	พริ้งเพียวดอกคกรระคะดวง
ปักเป็นมยุราลงร่าร้อน	ฝ้ายฟ่อนอยู่บนยอดภูเขาหลวง
แผ่หางกางปักเป็นพุ่มพวง	ชะนีหน่วงเหนี่ยวไม้ข่มม้อยตา
ปักเป็นหิมพานต์ตระหง่านงาม	อร่ามรูปพระสุเมรุภูผา
วันนคกหัสกันเป็นหลั่นมา	การวิกอิสินครยุคนธร
อากาศคงคาชลาสินธุ์	มุจลินท์ห้าแฉกแนวสลอน
ไกรลาสสะอาดเอี่ยมอรชร	ฝูงกนิกรนครธรพวิทยา
ลงเล่นน้ำคำคั่นอโนดาต	ใสสะอาดเยือกเย็นเห็นขอบผา
หม่อมมั่งกรล่อแก้วแพรวพรายตา	ทัศนารำลึกถึงวันทอง
ห้าพันพันม่านผลาญลับ	ระยำยับ.....

บทพรรณนาความงามของม่านชั้นที่ 1 ดังยกมาข้างต้นนี้เห็นได้ว่า ขุนแผนชื่นชมความงามในการปักที่เป็นเลิศ ขุนแผนยกย่องให้วันทองเป็นผู้มีฝีมือเลิศที่สุดเพียงผู้เดียว เพราะฝีมือปักไหมของนางละเอียดดูจะเขียนภาพ แต่เมื่อหวนคิดถึงนางวันทองผู้เคยเป็นเมียของตนมาก่อน ต้องมาตกเป็นเมียขุนช้างผู้เป็นอริของตน ก็คิดเสียดายนางวันทองและแค้นใจขุนช้าง ม่านงามที่เป็นภาพป่าเขา เขียวช่อม มีนกกุงรำแพนหางคู่มิชีวิต ชะนีน้อยเหนี่ยวไม้ มีป่าหิมพานต์ที่งามตระหง่าน พร้อมด้วย ความงดงามและสะอาดเยือกเย็นของสระอโนดาต จึงถูกขุนแผนใช้ดาบฟ้าฟันฟันและสับจนยับย่อยด้วยฤทธิ์โทสะ ต่อจากนั้นขุนแผนก็บุกเข้าไปพบม่านชั้นที่สอง และชมความงามของม่านด้วยความชื่นชมในความฉลาดของนางวันทอง แล้วก็คิดแค้นนางว่ามีใจให้ขุนช้างเพราะความโลภในทรัพย์สินของขุนช้าง และรักหลงขุนช้างผู้มีฐานะมั่งมีกว่าขุนแผน ขุนแผนจึงใช้ดาบฟ้าฟันฟันม่านขาดวันแล้วเหวี่ยงไป ดังกลอน (17 : 40)

.....
 นารักปีกเยี่ยมลออออง
 เจ้าปีกเป็นพระลอคคิกโลก
 แสนคะนึ่งถึงองค์องค้หนูช
 แสนคะนึ่งถึงองค์พระเจ้าแม่
 ละลักษณะวิไ้โดยปรางค์
 ปู่เจ้าท้าวใช้ให้ไ้แก่แก้ว
 ถึงสวนพระยั้งแสนกำสรดทรง
 สู่สวนพิศวาสประพาสโคม
 ที่เลี้ยงเคียงข้างคอยประคอง
 มิเสียแรงใจเจ้าวันทองอ้อย
 กอ้อมกอดคัดค้ม่านสะบันง

.....ย่างเข้าไปชั้นสอง
 น้อยอ้อยข้างฉลาดล้ำมนุษย์
 ถึงกาหลงทรงโศกกำสรดสุด
 พระทรงเสี้ยงสายสมุทรมาเป็นนาง
 พระลอลแล่นน้ำแดงดั่งแสงฝาง
 คะนึ่งนางพระพีน้อยทั้งสององค์
 มาด้อแล้วพระลอลไ้เดลิดหลง
 ปีกเป็นองค์พระเพื่อนพระแพงทอง
 พระลอลโคมเสพสุขประสมสอง
 นางรินนางโรยรองบาทหงส์
 กระไรเลยโลกรักขุนช้างหลง
 ฉีกชะหะลงแล้วเหวียงไป

ขุนแผนชมม่านชั้นที่ 1 และ 2 แล้วทำลายม่านงามด้วยความแค้นที่เพิ่มขึ้นเป็นลำดับจนมาถึงม่านชั้นที่ 3 อันเป็นม่านชั้นในสุดที่กั้นห้องนอนของขุนช้างและนางวันทอง ขุนแผนกล่าวชมฝีมือการปักอันงดงามของเมียรักของตนด้วยความประทับใจไม่ลืมเลือน ดังกลอน (17 : 40)

ถึงม่านชั้นสามดูงามพริ้ม
 ยืนพิศม่านน้อยต้องคิดใจ
 จรดลันด้นอรัญเวศ
 สั่งหาญผลาญหมู่สกุณี
 ปีกเป็นลงเล่นในคงคา
 ลอยเส้นเกศาในวาริน
 ปีกเป็นเจ้าทศประสาทใจกล้า
 ถวายท้าวเมืองอื่นให้ชื่นครอง

ฝีมือพิมเจ้าทำพิจำได้
 ฉลาดนักปักไว้เป็นควาวิ
 ถึงกรุงจันตประเทศบุรีศรี
 เลือดอินทรีแดงสาดลงคาดคิน
 กับโคมจันทร์สุดาอันเจดนิฉิน
 หอมกลิ่นผมตรลบผอบทอง
 มาลวงพานางพรากไปจากห้อง
 กระทบเรื่องวันทองให้เคืองใจ

นางวันทองนำเรื่องราวในคาวิมาปักม่าน โดยเลือกปักคอนนางทศประสาทลงนางจันทร์สุดาไป ถวายท้าวแสนนุราช เรื่องราวดังกล่าวคล้ายคลึงกับเรื่องราวที่นางศรีประจันยกนางวันทองให้เป็นคู่ครองของขุนช้าง ม่านลายปักเรื่องคาวิจึงกระทบใจขุนแผนอย่างรุนแรง ขุนแผนแค้นใจและฟันม่านด้วยเพลิงแค้นที่สุ่มรมประคังและความแค้นก็ยิ่งเพิ่มเป็นทวีคูณเมื่อม่านชั้นสามถูกทำลายลง และขุนแผนได้พบภาพที่บาดตา บาดใจเป็นที่สุด กวีได้พรรณนาไว้ชัดเจน ดังนี้ (17 : 40-41)

อีเต่าศรีประจันผู้มารดา
 ดูพระยากี่ให้ซึ่งยิ่งคลั่งใจ
 พระยากี่ไม่ยากมากหมิ่นนาง
 คู่ม่านพล่านใจดังไฟวู
 สืบบันหันย่อลงร้อยทบ
 เห็นขุนช้างกางกอดอยู่กำยำ
 วันทองน่องน้อยหนึ่งเท่านั้น
 เงื้อมดาบจะใคร่ฟาดให้ขาดกลาง

เหมือนอีเต่าใจกล้าหาผิดไม่
 เหมือนอ้ายขุนช้างชิงวันทองดู
 ขุนช้างเป็นเศรษฐีมีถมอยู่
 จู๋จับฟ้าพื้นพื้นระยำ
 ฟันตรลบม่านมุ้งไม่เป็นสำ
 ทะมื่นคำศาลเคียดเสียดายนาง
 จะเคียงมันก็ไม่ถึงสักครึ่งช้าง
 ว่างหัวมาจะสับให้ยับลง

การศึกษาความหมายที่แฝงอยู่ในบทพรรณนาม่านผีมีอนางวันทองดังกล่าวมาข้างต้นนี้ อาจกล่าวได้ว่า พฤติกรรมของขุนแผนที่ทำลายม่านอันงดงามนั้น มีสาเหตุเนื่องมาจากความคิดของขุนช้างและนางศรีประจัน ส่วนนางวันทองเองก็เป็นหญิงที่ป็นใจให้ชายชู้ คือ ขุนช้าง ทั้งขุนช้างและนางวันทองจึงสมควรถูกขุนแผนลงโทษทั้ง โดยการกระทำและการกล่าวประนาม

บทพรรณนาอารมณ์ บทพรรณนาอารมณ์แบ่งเป็น บทพรรณนาอารมณ์ต่างๆ ได้แก่ อารมณ์รัก อารมณ์โศก และอารมณ์รักระคนแค้น กับบทพรรณนาฉากสวนอารมณ์ บทพรรณนาอารมณ์ช่วยให้ผู้ฟังนำตนเข้าไปร่วมความรู้สึกกับตัวละครและกับเนื้อเรื่อง

บทพรรณนาอารมณ์ต่างๆ

อารมณ์รัก

พลายแก้วกับนางพิมเคยเป็นเพื่อนเล่นกัน เมื่อทั้งสองมาพบกันอีกครั้งหนึ่งในวัยหนุ่มสาว แม้พลายแก้วจะมีสถานภาพเป็นสามเณรก็ไม่อาจหักห้ามความพึงพอใจ ในความงามของสาวงามได้ การตกอยู่ในภาวะรักแรกพบทำให้เณรแก้วพรรณนาอารมณ์รักที่มีต่อนางพิม ดังนี้ (3 : 51-52)

ดึกกำดัดลมพัดมาอ่อนอ่อน
 เสียงสังัดทั้งวัดป่าเลไลย
 ไอ้พินนี่มณฑลของเณรแก้ว
 ฤงามปลื้มแม่จะลืมน้ำใจงาม
 ทำไฉนจึงจะได้นางพิมชม
 รักนางพ่างเพียงจะกล้ากลืน
 ได้ร่วมหมอนพิงจะซ้อนขึ้นชมชื่น

พระจันทร์แสงสว่างกระจ่างไข
 เจ้าเณรน้อยละห้อยให้กะเนียงนาง
 เจ้าไปแล้วจะรำลึกถึงพี่บ้าง
 แต่ครุ่นครางครวญคิดจนก่อนคืน
 ให้เคลื่อนคลายอารมณ์รำสะอื่น
 หึงอื่นหมิ่นแสนไม่นำพา
 ทุกคำคินมิให้ขาดเสนาหา

ทำไฉนจึงจะได้สนทนา
บ้านช่องของน้องซึ่งตำแหน่ง
ได้ชมนางแต่เมื่อกลางสำแดงธรรม
เจ้าเดือดคำพาวัวเข้าไปบ้าน
พอลับเจ้าที่เฝ้าเป็นทุกข์ทน
ถึงจะอยู่ชอกห้วยหุบเหวผา
ยิ่งคะนึ่งถึงนางไม่บางเบา
กอดผ้าสีทับทิมของพินน้อง
ยิ่งรัญจวนหวนหาในราตรี

กับพิมแก้วแววตาสักสองคำ
ไม่รู้แห่งเห็นเจ้าเข้าจวนคำ
อ้ายขุนช้างเจ้ากรรมจลาจล
พี่พลุ่งพล่านเทศน์ปลั่งเป็นหลายหน
พຽงนี้เข้าพี่จะคั้นไปโดยเดา
จะเสาะหาไปให้พบตำแหน่งเจ้า
ไถ่ก็เร้าเร่งรีบในราตรี
จูบประคองหอมซาบอาบทรงวงพี่
จวนจะรุ่งพระสุริยศรีขึ้นรางราว

ขุนช้างนั้นหลังจากเป็นหม้ายเพราะเมียตายได้มาพบนางพิมผู้เคยเป็นเพื่อนเล่น
ในวัยเยาว์อีกครั้งหนึ่งในงานประเพณีเทศน์มหาชาติความงามของนางก็ทำให้ขุนช้างตกอยู่ในภาวะ
รักแรกพบเช่นเดียวกับณรงแก้ว และได้พรรณนาอารมณ์รักที่มีต่อนางพิมไว้ดังนี้ (3 : 53)

ครานั้นจึงโถมเจ้าขุนช้าง
พลิกคว่ำคร่ำครวญรัญจวนใจ
ฟังเสียงเกลี้ยงกลมเมื่อเจ้าว่า
อรชรอ่อนแอ้นบันเอวบาง
เจ้าห่มสีทับทิมริมขลิบทอง
แขนอ่อนท่อนท่ายแม่พริ้งเพรียว
ทำไฉนจะได้แนบสนิทนาง
จะคลึงเกล้าเฝ้าเฟิ่นเป็นอัครา
ยามเดินจะเชิญ โถมเจ้าชีข้าง
อาบน้ำจะทำสุหร่ายริน
รักเจ้าทำเทียมดวงชีวิต
ด้วยรูปซั๊กแล้วเจ้าใจเกลียดกลายเป็น

คะนึ่งนางนิทราหาหลับไม่
โอ้แม่พิมพิลาไลยของขุนช้าง
วาจาแจ้วเจื้อยแจ่มกระจ่าง
หมิ่นนางก็ไม่มีเหมือนนางเดียว
สอดสองซับในสไบเขียว
งามตามมือเจ้าเหลียวชำเลื่องมา
ขุนช้างจะทูนเหนือเอกศา
ข้าวปลาจะป้อนให้หล่อนกิน
ยามนอนจะให้นางหอมประทีน
แผ่นดินมิให้ย่างระคายกาย
กลัวจะเสียแรงคิดไม่เหมือนหมาย
ถึงจะรักก็จักอวยด้วยลาถอน

ส่วนพลาถอนนั้นตกอยู่ในภาวะรักแรกพบในรูปของความฝัน เมื่อพบนางศรี
มาลาจึงได้ประจักษ์ว่า นางคือ หญิงที่ตนฝันจึงได้พรรณนาอารมณ์รักของตนว่า (28 : 40)

คนนี่ແຂ່ງແລ້ວที่เราฝัน
 นื่องเอ๋ยรูปร่างช่างกระไร
 ดังพระจันทร์วันเพ็ญเมื่อส่องผุด
 สองแก้มแฉ้มเหมือนจะยั่วเรียม
 ทั้งจรดกิริยามารยาท
 อ่อนชะอ่อนเหมือนจะวอนให้ประวิง
 คูไหนไม่ขัดแต่สักอย่าง
 พอแกลดอดสอดรับจับนัยนัยตา
 หลึงอื่นหมิ่นแสนที่เคยเห็น
 ถ้ามั่นได้ร่วมรักสักอึดใจ

รูปโฉมโฉมพรรณหาผิดไม่
 ถึงนางในกรุงศรีไม่มีเทียม
 บริสุทธิโอกาสสะอาดเอี่ยม
 งานเสงี่ยมราศีผู้ดีจริง
 ก็ฉลาดไว้วางอย่างผู้หญิง
 จะยืมพรายก็พริ้งยิ่งเพราตา
 นี้คู่สร้างของเรากระมังหนา
 ดังว่าเจ้าจะตัดเอาหทัย
 ก็หาจับใจเป็นเช่นนี้ไม่
 จะตายไปก็ไม่คิดสักนิดเดียว

อารมณ์โศก

นางวันทองเมื่อถูกขุนแผนประกาศตัดรอน เพราะนางทะเลาะวิวาทกับนางลาวทอง โดยไม่ยอมฟังคำทัดทานห้ามปรามของขุนแผน นางเศร้าโศกเสียใจโดยกล่าวโทษตัวของนางเอง ความทุกข์ร้อนจากการไม่สามารถแก้ปัญหาชีวิตได้ การขาดขุนแผนผู้ที่น่าหวังพึ่งพิง ความเจ็บ ความอายและความทุกข์โทมนัสทำให้นางตัดสินใจฆ่าตัวตาย ดังบทแสดงอารมณ์โศกต่อไปนี้ (13 : 232 – 233)

ครานั้นวันทองก็ตกใจ
 ถึงที่นอนกลิ้งเกลือกลงเสือกกาย
 เสียแรงน่องครองตัวไม่มัวหมอง
 คุงใจฝังไว้ในศิลา
 แต่พระพายมิได้ชามาพัดต้อง
 สงวนตัวทำหัวไว้เท่าไร
 จะโทษหัวว่าชั่วกระไรได้
 ที่นี้และหน้าเป็นทาศราม
 สารพัดตัดเค็ดสำเร็จขาด
 ดังไม้สูงสุดเพื่อนไม่พึ่งใคร
 ไ้อ้แต่นี้อีกวันทองเอ๋ย
 จะครองตัวไว้โยให้คั่นคง
 สุดสิ้นสีทองที่มองแล้ว

วังขึ้นเรือนใหญ่มีงษ์วิญหาย
 ใ้อ้วาพ่อพลายของเมียอา
 ดังแว่นทองส่องสว่างพระเวหา
 อุดสำห้ช่อนเร้นทั้งเรือดไร
 ตัวน่องราศีหามีไม่
 พอได้พบหัวก็เกิดความ
 สาแก่ใจวาจาเรหาบายหมย
 หัวห้ามยังฮึกไม่เห็นภัย
 ประมาทนักหักปิ่นไม่ทนได้
 ลมประลัยพานพัดก็พังลง
 ไม่ควรเลยที่จะແหลกเป็นผุยผง
 เสมือนหงส์ปีกหักลงปลักคม
 จะกลายเป็นกาแล้วเพราะขึ้นชม

เชื้อหงส์พงศ์ผ่าจะพาจม
 เข้าประคณฺฑนหัวของเมียบแก้ว
 พ่อเพื่อนกินเพื่อนนอนแต่ก่อนไร
 แต่รักพึ่งจักทะเลาะกัน
 พ่อรักน้องหมายครองแต่ก่อนมา
 น้อยใจใจถ้อยนี้้น้อยหรือ
 ถ้าวอดใจถั่นไว้สักครึ่งปี
 ผิดแล้วพ่อพลายพลอยทิ้งขว้าง
 หนักอกแม่จะยกให้มันไป
 แต่อายุเพียงนี้มีสองนิ้ว
 มีแต่จะอับอายไม่วายตรม
 ความเจ็บเท่าไรจะรู้หาย
 ดังหมึกสักปีกไว้ที่หลังมือ
 ตายเสียตายเถิดประเสริฐกว่า
 ยกมือกราบงามลงสามที
 กลัวอายจะตายไปคอยทำ
 อย่าให้อ้ายขุนช้างมาวีแหว
 เกาะเสาเท้าป็นขึ้นถึงชื่อ
 พอดัวไกวไหวยวบถึงหลังคา

เพราะการมจึงได้ร้อนรำคาญใจ
 ลับแล้วเข้าเย็นหาเห็นไม่
 เพื่อน ไข้เพื่อนสุขทุกเวลา
 พ่อมาทันน้องรีบลงไปหา
 เพราะอิมาริชยามันกาตี
 มาคว่นคือคิงได้ไม่พอที่
 จะได้ดีต่อยทำให้หน้าใจ
 จะหลีกหนีอ้ายขุนช้างกระไรได้
 เมื่อไม่มีรักใคร่ในอารมณ์
 แสนชั่วแสนถ้อยทุกเส้นผม
 ชีวิตสิ้นดินถมก็ซื้อลือ
 ความอายเมื่อไรจะสิ้นชื่อ
 ยังจะรื้อรักรูปไปโยมี
 กว่าได้เชือกกลากมาจากที่
 ชาตินี้้องปลัดพ่อพลายแล้ว
 ชาตินี้้อพบพ่อพลายแก้ว
 ว่าแล้วแฝงม่านลูกขึ้นมา
 สองมือผูกคอให้แน่นหนา
 พอสายทองเข้ามาก็ตกใจ

ขุนแผนเมื่อถูกสมเด็จพระพันวษาลงโทษโดยพรากลาวทองไปไว้ในวัง ภาวะ
 คนรักจากไกลทำให้ขุนแผนคร่ำครวญด้วยความทุกข์โศกดังนี้ (17 : 27-28)

ครานั้นขุนแผนแสนสนธิ
 ข้าศึกนีกกลัวชนหัวพอง
 จำเดิมแต่ลาวทองต้องจากอก
 ข้าใช้ไทลาวสาวสาวมี
 นอนเดียวเปลี่ยวใจไม่มีคู่
 หน้าร้อนร้อนใจคังไฟฟาง
 หน้าลมลมแล่นตลอดจิต
 จากเมียบเสียใจให้รัญจวน
 เพลากลางคืนสะอื้นอ้อน
 พลิกกลับก็ไม่หลับสนิท

เรื่องฤทธิ์ฤาดีไม่มีสอง
 คล่องแคล่วแกลั่วกลั่วชาติ
 ให้วิตกขุ่นข้องหมองศรี
 ไมยยินดีด้วยใครอาลัยนาง
 ทุกฤดูตรอมใจให้หมองหมาง
 หน้าฝนฟ้าครางรำพึงครวญ
 ปกปิดผ้าห่มยิ่งโหยหวน
 เสียชายนวลลับหน้าไปกว่าปี
 จะหลับนอนขุ่นข้องยิ่งหมองศรี
 สักที่ปีลาวทองน้องจะมา

ได้ยินเรไรร้องอยู่ริมเรือน
 จำเดิมแต่ได้น้องลาวทองมา
 ออกอ้อยไม่เคยจะจากน้อง
 ที่นอนหมอนน้องหมองมัวไป
 อจกลับดับมากกว่าปีแล้ว
 หมอนข้างขวางกลิ้งไปไกลตัว
 เครื่องเบี่ยงแห้งหอมไม่มีติด
 มุ้งกางค้างขาดลงพาดพัน
 เจ็บใจดังใครยงค้ำยปั่นพิษ
 ป่านจะนี่ลาวทองน้องอยู่กรุง
 ให้น้อยจิตเจ็บใจ ไม่นอนหลับ
 ดูเหว่าแว่วแจ้วเสียงสำเนียงมา
 ไม่เห็นนางอย่างขึ้นบนหอน้อย
 สว่างเวียงวังบ้านสงสารใจ
 เย็นลำนน้ำค้างค้างใบไทร
 ใสน้ำค้างเหมือนนางน้ำตากระเด็น
 ยามกินก็จะกินแต่น้ำตา
 จะแสนคิดเข้าค้ำฝ้ายรำลึก

สะเทือนจิตคิดถึงที่ในป่า
 พี่ช้วนแก้วคาให้ชมไพร
 สงสารห้องเยือกเย็นหาเห็นไม
 ฤาลาวทองน้องใช้จิ้งจูนมัว
 น้องแก้วจะรำพึงคิดถึงผัว
 ดังผัวเมียเราพรากไปจากกัน
 กันล่องป่องปิดก็แตกถัน
 น้ำมันลื่นกลื่นตรลบเจ้าอบปรุง
 คะนึ่งคิดคร่ำครวญจนจวนรุ่ง
 จะสะอื้นตื่นตั้งแต่โศกา
 พลิกกลับเปิดมุ้งเที่ยวมองหา
 ผวาเปิดประตูห้องให้หมองใจ
 พระจันทร์ฉายบ่ายคล้อยจรัสไซ
 ใบไทรต้องลมระงมเย็น
 จากเมียเสียใจไม่เล็งเห็น
 เข้าเย็นยามนอนจะนอนนีก
 ฝ้าครวญคร่ำรำหาเวลาศึก
 ตรีภแล้วเคื่องจูนให้มุ่นใจ

เมียของขุนเพชรอินทราและขุนรามอินทรา เมื่อสูญเสียตัวรักของตนเพราะถูก
 ขุนแผนฆ่าในคราวยกทัพไปตามจับในข้อหาพานางวันทองหนีนั้น นางทั้งสองต่างก็คร่ำครวญด้วย
 ความโศกเศร้า ดังนี้ (20 : 104-105)

ฝ่ายว่าเมียขุนเพชรขุนราม
 หัวฟองสยงสยคใจ
 ตีอก ใ้เจ้าประคุณเอ๋ย
 เมื่อแก่ฝืนเมียวิตกกอกสะทีก
 เห็นศิระหยาไปเมียได้บอก
 พ่อไม่เชื่อเนื้อกรรมที่ทำไว้
 ใครใครได้กลับมาบ้านเรือน
 ชันบัวไพรไปด้วยก็กลับมา
 ซากศพจะ โขมอยู่กลางรก
 จะเป็นเหยื่อเสื่อสาบที่กลางไพร

ฟังบ่าวบอกความก็ร้องไห้
 ทอดตัวลงในที่นอนนีก
 ไม่ควรเลยอวดควายตายกลางศึก
 ตรงตริกแต่วันนั้นให้พรันใจ
 ได้ห้ามว่าอย่าออกเป็นทัพใหญ่
 ขึ้นไปจนพ่อมรณา
 พ่อไปตายกลางเดือนไม่เห็นหน้า
 แต่พ่อแก้วเวตาเมียลับไป
 เวทนาผ้าจะปกหามีไม่
 จะทิ้งเนาเปื้อยไว้อยู่ฟอง

เนื้อหนึ่งก็จะถมธุลีทราย
 กระดุกกลาดคาคกระเด็นอยู่เป็นกอง
 ถึงสิ้นบุญพ่อกุณก็ตามที่
 ราชวัติฉัตรชั้นจะครันครบ
 ประทีปจะประเทืองเรืองอร่าม
 ขวณย้อยห้อยดวงพวงสุวรรณ
 จำหลักลายโลงฉลุทอง
 ผูกเพดานดาวกระจายลายเบญจรงค์
 กลองกุ่มลายุจะก้องกึก
 พี่ป้ายายจะรายเรียง
 โอ้เจ้าประคุณของเมียเอ๋ย
 ดั่งแก้งหนิเมียไปไม่เอ็นดู
 พฤษยาสร้างจะต่างฉัตร
 เป็นปีกทองฆ้องย่าประจำยาม
 เมฆหมอกมัวฟ้าเวหาหน
 เขาเขตจะสังกตเป็นม่านเวียน
 จะนอนแรมโรยร้างอยู่กลางดง
 ต่างคนต่างกระจัดพลัดพราย
 ว่าพลางทางซ้อนหัวกร้อง
 ระบบตรมอวกิตกตัน

จะกลิ้งเกลือกเสือกหงายอยู่ริมหนอง
 พี่น้องน้อยใหญ่มิได้พบ
 ถ้าอยู่ที่เหย้าเรือนได้ปลงศพ
 ดบแต่งตั้งไว้ให้สมกัน
 รูปเทียนติดตามแต่งจัดสรร
 กลิ่นชั้นผูกฟู่ดูบรรจง
 กระจังรองรายเรียงเคียงระหง
 นิมนต์สงฆ์สวดเสนาะเพราะสำเนียง
 เวลาศึกแซ่ซ้องประสานเสียง
 พวกญาติพร้อมเพรียงสะพรังพรู
 กระจังไรเลยเด็ดกายไปตายอยู่
 เมียมิได้เชิดชูให้ศพงาม
 เสียงสั้วกลางป่าพนาหนาม
 คาวเดือนเกลื่อนตามต่างรูปเทียน
 ต่างเพดานดาคนฉวัดเฉวียน
 ดินเตียนต่างตะกอนที่รองกาย
 ใครจะปลงศพพ่อกให้สูญหาย
 ต่างคนต่างตายไม่เห็นกัน
 สนั่นห้องเรือนในให้โศกคล้าย
 จนนิ่งอันหมดเสียงด้วยโศกา

ในระหว่างรอทำการประหารนางวันทอง ขุนแผนเส้รำโศกเสียใจและอาลัยรัก
 นางวันทอง ได้กล่าวคร่ำครวญรำพันถึงความหลังและรำไห้จนสลบไป (36 : 237 – 240)

ขุนแผนแสนโศกสงสารน้อง
 นางหันมากอดเท้าเข้าจบบัลย์
 สะท่อนสะทีกสะอึกสะอื้นไห้
 เสียแรงทรมาณตัวทั้งผิวเมีย
 เทียวอาศัยในคงพงชฎ
 ขูดเสือกมันกินตามถิ่นรก
 ข้ามห้วยทรายโตรกชะ โงกชะงัก
 ระวังนางร้างทัพเสียนับพัน

นิ่งนั่งฟังวันทองให้อัดอั้น
 ขุนแผนนั้นซบหน้ากับหลังเมีย
 ออกปากน้ำตาไหลลงรวดเรี่ย
 เขี่ยดินเลี้ยงกันเหมือนหนึ่งนก
 สู้ผลัดผ้ามุ่งทำมุ้งปก
 ดกยากเท่าไรไม่ไกลกัน
 หักใบไม้คลุมเป็นซุ่มกัน
 แต่สักวันมิได้พรากไปจากตัว

ถึงสุดแสนลำบากยากไร้
 จนพฤษภษาหายากกินรากบัว
 แปรเดือนเรือนขานมิได้เห็น
 ครันมีครรภ์ลูกยามาสมทบ
 พี่จับม้าพาพอสะบัดอย่าง
 คำเข้าพี่เฝ้าประคับประคอง
 จึงพาเจ้าเข้าหาพระพิจิตร
 ถ้าเขาม่าเสียในป่าทั้งสองคน
 ไหน ไหนทุกข์ยากนั้นมากมาย
 ก็เผชิญไม่ตายวายชีวี
 ครันชนะ โปรดปรานประทานให้
 ไม่เสียทีที่อุดส่ำหทัยยาม
 ทนลำบากตรากตรำทุกคำเข้า
 อ้ายขุนช้างชิงซำกระหน่ำทุกข์
 เหมือนเจ้าตายจากพี่ที่หนึ่งแล้ว
 อยู่ในคุกทุกข์ถึงคะนิงตรง
 ทุกข์ถึงเพื่อนยากเจ้าจากพี่
 หลิงชายตายเป็นประการใด
 ต่อพลายงามตามพบมาบอกเล่า
 หมายว่าออกได้จะตามดู
 เดชะบุญพลายงามมาตามขอ
 กลับมาจากเชียงใหม่ได้สบาย
 ครันลูกรักซักพาเข้ามาห้อง
 ก็เย็นใจอยู่ว่าภัยจะไม่มี
 ได้พบผิวพูดกันแต่กลางคืน
 ก็เกิดความลามวุ่นจุ่นระคาย
 ออกเอ๋ยเคยยากก็หนักหนา
 ร้อยทัพพันทัพไม่อับจน
 ถึงศาสตราอาวุธเป็นห้าฝน
 ฝีมือลาวเชียงใหม่ไม่มีเกิน
 แต่ชั้นม้าอาวุธก็ไม่เข้า
 จนเลื่องชื่อลือชาทั้งธานี

เจ้าสูจนทนได้ไปกับผิว
 ชั้นชั่วชั่ววักสักเม็ดไม่พานพบ
 แสนเจ็ญพาน้องวันทองหลบ
 ก็ปรารถนาคอยระวังแต่ตั้งท้อง
 กลัวกระเทือนครรภ์นางจะหมางหมอง
 จนเห็นท้องแก่เกรงจลาจล
 ก็ได้รอดชีวิตไม่ขัดสน
 ไม่น้อยใจเหมือนมาจนในครั้งนี้
 ก็ก้มหน้าพากันตายไปเมืองผี
 ถึงกรุงศรีอยุธยาได้ว่าความ
 พี่ดีใจว่าสิ้นซึ่งเสี้ยนหนาม
 แต่เวรตามตัวต้องไปติดคุก
 ทั้งห่วงเจ้าท้องไส้ไม่มีสุข
 ดั่งไฟลุกขึ้นในอกสักกกอง
 ต้องคลาศแคล้วพี่ตั้งแต่เศร้าหมอง
 สองทุกข์สามทุกข์เข้าทับใจ
 ไปคลอดลูกร้ายดีหาเห็นไม่
 เป็นหลายปีล่วงไปมิได้รู้
 จึงรู้ว่าตัวเจ้านี้ยังอยู่
 สู้กันอีกสักครั้งไม่ฟังเลย
 ก็พอไปเชียงใหม่มิใช่เลย
 เผอิญเลยลืมน้ำเสียจวนปี
 เหมือนวันทองเกิดใหม่ได้พบพี่
 จะอยู่ดีด้วยกันคุ้มวันตาย
 พอนอนตื่นไม่ทันตะวันสาย
 ลงปลายน้องรักจักวายชนม์
 สีกเสื่อสูมาเป็นหลายหน
 ไพร่พลกองทัพไม่ยับเยิน
 ก็คุ้มคนไว้ได้ไม่ถูกเงิน
 แดกตะเพินเพราะพระเวทย์วิเศษดี
 เอาไปเผาไฟดับลงกับที่
 ครั้งนี้คิดมาน่าน้อยใจ

คนอื่นหมิ่นแสบก็คุ้มรอด
 จำเพาะเต็ดดวงจิตปลิดเอาไป
 แม้นข้าศึกสะอึกมาล้อมกรุง
 แต่คนเดียวขออาสาเข้าฝ่าฟัน
 นี่จิตใจด้วยพระทูลกระหม่อมแก้ว
 เสด็จกลับเข้าวังไม่รั้งรอ
 โอ้พระคุณทูลกระหม่อมของลูกเอ๋ย
 ถ้าโปรดปรานประทานซึ่งชีวา
 แยกฝรังลาวลือถามอญพม่า
 จะขอแต่วันทองที่ตองใจ
 อยู่ที่นี่ที่จะเข้าไปทูลขอ
 ครั้งขอลาวทองต้องซื้อคา
 จะเอาความกระบือไปรื้อรบ
 จะต้องโทษกับน้องเป็นสองตาย
 ตายไปเมื่อไรจะได้เกิด
 นรรมมีคมีคเมียคคคกลัว
 ขุนแผนฟังคำที่ร่ำว่า
 สุดคิดอึดอันให้ตันใจ

ยอดรักคนเดียวไม่คุ้มได้
 ช่างกระไรพื้นที่จะป้องกัน
 อย่าหมายมุ่งว่าจะได้ไอศวรรย์
 ให้สืบทับสืบหมิ่นไม่ย่อท้อ
 ได้สั่งแล้วว่ามิให้ผู้ใดขอ
 คอน้องเค็ดด้วยพระอาญา
 กระไรเลยกริ้วกราดเป็นหนักหนา
 พระจะทรงปรารภนาที่เมืองใด
 จะผูกคอตมันมาถวายให้
 เป็นไรก็ตามแต่เวรา
 วันทองว่าอย่าพ้ออย่าหาญกล้า
 ครั้งนี้อาญาเมียถึงตาย
 เกลื่อนกลบความว้าวไม่ทันหาย
 พ้ออย่าหมายเลยว่ามีจะเป็นตัว
 อยู่ทำบุญให้เกิดพ่อทูนหัว
 ผัวอยู่จะได้สร้างกุศลไป
 ไม่ออกปากพูดจาต่อไปได้
 สุดอาลัยลี้มผางลงกลางดิน

อารมณ์รักระคนแค้น

นางวันทองหึงหวงและโกรธแค้นนางลาวทอง นางร้องเรียกให้นางสายทองและพวกบ่าว
 ให้มาตบตีนางลาวทอง แต่ขุนแผนห้ามปรามไว้ นางวันทองจึงกล่าวตีดรอนขุนแผนด้วยอารมณ์
 รักระคนแค้นว่า (13 : 231)

รู้แล้วว่าไม่รักอย่าพักว่า
 แกล้งพามาบ้านประจันเรา
 ได้แต่เพียงอิกาลีเมือง
 ถ้าได้ตีไปกว่านี้อ่านึกปอง
 ถึงพื้นวันทองไปก็ไม่ช้า
 อีลาวมันจะสับยับระยา
 ว่าพลาจโจนขึ้นบนสะพาน

จะฆ่าเสียก็ฆ่าเถิดหนาเจ้า
 พอรู้เท่ากันสิ้นเจ้าลิ้นทอง
 ยังตั้งเรื่องประหนึ่งจะทุบถอง
 จะลงรอนรับที่กลางเป็นอ่างน้ำ
 จะเป็นเชิงสับปลาทุกเช้าค่ำ
 สิ้นบุญสิ้นกรรมกันวันนี้
 จะตักน้ำล้างบ้านเอาตีสี

สิ่งใดมิให้เป็นราศี
 ทั้งน้ำมันกระจกกระแจะแบ่ง
 ให้สิ้นวายหายชาติของคนเท็จ
 ชาดเค็ดเสร็จกันในวันนี้
 ถึงพระอินทร์ลงมาว่าก็อย่าคอย

น้ำทำมืออยู่จะอุษี
 จะทิ้งไว้ให้แห้งเป็นสะเก็ด
 จะขุดเวงพื้นดินให้สิ้นรอย
 ไม่มีอาลัยเท่าปลายก้อย
 ที่วันทองนั้นจะถอยมาคืนดี ฯ

ขุนแผนเมื่อบุกรุกเข้าไปถึงเตียงนอนของขุนช้างกับนางวันทอง ได้เห็นกิริยา
 อากาการแสดงความห่วงใยของนางวันทองที่มีต่อขุนช้างพร้อมทั้งกล่าวถึงขุนช้างอย่างรักและอาทร
 ขุนแผนก็เกิดความรักระคนแค้นนางวันทองกล่าวกับนางอย่างประชดประชัน ดังบทพรรณนา
 (17: 44)

ครานั้นจึงโฉมเจ้าขุนแผน
 วันทองน้องรักเจ้าพี่อา
 พี่มิใช่ผู้ร้ายชายโจร
 สันปลุกลุกขึ้นทำไมใคร
 คนหลับกลับสันขึ้นให้ฟื้น
 เกลียดชังอย่างไรฤาไม่เคย
 นิจจาเจ้าวันทองน้องพี่อา
 นิจจาใจช่างกระไรมาแปลกแปลง
 เจ้าลิมนอนซ่อนพุ่มกระทุ่มดำ
 พี่เคี้ยวหมากเจ้าอยากพี่ยังคาย
 เจ้ามาได้หัวดีมีทรัพย์มาก
 หลงเชิงขุนช้างช่างชะอ่อน
 ถ้ามันตื่นขึ้นเห็นพี่จูบเจ้า
 สันปลุกลุกจริงสิพี่จน

จัดแก่นค่านางพลางตอบว่า
 ลืมตาดูบ้างก็เป็นไร
 อย่าเพื่อโฉมเผด็จไปข้างไหน
 อย่าจำใจให้ลูกไม่ลูกเลย
 คนตื่นนี้ไม่เตือนทำเชื่อนเลย
 เกยหน้ามาทักอย่าผลักแพลง
 พี่จำหน้าเนื้อน้องได้ทุกแห่ง
 เอมือเอกลำแล้วยังแคลงอยู่คล้าย
 เด็ดใบบอนซ่อนน้ำที่ไรฝ้าย
 แขนซ้ายคอดแล้วเพราะหนูนอน
 มาลิ้มลิ้นเพื่อนยากแต่เก่าก่อน
 กอดท่อนซุงสักสำคัญคน
 ตามเปล้าคอพี่นี้ขาดปัน
 ลุกขึ้นได้ไล่ชนพี่ตายจริง ฯ

เมื่อมีน ไวยพราคนางวันทองไปจากขุนช้างนั้น ขุนช้างตื่นขึ้นมาเห็น
 นางวันทองหายตัวไป ก็ให้บ่าวไพร่ค้นหา นาง พวkb่าวไพร่กลับมาแจ้งขุนช้างว่า ประตูบ้านเปิดอยู่
 และผู้คนถูกสะกดหลับไหลยังไม่ตื่น ขุนช้างก็กล่าวถึงนางวันทองด้วยอารมณ์รักระคนแค้น
 ดังกลอน (35 : 220)

ครานั้นขุนช้างฟังข่าวบอก
 คิดคิดให้แค้นแสนเจ็บใจ
 สองหนสามหนกันแต่หนี
 ครานั้นอ้ายขุนแผนมันแค้นชิง
 ไม่คิดว่าจะเห็นหน้าแก่
 เอาเถิดเป็นไรก็เป็นไป

เหงื่อออก ไชวมลันกระบาลไส
 ช่างทำได้ต่างต่างทุกอย่างจริง
 พลังที่ลงไม่รอดนางยอดหญิง
 นี้คราวันนี้วิ่งไปตามใคร
 ยังสาระแนหลบหนีไปไหน
 ไม่เอากลับมาได้มิใช่กู ฯ

บทพรรณนาจากผสานอารมณ์

พลายแก้วเพิ่งเข้าพิธีแต่งงานกับนางพิมและอยู่ร่วมหอได้เพียงสองวันก็ต้องจากเมียไปทำ
 ศึกที่เมืองเชียงใหม่ การเดินทางรอนแรมอยู่ในสถานที่ต่าง ๆ ได้พบเห็นธรรมชาติ ป่า เขา ลำเนา
 ไพร หมู่ชน และไม้นานาพรรณ จากและบรรยากาศดังกล่าวกระทบอารมณ์จึงพรรณนาจากที่พบ
 เห็นเปรียบเทียบกับความรู้สึกคิดถึงนางพิมผู้เป็นเมียรักที่เพิ่งจากมา ดังกลอน (9 : 160 – 161)

ลัดล่วงนครสวรรค์คั่นคง
 รมรินพื้นพรรณดอกไม้
 ไร่เจ้าพินนิมณฑลของพลายแก้ว
 มาส่งทัพกลับไปอาลัยนัก
 มาด้วยจะได้ชี้ให้ชมเล่น
 สารพัดรุกชาติสะอาดดี

นกเขาจับข่อยอยู่เคียงคู่
 คับแค้นทำรังบนต้นแค
 กระดุมพุกจิกพวงชมพูเทศ
 พยอมหอมหวานมาชวนใจ
 หอมกลิ่นบุปผชาติดาดง
 นกแก้วจับแก้วแจ้วเจรจา
 นกขมิ้นบินจับต้นมะเดื่อ
 จะเมินหมางขมิ้นทาระอาใจ
 พิศพรรณพฤษยามาตามทาง
 อินพรมนมสวรรค์จันทน์คณา
 เห็นกระทุ่มพุ่มชฎาระบัดตั้ง
 เป่ล่าจิดคิดเย็นขะเยือกใจ

ตัดทางหลงตามน้ำไม่
 เจ้าพลายละห้อยให้ถึงเมียรัก
 จะข้อนทรวงหนักแล้วเพียงออกหัก
 ดูผิวพัศตร์พิมเผือดไม่พาทิ
 ในดงเย็นยามยากมากกับพี่
 สกุนีจับรังอยู่จ่อแจ ฯ

ผัวมาอยู่ไกลพิมเจ้าเสียเหลือแหล่
 พี่ห่างแหหอนหินมาเดินไพร
 สังเกตเหมือนผ้าขมพูพิสมัย
 เหมือนกลิ่นสไบเจ้ายังคิดมา
 เหมือนกลิ่นแก้มที่หลงตะลึงหา
 เวทนาน้องจะพุดกับผู้ใด
 โอ้อาเนื่อจะหมองไม่ผ่องใส
 ไร่เจ้าพิมพิลาไลยของผัวอา
 มะปรางเปรียบแก่นางทั้งซ้ายขวา
 พี่จนกระแจะจันทน์ทาทุกอย่างไป
 เหมือนผมพิมเจ้าสะพรั่งเพราะไสว
 สักเมื่อไรจะได้พบเจ้าพี่อา ฯ

นางวันทองเคยอยู่สบายในเรือนของขุนช้างแต่เมื่อนางหนีตามขุนแผนมาเผชิญกับความลำบากตรากตรำในป่าใหญ่สภาพธรรมชาติที่ต่างไปจากสภาพในเรือนของขุนช้างทำให้นางวันทองคร่ำครวญแสดงความเป็นใจเปรียบเทียบกับชีวิตความเป็นอยู่ของนางระหว่างที่ครองคู่กับขุนช้าง กับที่หนีมาครองคู่อยู่กับขุนแผน (18:63 – 65)

ครานั้นจึงโฉมเจ้าวันทอง
 ได้ร่วมรสรักร้างที่ห่างมา
 นางหยิบใบยางมาต่างพัด
 ประนินบัตินิให้ขาดอนาทร
 นั่งอยู่ข้างฟัวตัวคนเดียว
 พอมนตร์หายคลายหลงพะวงรัก
 อนิจจาครานี้เนะตัวกู
 จะเป็นเหยื่อเสื่อสาบที่กลางไพร
 นี้จะอยู่อย่างไร ไม่เล็งเห็น
 มิได้คิดถึงตัวมัวจะมา
 ขุนแผนพามาด้วยความรัก
 แต่ทุกข์ยากอย่างนี้ยังมีเคย
 ไม่เคยเห็นก็มาเห็นอนาถนัก
 ร่านรินบินไต่ระคายครบ
 ยังพรั่งนี้นี้จะเป็กระไรเล่า
 คิดขึ้นมา น้ำตาตกออกใจตัน
 นิจาเอ๋ยเคยสำราญอยู่บ้านช่อง
 คลึงเกล้าเข้าเย็นไม่เว้นวาง
 ยามนอนเคยนอนบนเตียงตั้ง
 ยามร่อนนอนเล่นบนเตียงทอง
 อาบน้ำมีคนเข้าเคียงซัด
 ส่งกระจกเงางามอร่ามดี
 น้ำหอมกล่อมกลิ่นดอกไม้กลิ่น
 ผ้าผ่อนแพรพรรณสักพันพับ
 ตั้งแต่มีแต่จะมัวหมอง
 มากถืออกกล้วยหงกลีลูกลม
 นางสะท้อนถอนจิตคิดถึงตัว

สมสองต้องจิตเป็นหนักหนา
 เสนหาขุนแผนแสนอาวรณ
 โบกปักดุงรินที่บินว่อน
 จนผัวนอนหลับสนิทด้วยเหนื่อยนัก
 ให้เปล่าเปลี่ยวเวียงเหงาเศร้าใจหนัก
 เห็นประจักษ์ทุกซักร้อนก็ถอนใจ
 มาอ้างว้างค้างอยู่ในป่าใหญ่
 เอาป่าไม้เป็นเรือนเหมือนป่าช้า
 ตายเป็นก็คงปนอยู่กลางป่า
 ไม่รู้ว่าจะเป็เช่นนี้เลย
 ก็ประจักษ์ใจจริงไม่นิ่งเฉย
 ออกเอ๋ยเกิดมาพ็จะพบ
 ไม่รู้จักก็มารู้อยู่จนจบ
 ไม่เคยพบก็มาพบทุกสิ่งอัน
 จะลำบากยิ่งกว่าเก่าฤาไรนั้น
 กลับวันหวนหวนคะนึ่งถึงขุนช้าง
 ถนอมน้องมิให้หน้ายระคายหมาง
 อยู่กินก็สำอองลอออง
 มั่งบั่งดุงรินไม่บินต้อง
 มีคนประคองคอยพัควี
 ผิวพัดขมิ้นประจงสี
 ยาพินสรรสี่เป็นแสงยับ
 กระแจะจันทน์พัดพริ้งทุกสิ่งสรรพ
 ลับสูญสิ้นไปมิได้ชม
 สักหน้อยจะต้องกรองใบไม้ห่ม
 นับวันยิ่งจะตรมระกำใจ
 เหลียวมาดูผัวเห็นหลับไหล

จะเอนหลังมั่งเล่าก็เศร้าใจ
 หยิบราก ไม้มาวางลงต่างหมอน
 คลำดินแข็งกระด้างระคายคาย
 สารพัดวิบัติไปหมดสิ้น
 แสงไฟไม่อยู่มาเดือน
 ออกเอ๋ยเกิดเจ็บเป็นสตรี
 ไม่รักกายร้ายชมภริยาไป
 เสียแรงรูปงามนามก็เพราะ
 ที่ดีศีลในดินแดน

จะวางกายลงกระไรล้วนกรวดทราย
 แลดูขอนจะหนุนก็ใจหาย
 เสียคายเอ๋ยเคยสุขสำราญเรือน
 ละถิ่นฐานนานครมานอนเถื่อน
 เหย้าเรือนทิ้งมาหาร่มไม้
 พอที่จะเป็นสุขไม่สุขได้
 เพราะไม่ครองใจจึงได้แค้น
 ละมุนเหมาะใจชั่วนี้เหลือแสน
 ชั่วเล่าใครจะแม่นก็ไม่มี

ขุนแผนพานางวันทองหนีมาจากขุนช้างและได้ครองรักกันใหม่อีกครั้งหนึ่งในป่า แม้จะต้องทนต่อสภาพความลำบากแต่ธรรมชาติรอบกายก็ทำให้นุคคลทั้งสองชมความงามด้วยความรื่นรมย์ และมีความสุขที่ต่างได้พบทวนความประทับใจในความรักของกันและกัน ในช่วงอดีต (19 : 77-78)

กุมารทองนำหน้าพาจร
 พระพายพัดเกสรขจรไกล
 ดั้นดอกออกช่อบุปผชาติ
 จึงชี้ชวนวันทองน้อมพ้อ
 พระจันทร์จรแจ่มกระจ่างแจ้ง
 นางแย้มแย้มยิ้มอยู่ริมไพร
 ช่อนชู้ช่ออรชร
 ช่อนกลิ้งส่งกลิ้งประทีนแกม
 เล็บมีอนางกางกลีบกะทัดรัด
 บานเย็นบานสะพรั่งฝั่งสระบัว
 มะลิวัลย์พันระกำขึ้นแกมจาก
 จำปีเคียง โศกระย้าผกากรอง
 อบเชยเผยกลิ่นกล้วยสุกรม
 สาวหยุดกุหลาบอาบอวลดี
 นางวันทองร้องว่าช่างน่าชัง
 ช่างยกช้อยเล่นจนเลิกลอย
 ชมอื่นก็ไม่ขึ้นเหมือนชมเจ้า

ข้ามคอนเขาเงินเนิน ไศล
 หอมตรลบอบไปในพนา
 คาดายหว่างเวียงจังหวัดผา
 เจ้าดูพรรณบุปผาน่ายวนใจ
 สองแสงช่อชูดุไลว
 เหมือนที่ไร่ฝ้ายพิมเจ้ายิ้มแย้ม
 เหมือนเราช่อนเป็นชู้คู่แกล้ม
 เหมือนกลิ้งแก้ม โลมขมเมื่อส่งตัว
 เหมือนมือเจ้าปรนนิบัติพิศวีฬ
 เหมือนเย็นเจ้าเข้าย้อยอยู่กับน้อง
 ได้สามวันกรรมพรากร ไปจากห้อง
 พี่โศกเศร้าเฝ้าตรองกว่าสองปี
 วันนี้ได้เชยชมสมสุขพี่
 ขอหยุดชมจูบที่เกิดสาวน้อย
 กำลังฟังเพลินพลอดอยู่พล่อยพล่อย
 เชิญชมคงอีกสักหน่อยจะฟังความ
 สบายหายเปลี่ยวเปล่าเมื่อยามสาม

ดวงเดือนเลื่อนลงลับดงราม
แสงทองส่องพุ่มพยับเหลือง
ฝูงสัตว์จับุบาทก็ตื่นตา

ดาวตกคำตามเมื่อรุ่งฟ้า
สุรีย่างเยื้องพระเวหา
สกุณาธารังระงมร้อง

บทเจรจาหรือรำพึงรำพัน การศึกษากระบวนการกลอนที่กวีใช้เป็นบทเจรจาหรือบทรำพึงรำพันพบว่ามีความสอดคล้องกับเนื้อเรื่อง บุคลิกภาพ นิสัยใจคอ และบทบาทของตัวละคร ดังที่ผู้วิจัยได้กล่าวไว้โดยละเอียดในหัวข้อตัวละครได้แก่ ขุนแผน วันทอง และขุนช้าง กระบวนการที่เป็นบทเจรจาหรือรำพึงรำพันมีข้อสังเกตสำคัญ ดังนี้

บทเจรจาที่ปรากฏในเนื้อเรื่องที่เป็นจุดสำคัญของเรื่อง ได้แก่ บทเจรจาที่แสดงพระวินิจฉัยของสมเด็จพระพันวษาเกี่ยวกับความขัดแย้งระหว่างขุนช้าง ขุนแผนและจมื่นไวย อันมีสาเหตุมาจากการแย่งชิงนางวันทอง จนทำให้มีคดีฟ้องร้องให้ต้องทรงตัดสินคดีหลายครั้ง ความขัดแย้งดังกล่าวนั้น สมเด็จพระพันวษาแสดงพระวินิจฉัยว่า เกิดจากความชั่วของวันทองที่เป็นหญิงสองใจ ดังพระดำรัสที่ตรัสปรึกษาชนางวันทองและมีรับสั่งตัดสินคดีคือ ให้ประหารชีวิตนางในที่สุด ดังกลอน (35 : 232)

ครานั้นพระองค์ผู้ทรงภพ
เหมือนดินประสีปลิวติดกับเปลวไฟ
จะวาร์กข้างไหนไม่ว่าได้
ออกนั้นเข้านี้มีสำรอง
จอกแหนแพเสาสำเภาใหญ่
เหมือนมหาสมุทรสุดซึ่งซีก
อิฐผาหาหาบมาหุ้มถม
อิแสนถ้อยจัญไรใจทมิฬ
รูปงามนามเพราะน้อยไปหรือ
แต่ใจสัตว์มันยังมีที่นิยม
มิ่งนี้ถ้อยยิ่งกว่าถ้อยอิทัยเมือง
ละ โมบมากคณหาคาเป็นมัน
ว่าหญิงชั่วศัวยังคราวละคนเดียว
หนักแผ่นดินกูจะอยู่ไย
กูเลี้ยงมิ่งถึงให้เป็นหัวหมื่น
อ้ายขุนช้างขุนแผนทั้งสองรา
หญิงกาลกนิอิแพศยา

ฟังจบแค้นคั่งดังเพลิงไหม้
ดูดูเป็นได้อวันทอง
น้ำใจจะประดังเข้าทั้งสอง
ยิ่งกว่าห้องทะเลอันล้าลึก
มาทอดดมเท่าไรไม่รู้ลึก
น้ำลึกเหลือจะหยั่งกระทั่งดิน
ก็จ้อมจมนุญหยาไปหมดสิ้น
ดังเพชรนิลเกิดขึ้นในอาม
ใจไม่ซื้อสมศักดิ์ทำเส้นผม
สมาคมก็แต่ถึงฤดูมัน
จะเอาเรื่องไม่ได้สักสิ่งสรรพ
สักร้อยพันให้มิ่งไม่ถึงใจ
หาตามตอมกันเกรียวเหมือนมิ่งไม้
อ้ายไวยมิ่งอย่างนับว่ามารดา
คนอื่นรู้ว่าเมกก็ขายหน้า
กูจะหาเมียให้อาย่าอดัย
มันไม่น่าชยชิตพิสมัย

ที่รูปสวยสมมีถมไป
เร่งเร็วแหวยพระยายมราช
อกเอาขวานผ่าอย่าปราณี
เอาใบตองรองไว้ให้หมากิน
ฟันให้หญิงชายทั้งหลายดู

มึงตั้งใจเสียเถิดอีกคนนี่
ไปฟันพาดเสียให้มันเป็นผี
อย่าให้มีโลหิตติดดินดู
ตกดินจะอับปรียกาลีอยู่
สั่งเสร็จเสด็จสู่ปราสาทชัย

ในด้านบุคลิกภาพของตัวละครเอก คือ ขุนแผนในฐานะเป็นทหารเอกนั้นผู้ฟังจะทราบได้จากบทรำพึงของจางวางหกเหล่า เมื่อไปนำตัวขุนแผนขณะยังเป็นสามัญชนชื่อพลายแก้วมาเข้าเฝ้าตามรับสั่งของสมเด็จพระพันวษา จางวางหกเหล่านี้มีความเห็นดังกลอน (8: 146)

ครั้นถึงจึงหยุดทรุดนั่ง
เจ้าพลายแก้ววันทาพูดจากัน
พูดจากรรมคุณขำ
ถ้าไปก็จะได้ราชการ

ท่านผู้รับสั่งอยู่ที่นั่น
เห็นคมสันตาดเลาจะเอาการ
ตาตากลอกกลมสมทหาร
เสร็จทัพกลับมาบ้านแล้วคงดี

สมเด็จพระพันวษาเมื่อทอดพระเนตรเห็นบุคลิกของพลายแก้วก็ทรงพอพระทัยและตรัสเป็นใจความสำคัญเกี่ยวกับบทบาทและหน้าที่ที่มีพระประสงค์จะให้พลายแก้วปฏิบัติต่อไปในอนาคต (8: 146)

พระองค์ทรงพิศอยู่เป็นครู่
ตาเป็นมันหยับขลับกลม
จึงตรัสว่าฮ้าเฮี้ยฮ้ายพลายแก้ว
อย่าให้เสียศักดิ์วงศ์พงศ์ปราณ
แม่นตีเชียงทองชนะมา
ตริกตรองถ่องแท้ให้แน่ใจ

นำเอ็นดูรูปร่างมันงามสม
วิทยาอาคมจักเชี่ยวชาญ
มึงเกิดแล้วในเนื้อเชื้อทหาร
ทำราชการสืบต่อพ่อมึงไป
เงินทองเสื่อผ้ากูจะให้
จะได้ฤามีได้ให้ว่ามา

นางวันทองเป็นหญิงที่ปากจัดและมีโทสจริต เป็นแม่จากสาเหตุที่ยกนางวันทองให้แก่ขุนช้าง (12: 218)

นางจะเจรจาโต้เถียงกับนางศรีประจันผู้

ศรีประจันฟังคำร้องซ้ำว่า
นางพิมเคื่องข้องร้องตวาด
อายกับหมูหมาพวกข้าไท

เป็นไรหวาอหิมไม่ออกไป
ข้าหาปรารถนาไปใส่ไม้
ว่าแล้วร่ำไรร้องไห้งอ

ศรีประจันบันพลางครางฮือ
ตั้งแต่เจ็บเต็มทีเมื่อปีจอ

ขุนช้างเจ้าอย่าถือเลยอิพ้อ
ใจคอมันให้กลุ่มคลุ้มคลั่งไป

นางวันทองมักจะคำว้าขุนช้างทั้ง โดยการค่ากระทบกระเทียบและค่าโดยตรง เช่นคำป่าว
ชื่ออ้ายผลกระทบขุนช้าง (6 : 101)

ครานั้นนางพินนิมสนิท
แอบลับแลแลเห็นขุนช้างมา
อ้ายนี้แลมันทำกูวันนั้น
จึงร้องตอบแม่ปล้นในทันใด
แล้วแกล้งเรียกข้าค่าประจาน
ยกยศยิ่งใหญ่กระไรเลย
จงหองเอาเงินมาอวดอึง
จีเกียจการงานนี้สุดใจ
อ้ายเจ้าผู้ลอมปอมกระหม่อมบาง
ชิชะแข็งจันทน์น้ำมันทา
หมามันจะเกิดชิงหมาเกิด
หน้าตาเช่นนี้จะมีเมีย
เหมือนแมงปออดอิทธิว่าฤทธิสุด
ก่อนเส้าฤจะเท่าเมรุไกร
ชาติชั่วตัวคังนกดะกรม
เขาสิปองเล่นมูจลินท์ล่ง

แค้นจิตขัดใจเป็นหนักหนา
แฝงฝ่าฟังเรื่องให้เคืองใจ
จะฟังเทศน์ฟังธรรมหาได้ไม่
ไม่ไปละอย่าเรียกให้ยากเลย
แน่อ้ายผลหัวล้านไปไหนเหวย
ดอกเคยฤจะปลอมพยอมไพร
แม่มิงกูหาปรารถนาไม่
น้ำขอดโองไหไม่นำพา
ลอยชายลากหางเที่ยวเกี่ยวหมา
หย่งหน้าสองแควเหมือนหางเป็ย
มิงไปตายเสียเถิดอ้ายห้าเบ็ย
อ้ายมะม่วงหมาเลียไม่เจียมใจ
จะแข่งครุฑข้ามอ่าวทะเลใหญ่
หิงห้อยไพรจะแข่งแสงสุริยง
จะเอื้อมอ้อมอิงอภิวทคหงส์
ตัวพะวงตมกลับทะนงใจ

คำขุนช้าง โดยตรงเมื่อถูกนางศรีประจันบังคับให้เข้าหอกับขุนช้าง (12 : 219)

จึงปลอบลูกยาอย่าช้าเลย
นางวันทองแค้นคั่งประดังร้อง
ชังน้ำหน้าอ้ายหัวล้านจี้คร้านไป
ตะแกฟังลูกยาว่าประชด
คูอิพิมว่าได้ช่างไม่เกรง
นางวันทองร้องแซ่พ้อแม่เอ๋ย
เขาไม่รักอ้ายล้านมาพาลตี

เจ้าก็เคยเข้าหออย่าท้อใจ
กระทู้ห้องสนั่นหวั่นไหว
แม่จะใคร่ได้เขาก็เอาเอง
มันเหลืออดอกเขมรขึ้นเด่นเหยง
แกจวยไม้ป่ายเป้งลงหลายที
ช้าไม่เคยพบเห็นเช่นนี้
คนไม่อาชอายผีบังเอิดรา

ยังส่งเสียงเสียงคำไม่ตกปาก
มดมือชื้อโยงขึ้นหลังคา
จะเข้าหอฤาไม่ให้เร่งว่า
นางวันทองร้องดินจะสิ้นใจ

แกฉวยเชือกกระชากมาจากฝา
เอาไม้มาตีกลมระดมไป
มิบอกมาแล้วแม่หาแก้ไม่
พี่สายทองไปไหนไม่เข้ามา

ขุนช้างเมื่อต้องเป็นคู่แข่งกับขุนแผนเพราะหมายปองหญิงคนเดียวกันจึงเกิดปมด้อยในเรื่องรูปลักษณะโดยเฉพาะในด้านหัวล้าน ดังคำรำพึงรำพันที่ปรากฏอยู่หลายตอน เช่น ตอนที่จะไปบ้านนางศรีประจันเพื่อเจรจาทาบทามนางพิม (6 : 100)

ยกคันถ้องมาส่งดูกระจก
เอาเขม่าเข้มนอมอยู่มัวชัว

ในจิตคิดวิตกแต่ที่หัว
แป้งชโลมโสมตัวทั่วทั้งกาย

ตอนไปเจรจาสู่ขอนางพิมในครั้งที่สอง ขุนช้างก็รำพันด้วยความแค้นเคืองใจและน้อยใจในรูปลักษณะของตน (11 : 191-192)

จับกระจกขึ้นชูดูกระบาล
ภูแค้นน่าแฟนลงสักโขก
เกลี้ยงหน้าเกลี้ยงหลังดูจ้งไร
เป็นนเปราะละอะหน้าเหมือนทาเล่น
เอาไม้่น้อยสอยเส้นให้รายเรียง
อ้ายหยอกหยอยมันน้อยกว่าที่เป่ล่า
อนิจจาข้าวของเงินทองมี
ซื้อช้างซื้อม้าก็กว่าร้อย
ถ้าซื้อได้กูจะใส่เสียให้ครัน
ถ้ารู้ว่าจะล้านแต่กำเนิด
ขัดแค้นแน่นใจดังไฟลาม

เห็นตัวหัวล้านรำคาญใจ
โสโครกไม่เอาแก้วเอาการได้
จับเขม่าเข้าใส่สักสองเพรียง
หวีกระจายรายเส้นไม่มีดเกลี้ยง
มุหน่ายป้ายเคียงลงเต็มที
ผมขี้เข้าน่าเกลียดขี้เกียจหวี
ช่วยทาสีทาสาได้กว่าพัน
ผมหน้อยหนึ่งกระไรไม่มีดขวัญ
ตัดกันดูเล่นเส้นงามงาม
กูไม่ปรารถนาเกิดอ้ายสำสาม
ลูกเดินผลีผลามเข้าห้องใน

นอกจากนี้บทเจรจาของนางทองประศรีที่ปรากฏอยู่หลายตอนได้สะท้อนให้เห็นความคิดของกวีในด้านการสร้างบทบาท ให้นางเป็นแม่ผัวที่ขัดขวางความรักระหว่างพลายแก้วลูกชายของตนกับนางพิมผู้เป็นลูกสะใภ้ เช่น ขอให้พลายแก้วบวชต่ออีกสองพรรษาและไม่เห็นด้วยที่พลายแก้วจะเอาพิมมาเป็นเมีย นางเสนอความเห็นว่าจะเลือกผู้หญิงที่มีคุณสมบัติดีกว่านางพิมมาให้เป็นคู่ครองของพลายแก้ว (7 : 122-123)

ทองประศรีว่ากรรมเอ๋ยกรรมแล้ว พ่อแก้วแก้วตาของแม่เอ๋ย	แม่จะได้ชมเซยชายจีวร
บวชก่อนเกิดอย่าเพอมีเมียเลย	ลูกแก้วจงโปรดแกเสียก่อน
พ่อเจ้าเขาก็ตายไปนานแล้ว	สิกมาแม่จะพ่อนให้มีเมีย
บวชสักสองพรรษาอย่าอวรณ์	ฟังคำแม่ว่าจงทิ้งเสีย
จะขอให้เป็นลูกเซยเจ้าพระยา	กะปลกกะเปลี่ยปลอบลูกพิไรไป
อย่างอิพิมไม่นำมาเป็นเมีย	ฤาจะเอาชาววังจะขอให้
งามกว่าพิมนี่ก็มีมั่ง	ก็จะได้นางในที่ชั้นตาฯ
ถวายนางเงินทองต้องพระทัย	

ในคราวที่นางไปเยี่ยมนางพิม นางทราบเรื่องจากนางพิมน่า ขุนช้างมาบอกข่าวว่าพลาญแก้วตายในที่รบและนางศรีประจัน ได้ยกนางพิมให้ขุนช้างแล้ว นางพิมขอหนีไปอยู่กับนางทองประศรีที่บ้านกาญจนบุรี แต่พอเกิดการโต้เถียงระหว่างนางกับนางศรีประจัน นางทองประศรีกลับกล่าวดูถูกวงศ์ตระกูลของนางศรีประจันและเปิดเผยให้ทราบว่า นางไม่คิดจะได้นางพิมเป็นลูกสะใภ้ตั้งแต่พลาญแก้วให้มาสู่ขอแล้ว (12 : 214)

แม่เฮ้ยอ้ายศรีประจัน	กว่าเท่จอย่าให้ทันตะวันบ้าย
เพราะกุสมักรรักลูกชาย	ออพลาญกุห้ามมันไม่ฟัง
มันฟังรุ่นเล็กเป็นเด็กหนุ่ม	กลัดกลุ้มไม่คิดดูหน้าหลัง
หลงรักกอนวิงเอาจริงจัง	กูจึงเซซังมาตามใจ
ถึงเอ็งจะพรากจากออพลาญ	กูหาไม่ความเสียตายสักนิดไม่
ด้วยพิชพรรณมันไม่น่าจะอาลัย	นี่ซังตายว่าไว้พอเป็นที่

ครั้งขุนแผนพาลาวทองไปที่บ้านพร้อมทั้งเล่าเรื่องที่ตนเพิ่งทะเลาะกับนางวันทองและตัดขาดจากนางแล้ว นางทองประศรีแสดงความดีใจพร้อมทั้งกล่าวเสริมโดยแต่งเรื่องใส่ความนางวันทองและแสดงความยินดีรับลาวทองเป็นลูกสะใภ้ (13 : 234)

ทองประศรีว่าอิพ่อเอ็งอย่าเล่า	อิแม่เล่าศรีประจันมันจองทอง
ยกไปให้อ้ายขุนช้างครอง	แม่ไปว่ามันร้องให้อิงไป
กูตัดเค็ดเสร็จสิ้นแต่วันนั้น	อิวันทองเลี้ยงมันนั้นไม่ได้
แล้วผินหน้าว่ากับลาวทองไป	จะฝากไข่ฝากผีกับลูกยา
ตามยากตามมีแม่จะให้	มาอยู่ด้วยกันไปจนกายหน้า
รักด้วงงวนตัวกลัวนิทาน	แล้วสั่งข้าขนของขึ้นบนเรือน

หลังจากนางลาวทองถูกพรากไปอยู่ในวังแล้ว ขุนแผนบอกกับนางทองประศรีว่าจะแก้แค้นขุนช้าง โดยพานางวันทองไปอยู่ในป่ากับตน นางทองประศรีกล่าวห้ามปรามขุนแผน โดยอ้างเหตุผลว่า นางวันทองเป็นหญิงที่ไร้ค่าไม่ควรเอามาเป็นคู่ครอง (17 : 29)

ทองประศรีฟังพลาทางปดอบ	ตอบว่าแม่เห็นหาควรไม่
แม่นี้คิดเกลียดครั้งเกลียดใจ	มันสิ้นไรแล้วฤาทั้งบุรี
ถ้าจามรูปงามใจแม่ไม่ห้าม	ควรตามแล้วก็ตามให้เต็มที
นี่จามรูปแต่ใจมันไม่ดี	อย่างนี้มันไม่น่าจะติดตาม
วันทองหมองแมนเหมือนแหวนเพชร	แตกเม็ดกระจายสิ้นเป็นสองสาม
จะผูกเรือนก็ไม่รับกับเรือนงาม	แม่จึงห้ามหวงเจ้าเพราะเจ็บใจ

องค์ประกอบของวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนในส่วนที่เป็นภาครอง ดังกล่าวมาข้างต้นนี้เป็นผลงานของกวีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้ประกวดประชันกันเต็มฝีปากและได้รับการคัดเลือกกลั่นกรองเฉพาะสำนวนที่ดีจากกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณมาพิมพ์รวมเล่มอีกชั้นหนึ่ง ดังนั้น ไม่ว่าจะเป็นกระบวนกลอนในบทบรรยาย ที่เกิดจากการความสามารถในการปรุงแต่งสามวิธีได้แก่ การใช้กลวิธีการประพันธ์แบบเกริ่นการณ์ การใช้กลวิธีบรรยายฉาก ทั้งในด้านเน้นความสอดคล้องกับอารมณ์ความรู้สึกหรือสถานภาพของตัวละคร และการใช้ลีลาจังหวะสอดคล้องกับเหตุการณ์ และสภาพการณ์ รวมถึงการปรุงแต่งบทบรรยายในด้านการให้ความสมจริง ทั้งในการบรรยายเส้นทางถูกต้องตามแผนที่ การบรรยายลักษณะภูมิประเทศตามสภาพความเป็นจริง และการบรรยายสภาพและ/หรือวิธีการเดินทางของตัวละคร หรือกระบวนกลอนที่เป็นบทพรรณนาอันได้แก่ บทพรรณนารายละเอียดของสิ่งของหรือสถานที่ และบทพรรณนาอารมณ์ในบทพรรณนารายละเอียดของสิ่งของหรือสถานที่นั้น กวีได้แสดงฝีมือการประพันธ์โดยใช้วิธีเล่นเสียงสัมผัสอักษร เล่นคำพ้องเสียง ใช้คำซ้อนเพื่อเสียง และใช้คำเลียนเสียงธรรมชาติในบทชมดง ชมไม้ ชมนก ชมธรรมชาติ และชมสัตว์ กับแสดงความหมายแฝงไว้ในบทชมม่านฝีมือของนางลาวทอง และนางวันทอง ในบทพรรณนาอารมณ์ กวีเน้นอารมณ์รัก อารมณ์โศก และอารมณ์รักระคนแค้นในส่วนที่เป็นบทพรรณนาอารมณ์ต่าง ๆ และแต่งบทพรรณนาจากผสานอารมณ์ หรือเป็นกระบวนกลอนในส่วนที่เป็น บทเจรจาบทรำพึงรำพัน ที่มีความสอดคล้องกับเนื้อเรื่อง บุคลิกภาพนิสัยใจคอ และบทบาทของตัวละคร องค์ประกอบในส่วนที่เป็นภาครองดังกล่าวนี้ล้วนเสริมให้องค์ประกอบในส่วนที่เป็น ภาคประธาน ของเรื่องมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนจึงเป็นวรรณคดีที่ได้รับยกย่องจากวรรณคดีสโมสรสมัยรัชกาลที่ 6 ว่า มีความเป็นเลิศในประเภทกลอนสุภาพ

ศิลปะในการประสานองค์ประกอบของเรื่องทำให้เกิดรส

ในการจัดองค์ประกอบให้เกิดเป็นวรรณกรรมนั้น เสฐียรโกเศศได้ให้แนวคิดไว้ว่า “ขึ้นอยู่กับท่วงท่าของกวี... ซึ่งเกิดจากความคิดและความสามารถเฉพาะตัวบุคคล” (เสฐียรโกเศศ. 2519 : 122) และ “ส่วนสำคัญอันเป็นรากฐานของท่วงท่าที่แสดงทั้งหมดจะดีหรือเลวก็ตามที่อยู่ที่องค์ประกอบ” (เสฐียรโกเศศ. 2519 : 123) โดยเสฐียรโกเศศ (2519 : 123) ได้ชี้ให้เห็นว่า องค์ประกอบของวรรณกรรมอยู่ที่วิธีจัดเรียงถ้อยคำ ประโยค ประธาน วรรคตอนของผู้ประพันธ์ อันเกิดจากความคิดเห็นเป็นเฉพาะตัวของผู้ประพันธ์ และประการสำคัญก็คือ “วิธีจัดเรียงถ้อยคำ และความคิดเห็นเป็นเฉพาะนี้จะดีหรือเลวย่อมอยู่ที่วรรณกรรมซึ่งสร้างขึ้นนั้นมีอำนาจเร้าให้อ่าน บังเกิดอารมณ์สะเทือนใจที่สูงที่ดิงามแก่ไหน” (เสฐียรโกเศศ. 2519 : 123)

แนวคิดสำคัญดังกล่าวนี้ทำให้ผู้วิจัยได้ข้อสังเกตว่า/ เสฐียรโกเศศให้ความสำคัญของการ ประเมินคุณค่างานวรรณกรรมว่าขึ้นอยู่กับความคิดและความสามารถของกวีในการจัดองค์ ประกอบให้แก่วรรณกรรมจนวรรณกรรมนั้นสามารถทำให้ผู้อ่านบังเกิดอารมณ์สะเทือนใจที่สูง และดิงาม แนวคิดของเสฐียรโกเศศข้างต้นนี้สอดคล้องกับแนวคิดของ น.ท. หญิง สุมาลี วีระวงศ์ ที่ได้เสนอไว้ว่า “...เมื่อจะศึกษาวรรณศิลป์ในผลงานการประพันธ์ก็คือ ควรพิจารณาศิลปะในการ ประสานสัมพันธ์องค์ประกอบให้เหมาะสม” (น.ท. หญิง สุมาลี วีระวงศ์. 2534 : 66)

นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทรง ประเมินคุณค่าของบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนและทรงมีพระมติว่า ความสำเร็จอารมณ์ที่ได้รับเกิด จากองค์ประกอบของเรื่องทั้งในส่วนที่เป็นโครงเรื่อง เนื้อเรื่อง บทบาทตัวละครและคำประพันธ์ที่ ใช้แต่ง ดังนี้

คนชอบเรื่องขุนช้างขุนแผนเพราะเป็นเรื่องจริงนั้นก็อีกส่วนหนึ่ง แต่เห็นว่าจะจริง เป็นเรื่องที่ไม่เป็นไปตามใจหวัง ทำให้ผู้ฟังนั้นวิบวามด้วยอีกส่วนหนึ่ง เพราะเรื่องของ ไทยเรา ใครในท้องเรื่อง ซึ่งน่ารักก็มีแต่ความดี ถึงจะมีอันตรายบ้างก็เพียงยักษ์มาลักเอา เมียไป นึกให้ทำอะไรไม่ได้ก็ไม่ได้ นึกให้ฆ่ายักษ์ตายได้นางกลับ ก็ตายก็ได้กลับ สมนึก มันก็สิ้นสนุกไปในตัวเอง ตั้งแต่แรกพลายแก้วรักนางพิม ขุนช้างก็รักพ้อง พลายแก้วนำ เอ็นดู แต่ขุนช้างมีเงิน นึกเอาใจช่วยให้พลายแก้วได้สมนึกก็จริง แต่เคราะห์ร้ายต้องจาก ไปทัพ ขุนช้างก็ขวางเข้ามาให้ใจหวมอีก กลัวจะเสียทีแก่ขุนช้างเกือบตาย พลายแก้ว กลับมาทันยังไม่ทันเสียตัว ช่วยดีใจเจียนตายกลับเกิดความวิวาทกับลาวทองถึงตัดขาดกัน ต้องเป็นเมียขุนช้างด้วยจำใจ ฟังน่าสงสารและเสียใจมาก ครั้นขุนแผนคิดถึงจะมาลอบลัก พากลับไป ช่วยดีเนื้อดีใจวันทองกลับไม่ไป อาลัยรักขุนช้าง มันขวางใจที่สุด ถ้าไม่มี มนต์ก็ต้องถึงจุดคร่ากันจึงไปได้ เป็นนานจึงได้รักใคร่ลงรอยกันอย่างเดิม นึกว่าจะเป็น สุขกันเสียที ก็หาเป็นอย่างนี้ก็ไม่ ขุนช้างถวายฎีการับสั่งให้หาเข้าไปชำระฟังเรื่องใจวับ

หวาม กลัวจะถูกตัดสินใจ ให้แก่ขุนช้างแต่มีหวังที่ขุนแผนเป็นคู่แท้มีทางจะได้ แต่ก็ทำผิดไว้ เรื่องกลับพลิกไปเป็นวันทองต้องถูกตัดหัว ร้ายไปกว่าอะไรเสียหมดอีก เรื่องขวางน้ำใจอยู่ดังนี้ของเราเมื่ออยู่เรื่องเดียวกันนั้น ประกอบกับคำแต่งเหมือนเรื่องคนจริงจั่ง จึงชอบกันมีรู้จัก (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์. 2529 : 79)

พระมติของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เกี่ยวกับความสำเร็จอารมณ์ที่ได้รับจากการฟังเรื่องขุนช้างขุนแผน ดังที่ยกมานี้เมื่อได้ศึกษาทฤษฎีรสของทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤตควบคู่กัน ผู้วิจัยพบว่าพระมติของพระองค์ท่านมีความสอดคล้องกับการเกิดรสต่างๆ ของผู้อ่านผู้ฟังเมื่อรับรู้ภาวะต่าง ๆ ของตัวละครตามทฤษฎีรสของทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต เพื่อให้การศึกษาวรรณศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนชัดเจนและสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ผู้วิจัยจะได้ศึกษา รสในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน โดยใช้ทฤษฎีรสของทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤตเป็นหลักในการศึกษาและวิจัย

รสในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน

ความหมายของรสตามทฤษฎีรส

กุสุมา รัชมณี (2534 : 22) ได้อธิบายความหมายของรส ไว้ว่า “รส คือปฏิกิริยาทางอารมณ์ที่เกิดขึ้นในใจของผู้อ่านเมื่อได้รับรู้อารมณ์ที่กวีถ่ายทอดไว้ในวรรณคดี” และยังสามารถให้ความชัดเจนเกี่ยวกับ รส โดยนำความเห็นของนักวรรณคดีตามทฤษฎีรสมาชี้แจงให้ความกระจ่างว่า “วรรณคดีเกิดขึ้นเมื่อกวีมีอารมณ์สะเทือนใจแล้วถ่ายทอดความรู้สึกนั้นออกมาในบทประพันธ์ อารมณ์นั้นจะกระทบใจผู้อ่าน ทำให้เกิดการรับรู้และเกิดปฏิกิริยาทางอารมณ์เป็นการตอบสนองสิ่งที่กวีเสนอมารสจึงเป็นความรู้สึกที่เกิดขึ้นในใจผู้อ่าน มิใช่สิ่งที่อยู่ในวรรณคดี ซึ่งเป็นเพียงอารมณ์ที่กวีถอดถ่ายทอดไว้และเป็นตัวทำให้เกิดรสเท่านั้น” (กุสุมา รัชมณี. 2534 : 22)

รสกับภาวะ

“อารมณ์ต่าง ๆ ที่กวีแสดงไว้ในผลงานเรียกว่า ภาวะ” (กุสุมา รัชมณี. 2534 : 23) คำ “ภาวะ” นี้ กุสุมา รัชมณี (2534 : 105) ได้ใช้ในความหมายที่เป็นทั้ง สภาพที่เกิดแก่ร่างกาย เช่น ความน่ารังเกียจ ความน่าพิศวง และ อารมณ์

การจำแนกภาวะนั้น ทฤษฎีรสในวรรณคดีใช้ทฤษฎีรสในการละครตามคัมภีร์นาฏยศาสตร์ของกรตมุนี เป็นหลักในการจำแนกได้แบ่งภาวะเป็น 2 ประเภท คือ ภาวะหลัก และ ภาวะเสริม

ภาวะหลัก คือ ภาวะพื้นฐานหรืออารมณ์ธรรมดาสามัญ มี 9 อย่าง คือ (กุสุมา รักษาณิ.

2534 : 106)

1. ความรักหรืออารมณ์รัก (รติ)
2. ความขบขัน (หาสะ)
3. ความทุกข์โศก หรืออารมณ์โศก (โศกะ)
4. ความโกรธ (โกรธะ)
5. ความมุ่มม่น (อุตสาหะ)
6. ความน่ากลัว (ภยะ)
7. ความน่ารังเกียจ (ชุกุปสา)
8. ความน่าพิศวง (วิสมยะ)
9. ความสงบ (สมะ)

ภาวะเสริม คือ ภาวะหรืออารมณ์ที่อาจเกิดแก่นมนุษย์บางคนเป็นบางครั้งบางคราวมี 33
อย่าง คือ (กุสุมา รักษาณิ. 2534 : 106)

1. ความไม่แยแส (นิรเวท)
2. ความเหนียวอ่อน (คลานิ)
3. ความสงสัย (สงกา)
4. ความริษยา (อสุยา)
5. ความมัวเมา (มทะ)
6. ความอ่อนเปลี้ย (สรมะ)
7. ความเกียจคร้าน (อาลัสยะ)
8. ความอับจน (ไทนยะ)
9. ความวิตก (จินตา)
10. ความหลง (โมหะ)
11. ความระลึกได้ (สมฤติ)
12. ความมั่นคง (ธฤติ)
13. ความละเอียด (วริทา)
14. ความห้วนไหว (จปลดตา)
15. ความยินดี (หรรษะ)
16. ความตื่นตระหนก (อาเวคะ)
17. ความเฉยชา (ชชตา)
18. ความจองหอง (ครรวะ)
19. ความสิ้นหวัง (วิยาทะ)

20. ความโหยหา (เอาตสุกยะ)
21. ความง่วงงุน (นิทรา)
22. ความสิ้นสติ (เพราะถูกสิ่ง) (อปีสมาระ)
23. ความหลับไหล (สุปตะ)
24. ความตื่น (วิโพชะ)
25. ความแค้น (อมรรชะ)
26. ความเสแสร้ง (อวิทตะ)
27. ความรุนแรง (อุครตา)
28. ความพินิจพิเคราะห์ (มติ)
29. ความป่วยไข้ (วยาธิ)
30. ความขี้คลัง (อุณมาทะ)
31. ความตาย (มรณะ)
32. ความพร่นพริ้ง (ตราสะ)
33. ความใคร่ครวญ (วิตรรกะ)

เมื่อผู้อ่านได้รับรู้ภาวะที่กวีแสดงไว้แล้วก็จะเกิดอารมณ์ตอบสนองต่อภาวะนั้น เรียกว่ารส มี 9 รส เท่ากับจำนวนภาวะและสัมพันธ์กับแต่ละภาวะดังนี้ (กุฎุมารักขมณี.2534 : 23)

ความซาบซึ้งในความรัก (สฤงคารรส) เป็นอารมณ์ตอบสนอง ภาวะรัก
 ความสนุกสนาน (หาสยรส) เป็นอารมณ์ตอบสนอง ภาวะขบขัน
 ความสงสาร (กรูณารส) เป็นอารมณ์ตอบสนอง ภาวะทุกข์โศก
 ความแค้นเคือง (เราทรรส) เป็นอารมณ์ตอบสนอง ภาวะโกรธ
 ความชื่นชมในความกล้าหาญ (วีรรส) เป็นอารมณ์ตอบสนอง ภาวะมุ่งมั่นในการต่อสู้
 ความเกรงกลัว (ภยานกรส) เป็นอารมณ์ตอบสนอง ภาวะน่ากลัว
 ความเบื่อบระอา ชิงชัง (พีภัตสรส) เป็นอารมณ์ตอบสนอง ภาวะน่ารังเกียจ
 ความอัศจรรย์ใจ (อัทภูตรส) เป็นอารมณ์ตอบสนอง ภาวะน่าพิศวง
 ความสงบใจ (ศานตรส) เป็นอารมณ์ตอบสนอง ภาวะสงบ

จากแนวคิดของนักวรรณคดีตามทฤษฎีสข้างคั้นนี้ อาจสรุปขั้นตอนการเกิดรส ได้ดังนี้
 ขั้นตอนแรก กวีมีอารมณ์สะท้อนใจ
 ขั้นตอนที่ 2 กวีถ่ายทอดอารมณ์หรือภาวะหลักซึ่งแบ่งเป็น 9 อย่าง ผ่านงานประพันธ์

ขั้นตอนที่ 3 ผู้อ่านวรรณคดีรับรู้อารมณ์หรือภาวะหลักของกวีที่ถอดถ่ายไว้ในงานประพันธ์

ขั้นตอนที่ 4 ผู้อ่านเกิดรสหรือปฏิกิริยาตอบสนองต่ออารมณ์หรือภาวะหลักของกวีที่ถอดถ่ายไว้ในงานประพันธ์

ส่วนภาวะเสริมนั้น เป็นภาวะที่กวีใช้เป็น ตัวหนุนภาวะหลัก หรืออาจเป็นตัวแปรที่ทำให้รสที่ควรเกิดตามภาวะหลักนั้น ๆ เปลี่ยนไป (กุสุมา รักษมณี. 2534 : 23)

นอกจากนี้ กุสุมา รักษมณี ได้ชี้ให้เห็นปัจจัยที่ทำให้เกิดรสตามทฤษฎีรส ดังนี้

ตามทฤษฎีรสของละคร การที่ผู้ดูละครจะได้รับรสน้อยเพียงใด ขึ้นอยู่กับกวีผู้ประพันธ์ซึ่งเป็นเจ้าของอารมณ์ ความสามารถของผู้แสดงซึ่งจำลองอารมณ์ของกวีมาแสดง และสภาพจิตใจของผู้ดูละคร การเกิดรส ในการอ่านวรรณคดีก็เช่นกัน นอกจากกวีผู้ประพันธ์งานแล้ว ตัวบทประพันธ์จะต้องสามารถจำลองอารมณ์ของกวีออกมาได้อย่างชัดเจน ภาษาซึ่งเป็นเรื่องอารมณ์จึงมีความสำคัญมาก และผู้อ่านก็จะต้องเป็นผู้ที่มีจิตใจพร้อมที่จะรับรู้อารมณ์ เรียกว่า เป็นสหฤทัย เช่นเดียวกับน้ำใสและสงบที่สามารถสะท้อนภาพต่าง ๆ ได้ดี ใจของสหฤทัยพร้อมที่จะรับรู้อารมณ์ของกวีได้ ทฤษฎีรส จึงเป็นทฤษฎีที่ถือว่าทั้งกวี ผลงานของกวีและผู้อ่าน มีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนกว่ากัน (กุสุมา รักษมณี. 2534 : 24)

การวิเคราะห์รสในวรรณคดีสันสกฤตโดยใช้ทฤษฎีรสนี้ กุสุมา รักษมณี (2534. 136-137) ได้ให้แนวคิดสำคัญในการวิเคราะห์ไว้ว่า รสบางรสได้แก่ สดงการรส ซึ่งเป็นปฏิกิริยาทางอารมณ์ที่เกิดจากการรับรู้ความรักของตัวละครนั้นอาจเปลี่ยนเป็น กรุณารสได้ ถ้าความรักนั้นเป็นความรักที่ไม่สมหวัง ทั้งนี้ สืบเนื่องมาจากความรักในวรรณคดีสันสกฤตมี 2 ประเภท ได้แก่ วิประลัมภะ คือ ความรักของผู้ที่อยู่ห่างจากกัน และ สัมโลกะ คือ ความรักของผู้ที่อยู่ด้วยกัน

วิประลัมภะ แบ่งเป็น 2 ลักษณะ คือ เมื่อแรกรักกันแต่ยังไม่สมหวัง และอีกลักษณะหนึ่ง คือ เมื่อสมหวังแล้วแต่ต้องพลัดพรากกันเพราะอุปสรรค ลักษณะแรก หมายถึง ความรุ่มร้อนทुरนทुरายใจของผู้ที่พบรักแล้วยังไม่สมประสงค์เพราะยังไม่รู้ความในใจของกันและกัน ส่วนลักษณะที่สอง หมายถึง ความทุกข์ระทม เพราะต้องพลัดพรากจากผู้เป็นที่รัก

ส่วนสัมโลกะ เป็นความรักของชายและหญิงเมื่อได้อยู่ด้วยกัน เป็นรักที่สมปรารถนา เพราะเข้าใจกัน หรือเพราะผ่านพ้นอุปสรรคมาแล้ว จึงเป็นภาวะรักที่เกิดตามหลังวิประลัมภะ

กุสุมา รักษมณี (2534 : 137) ได้ให้ข้อสังเกตเกี่ยวกับการแสดงภาวะรักในวรรณคดีสันสกฤตว่า การพลัดพรากจากคนรักที่จะทำให้เกิด สดงการรสได้จะต้องมีความหวังที่จะได้กลับมาพบกัน มิฉะนั้นจะเปลี่ยนเป็นความทุกข์โศกและทำให้เกิดกรุณารสมากกว่า

เกี่ยวกับความรักประเภท วิประลัมภะ นี้ ปราณี พาพานิช (2536 : 48-53) ได้เขียนบทความเรื่อง รักไม่สมหวังในวรรณคดีสันสกฤต และเน้นให้เห็นว่า วิประลัมภะ คือ รักไม่สมหวังนั้นเป็น ภาคลบของศฤงคารรส โดยแบ่งภาวะรักไม่สมหวัง ออกเป็น 4 อย่างตามการแบ่งของหนังสือ กวยาสังการ ได้แก่ รักแรกพบ (ปुरुวราก) รักข้อยใจ (มาน) รักจากไกล (ปรวาส) และรักสิ้นใจ (กรูณ) เมื่อศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับภาวะรักไม่สมหวัง 4 อย่าง ของปราณี พาพานิช ประกอบกับคำอธิบายเกี่ยวกับความรักประเภทวิประลัมภะและสัม โภคะของกุสุมา รัชมณี ทำให้ผู้วิจัยได้แนวทางในการวิเคราะห์ ศฤงคารรส และ กรูณารส เพิ่มเติม ให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ผู้วิจัยจะได้นำ ทฤษฎีรสของทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต จากแนวคิดของ กุสุมา รัชมณี และ ภาวะรักไม่สมหวังในวรรณคดีสันสกฤต จากแนวคิดของ ปราณี พาพานิช ตามที่กล่าวมาโดยลำดับข้างต้นนี้มาใช้เป็นแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์รส ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนดังต่อไปนี้

ภาวะรักไม่สมหวังและรสในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน

วรรณคดีบันเทิงเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับความรักของขุนแผน กับนางวันทองที่ถูกขัดขวางจากบุคคลต่างๆ โดยเฉพาะ คือ ขุนช้าง และเหตุการณ์ต่าง ๆ ทำให้ภาวะรักของบุคคลทั้งสองเป็นภาวะรักที่ต้องพลัดพรากจากกันและลงเอยโดยการตายของนางวันทอง อันเป็นการจากกันตลอดไป ภาวะรักของขุนแผนกับนางวันทองตามที่ปรากฏในเรื่องนั้นสอดคล้องตามภาวะรักไม่สมหวังในทฤษฎีรสของทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤตครบทั้ง 4 อย่าง ดังผู้วิจัยจะได้แยกกล่าวตามลำดับเหตุการณ์ที่ปรากฏในเรื่องนี้

รักแรกพบ (ปुरुวราก) คือ “ความรักหนักยิ่งซึ่งเกิดขึ้นแก่คนรักทั้งสองผู้ไม่เคยอยู่ร่วมกันมา แต่ได้พบเห็นกันในความฝัน จากตัวจริงหรือจากรูปภาพหรือได้ฟังข่าวเล่าลือของกันและกันจากเพื่อนและจากคนขับลำ” (ปราณี พาพานิช. 2536 : 49)

ในเรื่องขุนช้างขุนแผน พลายแก้วและพิมพิลาไลยเป็นเพื่อนเล่นกันมาในวัยเด็ก เพราะพ่อแม่ของบุคคลทั้งสองเป็นเพื่อนบ้านในละแวกบ้านเดียวกัน ต่อมาพลายแก้วหนีราชภัยไปอยู่ที่กาญจนบุรีช่วงวัยรุ่นได้บวชเณรเล่าเรียนวิชาอาคมเพื่อเตรียมตัวเป็นทหารสืบตระกูลพลายเช่นเดียวกับขุนไกรพลพ่ายผู้เป็นพ่อ ต่อมาเณรแก้วได้ย้ายมาอยู่ที่วัดป่าเลไลยก์ จึงได้พบกับนางพิมพิลาไลยอีกครั้งหนึ่ง เณรแก้วมีความสามารถในการเทศน์มหาชาติด้วยเสียงที่ไพเราะจับใจ รูปร่างและมีวิชาอาคมที่เป็นเสน่ห์ ส่วนนางพิมพิลาไลยเป็นสาวรุ่นรูปร่างงาม จึงต่างรักและพึงพอใจกันด้วยรูปสมบัติและคุณสมบัติของกันและกัน แม้พลายแก้วจะอยู่ในสมณเพศแต่ทั้งสองก็ลอบรักกันโดยมีสายทองที่เลี้ยงของนางพิมเป็นแม่สื่อ อุปสรรคในตอนแรกอยู่ที่นางศรีประจันแม่ของนางพิม ประสงค์จะให้ลูกของนางแต่งงานกับขุนช้างเพราะพอใจฐานะขุนช้างที่ร่ำรวยเป็นมหาเศรษฐีแห่ง

เมืองสุพรรณ ส่วนนางทองประศรีก็ไม่เต็มใจจะส่งนางพิมให้แก่พลายแก้ว เพราะประสงค์จะให้ลูกชายของตนบวชต่อไป และไม่พอใจพฤติกรรมของนางพิมที่เป็นสาเหตุให้เณรแก้วสึก แต่พลายแก้วและนางพิมต่างก็พยายามฝ่าฟันอุปสรรคด้วยความมุ่งมั่น โดยมีนางสายทองเป็นผู้ช่วยจนในที่สุดบุคคลทั้งสองก็ได้แต่งงานกันตามประเพณี รัสที่ได้รับจากการรับรู้ภาวะของตัวละครในตอนนี้ได้แก่ **ตถุการรส** คือ ความซาบซึ้งในความรักของตัวละครเอก

ส่วนขุนช้างตัวละครฝ่ายปฎิภัยก็มีความรักในตัวนางพิมด้วย แต่ภาวะรักแรกพบของขุนช้างเป็นภาวะรักไม่สมหวังเพราะนางพิมรังเกียจในรูปลักษณะที่น่ารังของขุนช้าง แต่ถึงอย่างไรขุนช้างก็ยังคงมีความหวังและตั้งใจมั่นว่าจะหาทางให้ได้ตัวนางพิมมาเป็นเมียของตน

รักจากไกล (ปรัวส) คือ “ความรักที่ไม่อาจหายไปจากใจมีแต่เพิ่มขึ้นในคนรักทั้งสองที่พรากจากกันเพราะฝ่ายหนึ่งต้องจากไปไกลเป็นเวลานาน เนื่องจากธุรกิจการค้า หน้าที่การงาน อุบัติเหตุหรือการสาปแช่ง” (ปราณี พาพานิช. 2536 : 50)

นางพิมอยู่ร่วมหอกับพลายแก้วประสบความสำเร็จ ความสมหวังจากความรักในระยะชั่วใหม่ปลามันได้เพียงสองวัน พลายแก้วก็ต้องจากนางพิม เนื่องจากหน้าที่ราชการทำศึก ตามรับสั่งของสมเด็จพระพันวษา ภาวะรักจากไกลทำให้นางพิม ทุกข์ร้อนเศร้าโศกคอยการกลับของพลายแก้ว เกิดภาวะเสริมความทุกข์โศก ได้แก่ นอนไม่หลับ กระวนกระวายใจ พุดเพื่อเหมือนผีเข้าสิง ร่างกายผ่ายผอมจนถึงกับล้มเจ็บลงจนชั้วตาดูต้องรักษาโดยให้เปลี่ยนชื่อเป็น วันทอง ผู้อ่านผู้ฟังเกิด **กรอุมารส** เนื่องจากความสงสารที่ได้รับรู้ภาวะทุกข์โศกของนางพิม

ในด้านการแสดงความพร้อมรบ การมุ่งปฏิบัติหน้าที่ทหารสืบตระกูลพลาย และทิ้งคู่ครองไปทำศึก ทำให้เห็นความกล้าหาญของพลายแก้ว ผู้อ่าน-ผู้ฟังเกิด**วีรรส** คือรับรู้ความกล้ารบตามหน้าที่ของพลายแก้ว

ขณะเดียวกันผู้อ่าน-ผู้ฟังเกิด **เรทรรส** คือ ความรู้สึกแค้นเคืองขุนช้างตัวละครฝ่ายปฎิภัยผู้วางแผนจัดพลายแก้วเพื่อชิงนางพิม มาเป็นคู่ครองโดยการกราบทูลสมเด็จพระพันวษา ให้มีรับสั่งเกณฑ์พลายแก้วไปทำศึกเชียงทอง-เชียงอินทร์

รักข่องใจ (มาน) คือ “ความรักระคนความหึงหวงเนื่องจากฝ่ายหญิงรู้ว่าฝ่ายชายมีความสัมพันธ์กับหญิงอื่นจากการพบเห็นด้วยตนเอง จากคำบอกเล่าของเพื่อนหญิง จากคำพูดของฝ่ายชายขณะนอนหลับ หรือจากการที่ฝ่ายชายเผลอออกชื่อหญิงอื่น หรือการที่นางไปอยู่กับหญิงอื่นแล้วกลับมาขอคืนดี” (ปราณี พาพานิช. 2536 : 49,52)

ขุนช้างคิดการจนประสบความสำเร็จ ทำพิธีแต่งงานกับนางวันทอง โดยการลงนางศรีประจันว่า พลายแก้วตายในที่รบ นางศรีประจันอยากได้ขุนช้างเป็นลูกเขยเป็นทุนเดิมอยู่แล้ว จึงใช้อำนาจหักหาญน้ำใจลูกสาวบังคับให้เข้าพิธีแต่งงานกับขุนช้าง แต่นางวันทองมีความเคียดแค้นใจ มั่นคงในความรักที่มีต่อพลายแก้ว นางไม่ยอมเข้าพิธีรดน้ำแต่งงานกับขุนช้าง ไม่ยอมเข้าหอกับขุนช้างและพยายามป้องกันตัวให้พ้นจากการตกเป็นเมียของขุนช้างอย่างสุดฤทธิ์ แม้

นางจะบอบช้ำทางกายเนื่องจากถูกแม่เขียนตืออย่างทารุณโหดร้าย และป่วยเป็นไข้ใจเพราะความกังวลว่าจะต้องตกเป็นเมียของขุนช้าง การไม่ใส่ใจช่วยเหลือของนางทองประศรี และความห่วงใยว่าพลายแก้วจะตายในที่รบจริงตามคำบอกเล่าของขุนช้าง การรับรู้ภาวะทุกข์โศกของนางวันทองในตอนนี่ทำให้เกิด ทรนทรใจ คือ ความสงสารและเห็นใจในการเผชิญปัญหาที่รุมเร้านาง ในขณะที่เดียวกันก็เกิด เรททรใจ คือ แค้นเคืองในพฤติกรรมอันมากด้วยเล่ห์เหลี่ยมและการใช้อำนาจเงินตราของขุนช้าง ความโลภของนางศรีประจัน และความไม่ยุติธรรมของนางทองประศรี

ขณะที่นางวันทองรอคอยการกลับมาของสัวรักด้วยความหวังอย่างยิ่งใหญ่นั้น พลายแก้วก็กลับมาทันการณ์พอดี นางวันทองยังไม่ได้ตกเป็นเมียของขุนช้าง พลายแก้วประสบผลสำเร็จจากการรบชนะได้รับตำแหน่งพระราชทานเป็น ขุนแผน แต่กลับมาพร้อมนางลาวทองเมียที่ได้จากการมีชัยในการรบ นางวันทองรับรู้การกลับมาของสัวรัก คุดตายแล้วเกิดใหม่ ความทุกข์โศกกังวลสารพัดอย่างคลายลง นางได้เล่าเหตุการณ์อันเป็นปัญหาชีวิตครอบครัวให้สัวฟัง ขุนแผนรับรู้สภาพความบอบช้ำทางกายและใจของเมียรัก และประกาศพร้อมที่จะจัดการกับขุนช้าง แต่แล้วนางวันทองก็ประสบกับเหตุการณ์ที่ไม่คาดคิดเมื่อนางลาวทองปรากฏตนพร้อมทั้งท้วงติงขุนแผนไม่ให้ช่วยแก้ปัญหาให้นางวันทองและได้กล่าวเป็นนัยว่านางวันทองคงมีใจกับขุนช้างด้วย จึงมีการแต่งงานร่วมหอลงโรงเกิดขึ้น การรู้ว่าสัวรักมีเมียใหม่อย่างกะทันหัน และเมียใหม่ยังแสดงกิริยาวาจาในเชิงขี้ขลาดและวางตนในเชิงเหนือกว่าตน ประจวบกับนางวันทองกำลังอยู่ในสภาพขำแย่งทั้งกายและใจ การจะให้เมียใหม่มาแสดงตนเป็นเชิงข่มและแย่งความรักไปจากตนเป็นเรื่องที่นางวันทองยอมไม่ได้ ภาวะรักของใจ จึงเกิดขึ้นแก่นาง ในขณะที่เดียวกันภาวะรักของใจ มีอยู่ในนางลาวทองเมื่อคราวที่พลายแก้วพลั้งปากออกชื่อนางพิมขณะอยู่ที่บ้านจอมทอง บุคคลทั้งสองจึงกล่าววาจาเชือดเฉือนกัน เริ่มจากนางวันทองดูถูกสถานภาพนางลาวทองในฐานะเมียชเลยลาวตอกย้ำปมด้อยนางลาวทองก็ใช้กลยุทธ์ โดยการโต้ตอบเรื่องนางวันทองกับขุนช้างเป็นเชิงตอกย้ำความรู้สึกของขุนแผนให้คล้อยตามลมปากของนาง ต่างฝ่ายต่างกล่าวดูหมิ่นศักดิ์ศรีของกันและกัน เพราะความรักกระคนหึงหวงขุนแผน จากการทะเลาะวิวาทได้เพิ่มความรุนแรงเป็นการโต้ตอบกันด้วยกำลังโดยนางวันทองร้องเรียกให้นางสาวทองพาบ่าวไพร่มารุมทำร้ายนางลาวทอง ขุนแผนเห็นเหตุการณ์จะรุนแรงจึงเข้าห้ามปรามและขอให้ทั้งสองฝ่ายปรองดองกัน นางวันทองกำลังโกรธจัดประสงค์จะทำร้ายนางลาวทองให้ได้ เมื่อเห็นนางลาวทองหลบอยู่ข้างหลังขุนแผน นางก็ขัดใจกรากเข้าไปหมายจะตบตีแต่พลาดไปถูกขุนแผน เมื่อเห็นนางวันทองมีอาการคือคั่งเช่นนี้ขุนแผนจึงแสดงท่าทีแข็งกร้าวขู่จะจัดการกับนาง นางวันทองซึ่งอยู่ในสภาพเจ็บช้ำจากปัญหาเก่าแล้วมาถูกซ้ำเติมจากปัญหาใหม่จึงบันดาลโทสะกล่าวทำทนายให้ขุนแผนฆ่านางเสียพร้อมทั้งคำโต้ตอบว่าขุนแผนหลงนางลาวทองและชิงชังนางจึงแสดงท่าทีเข้าข้างนางลาวทอง การโต้เถียงจึงเปลี่ยนจากนางลาวทองกับนางวันทองมาเป็นขุนแผนกับนางวันทอง ขุนแผนไม่อาจทนฟังคำพูดก้าวร้าวหยาบคายของนางวันทองได้ จึงคำเปรียบเปรยนางวันทองอย่างต่ำและเสียหายพร้อมทั้งเงื้อดาบร้องตวาดจะฆ่านาง ทำที่อันแข็ง

กร้าวคุดันของคุณแผนทำให้นางวันทองตื่นตระหนกนางวิ่งหนีคุณแผนขึ้นไปบนเรือนร้องไห้คร่ำครวญด้วยความน้อยใจ เสียใจและคับแค้นใจ นางกล่าวโทษตัวของนางว่าเป็นผู้ผิด ความอัดอั้นตันใจในปัญหาที่รุ่มร่ามนางอย่างหนักหน่วงทำให้นางตัดสินใจผูกคอตายตัวตาย แต่นางสายทองช่วยไว้ทันและได้ร้องเรียกคุณแผนให้มาดูใจนางวันทองแต่คุณแผนกลับแสดงท่าทีเฉยชาและประกาศตัดขาดนางวันทองอย่างไม่เหลือเยื่อใย ทอดทิ้งนางวันทองไว้ให้เผชิญปัญหาเพียงลำพัง ส่วนคุณแผนประกาศพยานางลาวทองขึ้นข้างเดินทางกลับบ้านที่เมืองกาญจนบุรี พฤติกรรมของคุณแผนที่แสดงความรุนแรงจะฆ่านางวันทอง แสดงความเฉยชาไม่สนใจใยดีในความเป็นความตายของเมียและซ้ำเติมเมื่อกู้ทุกข์คู่ยากโดยประกาศตัดขาดเพราะหลงไหลเมียใหม่ทำให้เกิด เราทรส คือ ความแค้นเคืองคุณแผนในขณะเดียวกันก็เกิด กรุณารส คือ ความสงสารและเห็นใจภาวะทุกข์โศกอย่างแสนสาหัสของนางวันทอง เราทรส หนุนให้ กรุณารส เป็นรสเด่นยิ่งขึ้น

เมื่อเหตุการณ์พลิกผันไปเช่นนี้ นางศรีประจันก็ได้จังหวะที่จะจัดการให้นางวันทองได้เป็นเมียของคุณข้างเสียที่ด้วยความเห็นใจว่าขุนข้างเข้าหอรอนางวันทองถึง 15 วันแล้ว นางใช้กำลังจูดกระชากลากตัวนางวันทองเข้าไปในเรือนหอแล้วช่วยกันกับขุนข้างจับตัวนางไว้ นางวันทองต้องตกเป็นเมียของคุณข้างด้วยหมดทางต่อต้านและขัดขืน ความโหดร้ายของนางศรีประจันที่ทำร้ายลูกสาวของตนโดยขาดเมตตา และการใช้อำนาจเงินตราผนวกกับพลังกำลังของคุณข้างในการบังคับขืนใจนางวันทองผู้กำลังอยู่ในสภาพอบขี้ทั้งกายและใจทำให้เกิด เราทรส หนุนให้กรุณารส เค้นขึ้นเพราะความสงสารที่ได้รับรู้ภาวะทุกข์โศกของนางวันทองที่ต้องรับชะตากรรมซ้ำเติมต่อจากเรื่องคุณแผนทิ้งนางไปหลงไหลนางลาวทอง

แม้ขุนข้างจะได้นางวันทองมาเป็นเมียของตนแล้วแต่ก็ยังไม่วางใจด้วยเกรงว่า คุณแผนจะย้อนกลับมาชิงตัวนางวันทองไปจากตน จึงคิดขจัดคุณแผน และโอกาสก็เป็นของคุณข้าง เมื่อคุณแผนฝากเวรขุนข้างเพื่อกลับไปดูแลนางลาวทองที่กำลังล้มป่วย ขุนข้างได้เพ็ดทูลใส่ความว่า คุณแผนปิ่นกำแพงวังหนีเวรออกไปหาเมีย เป็นเหตุให้สมเด็จพระพันวษากริ้วสั่งลงโทษคุณแผนทำให้ชีวิตราชการที่กำลังรุ่งเรืองอยู่ตกอับลง สมเด็จพระพันวษามีรับสั่งให้พรากรลาวทองไปไว้ในวังห้ามคุณแผนเข้าเฝ้า ห้ามเข้าวัง และให้ออกไปทำหน้าที่ตระเวนด่านชายแดน คุณแผนจึงวางแผนจะคิดบัญชีแค้นกับขุนข้างให้ได้ เมื่อได้อุปกรณ์ในการสู้รบ 3 อย่าง คือ ฆูมารทอง ดาบฟ้าพิน และม้าสีหมอก ครบแล้ว คุณแผนก็บุกขึ้นเรือนขุนข้างจัดการแก้แค้นขุนข้างอย่างไม่รอช้า คุณแผนได้นางแก้วกิริยาทาสในบ้านขุนข้างเป็นเมีย ทำลายม่านชั้นต่าง ๆ แล้วบุกเข้าไปจนถึงห้องนอนของคุณข้างกับนางวันทอง ทำร้ายขุนข้างด้วยวิธีการต่าง ๆ อย่างสะใจขณะยังถูกมนตรีสะกด แล้วกลายมนตรีสะกดนางวันทองพลาถกล่าวชักชวนให้นางไปใช้ชีวิตฉันทันสุขกับใหม่ นางวันทองมีภาวะรักข่องใจ เนื่องจากคุณแผนทอดทิ้งนางไปหลงไหลนางลาวทองและจะกลับมาขอคืนดีด้วยนางจึงตอบปฏิเสธคุณแผน คุณแผนขัดแค้นใจที่นางไม่สนใจใยดีตน จึงตัดพ้อต่อว่านางด้วยภาวะรักข่องใจ ที่นางหลงลืมคุณแผนผู้เก่าผู้ยากจน เพราะมีขุนข้างผู้ใหม่ฐานะเศรษฐี คุณแผน

และนางวันทองตัดพ้อต่อกันเพราะความรักกระคนหึ่งหวงที่ต่างฝ่ายต่างไปมีคนรักใหม่ ในที่สุดขุนแผนก็ใช้มนตร์บังคับนางให้ไปกับตน แต่ด้วยความรัก การยกย่องให้เกียรติ และความจริงใจของขุนช้างทำให้นางวันทองอาลัยรักขุนช้าง ก่อนออกจากเรือนนางจึงเขียนหนังสือเล่าเรื่องราวและเหตุผลที่นางจำเป็นต้องจากขุนช้าง ไปกับขุนแผน และบอกให้ขุนช้างติดตามไปช่วยนาง

ขุนแผนครองรักร่วมกันกับนางวันทองในป่าที่ทูลกระณการ แม้นางวันทองจะตระกะกำลังลำบากขาดความสะดวกสบายมีสภาพความเป็นอยู่ต่างไปจากที่อยู่กับขุนช้าง แต่นางก็มีความสุขขึ้นเพราะได้หวนกลับมาครองรักร่วมกันกับขุนแผน ภาวะรักที่หวนกลับมา มีความซาบซึ้งอีกครั้งหนึ่งทำให้เกิด ศฤงคารธ คือการรับรู้ภาวะรักของขุนแผนและนางวันทอง

ขุนแผนและนางวันทองใช้ชีวิตอยู่ในป่าจนกระทั่งนางวันทองตั้งท้อง ขุนแผนสงสารนางและลูกในท้องจึงกลับมาอบตัวผู้คดี ในที่สุดขุนแผนชนะคดีและไม่ประสงค์จะเอาโทษผิดขุนช้าง ขุนแผน นางวันทอง และนางแก้วกิริยา จึงครองรักกันพร้อมเพรียงอย่างมีความสุขแต่ก็ชั่วระยะเวลาสั้น ๆ ต่อมาขุนแผนก็ถูกจำคุกเป็นระยะเวลาสิบห้าปีเมื่อประสงค์จะให้สมเด็จพระพันวษาส่งนางลาวทองคืนให้แก่ตน

ในช่วงระยะเวลาที่ขุนแผนถูกคุมขัง ขุนช้างก็ได้โอกาสหลุดคร่านางวันทองที่กำลังท้องแก่ไปอยู่บ้านของตน นางวันทองคลอดพลายงามโดยมีขุนช้างทำหน้าที่เป็นพ่อเลี้ยง ขุนช้างโกรธแค้นเพราะพลายงามเป็นลูกชายของขุนแผน เมื่อสบโอกาสจึงลงไปฆ่า การกระทำของขุนช้างทำให้เกิด เราทรรธ คือ ความแค้นเคืองในความรุนแรงและโหดร้ายทารุณของขุนช้างในขณะเดียวกัน สภาพของพลายงามที่ถูกทำร้ายจากขุนช้างทำให้เกิด กรูณารธ คือ ความเวทนาสงสารพลายงาม พฤติกรรมของขุนช้างทำให้นางวันทองต้องบอกความจริงเรื่องขุนแผนเป็นพ่อของพลายงาม และให้พลายงามหนีภัยไปอยู่กับนางทองประศรีผู้เป็นย่าที่เมืองกาญจนบุรี

หลังจากเรียนวิชาอาคมจากนางทองประศรีเจริญรอยตามขุนแผนจนถึงวัยหนุ่มพร้อมรับราชการทหารแล้ว พลายงามได้อาสาไปทำศึกเชียงใหม่และทูลขอขุนแผนออกจากคุกไปช่วยทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาในการรบ พลายงามประสบผลสำเร็จในการรบได้รับตำแหน่งจมื่นไวยความกล้าหาญในการสู้รบของพลายงามทำให้เกิด วีรธ คือ การรับรู้ภาวะความมุ่งมั่นในการแสดงความกล้ารบของพลายงาม

สมเด็จพระพันวษาได้พระราชทานนางสร้อยฟ้าให้แก่จมื่นไวย ในวันแต่งงานของจมื่นไวยกับนางศรีมาลาและนางสร้อยฟ้า นั้น นางวันทองและขุนช้างได้มาร่วมงานด้วย ขุนช้างค้มเหล้าจนเมามากและแสดงกิริยาอาการที่ไม่งามได้แก่ การค้มและกินอย่างตะกละมูมมาม เอากระโถนปากแตรมาครอบหัวร้องเอะอะโวยวายและกล่าวคำหยาบ ประการสำคัญคือ แสดงกิริยาหยอกเข้านางวันทองต่อหน้าขุนนางและผู้คนที่มาในงานแต่งงานของจมื่นไวย เป็นเหตุให้จมื่นไวยอับอายจึงทำร้ายขุนช้าง ภาวะอันน่ารังเกียจของขุนช้างทำให้เกิด พิภดธ คือ ความรู้สึกเบียดหน้าและรำคาญกิริยาอาการของขุนช้าง

รักสิ้นใจ (กรณ) คือ “ความรักที่ยังคงอยู่ในหัวใจของคนรักที่มีชีวิตอยู่ซึ่ง โศกเศร้า เสียใจเพราะคนรักอีกฝ่ายหนึ่งใกล้จะตายหรือตายจากไปแล้ว” (ปราณี พาพานิช. 2536 : 50)

ขุนช้างหลังจากถูกจมื่นไวชกจนปากแตกก็สร้างเมาคำว่าจมื่นไวว่าเป็นลูกทรีพี แล้วขาดสติปลั่งปากพูดถึงเหตุการณ์ในอดีตที่ตนทำร้ายจมื่นไวเมื่อครั้งเป็นเด็กและยังทำให้กล้าที่ ท้ายทอยที่เป็นรอยเพราะถูกขุนช้างใช้ไม้ซีกสับ จมื่นไวแค้นเคืองพฤติกรรมอันโหดร้ายในอดีต ของขุนช้างจึงร้องบอกให้ป่าวของตนมาช่วยกันกลุ่มรุมทำร้ายขุนช้างจนสลบ ต่อมาขุนช้างโกรธ แค้นจมื่นไวที่ทำร้ายตนจึงทูลฟ้องจมื่นไว เมื่อเกิดการสอบสวนขึ้น จมื่นไวขอพิสูจน์ความ บริสุทธิ์โดยวิธีค้ำน้ำพิสูจน์ขุนช้างแพ้พิสูจน์ สมเด็จพระพันวษาจึงตรัสสั่งให้ประหารชีวิตขุนช้าง โดยให้จำคุกไว้ก่อน แต่นางวันทองได้ขอร้องจมื่นไวให้ทูลขอภัยโทษ จมื่นไวจำต้องปฏิบัติ ตามที่แม่ขอร้อง

ความแค้นเคืองของจมื่นไวที่มีต่อขุนช้างยังคงคุกรุ่นอยู่ จึงบุกไปที่บ้านขุนช้างพรา กนางวันทองมาจากขุนช้างเพื่อให้มาอยู่กับขุนแผน การกระทำของจมื่นไวสร้างความโกรธแค้น อย่างใหญ่หลวงแก่ขุนช้างจนถึงกับบุ่มบ่าม้วยน้ำไปถวายฎีกาที่เรือพระที่นั่ง สมเด็จพระพันวษา กริ้วขุนช้างที่ออกอาชญาฎีกาในที่ที่ไม่บังควรเป็นทุนเดิมอยู่แล้ว ครั้นเมื่อทรงทราบวาทคดีฟ้องร้อง มีต้นเหตุมาจากนางวันทองซ้ำอีกเป็นครั้งที่สองก็ทรงพระพิโรธยิ่งขึ้น มีรับสั่งให้นำตัวนางวันทอง มาเข้าเฝ้าแล้วทรงซักถามนางดังนี้ (35 : 228 – 229)

.....	ฮ้ำแฮ็ดก่อนอิวันทอง
เมื่อมีงกลับมาแต่ป่าใหญ่	กุสิให้อ้ายแผนประสมสอง
ครั้นกูซัดใจให้จำอง	ตัวของมีง ไปอยู่แห่งไร
ทำไมไม่อยู่กับอ้ายแผน	เล่นไปอยู่กับอ้ายข้างใหม่
เดิมมีงรักอ้ายแผนเล่นตามไป	ครั้นยกให้สิเดินกลับเล่นตัว
อยู่กับอ้ายข้างไม่อยู่ได้	เกิดรังเกียจเกลียดใจด้วยซังหัว
คูยกใหม่ย้ายเก่าเฝ้าเปลี่ยนตัว	ตกว่าซัวแล้วมีงไม่โยคี

การเป็นหญิงที่มีความสัมพันธ์กับชายถึงสองคนแล้วเกิดความขัดแย้งจนถึงขั้นพระเจ้าแผ่นดินต้อง ทรงชำระคดีอีกเป็นครั้งที่สอง และจะต้องทูลตอบโดยพาดพิงถึงขุนช้าง ขุนแผนและจมื่นไวเป็น ภาวะที่น่าเห็นใจนางวันทองอย่างที่สุด ทั้งนี้เพราะพฤติกรรมของหญิงที่มีหัวสองคนเป็นเรื่องที่ถูก สังคมประนามอยู่แล้ว และประการสำคัญที่สุดคือ นางวันทองรักขุนแผนและจมื่นไวเท่าชีวิตของ นาง และซาบซึ้งในคุณความดีของขุนช้าง บทกลอนได้บรรยายภาวะหวาดหวั่นพร้อที่เกิดขึ้น แก่นางวันทองเมื่อทูลถึงสาเหตุที่นางมาอยู่กับขุนช้าง ไว้ดังนี้ (35: 229)

ครานั้นวันทองได้รับสั่ง
 หัวสยของพองพริ้นทันที
 ขอเดชะละออธฤตีพระบาท
 เมื่อกระหม่อมฉันมาแต่อารัญ
 ครั้นอยู่มาขุนแผนต้องจำจง
 อยู่ที่เคหาหน้าวัดตระไกร
 มีรับสั่งโปรดปรานประทานให้
 ยื้อยุดคร่ำท่าสามานย์
 ด้วยขุนช้างอ้างว่ารับสั่งให้
 จนใจจะมีไปก็สุดฤทธิ์

ละล้าละดังประนมก้มเกศ
 ทูลคดีพระองค์ผู้ทรงธรรม
 องค์หริภุชราชรังสรรค์
 ครั้งนั้นโปรดประทานขุนแผนไป
 กระหม่อมฉันมีที่อนั้นเติบโตใหญ่
 ขุนช้างไปบอกว่าพระโองการ
 กระหม่อมฉันไม่ไปก็หักหาญ
 เพื่อนบ้านจะช่วยก็สุดคิด
 ใครจะขัดจีนไว้ก็กลัวผิด
 ชีวิตอยู่ได้พระบาท

ส่วนข้อซักถามของสมเด็จพระพันวษาที่ว่า ใครรับนางมาอยู่กับขุนแผนจนขุนช้างถวายฎีกาฟ้อง
 ร้องนั้น นางวันทองก็เกิดภาวะครั้นคร้ามเกรงพระอาญา เพราะนางจำเป็นจะต้องทูลว่าจมีนไว
 ลูกชายของนางวันทองเป็นผู้พานางมา และต้องทูลชี้แจงว่านางกับขุนแผนมิได้ประพฤติดิฉันทำนอง
 คลองธรรม (35 :229 – 230)

วันทองฟังถามให้คร่ำครั้น
 ขอเดชะพระองค์ทรงศักดิ์ดา
 ครั้งนี้จมีนไวนั้นไปรับ
 มิใช่ยื้อนออกทำนอกใจ
 แต่มานั้นเวลาสักสองยาม
 ขอพระองค์จงทรงพระปราณี

บังคมคัลประนมก้มเกศา
 พระอาญาเป็นพื้นสิ้นเกล้าไป
 กระหม่อมฉันจึงกลับคืนมาได้
 ขุนแผนก็มีได้ประเวณี
 ขุนช้างจึงหาความว่าหลบหนี
 ชีวิตอยู่ได้พระบาท

สมเด็จพระพันวษาเมื่อทรงสดับคำกราบทูลให้การของนางวันทองแล้วก็ทรงพระพิโรธขุนช้างและ
 จมีนไว ได้ตรัสบริภาษบุคคลทั้งสองและพาดพิงถึงขุนแผน ดังนี้ (35 : 230)

อีวันทองกูให้อ้ายแผนไป
 กุดมันขึ้นข้างอ้างถึงกู
 ขอบตบให้สลบลงกับที่
 มะพร้าวหัวยัดปากให้สาใจ
 มึงถือเอาอีวันทองเป็นแม่ตัว
 ไปรับไฮไม่ไปในกลางวัน

อ้ายข้างบังอาจใจทำขู่กู
 ตะคอกขู่อีวันทองให้ตกใจ
 เหมียนตีเสียให้อับไม่นับได้
 อ้ายหมื่นไวก็โทษถึงฉกรรจ์
 ไม่เกรงกลัวว่าไวทำโมหันท์
 อ้ายแผนพ่อนั้นก็เป็นใจ

มันเหมือนวัวเคยขาม้าเคยขี่
 อ้ายข้างมันก็ฟ้องเป็นสองนัย

ถึงบอกกว่าดีหาเชื่อไม่
 ว่าอ้ายไวยลักแม่ให้บิดา

เพื่อยุติความขัดแย้งระหว่างขุนช้างกับขุนแผนอันมีสาเหตุมาจากนางวันทอง สมเด็จพระพันวษาจึงโปรดให้นางวันทองตัดสินใจว่าจะเลือกอยู่กับใคร แต่นางก็ไม่อาจตัดสินใจได้เพราะภาวะพรั่นพรึงในอาญาและความผูกพันในขุนช้างและขุนแผนจึงนั่งนิ่งมิได้ตลอด (35 : 231)

ครานั้นวันทองฟังรับสั่ง
 ครั้นจะทูลกลัวพระราชอาญา
 พระหมื่นไวยใช้ไปให้แม่ว่า
 วันทองหมองจิตคิดเวียนวน

ให้ละล้าละลังเป็นหนักหนา
 ขุนช้างแลดูต้ายักก็วิต
 บุษย์ปากตรงบิดาเป็นหลายหน
 เป็นจอนใจนิ่งอยู่ไม่ทูลไป

ครั้นนางวันทองไม่กราบทูลว่าจะเลือกอยู่กับขุนช้างหรือขุนแผน สมเด็จพระพันวษาก็ทรงพระเมตตาโดยโปรดให้นางวันทองมีตัวเลือกเพิ่มคือ จมื่นไวย ดังกลอน (35:231)

ครานั้นพระองค์ทรงธรณินทร์
 พระตรัสความถามซักไปทันใด
 จะรักชูชังผัวมึงกลัวอาย
 ตามใจกูจะให้ดังวาจา

หาได้ย็นวันทองทูลขึ้นไม่
 ถามึงไม่รักใครให้ว่ามา
 จะอยู่ด้วยลูกชายก็ไม่ว่า
 แต่นี้เบื้องหน้าขาดเด็ดไป

พระกระแสนรับสั่งที่คาดคั้นให้นางวันทองทูลตอบว่าจะเลือกอยู่กับขุนช้าง ขุนแผน หรือหมื่นไวย ได้สร้างความประหวั่นพรั่นพรึงให้เกิดแก่นางวันทองมากยิ่งขึ้น นางรักขุนแผน รักและห่วงใย จมื่นไวย อีกทั้งซาบซึ้งในคุณงามความดีของขุนช้าง จึงไม่อาจออกปากว่าจะอยู่กับผู้ใดด้วยเกรงว่าถ้าระบุผู้ใดไป อาจจะทรงพระพิโรธอีกฝ่ายหนึ่ง นางหวังพึ่งพระวินิจฉัยของสมเด็จพระพันวษา และปฏิบัติตามพระวินิจฉัยจึงทูลตอบเป็นกลางไม่ระบุว่าเลือกอยู่กับผู้ใด (35:231-232)

ความรักขุนแผนก็แสนรัก
 ผู้ลำบากนุกปามาด้วยกัน
 ขุนช้างแต่อยู่ด้วยกันมา
 เงินทองกองไว้มิให้ใคร
 จมื่นไวยเล่าก็เลือดในท้อง
 ทูลพลาถตัวนางเริ่มระรัว

ด้วยร่วมยากมานักไม่เคยคลันท์
 สารพันอดออดมอดใจ
 คำหนักหาได้ว่าให้เคื่องไม้
 ข้าไทใช้สอยเหมือนของตัว
 ก็หิยขกรักเท่ากันกับผัว
 ความกลัวอาญาเป็นพันไป

สมเด็จพระพันวษานั้นถ้าจะพิจารณาวิเคราะห์ด้านภาวะที่เกิดขึ้นแก่พระองค์อาจกล่าวได้ว่า การที่พระองค์ได้ทรงชำระคดีอันมีขุนช้างเป็นโจทก์ฟ้องต่อเนื่องกันเป็นเหตุให้ทรงเบื่อหน่าย รำคาญ และการที่ขุนช้างถวายฎีกาข้างเรือที่นั่งเป็นเหตุให้ทรงชิงชังในการกระทำที่ไม่บังควร ครั้นได้ทรงทราบเหตุฟ้องว่าฟ้องด้วยเรื่องนางวันทองอีก ภาวะเบื่อหน่าย รำคาญ และชิงชังจึงหนุนให้ภาวะกริ้วโกรธเพิ่มมากขึ้น ทำให้เกิด พิภตสรรส และเราทรรส คือรับรู้ภาวะเบื่อหน่าย รำคาญและชิงชังที่หนุนภาวะโกรธแค้นของสมเด็จพระพันวษาให้เด่นขึ้น เมื่อทรงชำระคดีก็ได้รับรู้พฤติกรรมชั่วของขุนช้างอ้างพระโองการอุคคร่านางวันทองในขณะที่ขุนแผนถูกจำคุก และทรงทราบว่ามีนไวพาตวันทองไปให้ขุนแผนเป็นเหตุให้ขุนช้างถวายฎีกา ก็ทรงพระพิโรธบุคคลทั้งสอง ผู้ฟัง-ผู้อ่านได้เราทรรส หลังจากทรงทราบสาเหตุความขัดแย้งระหว่างขุนช้าง ขุนแผนและจมีนไว ว่าเนื่องมาจากการแย่งชิงนางวันทอง จึงมีพระวินิจฉัยให้นางวันทองทูลให้ทรงทราบว่าจะเลือกอยู่กับผู้ใดการนี้จะไม่ทูลตอบของนางวันทองคงก่อให้เกิดความเบื่อหน่ายรำคาญพระทัย แต่สมเด็จพระพันวษาก็ยังทรงพระเมตตาเสนอให้นางวันทองเลือกอยู่กับจมีนไวก็ได้ แต่แล้วความเบื่อหน่ายก็เปลี่ยนมาเป็นความกริ้วโกรธ เมื่อนางวันทองเกิดภาวะพรันพรังในพระอาญาที่จะเกิดแก่บุคคลที่นางรักจนไม่กล้าเอ่ยปากทูลว่านางจะเลือกอยู่กับผู้ใด ความรักและความซาบซึ้งในความคิดถูกสมเด็จพระพันวษาเข้าพระทัยว่า นางวันทองประสงค์จะมีความสัมพันธ์ทั้งกับขุนช้างและทั้งกับขุนแผน ภาวะกริ้วโกรธจึงถึงขั้นรุนแรง ได้ตรัสบริภาษนางวันทองและมีรับสั่งให้ประหารชีวิตนางดังกล่าว (35 : 232)

ครานั้นพระองค์ผู้ทรงภพ	ฟังจบแค้นคั่งคังเพลิงไหม้
เหมือนดินประสีปลิวติดกับเปลวไฟ	ดูตุ้เป็นได้อีวันทอง
จะว่ารักข้างไหนไม่ว่าได้	น้ำใจจะประคังเข้าทั้งสอง
ออกนั้นเข้านี้มีสำรอง	ยิ่งกว่าห้องทะเลอันล้ำลึก
จอกแหนแพเสาสำเภาใหญ่	มาทอดดมทำอะไรไม่รู้ลึก
เหมือนมหาสมุทรสุดซึ่งซีก	น้ำลึกเหลือจะหยั่งกระทั่งดิน
อิฐผาหาหามมาทุ้มถม	ก็จ่อมจมศูนย์หายไปหมดสิ้น
อีแสนถ่อยจัญไรใจทมิฬ	ดั่งเพชรนิลเกิดขึ้นในอวม
รูปงามนามเพราะน้อยไปหรือ	ใจไม่ซื่อสมศักดิ์เท่าเส้นผม
แต่ใจสัตว์มันยังมีที่นิยม	สมาคมก็แต่ถึงฤดูมัน
มิ่งนี้ถ่อยยิ่งกว่าถ่อยอีท้ายเมือง	จะเอาเรื่องไม่ได้ทุกสิ่งสรรพ
ละโมบมากตมหาตาเป็นมัน	สักร้อยพันให้มิ่งไม่ถึงใจ
ว่าหญิงชั่วผัวยังคราวละคนเดียว	หาตามดอมกันเกรียวเหมือนมิ่งไม้
หนักแผ่นดินกูจะอยู่ไย	อ้ายไวมิ่งอย่างนับว่ามารดา
กูเลี้ยงมิ่งถึงให้เป็นหัวหมื่น	คนอื่นรู้ว่าแม่ก็ขายหน้า

อ้ายขุนช้างขุนแผนทั้งสองรา
 หึงกาลกิติอิแพศยา
 ที่รูปรวยสวยสมมีลมไป
 เร่งเร็วหวยพระยายมราช
 ออกเอาขวานผ่าอย่าปราณี
 เอาใบตองรองไว้ให้หมากิน
 ฟันให้หึงชายทั้งหลายดู

กุจะหาเมียให้อย่าอาลัย
 มันไม่น่าเชยชิตพิสมัย
 มึงตัดใจเสียเถิดอีกคนนี่
 ไปฟันฟาดเสียให้มันเป็นผี
 อย่าให้มีโลहितติดคินกู
 ตกคินจะอปริยกาลืออยู่
 สั่งเสร็จเสด็จสู่ปราสาทชัย

ภาวะกริ้วโกรธของสมเด็จพระพันวษาที่กวีเปรียบเทียบว่าร้อนแรงดั่งไฟไหม้กับการบริหารที่เหมือนดินประสิวติดไฟด้วยถ้อยคำและข้อความที่เหยียดหยามว่านางวันทองเป็นหญิงต่ำทรามและชั่วช้า ทำให้เกิด เราทรธ คือ การรับรู้ภาวะโกรธและการกระทำอันรุนแรงของผู้ทรงอำนาจ ผู้ประหัตประหารด้วยถ้อยคำก่อนสั่งประหารชีวิตและเกิด กรุณารธ ตามมา คือ ความเศร้าโศก สงสารและเห็นใจตัวนางวันทองอย่างสะเทือนใจที่สุด การรับรู้ความรักของนางและความซาบซึ้ง ในความดีที่มีต่อชายถูกมองไปในแง่ความผิดำในความต้องการทางเพศจึงทำให้เกิดความสงสาร นางวันทองมากขึ้น และทำให้เห็นว่า ความรักของนางเป็นเหตุแห่งทุกข์ภัยมาตั้งแต่นางเริ่มรักกับ พลายแก้ว จนถึงอยู่ครองเรือนกับขุนช้าง และบัดนี้ทุกข์ภัยที่นางได้รับได้ดำเนินมาจนถึงจุดสุดท้าย คือ ความตาย ตฤณการธ จึงหนุนให้ กรุณารธ เค้นยิ่งขึ้น

กวีได้บรรยายกิริยาอาการต่างๆ เนื่องจากภาวะทุกข์โศกของนางวันทองและ ตัวละครที่เกี่ยวข้องหลังจากสมเด็จพระพันวษามีรับสั่งประหารชีวิตนางวันทองทำให้เกิด กรุณารธ คือ ความสงสารและเห็นใจตัวละคร ดังนี้

ครานั้นวันทองสยองหัว
 ขุนช้างขุนแผนพระหมื่นไวย
 บรรดาข้าราชการที่หมอบเฝ้า
 จะเพ็ดทูลอย่างไรไม่ชอบกล
 พระยายมราชก็สั่งพลัน
 พระหมื่นไวยขุนแผนเล่นตามมา
 ขุนช้างลูกกลาหน้าคว่ำ
 ลูกได้จากเสาะเหย้าเหย้าไป
 ทองประศรีคอยอยู่รูกิจจา
 ลูกรีบตามมาแข่งขาเพลี่ย

ความกลัวตัวสั้นอยู่ห้วนไหว
 ก็ตระหนกตกใจไปทุกคน
 ต่างสร้อยเศร้าหัวทองสยองขน
 จำจนด้วยกลัวพระอาญา
 ให้กุมวันทองจงไปข้างหน้า
 ลูกพ่อคลอน้ำตาด้วยอาลัย
 ล้มคะมำตาเสาเสือกไกล
 ร้องให้มุ่งามมาตามเมีย
 ตีอกตกประหม่าหน้าเสีย
 น้ำตาไหลเรียตัวสั้นง

ครั้นถึงที่หัวตะแลงแกง
วันทองสิ้นกำลังลงนั่งพิง
ขุนแผนสุดแสนสงสารน้อง
อ้ออันนั่งอึ้งตะลึงตะไล

คนผู้แดงทั้งชายหญิง
พระไวยิ่งเข้าประคองวันทองไว้
นั่งลงข้างวันทองน้ำตาไหล
สะอื้นให้ไม่ออกซึ่งวาจา

(36 : 233)

นางวันทองมีภาวะรักสั่นใจ นางร้องไห้สะอึกสะอื้น สวมกอดขมื่นไวยและกล่าวคร่ำ
ครวญรำพันด้วยความรัก และห่วงใย นางกล่าวสั่งเสียลูกก่อนที่นางจะถูกประหารจนหมดแรงล้ม
พับแน่นิ่งไป

ครานั้นจึงโถมเจ้าวันทอง
สวมกอดอุกยาด้วยอาลัย
วันนี้แม่จะลาพ่อพลายแล้ว
พอบ่ายก็จะตายลงมดิน

เสerahมองสะอึกสะอื้นไห้
น้ำตาหลังไหลลงรินริน
จะจำจากลูกแก้วไปศูนย์สิ้น
ผินหน้ามาแม่จะขอชม

(36 : 234)

พ่อจะเห็นมารดาสักครึ่งวัน
จะได้แต่คิดถึงคะนึ่งนาน
เมื่อเวลาเขาม่าแม่ขอขาด
เจ้าดูหน้าเสียแต่แม่ยังเป็น
รำพลางนางกอดพระหมื่นไวย
ง่วงหุบพุบลงกับพสุธา

พ้านั้นศูนย์เปล่าเป็นเจ้าถ่าน
กลับไปบ้านเกิดลูกอยู่รอรเย็น
จะอนาถไม่น่าจะแลเห็น
นึกถึงจะได้เห็นหน้ามารดา
น้ำตาไหลชบเขาไม่เงยหน้า
กอดอุกยาแน่นิ่งไปดิงกาย

(36 : 235)

ขุนแผนมี ภาวะรักสั่นใจ กล่าวคือ ในระหว่างรอเวลาประหารชีวิตนางวันทอง
นางกอดเท้าขุนแผนรำไห้ด้วยความทุกข์โศกอาลัยรัก ขุนแผนก็ทุกข์โศกเสียใจและได้กล่าว
คร่ำครวญรำพันถึงความรักที่มีต่อกันและกันมาแต่อดีต ด้วยความทุกข์ ท้อแท้และสิ้นหวัง
จนสลบไป

ขุนแผนแสน โศกสงสารน้อง
นางหันมากอดเท้าเฝ้าจาบัลย์
สะท้อนสะทีกสะอึกสะอื้นให้
เสียดแรงทรมาณตัวทั้งผิวเมีย

นั่งนั่งฟังวันทองให้อัดอั้น
ขุนแผนนั้นซบหน้ากับหลังเมีย
ออกปากน้ำตาไหลลงราดเรี่ย
เขี่ยดินเลี้ยงกันเหมือนหนึ่งนก
(36 : 237)

อยู่นี่พี่จะเข้าไปทูลขอ
ครั้งขอลาวทองต้องซื้อคา
จะเอาความกระบือไปรื้อรบ
จะต้องโทษกับน้องเป็นสองตาย
ตายไปเมื่อไรจะได้เกิด
นรกมีดมีคมเมียคิดกลัว
ขุนแผนฟังคำที่ร้ายว่า
สุดคิดอัดอั้นให้ตันใจ

วันทองว่าอย่าพ้ออย่าหาญกล้า
ครั้งนี้อาญาเมียถึงตาย
เกลื่อนกลบความว้าวไม่ทันหาย
พ้ออย่าหาหมายเลยว่ามีจะเป็นตัว
อยู่ทำบุญให้เถิดพ่อทูนหัว
ผิวอยู่จะได้สร้างกุศลไป
ไม่ออกปากพูดจาต่อไปได้
สุดอาลัยล้นผางลงกลางดิน
(36 : 239-240)

การศึกษาภาวะรักไม่สมหวังและรสในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนโดยใช้ทฤษฎีรสของ ทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤตของ กุสุมมา รักษมณี และภาวะรักไม่สมหวังในวรรณคดีสันสกฤตของ ปราณี พาพานิช เป็นแนวทางในการวิเคราะห์มาโดยลำดับนี้อาจสรุปได้ว่า วรรณคดีเรื่องขุนช้าง ขุนแผนให้กรณารสเป็นรสเด่นจากการรับรู้ภาวะทุกข์โศกของนางวันทองที่ถูกประหารชีวิตเพราะ ขุนแผนและขุนช้างเป็นต้นเหตุ โดยมีรสต่าง ๆ ต่อไปนี้เป็น รสเสริม ให้ กรณารส เเด่นขึ้น ได้แก่ สดงการรส คือ การรับรู้ความรักของนางวันทองกับขุนแผน วีรรส คือ ความชื่นชมในความกล้า รบของขุนแผนและพลายงาม เราทรรส คือ ความแค้นเคืองอันเกิดจากการรับรู้ความโกรธและ พฤติกรรมของสมเด็จพระพันวษา ขุนช้าง ขุนแผน นางลาวทอง นางศรีประจัน และนางทองประศรี ผู้เป็นต้นเหตุหรือมีส่วนให้นางวันทองถูกประหาร ส่วน พิภักตรส คือ รสรังเกียจหรือเบียดเบียน กับ หาสรรส คือ รสสนุกสนาน เป็นรสที่กวีแทรกไว้เพื่อซ้ำเติมตัวละครฝ่ายปฎิปักษ์ คือ ขุนช้าง ผู้มีบทบาทสำคัญและเป็นต้นเหตุให้นางวันทองตัวละครเอกพบจุดจบโดยการถูกประหารชีวิต

บทที่ 3

คีตศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน

ความหมายของคีตศิลป์

คีตศิลป์ เป็นศัพท์สมาสระหว่าง คีต กับ ศิลป์ ศัพท์ คีต เป็นคำกิริยาติดกัในภาษาบาลี แปลตามรูปศัพท์ว่า ขับร้องแล้ว สร้างจากธาตุ คือ รากศัพท์ คี แปลว่า ขับร้อง และร้อยกรองกับการประกอบ ต ปัจจัยในกิริยาติดกัแสดงอดีตกาล แปลว่า แล้ว ไทยรับคำกิริยาติดกั คีต ของบาลีมาใช้ในรูปคำนาม ในความหมายว่า การขับร้อง (เสมอ บุญมา. ม.ป.ป. : 23, 39) ส่วนศัพท์ ศิลป์ เป็นคำนามในภาษาสันสกฤตรูปคำเดิม คือ ศิลฺพ หมายความว่า ฝีมือ ไทยรับรูปคำศิลป์ของสันสกฤตมาใช้ในความหมายว่า ฝีมือ, ฝีมือทางการช่าง, การแสดงออกซึ่งอารมณ์สะเทือนใจให้ประจักษ์เห็น โดยเฉพาะหมายถึง วิจิตรศิลป์และเขียนรูปคำเป็น ศิลป-, ศิลป์ และศิลปะ (ราชบัณฑิตยสถาน. 2539 : 783)

ศัพท์ คีตศิลป์ เมื่อนำมาใช้เป็นศัพท์สังคีตของไทยได้เพิ่มเติมให้สอดคล้องกับเอกลักษณ์ของศิลปะไทย โดยนิยามศัพท์ คีต ว่า หมายถึง การเปล่งเสียงซึ่งเป็นธรรมชาติ เช่น เออ เอย ฯลฯ และนิยามศัพท์ ศิลป ว่า คือ ความประณีตละเอียดอ่อนอันก่อให้เกิดอารมณ์ต่างๆ แก่ผู้ฟังได้ เป็นสิ่งที่มนุษย์คัดแปลงให้เหนือจากธรรมชาติ และกระทำด้วยความงดงามประณีต ดังนั้นความหมายโดยรวมของ คีตศิลป์ จึงหมายถึง การนำเสียงซึ่งเกิดจากธรรมชาติ เช่น เสียง เออ เอย ฯลฯ มาประดิษฐ์ขึ้นเป็นลำนำทำนองเพลงโดยใช้ศิลปะเข้าตกแต่งทำให้เสียงซึ่งเกิดจากธรรมชาติกลายเป็นทำนองเพลง และประกอบกับเนื้อร้องทำให้ผู้ฟังเกิดความซาบซึ้งและมีอารมณ์คล้อยตาม (มนตรี ตราโมท และคนอื่นๆ. 2522 : 26)

องค์ประกอบของคีตศิลป์

ตามหลักวิชาคีตศิลป์นั้น องค์ประกอบสำคัญที่ทำให้เสียงเกิดความไพเราะหรือแสดงความรู้สึกต่างๆ ได้นั้นมี 3 อย่าง ได้แก่ ลำนำ (Rhythm) ทำนอง (Melody) และจังหวะ (Timing) (มนตรี ตราโมท. 2497 : 47)

ลำนำ (Rhythm) หมายถึง เสียงที่สั้น-ยาว หนัก-เบา ของการขับร้อง... ทั้งการดำเนินทำนองและกำกับจังหวะที่มีสัดส่วนเหมาะสมชัดเจน (ราชบัณฑิตยสถาน. 2540 : 145)

ทำนอง (Melody) หมายถึง เสียงที่มีระดับสูงต่ำ สั้นยาว มาผสมผสาน (ราชบัณฑิตยสถาน. 2540 : 85)

จังหวะ (Timing) หมายถึง การใช้อัตราส่วนของเวลาเป็นเครื่องแบ่งทำนองเพลงให้เป็นส่วนย่อย ทุกๆ ส่วนย่อยหรือจังหวะจะต้องมีระยะเท่ากันและดำเนินไปด้วยเวลาอันสม่ำเสมอ (ราชบัณฑิตยสถาน. 2540 : 52)

การจำแนกประเภทคีตศิลป์

คีตศิลป์ จำแนกออกเป็น 2 ประเภท คือ ขับ และร้อง องค์ประกอบของคีตศิลป์ทั้งประเภทขับและร้องประกอบด้วย ถ้อยคำที่เป็นบทประพันธ์ คำนำ ทำนอง และจังหวะ (มนตรี ตราโมท. 2497 : 48) แต่คีตศิลป์ประเภทขับ และร้องมีลักษณะเฉพาะแตกต่างกันดังต่อไปนี้

ขับ เป็นกิริยาที่ทำให้เกิดเสียงออกมาเป็นลำ และมีลักษณะเฉพาะดังต่อไปนี้ (มนตรี ตราโมท. 2497 : 48 – 49)

1. ยึดคำนำเป็นหลักสำคัญ
2. ทำนองในการขับมีน้อย
3. ยึดเสียงสูงต่ำของถ้อยคำเป็นหลักสำคัญยิ่งกว่าทำนอง และทำนองต้องอนุโลมตามเสียงสูงต่ำของถ้อยคำ
4. ไม่กำหนดจังหวะแน่นอนตายตัว จังหวะในการขับจึงไม่กำหนดด้านความสม่ำเสมอ

ดังนั้นในการนิยามศัพท์ ขับ จึงอธิบายความหมายไว้ว่า “การเปล่งเสียงออกมาเพื่อนำเสนอเรื่องราวด้วยทำนองที่ไม่ซับซ้อน ด้วยเหตุที่ผู้ขับมุ่งนำเสนอเรื่องราวเป็นสำคัญ จึงส่งผลให้แบบแผนเกี่ยวกับจังหวะและเสียงไม่แน่นอนตายตัว...” (ราชบัณฑิตยสถาน. 2540 : 23)

คีตศิลป์ประเภทขับจำแนกเป็นชนิดย่อยๆ ได้หลายชนิดได้แก่ ขับเสภา แอ้ว ขับกล่อมพากย์โขน อ่านทำนองเสนาะ และร้องเพลงพื้นเมืองต่างๆ (มนตรี ตราโมท และคนอื่นๆ. 2522 : 26)

ร้อง เป็นกิริยาที่ทำให้เกิดเสียงออกมาเป็นเพลง และมีลักษณะเฉพาะดังต่อไปนี้ (มนตรี ตราโมท. 2497 : 48 – 49)

1. มีคำนำเป็นองค์ประกอบแต่ไม่ยึดเป็นหลักสำคัญ
2. เครื่องคิดทำนอง
3. ยึดทำนองเป็นหลักสำคัญยิ่งกว่าเสียงสูงต่ำของถ้อยคำ และต้องปรับเสียงสูงต่ำของถ้อยคำให้เข้ากับทำนอง
4. จังหวะในการร้องต้องสม่ำเสมอ

ในการนิยามศัพท์ ร้อง ได้ให้ความหมายไว้ว่า

การเปล่งเสียงออกมาเป็นถ้อยคำหรือเป็นอย่างสระอือ เออให้ครบถ้วน ถูกต้องตามจังหวะและทำนองที่กำหนดไว้ด้วยเหตุที่การร้องต้องถือจังหวะ และทำนองซึ่งประพันธ์ไว้อย่างซับซ้อนเป็นสำคัญ ดังนั้นถ้อยคำหรือเสียงใดๆ ที่เปล่งออกมาจึงต้องน้อมเข้าหาทำนอง (ราชบัณฑิตยสถาน. 2540 : 133)

คีตศิลป์ประเภทร้องนั้น ได้แก่ เพลงร้องต่างๆ ที่ร้องส่งเข้ากับคนตรี (มนตรี ตราโมท. 2497 : 48) “ส่วนการร้องเพลงพื้นเมืองหรือเพลงกล่อมเด็กจะมีลักษณะและวิธีการของการ “ขับ” ระคนอยู่เป็นอันมาก” (ราชบัณฑิตยสถาน. 2540 : 133)

บทบาทของคีตศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน

วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นวรรณคดีที่เกี่ยวข้องกับคีตศิลป์โดยตรง เพราะเป็นวรรณคดีที่กวีแต่งขึ้นเพื่อใช้ขับเสภาเป็นการมหรสพในงานมงคลของประชาชนไทย ตั้งแต่สมัยอยุธยาได้แก่ งานโกนจุก งานขึ้นบ้านใหม่ และงานแต่งงาน กับใช้ในราชสำนักในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ ขับเสภาถวายขณะทรงเครื่องใหญ่ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2538 : [2], [20])

นอกจากนี้ผู้วิจัยยังพบว่า กวียังได้ใช้คีตศิลป์ประเภทขับชนิดอื่นๆ และคีตศิลป์ประเภทร้องแทรกอยู่ในการดำเนินเรื่อง

บทบาทของคีตศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนจำแนกได้เป็น คีตศิลป์ประเภทขับ และคีตศิลป์ประเภทร้อง

คีตศิลป์ประเภทขับ ในการศึกษาวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนผู้วิจัยพบว่า คีตศิลป์ประเภทขับมีบทบาททั้งในแง่ที่กวีใช้เป็นท่วงทำนองหลักในการเล่าเรื่อง คือ ขับเสภา แล้วยังมีการกล่าวถึงบทบาทของคีตศิลป์แทรกอยู่ในการดำเนินเรื่อง คีตศิลป์ประเภทขับดังกล่าวนี้ได้แก่ ขับเสภา กล่อม เพลงปรบไก่ ซอปี่อ้อ และแอ่ว

ขับเสภา นอกจากจะมีบทบาทในแง่เป็นท่วงทำนองหลักของกวีในการใช้เล่าเรื่องขุนช้างขุนแผนแล้วกวียังได้กล่าวถึงบทบาทของการขับเสภาในแง่ที่ตัวละครเป็นผู้ขับเสภา และตัวละครหานักเสปามาขับเสภาในงานที่ตนเป็นเจ้าของ ดังตัวอย่าง

ตัวอย่างที่ 1 ขุนช้างในระหว่างนอนเฝ้าหอเวลาจะครองคู่กับนางวันทอง ขุนช้างใช้การขับเสภาเป็นวิธีระงับความกระวนกระวายใจ ดังบทกลอน (12 : 218 – 219)

ครั้นพลบค่ำอำแสงทินกร
แต่คลังคู้มจุ่มง่ามมาสามวัน
แต่ลองซ็อนนอนกอดหอมอนข้างนี้ก
เหงื่อเปียกเปื้อนที่นอนร้อนภายใน
ลุกขึ้นนั่งตีกรับขับเสภา
เมื่อไรจะให้มาเซขิม
แม้้นปะแล้วจะชดให้หมดหม้อ
อยากจะใคร่กินเหล้ากับเต่านา
ศรีประจันได้ฟังนั่งชมเปาะ

ขุนช้างนอนอยู่ในหอใหญ่นั้น
ให้ผูกพันถึงเจ้าพิมกระหม่อมใจ
เต็มคิกนั่งเพ้อจนเหลือไหล
ครั้นหลับไปก็ละเมอเพ้อถึงพิม
โอ้อว่าเจ้าสาวแท้พ่อแม่ฉิม
เจ้าขนมปลากริมของพี่อา
แม่ปลาหมอต้มเค็มที่เต็มหา
คุณแม่ส่งตัวมาให้ข้าเอย
เหมือนเจ้าเงาะขับเสภาเจ้าข้าเอย

ตัวอย่างที่ 2 ในงาน โคนจุกพลาขงาม ได้มีการนำนักขับเสภาที่มีชื่อเสียงมาขับเสภาให้
แขกที่มาร่วมงานได้ฟังกันเพื่อความบันเทิงในวันสุกคืน ดังกลอน (24 : 169)

สมภารรับกลับมายังอวาต
หาเสภามาทั่วที่ตัวดี
ดูท่านองพองคอเสียงอ้อแอ้
คารองศรีดีแต่ขั้นรู้ครันครบ
แล้วนายทั้งดั่งโด่งเสียงโวกโวก
ฝ่ายนายเพชรเม็ดมากลากซ้าซ้า
ส่วนนายมาพระยานนทคนตลก
ตาทองอยู่รู้ว่าภาษาลา
ครั้นรุ่งเช้าเจ้าพลาขงาก็โคนจุก
จนผมยาวเข้าไค้ตัดมหัดไทย

เสียงพิณพาทย์พวกพ้องทองประศรี
ท่านตามีช่างประตถณัครบ
พวกคนแก่ชอบหูว่ารู้อจบ
กรับกระทบทำหลอกแล้วกรอกตา
ว่ากระโชกกระชั้นชั้นหนักหนา
ตั้งสามวาสองศอกเหมือนบอภยาว
ว่าหยกหยกหยาบซ้าคนฮาลาว
แล้วส่งกราวเซียดเพลงโห่งแห่งไป
เป็นพื้นทุกข์พื้นร้อนนอนหลับไหล
คิดจะใคร่ไปเป็นข้าฟ้าฐลี

กล่อม ท่วงทำนองคีตศิลป์ที่เรียกว่ากล่อมนั้น “มีการเปล่งเสียงสูงต่ำโดยไม่กำหนด
จังหวะและทำนองตายตัว ผู้ขับร้องอาจทอดเสียงยาวๆ ให้เยือกเย็น ใช้ขับร้องกล่อมเด็กให้
เปล็ดเปล็นเคลิ้มหลับ” (ราชบัณฑิตยสถาน. 2540 : 12) ในการศึกษาบทบาทของคีตศิลป์ “กล่อม”
พบว่า ในเด็กแม่มนจะไกวเปลให้กล่อม เช่น แม่มนผู้เลี้ยงขุนช้าง ส่วนวัยรุ่นที่เลี้ยงจะทำหน้าที่
ขับกล่อมผู้เป็นนาย เช่น นางสายทองขับกล่อมนางพิม ในส่วนพระมหากษัตริย์ สตรีผู้เป็นนาง
ห้ามจะทำหน้าที่ขับกล่อมข้างที่พระบรรทมเพื่อความสำราญพระทัย เช่น นางในพระราชสำนัก
สมเด็จพระพันวษาทำหน้าที่ขับกล่อมพร้อมทั้งสี่ซอสามสายหรือคีตพิณ

ตัวอย่างที่ 1 การไกวเปลห่ก่ล่อมของแม่นมผู้ทำหน้าที่ ดูแลเลี้ยงดูขุนช้าง (1 : 5)

.....	แม่นมข้าไทให้รักษา
อาบน้ำป้อนข้าวตลอดเวลา	ไกวเปลห่เข้ามาทุกวัน

ตัวอย่างที่ 2 สายทองกล่อมนางพิม (4 : 60)

ไอ้พินันต์เนื้อนวละไม	นอนนะแม่นอนในที่นอนนาง
โอดะห่โอดะข้าพ่อเฒ่าแก้ว	หลับแล้วถาสายทองจะนอนบ้าง
กล่อมพลงนางพัดให้พิมพลง	กางกรกอดพิมย้มละไม

ตัวอย่างที่ 3 การทำหน้าที่ของนางในราชสำนักสมเด็จพระพันวษา โดยการขับร้องข้าง
แทนพระบรรทม (24 : 173)

ครานั้นพระองค์ผู้ทรงเดช	มงกุฎเกศอยู่ชยามหาสถาน
สถิตแทนแว่นฟ้าโอพาพาร	ดั่งวิมานเมืองฟ้าสุราลัย
ห้ามแทนแน่นหนุณละมุลหมอบ	งามประกอบกิริยาอัชฌาสัย
ระเรื้อยรับขับร้องทำนองใน	สำราญราชหฤทัยทุกเวลา

ตัวอย่างที่ 4 การขับกล่อมโดยสี่ซอสามสายคลอข้างแทนบรรทมในราชสำนักสมเด็จพระ
พระพันวษา (40 : 329)

จะกล่าวถึงพระองค์ผู้ทรงศักดิ์	ปิ่นปักนักรเศเขตขัณฑ์
สถิตเหนือแทนแก้วแพรพรรณ	พระกำนัลแน่นหน้าสนมใน
ขับกล่อมซอเสียงประสานขอ	ล้วนลออนวลละอองผ่องใส
เบิกบานสำราญราชฤทัย

ตัวอย่างที่ 5 การทำหน้าที่ขับเพลงและคิดพิณของนางในราชสำนักสมเด็จพระพันวษา
(43 : 405)

จะกล่าวถึงพระองค์ผู้ทรงฤทธิ์	ประจามิตรเกรงเดชทุกเขตชั้นทั
สถิตแทนแม่นมหาเวชยันต์	เสมอชั้นบัณทุกับพลัอัมรินทร์
สาวสุรางค์นางบำเรอเสนอนาฏ	บำรุงราชรัฐเชิงบันเทิงถวิล
นางสำหรับขับเพลงบรรเลงพิณ	บำเรอปิ่นปดพิให้ปริดา

ตัวอย่างที่ 6 การทำหน้าที่ร้องและขับของนางในราชสำนักสมเด็จพระพันวษา

(43 : 414)

จะกล่าวถึงพระองค์ผู้ทรงฤทธิ์	ทศทิศกลัวแสงทั้งแหล่งหล้า
สถิตในแทนที่ศรีไสยา	พระสนมคาศาคังดาวราย
บ้างโบกพัดพัดถวายให้สำราญ	บ้างอยู่งานนวดคลื่นพระเส้นสาย
บ้างร้องรับขับเสียงจำเรียงราย	ทรงสบายเบิกบานสำราญฟัง

เพลงปรบไ้ เป็นเพลงพื้นเมืองประเภทหนึ่งที่ชาวหญิงผู้เป็นพ่อเพลงแม่เพลงร้องโต้ตอบกัน โดยมีลูกคู่ร้องคำซ้ำเป็นคำชุดสำหรับขึ้นต้นว่า /ฉ่า. ฉ่า /ฉ่า. ซ้ำ /..ชะ ฉ่า / ใ้../ และร้องคำแทรกท้ายบาทว่า ใ้ คำซ้ำซึ่งเป็นคำชุดสำหรับขึ้นต้นนั้นต่อมานักปราชญ์ทางดุริยางคศิลป์ได้นำมาแปลงเป็นวิธีตีตะ โพนเป็นเสียง / พริง. ป๊ะ / ตู๊ป. พริง /.. พริง. ตู๊ป / พริง../ และเรียกว่า หน้าทับปรบไ้ ซึ่งเป็นหน้าทับในอัตราสองชั้น (มนตรี ตราโมท. 2497 : 57)

ในการศึกษาวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน กวีได้กล่าวถึง เพลงปรบไ้ในเรื่อง ตอน นายจันทรคุมโจรปล้นบ้านขุนศรีวิไชย และตอนงานศพนางวันทอง

ตอนนายจันทรคุมโจรปล้นบ้านขุนศรีวิไชย เพลงปรบไ้ที่กวีบรรยายนั้น ประกอบด้วย การว่าเพลงโดยมีลูกคู่รับ มีการรำ และการทำเสียงเลียนเสียงดนตรี ดังในเรื่องเมื่อนายจันทรจับตัวนายเทพทองและขุนช้างพร้อมทั้งบ่าวไพร่ได้แล้วก็บังคับให้นางและลูกชายรำ ส่วนบ่าวไพร่หญิงเป็นผู้ร้องเพลงปรบไ้ พวกโจรเป็นลูกคู่ และทำเสียงเลียนเสียงปี และเสียงกลอง ดังกลอน (2 : 31 - 32)

จันศรว่าพวกเราเอาตัวมา	ใ้ผู้หญิงมั่นว่าปรบไ้ไป
จันศรขึ้นนั่งยังกันครก	บ่าวเดินหยกหยกอยู่ขวัไขว่
ที่บางคนยื่นมองส่องคบไฟ	ร้องชะฉ่าใ้ม โนพรวด
เฮ้ออแม่ลูกลูกขึ้นรำ	นั่งอยู่ภูจะดำใ้กับหนด
มิเชื่อกลองดูเล่นสักรวด	เอาด้ามหอกออกหวดมิงรำไป
เจ้าขุนช้างกับนางเทพทอง	ว่าไม่มีปีกลองรำใ้ได้
อ้ายขโมยทั้งกองร้องอ้าใ้	บ้างปากไ้เป็นปีตี้อยเต

ขุนช้างกับนางเทพทองรำ	โจ่งจะกะโจ่งคร่ำทำแยงแย
อ้ายขโมยว่าลูกยักถูกแห่	ตีอีแม่ยังเลวเอาแจ่งไป
เทพทองกลัวหนักยักสี่มุม	โจ่งจะกะโจ่งครุ่มหาหยุดไม้
ตะติงหนั่งติงโหน่งกะโพงใส่	ยักไหล่ไหล่กั้นนวนตามโตน

ตอนงานศพนางวันทอง กวีได้บรรยายถึงเพลงปรบไถ่ในฐานะเป็นการมหรสพประเภทหนึ่ง โดยมีนายแจ่งเป็นพ่อเพลง ร้องโต้ตอบกับยายมาผู้เป็นแม่เพลง ดังกลอน (36 : 256)

นายแจ่งก็มาเล่นเต้นปรบไถ่	ยกไหล่ใส่ทำนองร้องรำรำ
รำแต่แก้ไขกับยายมา	เฮฮาครื้นครั่นสนั่นไป

ขอป้อ้อ คำ ขอ เป็นคำกิริยาในภาษาไทยใหญ่แปลว่า ร้องเพลง การร้องเพลงดังกล่าวนี้ เมื่อมีเครื่องดนตรีประกอบเข้าด้วยก็จะบอกชื่อเครื่องดนตรีนั้น เช่น ขอป้อ ขอซิ่ง ขอเพียะ (สุจิตต์ วงษ์เทศ. 2528 : 17) กลุ่มคนที่พูดตระกูลภาษาไทย-ลาว ซึ่งมีถิ่นฐานอยู่ตอนเหนือเกือบทั้งหมด จะมีประเพณีขับขอในโอกาสต่างๆ เช่น ขับขอยอยศหรือขับขอยอราชในงานพิธีเข้าพรรษาหรือออกพรรษา งานพิธีของเจ้าแผ่นดิน งานบุญประเพณีเกี่ยวกับชีวิตของชาวบ้านทั่วไป (สุจิตต์ วงษ์เทศ. 2528 : 18) ในเนื้อเรื่องกวีได้บรรยายถึงนางทองประศรีทำขวัญพลายงามโดยให้สาวสาวลาวเวียงมาขอป้อ้อในพิธีทำขวัญพลายงามมีคำบรรยายและมีบทขอป้อ้อของสาวลาวเวียงดังต่อไปนี้ (24 : 164)

มะพร้าวอ่อนป้อนเจ้าทั้งข้าวขวัญ	กระแจะจันท์เจิมหน้าเป็นราศี		
ให้สาวสาวลาวเวียงที่เสียงดี	มาขอป้อ้อขันทำขวัญนาย		
พ่อเมื่อเมืองคง	เอาพงเป็นเหย้า	ฮิดปลาฮิดข้าว	ขวัญเจ้าตกหาย
ขวัญอ่อนร่อนแร่	ว่าแห้วสู่กาย	อยู่ปลายยางยุง	ท้องทุ่งท้องนา
ขวัญเผื่อเมื่อเมิน	ขอเชิญขวัญพ่อ	ฟังขอเสียงอ้อ	ขวัญพ่อเจ้าจำ
ข้าวเหนียวเต็มพ้อม	ข้าวป้อมเต็มป่า	ขวัญเจ้าจงมา	สู่กายพลายเฮย

แล้ว บทเสภาขุนช้างขุนแผนตอนที่ 31 นั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่าเป็นสำนวนของครูแจ่งซึ่งได้รับยกย่องว่าเป็นครูเสภาที่มีชื่อเสียงในรัชกาลที่ 4 (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2538. [25]) ในบทเสภาตอนที่ 31 นี้ได้กล่าวถึง ขุนแผนและพลายงามยกทัพกลับและได้กวาดค้อนเขลยจากเมืองเชียงใหม่ลงมาด้วย ครูแจ่งได้บรรยายถึงสภาวะของร่างกายและจิตใจของเขลยชาวเชียงใหม่ที่ค้องทนทุกข์ทรมานจากการกระทำของทหารไทยผู้มีชัย เขลยชาวเชียงใหม่ได้ขับร้องคร่ำครวญแสดงความรู้สึก

ภายในใจของคนออกมาในท่วงทำนองกิตติศิลป์ แอ้ว ซึ่งเป็นเพลงพื้นบ้านของกลุ่มชนที่พูดตระกูลภาษาไทย-ลาวถิ่นฐานตอนเหนือ แอ้ว เป็นที่นิยมในราชสำนักวังหน้าโดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดปรานแอ้วลาวมากจนเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงออกประกาศห้ามเล่นแอ้วลาวเมื่อปี พ.ศ. 2409 (สุกัญญา ภัทรราชย์. 2540 : 76) บทกิตติศิลป์แอ้วในเรื่องขุนช้างขุนแผนนั้นครูแจ้งได้แต่งไว้ดังนี้ (31 : 135 – 136)

โอสแสนวิตก	ระหกระเหิน	หาบคอนย่อนเย็น	คุ่มเดินเข้ารก
นุกแฝกแหวกกา	ห่อมหญาอกอก	เห้งอโคลไหลตก	ตะกรกตะกร้า
กินข้าวกะเกลือ	กินเห้งอต่างน้ำ	กินเข้าต่อสาย	กินงายต่อคำ
หยุดบ้างก็ไปได้	บักไทยตีรำ	นั่งเยี้ยวवंทันสุด	มันจูดมันคล้า
ของหกตกคว่ำ	ลากรำเข้าในรก	มันทันมันก็ตี	วังหนิมันก็ชก
ริมลุ่มริมทาง	อย่างยงหยกหยก	ขึ้นปกลงปก	อกจะแตกตายเอย
ไอ้หนออกกุก	เมื่ออยู่เมืองเรา	กินคำกินเข้า	กับข้าวवंขัด
สาวแก่แออัด	นัดกันออกทุ่ง	เที่ยวเก็บผักบุง	จับกุงจับปลา
หอยโข่งหอยขม	งมใส่ตะกร้า	ขึ้นบนคันนา	มองหารูปลู
ขุดตื้นขุดหนู	ขุดรูดักแย้	ฉวยด้วงดักแต่	เที่ยวแห่รูบั้ง
จับกบขาเหยียด	จับเขียดจับอึ่ง	สิ้นได้ใบหนึ่ง	เป็นครึ่งก่อนซ้อง
เอามาแจ้วมาพลา	แจ้วห้านแจ้วบอง	จะไปเวียงใต้	ของไม่เคยท้อง
กินเผ็ดกินจืด	ท้องปิดท้องปอง	ท้องขึ้นท้องพอง	จะลงท้องตายเอย

กิตติศิลป์ประเภทร้อง เพลงร้องที่ปรากฏอยู่ในบทเสภาขุนช้างขุนแผน ได้แก่ เพลงสำเนียงมอญ คือ ทะแย เพลงเกร็ดสำหรับร้องมโหรี ได้แก่ พัดชา น้ำค้างตะวันตก และ นางนกรวณ นอกจากนี้ก็ยังมีได้กล่าวถึงการร้องสักรวและการร้องดอกสร้อย

เพลงทะแย เป็นเพลงทำนองเก่าสมัยอยุธยาประเภทเพลงหน้าทับปรบไถ่มี 2 ท่อน บางทีก็เรียกชื่อเพลงนี้ว่า กลองโยน หรือเรียกรวมน่า ทะแยกลองโยน นอกจากนี้ยังมีเพลงทะแยหงสา ซึ่งเป็นเพลงทำนองเก่าสำเนียงมอญ (ฉรงค์ชัย ปิฎกกรัษต์. 2542 : 187 – 189)

ในเนื้อเรื่องหลังจากสาวลาวเวียงซอปี้อ้อทำขวัญแล้วบ่าวไพร่ชาวมอญก็ร้องเพลงทะแยเรียกขวัญหลายงามโดยสี่ซอคลอร้อง มีบทกลอนดังต่อไปนี้ (24 : 164)

แล้วพวกมอญซ้อนซอเสียงอ้อแอ้	ร้องทะแยย่องกะเหนาะย้ายเตาะเหย
ออรระหน่ยพลาขงามพ้อทรามเชย	ขวัญเอี้ยกกะเนียงเกรียงเกลิง
ให้อยู่ดีกินดีมีเมียสาว	เนียงกะราวกนตะละเลิงเคลิ่ง
มวขบามขวัญจงบันเทิง	จะเป็งยี่อะบิปอน

ภาษามอญที่แทรกอยู่ในบทกลอนดังกล่าวข้างต้นนี้ ถาวร ลิกขโกศลและศิริ วิชเวช (2543 : 100) ได้อธิบายความหมายโดยรวมไว้ว่า “ฝ่ายพวกมอญก็ร้องเพลงเรียกขวัญว่า คุณทางนี้ เกิดแม่ทั้งหลายเอ๋ย ขวัญของพ่อพลายงามที่ระหกระเหินจงกลับมาอยู่ดั้งเดิมเถิด ขอให้ยู่ติกันดี จนกระทั่งโตเป็นหนุ่มแล้วได้มีเมียสาว ขอขวัญเจ้าจงมากินข้าวกับปลา 3-4 ตัวนี้เถิด”

เพลงพัดชา เป็นเพลงเกร็ดสำหรับร้องมโหรีแต่โบราณในลำดับที่ 1 (สุจิตต์ วงษ์เทศ. 2542 : 97) ใช้ในการทำขวัญประเภทต่างๆ (ณรงค์ชัย ปิฎกฤษต์. 2542 : 280) และใช้ในการขับลำนำ ช่วงนอกพระราชพิธีขึ้นพระอู่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า เพลงสำหรับขับลำนำดังกล่าวประกอบด้วยเพลงช้าลูกหลวง เพลงพัดชาหรือเพลงคำหวาน (ราชบัณฑิตยสถาน. 2540 : 12-13)

เพลงน้ำค้างตะวันตก เป็นเพลงเกร็ดสำหรับร้องมโหรีแต่โบราณในลำดับที่ 54 (สุจิตต์ วงษ์เทศ. 2542 : 21)

เพลงนางนกรวญ เป็นเพลงเกร็ดสำหรับร้องมโหรีแต่โบราณในลำดับที่ 3 (สุจิตต์ วงษ์เทศ. 2542 : 99)

การร้องสักรวาและดอกสร้อย เป็นการขับร้องอันถือเป็นการเล่นอย่างหนึ่งของผู้ตีมาตั้งแต่ครั้งกรุงเก่า ในเทศกาลทอดกฐิน ทอดผ้าป่า และเที่ยวทุ่ง ผู้เป็นเจ้านายจะแต่งบทกลอนและให้บริวารของตนร้องเป็นลำนำได้ตอบกันไปมาระหว่างนักร้องผู้ชายและนักร้องผู้หญิง ในการร้องสักรวานั้นแต่เดิมร้องด้วยทำนองเพลงพระทองเป็นหลัก ในเวลาต่อมาได้ใช้เพลงต่างๆ ที่มีทำนองสอดคล้องกับลีลาอารมณ์ร้องสักรวา เช่น อารมณ์เศร้าสร้อยมักใช้เพลงที่มีลีลาช้า เนิบนาบ ทำนองเยือกเย็น “ฟังแล้วเกิดความเศร้าสลด เสียใจ อาลัยอาวรณ์ เช่น เพลงตะนาว สร้อยเพลง แยกลพบุรี นกจาก มอญอ้ออึง” (วัชร รมยะนันท์และญาติ. 2538 : 57)

ส่วนการร้องดอกสร้อยนั้น “ทำนองเพลงที่นิยมใช้ร้องในการเล่นดอกสร้อยมี 5 เพลง ได้แก่ ระส่ำระสาย พระรามตามกวาง ช้องเห็ญค ดอกไม้ไหว และทองย้อย” (ยมโดย เฟิงพงศา. 2535 : 143)

ในเนื้อเรื่องเมื่อพระไวชยกทัพจะไปรบกับพลาชชุมพลและขุนแผนเนื่องจากความขัดแย้งส่วนตัวนางเปรตวันทองเกรงว่าพระไวจะถูกขุนแผนฆ่า นางจึงแปลงตัวเป็นหญิงงามมาคอยเตือนภัยพระไว โดยสร้างทำเป็นนั่งร้อยดอกไม้พาลงและเลือกร้องเพลงที่มีทำนองและลีลาไพเราะอ่อนหวาน เยือกเย็นระคน โศกเศร้าด้วยน้ำเสียงที่หวานจับใจดังกลอน (40 : 342)

.....	นางแก่งแต่งประดับประดาด้วย
เชิดโลมประโลมลานสาวท	ชะอ้อนอ่อนเอวสะอาดสะอิ่งสาย
สร้อยสังวาลสุวรรณพรรณราย	แต่ละเม็ดเพชรกระจายกระจ่างดวง
สองเต้าตมแต่งเคร่งครัด	ดอกไม้ทัดทั้งห่อผ้าห่มหวง
กรอกร้อยสร้อยสนกระสันทรวง	ร่ำร้องเสียงถ่วงรำพันไป

พิชชาชฎากหลวงหวานละห้อย น้ำค้างย้อยตะวันตกนกให้
 สักระวาดดอกสร้อยละห้อยใจ เสียงหวานวิเวกในพนาลี

บทบาทสำคัญของขั้วเสภากับวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน

ราชบัณฑิตยสถาน (2540 : 24 – 25) นิยามศัพท์ขั้วเสภาไว้ว่า

การขับตำนำประเภทหนึ่ง มีมาแต่โบราณ แต่เดิมนั้นว่ามาจากการเล่านิทาน ต่อมาได้มีการปรับปรุงทำนองและจังหวะมาเป็นลำดับ รวมทั้งมีการใช้กรับซึ่งทำด้วยไม้เนื้อแข็งมาขยับให้เกิดเสียงประกอบการขับ ผู้ขับจะถือกรับไว้ทั้ง 2 มือ มือละคู่ ขยับกรับให้สอดคล้องเข้ากับการขับ การขยับกรับต้องพอเหมาะพอดีกับบทที่ใช้ขับตามลักษณะทำนอง....

แต่เดิมนั้น การขับเสปายังไม่มีดนตรีประกอบ เริ่มมีการนำปี่พาทย์เข้ามาประกอบการขับเสภาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย...

การขับเสภาส่วนใหญ่จะใช้เรื่องขุนช้างขุนแผน

จากนิยามศัพท์ขั้วเสภาของราชบัณฑิตยสถานดังกล่าวในตอนต้นนี้ อาจกล่าวได้ว่า คีตศิลป์ประเภทขั้วเสภากับวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน ต่างมีความเกี่ยวข้องกันขั้วเสภาเป็นกลวิธีสำคัญของกวีผู้เล่านิทานในการนำเสนอเรื่องราวเพื่อสร้างความสำเร็จอารมณ์แก่ผู้ฟัง ได้ดีกว่าการเล่าเป็นร้อยแก้ว ขณะเดียวกันผู้ฟังชอบฟังเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นประการสำคัญแต่เดิมาแล้ว การได้รับสจากการฟังคีตศิลป์ประเภทขั้วเสภาจึงสร้างความนิยมในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนยิ่งขึ้น วรรณคดีเอกเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นวรรณคดีบันเทิงที่ได้รับยกย่องให้เป็นเลิศในประเภทกลอนสุภาพ และอาจกล่าวได้ว่าการขับเสปามีบทบาทสำคัญต่อวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนควบคู่กับความเป็นเลิศในกลอนสุภาพด้วยเนื่องจากวรรณคดีเรื่องนี้นิยมเรียกกันว่า เสภาขุนช้างขุนแผน

รูปแบบของเสภา

จากนิยามศัพท์ขั้วเสภาของราชบัณฑิตยสถานดังกล่าวข้างต้นนี้ทำให้เห็นวิวัฒนาการของเสภาตั้งแต่เริ่มแรกจนถึงปัจจุบัน ดังที่คณะผู้ดำเนินงานโครงการดุริยางคศิลป์ไทย ภาควิชาดุริยางคศิลป์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (2532 : 78-86) ได้รายงานผลการวิจัยว่ารูปแบบของเสปามี 4 ประเภท คือ เสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทาน เสภาทรงเครื่องหรือเสภาส่งเครื่อง เสภารำ และเสภารำแนวตลก

เสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทาน เป็นการขับเสภาในระยะเริ่มแรก มีผู้ขับตั้งแต่ 2 คนขึ้นไป ผลัดกันขับเสภาอย่างเล่านิทานคนละตอน หรือมีการแต่งกลอนสดได้กันอย่างเสภาคั้น ดังมีข้อสันนิษฐานตอนหนึ่งเกี่ยวกับเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทานไว้ดังนี้

เมื่อก่อนรัชกาลที่ 1 เสภายังขับกันอย่างเล่านิทานไม่มีส่งปีพาทย์ ลักษณะขับในชั้นนั้นเข้าใจว่าเห็นจะขับแต่ 2 คนขึ้นไป วิธีขับผลัดกันคนละตอนให้คน 1 ได้มีเวลาพัก ฤาจะนั้นถ้าเป็นคนเสภาเก่งๆ เจ้าของงานเลือกเรื่องให้ว่าตอนใดตอนหนึ่ง ให้แต่งกลอนสดได้กันอย่างไรว่าเพลงปรบไก่อ่างนี้เรียกว่าเสภาคั้น (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2538 : [17] – [18])

ในการขับเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทานนี้ เครื่องดนตรีที่ใช้เป็นหลักคือกรับซึ่งผู้ขับจะ “ขยับประกอบแทรกแซงสอดสลับในทำนองขับของตน” (มนตรี ตราโมท. 2497 : 29)

นอกจากนี้ยังมีข้อสังเกตว่าในการขับเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทานนั้นยังเลือกตอนที่ขับให้เหมาะสมกับผู้ขับด้วย กล่าวคือผู้ขับเสภาฝ่ายชายมักจะเป็นคนขับในตอนที่ว่าด้วยการสู้รบ แสดงความเข้มแข็งคู่กันเพราะผู้ขับต้องมีความสามารถขยับกรับไม่รบได้ ส่วนฝ่ายหญิงส่วนใหญ่จะเป็นคนขับในบทที่มีความอ่อนหวาน บทรักหรือบทโศกซึ่งขยับกรับในรูปแบบไม้กรอเป็นพื้น (คณะผู้ดำเนินงาน โครงการดุริยางคศิลป์ไทย. 2532 : 79)

เสภาทรงเครื่องหรือเสภาส่งเครื่อง เป็นเสภาที่ได้รับการพัฒนาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โดยนำวงปีพาทย์เครื่องห้าซึ่งประกอบด้วย ระนาดเอก ฉิ่งวงใหญ่ ปี่กลอง และกลองสองหน้าเข้าประกอบในการขับเสภา ดังปรากฏหลักฐานในกลอนไหว้ครูว่า (ตำนานเสภา. 2538 : [13], [17])

เมื่อครั้งพระจอมรินทร์แผ่นดินลับ เสภาขับยังหาปีพาทย์ไม่
มาเมื่อพระองค์ทรงไชย ก็เกิดคนตีในอยุธยา

เมื่อปีพาทย์เข้ามาประกอบแล้วผู้ขับเสภาจึงมีเพียงคนเดียว รูปแบบเสภาทรงเครื่องจะมีการแทรกเพลงร้องส่งให้ปีพาทย์รับ และบรรเลงเพลงหน้าพาทย์เหมือนอย่างการแสดงละคร ตอนใดดำเนินเรื่องก็ขับเสภา ตอนใดเป็นถ้อยคำรำพันหรือข้อความอื่นที่ควรแก่การร้องส่งก็ร้อง ตอนใดเป็นบทไปมาหรือรบ ปีพาทย์ก็บรรเลงเพลงกราว หรือเชิด (มนตรี ตราโมท. 2497 : 30) ดังปรากฏอยู่ในเรื่องขุนช้างขุนแผนตอนที่ 24 (2538 : 169) ตอนหนึ่งว่า “เสียงพิณพาทย์พวกห้องทองประศรี หาเสภามาทั่วที่ดัวลึ” กับในตอนท้ายการเล่นเสภาบรรยายไว้ว่า “ตาทองอยู่รู้ว่าภาษาลาว แล้วส่งกราวเชิดเพลงโหม่งหน่งไป”

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การขับเสภาลดบทบาทลง ส่วนวงปี่พาทย์ประกอบเสภากลับมีบทบาทเพิ่มขึ้น โดยขยายจากเครื่องห้าเป็นวงปี่พาทย์เครื่องใหญ่ และเน้นความสำคัญในเพลงบรรเลงและเพลงร้องมากกว่าการขับเสภา รูปแบบเสภาทรงเครื่องในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 ปี่พาทย์โหมโรง จบแล้ว คนขับเสภา ขับเสภาไหว้ครูและดำเนินเรื่อง

ขั้นตอนที่ 2 ร้องส่งเพลงพม่าห้าท่อน 3 ชั้น จบแล้ว ขับเสภาดำเนินเรื่องต่อไปเล็กน้อย

ขั้นตอนที่ 3 ร้องส่งเพลงจระเข้หางยาว 3 ชั้น จบแล้ว ขับเสภาคั่น

ขั้นตอนที่ 4 ร้องส่งเพลงสี่บท 3 ชั้น จบแล้ว ขับเสภาคั่น

ขั้นตอนที่ 5 ร้องส่งเพลงบุหลัน 3 ชั้น จบแล้ว ขับเสภาคั่น

ขั้นตอนต่อไปไม่มีกำหนดเพลงแต่ร้องส่งสลັบกันกับขับเสภา เมื่อจวนหมดเวลาจะส่งเพลงสุดท้ายอีกเพลงหนึ่ง ในระยะเริ่มแรก ใช้เพลงกราวรำเป็นเพลงส่งท้าย ต่อมาจึงเปลี่ยนเป็นเพลงออกทะเล เต่ากินผักบึง หรือพระอาทิตย์ชิงดวง (มนตรี ตราโมท. 2497 : 34)

พัฒนาการของเสภาทรงเครื่องดังกล่าวมาข้างต้นนี้ ทำให้เห็นองค์ประกอบของเสภาที่แตกต่างจากองค์ประกอบของเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทานอย่างเห็นได้ชัดกล่าวคือ เสภาทรงเครื่องประกอบด้วย คีตศิลป์ประเภทขับ คีตศิลป์ประเภทร้อง และดุริยางคศิลป์ประเภทวงปี่พาทย์ แต่รัสที่ได้ยังคงใช้การฟังเป็นหลักเช่นเดียวกับเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทาน

เสภารำ คือเสภาทรงเครื่องที่นำเอานาฏศิลป์เข้ามาเป็นส่วนประกอบ มีที่มาจากการเล่นเสภาทรงเครื่องดำเนินไปจนคึกมากแล้ว วงปี่พาทย์ก็ส่งเพลงออกกลุ่กหมด และออกกลุ่กบท ตัวละครจะออกมารำประกอบการขับเสภาในช่วงปี่พาทย์ออกกลุ่กบท บทที่ใช้ขับจะมีจำนวนไม่มากนัก และเลือกเฉพาะบทที่สามารถตีเป็นท่ารำได้สวยงาม ผู้ขับเสภาจะขับตามบทอย่างเคร่งครัด ผู้รำจะต้องรำอย่างสวยงามตามบทที่ขับ นอกจากนี้ยังมีเพลงที่ร้องส่งด้วย ผู้รำก็จะต้องรำให้สัมพันธ์กับบทร้องด้วยเช่นกัน (คณะผู้ดำเนินงาน โครงการดุริยางคศิลป์ไทย. 2532 : 80-81)

ส่วนในด้านการแต่งกายของผู้รำ จะแต่งกายแบบพื้นๆ เหมือนชาวบ้านภาคกลางทั่วไป เช่น ตัวละครที่รำเป็นขุนแผนจะใส่เสื้อคอกลม นุ่งผ้าโจงกระเบน มีผ้าคาดเอว (แหล่งเดิม : 81)

เสภารำเป็นการแสดงที่เกิดขึ้นใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพัฒนาการในรัชสมัยของพระองค์ท่านเช่นเดียวกัน กล่าวคือ เมื่อมีผู้นิยมและให้ความสนใจในนาฏศิลป์ที่นำมาแทรกมากกว่าจะฟังการขับ เพลงร้องและดนตรี บทบาทของนาฏศิลป์จึงมีมากกว่า ในการเล่นเสภารำนั้น การร้องส่งเพลงและการบรรเลง ได้มีการนำเพลงร้องในอัตราสองชั้น และเพลงหน้าพาทย์ที่เคยใช้ในเสภาทรงเครื่องสมัยรัชกาลที่ 2 กลับเข้ามาใช้ประกอบในการเล่นเสภาอีกครั้งหนึ่ง (แหล่งเดิม : 80)

พัฒนาการของเสภารำดังกล่าวมานี้ อาจสรุปได้ว่า เสภารำประกอบด้วยนาฏศิลป์เป็นหลัก โดยมีคีตศิลป์ประเภทขับ คีตศิลป์ประเภทร้อง และดุริยางคศิลป์คือวงปี่พาทย์เป็นส่วนประกอบ ทั้งนี้เพราะมีผู้นิยมรับรสชาติจากการดูมากกว่าการฟัง

เสภารำแนวตลก เป็นพัฒนาการของเสภารำที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวคือ มีการปรับปรุงเสภารำในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมีเหตุสืบเนื่องมาจาก นักขับเสภาคิดแต่งกลอนใช้ประกอบตัวแสดงขึ้นอีกแบบหนึ่ง มีการดำเนินเรื่องไปตามเค้าเรื่องเดิม แต่ใช้บทตลกขบขันแทรกอยู่ด้วยตลอด ตอนที่นักขับเสภานิยมนำมาแต่งบทใหม่โดยแทรกบทตลกคือ ตอนเข้าห้องนางแก้วกิริยา เสภารำแนวที่เกิดขึ้นใหม่นี้เรียกว่า เสภารำแนวตลก (แหล่งเดิม : 84)

เสภารำแนวตลกดังกล่าว ประกอบด้วย ผู้ขับเสภา ผู้แสดง 3 คน คือ ผู้แสดงเป็นขุนแผน ผู้แสดงเป็นม้าสีหมอกกับผู้แสดงเป็นนางแก้วกิริยา และวงปี่พาทย์

วิธีแสดงเสภารำแนวตลกนั้น ผู้ขับเสภาทำหน้าที่ขับในตอนต้นประเดิมเรื่อง และเป็นเสมือนแม่คู่ของสวดคฤหัสถ์หรือจำอวด ใช้ถ้อยคำในบทขับและบทเจรจาด้วยปฏิภาณให้เกิดความสนุกขบขันไปในตัว โดยวิธีแปลงบทให้เห็นว่าถ้าเอียงเข้าข้างตัวนายโรง (ขุนแผน) แกล้งตัวตลก (ม้าสีหมอก) และเกี่ยวพาราสีตัวนาง (แก้วกิริยา) จึงนับว่าผู้ขับเสภาเป็นคนสำคัญที่สุดในชุดเสภารำแนวตลก (มนตรี ตราโมท. 2497 : 43)

รูปแบบของเสภารำแนวตลกดังกล่าวมาในตอนต้นนี้ อาจสรุปได้ว่าเป็นการแสดงที่มุ่งให้ความสำเร็จอารมณ์แก่ผู้เสพเชิงตลกขบขันจากการแสดงของผู้แสดงบทและบทขับที่ผู้ขับแปลงไปในเชิงให้ความขบขัน ดังมนตรี ตราโมทได้ให้ความเห็นไว้ว่า “ไกลไปในทางละคอนนอกหรือจำอวดมากกว่า” (แหล่งเดิม : 45)

จากการศึกษารูปแบบของเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทาน เสภาทรงเครื่อง เสภารำ และเสภารำแนวตลกมาตามลำดับ ปรากฏว่า รูปแบบของเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทาน มีความสัมพันธ์กับวรรณศิลป์ มากกว่าเสภารูปแบบอื่นเนื่องจากในการขับเสภาในรูปแบบนี้ทำนองขับต้องยึดวรรณศิลป์เป็นหลัก และในการศึกษาคีตศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนผู้วิจัยจะศึกษาการประสานสัมพันธ์ของคีตศิลป์ คือ ท่วงทำนองขับกับวรรณศิลป์ คือ บทขับ เป็นประการสำคัญ จึงกำหนดขอบเขตการวิจัยคีตศิลป์เฉพาะคีตศิลป์ในเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทานซึ่งมีบทขับ ทำนองขับ และกรับเสภาเป็นองค์ประกอบสำคัญ

องค์ประกอบของเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทาน

บทขับ องค์ประกอบส่วนที่สำคัญที่สุดของเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทานคือบทขับ ทั้งนี้เพราะบทขับจะให้รสหรือความสำเร็จอารมณ์แก่ผู้เสพวรรณคดี บทเสภาขุนช้างขุนแผนมีความเป็น

เลิศในด้านวรรณศิลป์เพราะเป็นผลงานที่เกิดจากการที่กวีได้ประสานองค์ประกอบในส่วนที่เป็นเนื้อเรื่อง ตัวละคร ความขัดแย้งระหว่างตัวละคร ภาวะและอารมณ์ของตัวละคร กับในส่วนที่เป็นกระบวนการกลอนได้อย่างเหมาะสม ส่วน กล่าวคือ กวีได้แสดงภาวะหลักคือภาวะรักไม่สมหวังของตัวละครสำคัญ ภาวะดังกล่าวได้แก่ ภาวะรักแรกพบ (ปุรุวารค) ของขุนแผนกับนางวันทอง โดยมีขุนช้างเป็นอุปสรรค ภาวะรักจากไกล (ปุรุวาส) ระหว่างขุนแผนกับนางวันทอง โดยมีสาเหตุมาจากขุนช้าง ภาวะรักขี้ใจ (มาน) ระหว่างขุนแผนกับนางวันทองโดยมีนางลาวทองและขุนช้างเป็นต้นเหตุ และภาวะรักสิ้นใจ (กรุณ) คือนางวันทองต้องสิ้นชีวิต เนื่องมาจากสาเหตุความขัดแย้งระหว่างขุนแผน พลายงาม กับขุนช้าง และมีสมเด็จพระพันวษา นางศรีประจัน และนางทองประศรีเป็นตัวละครที่เสริมให้นางวันทองต้องจบชีวิตลง ภาวะหลักทั้งสี่ประการดังกล่าวนี้ให้กรูณารสเป็นรสเด่นแก่ผู้เสวยวรรณคดี โดยมีรสรองการรส วีรรส เราทรรส เป็นรสเสริมให้กรูณารสเด่นชัดและมีพิภักตสรส และหาสรสเป็นรสที่กวีแทรกไว้เพื่อซ้ำเติมตัวละครฝ่ายปฏิบัติคือ ขุนช้าง ภาวะและรสดังกล่าวมานี้กวีได้ใช้ศิลปะในการประสานกับองค์ประกอบในส่วนที่เป็นกระบวนการกลอนซึ่งอยู่ในรูปของบทบรรยาย บทพรรณนา และบทเจรจาหรือรำพึงรำพันได้อย่างเหมาะสม บทขับจึงมีความเป็นเลิศในด้านวรรณศิลป์ดังที่ได้ศึกษาวิเคราะห์ไว้แล้วในบทที่ 2

ทำนองขับ ได้แก่ การนำบทขับมาใส่ท่วงทำนองต่างๆ ในการศึกษาทำนองขับแบ่งเป็นองค์ประกอบของทำนองขับ และการจำแนกรูปแบบทำนองขับ

องค์ประกอบของทำนองขับ ประกอบด้วย เกริ่น และทำนองขับในบทขับแต่ละวรรค

เกริ่น ในทางจิตศิลป์ หมายถึง “การขับร้องบรรยายเรื่องราวเป็นทำนองอย่างอิสระ” (ราชบัณฑิตยสถาน. 2540 : 15) การเกริ่นในขับเสภา “เป็นทำนองที่ใช้เมื่อมีการเริ่มต้นการขับเสภาเหมือนกับการเอื้อนของร้องเรียกว่า การเกริ่นเสภา” (คณะผู้ดำเนินงานโครงการคู่มือศิลป์ไทย. 2532 : 123) การเกริ่นเสภาในทางปฏิบัตินั้นจะจำแนกตามสำเนียงกล่าวคือจำแนกเป็นเกริ่นในเสภาไทย เกริ่นในเสภาลาว เกริ่นในเสภามอญ เกริ่นในเสภาแขก และเกริ่นในเสภาจีน คำชี้แจง

1. ในการอธิบายทำนองการขับเสภาต่อไปนี้ผู้วิจัยใช้ระบบตัวโน้ตเพลงไทยแบบตัวอักษร โดยใช้อักษรแทนเสียงดังนี้

ด แทน โด

ร แทน เร

ม แทน มี

ฟ แทน ฟา

ช แทน ซอล

ล แทน ล

ท แทน ที

และใช้เครื่องหมาย • แสดงเสียงต่ำ และเสียงสูง เช่น

ค	หมายถึง	โคต่ำ
ค̣	หมายถึง	โคสูง
ร	หมายถึง	เรต่ำ
ร̣	หมายถึง	เรสูง

2. ในส่วนที่เป็นพยางค์เอื้อน คำสำคัญ และโน้ตตัวอักษรผู้วิจัยจะใช้ตัวพิมพ์เข้มเพื่อให้เห็นความแตกต่างกับบทขับ

3. ความสั้น – ยาวของเสียงจะใช้ขนาดของตัวพิมพ์ที่แตกต่างกันเป็นสัญลักษณ์แทนคำอธิบาย

เกริ่นในเสภาไทย ได้แก่ การเอื้อนทำนองในตอนเริ่มต้นของบทบรรยาย บทพรรณนา และบทเจรจาหรือรำพึงรำพัน ในบทบรรยาย เช่น การขับจับเรื่อง การเล่าเรื่องของกวี การเริ่มต้นบทขับของตัวละครแต่ละตัวฝ่ายไทย ส่วนในบทพรรณนา เช่น บทชมโฉม ชมธรรมชาติ ชมดวงชมนก ชมไม้ เป็นต้น และในบทเจรจาหรือรำพึงรำพัน เช่น บทฝากรัก เล่าโลม บทสังวาส บทตัดพ้อต่อว่า บททะเลาะวิวาท บทโกรธ บทหึงหวง บทโศก บทคร่ำครวญ เป็นต้น เกริ่นในเสภาไทยจำแนกได้เป็น 3 รูปแบบ คือ เกริ่นขนาดยาว เกริ่นขนาดปานกลาง และเกริ่นขนาดสั้น เกริ่นขนาดยาว เป็นการเกริ่นที่มีความละเอียดในการเอื้อนมากที่สุดมีความยาวประมาณ 10 – 12 ห้องเพลง ผู้ขับจะเลือกใช้เกริ่นขนาดยาวเพื่อแสดงความสามารถของตนทั้งในด้านการขับและการขับกรับเสภา โดยใช้เกริ่นในตอนเริ่มต้นบทขับจับเรื่อง หรือบทโศก เช่น นางวันทองสั่งเรือน นางวันทองครวญถึงตัว เป็นต้น ดังผู้วิจัยจะได้แสดงรูปแบบการเกริ่นขนาดยาวในแผนภูมิต่อไปนี้

เกริ่นขนาดยาวแบบที่ 1

เป็นรูปแบบการเกริ่นของครุศิริ วิชเวช ใช้เริ่มต้นการขับจับเรื่อง ตอนขุนแผนพานางวันทองหนี (ถาวร สิกขโกศล และศิริ วิชเวช. 2543 : 79)

ทำนอง	. . .เออ	เฮ้อเฮ้อฮ้างเอ	. . .เฮ้อ	เออเฮ้อเออเฮ้อ
โน้ต	. . . ร	ม ร ช ร	. . . ม	ร ม ร ม
ทำนอง	. . .เออเอ้อ	. . ฮือเออ	เฮ้อเออเอ้อ.เอ้อ	. . ฮือเออ
โน้ต	. . . ร ๑	. . ร ค	ท ล ช . ค	. . . ร ค
ทำนอง	. . .เออ	. เฮ้อเอ็งเออ		
โน้ต	. . . ล	. ท ล ล		

บทขับ

เกริ่น จะขับต่อเติมความตามกระบวน
ขุนแผนประครองน้องนั้งหลังอาชา

ตอนพานวลนางวันทองหนีเข้าป่า
ออกมาทางประตูตาจอม

เกริ่นขนาดยาวแบบที่ 2

เป็นรูปแบบการเกริ่นของอภิัญญา มูลธรรมเกณฑ์ ใช้เริ่มต้นในบทคร่ำครวญรำพันแสดง
ความเศร้าโศกอาลัย ตอนนางวันทองครวญถึงตัว (ถาวร สิกขโกศล และศิริ วิชเวช. 2543 : 88)

ทำนอง	. . . เออ	. เอ๊ย . เยอ	. . . เออ	. <u>เฮ้อเฮ้อเฮ้อ</u>
โน้ต	. . . ล	. รี่ . ท	. . . ล	. <u>ท ล ช</u>
ทำนอง	. . . เอื้อ	. . เฮ้อเออ	. . . เอ็ง	. . . เงอ
โน้ต	. . . ท	. . รี่ ท	. . . ล	. . . ล
ทำนอง	. . ฮื้อ ฮื้อ	. ฮี้ . .		
โน้ต	. . ท ล	. ฮี้ . .		

บทขับ

เกริ่น ครานั้นจึงโหมเจ้าวันทอง
ได้ร่วมรสรักร้างที่ห่างมา

สมสองต้องจิตเป็นหนักหนา
เสน่หาขุนแผนแสนอาวรณ์

เกริ่นขนาดยาวแบบที่ 3

เป็นรูปแบบการเกริ่นของครูศิริ วิชเวช ที่ถ่ายทอดความรู้ให้แก่ผู้วิจัยเมื่อปีพุทธศักราช
2532 ใช้เริ่มต้นบทขับจับเรื่อง หรือบทขับเสภาเป็นกรณีพิเศษเพื่อแสดงความสามารถของผู้ขับ
ทั้งในด้านการขับและการขับกรับเสภา มีความยาว 12 ห้องเพลง ดังแผนภูมิต่อไปนี้

ทำนอง	. . . เออ	เฮ้อเออฮึงเงอ	. . . เฮ้อ	เออเฮ้อเออเฮ้อ
โน้ต	. . . ร	ม ร ช ร	. . . ม	ร ม ร ม
ทำนอง	. . เออเอื้อ	. . ฮื้อเงอ	<u>เฮ้อเออเอื้อ</u> . เอื้อ	. . . เออ
โน้ต	. . <u>ร ค</u>	. . ร ค	<u>ท ล ช . ค</u>	. . . ร
ทำนอง	<u>เอื้อเออเฮ้อเออ</u> . เอื้อ	. . ฮื้อเงอ	. เอ็ง . เงอ	. ฮื้อฮื้อฮื้อ
โน้ต	<u>ค ร ม ร . ค</u>	. . ร ค	. ท . ล	. ท ล ร

เกริ่นขนาดปานกลาง เป็นเกริ่นที่ใช้มากที่สุด ทั้งในบทบรรยาย บทพรรณนา และบทเจรจารำพึงรำพัน ได้แก่ใช้ในการเล่าเรื่องของกวี บทชมต่างๆ บทฝากรัก บทสังวาส บทพ้อ หรือบทโสครำครวญรำพันต่างๆ ไป เกริ่นขนาดปานกลางมีความยาวระหว่าง 4 – 8 ห้องเพลง ดังแผนภูมิต่อไปนี้

เกริ่นขนาดปานกลางแบบที่ 1

ใช้เกริ่นดำเนินเรื่องทั่วไป หรือเล่าเรื่อง

ทำนอง	. . . เอย	. . . ฮื้อ	. . . อื้อ อื้อ	. . . อื้อฮื้อฮื้อ
โน้ต	. . . ริ	. . . ม	. . . ๖ ด	. . . ท ด ร

บทขับ

เกริ่น จะกล่าวถึงเรื่องขุนแผนขุนช้าง
ศักราชร้อยสี่สิบเจ็ดปี

ทั้งนวลนางวันทองผ่องศรี
พ้อแม่เขาเหล่านี้คนครั้งนั้น

(1 : 1)

เกริ่นขนาดปานกลางแบบที่ 2

ใช้เกริ่นดำเนินเรื่องทั่วไป หรือเล่าเรื่อง หรือกล่าวถึงตัวละครใดตัวหนึ่ง

ทำนอง	. . . เอย	. . . ฮื้อ	. . . อื้อ อื้อ	. . . เออ
โน้ต	. . . ริ	. . . ม	. . . ๖ ด	. . . ท
ทำนอง	. . . เออ เฮอ	. . . เออ เอื้อ		
โน้ต	. . . ล ท	. . . ด ริ		

บทขับ

เกริ่น ครานั้นทองประศรีผู้มารดา
อันสมภารที่ชำนาญในทางใน

ได้ฟังลูกว่าหาขัดไม่
ท่านขรัววัดส้มใหญ่แลดีครัน

(3 : 37)

เกริ่นขนาดปานกลางแบบที่ 3

ใช้เกริ่นในบทชมต่างๆ ที่ประสานกับอารมณ์ของตัวละคร รวมทั้งบทฝากรัก เล้าโลม หรือบทสังวาส

ทำนอง	. . . เอย	. . . ฮือ	. . . ฮือ ฮือ	. . . ฮือฮือ
โน้ต	. . . ริ	. . . ม	. . . ร ม	. . . ร ด
ทำนอง ฮือ . เงอ	. เอ้อ . เฮอ	. เออ . เอี้ย
โน้ต ร . ท	. ล . ท	. ด . ร

บทขับ

เกริ่น นกเขาจับข่อยอยู่เคียงคู่
คืบแคทำรังบนต้นแค

ฝัวมาอยู่ไกลพิมเจ้าเสียเหลือแหล่
พื๋ห่างแหออเห็นมาเดินไพร

(9 : 160)

เกริ่นขนาดปานกลางแบบที่ 4

ใช้เกริ่นในบทชมความงามที่แฝงความสุข สนุกสนาน เพลิดเพลิน หรือใช้ในบทที่กล่าวถึงตัวละครตัวใดตัวหนึ่งหรือใช้เริ่มต้นในการขึ้นตอนใหม่ หรือใช้จับจบเรื่อง

ทำนอง	. . . เอย	. เอี้ย . เฮอ	. . . เอ้อ	. เออเอ้อเอ้อ
โน้ต	. . . ล	. ริ . ท	. . . ท	. ล ช ท
ทำนอง	. . . เอย	. . . เอ้อเอ็ง	. . . เงย	. ฮือฮือฮือ
โน้ต	. . . ล	. . . ท ล	. . . ล	. ท ล ริ

บทขับ

เกริ่น ร่มรื่นพื้นพรรณบุปผา
ขุนแผนชักม้าคลาไคล

สะอาดตาช่อชุกไสว
บัดใจถึงเขาธรรมเธียร

(21 : 111)

เกริ่นขนาดปานกลางแบบที่ 5

ใช้เกริ่นในบทคร่ำครวญรำพึงรำพันที่แฝงอารมณ์โศก หรือมีความทุกข์ รันทด ท้อ หรืออาลัยอาวรณ์เมื่อต้องพลัดพราก

ทำนอง	. . . เออ	. . . ฮึงเงอ	. . . เอ้อ	. . . เออเอ้อ
โน้ต	. . . ริ	. . . ช ร	. . . ม	. . . ริ ด
ทำนอง	. . . ริ	. ฮือ . เงอ	. . . เอ้อเฮอ	. เออ . เอี้ย
โน้ต	. . . ล	. ร . ท	. . . ล ท	. ด . ริ

บทขับ

เกริ่น นางกอดจูบลูบหลังแล้วสั่งสอน
พ่อไปศิครีสวัสดิ์กำจัดภัย

อำนาจพรพลาญน้อยละห้อยให้
จนเติบโตใหญ่ยิ่งยวดได้บวชเรียน

(24 : 159)

เกริ่นขนาดปานกลางแบบที่ 6

ใช้เกริ่นในบทคร่ำครวญรำพัน แสดงความทุกข์โศก อาลัยอาวรณ์

ทำนอง	. . . เอย	เอื้อเอื้อเอยเอย	. . . เออ	. เอื้อเอื้อเอื้อ
โน้ต	. . . ล	ร ม ร ท	. . . ล	. ท ล ช
ทำนอง	. . . เอื้อ	. เอื้อ . เออ	. เอิง . เงย	. ฮื้อฮื้อฮื้อ
โน้ต	. . . ท	. ร . ท	. ล . ล	. ท ล ร

บทขับ

เกริ่น มาถึงเตียงเคียงข้างขุนช้างหลับ
จะจากเจ้าเหมือนดังว่าขาดลมลอย

พอมนตร์เสื่อมนางกลับหวนละห้อย
อย่าหมายคอยเลยว่ามีจะเป็นตัว

(17 : 52)

เกริ่นขนาดสั้น ใช้เกริ่นในบททะเลาะวิวาท ได้เสียง แสดงความโกรธ จู๋เงี้ยว หรือใช้บรรยายบทสู้รบ แสดงความกล้าหาญ คุเคียด ตื่นเต้น นอกจากนี้ยังใช้ในบทเจรจาที่เชื่อมต่อกับบทชมความงามอีกด้วย โดยผู้ขับจะใช้วิธีเอื้อเน้นเสียงในบทแสดงความรุนแรง และใช้วิธีเอื้อนทอดเสียงในบทแสดงความนุ่มนวล อ่อนโยน อ่อนหวาน แผนภูมิเกริ่นขนาดสั้นมีดังนี้

ทำนอง	. . . เอื้อ ย		
โน้ต	. . . รั	. . . รั		

เกริ่นเน้นเสียง พระหมื่นศรีตวาดอำชชาติถ้อย (22 : 129)

เกริ่นทอดเสียง น้องเอ๋ยเพราะน้อยถนัดถ้อยคำ (17 : 37)

เกริ่นในเสภาลาว ได้แก่ การเอื้อนทำนองที่เป็นสำเนียงลาวแทรกอยู่ในตอนเริ่มต้น บทของตัวละครฝ่ายเหนือ เช่น พระเจ้าเชียงใหม่ นางลาวทอง นางสร้อยฟ้า นางสร้อยทอง และป่าวไพร่ที่เป็นลาว เป็นต้น เกริ่นในเสภาลาวมีรูปแบบดังแผนภูมิต่อไปนี้

เกริ่นในเสภาลาว

ทำนอง	. เอี้ย . เยอ	. เออ . เอี้ย	. เอ่อ . เสอ	. เออ . เอ่อ
โน้ต	. รี่ . ท	. ล . ท	. ช . ล	. ช . ม
ทำนอง	. . . เอ็ง	. เง้อเสอ . ย		
โน้ต	. . . ร	. ม ร . ร		

บทขับ

เกริ่น ครานั้นจึงโฉมเจ้าดาวทอง
รู้ว่าพลายแก้วแว่วไว

กอดสองพี่เลี้ยงสะอื้นให้
จะให้ขึ้นไปถึงห้องนอน

(10 : 178)

เกริ่นในเสภามอญ ได้แก่ การเอื้อนทำนองที่มีสำเนียงมอญแทรกอยู่ใช้ใน
ตอนเริ่มต้นบทของตัวละครที่เป็นมอญ เกริ่นในเสภามอญมีสามรูปแบบดังต่อไปนี้

เกริ่นในเสภามอญแบบที่ 1

ใช้ในบทเสภาที่กล่าวถึงมะถ่อระบมเป็นชาวมอญประกอบอาชีพแจวเรือจ้างได้แจวเรือจ้าง
พาขุนแผนกับนางวันทองข้ามลำน้ำบ้านพลับ เกริ่นเสภามอญรูปแบบนี้เป็นทางที่ครูศิริ วิชเวช
ต่อให้แก่ผู้วิจัยเมื่อปีพุทธศักราช 2532

ทำนอง	. เอี้ย . เยอ	. . . เอ้อ	. เออเอ้อเอี้ย	. . . เออ
โน้ต	. ร . ท	. . . ท	. ล ช ท	. . . ล
ทำนอง	. . เอ้อเอ็ง	เง้อ . . เออเอ้อ		
โน้ต	. . ท ล	ท . . ล ช		

บทขับ

เกริ่น ครานั้นมะถ่อระบม
ได้ยินเสียงเรียกผกตกใจ

เรือจ้างติดมหาตั้นไม้
เอ๊ะใครมาเรียกทำไมเนะ

(18 : 56)

เกริ่นในเสภามอญแบบที่ 2

ใช้ในบทเสภาตอนบ่าวชาวมอญร้องเพลงทะเลแห้วทำขวัญพลายงาม หรือตอนที่เป็นบทของ
พลายชุมพลตอนแปลงกายเป็นมอญใหม่ร่วมมือกับขุนแผนจะฆ่าจมน้ำไว

ทำนอง	เออเฮ้อเออเอ่อ . เอ่อ	เออ	. เฮ้อเอ็ง . เงอ	. . ย ฮือ . อือ
โน้ต	ร ม ร ด . ฟ	. . . ช	. ด . ด . ล	. . ด . ล . ล

บทขับ

เกริ่น แล้วพวกมอญซ่อนขอเสียงอ้อแอ้
ออรระหน่ายพลายงามพ้อทราวมชย

ร้องทะแย่ย่องกะเหนาะย้ายเตาะเหย
ขวัญเอี้ยกกกกะเนียงเกรียงเกลิง

(24 : 164)

เกริ่นในเสถาอมญแบบที่ 3

เป็นรูปแบบการเกริ่นของอภิญา มูลธรรมเกณฑ์ ใช้เกริ่นในบทขับของนางเมียบ่าว
ชาวมอญที่รับใช้นางศรีมาลา (ถาวร สิกขโกศล และศิริ วิชเวช. 2543 : 93)

ทำนอง	. เออ . เฮ้อ	. ย . ฮือ		
โน้ต	. ล . ท	. ท . รี่		

บทขับ

เกริ่น อีเมียรับได้ฟังคำอใหม่
พลอยเจ็บด้วยกับนายชายสิ้นดี

ร่อนกราวกับไฟเข้าจูดจี
ช่างกาลีก่อนว่าสารพัน

(37 : 271)

เกริ่นในเสภาแขก เป็นรูปแบบการเกริ่นของครูศิริ วิชเวชที่คิดขึ้นใหม่เมื่อปี
พุทธศักราช 2543 ใช้ในบทตอนจมีนศรีและพลายชุมพลปลอมเป็นแขกไปถวงเลนขวาด
(แหล่งเดิม : 101) มีรูปแบบการเกริ่นดังนี้

ทำนอง	. . . เอ่อ	. เอ็ง . เงอ	. เอย . เฮ้อ	เออเฮ้อเออเฮย
โน้ต	. . . ล	. รี่ . ท	. ล . ท	ล ท ช ล

บทขับ

เกริ่น แยกว่าข้าพเจ้านี้มาหา
ทึ่งพ่อแม่เสียมีเมียไทย

ด้วยร่อนรนหนักหนาไม่ทนได้
ให้เงินมันกินสิ้นสำเภา

(41 : 360)

เกริ่นในเสภาจีน เป็นรูปแบบการเกริ่นของครูศิริ วิชาใหม่ที่คิดขึ้นใหม่เมื่อปี
พุทธศักราช 2543 (แหล่งเดิม : 102) รูปแบบการเกริ่นมีดังนี้

ทำนอง	. . . เออ	. เอื้อเออ . เอื้อเอ่อ	. เออ . ฮึ่งเงอ	. ฮึ่งเหง่อ . เอื้อเอ่อเอื้อเออ
โน้ต	. . . ๓	. ๓ ๓ . ๓ ๓	. ๓ . ๓ ๓	. ๓ ๓ . ๓ ๓ ๓ ๓

บทขับ

เกริ่น อ้ายเจ๊กก้วยพวยขึ้นปิ่นตลิ่ง
พลัดตกลงน้ำดำโค้งโค้ง

ทิ้งกางเกงปะเลงวิ่งไปโล้งโค้ง
เสือกตะโพงเต็มหอบเข้าลอบปลา

(2 : 31)

ทำนองขับในบทขับแต่ละวรรค ในที่นี้ผู้วิจัยจะกล่าวเฉพาะรูปแบบทำนอง
ขับในเสภาไทยเท่านั้น ส่วนเสภาสำเนียงลาว มอญ แขก และจีนจะยกไปกล่าวในบทที่ 4 ต่อไป
ทำนองทำนองขับในบทขับแต่ละวรรคนั้นแต่ละรูปแบบจะจำแนกเป็น 4 วรรค
ตามจำนวนฉันทลักษณ์กลอน 1 บท โดยจำแนกทำนองขับเป็น 2 รูปแบบ คือ ทำนองหลัก
และทำนองปรุแง่ง

ทำนองหลัก หมายถึงทำนองขับที่นักขับเสภาใช้ขับเสภาในบทขับที่เป็น
บทเริ่มต้นหรือใช้ขับในบทบรรยาย บทเล่าเรื่อง หรือบททั่วไปที่ไม่แสดงอารมณ์ต่างๆ ทำนอง
หลักถือเป็นทำนองพื้นฐานของการขับเสภาและจำแนกเป็น 3 แบบ ดังรายละเอียดที่จะเสนอต่อไป
ในการวิเคราะห์ทำนองนี้ผู้วิจัยจะใช้ตัวพิมพ์เข้มในส่วนที่เป็นพยางค์เอื้อน คำสำคัญ
และโน้ตตัวอักษร

ทำนองหลักแบบที่ 1 เป็นทำนองขับเสภาที่ใช้เมื่อเสียงวรรณยุกต์คำสุดท้ายของบทขับ
ในวรรครับ (วรรคที่สอง) เป็นเสียงจัตวา รูปแบบทำนองขับมีดังต่อไปนี้

บทขับ

ถัดถึงกระถางอ่างน้ำ
พ่นน้ำคำลอยถอยจม

ปลาทองว่ายคล้ำเคล้าคลึงสม
นำชมชั๊กคู่อยู่เคียงกัน

(17 : 33)

ทำนองขับ วรรคดับ(1)	. ถัด . ถึง	. . กระ ฉาง	. . . อ่าง	. น้ำ . อือ อือ
โน้ต	. ล . ุร	. . ล ุร	. . . ช	. ลุท . ช ม
ทำนองขับ วรรคดับ(2)	. ปลา . ทอง	. ว่าย . คล้า	. . เกล้าคถึง	. อืออืออือ . อือสมอือ
โน้ต	. ล . ล	. ชม . ชม	. . ลท ล	. ลชฟ . ล ท ร
ทำนองขับ วรรคดับ(3)	. ฟ่น . น้ำ	. คำ . ลอย	. ถอย . จม	. อืออืออืออืออือ
โน้ต	. ฟม . ล	. ฟ . ฟ	. ล . ม	. ม ร ด ม ฟ
ทำนองขับ วรรคดับ(4)	. . นำ ชม	. . ชัก กู่	. อยู่ . เคียง	. อืออืออือ . อือกัน
โน้ต	. . ชฟ ช	. . ล ชฟ	. ฟ . ช	. ล ช ฟ . ล ล

ทำนองหลักแบบที่ 2

ทำนองหลักแบบที่ 2 เป็นทำนองขับเสภาที่ใช้เมื่อเสียงวรรณยุกต์คำสุดท้ายของบทขับ
ในวรรคดับ (วรรคที่ 2) เป็นเสียงเอก รูปแบบทำนองขับมีดังต่อไปนี้

บทขับ

โจนลงกลางขานร้านดอกไม้ ของขุนช้างปลุกไว้อยู่คายนคีน
รอยรสเกรสมือก่อนคีน ชื่นชื่นลมชายสบายใจ

(17 : 33)

ทำนองขับ วรรคดับ(1)	. . โจน ลง	. . กลางชาน	. . . ร้าน	. ดอก . ไม้ อื้อ
โน้ต	. . ล ล	. . ล ล	. . . ทุ	. ซ . ซ
ทำนองขับ วรรครับ (2)	ของ . ขุนช้าง	. ปลุกไว้ .	. . อยู่คาบ	อื้ออื้ออื้ออื้อ คั้นอื้ออื้อ
โน้ต	ลลลล . ลลลล	. ซ ท .	. . ซ ซ	ลลลลลล ม ลล
ทำนองขับ วรรครับ(3)	. รวย . รส	. . เกสร	. เมื่อ . ก่อน	คั้นอื้ออื้ออื้อ อื้อ
โน้ต	. ฟ . ล	. . ฟ ล	. ร . ร	ม ม ร ด มล
ทำนองขับ วรรครับ(4)	. ชื่น . ชื่น	. ลม . ชาย	. . สบาย	อื้ออื้ออื้อ . อื้อ . ใจ
โน้ต	. ซฟ . ซฟ	. ซ . ซ	. . ซ ซ	ล ซ ฟ . ล . ล

ทำนองหลักแบบที่ 3

ทำนองหลักแบบที่ 3 เป็นทำนองขับเสภาที่ใช้เมื่อเสียงวรรณยุกต์คำสุดท้ายของบทขับ
ในวรรครับ (วรรคที่ 2) เป็นเสียงโท รูปแบบทำนองขับมีดังต่อไปนี้

บทขับ

แลเห็นเขาเงาเงื่อมชะง่อนชะงอก
โครมครึกก็ก้องท้องพนานต์

เป็นกรวย โกรกน้ำสาครกระเซ็นช้าน
พลุ่งพล่านมาแต่ยอดศิขรินทร์

(28 : 64)

ทำนองขับ วรรครับ(1)	แลเห็น . เขา	. เสา . เจื่อม	. . ชะง่อน	. . ชะงอก
โน้ต	ล ลร . ลร	. ล . ท	. . ล ลขฟ	. . ล ลขฟ
ทำนองขับ วรรครับ(1)	เป็นกรวย . โกรก	. น้ำ . สาด	. . กระเซ็น	อื้ออื้ออื้อ . ช่าน อื้ออื้อ
โน้ต	ล ล . ช	. ลข . ลข	. . ล ล	ทลช . ฟ ลฟ
ทำนองขับ วรรครับ(3)	. . โครมครีก	. . กีก ก้อง	. . . ท้อง	พนานด์ อื้ออื้ออื้อ . อื้อ
โน้ต	. . ฟ ล	. . ม ฟม	. . . ล	ม ม มรด . มฟ
ทำนองขับ วรรครับ(3)	. พลุ้ง . พล่าน	มาแต่ . ขอด	. . . ที	อื้ออื้อ . อื้ออื้อ . อื้อขรินทร์
โน้ต	. ขฟ . ขฟ	ช ฟ . ขฟ	. . . ฟ	ชล . ขฟ . ล ล ล

จากแผนภูมิรูปแบบทำนองหลักทั้งสามแบบดังกล่าวมาในตอนต้นนี้ จะเห็นได้ว่า เสียงของคำในตำแหน่งสุดท้ายของวรรครับที่มีเสียงวรรณยุกต์ต่างกันมีบทบาททำให้รูปแบบทำนองหลักของวรรครับแตกต่างกันด้วย โดยในส่วนของที่แตกต่างกันมีอยู่ 2 อย่าง คือ ทำนองเอื้อนหน้าคำสุดท้ายของบทขับในวรรครับ และเสียงโน้ตของคำสุดท้าย ส่วนทำนองหลักในวรรคระดับ รอง และส่งจะยังคงมีรูปแบบตรงกัน ต่อไปนี้เป็นตารางเปรียบเทียบ สรุปลักษณะแตกต่างของทำนองหลักในบทขับจังหวะที่สามของวรรครับ

แบบที่ 1 00 / 00 / เคล้า คลึงสม

แบบที่ 2 000 / 00 / อยู่คายนดิน

แบบที่ 3 000 / 00 / กระเซ็นช่าน

ทำนอง แบบที่ 1	. .	เคล้า คลึง	. อื้อ อื้อ อื้อ . อื้อ สม อื้อ
โน้ต	. .	ลท ล	. ล ช ฟ . ล ลท ร
ทำนอง แบบที่ 1	. .	อยู่ คาย	. อื้อ อื้อ อื้อ อื้อ ดิน อื้อ อื้อ
โน้ต	. .	ช ช	. ล ท ล ช ม ล ฟ
ทำนอง แบบที่ 3	. .	กระ เซ็น	อื้ออื้ออื้อ . ช่าน อื้อ อื้อ
โน้ต	. .	ล ล	ท ล ช . ฟ ล ฟ

ทำนองปรุงแต่ง หมายถึงทำนองขับที่นักขับเสภาใช้ขับสลับกับทำนองหลัก
 ทำนองปรุงแต่งเป็นกลวิธีการขับเสภาที่นักขับเสภานำมาใช้เพื่อวัตถุประสงค์หลัก 2 ประการ
 กล่าวคือ เพื่อมิให้ผู้ฟังเกิดความเบื่อหน่ายจากการฟังขับเสภาทำนองหลักซ้ำซากจำเจไปตลอด
 และประการสำคัญคือ เพื่อใช้ประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับคีตศิลป์เพื่อให้ผู้ฟังได้รส ติลา และ
 อารมณ์ต่างๆ ของบทขับ

ในทางปฏิบัตินั้น นักขับเสภาจะนำทำนองปรุงแต่งมาใช้สลับกับทำนองหลัก
 ในบทบรรยาย บทพรรณนาอารมณ์ต่างๆ บทเจรจา บทตัดพ้อ บทรบ บทโต้เถียงทะเลาะวิวาท
 เป็นต้น ทำนองปรุงแต่งที่ผู้วิจัยศึกษาจากครุศรี วิชเวช แบ่งเป็น 4 แบบ ดังต่อไปนี้

ทำนองปรุงแต่งแบบที่ 1

ทำนองปรุงแต่งแบบที่ 1 นี้ ใช้ขับสลับกับทำนองหลักในบทบรรยาย ดังตัวอย่างต่อไปนี้
 นักขับเสภาขับโดยใช้ทำนองหลักในบทขับบทที่ 1-3 และใช้ทำนองปรุงแต่งในบทขับบทที่ 4
 เพื่อมิให้ผู้ฟังเกิดความเบื่อหน่ายจากการฟังขับเสภาทำนองหลักไปแล้ว 3 บท

บทขับ

ยกออกนอกเมืองสวรรค์โลก	ข้าม โคนกเข้าป่าพนาศรี
เจ้าพลายกระแสนพันทวี	รำลึกถึงนารีศรีมาลา
ถ้า मैं แก้วเวทตามาด้วยพี่	จะชวนซี้ชมไม้ไพรพฤกษา
คิดพลางเดินพลางตามทางมา	ข้ามท่าเงินเขาถ้ำเนาธาร
แลเห็นเขาเงาเง้อมระง่อนชะ โงก	เป็นกรวยโกรกน้ำสาดกระเซ็นชาน
โครมครึกก็ก้องท้องพนานต์	พลุ่งพล่านมาแต่ยอดศิขรินทร์
เป็นชะวากวุ้งเว้งตะเพิงพัก	แงชะงักเง้อมระง่อนล้วนก้อนหิน
บ้างใสสดหยดย้อยเหมือนพลอยนิล	บ้างเหมือนกลิ้งฟูร้อยห้อยเรียงราย

(28 : 64)

ทำนองปรุงแต่งแบบที่ 1 มีรูปแบบดังนี้

ทำนองขับ วรรคดับ(1)	. เป็น . ชะวาก วุ้ง	. . เว้ง .	ตะเพิง . พัก อื้อ
โน้ต	. ช . ช ฟ	. . . ล	. . ล .	ช ช . ล ช
ทำนองขับ วรรครับ (2)	. . . แ่ง	. ชะงัก . เง้อม	. . ชะง่อน .	ล้วน . ก้อนหิน อื้อ
โน้ต	. . . รุด	. รุม . ม	. . ร รุด .	ม . รุด ร ช

ทำนองขับ วรรคอง(3)	. . บ้างใส	. สด . หยด	. . ย้อย .	เหมือน . พลอยนิล
โน้ต	. . ซฟ ซด	. ฟ . ฟ	. . ล .	ซด . ซ ซ
ทำนองขับ วรรคส่ง(4)	บ้างเหมือนกลิ้งอื้อ	. ฟู่ . ร้อย	. ห้อย . เรียง	อื้ออื้ออื้อ . อื้อราย
โน้ต	ลซ ลร ซ ล	. ซฟ . ล	. ซฟ . ซ	ลซฟ . ล ล

ทำนองปรุงแต่งแบบที่ 2

ทำนองปรุงแต่งแบบที่ 2 นี้ นักขับเสภาจะประสานทำนองเพื่อให้สอดคล้องกลมกลืนกับเสียงวรรณยุกต์ของบทขับ โดยเลือกใช้โน้ตในกรณีเสียงวรรณยุกต์ของคำสุดท้าย ในวรรคอง (วรรคที่ 3) เป็นเสียงตรี และอาจมีการแทรกกลวิธีอื่นครวญ ในตำแหน่งท้ายคำที่สองใน วรรคส่ง (วรรคที่ 4) ร่วมด้วยเรียกว่า การครวญลง ส่วนทำนองในวรรคระดับ (วรรคที่ 1) และวรรครับ (วรรคที่ 2) นั้นดำเนินทำนองอย่างเดียวกับวรรคระดับและวรรครับของทำนองปรุงแต่งแบบที่ 1 ในตัวอย่างที่จะศึกษาวิเคราะห์ต่อไปนี้ ใช้บทขับตอนต่อจากทำนองปรุงแต่งแบบที่ 1 โดยขับทำนองหลักในบทขับบทต้น และขับทำนองปรุงแต่งแบบที่ 2 ในบทขับที่เป็นบทตาม

บทขับ

ตรงตระพักเพิงผาศิลาเฝิน
ที่หุบห้วยเหวนหินบิ่นทลาย
บ้างเป็นยอดกอดกายตะเกะตะกะ
ขยุกขยิกหยดหยดเป็นยอดย้อย

ชะงักเงินเงื่อมงอกชะเง้งหงาย
เป็นวุ้นไว้งโพรงพรายดูลายพร้อย
ตะขุตะขระเหี้ยนหักเป็นหินห้อย
บ้างแหลมลอยเลื่อมสลั้บระยับยิบ

ทำนองปรุงแต่งแบบที่ 2

ทำนองขับ วรรคระดับ(1)	. บ้างเป็นยอด	. . . กอด	. . ก่าย .	ตะเกะ . ตะเกะ อื้อ
โน้ต	. ซฟ ซ ซฟ	. . . ฟ	. . ฟ .	ซฟ . ซฟ ซ
ทำนองขับ วรรครับ(2)	. ตะขุ . ตะขระ	. . . เหี้ยน	. . หัก .	เป็นหิน . ห้อย
โน้ต	. รด . รด	. . . รด	. . ด .	ร รซ . รด
ทำนองขับ วรรคอง(3)	. ขยุก . ขยิก	. . . หยด	. . หยอด .	เป็นยอดย้อย อื้อ
โน้ต	. ซฟ . ซฟ	. . . ฟ	. . ฟ .	ซ ซฟ ล ซ

ทำนองขับ วรรคส่ง	. บ้าง . แหลม	อ้ออ้อ . อ้ออ้อลอย	. เลื่อม . สลับ	ระยับอ้ออ้อ ยิบ
โน้ต	. ลข . ล	รล . ทล ช	. ซฟ . ซฟ	ซล ฟล ล

ทำนองปรุงแต่งแบบที่ 3

ทำนองปรุงแต่งแบบที่ 3 นี้ นับขับเสภามุ่งใช้เพื่อประสานสัมพันธ์คีตศิลป์กับวรรณศิลป์ที่มีความเป็นเลิศทั้งในด้านเสียงวรรณยุกต์ของคำ ติลา และกระบวนกลอนโดยเฉพาะบทขับตอนที่เลือกใช้ทำนองปรุงแต่งแบบที่ 3 นี้ ส่วนใหญ่จะอยู่ในตอนที่ 17 ทำนองปรุงแต่งแบบที่ 3 ที่ผู้วิจัยจะนำมาวิเคราะห์ในลำดับต่อไปนี้เป็นทำนองของครุศิริ วิชเวชถ่ายทอดแก่ผู้วิจัยเมื่อปีพุทธศักราช 2532

บทขับ

ตะโกนาทิ้งกิ่งประกบยอด

แทงทวยทอดอินพรมนมสวรรค์

บ้างผลิดอกออกช่อขึ้นชูชัน

แสงพระจันทร์จับแจ่มกระจ่างตา

(17 : 33)

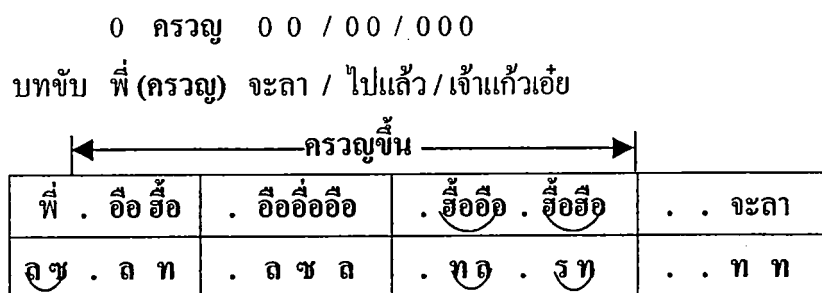
ทำนองขับ วรรคสดับ(1)	. ตะโกนา	ทิ้ง . . กิ่ง	. . ประกบ	. ยอด .
โน้ต	. ซ ซ ซ	ล . ล ฟ ฟ	. . ซ ฟ	. ซ . รล
ทำนองขับ วรรครับ(2)	แทงทวย . ทอด	. อิน . พรม	. . . นม	สวรรค์ อ้อ
โน้ต	ร ร . รล	. ร . ร	. . . ร	ร ร มรซ
ทำนองขับ วรรครอง(3)	บ้างผลิ . ดอก	. ออก . ช่อ	. . ขึ้น ชู	ชันอ้ออ้ออ้ออ้ออ้อ
โน้ต	ลซ ซ . ซ	. ซ . ลซ	. . ลซ ล	ล ทลซล . มร
ทำนองขับ วรรคส่ง(4)	แสง . . พระจันทร์	. จับ . แจ่ม	. . กระจ่าง	อ้ออ้อ . อ้ออ้ออ้อตา
โน้ต	ลลล . . ล ซ	. ซฟ . ซฟ	. . ซ ฟ	ซล . ซฟ ล ล

จากแผนภูมิในคำ ทิ้ง จะแยกพยางค์ออกเป็น 3 พยางค์ย่อย คือ ทิ-อิง-อ้อ ตรงกับ โน้ตเสียง ล . ด ฟ และในคำ ยอด แยกพยางค์ออกเป็น 3 พยางค์ย่อยคือ เยาะ-ออ-ออก ตรงกับโน้ตเสียง ช . ร ด และทอดเสียงยาวกว่าปกติ

ส่วนทำนองขับในวรรคอง (วรรคที่ 3) จะแตกต่างกับวรรคอง (วรรคที่ 3) ของ ทำนองปรุงแต่งแบบที่ 1 และ 2 กล่าวคือ เปลี่ยนแนวเสียงสูงขึ้นไปอีก 1 เสียง จากเสียง ฟา เป็นเสียง ซอล ในโน้ตห้องที่สอง และเพิ่มเอื้อนท้ายวรรค เพื่อประสานสัมพันธ์คีตศิลป์ให้กลมกลืนกับวรรณศิลป์

ทำนองปรุงแต่งแบบที่ 4

ทำนองปรุงแต่งแบบที่ 4 เป็นทำนองที่นักขับเสภาประดิษฐ์ขึ้นเป็นพิเศษเพื่อให้สอดคล้องกับลีลาอารมณ์โศก โดยวิธีเพิ่มการเอื้อนแบบครวญแทรกระหว่างคำขับเฉพาะตอนต้นวรรคที่ 1 เรียกว่า การครวญขึ้น นอกนั้นใช้ทำนองหลักแบบที่ 1 ตัวอย่างการเอื้อนโดยใช้กลวิธีครวญขึ้น

การจำแนกรูปแบบทำนองขับ ดังได้กล่าวมาในตอนต้นแล้วว่า คีตศิลป์ประเภท ขับเสภา นั้นมีบทขับเป็นองค์ประกอบที่สำคัญที่สุด รูปแบบต่างๆ ของทำนองเสภาจึงขึ้นอยู่กับบทขับเป็นประการสำคัญ บทเสภาขุนช้างขุนแผนมีความเป็นเลิศทางวรรคศิลป์ทั้งองค์ประกอบในส่วนเนื้อเรื่อง และองค์ประกอบในส่วนกระบวนการกลอนดังรายละเอียดที่ผู้วิจัยศึกษาวิเคราะห์ไว้แล้ว ในบทที่ 2 ความหลากหลายของกระบวนการกลอน ภาวะ และรส ในเชิงวรรณศิลป์ล้วนเป็นปัจจัยเกื้อหนุนให้นักขับเสภาสามารถคิดรูปแบบทำนองขับจนทำให้คีตศิลป์ประสานกลมกลืนกับวรรณศิลป์ได้อย่างเหมาะสม ในทางปฏิบัตินี้ทำนองขับมีเกณฑ์จำแนกเป็น 2 เกณฑ์ คือ จำแนกตามสำเนียง และจำแนกตามลีลากลอน

จำแนกตามสำเนียง เป็นการจำแนกทำนองขับเสภาโดยยึดเชื้อชาติของตัวละครเป็นหลัก และจำแนกทำนองขับเป็น 5 รูปแบบ ได้แก่ เสภาไทย เสภาลาว เสภามอญ เสภาแขก และเสภาจีน

เสภาไทย เป็นทำนองเสภาที่นักขับเสภาใช้ขับจับเรื่องหรือขับเล่าเรื่อง หรือขับดำเนินเรื่อง และใช้ขับบทของตัวละครฝ่ายไทย ได้แก่ สมเด็จพระพันวษา ตัวละครเอก ได้แก่ ขุนช้าง ขุนแผน นางวันทอง ข้าราชการฝ่ายต่างๆ ในสมเด็จพระพันวษา รวมถึงพ่อ - แม่ ของตัวละครเอก และตัวละครประกอบอื่นๆ ที่เป็นชาวไทย

เสภาลาว เป็นทำนองเสภาสำเนียงลาวที่นักขับเสภาใช้ขับบทของตัวละคร ฝ่ายเหนือ ได้แก่ พระเจ้าเชียงใหม่และพระมเหสี พระเจ้าล้านช้าง พระมเหสีและพระธิดาคือนาง สร้อยทอง พระธิดาพระเจ้าเชียงใหม่คือ นางสร้อยฟ้า ชาวเมืองเชียงใหม่ ชาวล้านช้าง ชาวเมือง เชียงทอง นางลาวทอง เป็นต้น

เสภามอญ เป็นทำนองเสภาสำเนียงมอญที่นักขับเสภาใช้ขับบทของ ตัวละครชาวมอญ ได้แก่ บ่าวชาวมอญของนางทองประศรี มะถ่อระบมชาวมอญอาชีพแจวเรือจ้าง และพลาญชุมพลในบทมอญแปลง

เสภาแขก เป็นทำนองเสภาสำเนียงแขกที่ครูศิริ วิชเวชกิดทำนองขึ้นใหม่ เมื่อปีพุทธศักราช 2543 เพื่อใช้ขับบทของพลาญชุมพลและจ่มื่นศรีแปลงตนเป็นแขกเพื่อจับเถนขวาน

เสภาจีน เป็นทำนองเสภาสำเนียงจีนที่ครูศิริ วิชเวชกิดทำนองขึ้นใหม่เมื่อ ปีพุทธศักราช 2543 เพื่อใช้ขับเสภาขุนช้างขุนแผน ภาคปลายตอนที่ 47 ตอนพลาญขงทำศึกกับ เจ้าตั้งจิว

จำแนกตามลีลากลอน ทำนองเสภาที่ใช้ขับตามลีลากลอนนั้น คือทำนองเสภา ไทยที่นักขับเสภาได้คิดกลวิธีขับให้ประสานสัมพันธ์กับวรรณศิลป์ โดยแบ่งท่วงทำนองขับเป็น 4 ลีลา คือ ลีลาเสาวรณี ลีลานารีปราโมทย์ ลีลาพิโรธวาทัง และลีลาสัลลาปังคพิสัย

ลีลาเสาวรณี คือ ทำนองเสภาไทยที่ใช้กับบทขับที่ให้ศฤงคารรสแก่ ผู้เสพวรรณคดีเป็นประการสำคัญ ได้แก่ กระทบกลอนในบทบรรยาย และบทพรรณนาต่างๆ เช่น บทชมโฉม บทชมดง บทพรรณนาจากผ้านอารมณ์และภาวะต่างๆ ของตัวละคร ได้แก่ ความรัก ความรื่นรมย์ ความสนุกสนาน และความเบิกบานใจ

ในทางปฏิบัตินั้น การขับเสภาลีลาเสาวรณี จะดำเนินลีลาจังหวะปานกลาง มีการทอดเสียงให้นุ่มนวลสอดคล้องกับลีลาอารมณ์ของบทขับ

ลีลานารีปราโมทย์ คือ ทำนองเสภาไทยที่ใช้กับบทขับที่ทำให้ศฤงคารรสแก่ผู้เสพวรรณคดีเป็นประการสำคัญ ได้แก่ กระบวนกลอนที่เป็นบทเจรจาของตัวละครฝ่ายชาย ได้กล่าวฝากรัก เล้าโลมหรือเกี่ยวพาราตีตัวละครฝ่ายหญิง รวมทั้งบทบรรยายที่เป็นบทตั้งวาง

ในทางปฏิบัตินั้น การขับเสภาลีลานารีปราโมทย์ จะดำเนินลีลาจังหวะปานกลาง การเปล่งเสียงอยู่ในลักษณะการเจรจาเป็นหลักสำคัญ มีการทอดเสียงให้ไพเราะอ่อนหวานสอดคล้องกับลีลาอารมณ์ของตัวละคร

ลีลาพิโรชวาทัง คือทำนองเสภาไทยที่ใช้กับบทขับที่ทำให้เร้าทรรสและวีรรสแก่ผู้เสพวรรณคดีเป็นประการสำคัญ ได้แก่ บทขับที่เป็นบทเจรจาระหว่างตัวละคร เช่น บทโต้เถียง บทตัดพ้อ บทแสดงภาวะโกรธแค้น หึงหวง บทบรรยายการสู้รบ บทเจรจาถอนสู้รบในเชิงยั่วยุ ฝ่ายปฏิบัติ

ในทางปฏิบัตินั้น ลีลาพิโรชวาทังจะเป็นลีลาที่รวดเร็ว กระชับ กระแตกเสียงและเน้นเสียงให้แข็งขังคุดันเพื่อให้สอดคล้องกับบทขับที่ทำให้เร้าทรรสและวีรรสแก่ผู้เสพวรรณคดี

ลีลาสลลปปังคพิลัย คือ ทำนองเสภาไทยที่ใช้กับบทขับที่ให้กรูณารสแก่ผู้เสพวรรณคดีเป็นประการสำคัญ ได้แก่ บทคร่ำครวญรำพึงรำพันของตัวละครอันเนื่องมาจากภาวะการพลัดพราก ความทุกข์ ความท้อใจ และบทพรรณนาฉากสวนอารมณ์โศก หรืออาลัยอาวรณ์

ในทางปฏิบัตินั้น ลีลาสลลปปังคพิลัย จะมีลีลาจังหวะที่ช้าที่สุด ประกอบด้วยการทอดเสียงช้าเนิบและสอดแทรกการเอื้อนเพื่อให้ประสานสัมพันธ์กับลีลาอารมณ์ของตัวละคร

เนื่องจากการศึกษารูปแบบทำนองขับจะต้องศึกษาวิเคราะห์ควบคู่ไปกับวรรณศิลป์ ผู้วิจัยจึงขอยกไปกล่าวไว้ในหัวข้อการประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับคีตศิลป์บทเสภา ขุนช้างขุนแผนฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ ในบทที่ 4 ต่อไป

องค์ประกอบของเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทานในส่วนที่สาม ได้แก่ กรับเสภา

กรับเสภา เป็นเครื่องดนตรีประเภท “กำกับลำนําและทำนองของกระบวนการขับเสภา” (บุษยา ชิตท้วม. 2540 : 10) จากการศึกษางานวิจัยเรื่องการศึกษาเกณฑ์มาตรฐานของกรับเสภา ในวิทยานิพนธ์ หลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาดุริยางค์ไทย ภาควิชาดุริยางคศิลป์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีการศึกษา 2540 หน้า 44-45, 89-91, 95 และ 113 นั้น บุษยา ชิตท้วมได้ศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับลักษณะเฉพาะของกรับเสภาในด้านวัสดุที่ใช้ รูปลักษณะ วิธีสร้างกรับให้ได้มาตรฐานคุณภาพเสียงและวิธีใช้กรับเสภา ทำให้ได้ข้อมูลเกี่ยวกับลักษณะเฉพาะของกรับเสภาสรุปได้ดังนี้

กรับเสภา ทำด้วยไม้เนื้อแข็ง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คือ ไม้ชิงชัน ถือเป็นไม้ที่ได้มาตรฐานคุณภาพเสียงดีที่สุด รูปทรงของกรับเสภาเป็นแท่งสี่เหลี่ยมคางหมู มีความยาวประมาณ 20-21

เซนติเมตร ความหนา/ความสูงประมาณ 4–5 เซนติเมตร กรับแต่ละอันมีน้ำหนักประมาณ 275–350 กรัม ด้านหน้าของกรับเป็นส่วนที่จะใช้กระทบกันให้เกิดเสียงนั้น เป็นส่วนที่ใหญ่ที่สุดจะต้องแต่งให้โค้งนูนขึ้นเล็กน้อย และให้มีร่องตรงกลางเพื่อให้สามารถขยับเสียงกรอได้สะดวกและได้คุณภาพเสียงที่โปร่งใส ไพเราะ และกังวาน ด้านหลังของกรับเป็นส่วนใช้จับกรับจะลบเหลี่ยมทั้งส่วนบนและล่างเพื่อลบบคมไม้ไม่ให้บาดมือ และเพื่อให้สามารถขยับกรับให้กลิ้งตัวออกกระทบกันได้สะดวก ในทางปฏิบัติผู้ขับเสภาจะใช้กรับเสภา 1 คู่ สำหรับ คือ 2 คู่ ถือเรียงไว้ในฝ่ามือข้างละ 1 คู่ และขยับกรับให้สอดคล้องกับบทขับ ทำนองขับ และลีลาที่ตนขับ

บทบาทของกรับเสภา กรับเสภาถือเป็นอุปกรณ์ที่สำคัญที่สุดของการขับเสภา ผู้ขับเสภาต้องมีความสามารถในการขยับกรับเสภา และมีกลวิธีการขยับกรับเสภาเป็นจังหวะต่างๆ ให้สอดคล้องกับบทขับ ทำนองขับ ลีลาและรส ดังนั้นในการเป็นนักขับเสภา ครูผู้สอนจึงต้องให้หลักในการขยับกรับเสภาแก่ผู้เป็นศิษย์ด้วย

หลักการขยับกรับเสภาของหมื่นขับคำหวาน (เจิม นาคมาลัย)

หมื่นขับคำหวาน (เจิม นาคมาลัย) เป็นศิลปินในสมัยรัชกาลที่ 6–7 มีความสามารถในการขับเสภาและขยับกรับเสภาจนได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์จากรัชกาลที่ 6 ว่าหมื่นขับคำหวาน ท่านมีผลงานการขับเสภาบันทึกแผ่นเสียงไว้เป็นจำนวนมาก ที่มีชื่อเสียง คือ เสภาขุนช้างขุนแผน ตอนเข้าห้องวันทอง เสียงของหมื่นขับคำหวานมีพลัง และเสียงสูง ทำนองขับมีอิทธิพลเหลืออยู่บ้าง และกรอกรับเสภาละเอียด มีชั้นเชิงการขยับซ่อนเงื่อน กลูกเกล้าไม้รับทั้ง 4 ไม้อย่างกลมกลืนกับบทขับ ยากที่ใครจะเลียนแบบได้หมื่นขับคำหวานถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. 2496 รวมอายุได้ 70 ปี ผู้สืบทอดทางขับและกระบวนกรับเสภาของหมื่นขับคำหวาน คือ ครูเจื่อนาคมาลัย ครูศิริ วิชเวช และนายผสม เนียนมงคล (ถาวร สิกขโกศล และศิริ วิชเวช. 2543 : 130–131)

การขยับกรับเสภาตามหลักของหมื่นขับคำหวานมีขั้นตอนการปฏิบัติอยู่ 4 ขั้นตอน ดังที่ครูศิริ วิชเวช ได้ถ่ายทอดแก่ผู้วิจัย คือ

ขั้นตอนที่ 1 การจับกรับเสภาให้ถูกวิธี

ขั้นตอนที่ 2 เรียนหลักการขยับกรับ ไม้เปิด และไม้ปิด และฝึกปฏิบัติ

ขั้นตอนที่ 3 การฝึกขยับกรับให้เกิดเสียงพื้นฐาน 6 เสียง และเสียงพิเศษ 1 เสียง

ขั้นตอนที่ 4 การฝึกกระบวนกรับให้เกิดขึ้นชุดเสียงรูปแบบต่างๆ เรียกว่า ไม้

การขยับกรับไม้เปิดและไม้ปิด

ไม้เปิด คือ การขยับกรับให้กระทบกันโดยให้ได้เสียงยาวและละเอียด ใช้นิ้วและอุ้งมือบังคับให้เกิดเสียงสั้นสะท้อนต่อเนื่องกันครั้งละช่วง เมื่อบังคับให้กระทบกันแล้วก็คลายมือให้กรับอยู่ในสภาพที่จะสามารถสั้นสะท้อนต่อไปได้อีก

ไม้ปิด คือ การขยับกรับให้กระทบกันโดยวิธีลงน้ำหนักกดไม้เข้าหากันโดยเร็ว ให้น้ำไม้ของกรับทั้งสองข้างกระทบกันตลอดทั้งหน้าทันที และเกิดเสียงสั้นสะท้อนที่กระหับรวบสั้น

การขยับกรับไม้เปิดและไม้ปิดดังกล่าวนี้เป็นพื้นฐานของการขยับกรับให้เกิดเสียงพื้นฐาน 6 เสียง และเสียงพิเศษ 1 เสียง

เสียงของกรับเสภา แบ่งออกเป็นเสียงพื้นฐาน มี 6 เสียง และเสียงพิเศษ มี 1 เสียง

เสียงพื้นฐาน มี 6 เสียง ดังนี้

1. เสียงกรอ คือ เสียงที่เกิดจากการขยับกรับเข้าหากัน โดยให้ส่วนท้ายและส่วนหัวกระทบกัน ผู้ขยับกรับใช้มือสองข้างสลับกันขยับกรับให้เกิดเสียงสั้นสะท้อนที่ละเอียดและต่อเนื่องกัน โดยบังคับเสียงมิให้ช้าหรือเร็วเกินไป

2. เสียงกรี่ คือ เสียงกรอ จากมือข้างขวาด้วยไม้เปิด

3. เสียงกร้อ คือ เสียงกรอ จากมือข้างซ้ายด้วยไม้เปิด

4. เสียงแกร์ คือ เสียงกรอ ไม้เปิด จากมือข้างขวาและซ้ายพร้อมกัน

5. เสียงกรัก คือ เสียงที่เกิดจากการกระทบกรับด้วยมือขวาเพียงครั้งเดียว

ด้วยไม้ปิด

6. เสียงกริก คือ เสียงที่เกิดจากการกระทบกรับด้วยมือซ้ายเพียงครั้งเดียว

ด้วยไม้ปิด

เสียงพิเศษ มี 1 เสียง ได้แก่

เสียงกรอด คือ เสียงที่เกิดจากการทำเสียงแกร์ด้วยไม้เปิดแล้วขอกมือสองข้างพร้อมกัน การขอกมือ หมายถึง ิริยาที่คลายมือแล้วกระทบด้วยไม้ปิดตามอีกครั้งหนึ่ง ด้วยการขยับมือทั้งสองข้างเข้าหากันโดยกดน้ำหนักมือให้เป็นเสียงเน้นหนัก

ประเภทของจังหวะกรับเสภา

จังหวะกรับเสภา คือ กระบวนการขยับกรับโดยนำเสียงพื้นฐาน 6 เสียง และเสียงพิเศษ 1 เสียงมาประกอบกันให้เกิดเป็นชุดเสียงรูปแบบต่างๆ ชุดเสียงต่างๆ ที่เกิดจากกระบวนการดังกล่าวนี้เรียกเป็นศัพท์เฉพาะว่า ไม้ โดยแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ ไม้พื้นฐาน และ ไม้พิเศษ

ไม้พื้นฐาน คือ รูปแบบการขยับกรับที่ใช้ประกอบบทขับเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทานโดยทั่วไป แบ่งออกเป็น 2 รูปแบบ คือ ไม้กรอ และไม้สกัด

ไม้กรอ คือ การขยับกรับโดยนำเสียงกรอ เสียงกรี้ เสียงกร้อ และเสียงกรัก มาประกอบกันให้มีเสียงต่อเนื่องกัน การใช้ไม้กรอนี้จะใช้ใน 2 กรณี คือ ก่อนเริ่มเกริ่นเสภา และคลอการเกริ่นเสภาไปโดยตลอดโดยปิดท้ายด้วยเสียงกรัก อีกกรณีหนึ่ง คือ ใช้คลอในการครวญ ชุดเสียงไม้กร้อ มีดังนี้

ไม้กรอ

. กรี้ . กร้อ	. กรี้ . กร้อ	. กรี้ . กร้อ	. กรี้ . กร้อ
. กรี้ . กร้อ	. กรี้ . กร้อ	. กรี้ . กร้อ	กรี้กร้อกรี้กรัก

ไม้สกัด คือ การขยับกรับโดยนำ เสียงกรอ เสียงกรี้ เสียงกร้อ เสียงแกร์ เสียงกรัก และเสียงกรัก มาประกอบเป็นชุดเสียงต่างๆ เพื่อใช้ในบทขับและทำนองขับ แบ่งออกเป็น 4 แบบ คือ ไม้สกัดสั้น-เบา ไม้สกัดสั้น-หนัก ไม้สกัดยาว-เบา และไม้สกัดยาว-หนัก

ไม้สกัดสั้น-เบา เป็นชุดเสียงของกรับที่ใช้สอดแทรกภายในวรรคของบทขับที่เป็นลีลาเสาวรจนีหรือนารีปราโมทย์เป็นหลัก ดังตัวอย่างการใช้ไม้สกัดสั้น-เบา 000 / 00 ไม้สกัดสั้น-เบา / 000 ชุดเสียงไม้สกัดสั้น-เบา มีดังนี้

ไม้สกัดสั้น-เบา

. . . กรี้	. กร้อกรี้ .
------------	--------------

ไม้สกัดสั้น-หนัก เป็นชุดเสียงของกรับที่ใช้สกัดท้ายวรรคของบทขับที่เป็นลีลาพิโรชาทั้งเป็นหลักหรือใช้ในบทขับที่มีการเน้นเสียงหรือลงน้ำหนักเสียง ดังตัวอย่างการใช้ไม้สกัดสั้น-หนัก 000 / 00 / 000 ไม้สกัดสั้น-หนัก ชุดเสียงไม้สกัดสั้น-หนัก มีดังนี้

ไม้สกัดสั้น-หนัก

. . . แกร์	. กรักกรัก .
------------	--------------

ไม้สกัดยาว-เบา เป็นชุดเสียงของกรับที่ใช้สอดแทรกหรือสกัดท้ายวรรคในบทขับที่เป็นลีลาเสาวรจนี นารีปราโมทย์ หรือสลลาปิงคพิสัย ดังตัวอย่างการใช้ไม้สกัดยาว-

เบ 000 / 00 ไม้สักดียว-เบ / 000 หรือ 000 / 00 / 000 ไม้สักดียว-เบ
ชุดเสียงไม้สักดียว-เบ มีดังนี้

ไม้สักดียว-เบ

. . กรึกร้อ	. กรึกร้อ .
-------------	-------------

ไม้สักดียว-หนัก เป็นชุดเสียงของกรับที่ใช้สกดทำยวรรคหรือทำยบท
ของบทขับ ชุดเสียงไม้สักดียว-หนัก มีดังนี้

ไม้สักดียว-หนัก

. แกร์ . แกร์	. กรักกรัก .
---------------	--------------

ไม้พิเศษ คือ รูปแบบการขยับกรับที่ใช้ประกอบในบทไหว้ครู และใช้ในบท
ขับบางตอนของเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทานเป็นกรณีพิเศษเพื่ออวดฝีมือหรือชั้นเชิงในการขับ
กรับ ไม้พิเศษมี 3 รูปแบบ คือ ไม้ไหว้ครู ไม้เดินหรือไม้ดำเนินความ และไม้รบ

ไม้ไหว้ครู รูปแบบการขยับกรับเสภาในบทไหว้ครูของหมิ่นขับคำหวาน
(เจิม นาคมาลัย) มีไม้ไหว้ครูอยู่ 2 ไม้ ได้แก่ ไม้หนึ่ง คือ ไม้กำกับจังหวะหน้าทับปรบไก่อสาม
ชั้น และไม้สอง คือ ไม้หน้าทับพิเศษ โดยมีวิธีใช้ไม้หนึ่ง และไม้สอง ดังต่อไปนี้

บทไหว้ครูเสภาของหมิ่นขับคำหวาน (เจิม นาคมาลัย)

สิบนิ้วลูบจะประณมเหนือเศา

ไหว้พระพุทธพระธรรมล้ำโลกา พระสงฆ์ทรงศีลาข้ามตาม

ไม้หนึ่ง

อหังวันทาน้อมมนัส

ไหว้พระรัตนตรัยแก้วทั้งสาม

ซึ่งยังสัตว์วัดคึกเผลสข้ามเขตคาม

ภพทั้งสามสู่นิพพานสำราญฤทัย

ไม้สอง

ข้าไหว้คุณบิดามาตุเรศ

ที่ปกเศศเศาได้อาศัย

ข้าไหว้คุณอุปฌาย์วันทาไป

ครูผู้ให้สรรพสิทธิวิทยา

ชุดเสียงไม้ไหวครุไม้หนึ่ง

. . . กรัก	. . . กรัก	. . . กรัก	กรัก . . กรัก
. . แกร์แกร์	. . แกร์แกร์	. . . กรัก	. . แกร์แกร์

ชุดเสียงไม้ไหวครุไม้สอง

. . . กรัก	. . . กรัก	. . แกร์แกร์	. . แกร์แกร์
. . . กรัก	. . แกร์แกร์		

ไม้เดิน เป็นรูปแบบการขยับกรับไม้พิเศษ ใช้ประกอบการขับเสภาดำเนิน
ความนำไม้รบ มีชุดเสียงดังนี้

. . . แกร์	กรักกรักกรักกรัก . กรัก	. . . แกร์	. กรักกรัก .
------------	-------------------------	------------	--------------

ไม้รบพิเศษ เป็นรูปแบบการขยับกรับไม้พิเศษ ใช้ประกอบการขับเสภาเพื่อ
ประสานสัมพันธ์กับกลีลากลอนเป็นกรณีพิเศษ มี 4 รูปแบบ คือ ไม้พิฆาตไฟรี ไม้ตีประจันหน้า
ไม้ทำยั่วรบ และไม้สยบไม้กรอด

บทกลอนที่ใช้ขับเสภาประกอบไม้เดินและไม้รบของหมื่นขับคำหวาน (เจิม นาคมาลัย)
มีดังนี้

ไม้เดิน

จะกล่าวถึงขุนแผนแสนณรงค์
ขับสี่หมอกม้ามาตามทาง

กำจัดโหงพรายแพ้ไปแห่ห่าง
จวนกระจำงแจ่มแจ่มแสงจันทร์ธา

ไม้พิฆาตไฟรี

สว่างบ้านชั้นในนายขุนช้าง
เป็นจิ้งหะไว้วางตำอางตา

แลสล้างล้วนพรรณนุปลา
บ้างเบิกบานนุษบาขายจร

ไม้ตีประจันหน้า

วันรุ่งพรุ่งนี้ย้ายคนพาล
ลักวันทองน้องกูไปแนบนอน

จะชมชานสวมสอดเฝ้ากอดหอมอน
วันนี้ก็จะค่อนข้างให้สมแค้น

ไม้เดิน

แล้วลงยันต์ปิดหน้าม้าสี่หมอก
บังเงาเสายู่อ่าคุณุแคลน

อย่าออกคำพองคะนองแค้น
สั่งม้าแล้วก็เล่นไปสั่งพราย

ไม้ท้าวรบ

จะสะกดเสียให้หมดทั้งเคหา

ต่อเมื่อถูกกลับมาจึงผันผาย

พลาบเสกข้าวสารแล้วหว่านปราย

ซัดสายสัญญาณข้ามหลังคาเรือน

ไม้สยบไม้กรอด

ลิ่มกลอนดอนหล่นทั้งบนและล่าง

ขุนช้างขวัญหายไปสู่เดือน

วันทองเจ้าก็ฝันอยู่ฝันเพื่อน

ขุนแผนเยื่อนเยื้ออย่างขึ้นเหยียบย่ำ

อนึ่งผู้วิจัยมิได้ระบุนชุลเสียงไม้รบพิเศษของหมื่นขับคำหวาน (เจิม นาคมาลัย) ไว้ในงานวิจัยนี้ เนื่องจากบทขับประกอบไม้รบพิเศษนั้นเป็นบทขับต่างสำนวนกับฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ

นอกจากนี้ครุศิริ วิชเวชยังได้คิดวิธีการขับกรับไม้รบทั่วไปไว้อีก 2 แบบ เพื่อใช้ประกอบการขับเสภาที่ใช้บทขับจากเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ ชุลเสียงไม้รบทั้งสองรูปแบบมีดังนี้

ไม้รบทั่วไปแบบที่ 1

กรักกรัก . กรัก	. กร้อ . กรี่	. . กร้อกรี่	. กร้อกรี่ .
-----------------	---------------	--------------	--------------

ไม้รบทั่วไปแบบที่ 2

กรักกรัก . กรัก	. กรัก . กรัก	. . กรักกรัก	. กรักกรัก,
-----------------	---------------	--------------	-------------

การศึกษาคีตศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนดังกล่าวมาทั้งหมดนี้ อาจสรุปได้ว่า บทขับเสภาเป็นคีตศิลป์ที่นักขับเสภาใช้เป็นหลักในการนำเสนอวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน จนเป็นที่รับรู้กันอย่างแพร่หลายจนถึงปัจจุบัน ผู้เสพวรรณคดีจึงนิยมเรียกขานวรรณคดีเอกเรื่องนี้ว่าเสภาขุนช้างขุนแผน และจากการศึกษาวิเคราะห์ความหมายของคีตศิลป์ การจำแนกประเภทคีตศิลป์ บทบาทของคีตศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน บทบาทสำคัญของขับเสภากับวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน รูปแบบของเสภา ตลอดจนองค์ประกอบของเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทาน อาจกล่าวได้ว่า บทขับเป็นองค์ประกอบส่วนที่สำคัญที่สุดที่ทำให้เกิดรูปแบบต่างๆ ของทำนองเสภา และการขับกรับเสภาไม้ต่างๆ

บทที่ 4

ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์กับจิตศิลป์ในบทเสภาขุนช้างขุนแผน

วิทย์ ศิวะชยานนท์ ได้ให้ข้อสังเกตบางประการเมื่อจะศึกษากำเนิดวรรณคดีว่า “แต่แรกวรรณคดีเป็นสิ่งที่เล่าหรือขับขานโดยปากเปล่าโดยมาก ไม่มีการบันทึกลงเป็นบทความติดต่อกันเลย” (วิทย์ ศิวะชยานนท์. 2518 : 35) การสืบทอดและเผยแพร่วรรณคดีนั้นมิได้พึ่งลายลักษณ์อักษร แต่ใช้การท่องจำให้ขึ้นใจเป็นสำคัญ และโดยเหตุที่วรรณคดีแรกเกิดเป็นวรรณคดีที่สืบทอดกันมาทางมุขปาฐะ จึงมีทฤษฎีในทางวรรณคดีบางทฤษฎีมีแนวคิดว่า “วรรณคดีที่แท้จริงนั้นคือ วรรณคดีที่ต้องอ่านต้องฟัง เพราะรสของวรรณคดีอยู่ที่เสียงของถ้อยคำ สัมผัส และจังหวะวรรคตอนเป็นส่วนใหญ่ แม้แต่วรรณคดีร้อยแก้ว เช่น นวนิยาย บทสนทนาของตัวละครก็เป็นสิ่งที่ไม่สามารถเข้าใจซาบซึ้งถ้าไม่ได้อ่านออกเสียงดังๆ การอ่านในใจอาจทำให้มองข้ามบางสิ่งบางอย่างที่ซ่อนเร้นอยู่ก็ได้ ทฤษฎีนี้ถือว่าหน้ากระดาษนั้นเป็นแต่เครื่องบรรจุวรรณคดีเท่านั้น หาใช่เป็นตัววรรณคดีไม่” (วิทย์ ศิวะชยานนท์. 2518 : 37)

เจตนา นาควัชระ อธิบายเรื่องเกี่ยวกับวรรณคดีกับศิลปะแขนงอื่นในคำราทฤษฎีเบื้องต้นแห่งวรรณคดีไว้ว่า “วรรณกรรมเอกหลายเรื่องมิใช่เป็นหนังสือที่เขียนขึ้นเพื่ออ่านเท่านั้น แต่เป็นบทละคร บทเสภา ที่แต่งไว้สำหรับร้อง หรือสำหรับเป็นบทแสดง จึงนับได้ว่าวรรณกรรมเหล่านี้กับศิลปะแขนงอื่นมีความสัมพันธ์กันมาแต่ดั้งเดิม” (เจตนา นาควัชระ. 2521 : 37) และได้แสดงความคิดเห็นสอดคล้องกับแนวคิดของวิทย์ ศิวะชยานนท์ เกี่ยวกับวรรณคดีที่ฟังอ่านฟังฟังไว้ว่า “.....วรรณกรรมประเภทร้อยกรองแต่เดิมมิได้เขียนไว้สำหรับเป็น “หนังสืออ่าน” เจียบๆ โดยเฉพาะ แต่เขียนไว้สำหรับขับ หรือร้อง หรือแสดง หรืออาจกล่าวไว้ว่าวรรณกรรมไทยสร้างขึ้นไว้ให้ “ฟัง” มากกว่าที่จะไว้ให้ “อ่าน” แต่เพียงอย่างเดียว” (เจตนา นาควัชระ. 2524 : 29)

วรรณคดีเอกเรื่องขุนช้างขุนแผนนั้นแต่เดิมอยู่ในรูปของวรรณคดีมุขปาฐะที่นักเล่านิทานเล่าในงานมงคล เช่น งานโกนจุก งานแต่งงาน งานขึ้นบ้านใหม่ เป็นต้น เพื่อเป็นมหรสพให้ความบันเทิงใจแก่เจ้าภาพและผู้ไปร่วมงานในงานพิธีนั้นๆ และประการสำคัญคือ คนฟังได้รับรสชาติเป็นที่ติดอกติดใจ เพราะได้ฟังกระบวนการตอนที่แต่งและกลวิธีขับเสภาที่นักเล่านิทานนำเสนอ ลักษณะเฉพาะของวรรณคดีบันเทิงเรื่องขุนช้างขุนแผนนี้ จึงอยู่ที่การให้รสชาติแก่ผู้ฟังด้วยการขับเสภา ดังที่ ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า “เสภาขุนช้างขุนแผน เป็นนิยายร้อยกรอง แต่งเป็นกลอนสำหรับขับเสภา หมายความว่าต้องเป็นกลอนที่ผู้ขับเสภาจะใช้ให้เกิดอารมณ์ได้หลายอารมณ์เหมาะสมแก่แต่ละตอนของเรื่อง” (ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ. 2517 : 21)

ความเห็นดังกล่าวนี้สอดคล้องกับความคิดเห็นของศุภร บุนนาค ที่ได้กล่าวเปรียบเทียบเรื่อง ขุนช้างขุนแผนกับการขับเสภาว่า “...เรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นของคู่กับเสภาเหมือนแห่มเป็นของคู่กับเบียร์เย็นเฉียบหรือน้ำปลาหวานเป็นของคู่กับสะเดาราวกับพระเจ้าจัดประทานลงมาให้...” (ศุภร บุนนาค. 2516 : 2)

จากแนวคิด ทฤษฎีวรรณคดี และความคิดเห็นของนักวิชาการผู้ทรงคุณวุฒิที่ผู้วิจัยได้นำ มาเสนอตามลำดับนี้ทำให้ผู้วิจัยสามารถศึกษาและวิจัยวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนได้อีกแนวทาง หนึ่ง กล่าวคือ การศึกษาในแง่เป็นวรรณคดีที่ต้องฟังเสียงขับเสภา และประการสำคัญ คือ ผู้วิจัย ได้ศึกษาทฤษฎีเบื้องต้นแห่งวรรณคดีของเจตนา นาควัชระที่ได้กล่าวถึงความเชื่อของผู้เขียนไว้ว่า “...วรรณคดีในประเพณีไทยนั้นมีใช้ “วัฒนธรรมทางหนังสือ” แต่อย่างเดียว แต่เป็น “ศิลปะร่วม” อันเป็นที่รวมของศิลปะนานาประเภท” (เจตนา นาควัชระ. 2521 : 38) นอกจากนี้ยังได้ให้ความเห็น ไว้ในหนังสือทางไปสู่วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์ตอนหนึ่งว่า “...ในกรอบของวัฒนธรรมไทย ศิลปะมิได้อยู่โดดเดี่ยวเดี่ยวคายเฉพาะสาขา แต่ศิลปะสาขาต่างๆ มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด” (เจตนา นาควัชระ. 2524 : 26) ความเชื่อและความคิดเห็นของเจตนา นาควัชระดังกล่าวนี้เป็นที่มา และแนวทางในการศึกษา วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนในฐานะเป็นวรรณคดีที่ใช้ศิลปะร่วมระหว่าง วรรณศิลป์กับคีตศิลป์ โดยแบ่งการศึกษาเป็น 2 ประเด็น คือ พัฒนาการบทเสภาและการขับเสภา เรื่องขุนช้างขุนแผน และการประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับคีตศิลป์ในบทเสภาขุนช้างขุนแผน

พัฒนาการบทเสภาและการขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน

บทเสภาขุนช้างขุนแผนฉบับหอพระสมุดวชิรญาณทั้ง 43 ตอนนี้มีที่มาจาก การปรับปรุง เพิ่มเติม รวบรวมและเรียบเรียงจากเสภาสำนวนต่างๆ ของครูเสภาที่เป็นสามัญชน และกวีใน ราชสำนักแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เสภาสำนวนต่างๆ ดังกล่าว เดิมอยู่ในรูปมุขปาฐะและเขียนด้วย ลายมือลงในสมุด โดย ครูเสภา และ กวีเหล่านั้น เป็น ทั้งผู้แต่งบทเสภา และ ผู้ขับเสภา ใน ลักษณะที่เลือกแต่งเป็นตอนๆ เฉพาะที่ตนถนัดหรือเจ้าภาพกำหนดให้แต่ง จนในสมัยรัชกาลที่ 3 จึงได้มีการรวบรวมบทเสภาเรียบเรียงเป็นเรื่องติดต่อกัน และเมื่อมีการพิมพ์บทเสภาขึ้นในสมัย รัชกาลที่ 5 ผู้ขับเสภาทั้งหลายต่างขับเสภาจากบทเสภาที่เป็นฉบับพิมพ์มิได้แต่งบทเสภาด้วยตนเอง เช่นครูเสภาสมัยก่อน ด้วยเหตุดังกล่าวผู้วิจัยจึงแยกการศึกษาพัฒนาการบทเสภาและการขับเสภา เรื่องขุนช้างขุนแผนเป็น 2 หัวข้อ คือ บทเสภากับครูเสภา และบทเสภากับนักขับเสภา

บทเสภากับครูเสภา

การเล่านิทาน โดยวิธีขับเสภา นั้นมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ดังปรากฏหลักฐานใน จดหมายเหตุของ มร.เดอะ ลาลูแบร์ ราชทูตฝรั่งเศสที่เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับไทยในรัชสมัย สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ราชทูตผู้นี้ได้บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับการร้องขับประกอบดนตรีของไทย ที่เจ้าภาพหามาเล่น ในวันสุกดิบก่อนวันแต่งงานหนึ่งวัน การร้องขับในบั้นที่นั้นก็ผู้ร้องใช้ กวีรับ

(CRAB) ขยับให้กระทบกันไปพร้อมๆ กับขับร้องเพลง และลาอุเบรียเรียกผู้ร้องขับว่า ช่างขับ (TCHANG-CAB) (สุจิตต์ วงษ์เทศ. 2529 : 15) นอกจากนี้บทละครนอก เรื่องสังข์ทองก็ได้กล่าวถึงการตีกรับขับเสภาไว้ว่า (2530 : 109)

พระสังข์ตั้งแต่วันนั้นมา ไม่ไว้ใจรจนานวลหง เอารูปเงาะศักดิ์สิทธิ์ฤทธิรงค์ สวมองค์ทรงใส่ไว้้อตรา เข้าค้ำพร้าสอนสั่งเสีย ให้เมียปั่นฝ้ายทอผ้า เจ้าเงาะหัดตีกรับขับเสภา รจนานปั่นฝ้ายสบายใจ

ในระยะเริ่มแรกบทเสภาอยู่ในรูปของกลอนมูขปาฐะที่นักเล่านิทาน ด้นกลอนแทรกเฉพาะบทสำคัญ เช่น บทสังวาส บทพ้อ บทชมโฉม และชมดง สลับกับการเล่านิทานเรื่องขุนช้างขุนแผนในทำนองนิทานทรงเครื่อง คือเล่านิทานเป็นทำนองร้อยแก้วสลับทำนองขับเสภา ในเวลาต่อมาคนนิยมฟังนิทานโดยวิธีขับเสภามากกว่าเล่าเรื่องเป็นร้อยแก้ว จึงต้องแต่งนิทานเป็นกลอนตลอดทั้งเรื่อง แต่เนื่องจากการเล่านิทานเรื่องขุนช้างขุนแผนโดยวิธีขับเสภาต้องใช้เวลามาก ไม่สามารถเล่าให้ผู้ฟังที่มาร่วมงานฟังจบเรื่องภายในเวลาคืนหนึ่งเหมือนการเล่านิทานเรื่องนี้เป็นร้อยแก้ว ผู้ขับเสภาจึงตัดเนื้อเรื่องเฉพาะตอนที่ตนถนัดหรือที่เห็นว่าคนฟังสนุกหรือชอบฟัง หรือเจ้าภาพพระบุตรอนให้ขับแล้วแต่งเป็นกลอนเสภา บทเสภาที่ใช้ขับจึงมีเฉพาะตอนไม่ติดต่อกัน ดังข้อสันนิษฐานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงพระนิพนธ์ไว้ในตำนานเสภาตอนหนึ่งว่า “บทเสภาที่แต่งขึ้นจึงแต่งแต่เป็นตอนพอขับคืน 1 เมื่อเอาอย่างกันแพร่หลายแต่งกันขึ้นหลายคน ใครชอบใจจะขับตอนไหนก็แต่งเฉพาะตอนที่ขับนั้น ด้วยเหตุนี้ บทเสภาเดิมทั้งที่แต่งครั้งกรุงเก่าหรือแม้แต่แต่งขึ้นในกรุงรัตนโกสินทร์ ตามแบบอย่างครั้งกรุงเก่าจึงเป็นตอนเป็นตอน ไม่เป็นเรื่องติดต่อกันเหมือนกับบทละคร” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2538 : [11] - [12])

บทเสภาสมัยกรุงศรีอยุธยาที่มีทั้งอยู่ในรูปแบบมูขปาฐะและลายลักษณ์ ในรูปแบบมูขปาฐะได้แก่ บทเสภาด้น อันเป็นบทเสภาที่ผู้ขับเสภาที่มีความสามารถสูงแต่งกลอนสดตามที่เจ้าภาพกำหนดเรื่องและตอนให้ในคืนวันงาน โดยไม่ได้เตรียมตัวล่วงหน้ามาก่อนดังในตำนานเสภาได้อธิบายไว้ตอนหนึ่งว่า “ถ้าเป็นคนเสภาเก่งๆ เจ้าของงานเลือกเรื่องให้ว่าตอนใดตอนหนึ่ง ให้แต่งกลอนสดได้ทันอย่างว่าเพลงปรบไก่อ่างนี้เรียกว่า เสภาด้น เคยได้ยินว่ามีกันมาแต่ก่อน” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2538 : [18]) บทเสภาในรูปแบบมูขปาฐะอีกลักษณะหนึ่ง คือ บทเสภาที่ผู้ขับแต่งบทไว้แล้วท่องจำไปขับเสภาในงาน ส่วนบทเสภาที่เป็นลายลักษณ์ได้แก่บทเสภาที่ครูเสภาแต่งให้ศิษย์ของตนอ่านท่องดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2538 : [12]) ทรงสันนิษฐานเกี่ยวกับหนังสือเสภาที่แต่งเมื่อครั้งกรุงเก่าว่า “...แต่งขึ้นสำหรับให้คนขับท่องพอจำได้ จำได้แล้วก็ไม่ต้องใช้หนังสือ โช้แต่เท่านั้น ใครแต่งหนังสือเสภาขึ้นสำหรับขับหากิน น่าจะปิดหนังสือด้วยซ้ำไป เพราะกลัวผู้อื่นจะได้ไปขับแข่งตน จะให้อ่านท่องก็เห็นจะเฉพาะที่เป็นศิษย์หา”

การเล่านิทานโดยวิธีขับเสภาในสมัยกรุงศรีอยุธยา นั้น ผู้มีบทบาทสำคัญคือ ผู้ขับเสภา เพราะเป็นทั้งผู้แต่งบท ว่าทำนองเสภา และขับกรับเสภา กระบวนเสภาในรูปแบบนี้คือ เสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทาน อาจจะมีผู้ขับเสภาเพียงคนเดียว ทำหน้าที่เล่านิทานอย่างตรงไปตรงมา หรือมีผู้ขับเสภาสองคนขับโต้ตอบกันแทนตัวละคร เช่น ตอนที่มีการหึงหวงต่อว่าต่อขานกัน ก็ใช้คนขับสองคนแทนตัวละครสองคนที่ทะเลาะกัน (ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช. 2523 : 7) หรือใช้คนขับสองคนขึ้นไป ผลัดกันขับคนละตอนเพื่อให้คนหนึ่งได้มีเวลาพัก (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2538 : [18])

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ การขับเสภาของประชาชนได้รับความสนใจจากกวีในราชสำนักด้วย บทเสภาและกระบวนกรับเสภาจึงได้มีการพัฒนาขึ้น กล่าวคือ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และบรรดากวีทั้งหลายในราชสำนักได้ช่วยกันแต่งบทเสภาขุนช้างขุนแผนขึ้นใหม่แต่ยังคงเลือกแต่งบทเสภาเป็นตอนๆ พอขับคืนหนึ่ง เช่นเดียวกับสมัยกรุงศรีอยุธยา และประการสำคัญได้มีการแต่งบทเสภาแล้วนำมาขับถวายเวลาทรงเครื่องใหญ่ด้วย ดังปรากฏอยู่ในตำนานเสภาว่า “หนังสือเสภาที่แต่งเมื่อครั้งรัชกาลที่ 2 ก็แต่งเป็นตอนๆ แล้วแต่กรณี คนใดจะพอใจแต่งเรื่องตรงไหนก็รับไปแต่ง ตอน 1 คูเหมือนจะกะพอขับคืน 1 ประมาณราว 2 เล่มสมุดไทย ข้อนี้อู้ได้โดยสังเกตสำนวนหนังสือ และได้ทราบมาว่า เมื่อแต่งแล้วเอาเข้ามาขับถวายตัวเวลาทรงเครื่องใหญ่” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2538 : [20])

บทเสภาสมัยรัชกาลที่ 2 มีความเป็นเลิศในกระบวนหนังสือกลอนประเภทอื่นที่แต่งมาก่อนหรือที่แต่งในยุคเดียวกันด้วยเหตุผล 3 ประการ คือ กระบวนแต่งสามารถแต่งได้กว้างขวางกว่ากลอนบทละคร เนื้อเรื่องขุนช้างขุนแผนสนุกเอื้อในการแต่งเล่นได้หลายอย่าง และประการสำคัญ คือ ผู้แต่งมีอิสระในการแต่งเพราะไม่ต้องเปิดเผยชื่อ จึงแต่งประกวดกันเต็มฝีปากกว่าเผด็จร่อนถึงอกถึงใจ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2538 : [19]) นอกจากนี้ บทเสภาสมัยรัชกาลที่ 2 เป็นผลงานของพระมหากษัตริย์ และบรรดากวีทั้งหลายในราชสำนัก บทเสพาดังกล่าวจึงเป็น บทเสภาสำนวนหลวง ส่วนบทเสภาของประชาชนที่มีอยู่ในเวลานั้นจึงเรียกกันว่า เสภาสำนวนเดิม (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2538 : [24]) หรือ เสภาสำนวนนอก (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2538 : [25])

บทเสภาสำนวนหลวงเรื่องขุนช้างขุนแผนได้รับการรวบรวมและเรียบเรียงเป็นเรื่องติดต่อกันในสมัยรัชกาลที่ 3 มีความยาว 38 เล่มสมุดไทย คือ มีเนื้อเรื่องตั้งแต่ขึ้นต้นเรื่องกล่าวถึงกำเนิดของตัวละครเอก ขุนช้าง ขุนแผน และนางพิมพิลาไลย มาจนถึงตอนขับนางสร้อยฟ้ากลับเมืองเชียงใหม่ และมีการปรับปรุงเป็นครั้งที่ 2 ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีบทเสภาเพิ่มอีกบางตอน เช่น ตอนจะเข้เถลขวาด และตอนพลายเพชรหลายบัว อีก 4 เล่มสมุดไทย รวมเป็น 42 เล่มสมุดไทย

นอกจากจะเกิดบทเสภาสำนวนหลวงขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2 ซึ่งเป็นสำนวนที่มีลักษณะเฉพาะแตกต่างจากสำนวนเดิมหรือสำนวนนอกอันเป็นผลงานของประชาชนแล้ว กระบวนเสภา ก็แตกต่างไปจากการเล่นเสภาของประชาชนซึ่งเป็นเสภานิทานหรือเสภาเล่าเรื่องด้วย กล่าวคือ การขับเสภาในราชสำนักได้นำวงปี่พาทย์เข้ามาใช้ร่วมกันกับการขับเสภาด้วย ดังนั้นจึงมีผู้ขับเสภาเพียงคนเดียว และกระบวนการขับมีการรับ – ส่งด้วยวงปี่พาทย์แตกต่างจากเสภานิทานแต่เดิมด้วย กระบวนเสภาในสมัยรัชกาลที่ 2 นี้ เรียกว่า เสภาทรงเครื่อง อันมีองค์ประกอบสำคัญ 2 อย่าง คือ กระบวนขับเสภา และ กระบวนรับ – ส่ง เพลงของเครื่องปี่พาทย์

ดังได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นว่า ในการเล่นนิทานโดยวิธีขับเสภา นั้น ผู้ขับเสภา เป็นผู้มีบทบาทสำคัญเพราะต้องทำหน้าที่ 3 อย่างประกอบกัน คือ แต่งบทกลอน นำเสนอบทกลอนที่แต่งโดยใช้วิธีขับเสภา และขับกรับเสภาประกอบการขับ โดยให้สอดคล้องกลมกลืนกับลีลาอารมณ์ของบทขับ ผู้ขับเสภาที่ได้รับยกย่องเป็นครูเสภา จะต้องมีความสามัคคีและความสามารถทั้ง 3 ด้านอย่างยอดเยี่ยมเป็นที่ยอมรับของวงการอาชีพขับเสภาด้วยกัน และประชาชนผู้ฟัง นักขับเสภาชั้นครูน่าจะมีสำนักและศิษย์ในสำนักสืบทอดวิชาขับเสภามาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาจนถึงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ครูเสภาแต่ละคนอาจมีฝีมือและความเชี่ยวชาญ ตลอดจนสำนวนเสภาดีเด่นเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตนแตกต่างกันไป ดังมีหลักฐานปรากฏอยู่ในกลอนของสุนทรภู่ที่แต่งไว้ในบทเสภาตอน โคนจุกพลายงาม และกลอนท่ายไหว้ครูเสภา ที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2538 : [13] - [14]) ได้ทรงนำมาประกอบพระวินิจฉัยเกี่ยวกับตำนานเสภาดังต่อไปนี้

กลอนของสุนทรภู่

สมภารรับกลับมายังอวาต	เสียงพิณพาทย์พวกพ้องทองประศรี
หาเสภามาท้าวที่ตัวดี	ท่านตามี ข่างประทัดคนันดร
ดูทำนองพองคอเสียงอ้อแอ้	พวกคนแก่ชอบหูว่าสู้จบ
คารองศรีดีแต่ขั้นรู้ครันครบ	กรับกระทบทำหลอกแล้วกลอกตา
แล้วนายทั้ง ตั้ง โด่งเสียงโวงโวก	ว่ากระไชกกระชั้นชั้นหนักหนา
ฝ่ายนายเพ็ชร มีเม้มากลากซ้ำซ้ำ	ตั้งสามวาสองศอกเหมือนบอกลาย
ส่วนนายมาพระยานนที คนตลก	ว่าหยกหยกหยาบซ้ำคนฮาฉาว
คาทองอยู่รู้ว่าภาษาลาว	ส่งกราวเชิดเพลงโหม่งหนึ่งไป

กลอนไหว้ครู

ทีนี้จะไหว้ตาครูสน	เป็นนายประตูดุคนทุกแหล่งหล้า
ไหว้ครูมีข่างประทัดถล่มมา	ครูเพ็ง เก่งว่าข่างสุพรรณ

จะไหว้ตาครูเหล่าชอบเสหา
 ตาทองอยู่ครุละครกลอนสำคัญ
 เมื่อครั้งพระจอมรินทร์แผ่นดินลับ
 มาเมื่อพระองค์ทรงไชย
 ทั้งปราบไถ่ครั้งท่อนกลอนไม่ขัด
 ว่าไปมิใช่ไวปัญญา
 ตลกโขนหนังเล่นเห็นไม่ขาด
 ให้เรียนรู้เป็นครูไว้ทุกคน
 ที่นี้จะไหว้ครูปีพาทย์
 ทั้งครูแก้วครูพักเป็นหลักไชย
 มือก็ตอดหนอดหนักขยักขย่อน
 ครูมีแขกคนนี่เขาคิดครัน
 รับตาเกด^๑ปรอทยอดเสหา
 อีกครูแจ้ง^๒แต่งอักษรขจรภา
 ครั้นจะรำไปในักก็จักช้า
 ข้าพเจ้าพลั้งพลาดบาทบทกลอน

พันรักษาราตรีดิษยัน
 ตาหลวงสุวรรณ^๓รองศรีที่บรรโลย
 เสภาขับยังหามีปีพาทย์ไม่
 ก็เกิดคนดีในอยุธยา
 ข้าพเจ้าไม่สันตักพึงหัดว่า
 ครูชื่อว่ามาพระยานนท์
 นื่องระนาดส่งได้ไม่ขัดสน
 ภากระื่องเลื่องจนบรรโลยไป
 นื่องระนาดภาติปีไฉน
 ครูทองอินนั้นแลใครไม่เทียมทัน
 คาพูนมอญมิใช่ชั่วตัวขยัน
 เป่าทะยอยลอยลั่นบรรเลงภา
 ทั้งครูน้อย^๔เจรจากันนับถือ
 ครูอ่อน^๕ว่าพิมระบือชื่อขจร
 ที่นี้จะว่าเสภาตามครูสอน
 ขออภัยเถิดอย่าก่อนนินทาเลย

ครูเสภา 6 คนที่สุนทรภู่กล่าวถึงนั้นได้แก่ ครูมี ครูรองศรี ครูทั้ง ครูเพ็ชร์ ครูมา และ ครูทองอยู่ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2538 : [14]) ทรงสันนิษฐานว่า “เป็นคนเสปามีชื่อเสียงในครั้งรัชกาลที่ 2 สุนทรภู่ได้เคยฟังคนเหล่านั้นจับจึงรู้ว่าทำนองของใครเป็นอย่างไร” ส่วนในกลอนไหว้ครูมีชื่อครูเสภาที่มีชื่อเสียงทั้งในสมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 1 คือ ครูสอน และยังมีครูเสภาที่มีชื่อเสียงสมัยรัชกาลที่ 2 ที่มีชื่อซ้ำกับของสุนทรภู่ คือ ครูทองอยู่ ครูรองศรี และครูมา ครูเสปาสมัยรัชกาลที่ 4-5 คือ ครูแจ้ง และที่ไม่สามารถสืบประวัติได้ คือ ครูเพ็ง ครูเหล่า ครูหลวงสุวรรณ ครูเกด ครูน้อย และครูอ่อน กล่าวโดยสรุปมีชื่อครูเสปารวม 14 คน และครูปีพาทย์ 5 คน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงให้ข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับคนเสภาที่ได้รับยกย่องเป็นครูเสปาไว้ว่า “ครูเสปาทั้งปวงนี้มีชื่อแต่ขับเสปาได้อย่างเดียว อาจจะแต่งบทเสปาได้ด้วยจึงยกย่องว่าเป็นครูเสปา” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2538 : [17]) และได้ทรงสันนิษฐานเกี่ยวกับบทเสปาที่ครูเสปาทั้งหลายแต่งบทเป็นตอนๆ เช่น ครั้งกรุงศรีอยุธยาไว้ดังนี้ (2538 : [17])

“ท่านดามีช่างประตักถนั้ดรบ” หมายความว่า ชอบขับตอนพลายแก้วไปตีเมืองเชียงทอง ฤาตอนขุนแผนตีเมืองเชียงใหม่

“คาทงอยู่รู้ว่าภาษาลาว” หมายความว่า ชอบจับตอนนางลาวทงฤตตอนนางสร้อยฟ้า
ศรีมาลา

“ครูอ่อนว่าพิมระบือชื่อขจร” หมายความว่า ชอบจับตอนพลายแก้วเป็นชู้กับนาง
พิม.....

นอกจากนี้ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้กล่าวถึงกระบวนการขับเสภาของครูเพ็ง ไว้ว่า “ถ้า
เป็นสำนวนครูเพ็ง ก็จะขับเรื่องเมืองสุพรรณได้แจ่มแจ้งเรียบร้อย และคงจะได้แทรกสำเนียงพูด
ของคนสุพรรณลงไปด้วย” (ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช. 2532 : 17)

ส่วนในด้านความเชี่ยวชาญอื่นๆ ที่เป็นเอกลักษณ์ของครูเสภา ได้แก่ ความเชี่ยวชาญใน
ด้านการขับรับเสภาของครูรองศรี สุนทรภู่บรยายไว้ว่า “ครูรองศรีดีแต่ขั้นรู้ครันครบ ครบ
กระทบทำหลอกแล้วกลอกตา” กลวิธีการขับโดยใช้เม็ดทรายละเอียดประณีตมีลีลางดงามเข้มข้น
ของครูเพ็ชร ครูทั้ง เป็นครูเสภาที่มีคุณสมบัติ เสียงดังโปร่ง จึงใช้ท่วงที่ขับในลีลากระโชก
กระชั้นรวดเร็ว ครูมามีเอกลักษณ์ในการขับเสภาที่ให้ลีลาตกประสมประสานกับว่าหยาบเพื่อเรียก
เสียงฮาจากผู้ฟัง

คนขับเสภาที่ได้รับยกย่องเป็นครูเสภา ในพระมติของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพนั้นต้องมีคุณสมบัติและความสามารถเป็นเลิศทั้งด้านการแต่งบทเสภา
และการขับเสภาเป็นหลัก และมีคุณสมบัติอื่นๆ ประกอบได้แก่ ท่วงทำนองและลีลาการขับเฉพาะ
ตอนดีเด่น เสียงเพราะ และมีความสามารถในกระบวนการขับรับเข้ากับวิธีขับ ดังนั้น จึงได้ทรง
ระบุชื่อบุคคลที่ได้รับยกย่องเป็นครูเสภาที่มีชื่อเสียงพร้อมคุณสมบัติที่เป็นเอกลักษณ์ไว้ดังนี้ (2538
: [25])

ครูเสภาที่มีชื่อเสียงปรากฏในรัชกาลที่ 4.....คือ

1. ครูแจ้ง แต่งกลอนดีแต่กระเดียดจะหยาบ...เป็นครูเสภาสำคัญอีกคน 1 (2538 : [16])
2. ครูสิง...จับตอนจรเข้เถินขวาดไม่มีตัวสู้.....
3. หลวงพิศณุเสนี (ทองอยู่)...ว่าดีหลายอย่าง จับก็ดี แต่งเสภาก็ได้แล้วรู้ลามากถึงบอก
ปีพาทย์ได้ด้วย ถนัดจับตอนขุนแผนรบเมืองเชียงใหม่...อยู่มาเป็นครูใหญ่อยู่ในรัชกาลที่ 5
4. ครูอินดู ว่าเสียงเพราะนัก ชอบจับตอนสังวาส เป็นคู่ขับกับหลวงพิศณุเสนี (ทองอยู่)
5. ครูเมือง คนเสภาของสมเด็จพระยาบรมมหาราชพิชัยญาติ ชมนกันว่ากระบวนการขับรับ
เข้ากับวิธีขับไม่มีตัวสู้

จากการศึกษาและวิเคราะห์มาโดยลำดับอาจสรุปได้ว่าบทเสภาขุนช้างขุนแผนในระยะ
เริ่มแรก คือ บทเสภาสมัยกรุงศรีอยุธยา นั้น อยู่ในรูปแบบมุขปาฐะก่อนแล้วจึงมีบทเสภาในรูปแบบ
ลายลักษณ์โดยผลงานของครูเสภา บทเสภาขุนช้างขุนแผนอยู่ในลักษณะเป็นตอนไม่ติดต่อกัน

เรื่องเนื่องจากต้องปรับใช้สำหรับขับให้จบภายในหนึ่งคืนและกระบวนกลอนเสกามีหลายสำนวน เนื่องจากผู้ขับเสกแต่ละคนเลือกแต่งบทเฉพาะตอน การขับเสกในสมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นการขับเสกนิทานหรือเสกเล่าเรื่องมีองค์ประกอบสำคัญคือ บทเสก ทำนองขับ และกรับเสก ในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้มีการพัฒนาบทเสกและกระบวนเสกขึ้นในราชสำนักทำให้เกิดบทเสกสำนวนหลวงซึ่งมีลักษณะเฉพาะแตกต่างจากบทเสกสำนวนประชาชน และกระบวนเสกได้เพิ่มวงปีพาทย์เข้ามาประกอบการขับเสกเกิดเสกแบบใหม่คือเสกาทรงเครื่อง และมีการขับเสกถวายในเวลาพระมหากษัตริย์ทรงเครื่องใหญ่ บทเสกได้รับการพัฒนาให้เป็นเรื่องราวติดต่อกันตลอดเรื่องในสมัยรัชกาลที่ 3-4 ผู้มีบทบาทสำคัญในวงการเสกคือ ครูเสก ซึ่งเป็นทั้งผู้แต่งบทเสก ขับเสก และขยับกรับเสก จึงอาจกล่าวได้ว่า ครูเสกคือบุคคลที่อยู่ในฐานะที่เป็นทั้งกวี กิตติศิลปิน และดุริยางคศิลปิน

บทเสกากับนักขับเสก

ในสมัยรัชกาลที่ 5 หมอสมิทธิพิมพิทเสกฯ ขุนช้างขุนแผนสำนวนหลวงขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อปีวอก จุลศักราช 1234 พ.ศ. 2415 โดยสันนิษฐานว่าหมอสมิทธิได้ดัดฉบับบทเสกสำนวนหลวงฉบับเขียนจากฉบับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์เมื่อต้นรัชกาลที่ 5 เมื่อมีบทเสกฉบับพิมพ์แล้ว คนหาซื้อบทเสกสำนวนหลวงได้โดยง่าย จึงเริ่มมีคนเสกหันเข้าขับเสกสำนวนหลวงมากขึ้น คนขับเสกสำนวนนอกมีน้อยลง ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จึงมิได้ทรงยกย่องคนเสกที่มีชื่อในสมัยรัชกาลที่ 5 ว่า ครูเสก โดยทรงให้เหตุผลว่า “คนเสกที่มีชื่อเสียง ในสมัยรัชกาลที่ 5 มักเป็นแต่ดีด้วยอย่างอื่นไม่ปรากฏว่าใครดีในกระบวนแต่งเสก” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2538 : [26]) ครูเสกที่มีชื่อเสียงในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ทรงยกย่องเป็น “ครูเสกใหญ่” มีเพียงคนเดียวคือ หลวงพิศณุเสนี (ทองอยู่) เป็นครูเสกสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งได้เลื่อนที่เป็นพระราชสมุ ในสมัยรัชกาลที่ 5 ส่วนผู้อื่นนั้นทรงใช้ว่า คนเสกมี 5 คน ดังนี้ (2528 : [26-27])

จำแผ่นดินของยิ่ง (โคม เรียกกันว่า จำโคม) เป็นน้องหลวงพิศณุเสนี (ทองอยู่) ...ขับเสกได้แต่งกลอนดี... รู้ล้ามาก แต่เป็นครูบอกมโหรีและแต่งสักรวาเสียบเป็นพื้น

หลวงพิศณุเสนี (กล่อม การะเวก) ...ร้องเพลง ขับเสกได้แต่ไม่ถนัดในกระบวนเสก นายเจิมมหาพน...กระบวนขับเสกพอประมาณ แต่รู้ล้าส่งมาก พวกปีพาทย์กลัว...

ขุนพลสงคราม (โพ) อยู่ที่แขวงอ่างทอง เป็นเสกอย่างเก่าขับเสกดี...

พระแสนทองฟ้า (ป่อง) เป็นเสกของสมเด็จพระเจ้าบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เสียดิขับเพราะ...แต่กระบวนส่งล้าก่อนข้างพลาด

จากการพิจารณาบทบาทของคนเสกตามพระวินิจฉัยของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ข้างต้นนี้ อาจกล่าวได้ว่า คนเสกมีบทบาทสำคัญเพียง 2 ด้าน คือ

ขับเสภา และขับกรับเสภา ส่วนบทเสภา นั้น คนเสภามิได้แต่งขึ้นเองแต่ขับเสภาตามบทเสภาที่มีอยู่แล้วผู้ที่ขับเสภาคิมี่ฝีมือและขับกรับเสภาได้อย่างเชี่ยวชาญจึงได้รับยกย่องเป็นพิเศษ คีตศิลป์ และดุริยางคศิลป์ เท่านั้น

ต่อมา ในปีพุทธศักราช 2460 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ผู้ดำรงตำแหน่งสภานายกหอพระสมุดวชิรญาณ ได้ตรวจชำระหนังสือเสภาขุนช้างขุนแผนขึ้น โดยมีพระราชวรรังสรรค์กรมหมื่นกวีพจน์สุปรีชาและกรรมการหอพระสมุดฯ เป็นผู้ร่วมงาน คณะทำงานได้ใช้บทเสภาขุนช้างขุนแผนฉบับตัวเขียนจำนวน 4 ฉบับ เป็นฉบับสอบ คือ ฉบับแรก เป็นฉบับที่ได้มาจากในพระบรมมหาราชวังฝีมืออาลักษณ์ครั้งรัชกาลที่ 3 ฉบับที่สอง คือ ฉบับสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ ฝีมือเขียนครั้งรัชกาลที่ 4 ฉบับที่สาม คือ ฉบับหลวงในรัชกาลที่ 5 อาลักษณ์เขียนเมื่อปีมะเส็ง จุลศักราช 1231 พ.ศ. 2412 และฉบับที่สี่ คือ ฉบับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เขียนในรัชกาลที่ 5 เมื่อปีมะเส็ง จุลศักราช 1231 พ.ศ. 2412 และได้นำบทเสภาปลีกอีกหลายตอนซึ่งเป็นของกวีรุ่นก่อนแต่งไว้มาพิจารณาคัดเลือกกร่วมด้วยเป็นบางตอน

ในการชำระหนังสือเสภาขุนช้างขุนแผนฉบับหอพระสมุดวชิรญาณนั้น คณะกรรมการชำระได้พยายามให้กระบวนเรื่องและกระบวนกลอนมีคุณภาพดีกว่าฉบับที่พิมพ์มาแต่ก่อน และได้ตัดตอน ดัดแปลงสำนวนเสภาที่เห็นว่าไม่ประณีต หรือไม่สุภาพเพียงพอออกไป คงคัดเลือกเก็บไว้เฉพาะสำนวนที่เห็นว่าเหมาะสม โดยมีเหตุผลว่า “กรรมการหอพระสมุดฯ มีความประสงค์จะรักษาหนังสือกลอนที่เป็นอย่างดีในภาษาไทยไว้ให้ถาวรเป็นข้อสำคัญยิ่งกว่าจะพยายามรักษาเรื่องขุนช้างขุนแผน” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2538 : [28]) ซึ่งในกรณีนี้ “อาจถือเป็นการกำหนดรสนิยมเชิงวรรณศิลป์ของผู้เสพวรรณคดี” (สุวรรณ เกรียงไกรเพชร. สัจจตรางสถิติยวัฒนา. 2532 : เริ่มทอ)

นอกจากนี้กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณยังได้จัดวิธีแบ่งกระบวนเรื่องขึ้นใหม่คือเปลี่ยนจากการแบ่งเนื้อเรื่องเป็นเล่มสมุดไทยแต่เดิมมาเป็นการจัดแบ่งเนื้อเรื่องเป็นตอน โดยพิจารณาจากความเหมาะสมทางด้านขึ้นต้นตอนและลงท้ายตอนให้เหมาะกับเรื่อง และสำนวนกลอนของผู้แต่งเหมาะกับตอน เมื่อชำระตรวจสอบบริบูรณ์แล้วจึงมีการจัดพิมพ์เสภาขุนช้างขุนแผนฉบับหอพระสมุดวชิรญาณขึ้น โดยมีเนื้อเรื่องทั้งหมดรวม 43 ตอน ตอนที่ 1 มีชื่อตอนว่า กำเนิดขุนช้างขุนแผน และตอนที่ 43 มีชื่อตอนว่า จระเข้เถลขวาด แบ่งพิมพ์เป็น 3 เล่มสมุด คือ เล่ม 1 มี 14 ตอน เล่ม 2 มี 12 ตอน และเล่ม 3 มี 17 ตอน ในเวลาต่อมาเสภาขุนช้างขุนแผนฉบับหอพระสมุดวชิรญาณนี้ ได้รับยกย่องจากวรรณคดีสโมสรสมัยรัชกาลที่ 6 ว่าเป็นความเป็นเลิศในประเภทกลอนสุภาพ

การศึกษาวิเคราะห์พัฒนาการบทเสภาและการขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนดังกล่าวมาโดยลำดับนี้ นอกจากจะได้เห็นพัฒนาการของบทเสภากับครูเสภา และบทเสภากับนักขับเสภาแล้วยังได้เห็นลักษณะสำคัญของบทเสภาขุนช้างขุนแผนในแง่ที่ว่า เป็นวรรณคดีบันเทิงที่ใช้ศิลปะร่วมของวรรณศิลป์ กวีศิลป์ และดุริยางคศิลป์ ลักษณะสำคัญดังกล่าวนี้จะเป็นประเด็นในการศึกษา ในหัวข้อต่อไปคือ การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับกวีศิลป์ในบทเสภาขุนช้างขุนแผน

การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับกวีศิลป์ในบทเสภาขุนช้างขุนแผน

วรรณคดีเอกเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นวรรณคดีบันเทิงที่ ผู้ขับเสภา นำเสนอ สार แก่ผู้ฟังโดยใช้ ศิลปะร่วมของวรรณศิลป์ กวีศิลป์ และดุริยางคศิลป์ในการนำเสนอ ความสามารถของผู้ขับเสภาในการประสานองค์ประกอบของวรรณศิลป์ กวีศิลป์ และดุริยางคศิลป์ ได้อย่างเหมาะสมยอมทำให้ผู้ฟังได้รับความสำเร็จอารมณ์จนเกิดความชื่นชมนิยมยกย่องผู้ขับเสภาผู้มีความสามารถยอดเยี่ยมว่าเป็นครูเสภา แต่เนื่องจากการขับเสภาของครูเสภาที่ปรากฏชื่ออยู่ในตำนานเสภาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพอยู่ในรูปแบบมุขปาฐะจึงมีหลักฐานในด้านการประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับกวีศิลป์อยู่เพียงบางประการ การศึกษาวิเคราะห์ในประเด็นแรกนี้ผู้วิจัยจึงใช้หัวข้อการศึกษาว่า การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับกวีศิลป์ของครูเสภา ส่วนการศึกษาวิเคราะห์การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับกวีศิลป์อีกประเด็นหนึ่งนั้นเป็นการศึกษาการขับเสภาในยุคปัจจุบันโดยใช้บทเสภาของฉับหอพระสมุควชิรญาณ ผู้วิจัยได้ศึกษาวิเคราะห์จาก การสัมภาษณ์และการศึกษาวิชาขับกรับเสภาและขับเสภาจาก ครูศิริ วิชเวช ศิษย์ของครูเจื่อนาคมาลัย ผู้สืบทอดวิชาจากผู้เป็นลุงคือ หมั่นขับคำหวาน (เจิม นาคมาลัย) ผู้ชำนาญการขับเสภาและการขับกรับเสภาในสมัยรัชกาลที่ 6 - 7 ในการศึกษาประเด็นที่สองนี้ผู้วิจัยจะใช้ไม้ดัดประกอบการศึกษาวิเคราะห์ด้วยโดยใช้หัวข้อศึกษาว่าการประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับกวีศิลป์บทเสภาขุนช้างขุนแผนฉับหอพระสมุควชิรญาณ และมีขอบเขตการศึกษาเฉพาะเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทาน เท่านั้น

การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับกวีศิลป์ของครูเสภา

ครูเสภาที่ปรากฏในตำนานเสภาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพนั้นจะต้องเป็นบุคคลที่มีความสามารถ 3 ประการ คือ แต่งบทเสภาดี ขับเสภาได้ รสชาติ และขับกรับเสภาได้ประสานกลมกลืนกับวิธีขับด้วยความเชี่ยวชาญ

ดังได้กล่าวมาในตอนต้นแล้วว่า เสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทานนั้นเป็นมหรสพเพื่อความบันเทิงในของประชาชนมาตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์ เมื่อมีงานมงคล ได้แก่ งานโกนจุก งานแต่งงาน งานขึ้นบ้านใหม่ หรืองานฉลองนาค เป็นต้น เจ้าภาพจะจ้างนักเสภาที่มีชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับของสังคมนั้นๆ มาขับเสภานิทานในคืนวันสุกดิบ ดังมีตัวอย่างในบทเสภาขุนช้าง

ขุนแผน ตอนที่ 24 ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นบทเสภาสำนวนสุนทรภู่ กล่าวถึง นางทองประศรีให้หาครูเสภาที่มีชื่อเสียงจำนวนถึง 6 คน มาขับเสภานิทานเป็นมหรสพสร้างความบันเทิงแก่ผู้มาร่วมงาน โคนจุกของพลายงามว่า “สมภารรับกลับมายังอาวาส เสียงพิณพาทย์พวกฟ้องทองประศรีหาเสภามาทั่วที่ตัวดี” (24 : 169) ครูเสภาที่หามาขับเสภาที่นั่นแต่ละคนมีความเชี่ยวชาญในการขับเสภาแตกต่างกัน เอกลักษณ์ในการขับเสภาของครูเสภาแต่ละคนล้วนสร้างความสำเร็จอภิมงคลแก่ผู้ฟังได้หลายรส ดังที่สุนทรภู่ได้บรรยายความสามารถของครูเสภาแต่ละคนในการประสานองค์ประกอบของวรรณศิลป์ (บทเสภา) กิตติศิลป์ (การขับเสภา) และดุริยางคศิลป์ (การขับขับรับเสภา) ได้อย่างเหมาะสมส่วนจนทำให้ผู้ฟังได้รส คือ ความสำเร็จอภิมงคลจากการฟัง การขับเสภาของ ครูเสภาแต่ละคนมีดังต่อไปนี้

ครูมี เป็นช่างประตักผู้มีความสามารถในการประสานวรรณศิลป์ คือ แต่งบทเสภาว่าด้วยการรบให้ประสานกลมกลืนกันกิตติศิลป์ คือ ถีลาการขับเสภาได้อย่างเชี่ยวชาญทำให้คนฟังวัยชราได้รับความสำเร็จอภิมงคลในลักษณะ “ชอบหู” ดังกลอน “ท่านตามีช่างประตักคนครบ คุณทำนองพอคอเสียงอ้อแอ้ พวกคนแก่ชอบหูว่ารู้จบ” (24 : 169)

ครูรองศรี เป็นครูเสภาที่เชี่ยวชาญเป็นพิเศษในด้านดุริยางคศิลป์ คือ การขับขับรับเสภาพร้อมแสดงท่าทางประกอบให้ประสานกลมกลืนกับวรรณศิลป์ คือ บทเสภาที่แสดงภาวะน่าขันของตัวละครทำให้คนได้หาสยรส ดังกลอน “ดารองศรีดีแต่ขั้นรู้ครันครบ กระทบกระทบทำหลอกแล้วกลอกตา” (24 : 169)

ครูทั้ง เป็นครูเสภา เสียงดังโปร่ง จึงสามารถขับเสภาถี่ลารวดเร็วกระโชกกระชั้นได้ดีเป็นพิเศษทำให้คนฟังได้รับความสำเร็จอภิมงคลในลักษณะ “ขันหนักหนา” ดังกลอน “แล้วนายทั้งดังโคงเสียงโวกโวก ว่ากระโชกกระชั้นขันหนักหนา” (24 : 169)

ครูเพชร เป็นครูเสภาที่มีถีลาการขับที่เข้มแข็งคงามใช้เมื่อดพรายในการประดิษฐ์ตบแต่งถีลาการขับอย่างประณีตบรรจง การขับเสภาที่ใช้ถีลาซ้ำและประดิษฐ์ด้วยเมื่อดพรายนี้สอดคล้องกับวรรณศิลป์ที่เป็นบทโศก แสดงการคร่ำครวญรำพันของตัวละคร สุนทรภู่บรรยายการขับเสภาของครูเพชรว่า “ฝ่ายนายเพชรเมื่อดมากลากซ้ำซ้ำ ตั้งสามว่าสองศอกเหมือนบอกลาว” (24 : 169)

ครูมา เป็นทนายของพระยานนท์ จึงเรียกว่า นายมาพระยานนท์ ครูมาเป็นครูเสภาที่มีชื่อเสียงในด้านขับบทดลก หยาบและสัปคน ครูมาคงจะดูว่าคนฟังชอบฟังเรื่องในลักษณะนี้จึงคิดบทเสภาให้สอดคล้องกับรสนิยมของคนฟัง การขับเสภาของครูมาจึงเรียกเสภาได้ดังกลอน “ส่วนนายมาพระยานนท์คนดลก ว่าหยกหยกหยาบซ้ำคนฮาลาว” (24 : 169)

ครูทองอยู่ มีความสามารถในการขับเสภาลาว ให้ความสำเร็จอภิมงคล ในด้านการฟังเสภาสำเนียงลาวที่แปลกแตกต่างไปจากการฟังขับเสภาไทยจากครูเสภาทั้ง 5 คนดังนั้นผู้ฟังเสภานิทานในงานโคนจุกพลายงาม จึงได้รับความสนุกสนาน ได้รสชาติหลากหลายจากถีลาขับเสภาของครูเสภาทั้ง 6 คน สุนทรภู่บรรยายการขับเสภาของครูทองอยู่ว่า “คาทองอยู่รู้ว่ภาษาลาว” (24 : 169)

ข้อสังเกตสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ ครูเสภาแต่ละคนจะเลือกขับเสภาเฉพาะตอนที่ตนถนัด ความถนัดดังกล่าว ได้แก่ ความถนัดในการแต่งบทกลอนด้วย และกระบวนขับเสภาให้สอดคล้องกับกระบวนกลอนด้วย ด้วยเหตุนี้ข้อสันนิษฐานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเกี่ยวกับบทเสภาที่เป็นสำนวนของครูเสภาแต่ละคนย่อมสะท้อนให้เห็นความสามารถในการประสานวรรณศิลป์และคีตศิลป์ของครูเสภาแต่ละคนด้วย ดังผู้วิจัยจะได้ศึกษาวิเคราะห์ตามลำดับดังนี้

ครูมี เป็นครูเสภาสมัยรัชกาลที่ 2 ที่ชอบขับตอนพลาญแก้วไปตีเมืองเชียงทองหรือคอนขุนแผนตีเมืองเชียงใหม่ บทเสภาทั้งสองตอนนี้แสดงความกล้ารบของพลาญแก้วหรือขุนแผน ความเป็นเลิศทางวรรณศิลป์ของครูมี คือ การแต่งบทเสภาที่ทำให้ผู้ฟังได้ วิจารณ์ เป็นรสเด่น โดยใช้ลีลาขับที่ประสานกลมกลืนกับวิจารณ์ ได้รับยกย่องว่า รุ่งจบ

ครูทองอยู่ เป็นครูเสภาสมัยรัชกาลที่ 2-3 ที่ชอบขับตอนนางลาวทอง หรือคอนนางสร้อยฟ้าศรีมาลา บทเสภาทั้งสองตอนนี้นั้นการขับเสภาสำเนียงลาวและมีเรื่องราวเกี่ยวกับการทะเลาะกันด้วยความหึงหวงระหว่างนางลาวทองกับนางวันทอง และนางสร้อยฟ้ากับนางศรีมาลา ครูทองอยู่น่าจะแต่งบทคำทอ ได้เถียงที่ให้อารมณ์ของตัวละครได้อย่างจริงจังสะท้อนให้เห็นภาวะโกรธแค้น ได้ชัดเจนจนผู้ฟังได้เร้าทรส และครูทองอยู่น่าจะขับเสภาลาวได้ดีเด่นประสานกลมกลืนกับวรรณศิลป์ที่มีเร้าทรสเป็นรสเด่น ครูทองอยู่จึงได้รับยกย่องเป็นครูเสภาทั้งในกลอนของสุนทรภู่ และบทไหว้ครูเสภาได้กล่าวว่า “ตาทองอยู่ครูละครกลอนสำคัญ” (2538 : [13])

ครูอ่อน เป็นครูเสภาที่ได้รับยกย่องว่าขับเสภาตอนพลาญแก้วเป็นฐานางพิมพ์ได้อย่างยอดเยี่ยม มีชื่อเสียงเลื่องลือเป็นที่รู้จักอย่างกว้างไกล บทเสภาตอนพลาญแก้วเป็นซู้กับนางพิมพ์เป็นตอนที่ดีเด่น และน่าฟังการขับเสภาอีกตอนหนึ่ง เพราะเป็นตอนแสดงภาวะรักแรกพบระหว่างพลาญแก้วกับนางพิมพ์ ในขณะที่บุคคลทั้งสองยังไม่สมหวังในรัก ต่างฝ่ายต่างก็ร้อนรนกระวนกระวายใจคร่ำครวญถึงกัน บทเสภาตอนนี้ครูเสภาสามารถคิดกระบวนกลอนที่แสดงชั้นเชิงคารมของพลาญแก้วและนางสายทองผู้เป็นที่เลื่องในการโน้มน้าวใจพิมพ์ให้มีใจรักพลาญแก้ว รสที่ปรากฏในตอนนี้คือศฤงคารรส ครูอ่อนน่าจะเป็นครูที่แต่งกระบวนกลอนที่ใช้ศฤงคารรสสอดคล้องกับความสามารถในการใช้ลีลาขับเสภากระบวนรัก เล้าโลมและฝากรักได้ประทับใจผู้ฟังอย่างยอดเยี่ยมเมื่อแต่งบทกลอนไหว้ครูเสภา ลูกศิษย์ของท่านจึงยกย่องท่านด้วยบทกลอนว่า “ครูอ่อนว่าพิมพ์ระบือชื่อขจร”

ครูแจ้ง เป็นครูเสภาที่เคยเป็นผู้มีชื่อเสียงในการเล่นเพลงพื้นบ้านในสมัยรัชกาลที่ 3 มาก่อน และเริ่มแต่งบทเสภาจนได้รับยกย่องเป็นครูเสภาสำคัญในสมัยรัชกาลที่ 4-5 บทเสภาของครูแจ้งได้รับการบรรจุเป็นบทเสภาฉบับหอพระสมุดวชิรญาณอยู่หลายตอน ได้แก่ ตอนที่ 16 กำเนิดกุมารทองบุตรนางบัวคลี่ ตอนที่ 29 ขุนแผนแก้พระทัยน้ำ เป็นบทเสภา “สำนวนคืออย่างยอด” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2538 : [41]) ตอนที่ 30 ขุนแผนพลาญงามจับพระเจ้าเชียงใหม่ ตอนที่ 31 ขุนแผนพลาญงามยกทัพกลับ และตอนที่ 43 จระเข้เถลขวาด

บทเสภาดังกล่าว แสดงภาวะความกล้ารบของขุนแผนและพลายงามและแสดงความกล้าหาญของพลายชุมพลในการปราบจระเข้เถื่อนขวาดผู้ฟังจึงได้ วีรรส เป็นรสเด่น คือ รับรู้ภาวะความกล้ารบและความกล้าหาญของขุนแผนและลูกชายทั้งสองคนผู้สืบทระกูลพลายจากบรรพบุรุษ ความสามารถในการประสานสัมพันธ์บทเสภาและกระบวนเสภาของครูแจ้งได้รับยกย่องดั่งบทกลอนไหว้ครูว่า “อีกครูแจ้งแต่งอักษรขจรภา”

ครูสิง ครูเสภาสมัยรัชกาลที่ 4 มีความสามารถในการประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์ที่ให้วีรรส กับคีตศิลป์ คือ การขับเสภาตอนจระเข้เถื่อนขวาดดีเด่นในลักษณะ “ไม่มีตัวสู้” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2538 : [25])

หลวงพิศณุเสนี (ทองอยู่) มีความสามารถในการแต่งบทเสภาที่ให้ วีรรส ประสานสัมพันธ์กับคีตศิลป์ คือ การขับเสภาตอนขุนแผนรบเมืองเชียงใหม่ หลวงพิศณุเสนี (ทองอยู่) ได้รับยกย่องว่า “ดีหลายอย่าง ขับก็ดี แต่งเสภาก็ได้ แลรู้ลามาก ถึงบอกปีพาทย์ได้ด้วย” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2538 : [25])

ครูอินอู ครูเสภาสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นผู้มีความสมบูรณ์ดีเสียงที่มีความไพเราะ มีความสามารถในการประสานสัมพันธ์คีตศิลป์ คือ ลีลาการขับที่ไพเราะ กลมกลืนกับเสภาที่ให้ ศฤงคารรส

ครูเมือง เป็นคนเสภาของสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ มีความสามารถในการประสานสัมพันธ์ดุริยางคศิลป์ คือ การขับรับเสภาให้กลมกลืนกับคีตศิลป์ คือ วิธีขับเสภา

ครูเสภาที่ปรากฏชื่ออยู่ในตำนานเสภาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ดังกล่าวมาข้างต้นนี้ มีข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับความสามารถในการประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์ คีตศิลป์ และดุริยางคศิลป์ของครูเสภาบางท่านกล่าวคือ ครูมี และหลวงพิศณุเสนี มีความสามารถคล้ายคลึงกัน คือ เป็นครูเสภาที่มีฝีมือในกระบวนเสภาที่ให้ วีรรส ครูอ่อน และครูอินอู มีความเชี่ยวชาญในกระบวนเสภาที่ให้ศฤงคารรส ครูทองอยู่และครูหึ่ง มีความชำนาญในกระบวนเสภาที่ให้ความจริงในด้านสำเนียง ครูมาพระยานนท์กับครูแจ้งเป็นครูเสภาที่มีชื่อเสียงในด้านเสภาตลก และ ครูรองศรีกับครูเมือง เป็นครูเสภาที่เชี่ยวชาญในดุริยางคศิลป์ คือ การขับรับเสภาเข้ากับคีตศิลป์ คือ กระบวนขับเสภา

การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับคีตศิลป์บทเสภาขุนช้างขุนแผนฉบับหอพระสมุดวชิรญาณเฉพาะตอนที่นิยมใช้ขับเสภา

บทเสภาขุนช้างขุนแผนฉบับหอพระสมุดวชิรญาณตอนที่เด่นเป็นที่นิยมขับเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทาน ได้แก่ ตอนที่ 4 คือ ตอนพลายแก้วเป็นชู้กับนางพิม ตอนที่ 13 นิยมขับเฉพาะตอนที่นางวันทองทะเลาะกับนางลาวทอง ตอนที่ 17 ตอนขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้าง ได้นางแก้วกิริยา ตอนที่ 18 ขุนแผนพานางวันทองหนี ตอนที่ 24 ตอนกำเนิดพลายงาม ตอนที่ 29-30 ตอนขุนแผนรบเมืองเชียงใหม่ และตอนที่ 43 ตอนจระเข้เถื่อนขวาด จากการศึกษาบทเสภาขุนช้าง

ขุนแผนฉบับหอพระสมุดวชิรญาณตอนที่นิยมขับเสภานิทานทั้ง 8 ตอนคงที่ระบุพบว่ากระบวนกลอนมีความดีเด่นทางวรรณศิลป์ทั้งในส่วนที่เป็นองค์ประกอบของวัสดุ คือ โครงเรื่อง เนื้อเรื่อง และภาวะตัวละคร อลังการ คือ กระบวนกลอน และรส อันเป็นผลให้บทเสภาสามารถจำลองอารมณ์ของกวีได้ชัดเจนทำให้ผู้ขับเสภารับรู้อารมณ์ของกวีผ่านตัวละคร ทั้งในรูปของบทบรรยาย บทพรรณนา และบทเจรจาหรือบทรำพึงรำพัน จนสามารถใช้ องค์ประกอบของกวีศิลป์ ได้แก่ คำนำ คือ การเปล่งเสียงขับเสภาในลักษณะตีความบท ทำนอง คือ ลีลาและสำเนียงขับตลอดจน ท่วงทำนองขับในแต่ละวรรคของกลอนเสภา และ จังหวะ คือ การขับกรับเสภา ให้ประสานกับ องค์ประกอบของวรรณศิลป์ ได้อย่างกลมกลืน ดังต่อไปนี้

ตอนที่ 4 ตอนพลายแก้วเป็นชู้กับนางพิม องค์ประกอบของวรรณศิลป์ในบทเสภาตอนนี้ให้ตลกรรสน เป็นรสเด่นเพราะเป็นเรื่องราว ภาวะรักแรกพบของพลายแก้วกับนางพิมพิลาโดย โดยมีนางสายทองเป็นแม่สื่อทำให้บุคคลทั้งสองสมหวังในความรัก กระบวนกลอนประกอบด้วย บทบรรยายเหตุการณ์ถึงณเระแก้ว ไปบิณฑบาตที่บ้านนางพิมและเจรจากับนางสายทองให้ช่วยเป็นแม่สื่อ นางสายทองใช้วาทศิลป์พรรณนาเกลี้ยกล่อมนางพิมปลงใจรักณเระแก้ว ขอมออกไปพบกันที่ไร่ฝ้าย ณเระแก้วพึงใจในความงามของนางพิมจนสีกมาหานางพิมที่เรือนและมีความสัมพันธ์ถึงขั้นเป็น คู่เมียแล้วจึงกลับไปบวชเณร ใน เริงจิตศิลป์ นั้นใช้ เสภาสำเนียงไทยขับ เพราะตัวละครเป็นคนไทย โดยใช้ท่วงทำนองเสภาที่เป็นลีลาเสาวรจนี ตอนที่พลายแก้วชมโฉมนางพิมที่ไร่ฝ้าย และ ตอนนางสายทองเป็นแม่สื่อเกลี้ยกล่อมให้นางพิมปลงใจรักพลายแก้ว ใช้ลีลานารีปราโมทย์ ขับเสภา ในตอนพลายแก้วฝากรักและเล่าโลมนางพิมาให้ยินดีรักพลายแก้ว ใช้ลีลาพิโรธวาทัง ขับเสภา ในตอนนางพิมตัดพ้อพลายแก้วที่ลวนลามนางทั้งในไร่ฝ้ายและที่ห้องนอนของนาง และใช้ ลีลาสัลลาปังคพิสัย ขับเสภาตอนนางพิมคร่ำคราญเมื่อพลายแก้วต้องจากนางกลับไปวัด ท่วงทำนองเสภาทั้ง 4 ลีลาดังกล่าวนี้สัมพันธ์กับ ตลกรรสน

ตอนที่ 13 ตอนนางวันทองทะเลาะกับนางลาวทอง วรรณศิลป์ของบทเสภาตอนนี้ให้ เราทรรส เป็นรสเด่นเพราะตัวละครทั้งสองคน ต่างก็เป็นเมียของขุนแผน นางจึงต่างมีภาวะรักข้องใจ นางลาวทองอยู่ในฐานะเมียน้อยนางจึงพยายามหาทางกำจัดนางวันทองไปจากขุนแผน ส่วนนางวันทอง นั้นนางกำลังประสบความทุกข์ใจเพราะถูกแม่บังคับจนต้องแต่งงานกับขุนช้าง นางจึงหวังว่า ขุนแผนจะเป็นผู้จัดปัญหาทั้งปวงให้แก่นาง แต่เมื่อนางได้ประจักษ์ว่าขุนแผนมีลาวทองเป็นเมีย อีกคนหนึ่ง และนางลาวทองได้กล่าวเป็นเชิงห้ามปรามขุนแผนไม่ให้ช่วยนางวันทองในเรื่องขุนช้าง ทั้งสองจึงต่างได้เถียง ทะเลาะวิวาทกันจนถึงขั้นตบตีกันด้วยความรักระคนหึงหวง ในเชิงจิตศิลป์ บทเสภาตอนนี้ใช้ เสภาสำเนียงไทย และลีลาพิโรธวาทัง สัมพันธ์กับ เราทรรส ขับเสภาบทของ นางวันทองและใช้ เสภาสำเนียงลาว ขับบทของนางลาวทอง

ตอนที่ 17 และตอนที่ 18 เป็นตอนที่ดีเด่นทั้งวรรณศิลป์และคีตศิลป์จึงทำให้ผู้ขับเสภาใช้ศิลปะในการประสานสัมพันธ์ศิลปะร่วมของวรรณศิลป์ คีตศิลป์ และดุริยางคศิลป์ ให้ได้รสชาติดีเด่นที่สุด คนฟังก็นิยมชมชอบฟังบทเสภาและการขับเสภา 2 ตอนนี้มาก “เห็นจะเป็นเพราะในสองตอนนี้มีทำนองเรื่องประกอบกันหลายกระบวน มีทั้งกระบวนชม กระบวนสังวาส กระบวนตัดพ้อ กระบวนโศก กระบวนตลก กระบวนแค้น รวมอยู่ในตอนนี้เป็นช่องที่ผู้แต่งจะได้หลายกระบวนและแต่งดีได้ถึงอกถึงใจจริงๆ ด้วย เมื่อเลือกฟังกันแต่จะเพาะตอนจึงไม่มีตอนไหนสู้ 2 ตอนนี้” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2538 : [35])

วรรณศิลป์ที่ดีเด่นได้แก่เราทรส คือ รสแค้นเนื่องจากการรับรู้ความแค้นของขุนแผนที่มีต่อขุนช้าง ขุนแผนจึงบุกเข้าไปในเรือนขุนช้างทำลายม่านสามชั้น ทำร้ายขุนช้างและกลั่นแกล้งให้อยู่ในสภาพที่ดูตลกขบขันขณะขุนช้างกำลังหลับทำให้เกิดหาสยรส ดังกลอน (17 : 42)

จับหัวขุนช้างขอดตลอดขวัญ	หยิกควันหยอกหยอยเหมือนหยอยชม
น้ำมันปั้นปีกจำปาะกลม	ดูเป็นร่มระย้าพระยามอญ
จับรวมนั้นเข้าจะเกล้าจุก	อ้ายชีจุกกลางโล่งออกล่อนจ้อน
หวีไว้ไปปล่ปลิวเป็นปีกงอน	เอาแหนบถอนไรจุกเข้าสองนิ้ว
เอาไม้ม้วนสำลีเข้าหวีโหยง	อ้ายตายโหงโล่งเปล่าอ้ายเหาหิว
เอามินหม้อล่อทาเป็นปลาชีว	เขียนกรวีขึ้นจีที่ดันคอ
ที่ต้นขาเขียนปลาทโพผูด	เขียนเขียนแล้วก็หยุดยั้นหัวร่อ
ถีบตกเตียงคว่ำคำมอซอ	เอาหม้อผูกคอกเข้าสองใบ

ได้ สดงการรส คือ รสรักจากการรับรู้ความรักระหว่างขุนแผนกับนางแก้วกิริยา และคำตัดพ้อต่อว่าระหว่างขุนแผนกับนางวันทองที่เคยรักกันและเลิกร่างกันไปแล้วหวนกลับมารักกันใหม่ และได้กรณารส คือ ความสงสารและเห็นใจนางวันทองที่ถูกขุนแผนใช้กำลังและอำนาจมนตราบังคับให้นางละทิ้งขุนช้างและความสุขสบายที่ได้รับหนีไปกับขุนแผน โดยที่นางไม่ยินดีและเต็มใจจะไป การขับเสภาบทเสภาตอนที่ 17 และตอนที่ 18 นี้ ใช้องค์ประกอบของคีตศิลป์สัมพันธ์กับวรรณศิลป์หลายประการคือ การใช้ ลีลาเสาวรณี ขับเสภาบทชมความงามของเรือน การแต่งเครื่องเรือนด้วยม่านและเครื่องประดับประดาต่างๆ บทชมธรรมชาติ สัตว์ ไม้และนก การใช้ ลีลาพิธีปราโมทย์สัมพันธ์กับสดงการรส บทเล่าโลมนางแก้วกิริยา นางวันทอง การใช้ ลีลาพิธีโรชวาทังสัมพันธ์กับเราทรส ขับเสภาบรรยายความรู้สึกของขุนแผนที่แค้นเคืองพฤติกรรมทรยศของขุนช้าง ความรักระคนแค้นและหึงหวงของขุนแผนที่มีต่อนางวันทอง บทประชดประชันและเหน็บแนมซึ่งกันและกันระหว่างขุนแผนและนางวันทอง การข่มขู่บังคับนางวันทองให้ทิ้งขุนช้างหนีไปกับขุนแผน การบรรยายพฤติกรรมของขุนแผนที่กลั่นแกล้งขุนช้างขณะหลับ และบทตัดพ้อต่อว่าระหว่างขุนแผน

กับนางวันทองเมื่อหวนกลับมารักกันใหม่ การใช้ลีลาสัลลาปังคพิสัย สัมพันธ์กับ กรุณารส ในบทรำพันสิ่งเรื่อนของนางวันทอง บทคร่ำคราญของนางวันทองแสดงความอาลัยขุนช้าง และบทนางวันทองคราญถึงตนเองขณะเผชิญกับความทุกข์ยากลำบากภายในป่าเมื่อหนีมากับขุนแผน และมีการใช้เสภาสำเนียงมอญ ขับในบทของมะถ่อระบมชาวมอญผู้มีอาชีพแจวเรือจ้างมีบทบาทเกี่ยวข้องกับตัวละครเอกคือ เป็นผู้แจวเรือจ้างพาขุนแผนและนางวันทองข้ามลำน้ำที่เขตตำบลบ้านพลับ

ตอนที่ 24 ตอนกำเนิดพลายงาม ให้ กรุณารส คือรสโศกเนื่องจากความสงสารชีวิตของนางวันทองและพลายงามที่ตกมาอยู่ในการปกครองดูแลของขุนช้าง พลายงามถูกขุนช้างผู้เป็นพ่อเลี้ยงฆ่าแต่รอดตายเพราะภูตพรายของขุนแผนช่วยไว้ นางวันทองจำต้องให้พลายงามหนีไปอยู่กับนางทองประศรี การพลัดพรากระหว่างแม่ลูกทำให้เกิด กรุณารส เพราะการรับรู้ภาวะทุกข์โศกของพลายงามในขณะที่เดียวกันก็เกิด เราทรรส คือความแค้นเคืองในพฤติกรรมที่เหี้ยมโหดของขุนช้าง และได้ ศฤงคารรส คือรสรัก ได้แก่ การรับรู้ความรัก ความห่วงใย และความเมตตาเอื้อเอ็นดูระหว่างแม่กับลูก คือนางวันทองกับพลายงาม ระหว่างย่ากับหลานคือ นางทองประศรีกับพลายงาม และระหว่างพ่อกับลูก คือขุนแผนกับพลายงาม กิตติศิลป์ที่สัมพันธ์กับวรรณศิลป์ ได้แก่การใช้ลีลาพิโรชวาทังสัมพันธ์กับเราทรรสในบทขุนช้างพาพลายงามไปฆ่า นางวันทองพ้อขุนช้าง และนางทองประศรีแค้นขุนช้างที่ทำร้ายพลายงาม ลีลาสัลลาปังคพิสัย สัมพันธ์กับ กรุณารส และ ศฤงคารรส ในบทพรรณนาและบทคร่ำครวญรำพันของนางวันทองและพลายงามที่ต้องพลัดพรากจากกันเพราะความโหดร้ายของขุนช้าง และการขับ เสภามอญ ในบทเสภาที่กล่าวถึงชาวมอญขับเสภารับขวัญพลายงาม

ตอนที่ 29 และ 30 ตอนขุนแผนทำศึกเมืองเชียงใหม่ วรรณศิลป์ที่ปรากฏคือ วีรรส คือ รสกล้าหาญอันเกิดจากการรับรู้ภาวะกล้ารบของขุนแผนและพลายงาม ลีลาการขับเสภาที่สอดคล้องกับ วีรรส คือ ลีลาพิโรชวาทัง และเสภาลาวที่ขับในบทของพระเจ้าเชียงใหม่และแม่ทัพสำคัญของพระเจ้าเชียงใหม่

ตอนที่ 43 ตอนจระเข้แดนขवाद วรรณศิลป์ที่ปรากฏคือ วีรรส คือรสกล้าหาญอันเกิดจากการรับรู้ภาวะกล้าต่อสู้ของพลายชุมพล และเราทรรส คือรสแค้นเคืองในพฤติกรรมของจระเข้แดนขवादที่แสดงอิทธิฤทธิ์เพื่องูจะแก้แค้นพลายชุมพล ลีลาการขับเสภาที่สอดคล้องกับ วีรรส และ เราทรรส คือ ลีลาพิโรชวาทัง

ในการประสานสัมพันธ์องค์ประกอบของวรรณศิลป์กับกิตติศิลป์ให้กลมกลืนกันนั้น ผู้ขับเสภาใช้กลวิธีต่างๆ ในการประสานองค์ประกอบแต่ละส่วนให้มีความสัมพันธ์กัน ได้แก่ ลีลาเสกากับทำนองเสภา สำเนียงคำกับสำเนียงขับ เสียงวรรณยุกต์กับเสียงขับ และลีลาคลอนกับลีลาจังหวะโดยขยับกรับเสภาให้สอดคล้องกับท่วงทำนองเสภาและบทเสภา ดังจะได้แสดงไว้ในแผนภูมิต่อไป

การวิเคราะห์การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภา

คงได้กล่าวไว้ในบทที่ 3 แล้วว่า วรรณศิลป์ของบทขับเป็นองค์ประกอบส่วนที่สำคัญที่สุดของเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทาน ทำนองเสภาจึงขึ้นอยู่กับวรรณศิลป์ของบทขับเป็นประการสำคัญ โดยในการวิเคราะห์การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภานี้ผู้วิจัยได้เลือกบทขับที่สัมพันธ์กับภาวะของตัวละครสำคัญเป็นหลัก และจำแนกการวิเคราะห์ไว้ดังนี้

ทำนองเสภาลีลาเสาวรณี และนารีปราโมทย์ใช้บทขับตอนที่ 4 : พลายแก้วเป็นคู่กับนางพิม สัมพันธ์กับภาวะรักแรกพบของตัวละคร

ทำนองเสภาลีลาพิโรธวาทัง ใช้บทขับตอนที่ 13 : เฉพาะตอนนางวันทองทะเลาะกับนางลาวทองสัมพันธ์กับภาวะรักขึงใจของตัวละคร

ทำนองเสภาลีลาสลลาปึงคพิสัย ใช้บทขับตอนที่ 18 : เฉพาะตอนนางวันทองประสบภาวะรักจากไกลจำต้องจากขุนช้างหนีไปกับขุนแผนจึงเกิดความรู้สึกอาลัยอาวรณ์ขุนช้าง และคร่ำคราญถึงตัวนางเอง

ส่วนทำนองเสภาสำเนียงต่างๆ นั้น ได้เลือกบทขับดังนี้

เสภาสำเนียงลาว ใช้บทขับตอนที่ 10 บทของนางลาวทองตัวละครฝ่ายปฏิปักษ์ของนางวันทอง โดยในบทขับนั้นมีการใช้ศัพท์สำเนียงลาวปนอยู่

เสภาสำเนียงมอญ ใช้บทขับตอนที่ 24 บทของบ่าวชาวมอญขับเสภารับขวัญพลายงาม โดยในบทขับนั้นมีศัพท์ภาษามอญปนอยู่

เสภาสำเนียงแขก ใช้บทขับตอนที่ 41 : พลายชุมพลจับเสน่ห้ เป็นบทของพลายชุมพลและจะมีนครีปลอมตัวเป็นแขกไปลวงเลนขวาด

เสภาสำเนียงจีน ใช้บทขับตอนที่ 2 กล่าวถึงเจ๊กก๊วยหนิพวกโจรที่มีนายจันศรเป็นหัวหน้าและได้เข้าปล้นบ้านขุนศรีวิไช โดยในบทขับนั้นมีศัพท์สำเนียงจีนปนอยู่

ในการวิเคราะห์การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภาดังต่อไปนี้ มีศัพท์สังคิตการขับร้องเพลงไทยที่เกี่ยวข้องกับการขับเสภาด้วย ผู้วิจัยจึงได้ใช้เอกสารเกณฑ์ประเมิน ด้านการขับร้องเพลงไทย ฉบับร่างของทบวงมหาวิทยาลัยเป็นหลัก นิยามศัพท์ต่างๆ เกี่ยวกับการขับร้องมีทั้งหมด 10 ศัพท์ ทั้งนี้ผู้วิจัยได้ยกตัวอย่างการใช้ประกอบการนิยามไว้ด้วยดังต่อไปนี้

1. กระทบ หมายถึง การออกเสียงต่างระดับกันอาจเป็น 2 เสียง 3 เสียง หรือ 4 เสียง เรียกว่า กระทบ 2 เสียง กระทบ 3 เสียง หรือกระทบ 4 เสียง แบ่งออกเป็น 2 รูปแบบ คือ

1.1 กระทบคำร้อง

กระทบ 2 เสียง เช่น คำ ล่อย ออกเสียงว่า เลาะ-อ้อย เสียงโน้ต คือ ซ พ

กระทบ 3 เสียง เช่น คำ ซาติ ออกเสียงว่า สะ-อะ-อ้อด เสียงโน้ต คือ ล ซ ม

1.2 กระทบทำนอง

กระทบ 2 เสียง เช่น อือ อือ เสียงโน้ต คือ ร ด

กระทบ 3 เสียง เช่น อือ . อืออือ เสียงโน้ต คือ ท . ลซ

กระทบ 4 เสียง เช่น อือ . อืออือ . อือ เสียงโน้ต คือ ล . ซฟ . ล

2. ครวญ หมายถึง กลวิธีการเอื้อนอิสระที่ไม่จำกัดความยาวใช้แทรกระหว่างคำขับ เพื่อให้เกิดลีลาอารมณ์ในทำนองอ่อนหวาน นุ่มนวล หรือเศร้าโศก แบ่งเป็น ครวญขึ้น ใช้แทรก ระหว่างคำต้นวรรคที่ 1 และ ครวญลง ใช้แทรกระหว่างคำต้นวรรคที่ 4 ตัวอย่างเช่น

นั่ง ครวญขึ้น ร้อยบุปผชาติสะอาดโฉม
งามประโลมน่ารักเป็นหนักหนา
จะคูไหนเปล่งปลั่งทั้งกายา
ดั่งนาง ครวญลง ฟ้าลอยฟ้อนชะอ่อนงาม

ทำนองครวญขึ้น

นั่ง อือ . อือ	. อืออือ . อือ	. อืออือ . อืออือ	. ร้อย
ล . ท	. ลซ . ล	. ทล . รัท	

ทำนองครวญลง

ดั่งนาง . อือ	. อืออือ . อือ	ฟ้า	
. ล	. ซม . ล		

3. กลุ่มเสียง หมายถึง การเปล่งเสียงคำหรือทำนองให้นุ่มนวล ไพเราะ สอดคล้องกับ ลีลาหรืออารมณ์ โดยเน้นที่ความพอดี เช่น

กลุ่มเสียงที่คำ น่ารัก ในบทว่า งามประโลมน่ารักเป็นหนักหนา
กลุ่มเสียงที่คำขับและทำนอง ในบทว่า ดั่งนางฟ้าลอยฟ้อน อืออือ ชะอ่อนงาม

4. กลิ่นเสียง หมายถึง การเปล่งเสียง อือ ระดับต่ำ ท้ายคำหรือทำนองเพื่อให้ สอดคล้องกับสำเนียงมอญ เช่น กลิ่นเสียงท้ายคำ จงบันเทิง อือ อือ เสียงโน้ต คือ ล ร

กลิ่นเสียงที่ท้ายทำนอง

. . . เอ	. เอ็เอ็ง . เงย	อือ อือ
	ล	ล ฟม ร

5. เน้นเสียง หมายถึง การลงน้ำหนักเสียงในคำร้องหรือทำนองเพื่อให้สอดคล้องกับลีลาอารมณ์ ส่วนใหญ่ใช้ในลีลาพิโรธวาทัง ตัวอย่างเช่น

เน้นเสียงที่คำ ชีชะด้อยคำอีลาวดอน

เน้นที่ทำนอง เช่น เกริ่นขนาดสั้นเสภาลีลาพิโรธวาทัง เอ๊ย

6. ผ่อนเสียง หมายถึง การทำเสียงให้เบาลงเพื่อให้เกิดความไพเราะหรือสอดคล้องกับลีลาอารมณ์ ตัวอย่างเช่น

ผ่อนเสียงที่คำ มาจากบ้านนานแล้วฤาไรษา

ผ่อนเสียงที่ทำนอง เช่น ทำนองเอื้อนในทำนองปรุงแต่งแบบที่ 3 ที่แทรกการผ่อนเสียงในทำยวรรคที่ 3

ร่อนโรคโศกเสียวอยู่เดียวดาย | ฮือฮือฮือฮือ . ฮือฮือ |

7. ทิ้งเสียง หมายถึง วิธีการจบคำร้องโดยไม่มีเสียงเอื้อนต่อท้าย คำร้องที่ใช้วิธีทิ้งเสียงได้แก่ คำร้องที่มีเสียงเป็นคำตายสระเสียงสั้นมาตราตัวสะกด กก กค และกบ เช่น

เสียดายนวลไม่ควรจะเผือดพักตร์

แทบตันกระพุ่มพุ่มชัญ

กู่จะเกณฑ์ช่างงาออกไปรับ

8. สะบัดเสียง หมายถึง การทำเสียงตั้งแต่ 3 เสียง ขึ้นไปในตอนท้ายบางช่วงของการเอื้อนให้ต่อเนื่องกันอย่างรวดเร็ว เช่น การสะบัดเสียงท้ายครวญขึ้น

ฮือฮือ . ฮือฮือ

9. หางเสียง หมายถึง การลากเสียงท้ายคำหรือทำนองเพื่อให้เสียงชัดเจน ถูกอักขรวิธีไพเราะ กลมกลืน หรือประสานกับสำเนียง มีหลายลักษณะดังนี้

การใช้หางเสียงท้ายคำเสียงวรรณยุกต์ต่างๆ แบ่งเป็น

เสียงวรรณยุกต์เอก	ปลั่ง	ฮือ
	ม	ฟ
เสียงวรรณยุกต์โท	ใกล้	ฮือ
	ช	ฟ
เสียงวรรณยุกต์ตรี	ไม้	ฮือ
	ถ	ช
เสียงวรรณยุกต์จัตวา	โหม	ฮือ
	ถ	ร

การใช้หางเสียงท้ายคำในเสภาสำเนียงจีน เช่น

พลัดตกลงน้ำดำโง้งโง้ง ฮือ

ฮ ฮ^b

การใช้หางเสียงการเอื้อนท้ายวรรคที่ 3 เช่น

จะดูไหนเปล่งปลั่งทั้งกายา ฮือ . ฮือฮือ ฮือฮือ

ม ฟ

การใช้หางเสียงการเอื้อนตอนท้ายการเกริ่นเสภาสำเนียงจีน เช่น

. ฮือเอ่อฮือ . ย

ฮ . มม^b

10. อมเสียง หมายถึง การออกเสียงท้ายคำร้องเป็นเสียงฮือ โดยใช้วิธีปิดปากเก็บเสียงไว้ก่อนแล้วระบายเสียงออกทางจมูกเป็นบางส่วน เพื่อให้เสียงเกิดความต่อเนื่องและทำให้เกิดลีลาอารมณ์ต่างๆ เช่น

แทบดั้น(ฮือ)กระทุ้ม(ฮือ)พุ่ม(ฮือ)ชฎ

ฮ ม ฮ ม ฮ ม

ค่อยย่อง(ฮือ)ตามช่อง(ฮือ)พนมไม้

ฮ ฟ ฮ ฟ

ในการอธิบายชุดเสียงกรับเสภาไม้ต่างๆ ในทำนองเสภาลีลาเสาวรณี นารีปราโมทย์ พิโรชวาทัง สัตลาปังคพิสัย และทำนองเสภาสำเนียงลาว และมอญ ผู้วิจัยจะใช้เครื่องหมายหรือหมายเลขกำกับในแผนภูมิแทนชุดเสียงกรับเสภาไม้ต่างๆ ซึ่งได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ 3 ส่วนเสภาสำเนียงแขกและจีนยังไม่มีการใช้กรับเสภาประกอบการขับ

1. ไม้กรอ และเครื่องหมาย * ใช้แทน ไม้กรอ
2. หมายเลข ¹ แทนชุดเสียงไม้สกัดสั้น - เมา ดังตัวอย่าง
ถัดถึงกระถาง (ไม้สกัดสั้น - เมา) อ่างน้ำ
ถัดถึงกระถาง |←¹...|→| อ่างน้ำ
3. หมายเลข ² แทนชุดเสียงไม้สกัดสั้น - หนัก ดังตัวอย่าง
เสียดายนวลไม่ควรจะเหือดพัคตร์ (ไม้สกัดสั้น - หนัก)
เสียดายนวลไม่ควรจะเหือดพัคตร์ |←²...|→|
4. หมายเลข ³ แทนชุดเสียงไม้สกัดยาว - เมา ดังตัวอย่าง
ปลาทองว่ายคล้ำเคล้ำคถึง (ไม้สกัดยาว - เมา) สม
ปลาทองว่ายคล้ำเคล้ำคถึง |←³...|→| สม |

5. หมายเลข ⁴ แทนชุดเสียงไม้สกดยาว – หนัก ดังตัวอย่าง

นำชมชั้กคู่อยู่เคียง (ไม้สกดยาว – หนัก) กัน

นำชมชั้กคู่อยู่เคียง |← 4 →|

นอกจากศัพท์สังคีตการขับร้องเพลงไทย และชุดเสียงกรับไม้ต่างๆ แล้ว องค์กรประกอบที่ถือว่ามืบทบาทสำคัญและสัมพันธ์กับทำนองเสนาหามากที่สุด ได้แก่ระดับเสียงวรรณยุกต์ในบทขับ ผู้วิจัยจึงได้นำเรื่องนี้มากล่าวไว้ก่อนการวิเคราะห์ โดยใช้เอกสารเกี่ยวกับระดับเสียงวรรณยุกต์ของ พิธี โขดิกเสถียร (2539 : 263 – 264) เป็นหลัก ส่วนตัวอย่างคำได้นำมาจากบทเสนาที่ใช้วิเคราะห์การประสานสัมพันธ์

วรรณยุกต์ในภาษาไทยมี 5 เสียง จำแนกตามระดับเสียงได้ดังนี้

1. วรรณยุกต์ระดับกลาง หมายถึง วรรณยุกต์ที่มีจุดเริ่มต้นเสียงจากระดับกลางแล้วค่อยๆ เปลี่ยนระดับลงมาเล็กน้อย ตรงกับ เสียงวรรณยุกต์สามัญ ตัวอย่างเช่น

คำในมาตรา ก กา เช่น ตา กายา ดู

คำในมาตราตัวสะกด เช่น ใจ เริง ราม

2. วรรณยุกต์ระดับต่ำ หมายถึง วรรณยุกต์ที่มีจุดเริ่มต้นเสียงอยู่ในระดับต่ำ ตรงกับเสียงวรรณยุกต์เอก

มี 2 เสียงย่อย คือ

2.1 วรรณยุกต์ต่ำระดับ หมายถึง วรรณยุกต์ระดับต่ำที่ไม่เปลี่ยนระดับเลย วรรณยุกต์ประเภทนี้ปรากฏในพยางค์ตาย (dead syllable) เท่านั้น ตัวอย่างเช่น

คำในมาตรา ก กา เช่น จะ (ย้าย)เตาะ (ยี่)อิ (กะ)ปิ เประอะ

คำในมาตราตัวสะกด เช่น หนัก ปาก โศก จิต แคด หั้บหั้บ เก็บ แกรบ

2.2 วรรณยุกต์ต่ำ – ตก หมายถึง วรรณยุกต์ระดับต่ำที่มีจุดเริ่มต้นมีระดับกลางก่อนข้างต่ำ แล้วค่อยๆ เปลี่ยนระดับตกมาเล็กน้อย วรรณยุกต์ประเภทนี้ปรากฏในพยางค์เป็น (alive syllable) เท่านั้น ตัวอย่างเช่น

คำในมาตรา ก กา เช่น ลี อยู่ เปลา เขื่อ

คำในมาตราตัวสะกด เช่น เปล้งปลั่ง เหนือ ตั้น เปลี้ยว

3. วรรณยุกต์ระดับสูง หมายถึง วรรณยุกต์ที่มีจุดเริ่มต้นอยู่ในระดับสูง ตรงกับ เสียงวรรณยุกต์ตรี

มี 2 เสียงย่อย คือ

3.1 วรรณยุกต์สูงระดับ หมายถึง วรรณยุกต์ระดับสูงที่ไม่มีการเปลี่ยนระดับเลย วรรณยุกต์ประเภทนี้ปรากฏในพยางค์ตาย (dead syllable) เท่านั้น ตัวอย่างเช่น

คำในมาตรา ก กา เช่น ชีชะ เลอะ คะ

คำในมาตราสะกด เช่น ชัญ พักตร์ รัก รับ ทัพ ทิด

3.2 วรรณยุกต์สูง-ขึ้น หมายถึง วรรณยุกต์ระดับสูงที่มีจุดเริ่มต้นกลางก่อนข้างสูง แล้วค่อยๆ เปลี่ยนระดับขึ้นเล็กน้อย วรรณยุกต์ประเภทนี้ปรากฏในพยางค์เป็น (alive syllable) เท่านั้น ตัวอย่างเช่น

คำในมาตรา ก กา เช่น ฟ้า เนื่อ

คำในมาตราตัวสะกด เช่น ทั้ง ฟ้อน เยื่อน ยัม ไม้ ร้อย

4. วรรณยุกต์ขึ้น หมายถึง วรรณยุกต์เปลี่ยนระดับซึ่งมีจุดเริ่มต้นก่อนข้างสูง เปลี่ยนระดับสูงขึ้นไปสู่ระดับสูงแล้วลดระดับต่ำลงไปถึงระดับต่ำสุด บางทีเรียกว่า วรรณยุกต์ขึ้น-ตก ตรงกับ เสียงวรรณยุกต์โท ตัวอย่างเช่น

คำในมาตรา ก กา สระเสียงยาว เช่น ข้า แม่ แคร่

คำในมาตราตัวสะกดในพยางค์เป็น เช่น ต้น พุ่ม นัง ฝ่าย โกลี ด้วย

คำในมาตราตัวสะกดในพยางค์ตาย เช่น โรค แทบ (บุปผ)ชาติ

5. วรรณยุกต์ตก หมายถึง วรรณยุกต์เปลี่ยนระดับซึ่งมีจุดเริ่มต้นกลางก่อนข้างต่ำ เปลี่ยนระดับต่ำลงไปสู่ระดับต่ำ แล้วเปลี่ยนระดับเสียงสูงขึ้นไปสู่ระดับกลางก่อนข้างสูงหรือระดับสูง ตรงกับ เสียงวรรณยุกต์จัตวา ตัวอย่างเช่น

คำในมาตรา ก กา สระเสียงยาว เช่น หนา ผัว เสื่อ

คำในมาตราตัวสะกดพยางค์เป็น เช่น หนาม โคม ไหน หึง แสน หาย เสียว

ต่อไปนี้เป็นกรวิเคราะห์การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภาโดยนำเสนอในรูปแบบแผนภูมิจำนวน 8 แผนภูมิตามลำดับดังนี้

แผนภูมิที่ 1 ทำนองเสภาลีลาเสาวรจณี

แผนภูมิที่ 2 ทำนองเสภาลีลานารีปราโมทย์

แผนภูมิที่ 3 ทำนองเสภาลีลาพิโรชวาทัง

แผนภูมิที่ 4 ทำนองเสภาลีลาสัถลาปิงคพิสัย

แผนภูมิที่ 5 ทำนองเสภาลาว

แผนภูมิที่ 6 ทำนองเสภามอญ

แผนภูมิที่ 7 ทำนองเสภาแขก

แผนภูมิที่ 8 ทำนองเสภาจีนปลายออกเสภาไทย

แผนภูมิที่ 1 ทำนองเสภาลีลาเสาวรจณี

เกริ่น เอย อื้อ	. อื้อ . อื้อ อื้ออื้อ	
โน้ต รั มี่	. รั . มี่ รั ด้	
กรับ	← ไม้กรอ →				
เกริ่น	-	. อื้อ . เอง เอ้อเฮอ เออเฮย	
โน้ต	-	. รั . ท ล ท ด้ รั	
กรับ	→		← * →		
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 1) แทบ . ด้้น	(อื้อ) กระหุ่ม	(อื้อ) พุ่ม	(อื้อ) ษัญ .	
 ช ม . ช ม ล ช ม ช ม ท .	
กรับ	ษัญ		← 2 →		
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 2) หลีกถัด เร็ง . ราม หนาม(อื้อ) อื้อ	อื้อ.อื้อ.อื้อ.ไหน.อื้อ.อื้อ	
โน้ต ช ท ล . ล ล รั ล ท.ล.ช.ม.ล.ฟ	
กรับ	หนาม		← 3 →		
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 3) ค่อย . ย่อง	(อื้อ). ตาม . ช่อง	(อื้อ) พนม ไม้ . อื้อ	
โน้ต ชฟ . ช ฟ . ช . ช ฟ ชช ล . ช	
กรับ	พนมไม้		← 3 →		
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 4) เข้าใกล้ อื้อ อื้อ.อื้อ.เห็น.พิม ผู้.ดวง . อื้อ อื้อ.อื้อ . อื้อ.ตา	
โน้ต ล.ช.ล.ช.ล ท.ล.ช.ด้.ช ช.ฟ.ช.ล ช.ฟ . ล.ล	
กรับ	พิม	← 1 →		ดวง	
			← 4 →		
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 5) นั่ง(อื้อ) . อื้อ อื้อ . อื้อ.อื้อ	อื้อ อื้อ . อื้อ อื้อ.อื้อ.ร้อย(อื้อ)	
โน้ต ล.ช . ล ท . ล.ช ล . ท.ล รั.ท.ท.ช	
กรับ	ไม้กรอ		ร้อย	← * →	

บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 5)	. . . บุป	ผ ชาติ สะอาด	. โนม(ฮือ) .
โน้ต	. . . ซ	ล อ ซ ม ล ซ	. ล รั .
กรับ	ชาติ	← 2 →	โนม	← 3 →
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 6)	งาม . ประโดม .	. นำ . รัก	. เป็นหนัก(ฮือ)	ฮือลือฮือลือทหนัก
โน้ต	ล . ล ล .	. ล ซ ม . ท	. ล ซ ล	ล . ซ ม . ล ล ท รั
กรับ	รัก	← 2 →	หนัก	← 3 → ทนา
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 7)	. จะดู . ไหน (ฮือ) . ฮือฮือฮือ		. เปล่ง . ปลั่ง (ฮือ) . . .	
โน้ต	. ฟ ฟ . ล	รั . ล ท ล	. ม . ม	ฟ
กรับ	เปล่งปลั่ง		← 1 →	→
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 7)	. . . ทั้ง	. กา . ยา	. . . ฮือ	. ฮือฮือ . ฮือฮือ
โน้ต	. . . ล	. ม . ม	. . . ม	. รั ด . น ฟ
กรับ			← 3 →	→
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 8)	. ดัง . นาง	ฮือ ฮือ ฮือ ฮือ	. ฟ้ำ(ฮา) . ฮ้ำฮา	. ลอย . ฟ็อน
โน้ต	. ล . ล	ล ซ ม ล	. ท ล . ท ล	. ซ . ซ ล
กรับ	ไม้กรอ	ลอยฟ็อน	← *	→
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 8)	. . . ฮือฮือ	. . . ทะฮ้อม (ฮือ) . ฮือฮือ		. ฮือฮือ . งาม
โน้ต	. . . ซ ฟ	. . . ซ ซ	ฟ . ซ ฟ	. ซ ล . ล
กรับ	งาม		← 4 →	→
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 9)	. จะใคร่(ฮือ) . ทัก	. ด้วย(ฮือ) . รัก	. กำเรบ . ทรวง	(ง้อ) . ฮือ ฮือ
โน้ต	. ซ ซ ฟ . ล	. ซ ฟ . ล ท	. ซ ซ ฟ . ซ	ซ . ล ซ
กรับ	ทรวง		← 1 →	→

บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 10)	. ช้งหนักหน่วง	(อื้อ)ไม่(อื้อ)เคย	(ดี)ก็(อื้อ)คิด .	ขาม (อื้อ) . .
โน้ต	. ร ค ค	ค ร ค ร	ร ร ค ม .	ร ช้
กรับ	ขาม		← 3 →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 11)	. ปาก . ส้ม	(อื้อ)ห้วน(อื้อ)จิต	. แต่(อื้อ)คิด	. ความ (อื้อ)
โน้ต	. ฟ . ฟ	ฟ ฟ ฟ ฟ	. ฟ ฟ ล	. ช ช
กรับ	ความ		← 3 →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 12)	. ขยับ . ปาก	(อื้อ) . . แล้ว	ก็(อื้อ) คร้าม	(อื้อ) อื้อ . .
โน้ต	. ล ช . ช	ค . . ล	ช ฟ ช ค	ช ฟ . .
กรับ	ความ		← 3 →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 12)	. . ประหม่า	(อื้อ) . . อื้อ	. อื้อ . อื้อ อื้อ	. อื้อ . ใจ(อื้อ)
โน้ต	. . ช ฟ	ฟ . . ช	. ล . ช ฟ	. ค . ล ค
กรับ	ประหม่า		← 4 → ใจ	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 13)	. เอาความรัก	. หัก . จิต	. ที่(อื้อ)คิด .	. กลัว(อื้อ) .
โน้ต	. ท ท ท	. ช . ช	. ช ม ท .	. ล ค .
กรับ	กลัว		← 3 →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 14)	. กระโดด . ตัว	(อื้อ) . ของ(อื้อ)	. เขื่อง (อื้อ)	. มา . นั่ง(อื้อ)
โน้ต	. ล ช . ล	ค . ช ม	. ล ห ช	. ล . ล ช
กรับ	เขื่อง		← 3 →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 13)	. อื้อ . อื้อ	. . อื้อ อื้อ	. . ไกล(อื้อ)	. อื้อ . อื้อ
โน้ต	. ล . ท	. . ล ช	. . ช ฟ	. ล . ฟ
กรับ	มานั่ง		← 3 →	

บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 15)	. . . เยื้อน(อือ)	. . . ย้ม(อือ)	-	. ทัก . . .
โน้ต	. . . ล ฝ	. . . ล ฝ	-	. . . ล
กรับ	ทัก		← 2 →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 15)	. . . เจ้า . พิม (อือ) . พิ ดา	. . . ไลย . อือ	. . . อืออือ . อืออือ	
โน้ต	. . . ร . ฝ . ฝ	. . . ฝ . ฝ	. . . ม . ม	. . . ร ด . ม ฝ
กรับ	พิลาไลย		← 3 →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 16)	. . . สะดุ้ง ใจ	. . . ตัว . แข็ง	(อือ) . . . ค้ำว	. . . อือ . อืออือ . อืออาย
โน้ต	. . . ฝ ฝ . ฝ	. . . ฝ . ฝ	. . . ด . ฝ ฝ . ฝ	. . . ล . ฝ ฝ . ล . ล
กรับ	แข็ง	← 2 →	ค้ำว	← 4 → อาย

การวิเคราะห์การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภาลีลาเสาวจนีในแผนภูมิที่ 1

บทเสภาในแผนภูมิที่ 1 นี้ มีจำนวน 4 บท แบ่งออกเป็น 8 คำกลอนมีจำนวน 16 วรรค ดังนี้

บทที่ 1

แทบต้นกระทุ่มพุ่มชฎ
ค้อยย่องตามช่องพนมไม้

หลีกลัดเรงรามหนามไหนด
เข้าใกล้เห็นพิมผู้ดวงตา

บทที่ 2

นั่งร้อยบุปผชาติสะอาดโคม
จะดูไหนเปล่งปลั่งทั้งกายา

งามประโลมน่ารักเป็นหนักหนา
ดั่งนางฟ้าลอยฟ้อนชะอ้อนงาม

บทที่ 3

จะใคร่ทักด้วยรักกำเริบทรวง
ปากสั้นห้วนจิตแต่คิดความ

ยังหนักหน่วงไม่เคยก็คิดขาม
ขยับปากแล้วก็คร้ามประหม่าใจ

บทที่ 4

เอาความรักหักจิตที่คิดกลัว
เยื้อนย้มทักเจ้าพิมพิลาไลย

กระถดตัวย่องเยื้องมานั่งใกล้
สะดุ้งใจตัวแข็งด้วยความอาย

องค์ประกอบของวรรณศิลป์ในบทเสภาทั้ง 4 บทดังกล่าวนี้ประกอบด้วยวัสดุ คือ โครงเรื่อง ได้แก่ การนัดพบกันเป็นครั้งแรกของหนุ่ม - สาว เนื้อเรื่อง กล่าวถึงเรื่องราวของ พลายแก้วเกิดภาวะรักแรกพบในตัวพิมพิลาไลย จึงใช้วิธีผูกไมตรีกับนางสายทองพี่เลี้ยงของพิม ขอให้ช่วยเป็นสื่อรัก สายทองทำหน้าที่สำเร็จสามารถพูดโน้มน้าวใจให้พิมมารอพบพลายแก้วที่ ไร่ฝ้าย ภาวะของตัวละคร ได้แก่ ภาวะรักแรกพบระหว่างพลายแก้วกับนางพิม องค์ประกอบของวรรณศิลป์ในส่วนที่สอง คือ อลังการ ได้แก่ กระบวนกลอนลีลาเสาวรจนี จำนวน 16 วรรค กล่าวถึง บทบรรยายบรรยากาศได้คั่นกระทู้ในไร่ฝ้าย พลายแก้วแต่งกายลอบชมโฉมนางพิมผู้กำลังนั่งร้อยดอกไม้อยู่แต่เพียงลำพัง ความงามของนางเพิ่มความรู้อีกให้ทวีขึ้น แต่เนื่องจากเป็นภาวะรักแรกพบบทกลอนได้บรรยายทำที่ประหม่าใจ กิ่งกล้วยกิ่งกล้วยของพลายแก้ว และทำที่ประหม่าอายของนางพิมทำให้ได้ สดุดีคารรส อันเป็นองค์ประกอบส่วนที่สำคัญที่สุดของวรรณศิลป์ คือ ความซาบซึ้งในความรักอันเกิดจากการรับรู้ภาวะรักแรกพบระหว่างพลายแก้วกับนางพิมพิลาไลย

ส่วนในด้านคีตศิลป์นั้น ในการเลือกใช้ทำนองเสภารูปแบบต่างๆ เพื่อให้ประสานสัมพันธ์กับบทขับ วรรณศิลป์ของบทขับ ถือว่าเป็นองค์ประกอบส่วนที่มีบทบาทมากที่สุด ในทางปฏิบัติผู้ขับเสภาจึงต้องตีความบทขับโดยรวมก่อนแล้วจึงเลือกใช้ทำนองเสภาให้ประสานสัมพันธ์กับวรรณศิลป์ของบทขับ

บทเสภาทั้ง 16 วรรค ดังกล่าวนี้ ให้สดุดีคารรสเป็นรสเด่น ทำนองเสภาที่นำมาใช้ขับบทเสภาทั้ง 16 วรรคนี้จึงใช้ ทำนองเสภาลีลาเสาวรจนี

องค์ประกอบของทำนองเสภาลีลาเสาวรจนีที่ประสานสัมพันธ์กับสดุดีคารรสนี้ประกอบด้วย เกริ่น ทำนองเสภา บทที่ 1-4 จังหวะกรับเสภา และองค์ประกอบย่อยของบทขับ

เกริ่น

เกริ่นในทำนองเสภาลีลาเสาวรจนีที่ประสานสัมพันธ์กับสดุดีคารรส ได้แก่ เกริ่นขนาดปานกลางแบบที่ 3 มีความยาว 8 ห้องโน้ต และใช้กลวิธีผ่อนเสียงในโน้ตห้องที่ 6 เพื่อให้เสียงนุ่มนวล อ่อนหวาน แสดงลีลาความรัก ดังนี้

เกริ่น	. . . เอย	. . . ฮื่อ	. ฮื่อ . ฮื่อ	. . ฮื่อฮื่อ
โน้ต	. . . ริ	. . . มี่	. ริ . มี่	. . ริ ด
เกริ่น	ผ่อนเสียง	. ฮื่อ . เงอ	. . เอ๋เฮอ	. . . เอ๋เฮอ
โน้ต	-	. ริ . ท	. . ล ท	. . คี่ ริ

ทำนองเสภา

ทำนองเสภาในบทที่ 1 ใช้ทำนองหลักแบบที่ 2 ในวรรคที่ 1-2 เนื่องจาก คำสุดท้ายของวรรคที่ 2 เป็น เสียงวรรณยุกต์เอก และใช้ทำนองปรุงแต่งแบบที่ 2 ในวรรคที่ 3-4 เนื่องจาก คำสุดท้าย ของ วรรคที่ 3 เป็น เสียงวรรณยุกต์ตรี

ทำนองเสภาในบทที่ 2 เป็นตอนสำคัญที่แสดงความคิดเห็นของพลายแก้วเมื่อได้ชมความงามของหญิงที่ตนรักจึงใช้ทำนองปรุงแต่งแบบที่ 4 ซึ่งมีการครวญขึ้น ในตอนต้นของวรรคแรก และมีการครวญลงในตอนต้นของวรรคสุดท้ายของบทที่ 2 ทั้งนี้เพื่อให้ประสานสัมพันธ์กับความตื่นตะลึงของชายหนุ่มที่ได้ชมโฉมหญิงงามที่ตนหลงรักอย่างใกล้ชิด

ทำนองเสภาในบทที่ 3 เป็นตอนที่บรรยายท่าทีและท่าทางของพลายแก้วในลักษณะความรักเริ่มทวีความรุนแรงขึ้นแต่ในขณะเดียวกันก็ประหม่า กิ่งกล้ากิ่งกลัว ปากสั้น ไม่กล้าเอ่ยปากทักทายนางพิม จึงใช้ ทำนองปรุงแต่งแบบที่ 1 ซึ่งมีลีลาค่อนข้างรวดเร็วกว่าทำนองปรุงแต่งแบบที่ 4

ทำนองเสภาในบทที่ 4 เป็นตอนบรรยายการตัดสินใจของพลายแก้วที่กล้าเข้าไปหานางพิม และกล่าวทักนางในบทขึ้นวรรคที่ 1, 2 และจังหวะแรกของวรรคที่ 3 ส่วนจังหวะที่ 2-3 ของวรรคที่ 3 และวรรคที่ 4 ทั้งวรรคเป็นบทขึ้นของนางพิม ทำนองเสภาในบทที่ 4 นี้ ใช้ทำนองหลักแบบที่ 3 เนื่องจาก คำสุดท้าย ของ วรรคที่ 2 เป็น เสียงวรรณยุกต์โท

เกี่ยวกับทำนองเสภาแต่ละวรรคนี้ หลวงธรรมาภิรักษ์ (2514 : 178) ได้บัญญัติชื่อเรียกวรรคตามจังหวะของทำนองที่ขับตามลำนำ คือ วรรคที่ 1 นารีเรียงหมอน ที่ 2 ช้อนนางรำ ที่ 3 ระบายเดิรตรง ที่ 4 หงษชูดอ

จังหวะกรับเสภา

จังหวะกรับเสภาหลักที่ประสานสัมพันธ์กับวรรณศิลป์ที่ให้ศฤงคารรส และทำนองเสภาลีลาเสาวจนี ได้แก่ ไม้กรอ คลอการครวญขึ้นและครวญลง ไม้สกดสั้น-เบา และไม้สกดยาว-เบา โดยมีไม้กรอคลอขับเกริ่นและไม้สกดยาว-หนักคีสกกดท้ายบท และไม้สกดสั้น-หนักคีสอดแทรกท้ายจังหวะหรือท้ายวรรคที่จบด้วยคำตายทั้งสระเสียงสั้นและเสียงยาว

องค์ประกอบย่อยของบทขับ

องค์ประกอบย่อยของบทขับ ได้แก่ พยางค์เอื้อน พยางค์ท้ายจังหวะคำ และพยางค์ท้ายวรรค จากการศึกษาวิเคราะห์พบว่า คุณสมบัติของพยางค์ ได้แก่ เสียงสั้น-ยาว เสียงหนัก-เบา เสียงสูง-ต่ำ พยางค์เป็น-พยางค์ตาย รวมทั้งเสียงวรรณยุกต์ ของพยางค์ในตำแหน่งท้ายจังหวะคำ และในตำแหน่งท้ายวรรคมีบทบาทต่อรสของทำนองเสภาโดยรวม ผู้ขับเสภาจึงต้องใช้กลวิธีการเปล่งเสียงพยางค์ขับ ให้ประสานสัมพันธ์กับคุณสมบัติของพยางค์ขับ ทำนองเสภาจึงจะให้

รสนชาติแก่ผู้ฟังการขับเสภา ผู้วิจัยจะได้วิเคราะห์องค์ประกอบย่อยของพยางค์ขับที่เป็นพยางค์เอื้อน และพยางค์ขับที่ปรากฏในตำแหน่งท้ายจังหวะคำ และในตำแหน่งท้ายวรรคของบทขับแต่ละบท ในตารางต่อไปนี้ โดยใช้ความรู้ด้านศัพท์สัทศาสตร์การขับร้องเพลงไทย และวรรณยุกต์ในภาษาไทย จำแนกตามระดับเสียงเป็นหลัก

บทขับบทที่ 1

แทบตัน / กระทบ / พุ่มชฎ

หลีกลัด / เริงราม / หนามไหนด

ค่อยย่อ / ตามช่อง / พนมไม้

เข้าใกล้ / เห็นพิม / ผู้ดวงตา

พยางค์สำคัญที่จะนำมาวิเคราะห์ได้แก่ ตัน พุ่ม ชฎ ลัด ราม หนาม ไหนด ย่อ ช่อง ไม้ ใกล้ พิม และดวงตา

องค์ประกอบย่อยของบทขับ

บทที่ 1

พยางค์ขับและคุณสมบัติเสียง / พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
1. ตัน 2. พุ่ม พยางค์เป็น เสียงโท ขึ้น - ตก	ซ ม	กระทบเสียง ตัน(อ้อ) พุ่ม (อ้อ) ซ ม ซ ม ทิ้งเสียง
3. ชฎ 4. ลัด พยางค์ตาย เสียงตรี - สูงระดับ	ท	ทึงเสียง
5. ราม พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ล	อมเสียง ราม (อ้อ) ล ล
6. หนาม พยางค์เป็น เสียงจัตวา ตก - ขึ้น	ล รั	หางเสียง หนาม (อ้อ) ล รั
7. พยางค์เอื้อน ท้ายพยางค์ หนาม อ้อ อ้อ . ล้ออ้อ	ล ท . ล ซ	กระทบเสียง
8. ไหนด พยางค์เป็น เสียงเอก ต่ำ - ตก	ม ม	หางเสียง ไหนด (อ้อ) ม ม

พยางค์ซับซ้อนและคุณสมบัติเสียง / พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
9. พยางค์เอื้อน ทำยพยางค์ ไหน <u>อือ อือ</u>	ล ฟ	กระทบเสียง
10. ย่อง 11. ช่อง พยางค์เป็น เสียงโท ขึ้น - ตก	ช ฟ	กระทบเสียง ย่อง (อือ) ช่อง (อือ) ช ฟ ช ฟ
12. ไม้ พยางค์เป็น เสียงตรี สูง - ขึ้น	ล	หางเสียง ไม้ (ฮือ) ล ช
13. ไกล้ พยางค์เป็น เสียงโท ขึ้น - ตก	ล ช	กระทบเสียง ใกล้ (อือ) ล ช
14. พยางค์เอื้อน ทำยพยางค์ ใกล้ <u>อือ . ฮือฮือ</u>	ช . ล ช	กระทบเสียง
15. พิม 16. ดวง พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ช	อมเสียง พิม (อือ) ดวง (อือ) ช ช ช ช
17. พยางค์เอื้อน ทำยพยางค์ ดวง <u>ฮือ . ฮือฮือ . ฮือ</u>	ล . ช ฟ . ล	กระทบเสียง
18. ตา พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ล	หางเสียง ตา (อา) ล ล

บทขับบทที่ 2

นักร้อย / บุปผชาติ / สะอาดโลม

งามประโลม / น่ารัก / เป็นหนักหนา

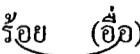

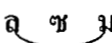
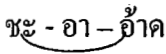
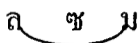

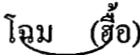

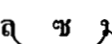
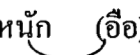

จะดูไหน / เปล่งปลั่ง / ทั้งกายา

คังนางฟ้า / ลอยฟ้อน / ชะอ้อนงาม

พยางค์สำคัญที่จะนำมาวิเคราะห์ ได้แก่ นักร้อย ชาติ โลม ประโลม น่ารัก หนักหนา

ไหน ปลั่ง กายา นางฟ้า ฟ้อน ชะอ้อน และงาม

องค์ประกอบย่อยของบทขับ
บทที่ 2

พยางค์ขับและคุณสมบัติเสียง / พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
<p>1. นิ่ง</p> <p>พยางค์เป็น เสียงโท ขึ้น - ตก</p>		<p>กระทบเสียง</p> <p>นิ่ง (อื้อ)</p> <p>ล ช</p>
<p>2. พยางค์เอื้อน</p> <p>ครวญขึ้น</p> <p>อื้อ . อื้อ . อื้ออื้ออื้อ .</p> <p>อื้อ อื้อ . . อื้ออื้อ</p>	<p>ล . ท . ล ช ด</p> <p>ท ล . . จั ท</p>	<p>กระทบเสียง</p> <p>สะบัดเสียง</p>
<p>3. ร้อย</p> <p>พยางค์เป็น เสียงตรี สูง - ขึ้น</p>	<p>ท</p>	<p>หางเสียง</p> <p>ร้อย (อื้อ)</p> <p>ท ช</p>
<p>4. ซาติ</p> <p>พยางค์ตาย เสียงโท ขึ้น - ตก</p>		<p>กระทบ 3 เสียง</p> <p>ชะ - อา - อ้าด</p> <p>ล ช ม</p>
<p>5. โฉม</p> <p>พยางค์เป็น เสียงจัตวา ตก - ขึ้น</p>		<p>หางเสียง</p> <p>โฉม (อื้อ)</p> <p>ล รึ</p>
<p>6. ประโลม</p> <p>พยางค์เป็น ออกเสียงเป็นเสียงสามัญ ทั้งสองพยางค์</p>		<p>รวบเสียง</p>
<p>7. นำ</p> <p>พยางค์เป็น เสียงโท ขึ้น - ตก</p>		<p>กระทบเสียง</p> <p>และ</p> <p>กลุ่มเสียง</p>
<p>8. รัก</p> <p>พยางค์ตาย เสียงตรี - ระดับ</p>	<p>ท</p>	<p>ทิ้งเสียง</p>
<p>9. หนัก</p> <p>พยางค์ตาย เสียงเอก ต่ำระดับ</p>	<p>ช</p>	<p>หางเสียง</p> <p>หนัก (อื้อ)</p> <p>ช ด</p>

พยางค์ซ้ำและคุณสมบัติเสียง / พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
10. พยางค์เอื้อน ทำยพยางค์ หนัก <u>อื้อ . อื้ออื้อ . อื้อ</u>	<u>ล . ช ม . ล</u>	กระทบเสียง หางเสียง
11. หนา พยางค์เป็น เสียงจัตวา ตก - ขึ้น	<u>ล ท รั</u>	หนา - ฮา - หา <u>ล ท รั</u>
12. ไหน พยางค์เป็น เสียงจัตวา ตก - ขึ้น	<u>ล รั</u>	หางเสียง ไหน (อื้อ) <u>ล รั</u>
13. พยางค์เอื้อน ทำยพยางค์ ไหน . อื้ออื้ออื้อ	<u>. ล ท ล</u>	กระทบเสียง หางเสียง
14. ปลั่ง พยางค์เป็น เสียงเอก ต่ำ - ตก	<u>ม</u>	ปลั่ง (อื้อ) <u>ม ฟ</u>
15. กายา พยางค์เป็น เสียงสามัญ	<u>ม . ม</u>	หางเสียง กายา (อา) <u>ม ม</u>
16. พยางค์เอื้อน ทำยพยางค์ <u>อื้อ . อื้ออื้อ . อื้ออื้อ</u>	<u>ม . รั ด . ม ฟ</u>	กระทบเสียงและหางเสียง <u>ม . รั ด . ม ม ฟ</u>
17. นาง พยางค์เป็น เสียงสามัญ	<u>ล</u>	อมเสียง นาง (อื้อ) <u>ล ล</u>
18. พยางค์เอื้อน ทำยพยางค์ นาง <u>อื้อ . อื้ออื้ออื้อ</u>	<u>ล . ช ม ล</u>	กระทบเสียง
19. ฟ้อน พยางค์เป็น เสียงตรี สูง - ขึ้น	<u>ช . ช ด . . ช ฟ</u>	กล่อมเสียง ฟ้อน . . อื้ออื้อ
20. ชะอ่อน ชะ พยางค์เป็น เสียงสามัญ	<u>ช</u>	ไม่ลงน้ำหนักเสียง } กล่อมเสียง
อ่อน พยางค์เป็น เสียงโท ขึ้น - ตก	<u>ช ฟ</u>	กระทบเสียง

พยางค์ซับซ้อนและคุณสมบัติเสียง / พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
21. พยางค์เอื้อน ท้ายพยางค์ ะ อ้อ . อ้ออ้อ . อ้ออ้อ	ซ ฟ . ซ ล	กระทบเสียง
22. งาม พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ล	อมเสียง งาม (อ้อ) ล ล

บทขับบทที่ 3

จะใคร่ทัก / ด้วยรัก / กำริบทรวง

ยังหนักหน่วง / ไม่เคย / ก็คิดขาม

ปากสั้น / ห้วนจิต / แต่คิดความ

ขยับปาก / แล้วก็คร้าม / ประหม่าใจ

พยางค์สำคัญที่จะนำมาวิเคราะห์ได้แก่ ทัก รัก ทรวง หน่วง เคย ขาม สั้น จิต ความ ปาก คร้าม และใจ

องค์ประกอบย่อยของบทขับ

บทที่ 3

พยางค์ซับซ้อนและคุณสมบัติเสียง / พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
1. ทัก พยางค์ตาย เสียงตรี สูงระดับ	ล	ทิ้งเสียง
2. รัก พยางค์ตาย เสียงตรี สูงระดับ	ล ทุ	กล่อมเสียง
3. ทรวง พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ซ	กระทบเสียงท้าย พยางค์ร่วมกับพยางค์เอื้อน
4. พยางค์เอื้อน ท้ายพยางค์ทรวง อ้อ . อ้ออ้อ	ซ . ล ซ	

พยางค์ขึ้นและคุณสมบัติเสียง / พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
5. หน่วง พยางค์เป็น เสียงเอก ต่ำ-ตก	ด	ครั้นเสียง อื อื่อ
6. เคย พยางค์เป็น เสียงสามัญ ต่ำ-ตก	ร	หางเสียง เคย (อื่อ)
7. ขาม พยางค์เป็น เสียงจัตวา ตก-ขึ้น	ร ฆ	หางเสียง ขาม (อื่อ)
8. สั้น พยางค์เป็น เสียงเอก ต่ำ-เอก	ฟ	ครั้นเสียง สั้น อื่อ อื่อ
9. จิต พยางค์ตาย เสียงเอก ต่ำระดับ	ฟ	ทิ้งเสียง
10. ความ พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ช	อมเสียง ความ (อื่อ)
11. ปาก พยางค์ตาย เสียงเอก ต่ำระดับ	ช อ	หางเสียง ปาก (อื่อ)
12. คร้าม พยางค์เป็น เสียงตรี สูง-ขึ้น	ฆ อ	หางเสียง
13. พยางค์เอื้อน ท้ายพยางค์ คร้าม อื่อ อื่อ	ช . ฟ	กล่อมเสียง
14. พยางค์เอื้อน หน้าพยางค์ ใจ ประหม่า <u>อื่อ . อื่อ อื่อ . อื่อ</u>	อ . ช ฟ . อ	กระทบเสียง 4 พยางค์
15. ใจ	อ อ	หางเสียง ใจ (อื่อ) อ อ

บทขับบทที่ 4

เอาความรัก / หักจิต / ที่คิดกลัว

กระดกตัว / ย่องเยื้อง / มานั่งใกล้

เยื้องยิ้ม / ทัก / เจ้าพิมพิลาโดย

สะอื้นใจ / ตัวแข็ง / ด้วยความอาย

พยางค์สำคัญที่จะนำมาวิเคราะห์ได้แก่ รัก จิต กลัว ตัว เยื้อง ใกล้ ยิ้ม ทัก พิม โดย
ใจ แข็ง และอาย

องค์ประกอบย่อยของบทขับ

บทที่ 4

พยางค์ขับและคุณสมบัติเสียง / พยางค์อื่น	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
1. รัก พยางค์ตาย เสียงตรี สูงระดับ	ท	ทิ้งเสียง
2. จิต พยางค์ตาย เสียงเอก ต่ำระดับ	ซ	ทิ้งเสียง
3. กลัว 4. ตัว พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ล	หางเสียง กลัว (วัว) ตัว (วัว) ล ล ล
5. เยื้อง พยางค์เป็น เสียงตรี สูง-ขึ้น	ล ท	หางเสียง เยื้อง (อือ) ล ท ซ
6. ใกล้ พยางค์เป็น เสียงโท ขึ้น-ตก	ซ ฟ	หางเสียง ใกล้ (อือ) ซ ฟ
7. ยิ้ม พยางค์เป็น เสียงตรี สูง-ขึ้น	ล	หางเสียง ยิ้ม (อือ) ล ฟ
8. ทัก พยางค์ตาย เสียงตรี สูงระดับ	ล	ทิ้งเสียง
9. พิม พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ฟ	อมเสียง พิม (อือ) ฟ ฟ

พยางค์ซับซ้อนและคุณสมบัติเสียง / พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
10. ไลย พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ม	อมเสียง ไลย (สื่อ) ม
11. พยางค์เอื้อน . อื้ออื้อ . อื้ออื้อ	. ร ด . ม ฟ	กระทบเสียงและหางเสียง
12. ใจ พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ซ	หางเสียง ใจ (ยี่) ซ
13. แข็ง พยางค์เป็น เสียงจัตวา ตก - ขึ้น	ซ คั	หางเสียง แข็ง (ฮื่อ) ซ คั
14. พยางค์เอื้อน อื้อ . อื้ออื้อ . อื้อ	ล . ซ ฟ . ล	กระทบเสียง 4 พยางค์
15. อาย พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ล	หางเสียง อาย (อี่) ล

แผนภูมิที่ 2 ทำนองเสภาลีลานารีปราโมทย์

บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 1)	อื้อ . . . ย	มา . จากบ้าน	(อื้อ)นานแล้ว	(อื้อ)ตาไรขา(ฮ่า)
โน้ต	ร . . . ร	ท . ล ท ล	ซ ล ล ท	ซ ล ล ล ร
กรับ	ตาไรขา		← 3 →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 2)	อ . นิจจา	แม่(อื้อ) . ออกมา	(อ่า) . เก็บ(อื้อ)	. ฮื่ออื้ออื้อฝ้าย(อี่)
โน้ต	ซ . ล ล	ซ ม . ซ ล	ล . ซ ล	. ท ล ซ ซ ฟ
กรับ	มา	← 1 →	เก็บ	← 3 → ฝ้าย
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 3)	บ่าว(ฮู)ไพร(อี่)	. . สะพรั่ง	(อื้อ)หึ่ง . หึงชาย	ฮื่อ . อื้ออื้ออื้ออื้อ
โน้ต	ฟ ม ฟ ม	. . ฟ ฟ	ม ฟ . ล ม	ม . ร ค ม ฟ
กรับ	สะพรั่ง	← 1 →	หึงชาย	← 3 →

บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 4)	ลำบาก . ภาย	. ต้อง(อื่อ)คาม	(อื่อ)เขา(อื่อ)ออก	อื่อ.อื่ออื่ออื่อ.อื่อมา(อ่า)
โน้ต	ซ ฟ . ซ	. ซ ฟ ซ	ซ ซ ตั ฟ	ซ.ล ซฟ.ล ล ด
กรับ	ตาม	←————— —————→	ออก	←————— —————→ 4 มา
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 5)	เสียดาย . นวล	(อื่อ)ไม่(อื่อ)ควร	. . จะเผือด	. พักตร์ . .
โน้ต	ร ท . ท	ท ซ ม ล	. . ล ซ	. ท . .
กรับ	พักตร์		←————— —————→	2
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 6)	. ลม(อื่อ).ซัก	. ชาย . แดค	. . ก็แพค	อื่ออื่อ . อื่ออื่อกล้า(อ่า)
โน้ต	. ล ด . ท	. ล . ซ	. . ล ซ	ล ท . ล ซ ซ ฟ
กรับ	แดค	←————— —————→	แพค	←————— —————→ 4 กล้า
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 7)	. เดิน . เหนื่อย	(อื่อ)เมื่อย(อื่อ)มีน	(อื่อ)ทั้ง . ภาย	อื่อ . อื่ออื่อ . อื่ออื่อ
โน้ต	. ฟ . ม	ม ฟ ม ฟ	ฟ ล . ม ม	ม . ร ด . ม ฟ
กรับ	มีน	←————— —————→	ภาย	←————— —————→ 4
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 8)	แสน(อื่อ).ยุดล้าห์	(ฮ)ยุด(อื่อ).ดี	(อื่อ) . นี้(อื่อ)อื่อ	. อื่ออื่ออื่อ . อื่อ กระไร
โน้ต	ล ร . ซ ฟ	ฟ ซ ฟ . ซ	ซ . ซ ฟ ซ	. ล ซ ฟ . ล ล ด
กรับ	ดี	←————— —————→	นี้	←————— —————→ 4 กระไร
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 9)	พื่อ(อื่อ) . คิดตาม	(อื่อ)มาด้วยความ	(อื่อ) ที่(อื่อ)รัก	น่อง(อื่อ) . อื่ออื่อ
โน้ต	ซ ฟ . ฟ ซ	ซ ซ ฟ ซ	ซ ซ ฟ ล	ล ซ . ล ซ
กรับ	ความ	←————— —————→ 3	น่อง	←————— —————→ 3
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 10)	สาย(อื่อ)ทอง	(อื่อ)บอกบ้าง	(อื่อ) ฤา หา	(อื่อ) ไม่ (อื่อ)
โน้ต	ร ซ ร	ร ด ร	ด ร ร	ห ร ด
กรับ	บ้าง	←————— —————→	ไม่	←————— —————→ 2

บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 11)	ตั้งแต่ . วัน	. เทศ นา	(อา) . . ยั่ง	(อี่) . อาลัย (อี่)
โน้ต	ซ ฟ ฟ . ซ	. ซ ซ ซ	ซ . . ซ	ฟ . ซ ซ ซ
กรับ	อาลัย		← 3 →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 12)	. . . ครวญ	อ้อ . อ้ออ้อ	. อ้อ ใจร์(อ้อ)	อ้อ . อ้ออ้อ
โน้ต	. . . ถ	ถ . ซ ฟ	. ถ ถ ซ	ถ . ทุ ถ
กรับ	ไม้กรอ	ใคร่	← * →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 12)	. . มิ .	ได้ เว้น (อ้อ)	อวรรณ . อ้อ	. อ้ออ้อ . อ้อววย
โน้ต	. . ถ .	ซ ฟ ล ฟ	ซ ซ . ถ	. ซ ฟ . ถ ถ
กรับ	เว้น	← 2 →	อวรรณ	← 4 → ววย
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 13)	. ยาม . นอน (อ้อ) . . ตา	ตื่น(อ้อ) . .	ทั้ง . สี่ยาม	
โน้ต	. ซ . ซ	ซ . . ซ	ฟ ฟ . .	ถ . ฟ ซ
กรับ	ยาม		← 1 →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 14)	ดั่งไฟ . ลาม	. ดิด . อยู่	. ไม่ . รู้	หาย(อ้อ) . .
โน้ต	ร ร . ร	. ค . ค	. ค . ม	ร ฆ
กรับ	หาย		← 2 →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 15)	ร้อน . โรด	. โสภ . เสียว	(อ้อ)อยู่เคียวคาย	อ้ออ้ออ้อ . อ้อ . อ้ออ้อ
โน้ต	คร . คค	. ถ . ถ	ร ซ ถ ถ	ทุ ถ . ค . ม ร
กรับ	ยาม		← 2 →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 16)	. แม่(แห่-แฮ)	. . สบาย	. . . อยู่	(อ้อ) . ภา(อ้อ)
โน้ต	. ถ ร ฟ	. . ซ ซ	. . . ซ	ฟ . ซ ซ
กรับ	ไม้กรอ		← * →	

บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 16)	. . . ประการ อื้อ อื้อ . อื้อ อื้อ อื้อ โด
โน้ต ๗ ๗ ค ๗ ๗ ๗ ๗
กรับ			←————— 4 —————→ โด้	

การวิเคราะห์การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภาลีลาใน
แผนภูมิที่ 2

บทเสภาในแผนภูมิที่ 2 นี้ มีจำนวน 4 บท แบ่งออกเป็น 8 คำกลอนมีจำนวน 16
วรรค ดังนี้

บทที่ 1

มาจากบ้านนานแล้วหาไรหา
บ่าวไพร่สะพรังทั้งหญิงชาย

อนิจจาเมื่อออกมาเก็บฝ้าย
ลำบากกายต้องตามเขาออกมา

บทที่ 2

เสียดายนวลไม่ควรจะเหือดพักตร์
เดินเหนื่อยเมื่อยมีนทั้งกายา

ลมชักชายแดดก็แผดกล้า
แสนอดส่ำหัยอดคี่นี้กระไร

บทที่ 3

ที่ติดตามมาด้วยความที่รักน้อง
ตั้งแต่วันเทศนายังอาลัย

สายทองบอกบ้างหาหาไม่
ครวญใครมิได้เว้นอาวรณ์วาย

บทที่ 4

ยามนอนตาตื่นทั้งสี่ยาม
ร้อนโรคโศกเสียวอยู่เดียวดาย

ดั่งไฟลามติดอยู่ไม่รู้หาย
แม่สบายอยู่หาประการใด

(4 : 68)

องค์ประกอบของวรรณศิลป์ในบทเสภาทั้ง 4 บทข้างต้นนี้ ประกอบด้วย วัสดุ คือ โครงเรื่อง
ได้แก่ การบอกความรู้สึกของฝ่ายชายให้หญิงคนรักได้ทราบ เนื้อเรื่อง เป็นเรื่องราวต่อจากบท
เสภาลีลาเสาวรณีนบทที่ 1-4 ที่ได้วิเคราะห์ไว้ในตอนต้น เมื่อพलयแก้วได้เข้ามานั่งใกล้ซิดนางพิม
แล้วก็เริ่มพูดคุยกับนางโดยกล่าวถึงเรื่องทั่วไปเป็นการเกริ่นนำในบทที่ 1 ต่อจากนั้นได้แสดงความ
ห่วงใยพิวพรรณของพิมที่ต้องถูกแดดลมเนื่องจากออกมาที่ไรฝ้าย แล้วเริ่มแสดงความรู้สึกในใจ
ของพलयแก้วที่มีต่อพิม โดยให้ความถึงเหตุการณ์ในวันที่พิมไปฟังเณรแก้วเทศน์มหาชาติ ความ

รักแรกพบได้บังเกิดขึ้นในวันนั้น และเกิดความรู้สึกร่อนนระวณกระวายนต้องติดตามมาพบพิม
 ในวันนี้ เนื้อเรื่องในตอนนี้อย่างคงเป็นเรื่องราวภาวะรักแรกพบของพลาญแก้วกับนางพิม ส่วน
 องค์ประกอบที่เป็นอสังการ ได้แก่กระบวนกลอนลีลาณาริปราโมทย์อันเป็นบทเจรจากล่าวถึงความ
 รู้สึกและความรักของพลาญแก้วที่มีต่อนางพิม รหัสที่ได้รับคือ ศฤงคารรส คือ ความซาบซึ้งใน
 ความรักอันเกิดจากการรับรู้ภาวะรักแรกพบระหว่างพลาญแก้วกับนางพิมพิลาโดยในลักษณะ
 วิประลัมภะ คือแแรกรักกันแต่ยังไม่สมหวัง พลาญแก้วจึงมีความรุ่มร้อนนระวณกระวายนใจ

ในด้านคีตศิลป์นั้นบทเสภาทั้ง 16 วรรคนี้เป็นบทเจรจาแสดงความรู้สึกในใจของ
 พลาญแก้วบอกให้พิมได้รับรู้จึงใช้ ทำนองนาริปราโมทย์ อันมีองค์ประกอบคือ เกริ่นขนาดสั้น
 แบบทอดเสียง เพราะเป็นบทขับต่อเนื่องกับบทขับลีลาเสาวรจนี โดยใช้ทำนองหลักแบบที่ 3 ใน
 บทที่ 1 และ 2 เนื่องจาก คำสุดท้ายของวรรคที่ 2 ในบทขับทั้งบทที่ 1 และ 2 เป็นเสียงวรรณยุกต์โท
 คือ ฝ้าย และ กล้า ส่วนในบทที่ 3 ใช้ทำนองปรุงแต่งแบบที่ 1 และในบทที่ 4 ใช้ทำนองปรุงแต่ง
 แบบที่ 3 ทำนองปรุงแต่งแบบที่ 3 นี้ มีการเปลี่ยนแนวเสียงในวรรคที่ 3 และทำนองเอื้อนท้าย
 วรรคที่ 3 เปลี่ยนเป็นระดับเสียงสูงลักษณะเช่นนี้เป็นการประสานสัมพันธ์กับวรรณศิลป์ในบท
 แสดงความรุ่มร้อนนระวณกระวายนใจของพลาญแก้วอันมีบทว่าร้อนโรคโศกเสียอยู่เดียวดาย

ส่วนจังหวะกรับเสภาใช้นใช้วิธีปฏิบัติเช่นเดียวกับทำนองลีลาเสาวรจนี

องค์ประกอบย่อยของบทขับ

บทขับบทที่ 1

มาจากบ้าน / นานแล้ว / ฤาไรชา

อนิจจา / แม่ออกมา / เก็บฝ้าย

บ่าวไพร่ / สะพรั่ง / ทั้งหญิงชาย

ลำบากกาย / ต้องตาม / เขาออกมา

พยางค์สำคัญที่จะนำมาวิเคราะห์ได้แก่ บ้าน แล้ว ขา (อนิจ) จา มา ฝ้าย ไพร่ (สะ)พรั่ง
 ชาย กาย ตาม มา

องค์ประกอบย่อยของบทขับ

บทที่ 1

พยางค์ขับและคุณสมบัติเสียง	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
1. บ้าน พยางค์เป็น เสียงโท ขึ้น - ตก	๓ ๓ ๕	กระทบเสียง
2. แล้ว พยางค์เป็น เสียงตรี สูง - ขึ้น	๓ ๓	หางเสียง แล้ว (คือ) ๓ ๓ ๕

พยางค์ซ้ำและคุณสมบัติเสียง	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
3. ขา พยางค์เป็น เสียงจัตวา ตก - ขึ้น		หางเสียง ขา (ฮ้า)
4. (อนิจ) จา 5. มา พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ด	หางเสียง จา (อา) มา (อา)
6. ฝ่าย พยางค์เป็น เสียงโท ขึ้น - ตก		กระทบเสียง
7. ไพร์ 8. (สะ)พรั่ง พยางค์เป็น เสียงโท ขึ้น - ตก		กระทบเสียง
9. ชาย พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ม	หางเสียง
10. กาย 11. ตาม พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ม	10. หางเสียง 11. อมเสียง กาย (ตี้) ตาม (อื่อ)
12. มา พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ด	หางเสียง มา (อา)

บทขับบทที่ 2

เสียดายนวล / ไม่ควร / จะเหือดพัคตร์

ลมชัก / ชายแดด / ก็แผดกล้า

เดินเหน้อย / เมื่อยมีน / ทั้งกายา

แสนอดสำห์ / ยอดดี / นี้กระไร

พยางค์สำคัญที่จะนำมาวิเคราะห์ได้แก่ นวล ควร พัคตร์ ชัก แดด กล้า เหน้อย มีน
กายา (อด)สำห์ ดี และ(กระ)ไร

องค์ประกอบย่อยของบทขับ

บทที่ 2

พยางค์ขับและคุณสมบัติเสียง	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
1. นวล พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ท	หางเสียง นวล (อือ) ท
2. ควร พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ถ	หางเสียง ควร (อือ) ดิ
3. พักตร์ 4. ชัก พยางค์ตาย เสียงตรี สูงระดับ	ท	ทึ่งเสียง
5. แดค พยางค์ตาย เสียงเอก ต่ำระดับ	ซ	ทึ่งเสียง
6. กล้า พยางค์เป็น เสียงโท ขึ้น - ตก	ซ ฟ	กระทบเสียง
7. เหนื่อย พยางค์เป็น เสียงเอก ต่ำ - ตก	ม	หางเสียง เหนื่อย (อือ) ม
8. มีน พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ฟ	หางเสียง มีน (อือ) ม
9. กายา พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ม ม	หางเสียง กายา (อือ) ม ม
10. (อุต)สำห พยางค์เป็น เสียงเอก ต่ำ - ตก	ฟ	หางเสียง สำห (อ่า) ฟ
11. ดี พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ซ	หางเสียง ดี (อือ) ซ

พยางค์จับและคุณสมบัติเสียง	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
12. (กระ)ไร พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ล	หางเสียง ไร (ไอ) ล ล

บทจับบทที่ 3

ที่ติดตาม / มาด้วยความ / ที่รักน้อง

สายทอง / บอกร้าง / ฤาหาไม้

ตั้งแต่วัน / เทศนา / ยี่งอาลัย

ครวญใคร่ / มิได้เว้น / อารมณ์วาย

พยางค์สำคัญที่จะนำมาวิเคราะห์ ได้แก่ ตาม ความ น่อง ทอง บ้าง ไม้ วัน (เทศ)นา
อาลัย ใคร่ เว้น และวาย

องค์ประกอบย่อยของบทจับ

บทที่ 3

พยางค์จับและคุณสมบัติเสียง	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
1. ตาม 2. ความ พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ซ	อมเสียง ตาม (ไอ) ซ ซ ความ (ไอ) ซ ซ
3. น่อง พยางค์เป็น เสียงตรี สูง-ขึ้น	ล	กล่อมเสียง น่อง (ไอ) . ฮือ ฮือ ล ซ . ล ซ
4. ทอง พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ร	หางเสียง ทอง (ไอ) ร ร
5. บ้าง 6. ไม้ พยางค์เป็น เสียงโท ขึ้น-ตก	ร ค	กระทบเสียง
7. วัน 8. (เทศ)นา 9. อาลัย พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ซ	หางเสียง วัน (ไอ) นา (ไอ) ซ ซ ซ ซ ลัย (ไอ) ซ ซ

พยางค์ขับและคุณสมบัติเสียง	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
10. ไคร้ พยางค์เป็น เสียงโท ขึ้น – ตก	ล ช	กระทบเสียง
11. เว้น พยางค์เป็น เสียงตรี สูง – ขึ้น	ล	กล่อมเสียง เว้น (อือ) ล ฟ
12. วาย พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ล	หางเสียง วาย (อือ) ล ล

บทขับบทที่ 4

ยามนอน / ตาคืน / ทั้งสี่ยาม

ดั่งไฟลาม / ดิดอยู่ / ไม้รู้หาย

ร้อนโรค / โศกเสียว / อยู่เดียวดาย

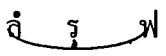

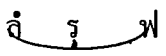

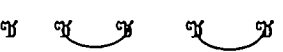
แม่สบาย / อยู่ฤา / ประการใด

พยางค์สำคัญที่จะนำมาวิเคราะห์ ได้แก่ นอน ตื่น ยาม ลาม อยู่ หาย โรค เสียว
เดียวดาย สบาย ฤา และใด

องค์ประกอบย่อยของบทขับ

บทที่ 4

พยางค์ขับและคุณสมบัติเสียง	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
1. นอน พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ช	หางเสียง นอน (อือ) ช ช
2. ตื่น พยางค์เป็น เสียงเอก ต่ำ – ตก	ฟ	หางเสียง ตื่น (อือ) ฟ ฟ
3. ยาม พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ช	อมเสียง ยาม (อือ) ช ช
4. ลาม พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ร	อมเสียง ลาม (อือ) ร ร

พยางค์ซับซ้อนและคุณสมบัติเสียง / พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมผัส
5. อยู่ พยางค์เป็น เสียงเอก ต่ำ-ตก		หางเสียง อยู่ (อู่)
6. หาย พยางค์เป็น เสียงจัตวา ตก-ขึ้น		หางเสียง หาย (ฮือ)
7. โโรค พยางค์ตาย เสียงโท ขึ้น-ตก		กระทบเสียง
8. เสียว พยางค์เป็น เสียงจัตวา ตก-ขึ้น		หางเสียง เสียว (ฮือ)
9. เดี่ยวตาย พยางค์เป็น เสียงสามัญ		หางเสียง เดี่ยวตาย (อือ)
10. พยางค์เอื้อน ทำยวรรคที่ 3 ฮือฮือฮือ . ฮือ . ฮือฮือ		กระทบเสียงและกล่อม เสียงโดยใช้วิธีผ่อนเสียงเพื่อ สื่อความรู้สึกในเชิงอ่อนหวาน หลึงที่ตนรักให้รับรู้ความรัก ความรุ่มร้อนกระวนกระวายใจ เนื่องมาจากความรักที่มีต่อนาง เสียงลงทรวง เป็นการเปล่ง เสียงซับซ้อนโดยนำกลวิธีของการ แหล่นมาใช้ คือ เปล่งเสียงเป็น 3 พยางค์ แม่-แห่-แส
11. แม่ พยางค์เป็น เสียงโท ขึ้น-ตก		เสียงลงทรวง เป็นการเปล่ง เสียงซับซ้อนโดยนำกลวิธีของการ แหล่นมาใช้ คือ เปล่งเสียงเป็น 3 พยางค์ แม่-แห่-แส
12. สบาย 13. ฤา พยางค์เป็น เสียงสามัญ		หางเสียง สบาย (อือ) ฤา (อือ)

พยางค์ซับซ้อนและคุณสมบัติเสียง / พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
14. พยางค์เอื้อน หน้าพยางค์ โด อ้อ. อ้อ. <u>อ้ออ้อ. อ้อ</u>	ค . ล . <u>ซ พ . ล ล</u>	การใช้เสียงสูง ต่ำ ขึ้นต้น เป็นเชิงถามนาง โดยเชื่อม เสียงกับคำ <u>ประการ</u> ซึ่งเป็นเสียงต่ำกว่า (ซ พ) ทางเสียง โด (อ้อ) ล ล
15. โด พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ล	

แผนภูมิที่ 3 ทำนองเสภาลีลาพิโรชวาทัง

บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 1)	. . <u>เอื้อ . ย</u>	. ชิ . ชะ	. ถ้อย . คำ	. อีลาวคอน
โน้ต	. . <u>ริ</u>	. ท . ท	. <u>ซ ม . ล</u>	. ล ล ล
กรับ	อีลาวคอน		← 2 →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 2)	. แ่ง . งอน	. . ไม่น้อย	. ร้อย . <u>อ้ออ้อ</u>	. . ภาษา(ฮ่า)
โน้ต	. <u>ซ ม . ล</u>	. . <u>ซ ม ท</u>	. ท . <u>ซ ล</u>	. . ล ท ร
กรับ	ไม่น้อย	← 2 →	ภาษา	← 2 →
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 3)	. . งาช้าง	. . เนื้อไม้	. มิ่งได้มา	. <u>อ้ออ้ออ้ออ้อ</u>
โน้ต	. . ฟ ล	. . ล ล	. ฟ ร ม	. ร ค ม <u>ฟ</u>
กรับ	มิ่งได้มา		← 2 →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 4)	. กูจะเกณฑ์	. . ช้างงา	. ออกไป	. <u>อ้ออ้อรับ .</u>
โน้ต	. ซ ซ ซ	. . ล ซ	. ฟ ซ	. <u>ฟ ล ล .</u>
กรับ	ช้างงา	← 2 →	รับ	← 4 →
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 5)	. เจ้าดาวทอง	. ก็มีต้อง	. ลงเดิน .	. คิน . .
โน้ต	. <u>ฟ ซ ซ</u>	. <u>ฟ ซ ฟ</u>	. <u>ซ ซ .</u>	. ซ . .
กรับ : ไม้รบ	กรักกรัก . กรัก	. กร้อ . กรี	. . กร้อกรี	. กร้อกรี .

บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 6)	. จะให้ขึ้น	แคว . . บิน	. มาหยับ .	. หยับ . .
โน้ต	. ๖ ๓ ๓	๖ ๓ . . ๖	. ๖ ๓ .	. ๓ . .
กรับ : ไม้รบ	กรีกกรีก . กรีก	. กร้อ . กรี่	. . กร้อกรี่	. กร้อกรี่ .
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 7)	. ให้เขาม	โหม . . นาง	. . อยู่กลาง	. ทัพ . อือ
โน้ต	. ๖ ๓ ๓	๓ ๓ . . ๓	. . ๖ ๓	. ๓ . ๓
กรับ : ไม้รบ	กรีกกรีก . กรีก	. กร้อ . กรี่	. . กร้อกรี่	. กร้อกรี่ .
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 8)	-	-	. พลัดกันรับ	. คาน . หาม(ฮือ)
โน้ต	-	-	. ๓ ๓ ๓	. ๓ . ๓ ๓
กรับ	ทัพ	← 4 →		หาม ← 2 →
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 8)	. มา . ตาม	. . อือฮือ	. . . ทาง	
โน้ต	. ๓ . ๓	. . ๖ ๓	. . . ๓	
กรับ	-	← 4 →		
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 9)	. จึงจะสม	. . สุก	. คุณจอม .	. ทอง . .
โน้ต	. ๓ ๓ ๓ ๓	. . ๓ ๓	. ๓ ๓ .	. ๓ . .
กรับ : ไม้รบ	กรีกกรีก . กรีก	. กร้อ . กรี่	. . กร้อกรี่	. กร้อกรี่ .
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 10)	. ด้วยศศักดิ์	บ้าน . . ช่อง	. ท่านกว้าง .	. ขวาง
โน้ต	. ๓ ๓ ๓	๖ ๓ . . ๖ ๓	. ๖ ๓ ๖ ๓ .	. ๖ ๓ . .
กรับ : ไม้รบ	กรีกกรีก . กรีก	. กร้อ . กรี่	. . กร้อกรี่	. กร้อกรี่ . .
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 11)	. จะจัดแจง	ข้าว . . ปลา	. . ไว้ทำ	. นาง
โน้ต	. ๓ ๖ ๓	๓ ๖ . . ๓	. . ๓ ๖ ๖	. ๓ . .
กรับ : ไม้รบ	กรีกกรีก . กรีก	. กร้อ . กรี่	. . กร้อกรี่	. . กร้อกรี่ .

บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 12)	-	-	. พอวางแคว่	. จะได้แร่
โน้ต	-	-	. ล ล ซ ฟ	. ซ ซ ซ ฟ
กรับ	วาง	← 4 →		แร่ ← 2 →
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 12)	. เข้า . ทั้น	. . อ้ออ้อ	. . . ควัน	
โน้ต	. ซ ฟ . ซ	. . ฟ ล ล	
กรับ		← 4 →		

การวิเคราะห์การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภาลีลาพิโรชาทั้งในแผนภูมิที่ 3

บทเสภาในแผนภูมิที่ 3 นี้ มีจำนวน 3 บท แบ่งออกเป็น 6 คำกลอนมีจำนวน 12 วรรค ดังนี้

บทที่ 1

ซิชะถ้อยคำอื้อลาวคอน
งาช้างเนื้อไม้มีงได้มา

แง่อนไม่น้อยร้อยภาษา
กู่จะเกณฑ์ช่างงาออกไปรับ

บทที่ 2

เจ้าลาวทองก็มีต้องลงเดินเดิน
ให้เขาชมโฉมนางอยู่กลางทัพ

จะให้ขึ้นแคร่บินมาหยับหยับ
ผลัดกันรับคานหามมาตามทาง

บทที่ 3

จึงจะสมสกุลคุณจอมทอง
จะจัดแจงข้าวปลาไว้ทำนาง

ด้วยศกคึกคึกบ้านช่องท่านกว้างขวาง
พอวางแคว่จะได้แร่เข้าทันควัน

(13 : 228)

องค์ประกอบของวรรณศิลป์ ในบทเสภาทั้ง 3 บท ข้างต้นนี้ ประกอบด้วย วัสดุ คือ โครงเรื่อง ได้แก่ การบริภาษเมียน้อย เนื้อเรื่อง เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับนางวันทองรอร่ายกทัพกลับมาของพลายแก้ว ด้วยมีความหวังว่าพลายแก้วผู้รักของตนจะได้แก้ปัญหาคือตนจะต้องตกเป็นเมียของขุนช้างตามอำนาจบังคับของนางศรีประจันผู้เป็นแม่ แต่แล้วนางวันทองก็ไม่อาจทำใจตั้งรับสถานการณ์ได้ทัน เมื่อนางลาวทองได้แสดงตนและออกปากห้ามปรามผู้รักของตนไม่ให้เข้าช่วยเหลือนาง ภาวะที่เกิดแก่นางวันทอง ในตอนนี้ก็คือ ภาวะข้องใจ อันเกิดจาก ความรักระคนหึงหวง

เมื่อนางรู้ว่า พลายแก้วมีความสัมพันธ์กับหญิงอื่น รหัสที่ได้รับ คือ กรุณารส คือ ความรู้สึกเห็นใจนางวันทองและเรธาทรส คือ ความแค้นเคืองพลายแก้วที่มีความสัมพันธ์กับลาวทองทำให้นางวันทองต้องผิดหวัง ในส่วนที่เป็น อลังการ ได้แก่ กระบวนกลอนลีลาพิโรชวาทัง จำนวน 12 วรรค กล่าวถึงการบริภาษ ประชดประชันนางลาวทองอันเนื่องมาจากความรักกระคนหึงหวงเมื่อนางวันทองรู้ว่าผู้รักของตนมีความสัมพันธ์กับผู้อื่น

ส่วนในด้านจิตศิลป์นั้น ใช้ทำนองเสภาลีลาพิโรชวาทังประสานสัมพันธ์กับ ภาวะรักช้อยใจของนางวันทอง อันมีองค์ประกอบ คือ เกริ่นขนาดสั้นแบบเน้นเสียงสัมพันธ์กับอารมณ์ และภาวะโกรธแค้นของนางวันทอง ใช้ทำนองหลักแบบที่ 1 ในบทขับบทที่ 1 ทำนองปรุงแต่งแบบที่ 1 ในบทขับบทที่ 2 และ 3 โดยใช้กรับเสภาไม้สกัดสั้น - หนัก และไม้รบทั่วไปแบบที่ 1 ประสานสัมพันธ์กับ ทำนองเสภาลีลาพิโรชวาทัง เป็นหลัก

พยางค์สำคัญที่จะนำมาวิเคราะห์ในบทขับบทที่ 1, 2 และ ได้แก่ ชิชะ คำ ดอน งอน น้อย (ภา)ษา ช้าง ไม้ มา เณท์ งา รับ ทอง ต้อง ดิน ขึ้น บิน หยับหยับ ชม นาง ทัพ รับ หาม ทาง สม สกุด ทอง คักดี ช่อง ขวาง แจง ปลา นาง แคร่ แร่ และควัน

องค์ประกอบย่อยของบทขับ

บทที่ 1, 2 และ 3

พยางค์ขับและคุณสมบัติเสียง / พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
1. ชิชะ พยางค์ตาย เสียงตรี สูงระดับ	ท ท	ทิ้งเสียง
2. คำ 3. ดอน 4. งอน พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ล	ทิ้งเสียง
5. น้อย พยางค์เป็น เสียงตรี สูง-ขึ้น	ท	ทิ้งเสียง
6. พยางค์เอื้อน หน้าคำ ภาษา อื้ออื้อ	ซ ๑	กระทบเสียง
7. (ภา)ษา พยางค์เป็น เสียงจัตวา ตก-ขึ้น	ท รั	กระทบเสียง ษา (ฮ่า)
8. ช้าง 9. ไม้ พยางค์เป็น เสียงตรี สูง-ขึ้น	ท	ทิ้งเสียง
10. มา พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ม	ทิ้งเสียง

พยางค์ซ้ำและคุณสมบัติเสียง / พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
11. พยางค์เอื้อน ท้ายวรรคที่ 3 อื้ออื้ออื้ออื้อ	ร ด ม ฟ	หางเสียง
12. ช่าง 13. ไม้ พยางค์เป็น เสียงตรี สูง-ขึ้น	ล	ทิ้งเสียง
14. มา พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ม	ทิ้งเสียง
15. เกณฑ์ 16. งา พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ช	ทิ้งเสียง
17. รับ พยางค์ตาย เสียงตรี สูงระดับ	ล	ทิ้งเสียง
18. ทอง พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ช	ทิ้งเสียง
19. ต้อง พยางค์เป็น เสียงโท ขึ้น-ตก	ช ฟ	กระทบเสียง
20. ดิน พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ช	ทิ้งเสียง
21. ขึ้น พยางค์เป็น เสียงโท ขึ้น-ตก	ร ด	กระทบเสียง
22. บิน พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ร	ทิ้งเสียง
23. หยับ . หยับ พยางค์ตาย เสียงเอก ต่ำระดับ	ด . . ด	ทิ้งเสียง
24. ชม 25. นาง พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ช	ทิ้งเสียง
26. ทัพ พยางค์ตาย เสียงตรี สูงระดับ	ล	ทิ้งเสียง
27. พยางค์เอื้อน ท้ายวรรคที่ 3 อื้อ . . .	ช	ผ่อนเสียง
28. รับ พยางค์ตาย เสียงตรี สูงระดับ	ท	ทิ้งเสียง

พยางค์ซับซ้อนและคุณสมบัติเสียง / พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
29. หาม พยางค์เป็น เสียงจัตวา ตก-ขึ้น	ห คํ	หางเสียง หาม (ฮือ) ห คํ
30. ทาง พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ล	ทึ่งเสียง
31. สม พยางค์เป็น เสียงจัตวา ตก-ขึ้น	ห คํ	หางเสียง สม (ฮือ) ห คํ
32. สกุก 33. ทอง พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ซ	ทึ่งเสียง
34. ศักดิ์ พยางค์ตาย เสียงเอก ต่ำระดับ	ค	ทึ่งเสียง
35. ช่อง พยางค์เป็น เสียงโท ขึ้น-ตก	จ ด	กระทบเสียง
36. ขวาง พยางค์เป็น เสียงจัตวา ขึ้น-ตก	จ ห	หางเสียง
37. แจง 38. ปลา 39. นาง พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ซ	ทึ่งเสียง
40. แคร่ 41. แร่ พยางค์เป็น เสียงโท ขึ้น-ตก	ห ฟ	กระทบเสียง
42. ควัน พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ล	ทึ่งเสียง

แผนภูมิที่ 4 ทำนองเสภาลีลาตัดตาบึงคพิสัย

เกริ่น	. . . เอ	เอื้อเอื้อเอื้อเอื้อ	. . . เอ	. เอื้อเอื้อเอื้อ
โน้ต	. . . ล	รี มี รี ท	. . . ล	. ท ล ซ
กรับ	← ไม้กรอ →			
เกริ่น	. . . เอื้อ	. เอื้อ . เอ	. เอ็ง . เงย	. อื้ออื้ออื้อ
โน้ต	. . . ท	. รี . ท	. ล . ล	. ท ล รี
กรับ	→		← * →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 1)	. ครา . นั้น (อื้อ) . จึง . โหม (อื้อ) . . เจ้า			อื้ออื้อ . วันทอง
โน้ต	. ล . ท	ซ . ล . ล	รี . . ซ ม	ซ ล . ล ล
กรับ	วันทอง		← * →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 1)	. สม(อื้อ) . สอง (อื้อ) . ต้องจิต	. เป็น . หนัก	อื้อลื้ออื้อ . อื้อหนา(อื้อ)	
โน้ต	. ล รี . ล รี . ซ ม ซ	. ซ . ฟ	ล . ซ ฟ . ล ล ท รี	
กรับ	เป็นหนักหนา		← * →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 3)	ได้ร่วม . รส	. รัก . ร้าง	ที่ . ห่างมา	อื้อ . อื้ออื้ออื้อ
โน้ต	ฟ ฟ ม . ล	. ล . ล	ล ม . ร ม	ม . ร ด ม
กรับ	ร้าง	← 1 →	มา	← 3 →
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 4)	เสน หา	(อื้อ) ฮา . ฮ้าฮา	. ขุน(อื้อ)แผน	(อื้อ) . . .
โน้ต	ล ล	รี ล . ท ล	. ซ ดิ ซ	ด
กรับ	เสนหา	← 1 →	ขุนแผน	← 1 →
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 4)	. . แสน(อื้อ)	อื้อ . อื้ออื้อ . อื้อ	. . . ฮา	. วรรณ . .
โน้ต	. . ซ รี	ล . ซ ม . ล	. . . ล	. ล . . .
กรับ	อาวรณ์		← 4 →	

บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 5)	. นาง . หยิบ	. ไบ . ยาง	. มา <u>ต่าง</u>	. พัด . . .
โน้ต	. รัท . ซ	. ล . ท	. ล <u>ซ</u>	. ท . . .
กรับ	พัด		← 2 →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 6)	. ไบก . ปัด	. ยุง . รัม (อ้อ)	. . ที่บิน	อ้อ.อ้ออ้อ. <u>ว่อน(อ้อ)</u>
โน้ต	. ซด . ซ	. ล . ท	ซ . . ซล	ท . ล <u>ซ . ซฟ</u>
กรับ	ที่บิน		← 3 → ว่อน	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 7)	. ปรม . นิบดี (อ้อ)	มิให้ <u>ซัด</u>	. อนาทร	อ้อ . <u>ลืออ้ออ้อ</u>
โน้ต	. ลฟ . ฟม	ฟ <u>ลลธ</u> ร	. ม ม ม	ม . <u>จ ด ม</u>
กรับ	ซัด	← 1 →	อนาทร	← 3 →
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 7)	. จน <u>ผ้วน</u> อน	. อ้ออ้อ <u>หลับ</u> สนิท	. ด้วย . เหนือ	. <u>อ้ออ้ออ้อ</u> นัก(อ้อ)
โน้ต	. ล <u>ล</u> ร ล	. ทด ฟ <u>ซฟ</u>	. ซฟ . ฟ	. ซฟ <u>ล ท</u> ด
กรับ	สนิท	← 2 →	นัก	← 4 →
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 9)	. นั่ง . <u>อยู่(อ)</u>	. ช่าง . <u>ผัว</u> (อ้อ)	. . ตัว	. <u>คน</u> เดียว .
โน้ต	. รซ . <u>ทลท</u>	. <u>ลซม</u> . ล	ริ . . ล	. <u>ล</u> ล .
กรับ	คนเดียว		← 3 →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 10)	. ให้ <u>เปล้า</u> เปลี่ยว	. เงียบ . เหงา	(อ้อ) <u>เศร้า</u> ใจ	. <u>อ้ออ้อ</u> อ้อหนัก
โน้ต	. <u>ซม</u> ซ ซ	. <u>ลซม</u> . ล	ริ <u>ลซม</u> ล	. <u>ทล</u> ซ <u>ซฟ</u>
กรับ	หนัก		← 2 →	
ทำนอง (วรรคที่ 11)	. <u>พอม</u> นต์หาย	(อ้อ) <u>อ้อ</u> . <u>อ้ออ้อ</u>	. <u>กลาย</u> หลง	. <u>พระ</u> วงรัก(อ้อ)
โน้ต	. ฟ ฟ <u>ล</u>	ริ <u>ล</u> . <u>ท</u> ด	. ฟ <u>ล</u>	. ฟ <u>ฟ</u> <u>ล</u> ม
กรับ	หลง		← 3 →	

ทำนอง (วรรคที่ 11)	ฮื่อ . ลื่ออื่อฮื่อ			
โน้ต	ม . ร ค ม			
กรับ	รัก	← 2 →		
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 12)	เห็น(ฮื่อ)ประจักษ์	ฮื่อ.ฮื่อฮื่อทุกซ็อน	ฮื่อฮื่อ ก็ถอน	(ฮื่อ)ฮื่อฮื่อฮื่อใจ
โน้ต	ล ร ล ช	ล . ทด ล ล	ชฟชฟ ช	ด ชฟล ล
กรับ	ร็อน	← 2 →	ใจ	← 4 →
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 12)	. . . อ	. ฮื่อฮื่อ . ฮื่อฮื่อฮื่อ	ฮื่อฮื่อ . ฮื่อฮื่อหนีจา	. ครา . หนี(ฮื่อ)
โน้ต	. . . ช	. ทล . ลชล	ทล . รท ทท	. ล . ทช
กรับ	← ไม้กรอ →		ครานี่	← * →
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 13)	. นะ . ตัวกู .			
โน้ต	. ท . ลล .			
กรับ	กู	← 4 →		
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 14)	มาอ้างอ้าง	(ฮื่อ)ค้ำ(ฮื่อ)อยู่	. ใน . ป่า	(ฮื่อ)ฮื่อฮื่อ(ฮื่อ)ใหญ่(ฮื่อ)
โน้ต	ล ลขม ลน	ช ทชช	. ล . ช	ล ทลช ม ฟ
กรับ	อยู่	← 1 →	ใหญ่	← 3 →
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 15)	. จะเป็นเหยื่อ	(ฮื่อ) . เสือสาบ	(ฮื่อ)ฮื่อ . ฮื่อฮื่อ	ที่กลางไพร
โน้ต	. ฟฟ ม	ฟ . ลล	ร ล . ทด ลร ม ม	
กรับ	สาบ	← 3 →		
ทำนอง (วรรคที่ 15)	. ฮื่อฮื่อฮื่อ			
โน้ต	. ร ค ม			
กรับ	ไพร	← 2 →		

บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 16)	. เอาป่าไม้	อื้ออื้ออื้อ เป็น	. . . เรือน
โน้ต	. ล ช ล ท	ล ท ล ช.	. . . ช
กรับ	ไม้กรอ	เรือน	←—————*—————→	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 16)	. เหมือน(อื้อ)	. . . ป่า	(อื้อ) . อื้ออื้อ	. ช้า อื้อ
โน้ต	. ช ค	. . . ฟ	ช . ฟ ล	. ล ท ล
กรับ		ช้า	←—————4—————→	

การวิเคราะห์การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภาดีลาสดลาปึงคพิสัยในแผนภูมิที่ 4
บทเสภาในแผนภูมิที่ 4 นี้ มีจำนวน 4 บท แบ่งออกเป็น 8 คำกลอนมีจำนวน 16
วรรค ดังนี้

บทที่ 1

ครานั้นจึงโถมเข้าวันทอง
ได้ร่วมมรสกรร้างที่ห่างมา

สมสองต้องจิตเป็นหนักหนา
เสนาหาขุนแผนแสนอาวรณ์

บทที่ 2

นางหิบบินขางมาต่างพัก
ปรนนิบัติมิให้ขาดอาหาร

โบทักดยุรน์ที่บินว่อน
จนผ้วนอนหลับสนิทด้วยเหนื่อยนัก

บทที่ 3

นั่งอยู่ข้างหัวตัวคนเดียว
พอมนตร์หายคลายหลงพะวงรัก

ให้เปล่าเปลี่ยวเวียงพงศาเศร้าใจหนัก
เห็นประจักษ์ทุกซ้່อนก็ถอนใจ

บทที่ 4

อนิจจากรานี้จะตัวกู
จะเป็นเหยื่อเสื่อสาบที่กลางไพร

มาอ้างอ้างค้างอยู่ในป่าใหญ่
เอาป่าไม้เป็นเรือนเหมือนป่าช้า

(18 : 63)

องค์ประกอบของวรรณศิลป์ในบทเสภาทั้ง 4 บทข้างต้นนี้ประกอบด้วย วัสดุ คือ โครงเรื่อง
ได้แก่ การคร่ำครวญถึงสภาพชีวิตของนางวันทอง เนื้อเรื่อง เป็นเรื่องราวรักสามเส้าระหว่าง
ขุนแผน นางวันทอง และขุนช้างคือ นางวันทองตกเป็นเมียของขุนช้างเนื่องจากขุนแผนประกาศ
ตัดขาดจากนางแล้วไปครองเรือนร่วมกับนางลาวทอง ต่อมาขุนช้างคิดทำลายขุนแผนเพื่อขจัด
อุปสรรคไม่ให้ขุนแผนหวนกลับมาเกี่ยวข้องกับนางวันทองอีกต่อไปจึงเพ็ดทูลความผิดขุนแผนที่

หนีเวรทำให้ขุนแผนตกอับ ถูกพรากลาวทอง ห้ามเข้าเฝ้า ห้ามเข้าวัง และให้ทำหน้าที่เฉพาะการ
 ตระเวนด่านชายแดน ขุนแผนแค้นขุนช้างเป็นอย่างยิ่ง จึงบุกขึ้นเรือนขุนช้างและแก้แค้นโดยพราก
 นางวันทองหนีไปกับตน ในตอนแรกนางวันทองปฏิเสธขุนแผนเพราะอาลัยรักในความดีงามของ
 ขุนช้างที่ปฏิบัติกับตน ทั้งนางยังแค้นเคืองน้ำใจขุนแผนด้วยภาวะรักชังใจ แต่ในที่สุดนางก็ยินยอม
 หนีไปครองรักร่วมกับขุนแผนในป่า สภาพความเป็นอยู่ในป่าแตกต่างจากสภาพความเป็นอยู่ใน
 เรือนของขุนช้างโดยสิ้นเชิง ดังนั้นแม้ว่านางวันทองจะมีความสุขที่หวนกลับมา มีความสัมพันธ์
 ฉันทันต์เดียวกับขุนแผนอีกครั้ง แต่สภาพการณ์ที่นางต้องประสบอยู่ก็ทำให้นางคร่ำครวญรำพัน
 เปรียบเทียบกับความพรั่งพร้อมบริบูรณ์เมื่ออยู่กับขุนช้าง ส่วนด้านอลังการ ได้แก่ กระจับปี่กลอน
 ลีลาสดลึกลับพิสดาร จำนวน 16 วรรคนั้น เป็นบทรำพึงรำพันถึงสภาพชีวิตของนางวันทองใน
 ท่ามกลางป่าที่เงียบสงัด หลังจากได้หวนกลับมา มีความสัมพันธ์ฉันทันต์เดียวกับขุนแผนด้วยอำนาจ
 เวทมนตร์ประสมกับความรักที่นางมีต่อขุนแผนแล้ว เมื่อมนตร์สะกดเสื่อมคลายลงนางวันทองก็
 หวนกลับมาคิดถึงสภาพชีวิตที่ต้องมาตระกำลำบากกับขุนแผนในป่าที่อึดอัดขาดแคลนเครื่อง
 อำนวยความสุข ความสะดวกสบายทุกสารพัดสิ่ง โดยนางได้รำพันด้วยความทุกข์ร้อนว่าเอาป่าไม้
 เป็นเรือนเหมือนป่าช้า การได้รับรู้ภาวะทุกข์ร้อนของนางจากบทเสภาทั้ง 16 วรรคนี้ทำให้เกิด
 กรุณารส คือ ความสงสารและเห็นใจชีวิตของนางวันทอง

ในเชิงคติศิลป์นั้น บทเสภาทั้ง 16 วรรคดังกล่าวนี้ให้ กรุณารส เป็น รสเด่น ทำนอง
 เสภาที่นำมาใช้ขับจึงใช้ทำนองเสภาลีลาสดลึกลับพิสดาร

ในการวิเคราะห์การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภาลีลาสดลึกลับพิสดารใน
 ตอนต่อไปนี้นั้นผู้วิจัยใช้ทางขับเสภาของครูเจริญใจ สุนทรวาทีน บุตรีของพระยาเสนาะดุริยางค์
 (เข้ม สุนทรวาทีน) ซึ่งได้ถ่ายทอดแก่ศิษย์คือ อภิญญา มุลธรรมเกณฑ์ ขับบันทึกเสียงไว้ในแถบ
 เสียงม้วนที่ 9 เสภาเสนาะ คำหวาน

องค์ประกอบของทำนองเสภาลีลาสดลึกลับพิสดารที่ประสานสัมพันธ์กับกรุณารส
 ประกอบด้วย เกริ่นทำนองเสภา และจังหวะกรับเสภา ดังนี้

เกริ่น ทำนองเสภาเสภาลีลาสดลึกลับพิสดารจะใช้เกริ่นขนาดยาวแบบที่ 2 มีความยาว 8
 ห้องโน้ตตามแผนภูมิที่ 4 หรือยึดเสียงเอื้อนเป็น 10 ห้องโน้ตดังที่กล่าวไว้ในบทที่ 3 ก็ได้

ทำนองเสภา

ทำนองเสภาลีลาสดลึกลับพิสดารจะดำเนินทำนองช้ากว่าทำนองเสภาลีลาเสาวรรณและ
 นารีปราโมทย์ ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับการคร่ำครวญรำพัน ในบทขับตอนนี้ใช้ทำนอง
 หลักแบบที่ 1 ในบทที่ 1 ใช้ทำนองหลักแบบที่ 3 ในบทที่ 2 เพราะคำสุดท้าย วรรคที่ 2 เป็น
 เสียงวรรณยุกต์โท ใช้ทำนองหลักแบบที่ 2 ในบทที่ 3 เพราะคำสุดท้าย วรรคที่ 2 เป็นเสียง
 วรรณยุกต์เอกและใช้ทำนองปรุงแต่งแบบที่ 4 กับทำนองหลักแบบที่ 2 ในบทที่ 4 อันถือว่า

เป็นบทสำคัญที่สุดของตอนที่สะท้อนความรู้สึกทุกข์โศกของนางวันทอง ทำนองเสภาในบทที่ 4 นี้ประกอบด้วย การครวญขึ้น ในตอนต้นวรรคที่ 1 และการครวญลง ในตอนต้นวรรคที่ 4

จังหวะรับเสภา

ในทางปฏิบัติใช้ไม้กรอคลอการครวญและใช้ไม้สกัดยาว-เบา เป็นหลักเพื่อประสานสัมพันธ์กับลีลาสัลลาปังกพิสัยที่ดำเนินทำนองซ้ำ และใช้ไม้สกัดสั้น-หนักสอดแทรกในบางตอน ประสานสัมพันธ์กับพยางค์จับที่เป็นพยางค์ตาย เสียงสั้น

องค์ประกอบย่อยของบทจับ

บทที่ 1 พยางค์สำคัญที่จะนำมาวิเคราะห์ได้แก่ นั้น โลม วันทอง สอง จิต หนา รส ร้าง มา (เสน)หา ขุนแผน และ อาวรณ์

องค์ประกอบย่อยของบทจับ

บทที่ 1

พยางค์จับและคุณสมบัติเสียง / พยางค์อื่น	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
1. นั้น พยางค์เป็น เสียงตรี สูง-ขึ้น	ท	กล่อมเสียง นั้น (อื้อ)
2. โลม พยางค์เป็น เสียงจัตวา ตก-ขึ้น	ล รั	หางเสียง โลม (อื้อ)
3. พยางค์อื่น หน้าคำ วันทอง อื้ออื้อ	ช ล	กล่อมเสียง
4. วันทอง พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ช ล	ผ่อนเสียง
5. สอง พยางค์เป็น เสียงจัตวา ตก-ขึ้น	ล รั	หางเสียง สอง (อื้อ)
6. จิต พยางค์ตาย เสียงเอก ต่ำระดับ	ช	ทิ้งเสียง
7. พยางค์อื่น หน้าคำ หนา อื้อ . ลืออื้อ . อื้อ	ล . ช ฟ . ล	กระทบเสียง

พยางค์ขับและคุณสมบัติเสียง / พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
8. หนา พยางค์เป็น เสียงจัตวา ตก-ขึ้น	ล ท รี่	กระทบเสียง นา-ฮา-ฮ้า ล ท รี่ ทิ้งเสียง
9. รส พยางค์ตาย เสียงตรี สูงระดับ	ล	พ่อนเสียง
11. มา พยางค์เป็น เสียงสามัญ	มา	พ่อนเสียง
12. พยางค์เอื้อน ท้ายวรรคที่ 3 ลือ . ลืออ้อ . อ้อ	ม . ล . ด . ม	กระทบเสียงแบบพ่อนเสียง
13. (เสนา)หา พยางค์เป็น เสียงจัตวา ตก-ขึ้น	ล รี่	หางเสียง หา (ฮ้า) ล รี่ กระทบเสียง
14. พยางค์เอื้อน เชื่อมพยางค์ หา ฮา . ฮ้าฮา	ล . ท . ล	หางเสียง ขุน(ฮ้อ)แผน(ฮ้อ) ช . ด . ช . ด
15. ขุนแผน พยางค์เป็น เสียงจัตวา ตก-ขึ้น	ช . ด . ช . ด	พ่อนเสียง
16. พยางค์เอื้อน หน้าคำ อวรรณ ลือ . ลืออ้อ . อ้อ	ล . ช . ม . ด	พ่อนเสียง
17. อวรรณ พยางค์เป็น เสียงสามัญ	. ล . ล	พ่อนเสียง

บทที่ 2 พยางค์สำคัญที่จะนำมาวิเคราะห์ ได้แก่ หยิบ ยาง พัด บัด รื่น ว่อน
(ปรนนิ)บัติ ขัด อนาคต นอน สนิท และหนัก

องค์ประกอบย่อยของบทขับ

บทที่ 2

พยางค์ขับและคุณสมบัติเสียง / พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
1. หยิบ พยางค์ตาย เสียงเอก ต่ำระดับ	ช	ทิ้งเสียง
2. ยาง พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ล	พ่อนเสียง

พยางค์ซ้ำและคุณสมบัติเสียง / พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
3. พัด พยางค์ตาย เสียงตรี สูงระดับ	ท	ทังเสียง
4. ปัด พยางค์ตาย เสียงเอก ต่ำระดับ	ซ	ทังเสียง
5. รื่น พยางค์เป็น เสียงตรี สูง-ขึ้น	ท	หางเสียง ริน (อือ) ท ซ
6. พยางค์เอื้อน หน้าคำ ว่อน อือ . อืออือ	ท . ล ซ	กระทบเสียง
7. ว่อน พยางค์เป็น เสียงโท ขึ้น-ตก	ซ ฟ	กระทบเสียง
8. (ปรนนิ)บัติ พยางค์ตาย เสียงเอก ต่ำระดับ	ม	หางเสียง บัติ (อือ) ม ฟ
9. ชัด พยางค์ตาย เสียงเอก ต่ำระดับ	ร	ทังเสียง
10. อนาคต พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ม ม ม	พ่อนเสียง
11. พยางค์เอื้อน ท้ายวรรคที่ 3 อือ . อืออืออือ	ม . ร ด . ม	กระทบเสียงแบบพ่อนเสียง
12. นอน พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ล	กล่อมเสียงโดยใช้เสียงเอื้อน . อืออือ เชื่อม . ท ด
13. สนิท(ส-หุนิด) (ส) เสียงสามัญ (หุนิด) พยางค์ตาย เสียงเอก ต่ำระดับ	ซ ฟ	กระทบเสียงและทังเสียง ท้ายพยางค์
14. นัถ พยางค์ตาย เสียงตรี สูงระดับ	ท	หางเสียง นัถ (อือ) ท ด

บทที่ 3 พยางค์สำคัญที่จะนำมาวิเคราะห์ ได้แก่ อยู่ ผัว คนเดียว เปล่าเปลี่ยว เงียบ
เหงา หน้า หาย หลง รัก ประจักษ์ ทุกข์ร้อน และใจ

องค์ประกอบย่อยของบทขับ

บทที่ 3

พยางค์ขับและคุณสมบัติเสียง / พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
1. อยู่ พยางค์เป็น เสียงเอก ต่ำ-ตก	ท ล ท	กระทบเสียง อยู่-อยู่-อยู่ ท ล ท
2. ผัว พยางค์เป็น เสียงจัตวา ตก-ขึ้น	ล รั	หางเสียง ผัว (อื้อ) ล รั
3. คนเดียว พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ล ล	กล่อมเสียง
4. เปล่าเปลี่ยว พยางค์เป็น เสียงเอก ต่ำ-ตก	ซ ซ	กล่อมเสียง
5. เงียบ พยางค์ตาย เสียงโท ขึ้น-ตก	ล ซ ม	กระทบเสียง จี-อึ-เอ๊ยบ ล ซ ม
6. เหงา พยางค์เป็น เสียงจัตวา ตก-ขึ้น	ล รั	หางเสียงแบบพ่อนเสียง เหงา (อื้อ) ล รั
7. พยางค์เอื้อน หน้าคำ หน้า . อื้ออื้ออื้อ	. ท ล ซ	กระทบเสียง
8. หน้า พยางค์ตาย เสียงเอก ต่ำระดับ	ซ ฟ	กระทบเสียงและทิ้งเสียง ท้ายพยางค์ นา (อึก) ซ ฟ
9. หาย พยางค์เป็น เสียงจัตวา ตก-ขึ้น	ล รั	หางเสียง

พยางค์ซ้ำและคุณสมบัติเสียง / พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
10. พยางค์เอื้อน ท้ายคำ หาย <u>ฮือ . ฮือฮือ</u>	ท . ล ท	กระทบเสียงเพื่อเชื่อม หางเสียงในคำ หาย หาย (ฮือ)ฮือ . ฮือฮือ ล ร ี ด . พ ก ผ่อนเสียง
11. หลง พยางค์เป็น เสียงจัตวา ตก-ขึ้น	ล	
12. รัก พยางค์ตาย เสียงตรี สูงระดับ	ล	กระทบเสียง รัก (ฮือ) ล ม
13. ประจักษ์ ประ พยางค์เป็น เสียงสามัญ จักษ์ พยางค์ตาย เสียงเอก ต่ำระดับ	ล ช ล	กระทบเสียง ประจักษ์(ฮือ) ล ช ล
14. ทุกข์ร้อน ทุกข์ เสียงตรี สูงระดับ ร้อน เสียงตรี สูงขึ้น	ล ล	ทิ้งเสียงหลัง ทุกข์ หางเสียงหลัง ร้อน(ลือฮือ) และกล่อมเสียง ล ช พ
15. ใจ พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ล	ผ่อนเสียง

บทที่ 4 พยางค์สำคัญที่จะนำมาวิเคราะห์ได้แก่ อนิจจา นี้ ตัวกู อ่างว้าง อยู่ ใหญ่
เหยื่อ สาง ไพร ป่าไม้ เป็นเรือน และ ป่าช้า

องค์ประกอบย่อยของบทขับ

บทที่ 4

พยางค์ซ้ำและคุณสมบัติเสียง / พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
1. อ พยางค์ตาย เสียงเอก ต่ำระดับ	ช	ทิ้งเสียง
2. พยางค์เอื้อน . ฮือฮือ . ฮือฮือฮือ ฮือฮือ . ฮือฮือ	. ล ท . ล ช ล ท ล . ร ี ท	ครวญขึ้นโดยวิธีกระทบเสียง และสะบัดเสียงใน 2 พยางค์ท้าย ฮือฮือ ร ี ท

พยางค์ซ้ำและคุณสมบัติเสียง / พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
3. นิจจา พยางค์ นิจ ไม่นั่นเสียงออกเสียงเบาอย่าง ลหุ พยางค์ จา พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ท ท	รวบเสียง
4. นี พยางค์เป็น เสียงตรี สูง-ขึ้น	ท ๗	กลุ่มเสียง นี (ดี) ท ๗
5. ตั๋ว พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ล ล	พ่อนเสียง
6. อ่างว่าง อ่าง พยางค์เป็น เสียงโท ขึ้น-ตก	ล ๗ ม	กระทบเสียง อี้ - อ่า - อ่าง ล ๗ ม
ว่าง พยางค์เป็น เสียงตรี สูง-ขึ้น	ล ท ๗	หางเสียง ว่าง - อ่าง - อ้อ ล ท ๗ อ่างว่าง ใช้กลวิธีกลุ่มเสียง เพื่อประสานความรู้สึกของ นางวันทอง
7. อยู่ พยางค์เป็น เสียงเอก ต่ำ - ตก	๗	พ่อนเสียง
8. ไหญ่ 9. เขี้ยว พยางค์เป็น เสียงเอก ต่ำ - ตก	ม ฟ	หางเสียง ไหญ่ (เฮ) ม ฟ เขี้ยว (เอื่อ) ม ฟ
10. สาง พยางค์เป็น เสียงจัตวา ตก - ขึ้น	ล ี	หางเสียงและกระทบเสียง พยางค์เอื้อน ลี . อ้อ ลี ล . ท . ล
11. ไพร พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ม	พ่อนเสียง

พยางค์ซับซ้อนและคุณสมบัติเสียง / พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
12. พยางค์เอื้อน ท้ายวรรคที่ 3 . อื้อ อื้อ อื้อ	. ร ค ม	พ่อนเสียง
13. ป่าไม้ ป่า พยางค์เป็น เสียงเอก ต่ำ - ตก	ซ	กระทบเสียง ป่า (ฮ่า) ซ ค
ไม้ พยางค์เป็น เสียงตรี สูง - ขึ้น	ท	พ่อนเสียงโดยการเอื้อน ครวญลงต่อมาจากคำ ไม้ อื้ออื้ออื้อ . ล ท ล .
14. เป็นเรือน พยางค์เป็น เสียงสามัญ	ซ . . . ซ	ทอดเสียงซ้ำ
15. ป่าช้า ป่า	ฟ	กระทบเสียง ป่า (ฮือ) ฟ ซ
ช้า	ล ท ล	แล้วเชื่อมเสียงด้วยพยางค์เอื้อน . อื้ออื้อ . ฟ ค กระทบเสียง ชะ (ฮ่า) ล ท และหางเสียง ฮือ ล พยางค์รวม ชะ (ฮ่า) ฮือ ล ท ล

จากการวิเคราะห์องค์ประกอบย่อยของบทขับแต่ละบทในทำนองเสภาลีลาเสาวรจนีนารีปราโมทย์ พิโรธวาทัง และสัถลาปังกพิสัยมาโดยลำดับนี้ ผู้วิจัยพบว่า คุณสมบัติเสียงของพยางค์ซับซ้อนมีความสัมพันธ์กับการเปล่งเสียงขับ จนอาจตั้งเป็นข้อสังเกตได้ว่า ผู้ขับเสภาสามารถใช้

กลวิธีเปล่งเสียงขับให้ประสานสัมพันธ์กับพยางค์ขับ จนทำให้ผู้เสพวรรณคดีได้รสชาติเพิ่มมากขึ้น
ข้อสังเกตดังกล่าวสรุปได้ดังนี้

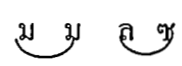
1. พยางค์ขับที่เป็นเสียงวรรณยุกต์สามัญที่มีคุณสมบัติเป็นวรรณยุกต์ระดับกลาง ในการ
เปล่งเสียงจะเริ่มต้นจากระดับกลางแล้วค่อยๆ เปลี่ยนระดับลงมาเล็กน้อย จากคุณสมบัติเสียงดังกล่าว
ผู้ขับเสภาจึงใช้วิธีการเปล่งเสียงขับในลักษณะ อมเสียง เช่น ราม(อ้อ) และ หางเสียง เช่น ตา(อา)

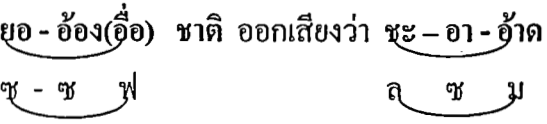
2. พยางค์ขับที่เป็นเสียงวรรณยุกต์เอก พยางค์ตายที่มีคุณสมบัติเป็นวรรณยุกต์ต่ำระดับ
หรือพยางค์ขับที่เป็นเสียงวรรณยุกต์ตรี พยางค์ตายที่มีคุณสมบัติเป็นวรรณยุกต์สูงระดับ พยางค์
ทั้งสองประเภทนี้ในการเปล่งเสียงจะไม่เปลี่ยนระดับเลย จากคุณสมบัติเสียงดังกล่าวผู้ขับเสภาจึง
ใช้วิธีการเปล่งเสียงขับในลักษณะ ทิ้งเสียง เช่น หยับ.หยับ ชิชะ

ด . ค ทท

3. พยางค์ขับที่เป็นเสียงวรรณยุกต์เอก พยางค์เป็นที่มีคุณสมบัติเสียงเป็นวรรณยุกต์ต่ำ-ตก
ในการเปล่งเสียงจะเริ่มต้นเสียงในระดับกลางค่อนข้างต่ำ แล้วค่อยๆ เปลี่ยนระดับตกมาเล็กน้อย
หรือพยางค์ขับที่เป็นเสียงวรรณยุกต์ตรี พยางค์เป็น ที่มีคุณสมบัติเสียงเป็นวรรณยุกต์สูง-ขึ้น ใน
การเปล่งเสียงจะเริ่มต้นจากเสียงกลางค่อนข้างสูงแล้วค่อยๆ เปลี่ยนระดับขึ้นเล็กน้อยหรือพยางค์
ขับเป็นเสียงวรรณยุกต์จัตวา พยางค์เป็น ที่มีคุณสมบัติเสียงเป็นวรรณยุกต์ตก ในการเปล่งเสียง
จะเริ่มต้นจากเสียงกลางค่อนข้างต่ำเปลี่ยนระดับต่ำลงไปสู่ระดับต่ำ แล้วเปลี่ยนระดับสูงขึ้นไป
สู่ระดับกลางค่อนข้างสูงหรือระดับสูง จากคุณสมบัติดังกล่าวในการเปล่งพยางค์ขับในพยางค์ทั้ง
สามประเภทนี้ ผู้ขับเสภาจึงใช้วิธีการเปล่งเสียงขับในลักษณะ หางเสียง เช่น ไหน(อ้อ) ไม้(อ้อ)
โถม(อ้อ)

4. พยางค์ขับที่เป็นเสียงวรรณยุกต์โท ทั้งพยางค์เป็นและพยางค์ตาย ที่มีคุณสมบัติเสียง
เป็นวรรณยุกต์ขึ้นหรือวรรณยุกต์ขึ้น-ตก ในการเปล่งเสียงจะเริ่มต้นจากเสียงค่อนข้างสูง เปลี่ยน
ระดับสูงขึ้นไปสู่ระดับสูงแล้วลดระดับต่ำลงไปถึงระดับต่ำสุด จากคุณสมบัติดังกล่าวในการเปล่ง
เสียงพยางค์ขับ ผู้ขับเสภาจึงใช้วิธีการกระทบเสียง 2 หรือ 3 พยางค์ เช่น ย่อง ออกเสียงว่า

การวิเคราะห์การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภาลีลาเสาวรจนี นารีปราโมทย์
พิโรชวาทัง และสัลลาปังคพิสัย สรุปผลได้ดังตารางต่อไปนี้

ตารางเปรียบเทียบการประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสนาลีลาเสาวรณี นารีปราโมทย์
พิโรชาทัง และสัลดลาปังกพิสัย

ทำนองเสนา ลีลาเสาวรณี	ทำนองเสนา ลีลานารีปราโมทย์	ทำนองเสนา ลีลาพิโรชาทัง	ทำนองเสนา ลีลาสัลดลาปังกพิสัย
1. ประสานสัมพันธ์ กับศตุงการรต	1. ประสานสัมพันธ์ กับศตุงการรต	1. ประสานสัมพันธ์ กับเรทรต	1. ประสานสัมพันธ์ กับกรรณารต
2. ใช้ขับในกระบวน กลอนที่เป็นบท บรรยายหรือ พรรณนาความ งาม	2. ใช้ขับในกระบวน กลอนที่เป็นบท เจรจาของตัวละคร ฝ่ายชายในเชิง วิงวอน เล้าโลม หรือฝากรัก	2. ใช้ขับในกระบวน กลอนที่เป็นบท เจรจาโต้ตอบ หรือบททะเลาะ วิวาท	2. ใช้ขับในกระบวน กลอนที่เป็นบท คร่ำครวญรำพัน ด้วยความทุกข์ร้อน หรือทุกข์โศก อาลัยอาวรณ์
3. การดำเนินทำนอง การขับใช้ลีลา จังหวะปานกลาง	3. การดำเนินทำนอง การขับใช้ลีลา จังหวะปานกลาง แต่มีการเน้นเสียง หรือผ่อนเสียงใน ลักษณะการพุดจา	3. การดำเนินทำนอง การขับใช้ลีลา จังหวะเร็ว	3. การดำเนินทำนอง การขับใช้ลีลา จังหวะช้า
4. ใช้การเกริ่นขนาด ปานกลางที่มีการ ผ่อนเสียง	4. ใช้การเกริ่นขนาด สั้นแบบทอดเสียง หรือผ่อนเสียง	4. ใช้การเกริ่นขนาด สั้นแบบเน้นเสียง	4. ใช้การเกริ่น ขนาดยาว
5. ใช้กลวิธีผ่อนเสียง กล่อมเสียงให้ ไพเราะ	5. ใช้กลวิธีกล่อมเสียง ให้อ่อนหวาน นุ่มนวล	5. ใช้กลวิธีทิ้งเสียง และเน้นเสียง แสดงอารมณ์ โกรธแค้น	5. ใช้กลวิธีผ่อนเสียง ให้โศกเศร้าทุกข์ ร้อน ทอดถอนใจ สะท่อนใจ อาลัย อาวรณ์
6. ใช้การครวญอย่าง รื่นรมย์	6. ใช้การครวญอย่าง อ่อนหวานนุ่มนวล	6. ใช้การครวญแบบ โกรธแค้น	6. ใช้การครวญอย่าง โศก
7. จังหวะกรับใช้ ไม้กรอ ไม้สกัด สั้น - เบาเป็นหลัก	7. จังหวะกรับใช้ ไม้กรอ ไม้สกัด สั้น - เบา และ ยาว - เบาเป็นหลัก	7. จังหวะกรับใช้ ไม้รบ และไม้สกัด สั้น - หนัก เป็นหลัก	7. จังหวะกรับใช้ ไม้กรอและไม้สกัด ยาว - เบา เป็นหลัก

แผนภูมิที่ 5 ทำนองเสภาลาว

เกริ่น	. เอ้ย . เยอ	. เออ . เอ้อ	. เอ๋อ . เฮอ	. . เออเอ๋อ
โน้ต	. รั . ท	. ล . ท	. ซ . ล	. . ซ ม
กรับ	← ไม้กรอ →			
เกริ่น	. . . เออ	. . เฮอะเอ	. . . ย	
โน้ต	. . . ร	. . ม ร	ร	
กรับ	→		← *	→
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 1)	. ครา . นั้น	. จึง . โถม (ฮื้อ)	. . เจ้า	. ลาว . ทอง
โน้ต	. ร . ม ท	. ร . ร	ร . . . ท	. ร . ม ร
กรับ	ลาวทอง		← *	→
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 2)	. กอดอือสอง	. พี่ . เลียง (ฮื้อ)	. ตะอื้น (ฮื้อ)	ให้ . .
โน้ต	. ท ร ช	. ท . ร ม	ท . ร ร	ท ร ร ท
กรับ	ให้		← 1	→
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 3)	. รู้(อู) . ว่า	. พลาย . แก้ว	. . แว	. . ไว .
โน้ต	. ชมร . ท	. ร . มรท	. . ชมร	. . ร .
กรับ	ไว		← 1	→
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 4)	. จะ . ให้	(อี่) . ขึ้นไป	. ถึง(ฮื้อ)ห้อง(ฮื้อ)	ฮื้อฮื้อ.ฮื้อฮื้อ.ฮื้อนชน
โน้ต	. ซ . ซ ซ	ฟ . ซ ซ ฟ ซ	. ซ ซ ค . ซ ซ ฟ	ซ ด . ซ ฟ . ล ด
กรับ	ไป	← 1	← 3	→
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 5)	ให้หาคอฮื้อ.ฮื้อฮื้อฮื้อ	.ฮื้อฮื้อฮื้อฮื้อ.ฮื้อฮื้อ	. หวัน . จิต	. กิดฮื้อพรัน
โน้ต	ซ ท ด ท . ร ล ท	. ล ซ . ล ช ม . ร	. . ลู . ลู	. ช ม ร ร ร ท
กรับ	← ไม้กรอ →		← *	พรัน ← 2 →

บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 6)	. พี่ . วัน	. พี่ . เวียง	อ้อ . ขึ้นไป	. ก่อน . .
โน้ต	. ทุ . มร	. ทุ . ซม	ร . ทุ ร	. ทุ . .
กรับ	ก่อน		← 1 →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 7)	. ว่า . พลาง	. ยกมือ	. . ขึ้นไหว	. วอน . .
โน้ต	. ทุ . ร	. ซม ทุ ร	. . ทุ ทุ	. ร . .
กรับ	ก่อน		← 1 →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 8)	. น้อย(อ้อ) . ห่อน	. ที่ . จะเว้า	(อู) . เจ้านาย	อ้อ . ล้ออ้อ . อ้อเป็น
โน้ต	. ลฟ . ฟ	. ซซฟ . ซล	ฟ . ซฟ ซ	ล . ซฟ . ลล
กรับ	เว้า	← 1 →	← 3 →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 9)	. เลี้ยง . น้อยอ้อ	. มา . จน	. น้อยอ้อ	. เป็นสาว(อู)
โน้ต	. ม . ม ท	. ร . ร	. ร ม ทุ	. ร ร ซ
กรับ	สาว		← 1 →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 10)	. บ่าว . ไค	. ก็มีได้	. มาเบ็ง	อ้อ เห็น(อ้อ)
โน้ต	. ทุ . มร	. ทุ ร ทุ	. ร ทุ	ร ร ซ
กรับ	สาว		← 1 →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 10)	. พ่อ . แม่	. ป้อน . ข้าว	. ทุกเช้า(อู)	. เย็น . .
โน้ต	. ทุ . ทุ	. ทุ . ทุ	. ร ม ทุ	. ร . .
กรับ	เย็น		← 1 →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 12)	. กลาง . เวน	. กลางคำ(อ้อ)	. บ่ . เคย	อ้ออ้ออ้อ . อ้อใคร
โน้ต	. ซ . ซ	. ซ ซม ฟ	. ฟ . ซ	ลซฟ . ลล
กรับ	คำ	← 1 →	← 3 →	

บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 13)	จะให้อื่อ . สืออื่อ	อื่ออื่ออื่อ.อื่ออื่ออื่ออื่อ	. ไป . เว้า	เจ้านายทัพ .
โน้ต	ลลช ท . ร ด	ทลช . ลชม รรมท	. ร ชม	ท ร ม .
กรับ	ไม้กรอ		*	ทัพ ← 2 →
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 14)	. จะขอรอง	. ขอ . รับ	อื่อ เป็นสั่ง	(อื่อ) ไหน .
โน้ต	. ร ช ร	. รช . ชม	ท ร ร	ช ร ช .
กรับ	ไหน		← 1 →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 15)	. บ . สู้(อ)	. บ . หัน	(อื่อ) . ประการ	. ไค . .
โน้ต	. ท . ชม	. ท . ร	ช . ร ร	. ร . .
กรับ	ไค		← 1 →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 16)	นื่อง . อื่ออื่อ . อื่อ	อื่ออื่อ . อื่ออื่อไป	อื่อ . บ่ สอด	. ฟีนางวัน
โน้ต	ท . ชช . ร	ลท . ลชช	ม . ม ชม	. ม ช ช
กรับ	ไม้กรอ		*	วัน ← 4 →

การวิเคราะห์การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภาลาวในแผนภูมิที่ 5

บทเสภาในแผนภูมินี้ มีจำนวน 4 บท แบ่งออกเป็น 8 คำกลอนมีจำนวน 16 วรรค

ดังนี้

บทที่ 1

ครานั้นจึงโถมเจ้าลาวทอง
รู้ว่าพลายแก้วแว่วไว

กอดสองพี่เลี้ยงสะอื้นให้
จะให้ขึ้นไปถึงห้องนอน

บทที่ 2

ให้หวาดหวั่นจิตคิดพรั่น
ว่าพลายยกมือขึ้นไหววอน

ที่วันพี่เวียงขึ้นไปก่อน
นื่องห่อนที่จะเว้าเจ้านายเป็น

บทที่ 3

เลี้ยงนื่องมาจนนื่องเป็นสาว
พ่อแม่ป้อนข้าวทุกเช้าเย็น

บ่าวใดก็มีได้มาเบิ่งเห็น
กลางเวณกลางค่ำบ่เคยใคร

จะเข้าไปเฝ้าเจ้านายทัพ

บ่สู้บ่หันประการใด

จะขอรองขอรับเป็นสังโหน

น้องไปบ่ฮอดพี่น้องวัน

(10 : 178)

องค์ประกอบของวรรณศิลป์ในบทเสภาทั้ง 4 บทข้างต้นนี้ ประกอบด้วยบทคร่ำครวญ รำพึงรำพันของนางลาวทองแสดงภาวะทุกข์ใจที่จะต้องถูกพาตัวไปพบพลายแก้วในหน้าที่เมีย บำเรอพลายแก้วผู้เป็นแม่ทัพชนะศึกเชียงทอง – เชียงอินทร์ บทเสภาตอนนี้ให้กรูณารสเป็นรสเด่น และมีภาษาถิ่นเหนือแทรกอยู่หลายคำ

องค์ประกอบของคีตศิลป์ทำนองเสภาลาวที่ประสานสัมพันธ์กับวรรณศิลป์คือกรูณารส ประกอบด้วย เกริ่น ทำนองเสภา จังหวะกรับ และองค์ประกอบย่อยของบทขับ

เกริ่น

เกริ่นในเสภาลาวมีลักษณะเฉพาะแตกต่างกับเกริ่นในเสภาไทยดังปรากฏอยู่ในแผนภูมิที่ 5 และผู้วิจัยจะได้ยกมาวิเคราะห์ดังต่อไปนี้

เกริ่น	. เอีย . เยอ	. เออ . เอ้อ	. เอ้อ . เสอ	. . เออเอ้อ
โน้ต	. รี้ . ท	. ล . ท	. ช . ล	. . ช ม
เกริ่น	. . . เออ	. . เฮอะเอ	. . . ย	
โน้ต	. . . ร	. . ม ร	. . . ร	

ความแตกต่างของเกริ่นในเสภาลาวเริ่มต้นตั้งแต่โน้ตห้องที่ 2 และ 3 ในเสียงโน้ต / . ล . ท / . ช . ล / และสลับเสียงในท่ายห้องที่ 4 / . . ช ม / และประการสำคัญคือมีการใช้วิธี ควงเสียงต่ำ คือ การเปล่งเสียงขับที่ใช้การม้วนเสียงจากเสียงสูงลงมาหาเสียงต่ำโดยให้เสียงต่อเนื่องกันแล้วกระทบเสียงในตอนท้ายในโน้ตห้องที่ 6 และ 7 ในเสียงโน้ต / . . ม ร / . . ร /

ทำนองเสภา

ทำนองเสภาลาวที่ตรงกับทำนองเสภาไทย ได้แก่ ทำนองในวรรคสุดท้ายของบท ในแผนภูมิที่ 5 นี้ ได้แก่ วรรคที่ 4, 8 และ 12 ส่วนวรรคที่ 16 มีทำนองแตกต่างออกไปเนื่องจากใช้กลวิธีครวญลง

จังหวะกรับ

กรับเสภาที่ใช้ขยับประกอบการขับเสภาลาวตามหลักวิชาของครุฑศิริ วิชเวทที่ถ่ายทอดให้แก่ผู้วิจัยนั้นใช้ไม้สกัดสั้น-เบา ในตอนท่ายวรรคที่ 1, 2, 3 กับท่ายจังหวะที่ 2 ของบทขับวรรคที่ 4 และใช้ไม้สกัดยาว-เบาตลอดบทขับจังหวะที่ 3 ของวรรคที่ 4 เป็นหลัก นอกจากนี้ใช้ไม้กรอในตอนขึ้นเกริ่นและการครวญ ใช้ไม้สกัดสั้น-หนักในบางที่ที่ต้องการเน้นเสียง และใช้ไม้สกัดยาว-หนัก ในการจบตอน

องค์ประกอบย่อยของบทขับ

ในการวิเคราะห์องค์ประกอบย่อยของบทขับทำนองเสภาลาวต่อไปนี้ ผู้วิจัยจะเน้นในด้านสำเนียงคำประสานสัมพันธ์กับสำเนียงขับเป็นประการสำคัญ ทั้งนี้เนื่องจากการขับเสภาลาวนี้ ครูผู้สอนได้พยายามเลียนสำเนียงการพูดจาของชนชาวลาวเป็นหลัก

องค์ประกอบย่อยของบทขับ

ทำนองเสภาลาว

พยางค์ขับ/พยางค์เอื้อน	เสียงไต่	กลวิธีประสานสัมพันธ์
1. นั้น	ม ทุ	หางเสียง } นั้น(อื้อ) สำเนียงลาว } ม ทุ
2. โถม	จ ฐ	หางเสียง } โถม(อื้อ) สำเนียงลาว } จ ฐ
3. ทอง	ม ร	ครั้นเสียงให้เป็นสำเนียงลาว ทอง : เพาะทอง ม ร
4. สอง	จ ฐ	หางเสียง } สอง(อื้อ) สำเนียงลาว } จ ฐ
5. เลียง	ร ม ทุ	กระทบเสียง } หางเสียง } เลียง-เอียง-อื้อ สำเนียงลาว } ร ม ทุ
6. ไห้	จ ร ทุ	กระทบเสียง } ฮะ-ฮา-อื้อ สำเนียงลาว } จ ร ทุ

พยางค์ซ้ำ/พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
7. รั้	ซ ม ร	กระทบเสียง } ร-อุ-สุ สำเนียงลาว } ซ ม ร
8. ว่า	ทุ	เปลี่ยนเสียงวรรณยุกต์ โท เป็นเอก เดียนสำเนียงลาว ว่า → หว่า
9. แก้ว	ม ร ทุ	กระทบเสียง แกะ-แอะ-แอ้ว สำเนียงลาว ม ร ทุ
10. แว	ซ ม ร	กระทบเสียง แวะ-แอะ-สุ สำเนียงลาว ซ ม ร
11. ไว	ร	ครั้นเสียง วะไว ร
12. ให้	ซ ซ ฟ	กระทบเสียง ฮาไ้(ดี) ซ ซ ฟ
13. ไป	ซ	ผ่อนเสียง
14. ห้อง	ซ ซ ฟ	กระทบเสียง ฮอ-ฮ้อง(อื่อ) ซ ซ ฟ
15. พยางค์เอื้อน หน้าคำ นอน อื่ออื่อ . อื่ออื่อ . อื่อ	ซ ล . ซ ฟ . ล	กระทบเสียง
16. นอน	ล	ผ่อนเสียง
17. ให้	ซ	เปลี่ยนเสียงวรรณยุกต์ โท เป็น เอก เดียนสำเนียงลาว ให้ → ให้
18. หวาด	ท ล ท	กระทบเสียง วา-อาด-อื่อ ท ล ท
19. พยางค์เอื้อนหน้าคำ ห้วน อื่ออื่ออื่อ . อื่ออื่อ . อื่ออื่อหือ . อื่อ	ร ล ท . ล ซ . ล ซ ม . ร	ครวญขึ้นในเสภาลาว
20. จิต	ล	ทิ้งเสียง
21. คิด	ซ ม ร	กระทบเสียง } กิ-ฮิด-อื่อ สำเนียงลาว } ซ ม ร

พยางค์ข้าง/พยางค์เอื่อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
22. พรัน	ร ร ทุ	กระทบเสียง } พระ-ชั้น-อื้อ สำเนียงลาว } ร ร ทุ
23. พี	ทุ	เปลี่ยนเสียงวรรณยุกต์ โท เป็น เอก พี → ฝี่ เสียงสำเนียงลาว
24. วัน	ม ร	ครั้นเสียง วะอัน
25. เวียง	ช ม	ครั้นเสียง ะ เวียงเสียง ะ ม
26. ว่า	ทุ	เปลี่ยนเสียงวรรณยุกต์ โท เป็น เอก ว่าเป็นว่า เสียงสำเนียงลาว
27. ยก	ช ม ทุ	กระทบเสียง } โยะอีกอื้อ สำเนียงลาว } ช ม ทุ
28. ขึ้นไหว	ทุ ทุ	เปลี่ยนเสียงวรรณยุกต์ โท เป็น เอก
29. น่อง	ล ฟ	กล่อมเสียง น่อง(อื้อ) ล ฟ
30. เว้า	ล ฟ	กล่อมเสียง เว้า(อื้อ) ล ฟ
31. พยางค์เอื่อนหน้าคำ เป็น อื้อ . อื้ออื้อ . อื้อ	ล . ช ฟ . ล	กระทบเสียง
32. น่อง	ม ทุ	หางเสียง } น่อง(อื้อ) สำเนียงลาว } ม ทุ
33. ดาว	ร ทุ	หางเสียง ดาว(อื้อ) ร ทุ
34. ไค	ม ร	ครั้นเสียง } ค๊ะไอ สำเนียงลาว } ม ร
35. ก็ 36 ได้	ทุ	เปลี่ยนเสียงวรรณยุกต์ โท เป็น เอก เสียงสำเนียงลาว ก็ เป็น ก่อ ได้ เป็น ได้
37. เบ็ง	ทุ	หางเสียงสำเนียงลาว เบ็ง(อื้อ) ทุ ร

พยางค์จับ/พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
38. เห็น	ร ุ ๋	ทางเสียงสำเนียงลาว เห็น(ฮื้อ) ร ุ ๋
39. พ่อแม่	ทุ	เปลี่ยนเสียงวรรณยุกต์ โท เป็น เอก เสียงสำเนียงลาว พ่อแม่ เป็น พ่อแม่
40. ป่อนข้าว	ทุ	เปลี่ยนเสียงวรรณยุกต์ เป็น ป่อนข้าว
41. พยางค์เอื้อนระหว่าง คำจะให้..... น้อง . ฮื้อฮื้อ ฮื้อฮื้อหื้อ . ฮื้อฮื้อฮื้อฮื้อ	. ร ุ ๋ ท ุ ๋ ล ุ ๋ ล ุ ๋ ช ุ ๋ ม ุ ๋ ร ุ ๋	ครวญขึ้นในเสภาลาวต้นวรรคที่ 13 เพื่อประสานสัมพันธ์กับกรณารส
42. น้อง	ร ุ ๋ ม ุ ๋ ท ุ ๋	กระทบเสียง นอฮ้องหื้อ ร ุ ๋ ม ุ ๋ ท ุ ๋
43. ทัพ	ม	ทิ้งเสียง
44. รับ	ช ุ ๋ ม ุ ๋ ท ุ ๋	กระทบเสียง ระฮับฮื้อ ช ุ ๋ ม ุ ๋ ท ุ ๋
45. ลั้งไหนด	ร ุ ๋ ช ุ ๋ ร ุ ๋ ช ุ ๋	ทางเสียงสำเนียงลาว ลั้ง(ฮื้อ) ไหนด(ฮื้อ) ร ุ ๋ ช ุ ๋ ร ุ ๋ ช ุ ๋
46. ฮื้อ	ช ุ ๋ ม	ทางเสียงสำเนียงลาว ฮื้อ(ฮื้อ) ช ุ ๋ ม
47. หั้น	ร ุ ๋ ช ุ ๋	ทางเสียงสำเนียงลาว หั้น(ฮื้อ) ร ุ ๋ ช ุ ๋
48. โด	ม ุ ๋ ร ุ ๋	ครั้นเสียง คีโ ม ุ ๋ ร ุ ๋
49. พยางค์เอื้อนระหว่าง คำน้อง.....ไป . ฮื้อฮื้อ . ฮื้อฮื้อฮื้อ . ฮื้อฮื้อ	. ช ุ ๋ ท ุ ๋ . ร ุ ๋ ล ุ ๋ ท ุ ๋ . ล ุ ๋ ช ุ ๋	ครวญลงในเสภาลาวต้นวรรคที่ 16 เพื่อประสานสัมพันธ์กับกรณารส

พยางค์จับ/พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
50. ไป	ซ	ทางเสียงต่ำเนียงลาว ไป(อื้อ) ซ ม
51. สอด	ซ ม	กระทบเสียง
52. วัน	ซ	พ่อนเสียง

แผนภูมิที่ 6 ทำนองเสถียรมอญ

เกริ่น		. . . เออ	. <u>เอ้อเออเออ</u> . เอ้อ	. . . เออ
โน้ต		. . . ร	. <u>บ ร ด</u> . ฟ	. . . ซ
-				
เกริ่น	. . <u>เอ้อเออ</u> . เอ	. . . ย		
โน้ต	. <u>ค ค</u> . ล	. . . <u>ด</u>		
กรับ		. กร้อด . แก้ว	. กรักกรัก .	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 1)	. แล้วพวกมอญ	. ซ้อน . ซอ	. เสียง . อ้อ	(อื้ออ้อ) แอ .
โน้ต	. ค รุ ต	. ค . ต	. <u>ลค</u> . ล	ค รุ รุ
กรับ		อื้อแอ	← 2 → 	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 2)	ร้องทะเล	ย่าง . <u>กะเหาะ</u>	. ย้าย . เตะ	. เหย . .
โน้ต	ซ <u>ลฟ</u> ซซ	ฟ <u>ร</u> . ฟ <u>ร</u>	. รุ . รุ	. <u>ล</u> รุ
กรับ		เหย	← 2 → 	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 3)	. ออระหน่ำ	. พลาย . งาม	. พ่อ . ทราม	. เหยอ <u>อื้อ</u> <u>อื้อ</u>
โน้ต	. ค <u>ค</u> ล	. ค . ค	. รุ . ล	. <u>ล</u> ล <u>ล</u> รุ
กรับ		เหย	← 2 → 	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 4)	ขวัญ(อื้อ)เอ๋ย	(อื้อ)ก <u>กะเนียง</u>	. . . เกรียง	อื้ออื้ออื้อ . อื้อเกลิง
โน้ต	ซ <u>ค</u> ซ	ค <u>ฟ</u> ซ <u>ซ</u>	. . . ซ	<u>ล</u> ซ <u>ฟ</u> . ล <u>ล</u> รุ
กรับ		เกลิง	. กร้อด . แก้ว	. กรักกรัก .

บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 5)	ให้อยู่ . ตี	. กิน . ตี	. มี . เมีย	. สาว(อู้) . .
โน้ต	ค ๑ . ค	. ค . ค	. ล . ล	. ล ๑ . .
กรับ	สาว		← 2 →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 5)	. เนียง . กระจาว	. กน . ตะ	. . ละเอียด	อื้อ . อื้ออื้อเคลิ่ง
โน้ต	. ซ . ซ ซ	. ซ . ฟ	. . ซ ซ	ล . ซ ฟ ร
กรับ	เคลิ่ง		← 2 →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 7)	. มวย . บา	. มา . ขวัญ	. จงบันเทิง	อื้อ อื้อ
โน้ต	. ค . ค ๑	. ค . ร	. ล ล ล	ล . ล ๑
กรับ	บันเทิง		← 2 →	
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 8)	. จะ . เป็ง	. ยี่ . อิ	. . กะปิ .	อื้ออื้ออื้อ. อื้อปอน(อื้อ)
โน้ต	. ฟ . ซ	. ซ ฟ . ฟ	. . ซ ฟ	ล ซ ฟ . ล ล ๑
กรับ	ปอน		. กร้อค . แก้ว	. กรักกรัก .

การวิเคราะห์การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภามอญในแผนภูมิที่ 6

บทเสภาในแผนภูมิที่ 6 นี้ มีจำนวน 2 บท แบ่งออกเป็น 4 คำกลอนมีจำนวน 8 วรรค
ดังนี้

บทที่ 1

แล้วพวกมอญซ่อนชื่อเสียงอื้ออैं ร้องตะแย่งกะเหนาะย้ายเตาะเหย
ออรุหน่ายพลายงามพ่อทราชมเขย ขวัญเอ๋ยกกกะเนียงเกรียงเกลิ่ง

บทที่ 2

ให้อยู่ตีกินตีมีเมียสาว เนียงกระจาวกนตะละเอียดเคลิ่ง
มวยบามาขวัญจงบันเทิง จะเป็งยี่อิกะปิปอน

(24 : 164)

องค์ประกอบของวรรณศิลป์ในบทเสภาทั้ง 2 บทข้างต้นนี้ประกอบด้วยบทร้องของ บ่าวชาวมอญร้องโน้มนำทำขวัญพลายงามเป็นการทำพิธีหลังจากพลายงามถูกขุนช้างมุ่งฆ่าแต่ รอดตายเพราะกตพรายของขุนแผนช่วยไว้ พลายงามได้หนีภัยมาอยู่กับนางทองประศรีผู้เป็นย่า นางทองประศรีจึงทำพิธีรับขวัญพลายงามโดยให้บ่าวชาวมอญร้องเพลงเรียกขวัญพลายงาม บทเสปามอญดังกล่าวมีคำมอญแทรกอยู่ทุกคำกลอน

องค์ประกอบของคีตศิลป์ในเสปามอญประกอบด้วยเกริ่น ทำนองเสภา จังหวะกรับ และ องค์ประกอบย่อยของบทขับ

เกริ่น

เกริ่นในเสปามอญมีลักษณะเฉพาะแตกต่างจากเสภาไทย ดังจะได้วิเคราะห์ให้เห็นดังนี้

เกริ่น		. . . เออ	. เอื้อเออเออ . เอื้อ	. . . เออ
โน้ต		. . . ร	. ม ร ด . ฟ	. . . ๗
เกริ่น	. เอื้อเออ . เอ	. . . ย		
โน้ต	. ค ล . ล	. . . ล ร		

ความแตกต่างของเกริ่นในเสปามอญอยู่ในโน้ตห้องที่ 3 มีการเลื่อนไหลเสียงในเสียงสุดท้ายของห้องไปที่เสียงฟาต่ำและห้องที่ 5 และ 6 มีการกลืนเสียงท้ายห้องในลักษณะหางเสียง สำเนียงมอญ / . ค ล . ล / . . . ล ร /

ทำนองเสภา

ทำนองเสปามอญในแผนภูมิที่ 6 นี้ แบ่งทำนองออกเป็น 2 ทำนอง ทำนองที่แตกต่างกันอยู่ที่วรรคที่ 2 กับวรรคที่ 6 เนื่องจาก คำสุดท้ายของวรรคที่ 2 เป็น เสียงจัตวา ในคำ เหย ส่วน คำสุดท้ายของวรรคที่ 6 เป็น เสียงโท ในคำ เกล็ง ส่วนทำนองในวรรคอื่นๆ ตรงกัน ดังนี้ วรรคที่ 1 กับ วรรคที่ 5 วรรคที่ 3 กับ วรรคที่ 7 และวรรคที่ 4 กับ วรรคที่ 8

จังหวะกรับ

ใช้ไม้สัดัดสั้น-หนักท้ายวรรคที่ 1, 2, 3, 5, 6 และ 7 ใช้ไม้สัดัดยาว-หนักเสียงพิเศษ คือ / . กร้อด . แกร์ / . กรักกรัก . / ท้ายการเกริ่น และท้ายบท

องค์ประกอบย่อยของบทขับ

ในการวิเคราะห์องค์ประกอบย่อยของบทขับทำนองเสภามอญต่อไปนี้นั้น ผู้วิจัยจะเน้นในด้านสำเนียงคำประสานสัมพันธ์กับสำเนียงขับเป็นประการสำคัญ ทั้งนี้เนื่องจากทำนองเสภามอญนั้น ครูผู้สอนได้พยายามเลียนสำเนียงการพูดจาของชนชาวมอญเป็นหลัก

องค์ประกอบย่อยของบทขับ

ทำนองเสภาลาว

พยางค์ขับ/พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
1. พวก	ร	เปลี่ยนเสียงวรรณยุกต์ โท เป็น เอก เลียนสำเนียงมอญ พวก เป็น ผวก
2. อ้อแอ้	ล ๓ ร ๓ .	กระทบเสียง 3 พยางค์ที่ อ้อ : ออ-ฮ้อ-อ้อ ล ๓ ร ๓ โดยมีหางเสียง อ้อ เลียนสำเนียงมอญ เปลี่ยนเสียงวรรณยุกต์ โท ในคำ แอ้ เป็น เอก คือ แอ้
3. ร้อง	ซ ล ฟ	กระทบเสียง ร๓-ฮ้อง-ฮ้อ ซ ล ฟ
3. ย่าง . กะเหนาะ	ฟ ร . ฟ ร	กระทบเสียงคำมอญในคำ ย่าง ประสานสัมพันธ์เสียงเดียวกับ กะเหนาะ
4. ย้าย	ร	เปลี่ยนเสียงวรรณยุกต์ โท ในคำ ย้าย เป็น เอก คือ หย่า
5. เหย	ล ๓	กลืนเสียงในสำเนียงมอญ เหย หยื่อ ล ๓
6. ออระหน่ำ	ด ๓ ด	เสียงลงทรวง ในสำเนียงมอญ พยางค์ ออ กับ หน่ำ ออ(ฮอ)ระ นะหน่ำ
7. พ่อ	ร	พ่อ ออกเสียงเป็น ผ่อ เลียนสำเนียงมอญ

พยางค์ซ้ำ/พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
8. พยางค์เอื้อน ท้ายวรรคที่ 3 <u>อืออืออือ</u> 9. เอื้อย	<u>ล ล ร</u> ซ คั	กลืนเสียง หางเสียง <u>เอื้อย (อือ)</u> ซ คั
10. พยางค์เอื้อน ระหว่าง เกรียง เกลิง <u>อืออืออือ</u> . อือ	<u>ล ช ฟ . ล</u> ล คั	กระทบเสียง หางเสียง สาว(อือ) ล คั
11. สาว		
12. พยางค์เอื้อน ระหว่าง ละเลิง . . . เกลิง อือ . <u>อืออือ</u>	ล . <u>ช ฟ</u> ล ล	กระทบเสียง หางเสียง สำเนียงมอญ บา (อือ) ล ล
13. บา		
14. ขวัญ	ร	พ่อนเสียง
15. พยางค์เอื้อน ท้ายวรรคที่ 7 <u>อือ อืออือ</u>	<u>ล ล ร</u> ล ล	กลืนเสียง หางเสียงสำเนียงมอญ ปอน (อือ) ล ล
16. ปอน		

แผนภูมิที่ 7 ทำนองเสภาแขก

เกริ่น	. . . เอ้อ	. เอ็ง . เงอ	. เออ . เอ้อ	เอออเอ้อเอ้อเฮย
โน้ต	. . . ล	. รี่ . ท	. ล . ท	ล ท ซ ล
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 1)	. แจก . ว่า	. ข้าพเจ้า	. . นี้ มา	<u>ฮัฮัฮัฮั</u> . หา
โน้ต	. ซ . <u>ลซ</u>	. <u>ลซ</u> ล <u>ลซ</u>	. . ล ค	<u>ร ท ล ซ</u> . <u>ซล</u>

บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 2)	. ค้วยร้อนรน	. หนัก . หนา	. . ไม่ทน	อื้ออื้อ . สือทื่อไค้(อื้อ)
โน้ต	. ค ม ร	. ช . ชล	. . ช ล	ค ล . ช ฟ ช ฟ ช
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 3)	. . ทิ้ง .	พ่อแม่ . เสียด	อื้อ . สืออื้อ . อื้ออื้อ	. มีเมียไทย
โน้ต	. . ล .	ช ฟ ช ฟ . ล ช	ฟ . ช ฟ . ร ร	. ร ร ร
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 3)	. ให้ . เงิน	. มั่นกิน ลั่น	อื้ออื้ออื้อ . อื้ออื้อ . กำเภา
โน้ต	. ช ฟ . ช	. ช ช ล ช	ท ร ท . ล ช . ร ล
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 5)	. อยู่ . ด้วยกัน	. . ไม่ทัน	. จะ . ถึง	. สืออื้อ . สือทื่อ . ปี่
โน้ต	. ช . ล ช ล	. . ล ช ล	. ล . ค	. ร ท . ล ช . ล
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 5)	มันกลับไล่(อื้อ)	. รุม . ตี	. เอา . อีก	อื้ออื้ออื้อ . อื้ออื้อ . เต่า(อื้อ)
โน้ต	ร ค ร ด ร	. ร ด . ล	. ล . ช	ล ค ล . ช ฟ . ช ฟ ช
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 7)	. แม่ . ยาย	. พ่อตา . .	อื้ออื้ออื้อ . อื้ออื้อ	. พาโตเอา .
โน้ต	. ช ฟ . ช	. ช ฟ ช . .	ฟ ช ฟ . ร ร	. ร ร ร .
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 8)	. อีเมีย .	. ก็พลอยเข้า .	. . ไปด้วย	อื้ออื้ออื้อ . อื้ออื้อกัน
โน้ต	. ช ช .	. ช ฟ ช ช ฟ .	. . ล ล ช	ท ร ท . ล ช ล
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 5)	. รุม . คำ	. ว่าอ้ายแขก	. . . หัว	อื้ออื้อ . อื้ออื้อกะลา
โน้ต	. ล . ช	. ล ช ล ช	. . . ล ด	ร ท . ล ช ล ด
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 10)	. อ้าย . นอก(อื้อ)	. ศาสนา(ฮ้ำ)	. . . มา	อื้ออื้อ . อื้ออื้อกำปั่น(อื้อ)
โน้ต	. ร ด . ร ด ร	. ช ล ล ด	. . . ล	ค ล . ช ฟ ช ฟ ช
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 11)	. . เข้าเรือน	. ไม่ได้ .	อื้ออื้ออื้อ . อื้ออื้ออื้ออื้อ	. ไส้ตีวัน .
โน้ต	. . ช ฟ ช	. ช ฟ ช ฟ .	ฟ ช ฟ . ร ม ร ร	. . . ร ด ร ร .

บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 12)	นี้แสนยาก	อ้ออ้ออ้อ . อ้ออ้อใจ
โน้ต	ซ ล ซ ๗	๗ ร ๗ . ล ซ ล

การวิเคราะห์การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภาในแผนภูมิที่ 7

บทเสภาในแผนภูมิที่ 7 นี้มีจำนวน 3 บทแบ่งออกเป็น 6 คำกลอนมีจำนวน 12 วรรค
ดังนี้

บทที่ 1

ແກວ່າຂ້າພ່ເຈົ້ານີ້ມາหา
ທັງພ່ອມ່ເສີຍມີເມີຍไทย

ດ້ວຍຣ້ອນຣນຸນຸນຸນຸນຸນຸນຸນຸນ
ໃຫ້ເຈີນມັນກິນລີ້ນສຳເກາ

บทที่ 2

ອຸ່ຍດ້ວຍກັນ ໄມ່ທັນຈະລິງປີ
ແມ່ຍາຍພ່ອດາພາໂລເອາ

ມັນກລັບ ໄລ່ຣຸມດີເອາອີກເລ່າ
ອີເມີຍກີ່ຟລອຍເຈົ້າໄປດ້ວຍກັນ

บทที่ 3

ຣຸມດ່າວ່າອ້າຍແກ່ພ່ວກະລາ
ເຈົ້າເຣືອນ ໄມ່ໄດ້ໄລ່ດີຣັນ

ອ້າຍນອກສາສນາມາກຳປັນ
ທຸກວັນນີ້ແສນຍາກລຳບາກໃຈ

(41 : 360)

องค์ประกอบของวรรณศิลป์ทั้ง 3 บทนี้ ประกอบด้วยบทเจรจาของมื่นศรีและพลาย
ชุมพลแปลงตัวเป็นแขกทำที่เป็นเข้าไปขอความช่วยเหลือเถื่อนขวาดเพื่อจับเสน่ห์ที่เถื่อนขวาดทำได้

องค์ประกอบของคีตศิลป์ในเสภาแขกประกอบด้วยเกริ่น ทำนองเสภา และองค์
ประกอบย่อยของบทขับ

เกริ่น

เกริ่นในเสภาแขกเป็นทำนองที่ครูศิริ วิชเวช คิดประดิษฐ์ขึ้นเมื่อปีพ.ศ. 2543 กลุ่มเสียง
ที่ทำให้เป็นสำเนียงแขก ได้แก่ กลุ่มเสียง ซ ล ท รี้ ดังนี้

เกริ่น
โน้ต

กลุ่มเสียงที่ 1

ล . รี้ ท

กลุ่มเสียงที่ 2

. ล . ท

ทำนองเสภา

ทำนองเสภาแขกที่ครูศิริ วิหเวช ประดิษฐ์ขึ้น แบ่งออกเป็น 4 วรรค ในแผนภูมิที่ 7
ทำนองในวรรคที่ 1, 5 และ 9 เป็นทำนองเดียวกัน ทำนองในวรรคที่ 2, 6 และ 10 เป็นทำนอง
เดียวกัน ทำนองในวรรคที่ 3, 7 และ 11 เป็นทำนองเดียวกัน และทำนองในวรรคที่ 4, 8 และ
12 เป็นทำนองเดียวกัน

ในส่วนจังหวะกรับ ยังไม่มีการใช้กรับประกอบการขับเสภาแขก

องค์ประกอบย่อยของบทขับ

ทำนองเสภาแขก

พยางค์ขับ/พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
1. นี้	ด	ออกเสียงตรี นี้ เป็นเสียงสามัญ นี้ เลียนสำเนียงแขก
2. พยางค์เอื้อน ท้ายวรรคที่ 1 ระหว่างคำ มา หา ฮ้า ฮา ฮา ฮ่า	รึ ท ด ซ ซ ด	กระทบเสียง 4 พยางค์ หางเสียง สำเนียงแขก หา ฮ่า ซ ด
4. พยางค์เอื้อน ท้ายวรรคที่ 2 ระหว่างคำ ทน ใต้ อื้ออื้อ . อื้ออื้อ	ด ล . ซ ฟ	กระทบเสียง
5. พยางค์เอื้อน ระหว่างวรรคที่ 3 อื้อ . อื้ออื้อ . อื้ออื้อ	ฟ . ซ ฟ . ร ร	เอื้อนทำนองแขก
6. พยางค์เอื้อน ท้ายวรรคที่ 4 ระหว่างคำ สิ้น สำเนา อื้ออื้ออื้อ . อื้ออื้อ	ท ร ท . ล ซ	กระทบเสียง

พยางค์ซ้ำ/พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
7. จะ . ถึง	ล . ค	ออกเสียงเอก จะ เป็นเสียงสามัญ จา ออกเสียงจัตวา ถึง เป็นเสียงสามัญ ทัง เลียนสำเนียงแขก
8. รุม	จ . ล	กระทบเสียง รุม เปลี่ยนเสียงสามัญ รุม เป็นเสียงตรี รุ่ม เลียนสำเนียงแขก
9. พยางค์ซ้ำ	ล . ค	หางเสียงสำเนียงแขก
10. นี้	ช	ออกเสียงตรี นี้ เป็นเสียงสามัญ นี้ เลียนสำเนียงแขก

แผนภูมิที่ 8 ทำนองเสภาจีนปลายออกเสภาไทย

เกริ่น	. . . เออ	. เอื้อเออ . เอื้อเอื้อ	. เออ . อึงเงอ	. อื้อเงอ . เอื้อเอื้อเอื้อ . ย
โน้ต	. . . ล	. ท ล . ท ช	. ฟ . ล ม	. ช ร . ม ร ช . ม
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 1)	. อ้ายเจ๊กก๊วย	. พวย . ขึ้น	. . . ปั้น	อื้ออื้ออื้อ . ตึง
โน้ต	. ม ล ล	. ช . ช ม	. . . ช	ม ช ม . ล ช
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 2)	. ทัง . ลางแกง	. ปะเลง . วัง	. . ไปโล้ง	อื้อหือหือฮือโต้ง(ฮือ)
โน้ต	. ล . ช ช	. ช ช . ม	. . ช ช	ล ม ม ช ช ล
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 2)	. พลัด . ตก	. ลง . น้ำ(ฮือ)	. คำ . ไก้ง	อื้อฮือหือฮือไค้ง(ฮือ)
โน้ต	. ท . ช	. ล . ท ล	. ช . ม	ม ช ม ล ช ช ^b
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 4)	. เสือก . ตะโพง	. เต็ม . หอบ	. เข้า . ลอบ	อื้อหือ . หือฮือปลา(ฮา)
โน้ต	. ช . ล ล	. ฟ ล . ร	. ม ร . ม ร	ช ค . คร ม ม ^b

บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 5)	. หลง . ร้อง	. โลด . ไล . ว่า	. . ตะ . เข้	. อื้อ . อื้อ . นวย
โน้ต	. ลึ . ลึ	. ซซ . ม	. . ซ ม	. ม ซ . ลึ
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 5)	. มะ . จิ . ไบ	. ไช (สี) . บวย	. . . ซวย	. . ไอ้ . ยา (อ้า)
โน้ต	. ต . ลต	. ฟด . ลม	. . . ม	. . ซึ ม ม ^๖
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 5)	. อ้ายตาฟาง	. วาง . เซ่อ	. เงื่องงมา	. อื้อ . อื้อ . อื้อ . อื้อ
โน้ต	. ลร ฟ ฟ	. ฟ . ลึ ร	. ร ม ม	. ร ค ม ฟ
บทขับ-ทำนอง (วรรคที่ 8)	. เอกคอฟ่า	. เข้า . ไป	. ใน . ง่าม	อื้อ . อื้อ . อื้อ . ยอ
โน้ต	. ซ ซ ฟ	. ซฟ . ซ	. ซ . ซฟ	ฟ . ซ ล ล

การวิเคราะห์การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภาจีนปลายออกเสภาไทยในแผนภูมิที่ 8
บทเสภาในแผนภูมิที่ 8 นี้ มีจำนวน 2 บท แบ่งออกเป็น 4 คำกลอน มีจำนวน 8
วรรค ดังนี้

บทที่ 1 : เสภาจีน

อ้ายเจ๊กก๊วยพวยขึ้นปีนตลิ่ง
พลัดตกลงน้ำดำกั้งไค้ง

ทิ้งกางเกงปะเลงวิ่งไปโล้งไต้
เสือกตะโพงเต็มหอบเข้าลอบปลา

บทที่ 2 : เสภาจีน

หลงร้องโลเลว่าตะเข้ลวย

มะจิไบไชบวยชวยไอ้ยา

บทที่ 2 : เสภาไทย

อ้ายตาฟางวางเซ่อเงื่องงมา

เอกคอฟ่าเข้าไปในง่ามยอ

(2 : 31)

องค์ประกอบของวรรณศิลป์ทั้ง 2 บทนี้ ประกอบด้วยบทบรรยายกิริยาท่าทางของเจ๊กก๊วย
ชาวจีนที่อาศัยอยู่ในละแวกบ้านของขุนศรีวิไชยพ่อของขุนช้างตื่นตกใจกลัวภัยจากนายจันทรและ
สมุนโจรบุกเข้าปล้นบ้านขุนศรีวิไชย รสของวรรณคดีที่ได้รับ คือ หาสรส คือ ปฏิกิริยาทาง
อารมณ์ที่เกิดจากการรับรู้ กิริยาท่าทางการวิ่งหนีพวกโจรของเจ๊กก๊วยจากบทบรรยายของกวี และ

คำอูทานของเจ๊กก๊วยเป็นภาษาจีน มะจิไปไซบวยชวยไ้อ้ยา ส่วนในคำกลอนสุดท้ายได้บรรยายถึง
 อ้ายตาฟางชาวบ้านคนไทย บทเสภาในตอนนี้เป็นบทกลกที่แสดงภาวะนำขันของตัวละคร
 ประกอบ 2 ตัว คือ อ้ายเจ๊กก๊วย และอ้ายตาฟาง

องค์ประกอบของคีตศิลป์ ในเสภาจีนปลายออกเสภาไทย ประกอบด้วย เกริ่น ทำนอง
 เสภา และองค์ประกอบย่อยของบทขับ

เกริ่น

เกริ่นในเสภาจีนเป็นทำนองที่ครูศิริ วิหเวช ประดิษฐ์ขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2543 ดังแผนภูมิ
 ต่อไปนี้

เกริ่น เออ	. เอื้อเออ . เอื้อเอ่อ	. เออ . ฮึ่งเงอ	. ฮือเงอ . เฮอเอ่อเฮ้ . ย
โน้ต ล	. ท ฅ . ท ฅ	. ฟ . ล ม	. ช ร . ม ร ฅ . ม

เกริ่นในภาษาจีนมีลักษณะเฉพาะสำคัญที่น่าสังเกตอยู่ 2 อย่าง คือ การใช้วิธีสะบัดเสียงในโน้ต
 ห้องที่ 2 ได้แก่

. เอื้อเออ . เอื้อเอ่อ

. ท ฅ . ท ฅ

และการใช้หางเสียงออกสำเนียงจีนในเสียงสุดท้ายของเกริ่นที่ปรากฏในโน้ตห้องที่ 4

. ฮือเงอ . เฮอเอ่อเฮ้ . ย

. ช ร . ม ร ฅ . ม

ทำนองเสภา

ทำนองเสภาจีนที่ครูศิริ วิหเวช แต่งขึ้นแบ่งออกเป็น 2 ทำนอง ทำนองรูปแบบที่ 1 คือ
 ทำนองในวรรคที่ 1-4 ส่วนทำนองรูปแบบที่ 2 คือ ทำนองในวรรคที่ 5 และ 6 ส่วนทำนอง
 ในวรรคที่ 7 และ 8 เป็นทำนองเสภาไทย ทำนองหลักแบบที่ 1

ส่วน จังหวะกรับเสภา ยังไม่มีการใช้กรับประกอบการขับเสภาจีน

องค์ประกอบย่อยของบทขับ
ทำนองเสภาจีนปลายออกเสภาไทย

พยางค์ขับ/พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
1. แจก๊ว	ล ล	เสียงวรรณยุกต์ตรีของพยางค์ขับตรงกับเสียงโน้ต
2. ชั้น	ซ ม	กระทบเสียง
3. พยางค์เอื้อนท้ายจังหวะ ของวรรคที่ 1 ระหว่างคำ ปีน . .. คติง อ้ออ้ออ้อ	ม ซ ม	กระทบเสียง
4. คติง	ล ซ	หางเสียงสำเนียงจีน เสียงวรรณยุกต์เอกของพยางค์ขับไม่ตรงกับเสียงโน้ต (ออกเสียงเป็นตะลึง)
5. โถ้ง	ซ	เสียงวรรณยุกต์ตรีของพยางค์ขับออกเสียงเป็นเสียงสามัญ (โถง) เตียนสำเนียงจีน
6. พยางค์เอื้อนท้ายวรรคที่ 3 ระหว่างคำ โก้ง... โค้ง อ้ออ้ออ้อ	ม ซ ม ล	กระทบเสียงและทิ้งเสียงที่พยางค์สุดท้าย (อ้อ)
7. โค้ง	ซ ซ ^b	หางเสียงสำเนียงจีนเป็นเสียง ซ ^b
8. เต็ม	ฟ ล	หางเสียงสำเนียงจีนโดยออกเสียงวรรณยุกต์เป็นเสียงตรี (เต็ม อ้อ) (ฟ ล)
9. พยางค์เอื้อนท้ายวรรคที่ 4 ระหว่างคำ ลอบ... ปลา อ้ออ้อ... อ้ออ้อ	ซ ค .ค ร	สะบัดเสียงเพื่อประสานกับสำเนียงจีนใน ซ ค
10. ปลา	ม ม ^b	หางเสียงสำเนียงจีนเป็นเสียง ม ^b

พยางค์ขับ/พยางค์เอื้อน	เสียงโน้ต	กลวิธีประสานสัมพันธ์
11. หลง	ลั	ออกเสียงวรรณยุกต์จัตวาเป็นเสียงตรี (ลั) เสียงสามัญ
12. พยางค์เอื้อน ท้ายวรรคที่ 5 ระหว่างคำ ตะเข้ . . . นวย อื้อฮือ	ม ซ	เสียงโน้ตสลับกับพยางค์ขับที่มาจากหน้า ตะเข้ . อื้อฮือ ซ ม . ม ซ ทำให้เกิดลีลาเสียงที่ไพเราะ
13. นวย	ลั	ออกเสียงวรรณยุกต์จัตวาเป็นเสียงตรี (นวย) เสียงสามัญ
14. มะ . จิไพบ	. ล . ลล	พยางค์ มะ . จิ ออกเสียงวรรณยุกต์เป็นเสียงสามัญ
15. ไช บวย ไช บวย	ฟ ล ล ม	หางเสียง สำเนียงจีน ไช (สิ) ฟ ล กระทบเสียง สำเนียงจีน บวย ล ม
16. ไอ้ย่า	ซ ม ม ^b	หางเสียงอุทานสำเนียงจีน ย่า (อ๊า) ม ม ^b
17. พยางค์เอื้อน ท้ายวรรคที่ 7 อื้ออ้ออ้ออ้อ	. ร ด ม ฟ	หางเสียงพยางค์เอื้อนในเสภาไทย
18. พยางค์เอื้อน ท้ายวรรคที่ 8 ระหว่างคำ ง่าม . . . ยอ อื้อ . อื้อฮือ	ฟ . ซ ล	กระทบเสียง พยางค์เอื้อน ในเสภาไทย

การวิเคราะห์การประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภาลาว มอญ แยก และจีน มาตามลำดับนี้ ทำให้เห็นลักษณะเฉพาะของเสภาสำเนียงที่นำมาใช้กับบทของตัวละครเชื้อชาติลาว มอญ และจีน รวมทั้งตัวละครไทยที่แปลงเป็นแขก ผู้วิจัยจึงขอสรุปผลการศึกษาวินิจฉัยใน ตารางต่อไปนี้

ตารางเปรียบเทียบการประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภาลาว มอญ เขก และจีน

ทำนองเสภาลาว	ทำนองเสปามอญ	ทำนองเสภาเขก	ทำนองเสภาจีน
1. ใช้กับตัวละครชาวลาว	1. ใช้กับตัวละครชาวมอญ	1. ใช้กับตัวละครไทยที่แปลงเป็นเขก	1. ใช้กับตัวละครชาวจีน
2. ประสานสัมพันธ์กับภรรณารส	2. ประสานสัมพันธ์กับภรรณารส	2. ประสานสัมพันธ์กับวีรรส	2. ประสานสัมพันธ์กับหาษยรส
3. ใช้ขับในกระบวนกลอนที่เป็นบทบรรยายและคร่ำครวญรำพึงรำพัน	3. ใช้ขับในกระบวนกลอนที่เป็นบทร้องของชาวมอญ	3. ใช้ขับในกระบวนกลอนที่เป็นบทเจรจา	3. ใช้ขับในกระบวนกลอนที่เป็นบทบรรยายและเจรจา
4. ทำนองเสภาประกอบด้วยเกริ่นในเสภาลาวและทำนองขับของเสภาลาว	4. ทำนองเสภาประกอบด้วยเกริ่นในเสปามอญและทำนองขับของเสปามอญ	4. ทำนองเสภาประกอบด้วยเกริ่นในเสภาเขกและทำนองขับของเสภาเขก	4. ทำนองเสภาประกอบด้วยเกริ่นในเสภาจีนและทำนองขับของเสภาจีน
5. ใช้กลวิธีควงเสียงต่ำสอดแทรกในเกริ่น	5. ใช้กลวิธีกลืนเสียงท้ายการเกริ่น	5. ใช้หางเสียงสอดแทรกในเกริ่น	5. ใช้วิธีแทรกการสะบัดเสียงและใช้หางเสียงท้ายการเกริ่น
6. เลียนสำเนียงลาวโดยใช้กลวิธีประสานสำเนียงคำกับสำเนียงขับดังนี้	6. เลียนสำเนียงมอญโดยใช้กลวิธีประสานสำเนียงคำกับสำเนียงขับดังนี้	6. เลียนสำเนียงเขกโดยใช้กลวิธีประสานสำเนียงคำกับสำเนียงขับ ดังนี้	6. เลียนสำเนียงจีนโดยใช้กลวิธีประสานสำเนียงคำกับสำเนียงขับดังนี้

ทำนองเสภาลาว	ทำนองเสภามอญ	ทำนองเสภาแขก	ทำนองเสภาจีน
6.1 ใช้หางเสียง ในพยางค์จับ เสียงสามัญ ไป(อ้อ) ช ม เสียงเอก เบ็ง(อ้อ) ท ร เสียงโท แก้ว แกะ แอ(แอ่ว) ม ร ท	6.1 ใช้หางเสียง ในพยางค์จับ เสียงสามัญ บา(อ่า) ล ล - เสียงโท อ้อ ออ อ้อ(อ้อ) ล ล ร	6.1 ใช้หางเสียงใน พยางค์จับ - - - -	6.1 ใช้หางเสียง ในพยางค์จับ เสียงสามัญ เต็ม(อ้อ) ฟ อ - -
เสียงตรี นัน(อ้อ) ม ท เสียงจัตวา โนม(อ้อ) ร ช 6.2 เปลี่ยนเสียง วรรณยุกต์ โท เอก พ่อแม่ - พ่อแม่ ป่อน - ป่อน	- เสียงจัตวา เอ้ย(อ้อ) ช ล 6.2 เปลี่ยนเสียง วรรณยุกต์ โท เอก พวก - พวก ย้าย - หย้าย	- เสียงจัตวา หัว(อ้อ) ล ล 6.2 เปลี่ยนเสียง วรรณยุกต์ เอก สามัญ จะ - จา ตรี สามัญ นี้ - นี้ จัตวา สามัญ ถึง - ทั้ง	เสียงตรี โคง(อ้อ) ช ช - 6.2 เปลี่ยนเสียง วรรณยุกต์ สามัญ ตรี ต - ต๊ะ เอก สามัญ หลิง - ลิง จัตวา ตรี ฉวย ช้วย

บทที่ 5

สรุปและข้อเสนอแนะ

ขุนช้างขุนแผนเป็นวรรณคดีบันเทิงประเภทนิทานที่นำเสนอโดยการเล่าเรื่องด้วยวิธีขับเสภา วรรณคดีเรื่องนี้ได้รับการยกย่องจากวรรณคดีสโมสรสมัยรัชกาลที่ 6 ว่ามีความเป็นเลิศในประเภท กลอนสุภาพ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ประทานพระวินิจฉัยไว้ในตำนานเสภาในด้านเกี่ยวกับความนิยมขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน โดยทรงเน้นที่ความดีเด่นขององค์ประกอบของเรื่องในส่วนที่เป็นเนื้อเรื่องและกระบวนการกลอน โดยมีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ได้ประทานพระมติเพิ่มเติมว่า "...เป็นเรื่องที่ไม่เป็นไปตามใจหวังทำให้ผู้ฟังนั้นวิบวามด้วยอีกส่วนหนึ่ง...ประกอบกับคำแต่งเหมือนเรื่องคนจริงจึงจึงชอบกัน มีรู้จัก"

ในสมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 2 - 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์มีหลักฐานปรากฏว่าเรื่องขุนช้างขุนแผนใช้ขับเสภาเป็นการมหรสพในงานมงคลของประชาชนได้แก่ งานขึ้นบ้านใหม่ งานโกนจุก และงานแต่งงาน และใช้ขับถวายพระมหากษัตริย์ระหว่างทรงเครื่องใหญ่

จากสาเหตุดังกล่าวมาโดยลำดับเป็นที่มาของแนวคิดในการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์และคีตศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน การศึกษาครั้งนี้ได้ใช้ทฤษฎีเรื่องรศตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต ทฤษฎีรศในวรรณคดีที่ฟังฟังและทฤษฎีที่ว่าด้วย "วรรณคดีเป็นศิลปะร่วม" ระหว่างวรรณคดีกับศิลปะแขนงคีตศิลป์เป็นแนวในการศึกษาวิจัย

ผู้วิจัยใช้วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับหอพระสมุดวชิรญาณเป็นข้อมูลในการศึกษาตลอดจนศึกษาเอกสาร ตำรา บทความ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวรรณศิลป์ คีตศิลป์ รศในวรรณคดีไทย องค์ประกอบของการขับเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทาน และความประสานสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์กับคีตศิลป์ และเพื่อให้การศึกษาคีตศิลป์ประเภทขับเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทานประกอบการขับขับเสภาปรากฏผลชัดเจนยิ่งขึ้น ผู้วิจัยได้สัมภาษณ์รวมทั้งศึกษาและฝึกปฏิบัติกับผู้ทรงคุณวุฒิด้านการขับเสภาและขับขับเสภาประกอบการศึกษาวิจัยด้วย แล้วเสนอผลงานวิจัยแบบพรรณนาวิเคราะห์โดยแบ่งการศึกษาออกเป็น 3 ประเด็น คือ วรรณศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน คีตศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน และความสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์กับคีตศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน

จากการศึกษาวรรณศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนพบว่า การประสานองค์ประกอบในส่วนที่เป็นวัสดุ คือ โครงเรื่อง เนื้อเรื่อง และภาวะรักไม่สมหวังระหว่างตัวละครเอกกับตัวละครฝ่ายปฏิปักษ์ กับองค์ประกอบในส่วนที่เป็นอสังการ คือ กระบวนการตอนที่ใช้เป็นบทบรรยาย บทพรรณนา และบทเจรจาหรือรำพึงรำพันได้อย่างเหมาะสม ทำให้เกิดอารมณ์เป็นรสเด่น โดยมีศฤงคารรส เราทรรส และวีรรสเป็นรสเสริม

การศึกษาคิดศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน ในส่วนที่เป็นการขับเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทาน พบว่า องค์ประกอบของเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทานมี 3 อย่าง ได้แก่ บทขับ ทำนองขับ และกรับเสภา บทขับเป็นองค์ประกอบส่วนที่สำคัญที่สุดของเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทาน ความเป็นเลิศในทางวรรณศิลป์ทั้งในส่วนเนื้อเรื่อง กระบวนกลอน ความหลากหลายของกระบวนกลอน ภาวะของตัวละครและรสในเชิงวรรณศิลป์เป็นปัจจัยเกื้อหนุนในการคิดรูปแบบทำนองขับจนทำให้คิดศิลป์ประสานกลมกลืนกับวรรณศิลป์ โดยมีกรับทำนองขับตามสำเนียงเป็น 5 รูปแบบ คือ เสภาไทย เสภาลาว เสภาคมอญ เสภาแขก และเสภาจีน และจำเนกทำนองขับตามลีลากลอนเป็น 4 ลีลา คือ ลีลาเสาวรณี นารีปราโมทย์ พิโรชวาที และลีลาปักคพิสัย ส่วนองค์ประกอบของการกรับเสภาจะเป็นอุปกรณ์สำคัญของการขับเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทาน ผู้ขับเสภาจะเป็นผู้ขับกรับด้วยตนเองโดยใช้กลวิธีขับกรับเป็นจังหวะต่างๆ ให้สอดคล้องกับบทขับ ทำนองขับ ลีลาและรส

ส่วนการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์กับคิดศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนพบว่า ทำนองเสภาลีลาเสาวรณีและนารีปราโมทย์ประสานสัมพันธ์กับบทขับที่ให้ศฤงคารรส ลีลาพิโรชวาทีประสานสัมพันธ์กับบทขับที่ให้เราทรรสและวีรรส และลีลาปักคพิสัยประสานสัมพันธ์กับบทขับที่ให้อารมณ์รส ส่วนเสภาสำเนียงลาว มอญ แขก และจีนนั้นจะประสานสัมพันธ์กับเชื้อชาติหรือสถานภาพของตัวละคร การได้ฟังทำนองเสภารูปแบบต่างๆ ประสานสัมพันธ์กับกรับเสภาไม้ต่างๆ ทำให้ผู้เสพวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนได้รสเด่นชัดยิ่งขึ้น วรรณศิลป์และคิดศิลป์จึงต่างมีบทบาทในการเสริมคุณค่าแก่กันและกัน

อภิปรายผล

ผลที่ได้จากการศึกษาวิจัยครั้งนี้พบว่า ในด้านองค์ประกอบของวรรณศิลป์สอดคล้องกับแนวคิดของเสฐียรโกเศศและทฤษฎีสงครามของกุสุมา รักษมณี โดยเสฐียรโกเศศแบ่งองค์ประกอบออกเป็นภาคประธาน คือ โครงเรื่อง เนื้อเรื่อง และตัวละคร และองค์ประกอบในภาครอง คือ บทประพันธ์ที่ใช้แต่งอันเปรียบเหมือนเครื่องปรุงรสให้องค์ประกอบในภาคประธานดีเด่น ส่วนทฤษฎีสงครามของกุสุมา รักษมณีแบ่งองค์ประกอบของวรรณคดีออกเป็นวัสดุ ได้แก่ โครงเรื่อง เนื้อเรื่อง ภาวะตัวละคร อสังการ คือ กระบวนกลอน และรส การพิจารณาวรรณศิลป์ในงานประพันธ์พิจารณาจากศิลปะในการประสานองค์ประกอบได้เหมาะสมตามแนวคิดของสุมาลี วีระวงศ์

ส่วนภาวะของตัวละครนั้น พบว่า ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ให้แนวคิดที่ว่า ตัวละครในเรื่องขุนช้างขุนแผนต้องพิจารณาจากลักษณะนิสัยของตัวละครที่ทำให้เกิดเรื่องซึ่งสอดคล้องกับการวิจัยของชลธิรา ศัตยาวัฒนา ได้วิเคราะห์วิจารณ์เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนโดยใช้หลักจิตวิทยาวิเคราะห์บุคลิกลักษณะและพฤติกรรมของตัวละคร โดยชี้ให้เห็นประเด็นสำคัญเกี่ยวกับความก้าวร้าวของตัวละครเอก ตัวละครฝ่ายปฏิบัติและตัวละครที่เกี่ยวข้องกับตัวละครเอก โดยแบ่งเป็นตัวละครในวัยเด็ก ได้แก่ พลายแก้ว ขุนช้าง นางพิม ทะเลาะวิวาทจนถึงขั้นทำร้ายกัน ในวัยสาว นางวันทอง และลาวทองทะเลาะวิวาทหึงหวงกัน ในวัยแก่ นางศรีประจันบังคับนางวันทองจนถึงขั้นลงมือทำร้ายเพื่อให้ตกลงแต่งงานกับขุนช้าง ความขัดแย้งอันเนื่องมาจากพฤติกรรมก้าวร้าวของตัวละครเป็นเหตุทำให้นางวันทองต้องพบจุดจบโดยการถูกสังหารชีวิต

แนวคิดของปราณี พาพานิชด้านภาวะหลักของตัวละคร คือ รักไม่สมหวัง สอดคล้องกับพระมติของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ที่ว่า เรื่องราวของตัวละครคือขุนแผนและวันทองเป็นเรื่องที่ไม่เป็นไปตามใจหวังแนวคิดดังกล่าวเมื่อนำมาประมวลกับแนวคิดและทฤษฎีของ ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ และชลธิรา ศัตยาวัฒนาดังที่กล่าวไว้ในตอนต้นพบว่าทำให้เกิดอารมณ์ คือ ความสงสารอันเกิดจากการรับรู้ภาวะทุกข์โศกของนางวันทอง

ในด้านองค์ประกอบของกิตติศิลป์ ดังได้กล่าวไว้ในตอนต้นแล้วว่าวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นวรรณคดีที่ใช้ฟังการเล่าเรื่องโดยใช้วิธีขับเสภาสอดคล้องกับแนวคิดของวิทย์ ศิวะศรียานนท์ ที่ให้ข้อสังเกตไว้ว่า ทฤษฎีในทางวรรณคดีบางทฤษฎีถือว่าวรรณคดีที่แท้จริง คือวรรณคดีที่ต้องอ่านต้องฟัง และเจตนา นาควัชระ ได้กล่าวไว้ว่า วรรณกรรมประเภทร้อยกรองแต่เดิมมิได้เขียนไว้สำหรับเป็น “หนังสืออ่าน” เสียทีเดียว โดยเฉพาะแต่เขียนไว้สำหรับขับ หรือร้อง...หรืออาจกล่าวได้ว่าวรรณกรรมไทยสร้างขึ้นไว้ให้ “ฟัง” มากกว่าที่จะไว้ให้ “อ่าน” แต่อย่างเดียว เกี่ยวกับรสวรรณคดีประเภทร้อยกรองนั้นนาวาอากาศเอกแถม ประพัฒน์ทองได้เปรียบเทียบให้เห็นความแตกต่างระหว่าง นาฎยะ (กระบวนพ็อนรำ) กับ การสดับกลอนว่า อำนวนรสต่างกัน เพราะเป็นเรื่องที่ต่างกิริยากัน การรำรำเป็นเรื่องของการดู ส่วนกลอนเป็นเรื่องของการฟัง รสของนาฎยะกับรสของกลอนมีลักษณะการพิศแตกกัน ความรู้สึกต้อนรับของผู้ดูการรำรำ อาจจะมีต่างกันกับความรู้สึกต้อนรับของผู้สดับกลอนก็ได้ การพ็อนรำ เป็นเรื่องของทัศนากาการ กลอนเป็นเรื่องของสวนากาการอายคนะที่จะเป็นสื่อคนละช่อง ทัศนากาการเป็นเรื่องจักขวยตนะ คือ ทางตา สวนากาการเป็นเรื่องโสตายตนะ คือ ทางหู การเห็นของตากับการฟังของหู เป็นการแยกกันเด็ดขาดไปเลย และยังได้แบ่งรสจากการฟังไว้เป็น 9 รสตามคัมภีร์สุไพศาลังการ ได้แก่ สิงคารรส (รสรัก) หัสสรส (รสหยธา) กรุณรส (รสสงสาร) รุทธรส (รสแค้น) วีรรส (รสกล้า) ภูยานกรส (รสยศยศของ) วิภจจรส (รสขยะแขยง) อัพภูตรส (รสประหลาด) และสันตรส (รสระงับ)

ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณและศุภร บุญนามีความเห็นตรงกันว่า ขุนช้างขุนแผน เป็นวรรณคดีที่คู่กับเสภา ดังนั้นในการศึกษาวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนในฐานะเป็นเรื่องที่คู่กับเสภา จึงต้องศึกษาองค์ประกอบของเสภาด้วย

องค์ประกอบของจิตศิลป์ประเภทเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทานมี 3 อย่าง คือ บทขับ ทำนองขับ และกรับเสภา การศึกษาการประสานสัมพันธ์พบว่า บทขับเป็นองค์ประกอบที่สำคัญที่สุด จากการศึกษาบทเสภากับครูเสภาในตำนานเสภาพพบว่าครูเสภาทำหน้าที่ 3 อย่าง คือ แต่งบทกลอน ขับเสภา และขยับกรับเสภา ให้สอดคล้องกลมกลืนกับ ลีลาอารมณ์ของบทขับ และครูเสภาแต่ละคนจะมีกลวิธีการขับเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตน แนวคิด ดังกล่าวสอดคล้องกับการที่ผู้วิจัยได้ฟังแถบ บันทึกลีลาเสียงจากเสียงขับเสภาของหลวงกล่อมโกศลศัพท์ (นายจอน สุนทรเทศ) (พ.ศ. 2405 – 2485) ขับบทขุนแผน หลวงเพราะสำเนียง (นายศุข ศุขวาที) (พ.ศ. 2407 – 2477) ขับบทแก้วกิริยา บทเสภาตอนขุนแผนเข้าห้องแก้วกิริยา ทำนองขับของท่านทั้งสองมีลีลาของแหล่ปนอยู่มากและ ขับค่อนข้างเร็วเพื่อ “คั่น” เรื่องให้ทันหู และได้เนื้อความมาก ทำนองบางตอนคล้ายการพูด

พัฒนาการทำนองเสภาในระยะต่อมาพบในแผ่นเสียงทำนองขับของหมื่นขับคำหวาน (เจิม นาคมาลัย) (พ.ศ. 2426 – 2496) เป็นทำนองขับเสภาที่มีอิทธิพลแหล่น้อยลง และกระบวนกรับของหมื่นขับคำหวาน สอดคล้องกับลีลาอารมณ์ของบทขับอย่างดีเยี่ยม

พัฒนาการทำนองเสภาในระยะต่อมาพบในเสภาเรื่องกาภิกขุของครูเหนียว คุริยพันธุ์ และคณะ และสันนิษฐานว่า ทางขับของครูเหนียวได้รับการถ่ายทอดจากพระยาเสนาะคุริยวงศ์ (แจ่ม สุนทรวาที) เป็นทางขับเสภาที่พัฒนาพันอิทธิพลแหล่ และใช้เสียงเสนาะของการร้อง เข้ามาประสานสัมพันธ์

ทำนองเสภาแต่ละทำนองจะแบ่งเป็น 4 วรรคตามฉันทลักษณ์ของกลอน สอดคล้องกับแนวสันนิษฐานของรองอำมาตย์เอกหลวงธรรมมาภิรมย์ที่เรียกชื่อวรรคของกลอนเสภาวรรคที่ 1 ชื่อว่า นารีเรียงหมอน วรรคที่ 2 เรียกชื่อว่า ขออนนางรำ วรรคที่ 3 เรียกชื่อว่า ระบายเคียดง วรรคที่ 4 เรียกชื่อว่า หงษ์ชูดอ นั้นเพื่อให้เหมาะแก่จังหวะของทำนองที่ขับตามลำนำ

ส่วนรูปแบบของทำนองเสภาสำเนียงนั้นพบว่าเสภาลาวและเสภาคมอญเป็นรูปแบบทำนองที่ครูเลื่อน สุนทรวาทีและครูเจริญใจ สุนทรวาทีได้นำมาใช้ขับบทของบ่าวนางสร้อยฟ้าและศรีมาลา กล่าวคือ การขับบทของนางใหม่บ่าวสร้อยฟ้าใช้เสภาลาว การขับบทของนางเมียบ่าวศรีมาลาใช้เสภาคมอญ เมื่อมีการทะเลาะโต้เถียงกันระหว่างสร้อยฟ้ากับศรีมาลาในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับงมื่นไวย ผู้ขับบทสร้อยฟ้าขับเสภาลาวผู้ขับบทศรีมาลาขับเสภาไทย และมีการสลับด้วยการทะเลาะโต้เถียงระหว่างบ่าวด้วยกันเป็นไปในทำนอง นายว่าขี้ข้าพลอย ผู้ฟังก็จะได้รับรสจากการฟังเสภาลาวสลับกับเสภาคมอญต่างสำเนียงมีรสชาติไปอีกรูปแบบหนึ่ง

ในส่วนที่ไม่สอดคล้องกับแนวคิดบางประการ ได้แก่ บทขับบางตอนในเสภาขุนช้างขุนแผนตอนที่ 36 อันเป็นตอนที่ นางวันทอง วรรณศิลป์ในตอนวันทองครวญกับพระไวยและขุนแผนครวญกับนางวันทองไม่เหมาะสม เนื่องจากเป็นบทครวญที่มีความยาวมาก กล่าวคือ มีความยาว 32 คำกลอน 34 คำกลอน และ 62 คำกลอนตามลำดับ

ข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยนี้ผู้วิจัยศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์กับคีตศิลป์ ในแนวกว้าง โดยศึกษาในภาพรวมเพื่อให้ครอบคลุมกับภาวะรักไม่สมหวังของตัวละครเอก การศึกษาการประสานสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์กับคีตศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนอาจวิเคราะห์ ในแนวอื่นๆ ได้อีกดังนี้

1. ศึกษาการประสานสัมพันธ์วรรณศิลป์กับทำนองเสภาทั้งสี่ลีลาในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนเฉพาะตอนที่เด่น เช่น ตอนที่ 4 ตอนที่ 17 ตอนที่ 18 หรือตอนที่ 24 เป็นต้น
2. ศึกษาการประสานสัมพันธ์กรูณารสกับทำนองเสภาสี่ลลาลีลาปี่พาทย์ วิจารณ์กับทำนองเสภาลีลาพิโรธวาทัง หรือศฤงคารรสกับลีลาเสาวرنีและนารีปราโมทย์
3. ศึกษาการประสานสัมพันธ์ ทำนองเสภาลาวกับตัวละคร เช่น นางลาวทอง นางสร้อยฟ้า นางสร้อยทอง
4. ศึกษาบทบาทของทำนองเสภาสำเนียงต่างๆ ประสานสัมพันธ์กับหาสรส

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

- กฤษมา รัชมณี. การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2534.
- คณะผู้ดำเนินงานโครงการดุริยางคศิลป์ไทย. วรรณนาการของเสภา. กรุงเทพฯ : ภาควิชาดุริยางคศิลป์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532.
- คึกฤทธิ์ ปราโมช, พลตรี ม.ร.ว. ชุนช่างขุนแผน ฉบับอ่านใหม่. กรุงเทพฯ : สยามรัฐ, 2532.
- เจตนา นาควัชระ. ทฤษฎีเบื้องต้นแห่งวรรณคดี. กรุงเทพฯ : ดวงกมล, 2521.
- _____. ทางไปสู่วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์. กรุงเทพฯ : ดวงกมล, 2524.
- _____. “วรรณคดีวิจารณ์และการศึกษาวรรณคดี”, วรรณไวทยากร (วรรณคดี). พระนคร : โครงการตำราสังคมศาสตร์ฯ, 2514.
- ชลธิรา สัตยาวัฒนา. การนำวรรณคดีวิจารณ์แผนใหม่แบบตะวันตกมาใช้กับวรรณคดีไทย. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2512. (อัดสำเนา).
- ณรงค์ชัย ปิฎกฤษต์. สารานุกรมเพลงไทย. กรุงเทพฯ : ศูนย์สังคีตศิลป์ ธนาคารกรุงเทพ, 2542.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. “ตำนานเสภา”, ชุนช่างขุนแผน เล่ม 1-3. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2538.
- ถาวร ลีทงโกศล และศิริ วิชเวช. เสภาเสนาะคำหวาน. กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2543.
- ธรรมาภิมณฑ์, รองอำมาตย์เอกหลวง. ประชุมตำนาน. กรุงเทพฯ : สำนักนายกรัฐมนตรี, 2514.
- นพมาศ ศิริกายะ และธิดา โมสิกรัตน์. “แนวการวิจารณ์ละคร”, ภาษาไทย 7 (วรรณคดีวิจารณ์ สำหรับครู) หน่วยที่ 12. พิมพ์ครั้งที่ 2. มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, 2532.
- นริศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา. “วิจารณ์ตำนานเสภา” ใน ปกิณกะเกี่ยวกับนาฏศิลป์และการละเล่นของไทย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เจริญวิทย์, 2529. (ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพนายชวลิตส์ กันตารัตติ ณ เมรุวัดทองนพคุณ, 6 มกราคม 2529)
- บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, หม่อมหลวง. วิเคราะห์สุวรรณคดีไทย. กรุงเทพฯ : โครงการตำราสังคมศาสตร์, 2517.
- _____. หม่อมหลวง. แว่นวรรณกรรม. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : อมรินทร์บุ๊คเซ็นเตอร์, 2539.

- บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, “หัวใจของวรรณคดีไทย”, วรรณไวทยากร (วรรณคดี). พระนคร :
โครงการตำราสังคมศาสตร์, 2514.
- บุษยา ชิตท้วม. การศึกษาเกณฑ์มาตรฐานของกรับเสภา. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต.
กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540.
- ประจักษ์ ประภาพิทยากร. นามานุกรม ขุนช้าง – ขุนแผน. พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2508.
- ประมุขบทมโหรี บรรณาธิการโดยสุจิตต์ วงษ์เทศ. กรุงเทพฯ : ศูนย์สังคีตศิลป์ ธนาคารกรุงเทพ,
2542.
- ปราณี พาพานิช. “รักไม่สมหวังในวรรณคดีสันสกฤต” วารสารภาษาและวรรณคดีไทย. 10 (1) :
48 – 53.
- พธนี โชติกเสถียร. “วรรณยุกต์ในภาษาไทย” ภาษาไทย 3 หน่วยที่ 5 บรรณาธิการโดยนภลัย
สุวรรณชาติดา. นนทบุรี : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2539.
- มนตรี ตราโมท. การละเล่นของไทย. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2497.
- มนตรี ตราโทร และคนอื่นๆ. ดนตรีไทย – ขบร้องไทย. กรุงเทพฯ : กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ,
2522.
- ยมโดย เพ็งพงศา. รายงานการวิจัยเรื่องการศึกษา ร้อยกรองประเภทกลอนในแง่วรรณศิลป์และ
คีตศิลป์ไทย. สงขลา : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ภาคใต้, 2535.
- แย้ม ประพัฒน์ทอง. “รสวรรณคดีไทย”, แย้มบรรยาย 3. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม,
2525.
- ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ :
อักษรเจริญทัศน์, 2539.
- _____. พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม : ภาพจน์ โวหาร และกลการประพันธ์. กรุงเทพฯ :
ราชบัณฑิตยสถาน, 2539.
- _____. สารานุกรมศัพท์ดนตรีไทยภาคคีตะ-ดุริยางค์. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย,
2540.
- рінฤทัย สัจจพันธุ์. ความรู้ทั่วไปทางภาษาไทย (ภาควรรณคดี). กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง,
2526.
- _____. “วรรณคดีวิจารณ์ไทย พ.ศ. 2453 – 2500”, ทอใหม่ในสายน้ำ ปาจารย์สารฉบับพิเศษ
บรรณาธิการโดยสุวรรณ เกรียงไกรเพ็ชร และสุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา. กรุงเทพฯ :
เคล็ดไทย, 2532.

วัชรีย์ รมะนันทน์ และญาติ อรุณเวช. รายงานผลการวิจัย เรื่อง “เพลงสักวา”. โครงการเผยแพร่
ผลงานวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538.

วิทย์ ศิวะศรียานนท์. วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, 2518.
ศิลป์ปากร, กรม. ขุนช้างขุนแผน เล่ม 1-3. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา,
2538.

_____. บทละครนอกครั้งกรุงเก่าเรื่องสังข์ทอง. กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาการ, 2530.

ศุภร บุนนาค. สมบัติกวี “ขุนช้างขุนแผน”. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, 2516.

สมพงษ์ กาญจนผลิน. ดนตรีไทย โน้ตและวิธีฝึก. กรุงเทพฯ : ดันอ้อ, 2536.

สุกัญญา ภัทรราชย์. เพลงปฏิพากย์ : บทเพลงแห่งปฏิภาณของชาวบ้านไทย. กรุงเทพฯ :
โครงการตำราคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. ไพ่ขั้วเสภา. กรุงเทพฯ : ศิลปวัฒนธรรม, 2528.

สุมาลี วีระวงศ์. “8 คำถามว่าด้วยนิยามและความเข้าใจทั่วไปเกี่ยวกับวรรณคดี” ภาษาและ
หนังสือ. 23 (1-2) : 62-68; เมษายน 2533-มีนาคม 2534.

เสฐียร โกเศศ. การศึกษาวรรณคดีแห่งวรรณศิลป์. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2519.

เสมอ บุญมา. เอกสารคำสอนวิชา 434150 บทที่ 3. นครปฐม : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ม.ป.ป.

ภาคผนวก

ชีวประวัติและวิธีการถ่ายทอดวิชาขยับกรับ-ขยับเสภา

ของ

ครูศิริ วิชเวช

ครูศิริ วิชเวช เกิดเมื่อวันที่ 21 มีนาคม 2475 ที่ต.บางโคล่ อ.บางขุนเทียน กรุงเทพฯ เป็นบุตรคนที่ 4 ในจำนวน 9 คน ของนายฟุ้ง และนางปี่ วิชเวช บิดาของครูเป็นแพทย์แผนโบราณและมีความรู้ความสามารถทางด้านปี่พาทย์โดยเรียนที่บ้านดุริยประณีต

ครูศิริ วิชเวช เรียนจบชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 จากโรงเรียนหุตะวานิช จบชั้นมัธยมปีที่ 6 จากโรงเรียนเทพศิรินทร์และจบชั้นมัธยมปีที่ 8 จากโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษาจบการศึกษาชั้นอุดมศึกษา สาขาบัญชีจากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ครูศิริ วิชเวชเรียนขับร้องและปี่พาทย์กับบิดาตั้งแต่อายุ 11 ขวบ ต่อมาเมื่อศึกษาที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ได้ต่อเพลงร้องกับครูหลายท่านที่บ้านดุริยประณีต คือ ครูเหนี่ยว ดุริยพันธุ์ ครูเข้มซ้อย ดุริยพันธุ์ ครูโชติ ดุริยประณีต และครูสุดจิตต์ ดุริยประณีต และเข้าร่วมกิจกรรมการละครไทยของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

พ.ศ. 2501 บิดาได้พาครูไปฝากตัวเป็นศิษย์เรียนกรับเสภากับครูเจือ นาคมาลัย หลานของหมื่นขับคำหวาน (เจิม นาคมาลัย) ครูเจือได้ถ่ายทอดวิชาให้จนหมดสิ้นพร้อมทั้งมอบกรับเสภาคู่มือของหมื่นขับคำหวานให้ด้วย ต่อมาได้รับคำแนะนำเรื่องไม้กรับจากครูคงศักดิ์ คำศิริผู้เป็นศิษย์ของพระยาเสนาะดุริยางค์ (เข้ม สุนทรวาทิน) ครูศิริจึงนำความรู้ที่ได้รับมาปรับปรุงไม้รบพิเศษไม้ที่ 5 ตั้งชื่อให้เข้ากับไม้รบ 4 ไม้เดิมของหมื่นขับคำหวาน คือ พิฆาตไพร่ ตีประจันหน้า ทำยั่วรบ สยบไม้กรอด และถอดไม้เดิน

นอกจากความรู้ความสามารถด้านขยับเสภาและขยับกรับเสภาแล้ว ครูมีความสามารถทางร้อง และทางดนตรีทั้งปี่พาทย์และเครื่องสายด้วย ครูเครื่องสายคนสำคัญคือ ครูลาภ มณีลดา ศิษย์ครูหลวงประดิษฐไพเราะ (ศร ศิลปบรรเลง) ครูศิริจึงมีความชำนาญทั้งร้องและบรรเลงแต่งทางร้อง ทางดนตรี และทางขยับเสภาได้

พ.ศ. 2529 ครูศิริได้รับเชิญไปสอนวิชาเสภาที่คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยสืบมาจนปัจจุบัน นอกจากนั้นครูได้สอนวิชาขับร้อง เสภา และเครื่องสาย มโหรีที่คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่นและมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ชมรมดนตรีไทยสถาบันราชมงคลเทคนิคกรุงเทพฯ โรงพยาบาลสงฆ์ และโรงพยาบาลรามาริบัติ และร่วมก่อตั้งชมรมดนตรีไทยของ บริษัท ซี.พี. เซเวนอีเลฟเว่น จำกัด (มหาชน)

ในด้านครอบครัวครูสมรสกับครูนรุต อินทรนัญ บุตรีครูอร่าม อินทรนัญ มีบุตร 2 คน คือ ณ์ฐจิรี และปรีณิดา

ครูศิริ เป็นครูผู้อุทิศกำลังกาย กำลังสติปัญญา และเวลาแก่ศิษย์ด้วยความเมตตาอย่างยิ่ง ครูใช้หลักเมตตาธรรมในการสอนศิษย์ ผู้วิจัยได้รับความรู้ด้านวิชาการชั้นมัธยมศึกษา ชั้นเสภา และชั้นร้องจากครูมาตั้งแต่ พ.ศ. 2532 จนถึงปัจจุบัน ครูมีหลักวิธีการสอนและขั้นตอนการสอน วิชาให้แก่ผู้วิจัยดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. พิธีฝากตัวเป็นศิษย์ และการรับผู้วิจัยเป็นศิษย์
2. วิธีจับรับเสภาให้ถูกต้อง
3. การนำมารับเสภาประจำตัวเข้าพิธีไหว้ครู และทำพิธีปิดทองกรับ
5. ถ่ายทอดวิชาชั้นเสภาบทเสภาตอนขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้างขุนแผนชมม่านจนถึงพินม่าน
6. การรับศิษย์เข้าศึกษาในบ้านของครูตามประเพณีการถ่ายทอดวิชาที่ศิษย์ฝากตัวเข้าเรียน
ในสำนักของครู
7. ถ่ายทอดวิชาชั้นรับเสภาไม้กรอ และฝึกปฏิบัติจนสามารถรอได้
8. ถ่ายทอดวิชาชั้นรับเสภาไม้สัดสั้น – เบา สั้น – หนัก ยาว – เบา และยาว – หนัก และฝึกปฏิบัติจนสามารถปฏิบัติได้
9. ถ่ายทอดวิธีการชั้นเสภาประกอบการชั้นรับเสภาไม้กรอ และไม้สัดคี่ต่างๆ จนสามารถปฏิบัติได้
10. ถ่ายทอดวิชาชั้นรับเสภาหน้าทับปรกไก่อ และหน้าทับสองไม้ ฝักร้องเพลง
ประกอบการชั้นรับเสภาไม้หน้าทับ
11. ถ่ายทอดวิชาชั้นเสภาไหว้ครูพร้อมชั้นรับเสภาไม้ไหว้ครูไม้หนึ่ง และไม้สอง
12. ถ่ายทอดวิชาชั้นเสภาผสมแห่ ได้แก่ การออกเสียงพยางค์ชั้น กลวิธีการเปล่งเสียง
พยางค์ชั้น กลวิธีการเปล่งเสียงพยางค์ชั้นแบบต่างๆ โดยละเอียดจากบทเสภาเรื่อง กากิ ตอนเหยีย
พญาครุฑ
13. ถ่ายทอดชั้นเสภาลาวตอนพลายเพชรพลายบัวออกศึกประกอบการชั้นรับเสภา
14. ถ่ายทอดชั้นเสภาคมอญ ตอนมะถ่อระบมชาวมอญแจวเรือจ้างส่งขุนแผนและนางวัน
ทองข้ามแม่น้ำ ประกอบการชั้นรับเสภา
15. ถ่ายทอดชั้นเสภาลาวและมอญปลายออกเสภาไทย
16. ถ่ายทอดการชั้นรับเสภาไม้รับแบบทั่วไปและไม้เดิน
17. ถ่ายทอดการชั้นรับเสภาไม้รับพิเศษทางหมื่นชั้นคำหวานและการชั้นเสภาประกอบ
ไม้รับพิเศษ

18. ถ่ายทอดเพลงร้องในละคร ได้แก่ เพลง ลานนา 1 ลานนา 2 ฉิ่งตัด ต้นเพลงยาว
ชมโฉม บ่าบ่น ไอ้ปี่ในแทรกครวญ หรัม ไอ้ชาตรี และไอ้โลม

19. ให้ความรู้ด้านการขับเสภาแขก และเสภาจีนจากแถบบันทึกลีเกียง

หลัก วิธีการสอน และขั้นตอนการสอนของครูอยู่ในรูปอธิบาย สาริต บอกวิธีปฏิบัติ
ปรับปรุงข้อบกพร่อง บันทึกแถบเสียง พัฒนาทักษะให้แก่ศิษย์ ตอบข้อซักถามและอธิบายเพิ่มเติม
จนเข้าใจชัดเจน